

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**«ХХVI СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ХХVI САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

XI том

**ПАВЛОДАР
2026**

ӘОЖ 001
КБЖ 72
66

Редакция алқасының бас редакторы:

Медетов Н. Ә., ф.-м.ғ.д., «Торайғыров университеті» КеАҚ Басқарма Төрағасы – Ректор

Жауапты редактор:

Кельдыбеков М. Б., PhD докторы, «Торайғыров университеті» КеАҚ Ғылыми жұмыс және зерттеулерді коммерцияландыру жөніндегі Басқарма мүшесі – проректор

Редакция алқасының мүшелері:

Исенова Б. К., Ибраева А. Д., Абліш Р. М., Каверина М. М., Осипова А. В., Трубицкий Б. С., Смагулов Р. М., Камалиден А. А., Кульбеков А. М., Заканова А. Н.

Жауапты хатшы:

Слямғали С. С., Анарбаев А. Е., Зейтова Ш. С., Абенова А. Т., Алимова Ж. С., Жангазина Д. М., Кайниденов Н. Н., Шалабаев Б. А., Ибраева А. К., Кабдулина К. Т., Мажитова А. Е., Бекниязова Д. С., Ауешева Ф. А., Каменов А. А., Ткачук А. А., Зарипов Р. Ю., Қабылқайыр Д. Н., Акимбекова Н. Ж., Жапар Ж. Б., Байтемирова А. К., Урузалинова М. Б., Дәуіт Ж., Джанарғалиева М. Р., Тугамбаева Т. Б., Садвакасова М. Ж., Толокольникова Н. И., Жуманбаева Р. О., Кривец О. А., Кильдыбекова Б. Е., Рахимбаева М. Н., Мажитова А. Ә., Боранқұлова Б. Е., Ордабаева Ж. Е., Шабамбаева А. Г., Ақшанова А. М., Машрапова З. С., Тасқарина А. Е., Попандопуло А. С., Абдрахманова А. А., Қаппас Ф. Н.

Ж66 «XXVI Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары – Павлодар : Торайғыров университеті, 2026.

ISBN 978-601-345-761-1 (жалпы)
Т. 11 «Жас ғалымдар». – 2026. – 672 б.
ISBN 978-601-345-749-9

«XXVI Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары (10 сәуір 2026 жыл) жинағында келесі ғылыми бағыттар бойынша ұсынылған мақалалар енгізілген: Энергетика, Физика-математикалық және компьютерлік ғылымдары, Ауыл шаруашылығы және АӨК, Мемлекеттік басқару, бизнес және құқық, Сәулет және құрылыс, Заманауи инженерлік инновациялар мен технологиялар, Жаратылыстану ғылымдары, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары.

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-345-749-9 (Т. 11)
ISBN 978-601-345-761-1 (жалпы)

© Торайғыров университеті, 2026

**Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары
Гуманитарные и социальные науки**

**Секция 26
Орыс филологиясы
Русская филология**

**ТРАНСКУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ В ПРОЗЕ ЮРИЯ
СЕРЕБРЯНСКОГО (НА МАТЕРИАЛЕ СКАЗОК «ЯБЛОКО»,
«ПАСТУХИ-БЛИЗНЕЦЫ», «БАЛХАШ»)**

АБДРАХМАНОВА А. Н.

магистр русского языка и литературы, учитель русского языка и литературы, КГУ «Средняя общеобразовательная школа №23», отдела образования города Экибастуза, УО Павлодарской области, г. Экибастуз
УРАЗАЛИНА А. К.

ученик 5 класса, КГУ «Средняя общеобразовательная школа №23», отдела образования города Экибастуза, УО Павлодарской области, г. Экибастуз

Современная русская литература Казахстана характеризуется взаимопроникновением культур: например, писатель пишет на русском языке, но сохраняет образы, символы, маркеры казахского народа [1].

М. Эспань и М. Вернер в 1980-е годы ввели термин «культурный трансфер», под последним понимают «перенос в конкретную регионально-культурную среду каких-либо элементов, характерных для другого культурно-географического ареала» [1], то есть культура-донор влияет на культуру-реципиента. Как отмечает исследователь, д.филол.н, профессор Темиргазина З. К. в работе «Транскультурность и ее проявление в поэтике лирических текстов»: «В транскультурной литературе автор порождает собственный неповторимый художественный мир из культурно разнородных элементов, используя разные эстетические приемы и средства, доступные ему в обеих культурах и освоенные им, т.е. создает «гибридные» в культурно-языковом отношении тексты [2, с. 36].

Юрий Серебрянский – современный казахстанский русскоязычный писатель, в художественной картине мира которого переплетаются русская и казахская культуры. Писатель родился и вырос в Алматы, безусловно, окружающая атмосфера города, казахские обычаи, традиции находят отражение в его творчестве. В 2017 году вышел его сборник «Казахстанские сказки», на страницах

которых оживают знакомые с детства образы, но с глубоким философским смыслом.

В сказке «Яблоки» из цикла «Казахстанские сказки» появляется образ яблока как универсальный транскультурный символ. Яблоко как центральный символ в разных культурах несет свой смысл: в библейской традиции -это символ искушения и запретного плода (Ева откусила запретный плод, и из-за этого люди были изгнаны из рая). В древнегреческой мифологии яблоко -это символ раздора (яблоко раздора). В русской культуре -это символ молодости (*Катится яблочко по блюдечку, наливное по серебряному. Яблочко наливное, золотое, молодильное*), в европейской культуре – чаще являются отравленными, как средство борьбы с героем (например, сказка о Белоснежке).

В сказке Юрия Серебрянского «Яблоки» мы видим проявление транскультурности, когда разные смыслы не просто наслаиваются друг на друга, а взаимно переплетаются, тем самым образуя совершенно новое проявление.

Символ «Яблоко» связан с названием города, где живет автор – Алматы. Название города буквально переводится как «отец яблок»: «В наших предгорьях и по сей день можно увидеть яблоневоы сады, растущие прямо на склонах. Но деревья в них уже низкорослые и корявые, сгорбленные за долгие годы ветрами и человеческой жадностью» [3]. Яблоневый сад как образ проникновения городской жизни постепенно покоряет степь. Встречаются два образа жизни: городская и степная, оседлая и кочевая. Нельзя сказать, что кто-то одержит вверх, скорее, они существуют много веков вместе, параллельно, образуя тандем.

Автор обращает внимание на то, что когда-то яблоки были большого размера, а человеческая жадность изменила их размер: «Открою вам секрет: когда-то стволы яблонь были гораздо толще, и это потому, что держать им приходилось яблоки метрового размера, а то и больше»[3]. Он обращает внимание на экологию взаимоотношений, на человечность, на вечные истины, каким должен быть человек и мир в целом. Яблоко становится мериллом отношений [4, с. 362].

Яблоко, которое срывается на землю, катится по склону вниз, докатывается до городской площади, символизирует связь между прошлым и будущим, связь между поколениями: «С шумом падали они под собственной тяжестью в траву и, постепенно разгоняясь, катились вниз с горы. В это время никто не пересекал им дорогу,

все обходили стороной предгорья, но иной раз яблоко со стуком ударялось в городские ворота, и тогда охрана вталкивала его в город и, докатив до самой рыночной площади, оставляла жителям... Но почти все яблоки катились, разгоняясь, в степь, и там степные жители ловили их» [3].

Таким образом, в сказке Юрия Серебрянского «Яблоки» имеется несколько культурных кодов, которые взаимопереплетаются:

- 1) Код города-сада;
- 2) Экологический код;
- 3) Код созидания.

Рассмотрим сказку «Пастухи-близнецы», уже с первых страниц можно увидеть категорию бинарности. Как отмечают исследователи: «Вселенная этой сказки воплощается через мифологический мотив двойничества (два брата близнеца) и символику тибетейки, которая вдруг становится огромной по прихоти горного бога» [5]. С древних времен человек делил окружающий мир на две полярности (свой-чужой, старый-молодой, правый-левый). В одной семье родились братья-близнецы, с первого взгляда кажется, что они похожи, но «один носил тибетейку, другой заплетал волосы в хвост» [3]. Один жил в городе, другой - в степи. Мы наблюдаем противопоставление понятий «город-степь». В тюркской кочевой традиции мужчины заплетали волосы в косу, называемой *айдар* или *байдалы*. Коса защищала от сглаза, и идентифицировала принадлежность мужчины к воинскому сословию [6].

В сказке поднимается вечный вопрос-что же такое счастье? Для степняка главное – это связь между поколениями, уважение в старости, продолжение рода в детях и внуках. Для брата в тибетейке важно, чтобы видно было его со всех концов степи, то есть он хочет быть уважаем и узнаваем. В этом ему помогает горный бог. Древние тюрки верили, что горы связывают небо и землю, там живет горный дух. Горный бог сбил с головы героя тибетейку и забросил ее далеко в степь. Тибетейка превратилась в юрту. Лексема «юрта» не названа, но легко угадывается по описанию: «Начался дождь, сыновья его побежали в повозку, а он взял нож и, вырезав в тибетейке дверь, вошел внутрь. Здесь было сухо и тепло. Стали они жить в тибетейке всей семьей. Мечта пастуха тоже исполнилась, соседи стали узнавать его, и сделался пастух известным на всю степь»[3]. Юрта-легкое, мобильное жилище степняка-кочевника, в котором тепло в холод и прохладно в зной. Сбылась мечта брата-близнеца в тибетейке – стал он известным человеком. Все люди стали жить

в юртах, оценив достоинства жилища. Внутреннее убранство юрты-это отражение звездного неба. Круглое отверстие в куполе юрты- шанырак символизирует солнце на небе. Расстояние между уыками было одинаковое, и солнечный луч света мог показывать время. Один промежуток был равен 15-20 минутам. Луч показывал основные временные понятия: утро, полдень, после полудня, вечер. У казахов вход в юрту был строго обращен на юг. Утром луч падал на дверной косяк- это означало, что пора выгонять скот на выпас. В полдень свет падал на очаг, расположенный в середине юрты. Наступало время обеда и отдыха. После полудня солнечный луч перемещался на женскую половину. Это означало, что пора доить кобылиц и готовить ужин. Слева от входа располагались седла и конская упряжь. Вечером луч падал на них. Это означает, что пришло время возвращения скота с пастбищ.

В сказке юрта становится символом культурной идентичности, связующим звеном между поколениями.

Таким образом, сказка «Пастухи-близнецы» становится напоминанием, что без прошлого нет будущего, что жить нужно в гармонии не только с природой, но и с собой.

В сказке «Балхаш» Юрий Серебрянский поднимает проблему расцвета и упадка цивилизации. Топонимическое название местности легко узнается читателем – озеро Балхаш, однако по берегам озера расположены сказочные города – селение Бал и Хаш. Автор переосмысляет классический фольклорный сюжет о Балхаше, который бросился догонять красавицу-дочь Или и храбреца Каратала. С древних времен люди селились рядом с водой, это находит отражение в сказке: «Выросли эти города из двух небольших поселений, жители которых занимались своим ремеслом» [3]. Этот факт, приближенный к жизни, стирает границу между сказочным, художественная картина мира сказки воспринимается как реальность. Жители двух городов занимались традиционным ремеслом – доставали из раковин жемчужины. Эта деталь не характерна для казахской традиции и вносит экзотический колорит. Появляется художественный сказочный мир. Но случилась беда- «закончилась в степи соль», тогда люди стали просеивать воду озера и получать соленые кристаллы. Помогало в этом особое сито, которое удерживало крупинки соли. Автор наслаивает мифические мотивы о жизни древней цивилизации, которая обладала особыми знаниями и технологиями, но потерпела упадок и покоится на дне моря. Следующим слоем он располагает современные реалии, где

вмешательство человека в экосистему природы наносит ущерб. Жители Хаша, которые разбогатели на добыче соли, изменили состав воды- она стала пресной. Жители Бала, города, который располагался на другой стороне, тоже разбогатели. Оказалось, что ракушки с жемчугом могут жить только в пресной воде: «...по мере того, как вода становилась пресной, передвигались к другой стороне озера» [3]. Автор показывает, что ресурсы ограничены, могут заканчиваться, и это может привести к катастрофе: «Соль закончилась. Люди ушли из города. Кто-то ушел в степь, но большинство переселилось в Бал» [3]. Цивилизация, когда распадается, чаще всего смешивается с другой. Близость сказки с легендой подчеркивает финал: «Давно уже нет на берегах озера Балхаш брошенных теми людьми городов. Их стены разрушил ветер. А озеро так и поплескивает – наполовину соленое, наполовину пресное [3]. Как правило, происхождение какого-либо природного явления объясняет легенда. Таким образом, сказка «Балхаш» Юрия Серебрянского – это и своеобразное обращение, и модель развития событий, если человечество не пересмотрит свои взаимоотношения с природой.

Рассмотренные нами сказки современного писателя Юрия Серебрянского- это яркий пример проявления транскulturности в литературе. Национальные коды, символы, сценарии, мифологемы, лексические вкрапления наслаиваются, переплетаясь с русскими литературными традициями, создают уникальное художественное пространство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрияшечко О.К., Орынханова Г.А. Транскulturность в колониальной и постколониальной казахской литературе как результат культурного трансфера//
2. Темиргазина З.К. Транскulturность и ее проявление в поэтике лирических текстов// Полилингвальность и транскulturные практики. 2020. Т. 18. № 1. С.29-43.
3. Серебрянский Ю. Казахские сказки. Алматы, Аруана, 2024.-96с.
4. Аджилиан Модждех Амир. Концепт слова «Яблоко» в русском культурном контексте (на примере русского народного творчества)// <http://edoc.bseu.by:8080>
5. Адибаева Ш.Т. Абуова Б.П. Символика юрты в сборнике «Казахские сказки» Юрия Серебрянского: апробация

методики социального чтения//Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки», № 3(93), 2025г.-С.49-56

6.Соднопилова М.М. Волосы в мифологической анатомии человека и обрядовой практике тюркско-монгольских народов// <https://cyberleninka.ru/article/n/volosy-v-mifologicheskoy-anatomii-cheloveka-i-obryadovoy-praktike-tyurko-mongolskih-narodov#:~:text=Представления%20тюрко%20монголов%20и%20связи,человека%20и%20в%20инном%20мире>

ГЕРОИ В КАЗАХСКИХ И ФРАНЦУЗСКИХ СКАЗКАХ

БЕКЕН З.

7 класс, КГУ «Бирликская основная общеобразовательная школа»,
Иртышский район, Павлодарская область

БАТЫРГУЖИНОВА А. К.

руководитель учитель русского языка и литературы, КГУ «Бирликская
основная общеобразовательная школа», Иртышский район, Павлодарская
область

Сказка – самый богатый по содержанию и весьма своеобразный жанр казахского народного творчества. В названии казахских сказок «ертеп» особо подчеркивается их древнее происхождение (ерте, ертегі – в древности). В сказках своеобразно отражена жизнь народа на разных этапах его развития.

Казахские сказки играют большую роль в воспитании детей, эти передающиеся из уст в уста произведения наполнены вековой мудростью, народными традициями и обрядами, а также глубоким смыслом, помогающим ребенку сформировать правильное представление о морально-этических нормах.

Сюжеты казахских сказок очень разнообразны, но специалисты выделяют пять основных тем: работа, взаимоотношения, подвиги, быт и вера [1, с. 55]. Поскольку главной задачей родителей мальчика является воспитание его настоящим мужчиной, то особое внимание уделялось произведениям воспевающим труд и героические поступки. Из поколения в поколения передавались истории о храбрых казахов, смело сражавшихся с недругами и не боявшихся никакого физического труда.

Много сказок посвящены быту казахского народа. В этих произведениях описана коллективная жизнь общин, где женщина следила за домашним очагом, а мужчина трудился на благо семьи.

Особенное внимание в них уделяется совместному быту различных людей, живущих в одной общине. У каждого народа есть сказки, воспевающие любовь, казахи не исключения. Эти произведения больше предназначались для девочек, в них описывались приключения прекрасных девушек, похищенных злодеем, а затем спасенных их возлюбленными.

Особое место в казахских сказках любой тематики занимают животные, которые обладают невероятными силами. Например, во многих историях можно прочесть о волшебных конях, которые в нужное время всегда оказывались рядом со своим хозяином – главным героем повествования.

Также особое место в сказках любых народов занимает тема путешествий. Именно в странствиях главные герои встречают друзей и врагов, находят своих возлюбленных и сталкиваются с самыми невероятными препятствиями. Во многих казахских сказках приключения персонажей начинаются именно с их отправления в долгий путь. Вспомнить хотя бы известное произведение «Ак-бай» где главному герою во время странствий пришлось встретиться со злой колдуньей, побывать в шкуре пса и жаворонка, но, в конце концов, вернуть свой человеческий облик, победить колдунью и раздобыть волшебное кольцо [2, с. 35].

Есть сказки, в которых описываются и еще более невероятные путешествия, например в произведении «Жарты Тостик» отец Тостика каждый день отправляется в путь по мировому дереву, вершина которого касается небес. У этой сказки глубокий философский смысл, ведь сын, поднявшись на дерево, видит странные картины, символизирующие бренность и быстроту течения жизни.

Тема странствий встречается и в современных произведениях, причем не только литературных, например, сейчас среди детей очень популярны. Так что и в наше время путешествия, как и сотни лет назад, все также привлекают людей своей романтикой и приключениями.

Во французском словарная единица «сказка» (le conte) предусматривает упор на двух составляющих своей семантики «что? для чего?». Как правило, сказки используются с целью сознательного/подсознательного привития ребенку/(реже) взрослому определенных, заложенных в обществе правил/жизненных норм, защищающих это общество (ареал обитания) и обучающих его членов достойному отношению к «иностранцам»

(членам других общин/народов). Дело в том, что французские сказки (наряду, например, с сагами) содержат в своей доминанте огромную, основанную на глубоком уважении и признании своих предков, информационную базу, которая веками передается от отца к сыну.

Среди наиболее часто востребованных сказочных сюжетов были выстроенные на антитезе истории о сестрах/братьях, одна/один из которых воспитывался в деревне хоть и в бедности, но в добродетели, другая/другой же взращивался в городе, в богатстве, но в пороке. Героям посчастливилось быть благодетельственными волшебной феей, которая предлагала им свои дары на выбор. Одновременно мораль сказки подсказывала делать выбор в пользу ума, а не красоты, честности и благородства, а не хитрости и стяжательства и т.д. Здесь явно прослеживается нравоучительный характер французских сказок, доносящих до читателя мысль о том, что хорошее и правильное воспитание гораздо более значимо чем некие выдающиеся способности, что путь к счастью лежит через испытания и низкий удел, а высокий, как правило, оборачивается горестями. Сюжеты таких «дидактических» французских сказок зачастую были волшебными, перенося своих героев в разные фантастические страны с непривычными для них законами бытия, благодаря чему несчастные понимали всю необходимость изменения своих привычек, улучшения своего характера и даже изменения в лучшую сторону существующего государственного устройства .

Достаточно распространенными во французских сказках представляются и более традиционные сюжеты о противостоянии злой мачехи и наивной бедняжки падчерицы (или доброй падчерицы и ее корыстной и злобной сводной сестры), о благородных диковинных животных, всегда приходящих на помощь достойным этого и др. Наиболее распространенными, при этом, являются фабулы, изобилующие различными волшебными метаморфозами/превращениями (например, о красавце-женихе/супруге, превращенном злым волшебником в чудище/зверя). Таким образом, иллюзорный мир корректировал земные законы, позволяя хотя бы на время отвлечься от бед насущных.

Французские сказки совершенно естественным образом соединяют вместе фей и волшебниц с обычными людьми. Так, в одной из сказок фея одаривает некую принцессу ослиной шкурой, а в другой король с королевой получают в подарок так вожелденных ими детей. Знаменитые на весь мир сказочные истории Пеструшки, принца-Леденца, желтого карлика и др. ненавязчиво указывают своим

читателям на истинные жизненные ценности: любовь, порядочность, честность, доброту, искренность.

Персонаж сказки есть активный деятель. «Деятель» понимается как герой, вредитель, даритель, помощник и т.д. Однако собственно «персонаж» в своем семантическом определении не зависит от выполняемой им в сюжете роли, хотя и всегда участвует в действии в отличие от вещей, людей, животных и предметов, которые возникают в качестве фона, но не принимают участия в действии [3, с. 69].

Сказки в своём историческом развитии прошли сложный путь. В наиболее древних сюжетах изображается борьба героя с чудовищами и великанами, с многоголовыми змеями; превращение человека в животное или птицу и, наоборот, превращение животных и птиц в людей. Так, лебеди превращаются в девушек, лягушка - в царевну, змей - в красивого юношу.

Казахский и французский народы относятся к разным культурам. Этому способствовало, во-первых, разное географическое положение (французы - Европа, казахи – Азия), во-вторых, разное историческое развитие. Несмотря на это, в сказках можно найти много общего. Во всех сказках всех времён сохранится народная оценка событий и действий героев и народная мораль: побеждать всегда будет добрый, честный, смелый герой и осуждаться злой, жадный, обирающий и угнетающий народ .

В центре внимания любой сказки находится герой. Именно вокруг него происходят разные события, ему помогают или мешают остальные персонажи, он теряет и находит, а в конце добивается счастья. У каждого народа свои любимые герои. Они часто воплощают не столько лучшие качества народа, сколько идеалы, бытующие в нем. Подлинными героями казахских сказок связаны с такими понятиями, как сила, смелость, победа в сражениях, физическая красота.

В волшебных казахских сказках герои – батыры, охотники, смельчаки преодолевают опасности, борются с враждебными людям силами (Жалмауыз – кемпир, змеей), всегда находят чудесных помощников. Героям сказок помогают «тулпар» - быstroногий конь, «шестимесячный путь шестью шагами переходящий», «желмая», «самрук» (жар-птица), уносящая батыра в поднебесье. Им помогают великаны, передвигающие горы, проглатывающие озера, провидцы, быстроходы.

Герой волшебных сказок проходит через все препятствия, побеждает соперников, подчиняет стихийные силы природы и почти всегда достигает поставленной цели, возвращаясь с богатством или

невестой-красавицей. Главный герой казахских волшебных сказок это обычно добрый, справедливый человек, ищущий свое счастье. Также в народных сказках мы можем встретить волшебную птицу по имени Самрук, у которой две головы: одна голова говорит по-человечьи, другая поет по-птичьи.

Герои казахских фантастических сказок обладают высоким умом и моральными качествами, наделены необычайной силой, необыкновенным слухом и зрением. Любимым героем казахской народной сказки является Ер-Тостик. Имена, впрочем, могут быть и другие. Внешне неприметный, совершающий на первый взгляд глупые и ненужные поступки, не стремящийся ни к богатству, ни к славе, он в конце сказки получает в награду прекрасную царевну, а иногда и полцарства в придачу.

Особое значение имеет внешность героя: она обычно подчеркнута простая, неказистая, герой физически непривлекателен. Потому что это с точки зрения народного идеала не так и важно.

Так, в сказках отразились народные идеалы, представления о добре и зле, о том, что важно для человека, а что второстепенно [4, с. 88].

Отрицательный герой сказок, которым в основном был «Жалмауыз -кемпир», – это безобразная ведьма, которая делала всевозможные уловки, чтоб создать помехи на пути главного героя.

Много в казахских сказках волшебных существ: это чудесная птица Самрук, говорящие животные и даже насекомые... Эти персонажи «кочуют» из сказки в сказку. Названия сказок и имена персонажей могут быть разными, а сюжеты похожими.

Основными типовыми участниками французских волшебных сказок являются главный герой, вредитель, даритель, ложный герой. Помимо основных участников в сказках имеются помощники главного героя (в том числе добрые волшебники, добрые феи и другие положительные сказочные существа), а также враги, которые действуют на благо вредителю (злая, завистливая мачеха, завистливые сестры, злые волшебные существа). Главные герои, как и в казахских сказках, – это бедняки (крестьяне, рыбаки, прачки, бедная падчерица или пасынок), реже – торговцы, купцы. Характерно, что не только взрослые, но и дети являются главными героями французских народных сказок. Члены королевской семьи (принц, принцесса, король, королева) представлены в сказках как местные сеньоры, а не могущественные персонажи, располагающие абсолютной властью. Для французской волшебной сказки характерен волшебный мир фей

и волшебных духов под названием lutins, которые в сказках действуют как реальные люди. Ложный герой появляется во французских сказках гораздо реже, чем в казахских, но его действия в равной степени основываются на обмане и коварстве.

Во французских волшебных народных сказках положительного сказочного героя отличают от других персонажей такие достоинства: огромная физическая сила, происхождение от животного, доброта, краюста, ум, хитрость.

Французские сказки исполнены романтичностью и волшебностью, в сказке часто присутствуют любовные истории, которые заканчиваются счастливым разрешением. Принцессы и принцы, пастухи и короли, знать и крестьяне, самые разнообразные животные и выдуманные персонажи (вроде феи и духов) – вот типичные участники таких сказок. Положительные герои французских сказок, часто, женщины: вроде феи, Мышки, маленькой Аннетты и т.д. В качестве негативных героев же нередко выступают существа мужского рода: великаны, волки, людоеды. При этом, главный герой часто начинает с малого – он ничем не владеет, ничем не выделяется, однако ищет славы и любви и потом он находит герой добивается всего.

Характерен для французских волшебных сказок также образ вредителя-людоеда (l'ogre). В людоеде сильно звериное начало, отсюда его способность превращаться в животных и соотносённость с волком». В большинстве сказок людоед - это злодей, враг главного героя, его жена (l'ogresse) иногда сочувствует героям, особенно детям, прячет их от мужа-людоеда, но в других случаях также проявляет себя как враждебное существо. Жертвами людоеда становятся часто в сказках дети, которые спасают себя, проявив смелость и сообразительность.

Таким образом, сопоставительное изучение волшебных сказок казахского и французского народов позволило выявить их общие и отличительные особенности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1994, Т.1.2.3.
2. Казахский фольклор в собрании Потанина Г.Н. – А.: Наука, 1972. - 382 с.
3. Давлетов К.С. Фольклор как вид искусства. – М., 1966
4. Пропп В.Я. Морфология сказки. – М.: Наука, 1969. – 168 с.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ ТРАДИЦИОННОЙ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РОМАНЕ «ПУТЬ АБАЯ» М. АУЭЗОВА

КУКУЕВА У. К.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ИОСТ О. А.

к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Роман-эпопея «Путь Абая» занимает особое место в истории казахской и мировой литературы. Его автор, выдающийся казахский писатель и ученый Мухтар Ауэзов, создал масштабное художественное произведение, в котором отразилась духовная, социальная и культурная жизнь казахского общества второй половины XIX века. Через судьбу главного героя Абая Кунанбаева автор показывает не только личную биографию великого мыслителя, но и целый мир традиционной культуры, выраженной в системе культурных кодов.

Интенция статьи – выявить репрезентацию культурных кодов традиционной казахской культуры в романе, для достижения которой следует дать определение понятия культурного кода, выделить его формы и провести анализ их роли в формировании национальной идентичности.

Понятие культурного кода, предполагающее систему знаков, обеспечивающих трансляцию культурного опыта, впервые было предложено выдающимся русским филологом, культурологом Юрием Лотманом. Согласно его учению, любая культура функционирует как язык и «культурный код», который есть «упорядоченная совокупность образов, кодифицированных в данной культуре» [1, с. 394]. По определению В. В. Красных, культурный код – это «сетка, которую культура набрасывает на окружающий мир, членит, категоризирует, структурирует и оценивает его» [2, с. 232]. Исследователь подчёркивает, что культурные коды являются инструментом сохранения и передачи традиций, а в художественном тексте они выполняют функцию культурной памяти. Так, понятие культурного кода в современном гуманитарном знании связано с представлением о совокупности знаков, символов и моделей поведения, через которые передаются культурные смыслы и традиции народа. Культурный код отражает устойчивые формы коллективного опыта, закреплённые в языке, традициях и художественных текстах. В литературе культурные

коды проявляются в системе образов, сюжетных мотивов, описаний обрядов и социальных отношений.

В произведении М. Ауэзова культурные коды проявляются в сюжетных ситуациях, образах и символах, которые несут этнические и духовные значения. Роман «Путь Абая» в этом отношении представляет особый интерес, поскольку в нем художественно воссоздан целостный мир традиционного казахского общества, где каждая деталь повествования несет определенную культурную нагрузку. Эти коды – этнические, социальные, духовные и символические – становятся основой повествования и позволяют читателю увидеть, как традиционная культура сохраняется и трансформируется в условиях исторических перемен. Важно подчеркнуть, что их взаимодействие формирует целостную модель национального мира, где каждый элемент связан с другим.

Этнические коды особенно ярко проявляются в описании родовых отношений и института старейшин. Помимо этого, они реализуются через систему родовой памяти, которая передается через устные рассказы, генеалогии и традиции. В сцене, где юный Абай наблюдает за советом биев, автор пишет: «Слово старшего было законом для рода» [3, т. I, с. 50]. Эта фраза отражает традиционную систему власти и уважения к старшим. Род в романе выступает не только социальной, но и культурной категорией, определяющей идентичность человека. При этом этнические коды фиксируют устойчивость традиционного уклада, но одновременно демонстрируют его внутренние противоречия.

Традиционное воспитание в романе также выступает важным этническим кодом. В произведении показано, что формирование личности происходит в рамках родовых и семейных ценностей, где особое значение придается уважению к старшим, соблюдению норм поведения и передаче жизненного опыта. Этот аспект позволяет рассматривать воспитание как механизм воспроизводства культуры.

Важным элементом этнической культуры становятся свадебные обряды. М. Ауэзов подробно описывает сватовство, подарки, песни и ритуалы, которые являются знаками этнической идентичности. В эпизоде, где Абай присутствует на свадебном торжестве, юрта становится центром праздника, кюй – музыкальным кодом, а обрядовые песни – средством передачи культурной памяти. Абай выражает мысль народа: «В песне — сокровенная великая сила...» [3, т. I, с. 95].

В другом эпизоде описывается обряд поминок, где традиционные песни и молитвы становятся способом сохранения памяти о предках, что также является важным этническим кодом. «К восходу солнца возле юрты Божея была поставлена самая большая юрта в округе – восьмистворчатая юрта Суюндика. Вещей в нее не вносили, только весь пол застлали коврами. С правой стороны установили большую кровать с костяными украшениями, покрытую черным ковром. На этой постели тело Божея должно было оставаться до окончания прощального торжества. Когда умершего вынесли из его юрты, дочери и остальные женщины зарыдали еще громче» [3, т. I, с. 163].

Социальные коды выражены через институт суда биев, систему власти и отношений между родами. Суд биев представлен как механизм регулирования общественных отношений, основанный на традиции и авторитете. В романе описывается, как бии решают спор между родами, и автор подчёркивает: «Справедливость была выше силы, слово бия – выше оружия» [3, т. II, с. 39]. Это показывает, что социальные структуры в романе выполняют роль культурных маркеров, фиксирующих коллективные нормы. Важным примером является сцена, где Абай наблюдает за спором о пастбищах: решение биев не только урегулировало конфликт, но и стало уроком для молодого героя о ценности справедливости. В другом эпизоде Ауэзов показывает, как борьба за власть внутри рода приводит к столкновению традиционных норм и новых форм политической борьбы, и именно здесь проявляется переход от традиции к модернизации.

Духовные коды связаны с исламскими традициями, народной мудростью и философией Абая. Важным является и то, что духовное пространство романа формируется на пересечении различных культурных влияний: традиционного мировоззрения, исламской этики и элементов просветительской мысли. Это создает особую синтетическую модель культуры, в которой сочетаются национальные и универсальные ценности. Мысль Абая о том, что «человек должен быть честен перед самим собой и перед народом» [4, с. 38], высказанная в его знаменитых «Словах назидания», находит отражение и в романе, представляя собой синтез традиционной морали и гуманистического мировоззрения. В романе неоднократно подчеркивается стремление Абая соединить народную мудрость с универсальными ценностями.

Символические коды проявляются в образах степи, юрты, кочевого быта, однако их значение значительно шире. Степь

выступает как архетипическое пространство, формирующее национальное сознание. Она символизирует не только свободу, но и историческую память, коллективный опыт и связь поколений: «С нежностью и волнением смотрит Абай на окружающий его мир – на бескрайнюю степь, на простор, на сопки, где он провёл детство. Ему хочется обнять всё это и покрыть горячими поцелуями. Какая нега в прохладном степном ветерке! Сочная тучная степь вся колыхается от этого ветерка, иволнами переливается ковыль. Да нет, не степь это, это бескрайнее море, сказочное море... Абай не может оторвать от него глаз. Он безмолвно погружается взором в вольную ширь. Она ничуть не пугает его. Если бы он мог, он охватил бы её всю, прижался бы к ней и шептал: «Я так соскучился по тебе! Может быть, другим ты кажешься страшной – только не мне! Родная моя, милая степь!..» [3, т. I, с. 25]. В данном случае степь становится метафорой судьбы народа: она одновременно дарует свободу и требует ответственности.

Юрта, в свою очередь, является моделью мира, отражающей упорядоченность и гармонию традиционной культуры. Внутреннее пространство юрты организовано по строгим правилам, что подчеркивает структурированность культурного пространства. Это символ укоренённости в традиции и единства рода. В другом эпизоде, где описывается кочевье, юрта предстает как символ мобильности и устойчивости одновременно: она легко переносится, но сохраняет внутренний порядок и структуру, отражая устойчивость культурных традиций.

Образы природы – горы, реки, пастбища – выступают как культурные символы, закрепляющие связь человека с землей. «С гор доносилось ароматное дыхание весны. Абай жадно вдохнул его свежую струю. Луна была на ущербе. Она медленно подымалась к зениту, недоступно высокая, уплывающая вверх. Она манила и сердце туда, в высоту, ясную и безоблачную. Лунный свет проникал в душу и наполнял ее радостью и грустью. С Верблюжьих горбов виднелись отроги Чингиза. Лохматые горы, посеребрённые лунным светом, замерли в неподвижной дремоте» [3, т. I, с. 141]. Данный пример передаёт внутреннее состояние Абая и его особую связь с природой.

Символика движения и пути также является ключевой для всего романа. Само название произведения указывает на идею пути как процесса духовного становления. Этот мотив можно

рассматривать как универсальный культурный код, отражающий развитие личности и общества.

Особую роль в системе культурных кодов романа играет образ Абая, который выступает медиатором между традицией и модернизацией, как личность, находящаяся на пересечении традиционной культуры и новых духовных ориентиров. С одной стороны, он глубоко связан с национальными традициями, с другой – стремится к их осмыслению и обновлению. «Казахи – народ многочисленный и крепкий, и у них должно быть крепкое будущее» [3, т.1, с.267]. Его философия соединяет национальную специфику с универсальными ценностями. Он стремится к обновлению общества, но при этом сохраняет уважение к традиции. Мухтар Ауэзовна примере жизни Абая Кунанбаева показывает, что сохранение культурной, исторической памяти и традиций, очищенных от невежества, – это залог выживания и развития казахского народа. Данная мысль отражает роль Абая как хранителя культурных кодов.

Художественная репрезентация внутреннего мира персонажа, психологизм романа позволяют раскрыть процесс формирования духовных ценностей, что усиливает значимость духовных кодов. Через внутренние переживания Абая раскрывается его стремление к истине, справедливости и гармонии, что выводит произведение на уровень философского осмысления культуры. Это можно подтвердить следующими примерами: «Значит, истинный долг того, кто заботится о народе, – это пробудить в людях сознание, призвать весь народ на борьбу с ордой зла и насилия!» [3, т.1, с.524]. «Наш народ говорит: «Верь не силе, а правде. Несправедливости не подчиняйся, за справедливость стой, хотя бы голову сложить пришлось» [3, т.1, с.437].

В сценах его размышлений о поэзии и музыке видно, что он воспринимает искусство как средство сохранения культурной идентичности и одновременно как путь к духовному обновлению. «Великая горечь звучит в несбыточных мечтах акынов, в их песнях, в их музыке» [3, т.1, с.285]. «Песня сама за себя скажет» [3, т.1, с.215].

Важным примером является отношение Абая к юю: музыка становится для него не просто развлечением, а способом выражения философских идей и культурных ценностей. «Абай поверял все думы домбре, седой рассказчице преданий далекой старины» [3, т.1, с.285]. «Когда-то весь жар своего чувства он вложил в слова песни – и песня эта с тех пор стала неотлучной его спутницей»

[3, т.1, с.321]. Его духовное развитие связано с поиском гармонии между традиционными ценностями и идеями просвещения. В этом проявляется особая культурная миссия персонажа, который становится посредником между прошлым и будущим казахского общества.

В романе подчеркивается значение образования, духовного развития и стремления к знаниям. Не раз в тексте романа встречается мысль главного персонажа о великой силе знания. «Абай со вздохом подумал: «Благословен народ, просветленный знанием!..» [3, т.1, с.588]. «Знание – это неиссякаемый источник благополучия, сила, при которой не страшен никакой джуг» [3, т.1, с.267]. Абай понимает, что просвещение делает народ сильным, а слово способно глубоко воздействовать на человека, менять его мысли и даже судьбу: «Что в мире сильнее слова?.. Абай вспомнил хитроумного Каратая: «Слово все внутренности пронзает», — говорил тот. Абай целиком ушел в свои мысли. Ему казалось, что сейчас он познал ту великую силу, которой дано потрясти мир. Не замечая ни улиц, ни прохожих, он шел, поглощенный своими думами» [3, т.1, с.113]. Его размышления показывают стремление к просвещению народа, веру в силу слова как духовного оружия, внутреннее развитие и философскую глубину героя. Для Абая слово и знание – главные средства изменения мира и общества.

Абай выступает как носитель новых культурных ориентиров, способствующих формированию более широкого мировоззрения. «Будущее – неизвестное, неиспытанное, пусть даже запретное – манит меня. Я иду к нему, все мои помыслы в нем» [3, т.1, с.340]. Через его размышления и поступки автор показывает возможность синтеза традиционной культуры и новых гуманистических идей. Так, образ Абая становится символом духовного обновления народа.

Роман Мухтара Ауэзова «Путь Абая» представляет собой многослойное художественное произведение, в котором отражены сложные социальные процессы казахского общества XIX века. Автор показывает, как традиционные формы жизни, основанные на родовых отношениях, патриархальных устоях и системе чести, сталкиваются с новыми историческими условиями, связанными с изменением политической и экономической ситуации, усилением влияния России и постепенным проникновением идей просвещения. В центре повествования стоит фигура Абая, который становится символом духовного поиска и стремления народа к обновлению. Посредством его образа раскрываются вопросы социальной

справедливости, власти, образования и культурного развития, что делает роман не только художественным, но и философским размышлением о судьбе казахского общества.

Особое значение в произведении имеет система культурных кодов, через которую Ауэзов раскрывает национальный характер и мировоззрение казахов. Родовые отношения и соперничество аулов формируют социальную ткань романа, традиции и обряды — свадьбы, похоронные церемонии, праздники — становятся символами коллективной памяти, нормы чести и гостеприимства выступают как маркеры национальной идентичности, а степь предстает не только пространством жизни, но и духовным символом гармонии человека и природы. Вера, поэзия и музыка в романе играют роль духовных ценностей, через которые народ сохраняет свою самобытность и передает её будущим поколениям.

Таким образом, «Путь Абая» является не просто историческим повествованием, но и пространством культурной памяти, где литература выполняет функцию сохранения и трансляции традиций. Ауэзов создает глубокий и многогранный образ казахского общества XIX века, в котором личная судьба Абая становится метафорой судьбы всего народа. Роман не только отражает историческую реальность своего времени, но и формирует представление о национальной идентичности, что делает его важнейшим культурным и художественным явлением, имеющим значение для понимания казахской культуры и её места в мировой литературе.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Лотман Ю. М. и тартуско-московская семиотическая школа. – М: Гнозис, 1994.-560 с.
- 2 Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. Лекционный курс. – М.: Гнозис, 2002. - 282 с.
- 3 Ауэзов М. Путь Абая: в 2-х тт. – Алматы: Жазушы, 1972.
- 4 Кунанбаев Абай. Слова назидания. – Алматы: Жазушы, 2002.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СКАЗОК В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

ЛЕВАШОВА Н. А.

учитель начальных классов, КГУ Школа-гимназия № 24, г. Экибастуз

Актуальность данной темы определяется необходимостью поиска таких методических приёмов, которые обеспечивают не только формальное усвоение правил, но и их осмысленное применение в речи. В условиях снижения читательской активности и трудностей в овладении грамматикой сказка выступает доступным и педагогически оправданным средством, позволяющим опереться на воображение, личный опыт ребёнка и его эмоциональный отклик, что повышает качество усвоения учебного материала.

Новизна статьи заключается в обосновании и описании системного использования сказочного текста как дидактического инструмента для формирования грамматических умений, а не только как иллюстративного или мотивационного материала. Предлагаемый подход рассматривает сказку как основу для целенаправленной работы с грамматическими структурами и языковыми моделями.

Цель статьи заключается в анализе дидактического потенциала сказочного текста в обучении грамматике русского языка и в выявлении методических условий его эффективного использования для формирования грамматических умений и навыков.

Теоретические основания статьи формируются на сочетании психолого-педагогических и лингводидактических подходов, рассматривающих обучение грамматике как процесс осмысленного усвоения языковых средств в контексте речевой деятельности. В рамках заявленной цели принципиально важным является положение о том, что грамматическое знание не может быть сведено к механическому запоминанию правил, а должно включаться в живую работу с текстом, где смысл, форма и коммуникативная задача существуют в неразрывном единстве. В этой связи обращение к сказочному тексту рассматривается не как вспомогательный иллюстративный приём, а как содержательная основа для формирования грамматических умений.

Идея опоры на текст как основу формирования языковых умений получает дальнейшее развитие в работах М. Р. Львова. В «Методике обучения русскому языку в начальной школе» [с.

14] он подчёркивает, что формирование грамматических умений должно строиться на систематической работе с целостным текстом, в рамках которой учащийся учится видеть функцию языковых единиц в реальном речевом употреблении. Такой подход логично соотносится с использованием сказки как дидактического материала, позволяющего организовать наблюдение над грамматическими явлениями не изолированно, а в составе связного и смыслового высказывания.

Современные эмпирические данные также подтверждают продуктивность текстоориентированного подхода. Результаты исследований, проведённых в РГГУ в 2025 году, указывают на то, что включение обучающихся в систематическую работу с нарративными текстами способствует более устойчивому усвоению грамматических структур за счёт одновременной активации смысловой, эмоциональной и аналитической сторон познавательной деятельности. В работах, проведенных институтом подчёркивается, что грамматические формы, осваиваемые в контексте связного сюжета, быстрее переходят в активную речь и используются более осознанно по сравнению с обучением на разрозненных примерах и тренировочных упражнениях.

Таким образом опираясь на выше изложенную теоретическую базу можно сделать вывод что, сказочный текст используется не для украшения урока, а как устойчивый дидактический контекст, в котором грамматические явления становятся наблюдаемыми, обсуждаемыми и применимыми в собственной речи ребёнка. В этом контексте отталкиваясь от личного педагогического опыта и изложенных положений, были выявлены наиболее продуктивные практические приемы по интеграции сказочного текста в процесс обучения младших школьников грамматике.

Первый приём направлен на формирование умения замечать грамматические явления в готовом тексте и устанавливать связь между формой и смыслом высказывания. Учитель отбирает небольшой фрагмент сказочного повествования и организует работу так, чтобы дети не получали правило в готовом виде, а приходили к нему через сравнение и наблюдение языковых фактов. Для этого используются раздаточные тексты, листы наблюдений и приёмы смыслового подчёркивания и группировки слов по их роли в предложении.

Данный подход лучше реализуется в рамках сказок с повторяющейся структурой повествования и наращиванием

описаний персонажей, например, в текстах типа Теремок или сходных по жанру. Учитель предлагает учащимся эпизод, в котором герои последовательно появляются и описываются, и просит выделить слова, называющие признаки и действия. Затем дети устанавливают, к каким словам относятся эти признаки и действия, и объясняют, почему формы слов меняются при смене персонажа или ситуации. После коллективного обсуждения ученики дополняют эпизод одним двумя предложениями, сохраняя тот же способ описания, и самостоятельно проверяют, не нарушено ли согласование и не искажается ли смысл текста.

Имя _____ Дата _____

СОГЛАСОВАНИЕ СЛОВ В ПРЕДЛОЖЕНИИ

(по сказке «Теремок»)

1. Прочитай фрагмент. Выдели:

- существительные (кто?) – синим
- признаки (какой?) – зелёным
- действия (что делает?) – красным

В теремке

Прибежала мышка – норужка. Видит – теремок стоит.
 Вошла мышка в теремок. Стала в нём жить.
 Прибежала лягушка – желтушка. Стучится:
 – Теремок-теремок! Кто в теремке живёт?
 – Я, мышка-норужка. А ты кто?
 – А я лягушка-желтушка. Пусти меня!
 Вошли лягушка. Стали они вдвоём жить.

Мышка
Лягушка
Заяц
Лиса

2. Установи связь: кто? + какой? кто? + что делает?

Кто?	Какой?	Что делает?
мышка	норужка	прибежала, вошла, жила
лягушка
заяц
лиса

3. Почему формы слов меняются?
 Потому что _____
 (кто? мышка – какой? норужка)

4. Дополни 1–2 предложения
 Прибежал _____
 Он _____
 Стали они жить _____

5. Проверь себя: подчеркни грамматические основы, обозначь
 X – существительное ~ – признак = – действие

Рисунок 1 – Пример раздаточного листа

Следующий приём ориентирован на осознанное применение грамматических правил через преобразование текста при сохранении его смысловой целостности. Его задача состоит в том, чтобы показать учащимся, что грамматическая форма является инструментом управления содержанием высказывания и влияет на характер повествования. Учитель задаёт конкретное направление изменения и предлагает выполнить его на материале знакомого сказочного фрагмента.

Наиболее удобно этот приём реализовывать на материале сказок с чёткой цепочкой событий и повторяющимися действиями персонажей, например, в таких повествованиях как Репка. Ученики получают короткий эпизод и задание изменить формы глаголов так, чтобы рассказ звучал как сообщение о происходящем сейчас или как рассказ о прошедших событиях. После выполнения задания дети сравнивают оба варианта текста, читают их вслух и обсуждают, как меняется ощущение движения сюжета и роль рассказчика. В завершение ученики дописывают небольшой фрагмент продолжения, стараясь сохранить выбранный грамматический способ изложения.

Отдельное место занимает приём, связанный с моделированием структуры предложения, который помогает осмыслить грамматические отношения между словами. Учитель предлагает рассматривать предложение как смысловую конструкцию, где каждый элемент выполняет определённую функцию, и учит детей выстраивать эту конструкцию осознанно, опираясь на содержание высказывания. Для работы используются карточки со словами и опорные схемы, отражающие основные компоненты предложения.

Данный приём особенно продуктивен при работе со сказками, в которых предложения отличаются наглядностью и простотой структуры, например, с текстом на подобии сказки «Заюшкина избушка». Учитель выписывает на доску одно предложение из сказки и вместе с классом выделяет, кто выполняет действие и что именно происходит, а затем уточняющие слова. После этого ученики получают набор слов и по той же модели составляют собственные предложения о новых событиях или героях, сохраняя структуру исходного высказывания. Итогом работы становится обсуждение того, какие слова делают предложение более точным и выразительным, и почему их нельзя опускать без потери смысла.

В качестве материала целесообразно использовать искажённые фрагменты пересказов хорошо знакомых детям сказок, схожими

стилистически с народной сказкой, «Гуси лебеди». Ученики сначала читают текст и отмечают места, которые звучат непривычно или нарушают смысл, затем находят грамматические ошибки и исправляют их. После этого каждый ученик объясняет одно исправление, показывая, какое правило он применил, и почему выбранная форма лучше передаёт содержание эпизода. В завершение класс сравнивает исправленный вариант с исходным и обсуждает, как изменилась понятность и выразительность текста.

Эффективным оказывается и приём работы с диалогом, который позволяет связать выбор грамматической формы с коммуникативной ситуацией и характером персонажа. Учитель предлагает ученикам диалог из сказки или его фрагмент и ставит задачу подобрать такие формы слов, которые соответствуют роли говорящего и смыслу реплики. Это помогает увидеть, что грамматика обслуживает не только правильность, но и выразительность речи.

На практике данный приём удобно реализовывать на материале сказок с ярко выраженной речевой характеристикой героев, например, в повествованиях похожими на сказку «Лиса и Журавль». Ученики получают диалог с пропусками или вариантами слов и выбирают те формы, которые, по их мнению, лучше соответствуют ситуации общения. Затем дети разыгрывают сцену по ролям и обсуждают, как меняется впечатление от персонажей в зависимости от выбранных языковых средств и почему грамматический выбор влияет на смысл и интонацию высказывания.

В качестве основы для такой работы может использоваться любая хорошо знакомая детям сказка с чётким сюжетом и повторяющимися действиями персонажей, например, «Волк и семеро козлят». Ученики последовательно выполняют задания на распознавание форм, их изменение и проверку правильности, каждый раз возвращаясь к одному и тому же сюжету. В конце занятия дети дополняют исходный текст собственным фрагментом, стараясь использовать изученные грамматические средства осознанно и уместно, что позволяет закрепить навык в продуктивной речи и завершить работу логически и содержательно.

Апробация практических методов проводилась в течение шести месяцев и была направлена на проверку их эффективности в формировании осознанных грамматических умений у обучающихся начальной школы. Целью тестирования являлось выявление динамики усвоения грамматических понятий и умений применять их в связной речи при систематическом использовании сказочного

текста как дидактического контекста. Входная диагностика показала, что лишь около 38% учащихся уверенно применяют грамматические формы в собственных высказываниях, около 47% допускают устойчивые ошибки в согласовании и употреблении форм глагола, а только 34% способны объяснить свой выбор языковой формы. Эти данные подтвердили необходимость целенаправленной и системной методической работы.

В ходе формирующего этапа обучение строилось на основе описанных выше приёмов и включало регулярную работу со сказочными текстами разных жанров и типов. На уроках последовательно отрабатывались темы согласования прилагательных с существительными, употребления глагольных форм времени, построения и распространения предложения, а также редактирования текста. Учитель организовывал наблюдение над языковым материалом, преобразование текстов, моделирование предложений и работу с диалогами, при этом каждое задание имело чёткую речевую задачу и завершалось выходом в собственное высказывание учащихся. Особое внимание уделялось тому, чтобы дети не только выполняли упражнения, но и объясняли свой выбор формы, опираясь на смысл высказывания и изучаемое правило.

Контрольная работа проводилась в конце периода апробации и включала несколько взаимосвязанных заданий, построенных по тем же принципам, что и учебная деятельность на уроках. Учащимся предлагался небольшой сказочный текст, с которым нужно было выполнить ряд действий: выделить и объяснить формы слов в предложениях, преобразовать фрагмент с изменением временного плана повествования, восстановить структуру одного предложения по смысловой схеме и отредактировать короткий искажённый отрывок. Завершающим заданием стало написание небольшого продолжения текста с использованием заданных грамматических условий. Работа выполнялась поэтапно, с фиксацией не только результата, но и хода рассуждений, что позволило оценить степень осознанности применения грамматических знаний.

Эмпирические результаты апробации показали устойчивую положительную динамику по основным показателям. Если на входной диагностике уверенное владение грамматическими формами в связном тексте демонстрировали около 38% учащихся, то по итогам контрольной работы этот показатель составил 72%. Доля работ с типичными ошибками в согласовании и употреблении форм глагола снизилась с 47% до 18%, а количество учащихся, способных

объяснить свой выбор грамматической формы, увеличилось с 34% до 69%.

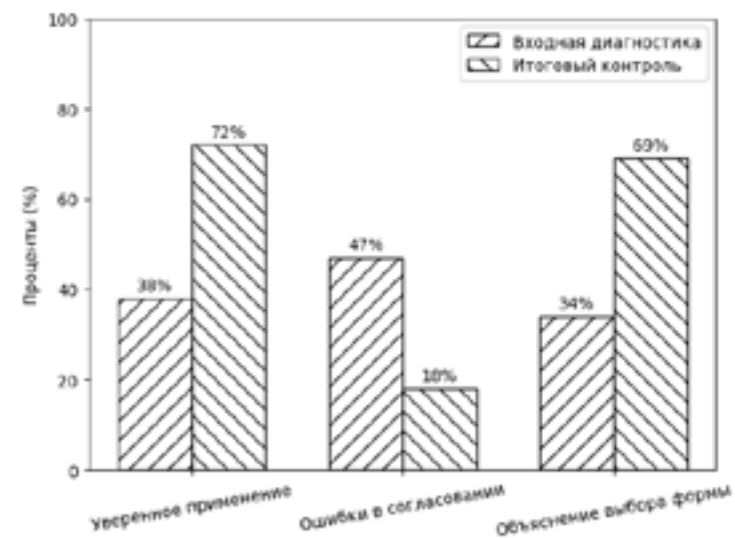

Рисунок 2 – График результатов апробации

Полученные данные свидетельствуют о том, что систематическое использование сказочного текста в качестве дидактического контекста и комплекса описанных приёмов способствует не только росту формальной грамотности, но и развитию осознанного отношения к языковым средствам в собственной речи.

Подводя итоги проведённой работы, можно с уверенностью утверждать, что, использование сказочного текста в обучении грамматике русского языка позволяет целенаправленно формировать осознанные грамматические умения на основе смыслового анализа и речевой практики. Полученные результаты подтверждают, что данный подход соответствует цели статьи и обеспечивает более устойчивое и осмысленное усвоение грамматических знаний в начальной школе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асмолов А. Г. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. – М. : Просвещение, 2010. С. 7–112 с.
2. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. – М. : Педагогика, 1988. С. 1–256 с.

3. Львов М. Р. Методика обучения русскому языку в начальной школе. – М. : Академия, 2012. С. 1–320 с.

УРОДСТВО ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДУШИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЛЮШКИНА И ГОЛЛУМА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

МАКЕЕВА А. С.

учитель русского языка и литературы КГУ «Енбекшинская общеобразовательная основная школа отдела образования Актогайского района управления образования Павлодарской области»

В мировой литературе образы, отражающие моральное уродство души, встречаются в самых разных культурных традициях. В русской классике персонаж Плюшкин, созданный Н. В. Гоголем в «Мёртвых душах», олицетворяет крайнюю жадность, эмоциональную и социальную деградацию личности, превратившейся в «мертвецу среди живых» [1, с. 112].

Для современных учеников восприятие образа Плюшкина часто оказывается сложным: его психологическая глубина и символическая нагрузка требуют интерпретации и сопоставления с более визуально выразительными персонажами, что может быть особенно трудным для младших и средних школьников [3, с. 27].

В этой связи образ Голлума из «Властелина колец» Дж. Р. Р. Толкина оказывается особенно полезным для педагогического и аналитического сравнения. Его ярко выраженная одержимость Кольцом и визуальное драматическое изображение внутреннего раздвоения личности помогают учащимся лучше понять моральную и психологическую структуру персонажей, что является важной частью формирования читательской грамотности: умения видеть мотивы, символику, психологические и моральные аспекты текста [2, с. 456].

Сопоставление этих персонажей также позволяет учащимся находить параллели с современной жизнью. Например, люди, которые копят вещи, не используя их, или полностью погружены в социальные сети, онлайн-игры или цифровые коллекции, демонстрируют поведение, схожее с Плюшкиным или Голлумом [5, с. 78].

Такие примеры делают литературный анализ более наглядным и помогают учащимся осознавать, что психологические мотивы,

отображаемые в литературе, универсальны и актуальны в современной жизни [6, с. 41].

До сих пор исследования сосредоточивались либо на Плюшкине, либо на Голлуме, но сравнительный межкультурный анализ этих двух образов отсутствует, что открывает перспективы для нового филологического исследования. Сопоставление позволяет выявить универсальные модели жадности и духовной деградации, проследить трансформацию темы морального уродства в различных жанрах и культурных контекстах [7, с. 214].

Цель настоящего исследования – провести сравнительный анализ Плюшкина и Голлума, выявить сходства и различия их психологического портрета, функциональной роли в тексте и символической нагрузки, а также обсудить значение этих персонажей для понимания уродства человеческой души и формирования читательской грамотности.

Плюшкин – помещик, впервые появляющийся в главе VI поэмы «Мёртвые души», чьё имя стало нарицательным для обозначения патологической скупости и накопительства. Описание усадьбы Плюшкина, «где гниёт и разлагается всё», и где сам помещик окружён хламом, отражает душевное разложение героя, превращение человеческой личности в безжизненный объект. Анализ показывает: «...Плюшкин в своей усадьбе старательно собирал любые вещи, превращая их в жалкий хлам, а его душа, как и дом, стала безжизненной и пустой» [1, с. 112].

Современные примеры подтверждают актуальность этого архетипа. Люди, которые создают дома-склады из накопленных вещей, иногда теряют связь с близкими и оказываются в социальной изоляции. Аналогично, «накопительство виртуальных объектов» – стремление собрать все возможные достижения в соцсетях, цифровые коллекции, NFT или онлайн-игры – может приводить к психологической зависимости, отчуждению и снижению качества реальных социальных контактов. Включение таких примеров помогает учащимся видеть, как психологические и моральные мотивы Плюшкина проявляются в современной жизни, а значит, способствует развитию читательской грамотности [5, с. 122].

Голлум, известный также как Смеагол, является одним из наиболее запоминающихся персонажей «Властелина колец». Его постоянная фиксация на Кольце – «моя прелесть» — свидетельствует о глубокой одержимости и компульсивном поведении, сходном с психологической зависимостью. Анализ

когнитивной и поведенческой стороны Голлума указывает, что его состояние ассоциируется с компульсивной фиксацией и социальной изоляцией: «...его непрерывное внимание к Кольцу и социальное отдаление отражают характерные признаки зависимости и разрушения личности» [2, с. 389].

Современные аналоги Голлума можно найти среди людей, полностью погружённых в цифровую реальность: социальные сети, онлайн-игры, коллекционирование виртуальных предметов. Такая одержимость часто приводит к раздвоению внимания, отчуждению от реальной жизни и ухудшению социальных связей [6, с. 88], что делает Голлума понятным и близким современным читателям. Включение этих примеров также демонстрирует, как анализ литературных персонажей способствует формированию читательской грамотности, развивая способность видеть моральные, психологические и социальные аспекты текста.

Одержимость и моральное разложение, показанные у Плюшкина и Голлума, могут находить отражение в современных повседневных привычках, что делает литературный анализ более наглядным и понятным для читателя.

Примеры привычек, демонстрирующих одержимость или деградацию личности:

Чрезмерное накопительство вещей – когда человек не использует предметы по назначению, но стремится владеть ими ради чувства контроля или безопасности. Это современный аналог Плюшкина, который собирал хлам и утратил способность к полноценным человеческим отношениям.

Фиксация на цифровых коллекциях или онлайн-играх – постоянное внимание к виртуальным объектам или достижениям, которое заменяет реальные социальные контакты. Аналог Голлума: зависимость от Кольца как символа власти и одержимости.

Эмоциональная замкнутость и изоляция – привычка избегать взаимодействия с другими людьми, откладывать общение или ответственность, что ведёт к социальной деградации. Плюшкин отвергал гостей и близких, Голлум жил в полной изоляции.

Навязчивая фиксация на материальном статусе – стремление к деньгам, вещам или виртуальной популярности, при котором человек игнорирует моральные и социальные нормы [1, с. 112].

Анализ этих привычек помогает связать литературные образы с современной жизнью. Читатели видят, что психологические и моральные модели, представленные Гоголем и Толкином, остаются

актуальными: одержимость и моральная деградация проявляются и в XXI веке. Такой блок также развивает читательскую грамотность, позволяя учащимся не только анализировать текст, но и соотносить его с личным опытом и окружающим миром.

Плюшкин под воздействием накопительства и моральной деградации постепенно утрачивает привычные человеческие черты. Его старость и измождённость настолько выражены, что Чичиков в начале знакомства даже принимает его за женщину: «Он показался Чичикову старухой, настолько худым и изломанным был этот человек» (Гоголь, Мёртвые души, гл. VI). Этот эпизод иллюстрирует, как чрезмерная фиксация на вещах и материальных ресурсах приводит к утрате не только социальных связей, но и собственной идентичности. Внешняя хрупкость Плюшкина становится метафорой внутренней пустоты: его тело отражает деградацию души, а его лицо и фигура уже не вызывают уважения или интереса, что усиливает комический и трагический эффект образа.

Голлум же претерпевает полную физическую трансформацию под влиянием Кольца. Он превращается в уродливое, скрюченное существо с огромными глазами, острыми зубами и шипящим голосом: «Смеагол превратился в нечто худое и отвратительное, его глаза блестели, словно в темноте, а тело изгибалось в причудливых позах» (Толкин, Властелин колец). Эта внешняя деформация является визуализацией полного внутреннего разлада и раздвоения личности: Голлум разделён между прежним «Смеаголом» и одержимым Кольцом существом. Физические изменения подчёркивают его моральное уродство – душа и тело становятся единым зеркалом разрушения.

Обе трансформации показывают, что внешность персонажей в литературе тесно связана с их внутренним состоянием. В Плюшкине физическая слабость и неузнаваемость отражают моральную пустоту, а у Голлума уродство визуализирует психологическую одержимость и раздвоение личности. Для современных читателей эти образы помогают понять, как психологические и моральные изменения проявляются внешне, и делают анализ более наглядным при изучении текста, что также способствует развитию читательской грамотности [8, с. 143].

Оба персонажа могут быть сопоставлены по нескольким ключевым параметрам:

Одержимость как путь к моральному падению.

Плюшкин одержим накопительством вещей, которые оказываются для него важнее людей; это приводит к утрате социальных связей и превращению дома в символ деградации души. Голлум — одержим Кольцом, что разрушает его личность, приводит к физическим и психологическим изменениям, а также к социальной изоляции.

Современный пример: люди, погружённые в цифровые коллекции или социальные сети, демонстрируют схожее разрушительное влияние одержимости на личность и социальные связи.

Внешняя оболочка и внутренняя пустота.

Одним из наиболее наглядных проявлений внутреннего уродства души у Плюшкина и Голлума является их внешняя трансформация, которая символизирует разрушение личности.

Плюшкин внешне выглядит старым и немощным, но его внутренняя пустота выражается в отсутствии человеческих чувств и интереса к жизни. Голлум, лишившийся прежнего облика, отражает внутренний разлад и отчуждение от общества, а его странная речь и поведение подчёркивают разрушение личности [2, с. 456].

Социальная деградация.

Плюшкин отвергает человеческие отношения, видя в других только угрозу или ресурс. Голлум также изолирован — он живёт в одиночку и вредит самому себе и окружающим, что является символической метафорой разрушения человеческого «я» через зависимость.

Современный пример: чрезмерное увлечение виртуальной реальностью, цифровыми коллекциями и социальными сетями может вести к отчуждению, когда человек предпочитает «цифровой мир» реальным отношениям, что напоминает социальную деградацию обоих персонажей.

Сопоставление Плюшкина и Голлума выявляет универсальные модели внутреннего уродства души, проявляющиеся через жадность, одержимость и социальное отчуждение. Несмотря на различие жанров (русский сатирический реализм против фэнтези), оба персонажа служат литературными зеркалами моральных и психологических проблем человека, а их сопоставление с современными примерами помогает учащимся развивать читательскую грамотность, формировать навыки анализа мотивов, символики и моральных аспектов текста, а также видеть

актуальность классических и фэнтезийных архетипов в современной жизни [6, с. 140].

ЛИТЕРАТУРА

Гоголь Н. В. Мёртвые души. – Москва: Художественная литература, 2010. – 432 с

Толкин Дж. Р. Р. Властелин колец. – Лондон: George Allen & Unwin, 1954–1955. – 1216 с.

Плюшкин | Литературный портал. URL: <https://adebiportal.kz/ru/characters/view/86> [дата обращения 12.03.2026].

Сочинениехарактеристика Плюшкина из «Мёртвых душ». URL: <https://textplus.ru/193819-sochinenieharakteristika-plyushkina-iz-mertvyh-dush> [дата обращения 12.03.2026].

Lucas Geelen. A Look at Gollum's Mind. Radboud University. URL: <https://www.ru.nl/en/services/recharge/overview/a-look-at-gollums-mind> [на англ. яз., дата обращения 12.03.2026].

Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2011. – 344 с.

Долгоруков А. М. Методы эффективного самообразования или как правильно учиться. – М.: 2001. – 258 с.

Федотова Е. Е., Новикова Т. Г., Прутченков А. С. Зарубежный опыт использования портфолио // Методист. – № 5, 2005. – С. 27–33.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ЗЕРКАЛЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ФИЛОЛОГИИ: КОГНИТИВНЫЕ СТРУКТУРЫ И ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

МУСАТОВА Т. В.

учитель русского языка и литературы, КГУ «СОШ № 14», г. Павлодар

Развитие больших языковых моделей (LLM) привело к их широкому внедрению в образование, в том числе в преподавание литературы. Учителя используют LLM для создания дифференцированных заданий, орфографических сказок, звуковых палитр и даже генерации иллюстраций. Однако при переходе к анализу художественного текста, особенно содержащего тонкую иронию, добрую насмешку или культурно-исторические нюансы, модели демонстрируют устойчивые искажения интерпретации.

Опыт использования нейросетей на уроках литературы показывает, что возможности таких технологий имеют существенные ограничения. [5] Особенно ярко это проявляется при анализе произведений русской классической литературы XIX–XX веков, где художественный смысл тесно связан с историческим контекстом, культурными реалиями и авторской интонацией.

Показательным примером стала работа учащихся с повестью «Муму» И. С. Тургенева. В рамках изучения произведения была проведена так называемая «адвокатская проверка», цель которой заключалась в поиске ответа на вопрос: «Мог ли Герасим спасти Муму, не нарушая указа барыни?». При обращении к искусственному интеллекту были получены следующие варианты решения ситуации: отказ Герасима выполнять распоряжение, обращение в суд или правоохранительные органы, поиск поддержки у соседей или общественных организаций, увольнение, передача собаки в приют, либо уход от барыни вместе с собакой.

На первый взгляд подобные ответы выглядят логичными, однако они демонстрируют принципиальное непонимание исторических реалий России XIX века.

Во-первых, понятие «увольнения» не применимо к крепостному крестьянину, поскольку он не являлся свободным работником.

Во-вторых, приютов для животных в России того периода практически не существовало.

В-третьих, самовольный уход крестьянина от помещика рассматривался как побег («беглый холоп») и мог повлечь серьёзные наказания, включая тюремное заключение, каторгу или ссылку.

В ходе обсуждения произведения, учащиеся пришли к выводу, что искусственный интеллект систематически допускает ошибки в интерпретации текста, связанные с несколькими ключевыми аспектами. Прежде всего это непонимание статуса собственности в эпоху крепостного права. Согласно законам того времени, крепостной крестьянин и всё его имущество фактически принадлежали помещику. Следовательно, любые самостоятельные действия Герасима по отношению к собаке не имели юридической силы.

Второй аспект связан с понятием личной свободы. Современный читатель воспринимает свободу как естественное право человека, однако для крепостного крестьянина подобная категория практически отсутствовала. Воля помещика во многих случаях оказывалась выше государственных законов. Поэтому поступок Герасима в финале произведения является не просто личным

решением героя, а актом нравственной трагедии, обусловленной социальным устройством эпохи [3].

Таким образом, анализ показал, что искусственный интеллект склонен интерпретировать художественный текст через призму современных правовых и моральных норм. Большинство современных нейросетей обучаются на корпусах текстов XXI века и ориентированы на актуальные ценностные установки: равенство прав, свободу выбора, защиту животных, юридическую ответственность за жестокое обращение [2]. Поэтому алгоритм автоматически переносит современные социальные и правовые модели на историческую ситуацию, что приводит к искажению смысла произведения.

Похожие трудности возникают и при анализе произведений других русских классиков. Так, на уроках литературы активно используется педагогический приём «Детективы», предполагающий поиск несоответствий между текстом произведения и иллюстрациями, созданными искусственным интеллектом. Например, при изучении рассказа «Кавказский пленник» Л. Н. Толстого учащимся была предложена серия изображений, сгенерированных нейросетью на основе текстового описания. Анализ этих иллюстраций выявил характерную особенность алгоритмического восприятия текста: искусственный интеллект воспринимает художественные детали исключительно как описательный фон, не улавливая их смысловой функции. Между тем в прозе Толстого каждая деталь выполняет важную художественную роль. Описание быта в татарском доме, особенности одежды, оружия и интерьера служат не просто декорацией, а средством создания атмосферы «чужого мира», который герой вынужден воспринимать глазами пленника.

ИИ же интерпретирует персонажа Жилина преимущественно как «человека в форме» и изображает его аккуратно одетым и опрятным, игнорируя тот факт, что герой находится в плену и живёт в крайне тяжёлых условиях. Подобная ошибка показывает, что ИИ не способен учитывать контекст жизненной ситуации персонажа и склонен опираться на наиболее типичные визуальные шаблоны.

Кроме того, искусственный интеллект испытывает трудности при обработке сложных синтаксических конструкций и описаний, содержащих скрытые логические или количественные отношения. Например, фраза «чёрный, красный и трое гостей» может восприниматься системой как простой список характеристик, а не как строго структурированное описание.

Особенно наглядно ограничения алгоритмического анализа проявились при изучении рассказа «Конь с розовой гривой» В. П. Астафьева. Учащимся был предложен текст, сгенерированный нейросетью в форме «Акта обследования жилищно-бытовых условий семьи Левонтия». В этом документе семья описывалась с позиции социального контроля: как неблагополучная, нуждающаяся в постановке на учёт и педагогической коррекции. Однако учащиеся быстро заметили, что подобное описание полностью искажает авторскую позицию. Там, где Астафьев использует образные выражения и мягкий юмор, нейросеть видит лишь признаки социального неблагополучия. Например, метафора «левонтьевские орлы» интерпретируется как характеристика низкого социального статуса, тогда как в художественном тексте она выражает восхищение свободой и неукротимой энергией деревенских мальчишек [4].

Аналогичная ошибка наблюдается и в интерпретации семейных отношений. В тексте искусственного интеллекта обращение детей к отцу по имени трактуется как нарушение семейной иерархии. Однако в рассказе Астафьева этот приём выполняет противоположную функцию: он подчёркивает особую, почти дружескую связь между Левонтием и детьми. Отец предстает не строгим патриархом, а человеком, близким своим детям по духу – таким же весёлым, бесшабашным и свободолюбивым.

Учащиеся также отмечают, что описываемые автором драки между мальчишками нельзя рассматривать как проявление агрессии. В контексте деревенской жизни они воспринимаются как естественное проявление энергии и силы. Используя эпитет «богатыри», Астафьев превращает обычную детскую потасовку в своеобразную игру, наполненную юмором и жизненной силой.

В ходе обсуждения материала, учащиеся пришли к важному выводу: искусственный интеллект читает художественный текст буквально, лишая его эмоциональной глубины и образности. Там, где автор создаёт живую картину детства, нейросеть формирует сухой социологический отчёт.

Особую роль в рассказе Астафьева играет поэтический образ розового коня – фантазийного символа детской вины и воображения. Этот образ соединяет в себе одновременно юмор и нравственное переживание героя. Однако алгоритм, ориентированный на буквальное содержание, воспринимает его лишь как элемент сюжета и не улавливает символическое значение.

Существенную трудность для искусственного интеллекта представляет и языковая специфика прозы Астафьева. Текст насыщен диалектными словами и разговорными выражениями, характерными для сибирской деревенской речи («заполошная», «поскотина»). Подобная лексика редко встречается в современных языковых корпусах, на которых обучаются нейросети, поэтому алгоритм либо игнорирует такие слова, либо интерпретирует их неточно [1].

Таким образом, опыт использования искусственного интеллекта на уроках литературы позволяет выявить ряд системных ограничений алгоритмического анализа художественного текста. Нейросети способны успешно пересказывать сюжет произведения и выделять основные события, однако им значительно сложнее распознавать культурный контекст, исторические реалии, авторскую иронию, символику и эмоциональную интонацию.

Сатирические сказки М. Е. Салтыкова-Щедрина остаются одним из самых сложных объектов для алгоритмического анализа художественного текста. В педагогической практике 7 класса при проведении «Лингвистической экспертизы» учащиеся самостоятельно приходят к выводу, что фразы «Жил-был», «по щучьему велению, по моему хотению», «стали они жить-поживать» – это не декоративный народный колорит, а оружие пародии и сатиры. Человек интуитивно ощущает, как традиционная сказочная формула превращается в горький упрёк обществу, где сильный и умелый добровольно обслуживает никчёмных паразитов. Современные большие языковые модели (LLM), напротив, фиксируют лишь поверхностный слой: узнают шаблон → относят к фольклору → трактуют как «сказочный зачин».

Важнейшим художественным приёмом щедринской сатиры является гротеск. В литературоведении гротеск определяется как художественный способ изображения действительности, основанный на соединении несовместимых элементов – реального и фантастического, возвышенного и низменного, комического и трагического.

В рассматриваемом произведении гротеск проявляется прежде всего в телесных деталях. Генералы изображаются как люди высокого социального статуса, однако их физическое состояние оказывается жалким и унижительным. Они дрожат от холода, лежат под одним одеялом, испытывают сильный голод и в какой-то момент даже готовы напасть друг на друга. Для читателя подобное описание вызывает сложную эмоциональную реакцию: смех соединяется

с ощущением неловкости и даже отвращения. Контраст между «государственными людьми» и их беспомощным состоянием становится источником сатирического эффекта. Большие языковые модели, напротив, воспринимают подобные детали как обычные элементы повествования. Для алгоритма одежда или физическое состояние персонажа не обладают символической нагрузкой. Отсутствие опыта взаимодействия с миром – ограничивает способность модели интерпретировать метафоры и социальные унижения. Таким образом, гротеск оказывается для алгоритма лишь стилистической особенностью текста, тогда как для человека он становится мощным средством социальной критики.

Особое место в поэтике произведения занимает пародия на бюрократический язык. Генералы рассуждают о государственных делах, субсидиях и газетах, используя лексику официально-делового стиля. Однако подобные рассуждения звучат особенно нелепо в условиях необитаемого острова. Контраст между высоким канцелярским стилем и абсурдной ситуацией создаёт мощный комический эффект. Язык бюрократии превращается в средство саморазоблачения персонажей. Щедрин мастерски пародирует официоз: высокопарный слог контрастирует с абсурдом. Конечно, учащиеся отмечают, что ИИ фиксирует лексику («канцеляризм»), но не улавливает эффекта пародии – насмешки над пустотой и паразитизмом чиновничества. Человек видит смешное в том, что даже на необитаемом острове герои пытаются мыслить категориями «регистратуры». Использование высокого штиля в условиях поедания сапог – это высшая точка сатиры, которую ИИ не может идентифицировать как юмор из-за отсутствия способности к распознаванию иронии. [6]

В контексте современного мероприятия «Конгресс чудиков русской литературы», где искусственный интеллект выступал в роли «цифрового эксперта», проявилась фундаментальная разница в способах постижения литературного героя. ИИ опирается на статистические шаблоны текста, типичные модели и формальную логику: действия чудака часто выглядят иррациональными, неэффективными или ведущими к социальному конфликту, поэтому алгоритм склонен квалифицировать такого персонажа как наивного, комического или дезадаптированного. Он превосходно воспроизводит факты, даты, цитаты и интертекстуальные связи, но остаётся глух к тому «следу в душе», который оставляет встреча с чудяком.

Литературный чудак (чудик) побеждает именно потому, что его странность – не дефект, а свидетельство о наличии души, способной к сопереживанию, состраданию и нравственному усилию. Как подчёркивал Шукшин, в мире, где все приспособляются, чудик остаётся живым и настоящим. Платон Каратаев в «Войне и мире» Л. Н. Толстого кажется простым и немного странным солдатом, но именно его «круглая» народная мудрость становится для Пьера Безухова духовным откровением. Князь Мышкин нелеп в салонах, но его наивность – это предельная честность перед Богом и людьми.

Таким образом, в споре о природе чудачков русской литературы всегда побеждает человек, потому что только живое сознание способно пережить боль, радость и стыд героя, войти в резонанс с его внутренней правдой. Искусственный интеллект может симулировать анализ, но не может испытать тот катарсис, который делает чудика не объектом изучения, а зеркалом нашей собственной души. Именно это превосходство живого над алгоритмическим и составляет непреходящую ценность типа героя-чудака в русской литературной традиции

На уроках литературы только учитель обеспечивает глубокое понимание текста, его нравственную и культурную ценность, формирует критическое мышление и способность к моральному выбору. ИИ может быть вспомогательным инструментом, но не заменяет педагогическую работу, необходимую для полноценного освоения русской классики.

Таким образом, роль учителя остается незабываемой: он — единственный, кто способен превратить «буквы» нейросети в живые смыслы, формирующие национальную и личностную идентичность ученика.

Пока существует русская литература, будет существовать и учитель литературы как уникальный медиатор между текстом и читателем. Любая попытка полной замены человека машиной в этом процессе обречена на профанацию. Русская классика остаётся последним бастионом, где человек незаменим.

ЛИТЕРАТУРА

1 Азимов, Э. Г. Использование систем искусственного интеллекта в обучении русскому языку как иностранному / Э. Г. Азимов // Русский язык за рубежом. – 2023. – № 4. – С. 4–10.

2 Карпов, В. Е. Введение в этику искусственного интеллекта / В. Е. Карпов, П. М. Готлиб. – М.: Либроком, 2022. – 216 с.

3 Лотман, Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь / Ю. М. Лотман. – М.: Просвещение, 1988. – 352 с.

4 Скаков, А. Характеры и ситуации в рассказах В. М. Шукшина / А. Скаков // Вопросы литературы. – 2018. – № 2. – С. 112–128.

5 Уваров, А. Ю. Технологии искусственного интеллекта в образовании / А. Ю. Уваров // Информатика и образование. – 2020. – № 9. – С. 7–15.

6 Черниговская, Т. В. Чеширская улыбка кота Шрёдингера: язык и сознание / Т. В. Черниговская. – М.: Языки славянской культуры, 2013. – 448 с.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ЛЕКСИКИ ТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ «СТРУННЫЕ СМЫЧКОВЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ» В ИСТОРИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

НАЗАРЕНКО В. К.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ПОПОВИЧ О. А.

ассоц. профессор (доцент) Торайгыров университет, г. Павлодар

Актуальность обращения к лексике, обозначающей струнные смычковые музыкальные инструменты, обусловлена тем, что подобные единицы отражают не только развитие музыкальной терминологии, но и более широкие процессы исторической семантики: специализацию значения, его переориентацию, изменение культурной маркированности слова. В рамках настоящего исследования особый интерес представляют лексемы *гудок*, *скрипка* и *виолончель*, поскольку каждая из них демонстрирует специфику семантического развития. Первая восходит к народно-бытовой музыкальной традиции и в дальнейшем смещает семантический центр в техническую сферу; вторая формируется на базе звукоподражательной основы и постепенно превращается в устойчивый музыкальный термин; третья представляет собой заимствование, прошедшее путь от профессиональной номинации к полной интеграции в русский литературный язык. Следовательно, сопоставление этих лексем позволяет увидеть не отдельные языковые факты, а разные модели развития слов внутри одной тематической группы.

Цель статьи состоит в выявлении основных направлений семантической эволюции лексем *гудок*, *скрипка* и *виолончель* в истории русского языка. С учетом поставленной задачи важно не просто перечислить зафиксированные значения, а проследить, каким образом меняется их внутренняя организация, какие компоненты оказываются центральными, а какие уходят на периферию, и как на эти процессы влияют культурная среда, музыкальная практика и тип номинации.

Прежде всего следует отметить, что лексема *гудок* демонстрирует наиболее сложную и вместе с тем наиболее показательную диахроническую модель. Уже древнерусский материал фиксирует не столько само слово в его позднейшей семантической оформленности, сколько целое однокорневое гнездо со значениями звучания, игры и оценки: *гудѣти*, *гудение*, *гудочникъ*, *гудочный* [6, Т.2, с. 404]. В данном контексте важно подчеркнуть, что предметное, процессуальное и оценочное значения здесь еще не расчленены: действие игры, сам инструмент и восприятие его звучания сосуществуют в пределах единой семантической зоны. Более того, оценочный компонент – ‘противно слуху’, ‘дурная игра’ – не является поздним наслоением, а входит в раннюю структуру слова. Это позволяет рассматривать древнерусский этап как стадию семантического синкретизма, когда музыкальная номинация еще тесно связана с общим представлением о резком, протяжном, не всегда благозвучном звуке.

Материалы XVIII века показывают, что в этот период лексема *гудокъ* уже получает устойчивую предметную определенность: ‘Старинное музыкѣйское орудіе, дѣлаемое на подобіе скрипки... о трехъ струнахъ, употребляемое простымъ народомъ’ [5]. В данной словарной дефиниции совмещаются конструктивный, функциональный и социальный признаки. Иными словами, слово обозначает не просто инструмент, а инструмент народной культуры. Корпусные данные подтверждают это: *гудки загудѣли*, *дудки задудѣли*; *музыка, которая состоитъ изъ... волюнокъ и гудковъ* [4]. Здесь гудок функционирует как элемент ансамбля, связанного с праздником, обрядом, коллективным музицированием. Следует отметить, что по сравнению с древнерусским этапом оценочность ослабевает, а на первый план выходит функционально-культурная характеристика. Это позволяет рассматривать XVIII век как этап семантической стабилизации музыкального значения.

В XIX веке ситуация меняется. С одной стороны, словари продолжают определять *гудок* как музыкальный инструмент: ‘род скрипки без выемок по бокам... о трех струнах’ [2], ‘Музыкальное орудие наподобие скрипки о трех струнах’ [8]. С другой стороны, в самих лексикографических комментариях уже фиксируется его устаревание, выход из живого народного употребления. Корпусные примеры подтверждают, что слово еще активно включается в ряды названий народных инструментов – *балалайки, гудки, рожки и волынки, гудки, волынки и цимбалы* [4], – однако воспринимается как элемент традиционной, а не современной музыкальной среды. Особенно показательно сопоставление со скрипкой: род *гудка, или скрипки, в роде гудков (скрипками назвать их совестно)* [4]. В данном случае важно подчеркнуть не только семантическую близость, но и возникновение иерархии: гудок осмысляется как народный, архаичный или менее престижный аналог академического инструмента. Следовательно, в XIX веке лексема сохраняет музыкальное значение, однако употребляется реже и постепенно уступает место другим наименованиям музыкальных инструментов.

Современный этап завершает данное изменение семантики. В толковых словарях *гудок* обозначает прежде всего ‘механическое устройство для подачи звукового сигнала’, ‘протяжный звук, издаваемый данным устройством’, и лишь затем – ‘старинный русский трёхструнный смычковый музыкальный инструмент’ [1], [7], [9], [3]. Следует отметить, что здесь наблюдается не просто накопление значений, а существенное изменение семантической иерархии. Музыкальное значение оказывается исторически более ранним, но синхронно периферийным, тогда как звуковой сигнал, связанный с телефоном, заводом, паровозом, становится центральным. Контексты *на каком-то десятом гудке, короткие гудки, заводские гудки, по гудку паровозному часы сверяли* [4] свидетельствуют о включении слова в технический и индустриальный дискурс. В данном контексте важно подчеркнуть, что семантическое развитие идет от музыкально-звуковой номинации к абстрактно-звуковой и далее – к технико-функциональной. Это позволяет рассматривать *гудок* как пример слова, утратившего предметную музыкальную конкретность и сохранившего прежде всего акустическое значение.

Иную модель развития демонстрирует лексема *скрипка*. В древнерусский период само слово отсутствует, однако активно функционирует его семантическая база: *скрипати, скрипание,*

скрьгътати, скрьждати [6, Т.11, с. 237-238]. Эти формы обозначают ‘скрежетать’, ‘издавать резкий звук’, ‘скрипеть’ и связаны, как правило, с немелодичными, напряженными акустическими явлениями. Следовательно, внутренняя форма будущей лексемы возникает вне музыкальной сферы. В данном случае важно подчеркнуть, что мотивирующий признак будущего наименования – не гармоничность, а характер звучания. Это свидетельствует о том, что музыкальная номинация формируется путем переосмысления уже существующего звукового признака.

В XVIII веке слово уже фиксируется как самостоятельная единица: ‘Орудіе музыкальное о четырех струнахъ, на коемъ смычкомъ играютъ’ [5, Ч.6, с. 191]. При этом параллельно существует форма *скрипица*. Следует отметить, что обе номинации соотносятся с одной и той же денотативной областью, однако именно *скрипка* оказывается более компактной и в дальнейшем вытесняет вариантную форму. Словарная фиксация производных *скрипачь, скрипичный, скрипочный* показывает, что лексема почти сразу включается в активное словообразовательное гнездо. Иными словами, слово появляется в языке уже не как случайное новообразование, а как центр развивающейся номинативной модели. Это позволяет рассматривать XVIII век как этап закрепления термина при сохранении формальной вариативности.

XIX век обнаруживает дальнейшее закрепление значения и функциональное расширение лексемы. В словарях она определяется как ‘малое музыкальное смычковое орудие, о четырех струнах’ [2], ‘Музыкальное, смычковое, о четырех струнахъ, орудіе’ [8, Т.4, с. 139]. Показательно, что словарная дефиниция по-прежнему опирается прежде всего на предметно-конструктивные признаки, а не на место инструмента в оркестровой системе. Однако корпусные данные демонстрируют более сложную картину: *играть на скрипке, учиться играть на скрипке, настроил скрипку* [4], а также *скрипки и флейты, скрипке, виолончелью, цимбалами* [4]. Следовательно, слово уже прочно включено в музыкальное поле как обозначение не только предмета, но и культурной практики исполнения, обучения, ансамблевого взаимодействия. Особенно важно, что именно в XIX веке развиваются метонимические употребления внутри профессиональной сферы: *первая скрипка, для первых скрипокъ, адажио скрипокъ* [4]. Здесь происходит перенос ‘инструмент → партия / исполнитель’, но он пока еще не выходит за пределы музыкального контекста.

Современный этап демонстрирует окончательное формирование полисемантической структуры. Словари фиксируют прежде всего значение ‘смычковый четырёхструнный музыкальный инструмент, самый высокий по регистру среди смычковых’ [1], [7], [9]. Наряду с этим закрепляются вторичные значения: ‘музыка, исполняемая на данном инструменте’, ‘музыкант, играющий на скрипке’ (разг.), а также фразеологически оформленное *первая скрипка* в значении ‘человек, играющий ведущую роль’ [1], [7], [3]. В рамках настоящего исследования важно подчеркнуть, что для *скрипки* характерно не вытеснение исходного значения, как в случае с *гудком*, а его сохранение при одновременном развитии производных значений. Контексты *звук скрипки*, *скрипка начала петь*, *играл первую скрипку* [4] показывают, что основное музыкальное значение остается устойчивым, а переносы развиваются на его основе. Это позволяет рассматривать данную лексему как пример терминологической единицы, которая, не утрачивая профессионального статуса, активно используется в метафорических и фразеологических переносах.

Наконец, лексема *виолончель* представляет третью модель развития – модель заимствованного термина. В древнерусском и XVIII веке она не фиксируется словарями, однако корпусные материалы конца XVIII века уже содержат форму *виолончеля* в профессиональном контексте: *квартет для Флейты, скрипки, алта и виолончеля* [4]. Следует отметить, что раннее появление слова связано не с бытовым употреблением, а именно со специализированной музыкальной сферой. Это обстоятельство свидетельствует о том, что лексема входит в русский язык через профессиональную сферу – музыкальную практику, переводную литературу, описания европейского инструментального состава.

В XIX веке лексема получает отражение в словарях: ‘музыкальное четырехструнное, смычковое орудие, по месту и звуку среднее между альтом и басом’ [2]. В данном случае важно подчеркнуть, что значение описывается не через бытовые свойства предмета, а через его положение в системе других инструментов. Следовательно, *виолончель* с самого начала осмысливается как единица музыкальной классификации. Корпус показывает также морфологическую вариативность – *виолончель*, *виолончеля*, *виолончелю* [4], – что отражает процесс адаптации заимствованного слова в грамматической системе языка. Наряду с прямым значением развиваются оценочно-акустические оттенки: *томительные звуки виолончеля*, *нежная*, *певучая мелодия* [4]. С практической точки

зрения это выглядит как переход от чисто терминологической функции к культурно-эстетической.

На современном этапе *виолончель* характеризуется высокой семантической устойчивостью. Во всех словарях она определяется как ‘смычковый музыкальный инструмент’, при этом уточняются его системные характеристики: положение между скрипкой, альтом и контрабасом, четырёхструнность, басово-теноровый диапазон [1], [7], [9], [3]. Корпусные данные подтверждают стабильность прямого значения: *играть на виолончели*, *концерт для виолончели*, *класс виолончели* [4]. Вместе с тем развиваются метонимические и метафорические употребления: *голос виолончели*, *звуки виолончели*, *форма виолончели* [4]. Следует отметить, что эти переносы не разрушают терминологического значения, а лишь расширяют сферу образного употребления. Иными словами, *виолончель* остается прежде всего единицей профессионального употребления, но расширяет свои образно-выразительные функции.

Сопоставление трех лексем позволяет выявить несколько принципиально важных закономерностей. Во-первых, они представляют разные типы номинации. *Гудок* восходит к народной музыкально-звуковой традиции и постепенно утрачивает предметную музыкальную конкретность; *скрипка* формируется на базе звукоподражательной основы, но сохраняет основное музыкальное значение; *виолончель* изначально приходит в язык как готовый термин и развивается преимущественно в пределах специализированной сферы употребления. Во-вторых, различаются механизмы семантической динамики. Для *гудка* ведущим оказывается перераспределение значений с выходом технического значения на первый план; для *скрипки* – расширение за счет метонимии, метафоры и фразеологизации при сохранении основного значения; для *виолончели* – постепенная морфологическая и семантическая адаптация без существенного изменения основного значения. В-третьих, данные лексемы по-разному соотносятся с культурной традицией: *гудок* маркирует народную и архаическую сферу, *скрипка* соединяет бытовое, художественное и профессиональное, а *виолончель* изначально принадлежит академической музыкальной культуре.

В заключение следует отметить, что семантическая динамика лексем *гудок*, *скрипка* и *виолончель* отражает не отдельные изменения значений, а глубинные процессы перестройки лексики, связанной с музыкальной сферой, в истории русского языка. На

основании рассмотренных данных можно сделать вывод, что внутри одной тематической группы реализуются по меньшей мере три модели развития: утрата основного значения, связанного с музыкальной сферой, и переход в иную предметную область (*гудок*), закрепление значения при одновременном развитии переносных и производных (*скрипка*), а также полная адаптация заимствованной единицы с сохранением основного значения (*виолончель*). Это позволяет рассматривать историю названий струнных смычковых инструментов как показатель взаимодействия языковой системы, музыкальной традиции и социокультурной действительности. Иными словами, изменение значений данных слов определяется не только внутренними законами семантики, но и тем, какое место соответствующий инструмент занимает в культурной памяти, в реальной музыкальной практике и в речевом сознании носителей языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 1998. – URL: <https://gufo.me/dict/kuznetsov> (дата обращения: 19.03.2026).
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля: подгот. по 2-му печ. изд. 1880–1882 гг. М.: АСТ и др.: 1998. – URL: <http://slovardalja.net/> (дата обращения: 19.03.26).
3. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный: В 2 т. / Т.Ф. Ефремова. – М. : Рус. яз., 2000. – URL: <https://gufo.me/dict/efremova> (дата обращения: 19.03.26).
4. Национальный корпус русского языка, 2003–2026. – URL: <http://ruscorpora.ru> (дата обращения: 19.03.26).
5. Словарь Академии Российской по азбучному порядку расположенный. – СПб.: Академия наук, 1806–1822. – Ч. 1-6.
6. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10-ти т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов. – М.: Рус. язык, 1988–... – Т. 1-4
7. Словарь русского языка: В 4-х т. // АН СССР, Ин-т рус. яз. / Под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Русский язык, 1981–1984. – URL: <https://gufo.me/dict/mas> (дата обращения: 19.03.26).
8. Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный Вторым отделением Императорской Академии наук: В 4-х т. – СПб, 1847.

9. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. М. : Гос. ин «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов, 1935–1940. – URL: <https://ushakovdictionary.ru/> (дата обращения: 19.03.26).

ЧАСТОТНОСТЬ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ КАК ИНДИКАТОР ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ТЕКСТА: НА МАТЕРИАЛЕ ТЕЛЕВИЗИОННОГО ЦИКЛА Б. СОБОЛЕВА «НА ДНЕ ЗНАНИЙ»

ПОПОВИЧ О. А.

к. ф. н., доцент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЕРШ А. В.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

В современной лингвистике текста, а также медиалингвистике особое внимание уделяется выявлению скрытых механизмов смолообразования и идеологического воздействия, реализуемых средствами языка. Одним из продуктивных направлений исследования становится анализ частотности языковых единиц, позволяющий выявить доминирующие темы, ценностные установки и авторскую позицию. Частотные характеристики лексики, синтаксических конструкций и стилистических средств выступают важным индикатором идейно-тематической направленности текста, особенно в условиях медиадискурса, ориентированного на массового адресата.

Цель нашего исследования – выявить идейно-тематическую направленность цикла «На дне знаний» посредством частотного анализа. Научная новизна исследования состоит в выборе материала, поскольку данный телевизионный цикл, являющийся важным в описании трансформации концепта «высшее образование», не выступал ранее объектом лингвистического исследования.

Деятельность Б. Соболева в рамках данного цикла следует рассматривать как реализацию модели агрессивной социальной экспертизы, направленной на экспликацию критического разрыва между нормативно-правовым дискурсом государства и фактической практикой функционирования образовательной среды. Авторский вклад заключается в разработке и апробации методологии «экстремальной верификации», которая позволила объективировать эрозию профессиональных стандартов через прямое фиксирование

деструктивных процессов внутри академических структур. Научно-публицистическая значимость цикла манифестируется в его способности выступать в роли экстралингвистического фактора, детерминирующего переход медиаповестки от описательной стратегии к формам прямого гражданского мониторинга и инициированию процессов институциональной саморефлексии. Таким образом, работа Б. Соболева обеспечивает документальную фиксацию лиминального состояния высшей школы, превращая расследовательскую журналистику в инструмент верификации качества человеческого капитала на этапе его воспроизводства.

В ходе квантитативного анализа знаменательной лексики телевизионного цикла Б. Соболева «На дне знаний» было установлено, что идейно-тематическая структура произведения базируется на радикальной аксиологической трансформации: высшее образование в дискурсе автора утрачивает статус сакрального процесса приобщения к знанию, перемещаясь в прагматическую плоскость рыночных отношений. Исследовательский интерес сосредоточен на выявлении механизмов вербализации данной деградации.

Категория «семантическое пространство текста» является междисциплинарной. Согласно Ю. М. Лотману, «текст, подобно зерну, содержащему в себе программу будущего развития, не является застывшей и неизменно равной самой себе данностью. Внутренняя не-до-конца-определенность его структуры создает под влиянием контактов с новыми контекстами резерв для его динамики» [1, с. 22]. В рамках системно-структурного подхода семантическое пространство рассматривается как «информационно-смысловое поле текста», формирующееся в сознании адресата в процессе интерпретации языковых знаков и актуализации ассоциативных связей [2].

Публицистический текст характеризуется функциональной дуальностью: сочетанием информативности и экспрессивности. Как отмечает Г. Я. Солганик, «в журналистском тексте можно найти черты автора как частного человека: индивидуальный выбор языковых средств, характер оценочности и другие черты речевого поведения» [3, с. 21]. Данный фактор детерминирует специфическую конфигурацию семантического пространства, центрированного на ценностных ориентирах автора.

В ретроспективе 1960-1980-х гг. телевидение выступало институтом формирования общественного мнения. Согласно М. А.

Бережной, центральными фигурами дискурса того периода являлись студенты с выраженной гражданской позицией; «браз поколения строителей коммунизма должен был воплощать типичные черты современников» [4, с. 83]. С 1965 года «Третья программа» ЦТ трансформировалась в базовую платформу образовательного вещания. Получили развитие такие формы, как диалог-размышление и диспут. В программах В. Коновалова («Взгляд», «Контакт», «Ситуация») актуализировалась проблематика профессионального самоопределения молодежи [4]. Примером межинституционального взаимодействия стал цикл лекций по математике (совместно с МИФИ). Однако к 1981 году наметилась тенденция к сокращению такого контента ввиду его признания «нерентабельным» [5].

Сходные модели интеграции телевидения и высшей школы фиксировались в зарубежной практике (Open University в Великобритании с 1969 г., PBS в США с 1967 г.). Просвещение рассматривалось как социальный заказ государства, противопоставленный индустрии развлечений. В британской модели образовательная компонента служила базисом философии вещания [6]. Телевидение 1960-1980-х гг. было ориентировано на системную популяризацию знания и повышение его ценностного статуса.

Анализ репрезентации системы высшего образования в эфире последних 20 лет свидетельствует о системном кризисе просветительской функции медиа. В. А. Хайруллин, С. В. Макара, Э. Н. Ямалова констатируют доминирование «постановочных и шарлатанских передач, выдающихся их за объективную действительность и наживаясь на тиражировании невежества» [7, с. 9]. В ответ на эрозию ценностей в 2011 году была инициирована программа Н. Михалкова «БесогонТВ». Параллельно в сфере расследовательской журналистики Б. Соболевым (2008-2016 гг.) был реализован цикл «На дне знаний», деконструирующий коррупционные механизмы на рынке образовательных услуг.

Несмотря на экспертные дискуссии, к 2026 году сохраняется структурный дисбаланс в медиарепрезентации интеллектуальных ценностей. В англоязычном сегменте (2006-2012 гг.) образование концептуализировалось через призму кризиса и рыночных реформ (фильм «В ожидании Супермена», 2010), продвигая идею топовых университетов как «панацеи от бедности» [8]. В 2013-2019 гг. вузы начали маркироваться как «проводники интересов глобальной элиты» [9], что сопровождалось «расиализацией достижений» и закреплением стереотипов об «образцовых меньшинствах» [8]. С

2020 года медиа Великобритании и США моделируют образование исключительно как «конкурентный рынок», акцентируя «личную финансовую выгоду» и нивелируя общественную значимость знания [10].

В нашем исследовании на основе анализа лексико-семантических полей (ЛСП) четырех выпусков циклов Б. Соболева «На дне знаний» прослежена трансформация концепта «высшее образование» в условиях девальвации академических ценностей.

Анализ первого выпуска выявляет коллизию традиционной терминологии и лексики рыночной экономики. ЛСП «Структура и институты системы образования» представлено номинациями: *вуз* (29), *институт* (13), *академия* (11), *университет* (7). Высокая частотность лексем поля «Коммерциализация»: *деньги* (11), *коммерческий* (11), *платный/платить* (7), *рынок* (6) – свидетельствует о смещении фокуса на товарную сущность образования. Особую прагматическую нагрузку несут низкочастотные единицы: *взятка* (6) и авторская идеологема *псевдовуз* (3).

Во втором выпуске тематический вектор конкретизируется через лексику процедурных нарушений. Центральное место также занимает ЛСП «Экономика и финансы». Поле «Коррупция и мошенничество» характеризуется весом лексемы *взятка* (16) и группы с префиксом лже- (*лжевуз*, *лжеграмота*, *лжезнание*, *лжеобразование* – суммарно 8). Критически важным для идейного замысла является ЛСП «Смерть и угроза» (*мертвый/смерть* (12), *страшный/страх* (6)) в корреляции с полем «Медицина» (*медицинский/медвуз* (8)), что формирует логическую цепь от коррупции в образовании к физической гибели граждан.

Третий выпуск развивает тему профессиональной некомпетентности. Выявлена репрезентативность ЛСП «Профессиональные и промышленные сферы»: *пищевик/пищевой* (8), *строитель/строительство* (7), *инженер* (5), *технолог* (5). Сопряжение их с полем «Коррупция и криминал» (*взятка* (8), *вымогать* (3), *допрашивать* (3), *условно* (4)) указывает на перенос объекта расследования в реальный сектор экономики.

В четвертом выпуске автор фокусируется на институциональной деградации. Частотность лексем поля «Администрация» (*ректор/проректор/ректорат* (11)) в два раза превышает показатели поля «Преподаватели» (*преподаватель* (5), *педагог* (3)). Это позволяет утверждать, что идейный центр тяжести смещен в сторону

критики управленческого звена. Ключевой темой становится технологическая имитация – лексема *дистанционка* (17).

Проведенное исследование частотного словаря четырех выпусков телевизионного цикла Б. Соболева «На дне знаний» можно заметить, как лексическая реконтекстуализация служит инструментом для создания скептической дистанции по отношению к институтам образования:

Доминирование финансовой лексики над академической верифицирует трансформацию образования из социального блага в рыночный суррогат.

Высокая концентрация лексем с отрицательной коннотацией и юридических терминов переводит образовательную тематику из гуманитарной области в сферу уголовно-правового регулирования.

Использование префиксоидов и лексем, маркирующих суррогатность (лже-, псевдо-, дистанционка), формирует устойчивый образ деградации социальных институтов.

Таким образом, лингвистические характеристики текста служат объективным доказательством концептуального сдвига: в современной публицистической интерпретации Б. Соболева высшее образование предстает не как процесс трансляции знаний, а как объект рыночных махинаций, сопряженных с экзистенциальными рисками для общества.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки русской культуры, 1996.
- 2 Болотнова Н. С. Коммуникативная стилистика текста: словарь-справочник. – 3-е изд. – М.: Флинта, 2021.
- 3 Солганик Г. Я., Дроняева Т. С. Стилистика современного русского языка и культура речи. – М.: Издат. центр «Академия», 2005.
- 4 Бережная М. А. Социальные проблемы в фокусе ТВ. – СПб.: Высш. шк. журналистики и мас. коммуникаций СПбГУ, 2017.
- 5 Егоров В. В. Телевидение: Страницы истории. – М.: Аспект Пресс, 2004.
- 6 Варганова Е. Л. Медиаэкономика зарубежных стран: учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2003. [Электронный ресурс]. – URL: <https://evartist.narod.ru/text1/42.htm> [дата обращения 18.03.2026].
- 7 Хайруллин В. А., Макар С. В., Ямалова Э. Н. Критический экономико-правовой анализ сверхъестественного и других

проявлений лженауки в современной России / В. А. Хайруллин, С. В. Макар, Э. Н. Ямалова // Дискуссия. – 2022.

8 Education and Society: An Introduction to Key Issues in the Sociology of Education / ed. by T. Domina, B. G. Gibbs, L. Nunn, A. Penner. – University of California Press, 2019. [на англ. яз.].

9 Scott P. Global perspective on higher education. – Comparative Education, Routledge, 2017. [на англ. яз.].

10 Marginson S. Higher Education and Public and Common Good // Centre for Global Higher Education Working Paper series. – 2024. – № 114. – University of Oxford [на англ. яз.].

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТИРОВ СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛЬНИКОВ (НА МАТЕРИАЛЕ КОММУНИКАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ)

ПОПОВИЧ О. А.

к. ф. н., доцент, Торайгыров университет, г. Павлодар

МАМАНОВА А. Ж.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

В условиях глобальной цифровизации социума происходят фундаментальные трансформации коммуникативных практик юношеской аудитории. Социальные сети сегодня выступают в качестве доминирующей среды повседневного взаимодействия подростков, выполняя функции информационного обмена социализации, самоидентификации, проектирования на основе ценностей [1]. Цифровая эпоха существенно меняется, поэтому становится необходимым междисциплинарный подход к изучению того, как язык адаптируется к условиям опосредованной коммуникации. Актуальность исследования обусловлена активным взаимодействием языков, заимствованием и освоением иноязычных элементов, а также изменением речевых норм в условиях новых форм общения, таких как сокращения, акронимы, эмодзи [4]. Согласно современным медиалингвистическим исследованиям, мировоззрение обучающихся их ценные иерархии и коммуникативные стратегии детерминируются онлайн-пространством. Дискурс социальных сетей характеризуется высокой степенью гибридности (т. е. наблюдается синкретизм устной и письменной речи), экспрессивностью, активным

использованием сетевого сленга и мультимодальных компонентов, транслирующих значимые для подростковой среды смыслы [5]. Анализ лингвистических особенностей сетевого дискурса является необходимым условием для реконструкции целостной картины мира современного поколения. Междисциплинарный характер проблемы требует обращения к инструментарию лингвистики, социологии, психологии и медиакоммуникации, при этом механизмы языкового выражения ценностей в социальных сетях остаются изученными фрагментарно [2]. Научная новизна заключается в системном анализе языковых средств, используемых в цифровом дискурсе подростков. В рамках работы верифицируются как традиционные, лексико-семантические средства, так и специфические единицы – эмодзи, мемы, хэштеги, сокращения и иные мультимодальные маркеры. Исследование позволяет выявить наиболее значимые ценностные категории (дружба, успех, самореализация, социальное признание) и способы их языкового выражения. Новизна дополняется выявлением специфики языковых практик в условиях мультикультурного и многоязычного информационного общества [8].

Целью исследования является выявление и комплексный анализ лингвистических репрезентаций ценностных ориентиров современных школьников в пространстве социальных сетей.

Задачами исследования выступают:

- определить основные ценностные категории, отражённые в сетевой коммуникации;
- выявить языковые средства выражения ценностных установок;
- проанализировать структурно-семантические особенности подросткового дискурса;
- установить связь между особенностями языка, между интернет-коммуникацией и системой ценностных ориентиров молодёжи.

В работе применён комплекс взаимодополняющих методов.

1 Дискурс-анализ: исследование языковых единиц с учётом социокультурного контекста и ситуативных параметров;

2 Контент-анализ: систематизация и классификации данных для выявления наиболее частотных тематических категорий. [Таблица 1]

3 Лексико-семантический анализ: выявление смысловых оттенков слов в условиях цифровой среды.

4 Сопоставительный анализ: сравнение различных форм сетевого взаимодействия (посты, комментарии, сообщения) [6].

Практическая значимость исследования заключается в том, что его результаты могут быть использованы в образовательном процессе при преподавании дисциплин «Социоллингвистика», «Медиалингвистика», а также в педагогической практике для разработки программ по медиаграмотности, профилактике деструктивных коммуникативных стратегий.

Гипотеза исследования предполагает, что ценностные ориентиры школьников в цифровой среде через молодёжный сленг, оценочную лексику и паралингвистические маркеры формируют коллективную идентичность, при этом ключевыми остаются межличностная аттракция, самореализация и эмоциональное благополучие.

Объектом исследования является коммуникация современных школьников в социальных сетях как специфическая форма цифрового дискурса, а предметом исследования выступают лингвистические, такие как лексические, семантические, стилистические, а также и мультимодальные средства репрезентации ценностей.

Материал исследования составили тексты коммуникации школьников, а именно: публикации, комментарии, подписи, размещённые на платформах Instagram, Tik-Tok, VK.

Эмпирическую базу образует корпус из нескольких сотен текстовых единиц, отобранных методом сплошной выборки из открытых аккаунтов.

В сетевой коммуникации ценностные ориентиры эксплицируются не только через традиционные языковые уровни, но и через поликодовый текст.

Эмоционально-оценочная лексика выступает индикатором позитивной аттракции (круто, лучший, топ, классный), демонстрируя значимость дружбы и достижений [7].

Молодёжный сленг (*жиза, кайф, рофл, кринж и т. д.*) выполняет функцию групповой идентификации и эмоциональной оценки реальности [Таблица 2].

Синтаксические конструкции: использование вопросительных предложений и обращений к аудитории (Как вам наш день? Кто тоже так думает?) подтверждает ценность социального взаимодействия.

Эмодзи выступают в роли паралингвистических усилителей смысла [Рисунок 1].

Хэштеги функционируют как когнитивные якоря и тематические классификаторы (*#friends, #bestday, #schoollife, #работяга, #продуктивность*) [Рисунок 2].

Графические средства, такие как капитализация и редупликация знаков препинания усиливают воздействие сообщения на получателя (например, *МОНТАЖ ЧЁТКИ, ЭТО ЕЛЕНА СКИНУЛА*) [Рисунок 3] [11].

Таблица 1 – Пример кодирования единиц дискурса для контент-анализа

№	Текст поста	Ценностный концепт	Языковые средства
1	Лучший день с моими любимыми людьми	Дружба	Оценочная лекция, эмодзи
2	Новый образ. Как вам?	Самопрезентация	Вопросительная конструкция
3	Когда готовился всю ночь и занял первое место	Самореализация	Повествовательная структура. Лексика достижений
4	Сегодня просто топ день	Эмоциональное состояние	Молодёжный сленг
5	Оцените мой новый стиль #newstyle #продуктивность #работяга	Признаие / популярность	Хэштег, императивная конструкция

Таблица 2 – Типология средств репрезентации ценностей

Тип средства	Характеристика	Примеры
Эмоциональная лексика	Отражение ценностных смыслов	Лучший день, супер
Сленг	Неформальная идентификация	Топ, кайф, жиза
Эмодзи	Графическая визуализация эмоций	☐ – вдохновение, ♥ – любовь, 🤗 – дружба, ☑ – успех, достижение
Сокращения	Экономия речевых усилий	Че, не, ок, тт [Рисунок 4]
Мультимодальные элементы	Синтез вербального и визуального	Подписи к фото, видеоряд

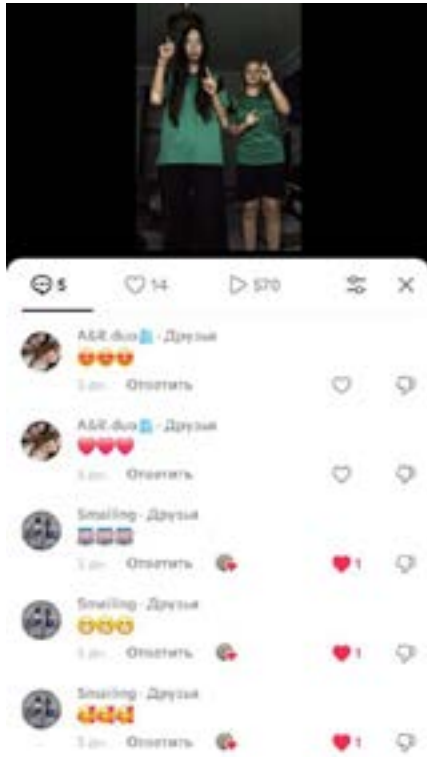

Рисунок 1 – Скриншот эмодзи

Рисунок 2 – Скриншот хэштегов

Рисунок 3 – Скриншот графических средств

Рисунок 4 – Скриншот сокращений

Выводы исследования показывают, что ценностные репрезентации в цифровом дискурсе носят системный и поликодовый характер. Лингвистический инструментарий подростков эволюционирует в сторону визуализации и гиперболизации эмоциональных состояний [10].

Ведущими ценностными доминантами являются влияние на социальное окружение (дружба, одобрение группы и индивидуальная самореализация). Языковая специфика характеризуется размытием границ между устной и письменной речью, а также сращением вербальных и графических кодов, что формирует уникальный

сетевой стиль. Использование специфических маркеров (сленга, эмодзи, хэштегов) является необходимым для эффективной внутригрупповой коммуникации и репрезентации «Я-концепции» [3].

Таким образом, сетевой дискурс выступает не только транслятором, но и активным конструктором ценностной системы современного поколения, что предполагает дальнейшее отслеживание языковых трансформаций в контексте цифровой антропологии [9].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ван Дейк Т. А. Дискурс и власть. – М.: ЛКИ, 2013. – С. 36–47.
- 2 Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С. 45–78.
- 3 Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. – М.: Индрик, 2005. – С. 12–56.
- 4 Жаркынбекова Ш. К. Языковая идентичность в условиях глобализации. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – С. 23–49.
- 5 Забродская А. А. Язык и идентичность в цифровом пространстве. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – С. 15–38.
- 6 Карасик И. В. Языковой круг: личность, концепты, языковой дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – С. 67–102.
- 7 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 89–120.
- 8 Кристал Д. Язык и Интернет. – М.: Весь мир, 2011. – С. 56–91.
- 9 Рокич М. Природа человеческих ценностей. – М.: Прогресс, 1973. – С. 21–54.
- 10 Фэркло Н. Дискурс и социальные изменения. – М.: ЛКИ, 2008. – С. 40–73.
- 11 Херринг С. С. Компьютерно-опосредованная коммуникация: лингвистический аспект / С. С. Херринг // Journal of Computer-Mediated Communication. – 2004. – № 10. – С. 1–37.

ПОНИМАНИЕ ТЕКСТА КАК БАЗОВЫЙ КОМПОНЕНТ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ: МЕТОДОЛОГИЯ РАБОТЫ

САХИМЗАДИНА М. Д.

м.фил.н., учитель русского языка и литературы,
СОШ имени Жумабека Ташенева, г. Павлодар

ТОЛОКОЛЬНИКОВА Н. И.

м.гум.н., ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Чтение – один из главных инструментов образования.

В практике школьного образования нередко наблюдается расхождение между технической беглостью чтения и глубиной осмысления прочитанного материала. Учащийся, демонстрирующий способность к корректному озвучиванию текста, часто оказывается не в состоянии ответить на вопросы, требующие установления причинно-следственных связей, выявления авторской позиции или критической оценки приведённых доводов. Данное явление в методике преподавания литературы квалифицируется как иллюзия понимания – когнитивный феномен, при котором субъект ошибочно принимает узнавание отдельных слов и поверхностное воспроизведение фрагментов за полноценное постижение смысла.

С позиций когнитивной психологии и психолингвистики, понимание текста представляет собой процесс построения целостной ментальной модели содержания. В отличие от линейного запоминания языковых единиц, подлинное понимание требует от читателя выполнения ряда операций: выдвижения и проверки гипотез о развитии мысли автора, устранения семантических нестыковок, интегрирования новой информации в уже существующую систему знаний. Отсутствие указанных операций ведёт к феномену «формального чтения», при котором знаковая форма текста не переходит в смысловое содержание.

Именно поэтому в современной дидактике и методике преподавания литературы проблема формирования функциональной грамотности чтения рассматривается не как задача обучения технике чтения, а как комплексная психолого-педагогическая проблема развития метакогнитивных умений. Под метакогнитивными умениями в данном контексте понимается способность читателя контролировать собственный процесс понимания: фиксировать моменты непонимания, выбирать адекватные стратегии восполнения смысловых лагун, оценивать степень достигнутого понимания.

Ещё Я. А. Коменский говорил о пользе, которую принесет с собой труд, вложенный в чтение: «Во-первых, это будет ослепительный свет разума, во-вторых, ты будешь богат своим собственным, законно полученным достоянием, в-третьих, сокровища твои смогут сослужить большую службу...» [1].

В. А. Сухомлинский писал: «Я вижу задачу исключительной важности в том, чтобы чтение стало самой сильной, неодолимой духовной страстью ребёнка, чтобы в книге человек на всю жизнь нашёл роскошное общение с мыслью, красотой, величием человеческого духа, неисчерпаемый источник знаний, чтобы он узнал на собственном опыте волнующую радость размышления над книгой» [2]. Подлинное чтение, по Сухомлинскому, – это вдумчивое проникновение в смысл прочитанного. Оно захватывает ум и сердце, вызывает раздумья об окружающем мире и о самом себе. Как гласит народная мудрость, «не тот грамотен, кто читать умеет, а тот, кто читает да понимает». Не случайно над дверью Александрийской библиотеки в Древнем Египте было написано: «Аптека для души».

Великие педагоги имели в виду чтение с пониманием значения и смысла читаемого. Текст, как известно, – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершённостью, объективированное в виде письменного документа, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц, объединённых разными типами лексической, грамматической, логической, семантической, стилистической связи, имеющее определённую целенаправленность.

Следовательно, для того, чтобы понять смысл и значение текста, нужно осмыслить его заголовок, разобраться в значении слов, установить логические и смысловые взаимосвязи между фразами, воспринять стиль, ухватить суть, и, наконец, сообразить, почему и зачем он написан.

Можно определить следующую последовательность шагов к пониманию текста:

- *1-й этап. Работа до начала чтения.* Работа с заголовком. Заголовок – это «входная дверь» текста. Мысленная обработка заголовка – первый шаг к уяснению идеи автора. Прочитав заголовок, читатель спрашивает себя: «О чём здесь пойдет речь? Что мне предстоит узнать?», тем самым формулирует свои ожидания.

Работа с эпиграфом. Эпиграф – полномочный представитель главной мысли. Наряду с заголовком верное прочтение эпиграфа – «пусковой» момент на пути к главной мысли: ведь эпиграф чаще всего выражает мысль текста обобщенно, иносказательно.

- *2-й этап. Работа во время чтения.* У этого этапа работы свой стержень, основное направление чтения. Это диалог с текстом. Что значит вести диалог с текстом? По ходу чтения отвечать на вопросы: почему? и что из этого следует? Постановка этих вопросов и нахождение ответов на них ведут к пониманию причинно-следственных отношений, пронизывающих текст.

- *3-й этап. Работа над текстом после прочтения.* После того, как диалог с текстом закончен, начинается работа, относящаяся ко всему тексту в целом. Основной результат понимания – выделение главной мысли. В тексте может быть воплощена не одна мысль, а совокупность мыслей, равнозначных или организованных иерархически. Даже самый маленький текст может содержать не одну значительную мысль.

В развернутых текстах может быть много мыслей с разными уровнями обобщения – от обобщения в контексте данного произведения до обобщения на уровне общечеловеческих духовных ценностей [3].

Когда текст прочитан и все его смысловые вехи «схвачены», приходит понимание текста как единого целого. Все элементы смыкаются в единую систему, дающую ответ, как, для чего и о чём идет речь. При этом целостное понимание может наступить одномоментно, скачком, как внезапное озарение (инсайт). Такие «озарения» имеют яркую эмоциональную окраску – чувство радости и удовлетворения. Вышесказанное мы отобрали в схеме:

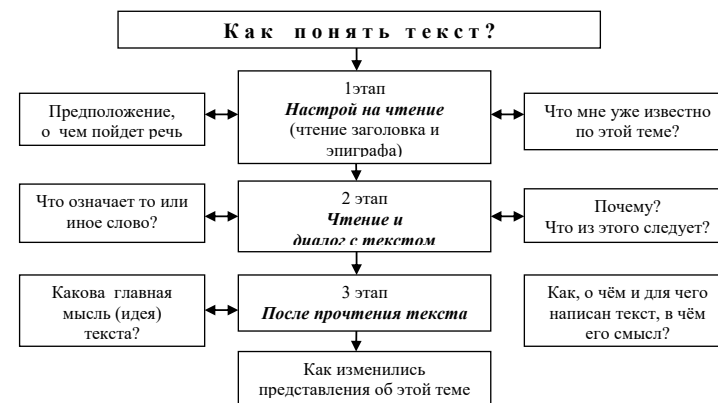

Рисунок 1

Сформированный навык размышлять над любым текстом до, во время и после прочтения с целью его понимания поможет учащимся ответить на задания по грамотности чтения по программе международного исследования PISA.

Формировать эти умения можно в процессе изучения художественных произведений на уроках литературы. Для этого необходимо выделить наиболее значимые для понимания отрывки литературного произведения, «сжать» их в небольшие по объёму тексты, составить задания на поиск, интерпретацию информации, рефлексию и оценку содержания и формы текста, организовать обсуждение учащихся для достижения понимания прочитанного.

Такие задания были составлены по роману М. Ю. Лермонтова «Герой нашего времени» и апробированы на открытом занятии в рамках курсов повышения квалификации для учителей русского языка и литературы. Изучение текста было построено следующим образом: учащиеся самостоятельно постигали смысл и значение отрывков произведения, важных для понимания идейного замысла автора, выполняя задания, разработанные в соответствии с аспектами грамотности чтения исследования PISA. Затем на основе сотрудничества было организовано обсуждение в парах, группах, где происходило формирование своего суждения, «которое можно сметь иметь» при таком подходе к изучению художественных произведений, когда суждение опирается на информацию из текста и что требуется в заданиях международного исследования PISA для составления свободно конструируемых ответов. На рефлексии стало очевидно, насколько глубоко учащиеся «погрузились» в текст, какой интерес вызвало это произведение у них, проявилось эмоциональное отношение к образу главного героя и произведению в целом. А главное, сформировалось свое мнение, основанное на фактическом материале текста, на информации, почерпнутой из нюансов смысла каждой существенной детали, стал понятен тонкий психологизм автора, появилась возможность многозначной и разносторонней интерпретации и рефлексии.

Урок по произведению А. С. Пушкина «Капитанская дочка» можно организовать следующим образом. Учащиеся читают текст, выполняют задания к тексту. Затем те, кто работал с одинаковыми текстами, объединяются в группы, сопоставляют свои ответы, обсуждают, сравнивают с модельным ответом, предоставленным им учителем, высказывают свою точку зрения. После этого группы перестроются таким образом, чтобы в каждой группе были

представители, изучавшие разные тексты: 1 группа – тексты 1,3, 2 группа – тексты 2,5, 3 группа – тексты 4,6. Задание для работы в группе: передать друг другу основное содержание и смысл текста и найти не менее 6 признаков, по которым их можно объединить – так учащиеся открывают параллелизм композиции романа. Становится очевидным сопоставление Пушкиным главных героев, похожесть их мировосприятия и миропонимания (главы «Сержант гвардии» и «Приступ»). Наглядно просматривается становление характера Петра Гринёва (эпизод с Зуриным и эпизод суда), учащиеся наблюдают, как Пушкин описывает две встречи, от которых зависит жизнь героев: Петра Гринёва с Пугачёвым, во время которой автор показывает, как заповедь отца быть верным долгу помогает ему: он почти теми же словами объяснил свою позицию и был понят, и Маши Мироновой с Екатериной II, которая показывает нам душевную красоту Маши и человечность государыни. Учащиеся самостоятельно делают вывод о том, что, по мнению Пушкина, человеческое начало выше социальных условий и условностей и что гуманность превыше всего.

В качестве примера ниже приведём одно задание:

«И Марья Ивановна увидела даму, сидевшую на скамейке противу памятника. Марья Ивановна села на другом конце скамейки. Дама пристально на неё смотрела; а Марья Ивановна, со своей стороны бросив несколько косвенных взглядов, успела рассмотреть её с ног до головы. Она была в белом утреннем платье, в ночном чепце и в душегрейке. Ей казалось лет сорок. Лицо её, полное и румяное, выражало важность и спокойствие, а голубые глаза и легкая улыбка имели прелесть неизъяснимую. Дама первая перервала молчание.

- Вы, верно, не здешние? – сказала она.
- Точно так-с: я вчера только приехала из провинции.
- Вы приехали с вашими родными?
- Никак нет-с. Я приехала одна.
- Одна! Но вы так еще молоды.
- У меня нет ни отца, ни матери.
- Вы здесь, конечно, по каким-нибудь делам?
- Точно так-с. Я приехала подать просьбу государыне.
- Вы сирота: вероятно, вы жалуетесь на несправедливость и обиду?
- Никак нет-с. Я приехала просить милости, а не правосудия.
- Позвольте спросить, кто вы таковы?

– Я дочь капитана Миронова.

– Капитана Миронова! того самого, что был комендантом в одной из оренбургских крепостей?

– Точно так-с.

Дама, казалось, была тронута. «Извините меня, — сказала она голосом ещё более ласковым, — если я вмешиваюсь в ваши дела; но я бываю при дворе; изъясните мне, в чём состоит ваша просьба, и, может быть, мне удастся вам помочь»

Марья Ивановна встала и почтительно её благодарила. Всё в неизвестной даме невольно привлекало сердце и внушало доверенность. Марья Ивановна вынула из кармана сложенную бумагу и подала её незнакомой своей покровительнице, которая стала читать её про себя.

Сначала она читала с видом внимательным и благосклонным; но вдруг лицо её переменилось, — и Марья Ивановна, следовавшая глазами за всеми её движениями, испугалась строгому выражению этого лица, за минуту столь приятному и спокойному.

– Вы просите за Гринёва? – сказала дама с холодным видом. – Императрица не может его простить. Он пристал к Пугачеву.

– Ах, неправда! – вскрикнула Марья Ивановна.

– Как неправда! – возразила дама, вся вспыхнув.

– Неправда, ей-богу неправда! Я знаю всё, я всё вам расскажу. Он для одной меня подвергался всему, что постигло его. И если он не оправдался перед судом, то разве потому только, что не хотел запутать меня. – Тут она с жаром рассказала всё, что уже известно моему читателю.

Дама выслушала её со вниманием. «Где вы остановились?» — спросила она потом; и услыша, что у Анны Власьевны, примолвила с улыбкою: «А! знаю. Прощайте, не говорите никому о нашей встрече. Я надеюсь, что вы недолго будете ждать ответа на ваше письмо».

С этим словом она встала и вошла в крытую аллею, а Марья Ивановна возвратилась к Анне Власьевне, исполненная радостной надежды.

(А. С. Пушкин, «Капитанская дочка»)

Вопросы и задания к тексту

1 С кем встретилась Марья Ивановна в парке? _____

2 Как выглядела дама? Заполните графический журнал словами из текста:

Глаза	
Улыбка	

Лицо, выражение лица	
Одежда	
Возраст	
Какое впечатление производила дама	

Объясните, как вы понимаете выражение «прелесть неизъяснимая» (см. словарик)?

3 По предположению дамы, с какой целью приехала Марья Ивановна к государыне (приведите дословно)?

4 Перефразируйте своими словами ответ Марьи Ивановны о цели её приезда.

5 Чем была так тронута дама, что заговорила с девушкой «ещё более ласковым голосом»? Как вы понимаете выражение «была тронута»?

6 Объясните, как вы понимаете поговорку, поставленную эпитафией к тексту, и какова роль эпитафии в понимании текста?

7 Объясните своими словами, почему незнакомая дама очень эмоционально восприняла то, что Марья Гавриловна – дочь капитана Миронова?

8 Как переменился вид дамы и выражение её лица во время чтения бумаги (найдите в тексте)?

9. В чём состояла причина перемены настроения дамы?

10. Поверила ли дама Марье Ивановне? Какие детали текста говорят об этом?

11. Сформулируйте тему текста и озаглавьте его, выразив в заголовке основную мысль:

12. Для какого литературного направления приоритетом был разум, победа долга над чувством? _____ Для какого направления приоритетом было чувство? _____ Как называется литературное направление, стремящееся

к объективному отражению действительности во всех её противоречиях? _____

ЛИТЕРАТУРА

1. Коменский Я.А. Великая дидактика.// [Электронный ресурс] // Я. А. Коменский. [Электронный ресурс]. – URL: http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Komensky/Komensky_Yan_Amos_Velikaya_didakt_izbr.htm#_Toc237611329 [дата обращения 17.03.2026].
2. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека.// [Электронный ресурс] // В. А. Сухомлинский. [Электронный ресурс]. – URL: <http://rud.exdat.com/docs/index-628887.html?page=7> [дата обращения 18.03.2026].
3. Граник Г. Г., Бондаренко С. М., Концевая Л. А. Когда книга учит. – М., 1988. – 256 с.

СВЕТ «ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ МАЯКОВ»: РЕЛИГИЯ, ВРЕМЯ И НРАВСТВЕННЫЙ ВЫБОР В РОМАНЕ-ЭССЕ В. Ф. ТЕНДРЯКОВА «ПОКУШЕНИЕ НА МИРАЖИ»

СОКОЛОВСКИЙ К. Г.

аспирант, Омская гуманитарная академия, г. Омск, Россия

ОЖЕРЕЛЬЕВ К. А.

научный руководитель, к.ф.н., доцент, заведующий кафедрой филологии, журналистики и массовых коммуникаций, Омская гуманитарная академия, г. Омск, Россия

В своём *magnum opus*, романе-эссе «Покушение на миражи», Владимир Фёдорович Тендряков обращается к тем вопросам, которые на протяжении столетий определяли драматизм человеческого самосознания. Уже само название произведения задаёт тон размышлениям о природе исторического бытия. Речь идёт не просто о критике утопий или разочаровании в идеалах, но о попытке проникнуть в сам механизм исторического движения, понять, почему человечество вновь и вновь создаёт образы желанного будущего, а затем переживает их крушение. История в восприятии писателя предстаёт как пространство постоянного напряжения между мечтой и реальностью, между нравственным устремлением и социальным устройством, между личной ответственностью и объективной логикой времени.

Мир, в который всматривается Тендряков, ощущается им как предельно хрупкий. Его тревога сродни гамлетовскому вопрошанию о самом праве на существование. Человек оказывается существом, способным быть опасным самому себе. Недовольство настоящим толкает его к поискам «золотого века» – в прошлом или в будущем. Так возникает мираж, призванный компенсировать несовершенство действительности. Однако писатель не ограничивается констатацией этой психологической закономерности. Его интересует более глубокий вопрос: можно ли повлиять на само течение времени, определить направление исторического потока, обнаружить силы, управляющие им? Поддаётся ли история рациональному анализу и, более того, сознательному преобразованию? Возможно ли вмешательство личности в исторический процесс, и если возможно, то в каких пределах? И главный – в чём истоки Нравственности? Как отметил сам В.Ф. Тендряков в одном из интервью: «Много лет я в меру своих сил пытался показывать нравственность, так сказать, «в картинках», теперь хотелось бы понять, что это такое» [1, с. 119]. Эти вопросы становятся стержнем романа-эссе.

Тендряков формулирует мысль о том, что далёкое уже проступает в настоящем, но требуется особое зрение, чтобы его различить. Путь к пониманию времени он видит в обращении к прошлому («Чтобы уловить робкие приметы этого будущего надо, как ни парадоксально, вглядываться назад, в истоки нынешнего»), к «человеческим маякам» [2, с. 4], которые находятся в фарватере истории. Их свет может казаться архаичным и даже иллюзорным, но именно он позволяет ориентироваться в сложном и противоречивом движении человеческой цивилизации. «Маяки» эти в «Покушении на миражи» показаны в форме вводных сказаний, которые представляют собой не просто исторические реконструкции, а художественные эксперименты В. Ф. Тендрякова, в которых проверяется устойчивость человеческой мечты о всеобщем счастье.

В центре повествования находится Георгий Петрович Гребин, физик-теоретик, чьи размышления во многом совпадают с авторскими. Его интересует соотношение времени, религии, личности и истории. Он решается на своеобразный интеллектуальный эксперимент: с помощью вычислительной машины просчитать модель истории человечества без Иисуса Христа, что позволит «уяснить границы влияния Христа» [2, с. 31] на человечество и его роль в формировании современного понимания Нравственности. Идея моделирования истории с математической точностью

звучит как вызов традиционному гуманитарному знанию. Гребин стремится выяснить, насколько значим масштаб Иисуса Христа, для чего «изымает» Его из исторического процесса и наблюдает смоделированной электронно-вычислительной машиной ЕС-1065 альтернативной реальности, как изменится ход событий человеческой истории.

Роман-эссе не строится как психологическое исследование внутреннего мира персонажей. Тендрякова интересуется прежде всего система взглядов, столкновение концепций, аргументированный спор. Текст «Покушение на миражи» разворачивается как непрерывная дискуссия, где каждое утверждение требует контраргумента. Движение здесь – это движение мысли. Главы, описывающие события сегодняшнего дня, насыщенные философскими рассуждениями, опираются на эмоционально наполненные сказания, которые становятся художественным фундаментом произведения.

В сказаниях оживают фигуры, давно ставшие символами духовного поиска человечества. Перед читателем возникает образ Христа (которого убивает разъярённая толпа), в интерпретации В. Ф. Тендрякова поражающего своей простотой и внутренней силой. Он не громогласный пророк, а тихий проповедник любви и справедливости. Но именно убеждённость делает Его опасным для существующего порядка. В понимании автора Христос – не богочеловек, не основатель Церкви, не один из ключевых источников европейской нравственной традиции, не религиозный символ в конце концов, но воплощение вечного стремления обновить мир, построить царство нравственного идеала. Однако мечта о мире без страдания сталкивается с реальностью, где беды различны, а страдание одинаково для всех.

На страницах романа-эссе мы встречаемся и с античными «человеческими маяками». Диоген и Аристотель спорят о природе счастья. Один утверждает возможность внутренней свободы при минимуме потребностей, другой сомневается в такой самодостаточности (Аристотель: «Все, как ты, готовые иметь самое малое, лишь бы не осложнять жизнь. Да люди вырождаются тогда, Диоген! На земле будут выть волки в одичавших виноградниках»). Диоген: «А не получится ли иначе, Аристотель: люди соперничая в жадности, так ожесточаются, что перегрызут друг друга? И тогда волки в одичавших виноградниках всё равно будут выть» [2, с. 46–47]. Их диалог отражает кризис античного мира, где идеал

гармонии уже не совпадает с социальным устройством. И вновь возникает вопрос: возможно ли общество всеобщего благоденствия, если сама человеческая природа противоречива?

Особое место в романе-эссе занимает фигура апостола Павла, «не ведающего Христа» [2, с. 82]: именно им Гребин в своём эксперименте пытается «заменить» Христа («В нашей модели Христа нет, Павлу предоставлена самостоятельность» [2, с. 96]). Его рациональность, умение видеть связь между общественными формами и нравственным состоянием людей выводят его за пределы своей эпохи. Но жизнь ещё не готова принять его в полной мере. История, по мысли Тендрякова, не терпит преждевременных реформаторов. Эксперимент показывает, что даже такой яркий и деятельный проповедник, как Павел, не может восполнить отсутствие фундаментальной идеи любви и прощения, которую нёс Христос. Без неё нравственные нормы становятся жёсткими, догматичными и в конечном счёте отчуждёнными от живой человеческой природы.

Сюжет о Лукасе и Стратилии Аппии, жителях Римской Империи, попытавшихся построить общину на основе нравственности, демонстрирует трагедию добрых намерений. Лукас проповедует любовь и справедливость, но его слова оказываются нелепыми в мире жестокости. Аппий, мечтавший стать любящим отцом своих рабов, приходит к выводу о невозможности подлинного равенства. Конфликт между возвышенным идеалом и обыденным сознанием обнажает устойчивость социальных структур, которые не поддаются романтическому преобразованию. Как отмечает Д.А. Грущенко, «Римлянин Статилий Аппий, услышав о новых идеях от Лукаса, готов увидеть в рабах людей, но любовь не побуждает рвения, не снимает ненависть рабов. Хозяин должен применить силу, отнимая всё у рабов и подавляя бунт. Экономика создаёт законы социума, перед которыми бессильны этические проекты» [3, с. 481].

Кульминацией размышлений В. Ф. Тендрякова становится сказание о Томмазо Кампанелле, авторе «Города Солнца». Его утопия, построенная на принципах равенства и общности, в художественной интерпретации превращается в пространство принудительного счастья. Город, где «радуются по приказу», становится символом того, как светлая мечта может обернуться системой подавления. Заблуждения, подчёркивает писатель, порой оказываются страшнее эпидемий, поскольку они овладевают массовым сознанием.

В. Ф. Тендряков задаётся вопросом, почему человечество вновь и вновь обращается к утопическим проектам, несмотря на исторический опыт их крушения. Ответ заключается не только в социально-экономических обстоятельствах, но и в глубинной потребности человека в надежде. Прекрасное будущее постоянно отодвигается, но вера в него продолжает поддерживать людей. В этом противоречии – источник как духовной энергии, так и трагедии.

В финале романа-эссе звучит мысль о связи нравственного состояния общества со спецификой труда. В. Ф. Тендряков, убеждённый и честный марксист, обращается к марксовской идее о способе производства как основе социальной и духовной жизни. Однако он подчёркивает, что важен не просто уровень производительных сил, а сам способ организации труда, который формирует человеческие отношения. Технический прогресс не гарантирует нравственного совершенствования. Если способ производства остаётся отчуждённым от человека, то усиливается и отчуждение в духовной сфере.

Автор своими вставными новеллами утверждает свою позицию: проекты «идеального» общества рождались с пафосом преображения, переживали краткий миг триумфа, а затем, словно под действием некой роковой инерции, выворачивались наизнанку – оборачивались своей противоположностью, сковывали развитие культуры и в конечном счёте рассеивались, как миражи в пустыне человеческих иллюзий.

Таким образом, «Покушение на миражи» выходит за пределы исторического романа или философской притчи, становясь произведением итогового характера, в котором художественный анализ соединяется с публицистической остротой и мировоззренческой рефлексией. В. Ф. Тендряков использует форму интеллектуального эксперимента не ради сюжетной интриги, а как средство проверки предельных оснований культуры. Эксперимент по моделированию истории без Христа превращается в философскую диагностику состояния цивилизации, в попытку выявить, насколько устойчивы нравственные категории вне их духовно-исторического контекста.

С другой стороны, писатель не разрушает мечту окончательно и не отвергает саму возможность исторического идеала. Его позиция сложнее и глубже: он предостерегает от наивной веры в безграничные возможности рационального преобразования мира, от интеллектуального высокомерия, игнорирующего нравственные пределы. В. Ф. Тендряков не отказывается от идеи прогресса, но

настаивает на необходимости осознания его нравственной цены. В центре его внимания – ответственность личности, особенно личности мыслящей, интеллектуала, учёного, берущего на себя право вмешательства в фундаментальные основы человеческого бытия.

Роман-эссе становится актом культурного самопознания, попыткой увидеть в зеркале истории собственное лицо, свободное от идеологических иллюзий. Обращаясь к многовековому духовному опыту человечества, писатель подчёркивает, что нравственность не может быть произвольно сконструирована по рациональной схеме. Она формируется в сложном историческом процессе, укоренённом в религиозной традиции, культурной памяти и коллективном опыте страдания и преодоления. Попытка устранить этот фундамент приводит к внутренней пустоте и риску оправдания насилия во имя абстрактной целесообразности.

Тем самым В. Ф. Тендряков подводит итог своей многолетней художественной и философской работе. Его роман-эссе утверждает мысль о том, что путь к нравственной зрелости лежит не через слепую веру в идеал и не через категорическое отрицание духовного наследия, а через ответственное понимание закономерностей времени, ограниченности человеческого знания и уязвимости человеческой природы. В этом соединении исторической трезвости и нравственной требовательности заключается главная ценность «Покушения на миражи» как *magnum opus* писателя. Роман-эссе становится не только художественным завершением творческой эволюции В.Ф. Тендрякова, но и философским предостережением культуре, напоминающим о необходимости внутреннего нравственного предела в эпоху интеллектуальных и технологических соблазнов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шредер Р. Коперниково открытие Владимира Тендрякова // Звезда. – 1990. – № 9.
2. Тендряков В. Ф. Покушение на миражи: Роман. – М.: Современник, 1989. – 221 с.
3. Грущенко Д. А. Модель человеческой истории во вставных новеллах романа В. Тендрякова «Покушение на миражи» // Актуальные проблемы лингвистики и литературоведения: Сб. материалов III (XVII) Международной конференции молодых ученых (18–23 апреля 2016 г.), г. Томск. Вып. 17. – Томск: Издательство Томского университета, 2016. – С. 481–485.

Секция 27
Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері
Актуальные проблемы казахского языкознания и
литературоведения

**БЕЙІМБЕТ МАЙЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
САТИРАЛЫҚ ДЕТАЛЬДІ ОҚЫТУДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ
ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҒЫ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК
НЕГІЗДЕРІ**

АЙТИМОВА Б.С.
магистрант, Марғұлан университеті, Павлодар қ.

Қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде көркем мәтінді мазмұндап беру емес, оның ішкі құрылымын, идеялық-көркемдік жүйесін талдау басты міндеттердің біріне айналып отыр. Әсіресе сатиралық шығармаларды оқытуда мәтіндегі астарлы ойды, авторлық иронияны, әшкерелеу тәсілдерін тану – жоғары деңгейлі аналитикалық дайындықты қажет етеді [1.24].

Осы тұрғыдан алғанда Бейімбет Майлин прозасы – мектеп бағдарламасындағы ең тиімді зерттеу алаңының бірі. Жазушының шағын әңгімелері композициялық ықшамдылығымен қатар, мағыналық тереңдігімен ерекшеленеді. Оның шығармаларында әлеуметтік мін, психологиялық қайшылық, қоғамдық құбылыс көбіне тікелей баяндау арқылы емес, сатиралық деталь арқылы беріледі [2.18].

Алайда мектеп тәжірибесінде деталь ұғымы көбіне үстірт түсіндіріліп, оның көркемдік қызметі толық ашылмай келеді. Сондықтан бұл мақаланың мақсаты – Майлин шығармаларындағы сатиралық детальді интербелсенді әдістер негізінде оқытудың ғылыми моделін ұсыну және оның тиімділігін негіздеу [3.29].

Көркем деталь – мәтіндегі шағын компонент болғанымен, идеялық салмағы зор элемент. Ол кейіпкер мінезін, әлеуметтік ортаны, авторлық бағалауды жинақтап беруге қызмет етеді. Ал сатиралық деталь – осы қызметті мысқыл, ирония, әжуа арқылы атқаратын көркем құрал [4.37].

Майлин прозасында деталь үш деңгейде көрінеді:

1. Заттық деталь – киім, тұрмыс бұйымы, сыртқы көрініс арқылы мінезді ашу.

2. Тілдік деталь – кейіпкердің сөз қолданысы, қайталанатын тіркестері.

3. Ситуациялық деталь – ұсақ әрекет немесе эпизод арқылы әлеуметтік мінді көрсету [5.30].

Жазушы сатиралық эффектін көбіне контраст арқылы жасайды: кейіпкер сөзі мен ісінің сәйкес келмеуі, сыртқы «тақуалық» пен ішкі пайдакүнемдіктің қарама-қайшылығы.

Сатиралық детальдің көріну сипатын айшықтау мақсатында «Шаншар молда» әңгімесі талдау

Мақалада талдау нысаны ретінде «Шаншар молда» әңгімесі алынды. Бұл шығармада жазушы жалған діндарлық пен екіжүзділікті әшкерелейді.

Молданың үнемі дін атын жамылып сөйлеуі – тілдік деталь. Ол әр сөзінде «шарифат», «сауап» ұғымдарын қайталайды. Алайда оның әрекеті – пайдакүнемдікке бағытталған. Мұндағы сәйкессіздік сатиралық эффект туғызады.

Қонаққа барғандағы тамаққа ерекше назар аударуы – ситуациялық деталь. Бұл эпизод кейіпкердің ішкі болмысын бір сәтте ашып береді.

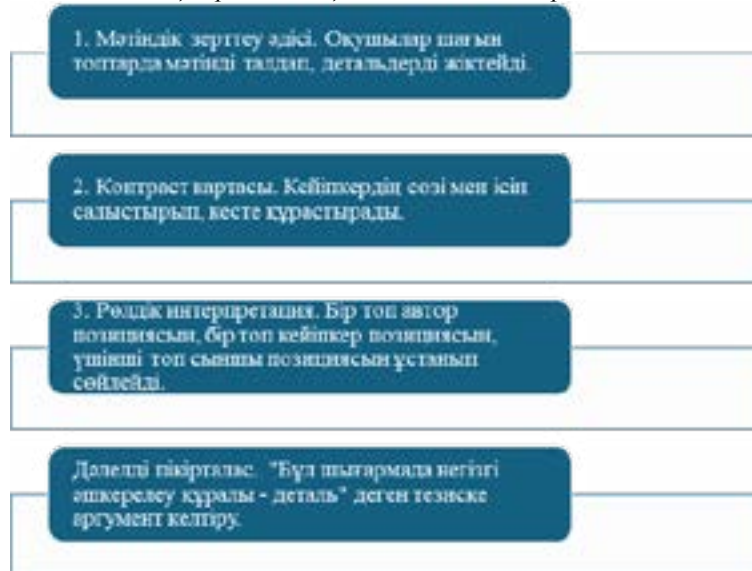
Сыртқы бейнесінің тақуалық кейіпте суреттелуі мен шынайы мінезінің алшақтығы – контрастық деталь. Жазушы тікелей айыптау қолданбайды, керісінше, деталь арқылы оқырманды қорытынды жасауға жетелейді.

Осылайша, сатиралық деталь шығармадағы негізгі идеяны тасымалдаушы қызметін атқарады.

Интербелсенді әдістерді қолданудың ғылыми негізі

Интербелсенді оқыту теориясы білім алушыны пассив қабылдаушыдан белсенді зерттеушіге айналдыруды көздейді. Сатиралық детальді менгертуде бұл тәсіл ерекше маңызды, себебі детальді тану – дайын ақпаратты қабылдау емес, мәтінмен жұмыс істеу нәтижесі.

Сызба-1. Сабақ барысында қолданылған әдістер:

Бұл тәсілдер оқушылардың мәтінді талдау, дәлелдеу, салыстыру дағдыларын дамытады.

Зерттеу нәтижелері мен талдау

Эксперименттік жұмыс барысында екі кезеңдік диагностика жүргізілді. Алғашқы кезеңде оқушылардың басым бөлігі детальді тек сипаттама ретінде қабылдады. Интербелсенді әдістер қолданылғаннан кейін оқушылар детальдің идеялық қызметін анықтай бастады.

1. Зерттеу мақсаты: Жоғары сынып оқушыларына әдеби шығарманы оқытуда қолданылған интерпретациялық және аналитикалық әдістердің шығарманы ашу деңгейіне ықпалын анықтау.

2. Зерттеу базасы:

10-сынып (25 оқушы).

Зерттеу 3 кезеңнен тұрды:

1. Бастапқы диагностикалық талдау
2. Арнайы ұйымдастырылған тереңдетілген сабақ
3. Қорытынды бақылау

Кесте 1 – Қолданылған әдістер және олардың шығарманы ашу деңгейіне ықпалы

Әдіс түрі	Мазмұны	Шығарманы ашу деңгейі
Проблемалық талдау	«Шұға тағдыры – жеке трагедия ма, әлде әлеуметтік мәселе ме?»	Идеялық деңгей ашылады
Кейіпкер психологиясын талдау	Ішкі монолог, сезім динамикасы	Психологиялық деңгей ашылады
Әлеуметтік контекст әдісі	XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы	Тарихи-әлеуметтік деңгей ашылады
Салыстырмалы талдау	Шұға бейнесін басқа әйел образдарымен салыстыру	Типологиялық деңгей ашылады
Авторлық позицияны анықтау	Баяндау стилі, деталь қызметі	Көркемдік деңгей ашылады

4. Оқушылардың қабылдау деңгейін анықтау критерийлері

Қабылдау деңгейі 4 көрсеткіш бойынша бағаланды:

1. Сюжеттік түсіну
2. Идеялық мазмұнды ашу
3. Кейіпкер психологиясын түсіну
4. Әлеуметтік астарды пайымдау

5. Эксперимент нәтижелері (сандық көрсеткіш)

Кесте 2 – Бастапқы диагностика

Қабылдау деңгейі	Оқушы саны	%
Төмен (тек мазмұндау)	9	36 %
Орта (сюжет + идея)	10	40 %
Жоғары (терең талдау)	6	24 %

Кесте 3 – Арнайы сабақтан кейін

Қабылдау деңгейі	Оқушы саны	%
Төмен	3	12 %
Орта	9	36 %
Жоғары	13	52 %

Диagramмалық салыстырмалы талдау

Қабылдау деңгейінің өзгеруі (%)

Эксперимент нәтижесі көрсеткендей:

- Проблемалық сұрақтар оқушыларды репродуктивті ойлаудан аналитикалық ойлауға көшіреді.
- Психологиялық талдау әдісі кейіпкердің ішкі әлемін түсіну деңгейін 2 есе арттырды.
- Әлеуметтік контекстпен жұмыс идеялық мазмұнды пайымдауды тереңдетті.
- Интерпретациялық тәсілдер жоғары деңгейдегі қабылдауды 24 %-дан 52 %-ға дейін көтерді.

Бұл деректер жоғары сыныпта әдеби шығарманы оқытуда дәстүрлі мазмұндау тәсілінен гөрі кешенді аналитикалық модельдің тиімді екенін дәлелдейді.

Жоғары сынып оқушылары әдеби шығарманы:

- Алғашында мазмұндық деңгейде қабылдайды;
- Арнайы ұйымдастырылған тереңдетілген сабақтан кейін:
 - идеялық,
 - психологиялық,
 - әлеуметтік,
 - көркемдік деңгейде қабылдай бастайды.

Сондықтан жоғары сыныпта шығарманы оқытуда проблемалық-аналитикалық модель ғылыми тұрғыдан тиімді деп танылды.

Бейімбет Майлин шығармаларындағы сатиралық деталь – жазушының көркемдік жүйесін айқындайтын негізгі компоненттердің бірі. Оны жоғары сыныпта дәстүрлі түсіндіру әдісімен емес, интербелсенді талдау арқылы менгерту оқушылардың әдеби-танымдық құзыреттілігін арттырады.

Сатиралық детальді тану – мәтінді оқудың жоғары деңгейі. Бұл үдеріс оқушыны дайын қорытынды қабылдаушы емес, көркем мәтінді зерттеуші субъект деңгейіне көтереді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бейімбет Майлин. Шығармалар жинағы. – Алматы.
2. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы.
3. Ахметов З. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы.
4. Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы.
5. Интербелсенді оқыту технологиялары бойынша әдістемелік зерттеулер.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ КОДТЫ САҚТАУ

АЙТКЕШОВА Б. С.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, №24 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

Тіл біліміндегі цифрлық трансформация және лингвистикалық экология. Бүгінгі таңда қазақ тіл білімінің алдында тұрған ең үлкен сын-қатер – тілді компьютерлік лингвистика тұрғысынан дамыту. Соның ішінде жасанды интеллект (AI) және үлкен тілдік модельдер (LLM) жүйесінде қазақ тілінің сапалы мәтіндік базасын қалыптастыру кезек күттірмейтін мәселе. Бұл тек техникалық аударма емес, тілдің семантикалық өрісін, прагматикасын және мәдени контекстін сақтаумен байланысты.

Корпустық лингвистика бағытындағы негізгі мәселе – тілдің грамматикалық, лексикалық ерекшеліктерін толық қамтитын ұлттық корпустың жетілмеуі. Мәтіндерді белгілеу (annotation) деңгейінің төмендігі цифрлық өнімдердің қазақша табиғи сөйлеуіне кедергі келтіреді. Сонымен қатар, терминологиялық бірізділік мәселесі де өзекті. Жаңа технологиялар мен экономикалық ұғымдардың қазақша баламаларын жасаудағы алақұлалық ғылыми стильдің тазалығына нұқсан келтіреді. Мәселен, IT саласындағы терминдерді тікелей калькалау арқылы алу тілдің ішкі заңдылықтарын бұзуы мүмкін, сондықтан терминдерді қазақ тілінің табиғатына сай трансформациялау – басты міндет.

Лингвомәдениеттану және ұлттық бірегейлік. Тіл мен мәдениеттің байланысын жаңа қырынан зерттеу, әсіресе жастар арасындағы «кодтардың араласуы» (code-switching) құбылысын ғылыми тұрғыдан бағалау маңызды. Қазіргі лингвистика тек таңбалар жүйесін емес, сол таңбалар арқылы берілетін ұлттық менталитетті, дүниетанымды зерделейді. Концептологиялық зерттеулер аясында «ар-намыс», «ұят», «кеңпейілділік» сияқты қазақы концептілердің заманауи тілдік қолданыстағы трансформациясын анықтау қажет. Бұл зерттеулер тілдің тек қарым-қатынас құралы емес, ұлттық кодтың сақтаушысы екенін дәлелдейді.

Әдебиеттанудағы концептуалды талдау: «Аңыздың ақыры» романы мысалында. Әдебиеттану ғылымының заманауи парадигмасында көркем мәтінді когнитивтік-психологиялық тұрғыдан талдау маңызды орын алады. Бұл бағытта Әбіш

Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романы – зерттеушілер үшін сарқылмас қазына. Романдағы билік пен өнер, махаббат пен қасірет концептілері заманауи әдебиеттануның жаңа әдістері арқылы ашылады.

Романдағы Әмір Темір бейнесі – шексіз билік пен ішкі жалғыздықтың символы. Автор кейіпкердің ішкі монологтары арқылы «билеуші психологиясын» детальді түрде суреттейді. Оның Кіші ханымға деген соқыр сезімі мен Мұнара тұрғызған Шебердің еркіндікке ұмтылысы арасындағы қақтығыс – адамзаттық мәңгілік құндылықтардың диалогы. Осы шығарманы талдау барысында мынадай ғылыми аспектілерді бөліп көрсетуге болады:

1 Психологизм: Кейіпкерлердің түс көруі, ішкі тебіреністері мен бейсаналық импульстерін талдау. Мәселен, Әмір Темірдің түстері арқылы оның болашаққа деген қорқынышы мен өткен күннің өкініші беріледі.

2 Символизм: Мұнара – өнердің биіктігі мен биліктің озбырлығының символы ретінде. Шебер салған мұнара жер мен көкті байланыстырушы рухани көпір іспетті.

3 Философиялық антропология: Адамның өз тағдыры мен тарих алдындағы жауапкершілігі. Жазушы «аңыз» бен «шындық» арасындағы нәзік шекараны аша отырып, тарихи тұлғаның трагедиясын суреттейді.

Таблица 1

Зерттеу бағыттары	Дәстүрлі әдіснама (XX ғ.)	Заманауи парадигма (XXI ғ.)	Зерттеу нысаны мен мақсаты
Өмірбаяндық бағыт	Жазушының өмір деректерін хронологиялық тізбектеу	Психоаналитикалық және экзистенциалды талдау	Автордың ішкі әлемі, бейсаналық импульстер мен архетиптерді ашу
Тарихи салыстырмалы	Шығарманың шығу тарихын, нақты дереккөздерін зерттеу	Интертекстуалды және компаративтік талдау	Мәтіндер арасындағы байланыс, реминисценциялар мен аллюзияларды анықтау
Тақырыптық талдау	Шығарманың композициясын, жанрын және сюжетін талдау	Когнитивтік поэтика және рецептивтік эстетика	Оқырманның қабылдау процесі мен мәтіннің когнитивтік картасын зерделеу
Лингвистикалық талдау	Стилистикалық фигуралар мен троп түрлерін сипаттау	Концептуалды және лингвомәдени талдау	Көркем мәтіндегі ұлттық концептілерді, кодтар мен ментальді деңгейді саралау

Пәнаралық байланыс және педагогикалық инновация. Тіл мен әдебиет мәселелері тек академиялық ортада ғылыми теория

ретінде қалмауы тиіс. Оның мектептегі білім беру мазмұнымен ұштасуы – басты басымдық. Мәселен, оқушылардың ғылыми жобаларға («Зерде» конкурстары) қатысуы барысында ұлттық ойындарды немесе әдеби кейіпкерлерді цифрландыру (QR-технологиясы, AR/VR элементтері) арқылы зерттеуі ғылымға деген қызығушылықты оятады. Бұл бағыттағы «Этно-реинкарнация» сияқты жобалар ұлттық ойындардың (асық ату, тоғызқұмалақ) заманауи сипат алуына, жас ұрпақтың санасында ұлттық құндылықтардың жаңаша жаңғыруына септігін тигізеді.

Бұл үдеріс баланың тілдік қабілетін арттырып қана қоймай, ұлттық кодты цифрлық кеңістікте тануына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мектептегі қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін оқытудағы инновациялық әдістер (дебаттар, жобалық оқыту, сторителлинг) тілдік құзыреттілікті дамытудың тиімді құралына айналды. Ғылыми зерттеулердің нәтижелері тікелей оқулықтар мен оқу бағдарламаларына енгізіліп, практикалық мәнге ие болуы шарт.

Қорытынды. Қазақ филологиясының болашағы оның технологиялық прогреске қаншалықты тез бейімделетініне және пәнаралық байланыстарды қаншалықты тиімді пайдаланатынына байланысты. Тіл біліміндегі цифрландыру мен әдебиеттанудағы жаңа әдіснамалық тәсілдер бір-бірін толықтырып, ұлттық ғылымның бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Сәтбаев оқулары аясында көтерілген бұл мәселелер келешекте іргелі зерттеулерге арқау болуы тиіс. Тіл мен әдебиетті заманауи ғылыми парадигмалар аясында зерттеу – ұлттық бірегейлікті сақтаудың және жаһандық әлемде өзіндік орнын табудың кепілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2017. – 320 б.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2010. – 450 б.
4. Кекілбаев Ә. Аңыздың ақыры: Роман. – Алматы: Жазушы, 2002. – 352 б.
5. Қабанбай М. Бақбақ басы толған күн: Повестер мен әңгімелер. – Астана: Аударма, 2011.
6. Қазақ тілінің ұлттық корпусы: теориясы мен практикасы. – Алматы: Тіл білімі институты, 2021.

7. Қайдар Ә. Қазақ тілінің этнолингвистикалық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2014.
8. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 312 б.
9. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Семантикалық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2010.
10. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 316 p.

ҚАНАТТЫ ОЙДАН – ӘСЕРЛІ ЭССЕГЕ: ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН DIGITAL-ТЕХНОЛОГИЯЛАР САБАҚТАСТЫҒЫ

АЛИМОВА А. К.

магистрант, қазақ тілі және әдебиеті пәні мұғалімі, № 2 Майқайың жалпы орта білім беру мектебі» КММ, Павлодар облысы, Баянауыл ауданы

Қазіргі таңда білім беру жүйесі жаһандану мен цифрландыру жағдайында қарқынды дамып келеді. Мұндай кезеңде білім беру тек ақпарат берумен шектеліп қана қоймай, тұлғаның дүниетанымын, мәдени-рухани негізін және ұлттық болмысын қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, «Қанатты ойдан – әсерлі эссеге» жобасы – ұлттық құндылықтар мен заманауи технологияларды біріктіретін инновациялық педагогикалық бастама болып табылады. Идеяның басты ерекшелігі – қазақтың ұлы ойшылдары мен ағартушыларының мәңгілік мағынаға ие даналық сөздерін оқушылардың санасына жақын, заманауи цифрлық форматта жеткізу арқылы олардың ойлау мәдениетін, шығармашылық қабілетін және цифрлық сауаттылығын дамыту болып табылады.

Абай, Ахмет, Шәкәрім, Мұхтар Әуезов пен Шоқан Уәлиханов сынды ұлт тұлғаларының қалдырған өсиет-ойлары – ұлттық рухтың өзегі. Олардың әрбір сөзі – өмірлік бағыт-бағдар беретін рухани бағдаршам.

Жобаның басты мақсаты – осы қанатты сөздерді оқушыларға тек жаттатып қою емес, олардың мағынасын терең ұғындырып, сол ойды жеке пікір мен шығармашылық көзқарас арқылы Digital эссе түрінде жеткізуге үйрету. Бұл тәсіл білім алушыларды жай ғана мәтінді қабылдаушы емес, оны талдаушы және интерпретациялаушы, яғни «ойдың авторына» айналдырады. Осылайша, дәстүрлі эссе жазу

әдісі жаңа деңгейге көтеріліп, оқушы өз ойын Canva, Padlet, Quizizz секілді платформалар көмегімен визуалды бейне, инфографика және мультимедиялық форматта ұсынады.

Жобаның ғылыми-әдістемелік негізі үш өзекті бағыттың – Digital эссе, геймификация және STEAM-педагогиканың тоғысында жасалған. Digital формат оқушыларды заманауи цифрлық кеңістік мәдениетіне бейімдесе, геймификация әдісі (Quizizz, Kahoot) оқу процесіне эмоциялық серпін беріп, мотивацияны арттырады. Ал STEAM-педагогика элементтері әдебиет пен тарихты ғылыммен, өнермен және технологиямен байланыстыра отырып, оқушылардың логикалық әрі зерттеушілік қабілетін жетілдіреді. Мысалы, оқушылар тұлғаның қанатты сөзін талдап қана қоймай, оның тарихи маңызын анықтап, мәтіндік ойды көркем бейнелеу арқылы түсіндіреді.

Жобаны практикада іске асыруда мектептегі интерактивті стендтер мен QR-кодтар тиімді құралға айналады. Әрбір QR-код белгілі бір тұлғаның нақыл сөзіне немесе ол туралы мәліметке сілтеме жасайды. Сабақ барысында мұғалім бұл көрнекіліктерді мотивациялық кезеңнен бастап рефлексияға дейін жүйелі қолдана алады. Мысалы, Міржақыптың «Ғылым үйрен – көзің ашылады» деген тұжырымын немесе Мұхтар Әуезовтің білім туралы ойларын талдау арқылы оқушылар адамгершілік пен ізденімпаздық қасиеттерді бойына сіңіреді. Нәтижесінде оқушылардың функционалдық сауаттылығы мен эстетикалық талғамы артып, оқу жылының соңында олардың басым бөлігі өз жұмыстарын цифрлық форматта еркін таныстыра алатын деңгейге жетеді.

Қорытындылай келгенде, «Қанатты ойдан – әсерлі эссеге» педагогикалық идеясы – бүгінгі білім беру кеңістігіндегі дәстүр мен жаңашылдықтың үндесуі. Ол ұлттық рухани байлық пен цифрлық мәдениеттің сабақтастығын қамтамасыз етеді. Бұл жоба арқылы мектеп оқушысы ұлт даналарының мұрасынан өмірлік ұстаным тапса, мұғалім оқыту процесін мазмұндық әрі технологиялық тұрғыдан байытады. Осылайша, ұлттық идея мен заманауи ойлауды біріктірген жаңа педагогикалық модель қалыптасады.

Кесте 1 – SWOT – талдау

Күшті жақтары (Strengths)	Әлсіз жақтары (Weaknesses)
<ul style="list-style-type: none"> Ұлттық тұлғалардың даналығын заманауи форматта ұсыну – оқушылардың рухани және мәдени дамуына ықпал етеді. 	<ul style="list-style-type: none"> Цифрлық платформаларды (Canva, Padlet, Quizizz) пайдалануда барлық мұғалімдердің тәжірибесі бірдей болмауы мүмкін.
<ul style="list-style-type: none"> QR-кодтар мен визуалды элементтер арқылы ақпараттың қолжетімділігі мен тартымдылығы артады. 	<ul style="list-style-type: none"> Интернетке тәуелділік пен техникалық жабдықтардың жетіспеушілігі кей жағдайда жобаны толық іске асыруға кедергі келтіреді.
<ul style="list-style-type: none"> Оқушылардың креативті және функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған нақты практикалық құрал. 	<ul style="list-style-type: none"> Уақыттың шектеулігі салдарынан әр оқушының жеке шығармашылық өнімін терең талдауға мүмкіндік азаюы мүмкін.
<ul style="list-style-type: none"> Қазақ әдебиеті мен тарих сабақтарында интеграциялық қолдануға мүмкіндік береді. 	<ul style="list-style-type: none"> Кей оқушылардың жазылым мен визуалды жұмыстағы тәжірибесінің жеткіліксіздігі.
Мүмкіндіктер (Opportunities)	Қауіптер (Threats)
<ul style="list-style-type: none"> Жобаны мектепшілік, аудандық, тіпті республикалық деңгейде шығармашылық байқау немесе цифрлық көрме ретінде дамытуға болады. 	<ul style="list-style-type: none"> Тек техникалық көрнекілікке басымдық беріп, мазмұндық тереңдікті төмендету қаупі бар.
<ul style="list-style-type: none"> Оқушылардың Digital эссе, мультимедиялық постер, бейнеэссе жасау тәжірибесін кеңейту арқылы жаңа форматтағы бағалау түрлерін енгізу. 	<ul style="list-style-type: none"> Авторлық құқық пен интернет деректерін дұрыс пайдаланбау мәселесі туындауы мүмкін.
<ul style="list-style-type: none"> Мұғалімдерге цифрлық педагогика, медиа және визуалды сауаттылық бағытында кәсіби даму курстарын ұйымдастыру. 	<ul style="list-style-type: none"> Цифрлық құралдарды шамадан тыс пайдалану оқушылардың көз шаршауына, назардың тұрақсыздығына әсер етуі ықтимал.
<ul style="list-style-type: none"> Ұлттық мәдени мұраны цифрлық ортада насихаттау арқылы мектептің имиджін көтеру. 	<ul style="list-style-type: none"> Жоба жалғастырылмаса, оның ұзақ мерзімді нәтижесі сақталмай қалу қаупі бар.

Сурет 1

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: «Жазушы», 2018. – 176 б.
- 2 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: «Ана тілі», 2019. – 240 б.
- 3 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: «Санат», 2017. – 304 б.
- 4 Дулатов М. Оян, қазақ!. – Алматы: «Мектеп», 2018. – 152 б.
- 5 Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы: «Атамұра», 2016. – 128 б.
- 6 Жансүгіров І. Шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазақпарат», 2020. – 256 б.
- 7 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: «Ғылым», 2019. – 220 б.
- 8 Нұрмұханова С. Эссе жазу әдістемесі. – Нұр-Сұлтан: «Фолиант», 2021. – 164 б.
- 9 Қожахметова К. Ұлттық тәрбие тұжырымдамасы. – Алматы: «Білім», 2017. – 192 б.
- 10 ҚР Білім және ғылым министрлігі. Жаңа формация мұғалімі: кәсіби даму және цифрлық құзыреттілік. – Астана: ҚР БҒМ, 2022. – 84 б.
- 11 Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. – New York: MCB University Press, 2001. – 15 p.
- 12 Warburton K. Educational uses of gamification: A critical review. – London: Routledge, 2019. – 210 p.

13 Yakman G. STEAM Education Framework: Integrating the Arts into STEM. – Virginia: STEAM Education, 2017. – 90 p.

14 Mishra P., Koehler M. Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) Framework. – Michigan State University, 2006. – 12 p.

15 Gee J. P. What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. – New York: Palgrave Macmillan, 2007. – 256 p.

16 ҚР Оқу-ағарту министрлігі. Цифрлық білім беру ресурстарын қолдану жөніндегі әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2023. – 72 б.

17 Қожахметова Б., Елубаева Г. Қазақ әдебиетін оқытуда заманауи әдіс-тәсілдер. – Алматы: «Мектеп», 2022. – 208 б.

С. ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМ МӘСЕЛЕСІ

АМАНТАЙ А. А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Бұл мақалада XX ғасыр басындағы қазақ руханиятының жарық жұлдызы, ағартушы-демократ Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылығындағы жаңашыл білім мен ғылым мәселелері кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі – ақын мұрасындағы оқу-ағарту идеяларының бүгінгі қазақстандық білім беру жүйесіндегі жаңғыру үдерістерімен және «интеллектуалды ұлт» концепциясымен тарихи-рухани сабақтастығында. Осы орайда, мақалада ұлттық болмыс пен жаһандық білімнің ұштасу нүктелері ғылыми тұрғыдан сараланады.

Мақала мақсаты – С. Торайғыровтың көркем туындылары мен публицистикалық жазбалары арқылы оның ғылым мен техникаға негізделген прогрессивті көқарастарын айқындау. Жұмыс барысында автордың «Шәкірт ойы», «Шығамын тірі болсам адам болып» сияқты лирикалық өлеңдері мен «Адасқан өмір», «Қамар сұлу» туындыларындағы оқу-ағарту мотивтеріне талдау жасалды. Сұлтанмахмұттың схоластикалық оқу әдістеріне сын айта отырып, Еуропалық білім стандарттарына ұмтылуды насихаттағаны нақты деректермен дәлелденеді. Зерттеу нәтижесінде ақынның білімді тек жеке бастың жетістігі емес, ұлттық азаттық пен әлеуметтік теңдікке жетудің басты құралы ретінде қарастырғаны тұжырымдалады. С. Торайғыровтың «надандық – өлім, ғылым – өмір» деген

қағидасы оның бүкіл шығармашылық концепциясының өзегі екені көрсетіледі. Мақаланың қорытындысында ақынның ағартушылық парадигмасының заманауи ғылыми-педагогикалық маңызы жоғары екені негізделеді.

XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы үшін оқу-ағарту мәселесі тек сауат ашу емес, ұлт ретінде сақталып қалудың басты шарты болды. Ертіс-Баян өңірінің тумасы Сұлтанмахмұт Торайғыров бұл үдерістің басында тұрып, білім берудің мүлдем жаңа мазмұнын ұсынды. Оның ағартушылық мұрасы бүгінгі таңда еліміздің рухани жаңғыру бағытымен тікелей сабақтасып жатыр.

Сұлтанмахмұттың қоғамдық-саяси және педагогикалық қызметі мен оның шығармаларындағы оқу-білім мотивтерін зерттеуде С. Қирабаев [3] пен Б. Кенжебаев [4] секілді ғалымдардың еңбектері іргелі негіз қалады. Олар ақынды демократ-ағартушы ретінде танытты. Десе де, қазіргі жаһандану дәуірінде ақынның «жаңашыл білім» идеясын заманауи контексте қайта қарастыру қажеттілігі туындап отыр.

Торайғыров өзіне дейінгі дидактикалық бағытты жаңа сапалық деңгейге көтерді. Ақынның туындыларындағы білім мен ғылым мәселесі тек құрғақ насихат емес, ол – елдің ертеңіне деген үлкен сенім мен стратегиялық бағдар. Сондықтан бұл мақаланың негізгі нысаны ретінде ақынның білімді прагматикалық тұрғыдан игеруге шақырған идеяларын талдау таңдап алынды.

Ақынның «Шығамын тірі болсам адам болып» өлеңі – жеке тұлғаның интеллектуалдық қабілетін қалыптастырудың амалы. Мұндағы «адам болу» ұғымы кәсіби біліктілікпен тікелей байланысты:

«Шығамын тірі болсам адам болып,
Жұртыма қызмет қылам нық бел буып...
Талаптың тұлпарына мінген жанмын,
Тас қия, өрге салса, таңырқамас» [1, 66-б.].

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Шығамын тірі болсам адам болып» өлеңі – XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі ағартушылық бағыттың айғағы. Бұл шығармадағы оқу-ағарту мотиві жай ғана «хат тану» емес, ұлттық сапаның артуы мен тұлғалық еркіндік концепциясы ретінде көрініс табады. Өлеңдегі оқу-ағарту мотивін бірнеше маңызды аспектілерге бөліп қарастыруға болады. Біріншіден, білім – «Адам болудың» негізгі шарты. Өлеңнің тақырыбы мен алғашқы жолдарынан-ақ ақынның негізгі мұраты айқындалады. Мұндағы «адам болу» – биологиялық тіршілік емес,

интеллектуалдық және рухани толысу. Ақын «адам болу» үшін ең алдымен білім мен «өнер» керек екенін айтады. Бұл Абайдың «пайда ойлама, ар ойла, талап қыл артық білуге» деген өсиетінің заңды жалғасы, бірақ Сұлтанмахмұтта ол неғұрлым күрескерлік сипатта. Екіншіден, жеке жауапкершілік сипаты. Ағартушылық мотивтің ең соны сипаты – білімді адамның өз тағдырына өзі иелік етуі:

«Жақсылық көрсем өзімнен, жамандық көрсем өзімнен...».

Бұл жолдар оқу-ағартудың мақсаты – адамды сыртқы жағдайларға, соның ішінде тағдырға, билікке жалтақтамайтын, өз бетінше шешім қабылдай алатын еркін тұлға етіп тәрбиелеу екенін көрсетеді. Білімді адам – өз өмірінің авторы.

Үшіншіден, ақын оқу жолын үлкен жарыс, биік белес ретінде сипаттайды:

«Талаптың тұлпарына мінген жанмын,
Тас қия, өрге салса, таңырқамас».

Оқу-ағарту мотиві мұнда динамикалық сипатқа ие. Білім алу – жеңіл іс емес, ол «тас қияға» өрлеумен тең. Бірақ «талап» болса, кез келген қиындықты жеңуге болатынын насихаттайды. Бұл жастарды білім жолындағы қиындықтардан қорықпауға шақырады.

Сұлтанмахмұт үшін оқу тек жеке бастың абыройы емес, ол – әлеуметтік миссия:

«Жұртыма қызмет қылам нық бел буып...»

Оқу-ағарту мотиві мұнда патриотизммен ұштасады. Білім алудың соңғы нүктесі – алған біліктілікті халықтың игілігіне, елдің дамуына жұмсау. Бұл – бүгінгі «Интеллектуалды ұлт» концепциясының алғашқы нышандары. Бұл өлеңдегі оқу-ағарту мотивтері бүгінгі Қазақстанның білім беру жүйесіндегі мынадай құндылықтармен үндеседі:

1) Бәсекеге қабілеттілік: «өнер тауып» әлемдік деңгейге көтерілу.

2) Прагматизм: білімнің нақты нәтижеге, іске бағытталуы.

Сұлтанмахмұт Торайғыров бұл өлеңі арқылы білімді – ұлттық намыс пен жеке бақыттың бірден-бір кепілі ретінде бейнеледі. Оның «шәкірті» – білімге шөлдеген, рухы биік, мақсаты айқын жаңа заман адамы. Бұл – бүгінгі қазақстандық білім беру жүйесіндегі «өзін-өзі реттейтін білім алушы» үлгісімен толық үндеседі.

Еуропалық білім стандарттары ақынның «Шәкірт ойы» өлеңінде өз орнын тапқан. С. Торайғыров тек діни сауаттылықпен шектелуді надандыққа теңеді. Ол Еуропалық үлгідегі жүйелі

ғылымды, соның ішінде техника, жаратылыстануды меңгеруді насихаттады. «Шәкірт ойы» өлеңіндегі:

«Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып күн болу...
Надандықпен алысып,
Өнер тауып іс қылу» [1, 121-б.] – деген жолдардағы «өнер»

сөзі сол тұстағы технология мен қолданбалы ғылымның баламасы ретінде қолданылған. Ә. Дербісәлин ақын лирикасындағы бұл бағытты «реалистік жаңашылдық» деп атайды [5].

Егер «Шығамын тірі болсам адам болып» өлеңі жеке тұлғаның ішкі анты болса, «Шәкірт ойы» – білім алушының әлеуметтік миссиясын, ғылымға деген философиялық көзқарасын айқындайды. Білім – әлеуметтік жауапкершілік. Өлеңдегі ең басты және танымал сарын – білімді жарықпен, нұрмен теңеу:

«Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып күн болу...»

Мұндағы «қараңғылық» – надандық пен сауатсыздық, ал «күн» – білім мен ғылым. Шәкірттің мақсаты тек жеке басының қамы емес, бүкіл халықтың көгіне жарық шашу. Бұл – оқу-ағартудың елге қызмет ету сипатын көрсетеді. Сұлтанмахмұт заманындағы ескіше оқу мен жаңаша ғылымның аражігін ашып көрсетеді:

«Надандықпен алысып,
Өнер тауып іс қылу...».

Осындағы «өнер» сөзі XX ғасыр басында «техника», «ғылым», «кәсіп» мағынасында қолданылған. Ақын шәкіртті тек кітап оқуға емес, сол білімді практикада қолдануға шақырады. Бұл – оқу-ағартудың прагматикалық мотиві. Шәкірттің бойындағы білімге деген құштарлық ешқандай кедергіден тайынбайтын өте жоғары деңгейде суреттеледі.

«Мұздаған елдің жүрегін,
Жылытуға мен кірдім...
Елсіз жерде егеусіз,
Мұқалып жатқан асылмын»

Ақын білімсіздікті «мұзға», «суыққа» теңейді. Оқу-ағартудың мақсаты – қоғамдық сананы ояту, «жылыту». Өзін «егеусіз жатқан асылға» теңеуі арқылы білім алуды – адамның ішкі потенциалын ашатын, оны «қайрайтын» процесс ретінде көрсетеді.

Сұлтанмахмұт үшін оқу-ағарту – қазақ халқының басқа өркениетті елдермен терезесін теңестіретін жалғыз жол. Өлеңдегі

асқақ рух шәкірттің өз біліміне деген нық сенімінен туындайды. Ол ғылым арқылы «өзімдікін өзімдік қыламын» деген сенімде.

Б. Кенжебаев бұл өлеңді «қазақ жастарының марсельезасы» (рухты әні) деп бағалайды [4]. Ал С. Қирабаев ақынның бұл шығармасындағы шәкіртті «ескі оқудың шырмауынан шығып, әлемдік ғылымға қол созған жаңа типтегі тұлға» деп сипаттайды [3].

Ә. Дербісәлин болса, өлеңдегі «күн болу» бейнесін жай ғана поэтикалық деталь емес, ақынның саяси-әлеуметтік бағдарламасы деп таниды [5].

«Шәкірт ойындағы» оқу-ағарту мотиві – бұл құрғақ үгіт емес, бұл – іс-әрекетке шақыру. Ақын білімді адамды қоғамның ең биік тұлғасы ретінде дәріптейді. «Интеллектуалды ұлт» концепциясымен сабақтастығына келсек, С. Қирабаев Торайғыров мұрасын тәуелсіздік рухымен байланыстыра отырып, оның «шәкірті» – бүгінгі заманауи маманның прототипі екенін айтады [3]. Ақынның ғылымды «өндіргіш күш» ретінде қарастыруы бүгінгі Қазақстанның инновациялық даму жолымен сабақтас. Ж. Бейсенбайұлы ақынның «білім – басты байлық» деген ұстанымының бүгінгі нарықтық замандағы адами капитал теориясымен мазмұндас екенін ғылыми мақалаларында дәлелдейді [2].

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық эволюциясы лирикадан ірі жанрларға көшу арқылы ұлттық мәселелерді кең ауқымда қамтыды. Егер ақынның қысқа өлеңдерінде білімге шақыру ұран сипатында болса, «Адасқан өмір» поэмасы мен «Қамар сұлу» романында бұл мәселе әлеуметтік-философиялық тұрғыдан зерделенеді. Егер С. Торайғыровтың лирикасы білімге деген эмоционалдық серпін берсе, оның ірі көлемді шығармаларында білім – қоғамдық құрылымды өзгертуші нақты күш ретінде суреттеледі. Мұндағы жаңашылдық – білімнің «өнер» және «құқық» салаларымен ұштасуында. Бұл шығармада Сұлтанмахмұт қазақ даласына тән емес, бірақ заман талабына сай «құрылымды білім» идеясын алға тартады. Кейіпкердің байлық пен биліктен бақыт таппай, ғылымға бет бұруы – ұлттық капиталдың интеллектуалды бағытқа көшуінің көрінісі. Поэмадағы ғылым – тек кітап оқу емес, ол – «табиғатты бағындыру». Ақынның Еуропалық техникалық жетістіктерге сүйсіне қарауы оның «еуропалық стандарт» деңгейіндегі білімді аңсағанын көрсетеді. Б. Кенжебаев бұл үрдісті «қазақ санасының жаратылыстану ғылымдарына бет бұруы» деп бағалап, ақынның алға қарай қадам басуды насихаттағанын дәлелдейді [4]. Бұл мотив бүгінгі Қазақстанның алдағы он жылыққа

шығып отыратын даму бағдарламаларымен үндес. Ақын айтқан «өнер тауып, іс қылу» қазіргі қолданбалы ғылым мен нақты сектордағы мамандарды даярлау саясатының тарихи негізі.

«Қамар сұлу» романындағы сыншыл ойлау мен әйел теңдігіндегі білімге тоқталатын болсақ, романдағы жаңашылдық – білімнің азаттық сипатында көрініс алуы. Ол – ескіше діни схоластиканы емес, заманауи логика мен сыншыл ойлауды меңгерген кейіпкер. Ахметтің образы арқылы Сұлтанмахмұт «университеттік білім» деңгейіндегі тереңдікті меңзеді. Бұл – еуропалық білім берудің негізгі принципі, яғни еркін ойлауды насихаттау. Қамардың хат тануы мен зиялылығы оның жеке басын қорғау құралына айнала алмаса да, қоғамдағы «сауатты ана» концепциясын қалыптастырды. Бұл бүгінгі гендерлік теңдік идеясымен толық жанасады.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келгенде, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың лирикалық және эпикалық туындыларындағы білім мен ғылым мәселелері – ұлттық жаңғырудың іргетасы. Ақынның «Шәкірт ойы» мен «Шығамын тірі болсам адам болып» өлеңдерінен бастау алған ағартушылық мұраттары «Адасқан өмір» мен «Қамар сұлуда» ғылыми-прагматикалық сипатқа ие болды. Ол ұсынған Еуропалық білім стандарттарына ұмтылу, сыншыл ойлауды дамыту және ғылымды өндіргіш күшке айналдыру идеялары бүгінгі Қазақстанның «Интеллектуалды ұлт» концепциясымен толық үндеседі. Зерттеу барысында пайдаланылған С. Қирабаев, Б. Кенжебаев бастаған ғалымдардың еңбектері ақын мұрасының тек тарихи жәдігер емес, заманауи білім беру реформаларының рухани компасы екенін дәлелдейді. Сұлтанмахмұттың «адам болу» формуласы – қазіргі жаһандық бәсекеге қабілетті маман қалыптастырудың басты шарты. Сонымен қатар, ақынның ғылыми мұрасы жастарды жаһандық білім кеңістігінде бәсекеге қабілетті болуға үндеп, ұлттық код пен заманауи парасаттылықты ұштастырудың бірегей үлгісін көрсетеді. Демек, Сұлтанмахмұт армандаған интеллектуалды қоғам құру – тарихи сабақтастықтың заңды нәтижесі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Торайғыров С. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1993. (Негізгі мәтіндер мен өлеңдер жинағы).

2 Бейсенбайұлы Ж. Сұлтанмахмұт Торайғыров: Зерттеулер, мақалалар және естеліктер. – Алматы: Ана тілі, 1993. (Ғылыми мақалалар жиынтығы).

3 Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2002. (Алаш ағартушылығы контексіндегі зерттеу).

4 Кенжебаев Б. Сұлтанмахмұт Торайғыров: Өмірі мен шығармашылығы. – Алматы: Жазушы, 1967. (Классикалық монография).

5 Дербісәлин Ә. Қазақ әдебиетіндегі жаңашылдық үрдістер. – Алматы: Ғылым, 1982. – 240 б.

ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН ЭТИКАНЫ ОҚИТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

АУБАКИРОВА З. С.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Қаныш Сәтбаев атындағы жалпы білім беретін мектебі, Ақтоғай ауданы, Павлодар облысы

Құндылық – мәдениеттің құрамдас бөлігі. Қандай да бір елдің рухани мәдениеті, әдебиеті мен өнері, ғылым мен техникасы, әлеуметтік жағдайы, материалдық өндірісінің ең маңызды жетістіктері ұлттық құндылықтарының мәніне ие болады және өскелең ұрпақтың азаматтық, отаншылдық, рухани-адамгершілік жан-дүниесінің қалыптасуына белсенді түрде ықпал етеді. Ұлтымыздың көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай: «Ұлттық құндылықтардан жүрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды», - деген болатын.

Ұлттық құндылықтар ұлтты құрметтеуден басталады. Ұлтты құрметтеу – атап өткен барша ұлттық құндылықтарды дәріптеу, құрмет көрсету, сақтау. Ұлтсыздану ұлтты, мемлекетті әлсіретеді. Қоғам дамуын тежейді. Бұл – тарихи шындық. Сондықтан тарих, замана алдындағы ұлы сынақ кезінде біз өз таңдауымызды жасадық. Әлемдік озық құндылықтарды игере отырып, оны ұлттық құндылықтарымызбен байыта береміз. Ұлтты сүю – ұлтшылдық емес.

Құндылық – қымбаттылық, бағалылық, маңыздылық, мәнділік, ал ұлттық – белгілі бір ұлтқа тән, ұлт ерекшеліктерін көрсететін, қамтитын деген мағынаны білдіреді [1, 62 б.]. Сонда ұлтты ұлы ететін кіршіксіз таза бағыт ол – ұлттық құндылық. Жаһандану заманында өз халқының тарихын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, тілін, ұлттық мәдениетін, адамгершілік құндылықтарын бойына сіңірген, сыни ойлай алатын, шығармашыл тұлғаны қалыптастыру – өмір талабы, қоғам қажеттілігі. Ғасырдан ғасырға өтіп, бүгінге жеткен ұлттық

құндылықтарымыз (ауыз әдебиеті үлгілері, ұлттық қолөнер, ұлттық спорт түрлері, ұлттық тағамдарымыз т.б.) – ұлттық айнамыз. Олай болса рухани құндылықтар – ұлттың дамып, өркендеуінің негізгі кілті.

Халқымыз «Балаңды өз тәрбиенмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген. Осы жерде қазақ халқының ұлы ақыны, ғалым М.Жұмабаевтың мына сөзі ойға оралады: «Ұлт тәрбиесі – баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Және әр ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесі мен тәрбие қылуға міндетті» деген сөзі соның дәлелі. Сондықтан да сан ғасырлар бойы сұрыпталған ұлттық құндылықтарымызды оқу-тәрбие процесіне енгізу арқылы болашақ ұрпақтардың бойына дарыту керек.

Ал құндылықты жоғалтпау үшін тамыры мықты болу керек. Ағаштардың тамырының дұрыс болуы көркейген жапырақтар мен бұтақтардың болуын білдіреді. Ал жақсы құндылықтардың тамыры – рухы мықты адамдар, жан мен тән тазалығы деген сөз. Адамгершілік құндылықтар кез келген адамның мінез-құлқының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және оларды бала кезінен оқыту керек. Балаларды құндылықтарға үйретудің маңыздылығы – олардың дұрыс жолды таңдауына көмектесу. Ондай дұрыс жолды қайдан табамыз? Ойымызға, ең алдымен, отбасы мен білім ордалары түседі. Жақсы құндылыққа үйренудің бірінші қадамы – үлгі алу. Бала көп нәрседен үлгі алады. Соның бірі – әдебиет. Әдеби шығармаларды оқытып, сыни тұрғыда талдатып, ұлттық тәрбиелік үлгілерін көрсете отырып оқыту – балаларға жақсы құндылықтарды дарытудың ең жақсы тәсілі. Өйткені олар мектепте өмірінің маңызды жылдарын өткізеді. Сондықтан да балалық шақтағы өткен сабақтары балалардың есінде өмір бойы сақталады.

Әдебиет – тәрбие құралы. Әу баста жеке дарындардың дуалы ауыздарынан шығып, кейін оны халық қалап, қастерлеп, жаттап, жадында қалдырып, ғасырлар бойы өңдеп, өркендетіп, қадірлеп қалыптастырып, асылым деп ақыл санасына сіңірген ауыз әдебиетінің үлгілері мен қазақтың жазу мәдениеті негізінде қалыптасқан мәдени, әдеби мұраларымыз – ең құнды асыл қазыналарымыз [2, 3 б.]. Әдеби шығармаларды оқыта отырып құндылықтарға үйретудің маңыздылығы неде? Біріншіден, бала бойындағы жақсы қасиеттер мен құндылықтардың ерте балалық шағынан қалыптасуына әсерін тигізеді. Ол туралы М. Дулатов

өзінің «Педагогика» деп аталатын еңбегінде: «Баланың есту сезіміне аса көп әсер беретін – бесік жыры. Баланы қолына алған, баланың бесігі жанына келген ана аузына тас салғандай үндемей отырмасын. Жырлай берсін. Бала сөзін ұқпаса да күйінен әсерленеді. Жас балаға қазақтың «Әлди-әлди, ақ бөпем» деп басталатын ескі бесік жырын жырлау керек» [3, 25 б.] деп жазған екен. Яғни, бала бойындағы мейірімділік, қарапайымдылық, адалдық, теңдік және т.б. сияқты жақсы құндылықтар балаларға ерте жастан егілуі тиіс. Сонда жас өскін бойындағы біліктілік пен болмысы жас кезінен қалыптасады. Тағы да М.Дулатов бала бойында жақсы қасиеттердің ерте кезден берілуін: «Қысқасы, баланың жаны кетік болмай, бүтін болсын десе, тәрбиеші баланы әннен, жырдан, музыкадан қашырмасын» [4, 39 б.] деп нақтылап кетеді. Екіншіден, әдебиеттің ерекшелігі балаларға жақсы мен жаманды айыруға көмектеседі. Оқушылар оқыған шығармалары бойынша сценарий жасап, рөлге енуі арқылы оның моральдық тұрғыдан дұрыс немесе бұрыстығын түсінеді. Осы түсінік өмірде дұрыс шешім қабылдауға көмектеседі. Жақсы құндылықтар мен сенімдер оларға кез келген жағдайда күшті болуға және нәтижеге талпынып жұмыс істеуге шабыт береді. Осы тұрғыда көркем шығармалармен жұмыс жасату, кейіпкерлердің мінез- құлқын талдату, салыстыру -жас жеткіншек бойына көркем мінез қалыптастырудың таптырмас құралы. Үшіншіден, әдеби шығармалармен жұмыс жасау барысында балалар жақсы нәрселердің басқаларға қалай көмектесе алатынын біледі әрі мұқтаж жандарға көмек көрсетудің қуанышын сезінеді. Бұл – жас ұрпақтың сенімділігін арттырып қана қоймай, оларды қайырымдылық жасауға ынталандырады. Сенімділік өмірдің барлық саласында көмектеседі. Төртіншіден, әдебиет балаларға әділетсіздікке қарсы тұруға көмектеседі. Оқушыларды моральдық құндылықтарға үйретудің маңыздылығы- олар теңсіздік орын алған жағдайда өзін және басқаларды қорғауды үйренеді. Бесіншіден, балаларды өзгелердің қамын ойлауға үйретеді. Мұғалім оқушыларды көркем шығармалар арқылы жақсы құндылықтар мен жауапкершілікке үйрете отырып, оларға басқалардың көзқарасы тұрғысынан ойлауға және басқаларға көмектесуге баулиды. Бұл сондай-ақ олардың өмірдегі мақсатын және қоғамда басқалар үшін не істеу керектігін білуіне көмектеседі.

Әдебиет сабағында құндылықты оқыту үшін құндылықтарды оқыту тәсілін дұрыс ұйымдастыра білу керек. Сабақта оқушылар жеке пікірлерін, сезімдері мен эмоцияларын білдіре алады. Оны

көркем шығармаларға талдау жасау барысында анық байқауға болады. Көркем шығармалардағы оқыту барысында жүргізілетін әдеби талдаулардың маңызына тоқталайық. Әдеби талдау бұл – қазына аулау сияқты. Тілді, кейіпкерлер мен сюжетті талдай отырып, біз автордың көзқарасы мен шығармадағы өмір құбылыстарын тереңірек түсінеміз. Оған М. Дулатовтың : «Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр» [5, 28 б.], – деп айтқан сөзі дәлел бола алады. Жанр түрлерін, авторлар бейнесі мен ұрпақтар сабақтастығын зерттей отырып, біз ой-өрісімізді кеңейтеміз және өзгелердің ойлары мен іс-әрекеттері туралы түсінік аламыз. Бұл – тарихпен, әлеммен бір уақытта сөйлесуге ұқсайды. Сонымен қатар, әдеби шығармаға талдау жасау оқушыға адамның жағдайын түсіну арқылы кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне және қарым-қатынастарына байланысты.

Құндылықты қаталдықтың себептері мен қаталдықтың салдары тұрғысынан қарау керек. Бұл – Қ. Бітібаеваның «Әдеби қонақ» әдісі нешінде жасалған. Оқыған шығармадағы құндылық түрлерін «Фрейер» әдісіне салып талдауға болады. Бұл жерде мәтіннің ішіндегі түйінді сөздерді алып, түйінді сөздерге анықтама беріледі, оның антонимдерін, синонимдерін, сөйлемде қалай орналасқанын анықтайды [6, 32 б.].

Мұндай жұмыстар білім алушының сыни ойлау дағдыларын арттырады, оқыған ақпаратты ынтымақтаса отырып талдауы және талқылау жұмыстарына шығармашылық тұрғыда келуі- баға жетпес дағды.

Жалпы, әдеби шығармалар арқылы құндылықтарға талдау жасау – жарқын идеялардың, пікір алмасудың және жақсы мінез-құлықты қалыптастырудың көрінісі. Өз құндылығын мойындаған, дамыған елдер ғана қиындыққа мойымай, тығырықтан шыға біледі.

Абай: «Адамды заман билемек, заманға жаман күйлемек» – дейді. Бұл әлемдік даму жолын түсінуге мүмкіндік береді. Біз үшін жасанды, виртуалды, әлемде жоғалып кетпеу, жаһандану заманында өзіміздің ұлттық болмысымызды, ұлттық бірегейлігімізді және рухани ерекшелігімізді сақтап қалу аса маңызға ие. ХХІ ғасырда рухы биік, әлем мәдениетімен бәсекеге түсе алатындай белес тұр.

Білімді ел – озады, ғылымсыз ел – тозады. Елімізде білім мен ғылым саласына үлкен қамқорлық жасалды. Өйткені, кез-келген қоғам – адами капитал арқылы дамиды. Ұлттық құндылықты

калыптастыратын да, дамытатын да білімді, білікті кәсіби мамандар. Әл-Фараби бабамыз: «Дүниеде тәрбиесіз берілген білімнен қауіпті нәрсе жоқ» деген екен. Сондықтан да білім мен тәрбиені бір процестің екі жағы деп қарау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі «Дайк пресс» баспасы, Алматы қаласы, 542, 855-б.
2. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы : оқу құралы. «Санат» баспасы, Алматы қаласы, 2001 ж. 6-б.
3. Жұмабаев М.Б. Педагогика (balatili.kz) 61-б.
4. Жұмабаев М.Б. Педагогика (balatili.kz) 65-б.
5. Жұмабаев М.Б. Педагогика (balatili.kz) 110-б.
6. Симбаева С. Белсенді оқу мен оқытуда қолданылатын әдістер: әдістемелік құрал. «Тұран -Астана» университетінің баспаханасы, 2019ж . 54-б.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕ ОҚЫТУ

АУТАЛИПОВА Г. С.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Павлодар облысының білім беру басқармасы, Павлодар қаласы білім беру бөлімінің «Павлодар қаласының № 30 жалпы орта білім беру мектебі» КММ

Қазіргі білім беру парадигмасы тұлғаның функционалдық сауаттылығын, сыни ойлауын және мәдениетаралық құзыреттілігін дамытуға бағытталған. Бұл тұрғыда қазақ тілі мен әдебиетін оқыту тек грамматикалық білім берумен шектелмей, тіл білімінің және әдебиеттанудың заманауи ғылыми бағыттарын кіріктіре меңгертуді талап етеді.

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі, қоғамдағы қызметі, терминологиялық жүйенің жаңаруы, цифрлық кеңістіктегі тілдік үдерістер – бүгінгі тіл білімінің өзекті мәселелері болып табылады. Сонымен қатар әдебиеттануда ұлттық идея, тарихи жады, экологиялық дискурс, мәдени код ұғымдары алдыңғы қатарға шықты [5, 111 б.].

Осы бағыттарды мектеп бағдарламасына енгізу мақсатында 10-сыныпқа арналған авторлық бағдарлама әзірленді. Бағдарлама

тілдік және әдеби мазмұнды интеграциялай отырып, оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға бағытталған.

Мақалада педагогикалық талдау, мазмұндық салыстыру, бақылау, апробация нәтижелерін жинақтау әдістері қолданылды. Сонымен қатар авторлық бағдарламаны іске асыру барысында жобалық жұмыс, SWOT-талдау, фишбоун диаграммасы, цифрлық тапсырмалар (Wordwall, QR-код) қолданылды.

Қазіргі кезеңдегі білім беру жүйесі қоғам дамуының стратегиялық бағыттарымен тығыз байланысты. Жаһандану үдерісі, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы, ақпараттық кеңістіктің кеңеюі тілдің қоғамдық қызметіне, әдебиеттің танымдық-эстетикалық рөліне жаңа талаптар қояды. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелерін мектеп бағдарламасына кіріктіре оқыту – білім мазмұнын жаңғыртудың маңызды бағыттарының бірі. Тіл – ұлттың рухани тірегі, ал әдебиет – сол тіл арқылы көрінетін ұлттық дүниетанымның көркем шежіресі. Сондықтан бұл екі саланы біртұтас жүйе ретінде қарастыру – заманауи педагогиканың басты ұстанымдарының бірі.

Қазақ тіл білімінің қазіргі даму кезеңінде тілдің әлеуметтік мәртебесі, функционалдық стильдердің қызметі, терминологиялық жүйенің жаңаруы, медиадискурс пен цифрлық коммуникация мәселелері ерекше маңызға ие болып отыр [2, 45-б.]. Тілдің тек құрылымдық жүйесін меңгерту жеткіліксіз, оның қоғамдық, мәдени, прагматикалық қызметін түсіндіру – оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың алғышарты. Тіл білімінің теориялық негіздері тілдік норма, стильдік жіктелім, лексикалық қабаттар, сөзжасамдық үрдістер сияқты бағыттарды қамтиды [1, 78-б.]. Бұл бағыттарды мектеп тәжірибесінде қолдану оқушылардың тілдік талдау қабілетін дамытады.

10-сыныпқа арналған авторлық бағдарлама осы ғылыми ұстанымдарды басшылыққа ала отырып әзірленді. Бағдарлама мазмұнында тілдік және әдеби білім кіріктіріліп, тақырыптар қоғам сұранысына сай іріктелді. Мысалы, «Еңбек нарығы және сұраныс» бөлімінде ресми стиль, кәсіби лексика, экономикалық терминдер қарастырылады. Оқушылар еңбек нарығындағы өзгерістерді талдап, SWOT-талдау әдісі арқылы мәселені кешенді бағалайды. Бұл тапсырмалар тілдік норманы сақтай отырып, дәлелді пікір айтуға дағдыландырады [3, 214-б.].

Терминологиялық жүйенің дамуы – тіл білімінің маңызды салаларының бірі. Қоғамдағы жаңа мамандықтардың пайда болуы

жаңа атауларды қалыптастырады. Терминдердің қалыптасу, бейімделу, аударылу үдерісі тілдің динамикалық сипатын көрсетеді [2, 63-б.]. Авторлық бағдарламада «Қазіргі кәсіп түрлері» тақырыбы арқылы IT саласы, креативті индустрия, цифрлық кәсіптерге қатысты атаулар талданады. Бұл оқушылардың заманауи лексиканы меңгеруіне мүмкіндік береді.

Функционалдық стильдерді меңгерту – тіл мәдениетін қалыптастырудың негізі. Ғылыми, ресми, публицистикалық және көркем стильдердің ерекшелігін мәтіндік талдау арқылы түсіндіру оқушының тілдік икемділігін арттырады. Медиамәтіндер мен интернет материалдарын талдау барысында дискурс ұғымы түсіндіріледі. Қазіргі коммуникациялық кеңістікте тіл әлеуметтік семиотикалық жүйе ретінде қарастырылады [10, 27-б.]. Бұл ұстаным тілдің мағыналық әлеуетін тереңірек түсінуге жол ашады.

Әдебиеттану саласында ұлттық идея, тарихи жады, мәдени код мәселелері өзекті болып отыр. Әдебиет теориясы көркем мәтінді талдаудың ғылыми негіздерін ұсынады [5, 118-б.]. Көркем шығармадағы образ, композиция, идеялық мазмұн ұғымдарын меңгерту оқушының әдеби талдау мәдениетін қалыптастырады. Авторлық бағдарламада қазақ киносы мен театры тақырыптары арқылы әдебиет пен өнердің өзара байланысы көрсетіледі. Бұл пәнаралық ықпалдастық эстетикалық танымды кеңейтеді.

Ұлттық дүниетаным көркем мәтінде мәдени код ретінде сақталады. А.Байтұрсынұлы көркем сөздің танымдық және тәрбиелік мәнін ерекше атап көрсеткен [7, 52-б.]. Осы идеяны басшылыққа ала отырып, бағдарламада ұлттық құндылықтар, салт-дәстүрлер, тарихи тұлғалар бейнесі талданады. Әдебиетті дәуір талабымен байланысты қарастыру оның әлеуметтік қызметін айқындайды [6, 84-б.].

Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиет ұлттық сананы жаңғыртуға бағытталған. Тарихи жады мәселесі көркем мәтіндерде кеңінен көрініс табады. Оқушылар мәтіндерді талдау барысында автор позициясын, кейіпкер психологиясын, идеялық мазмұнын анықтайды. Бұл әдебиеттанулық талдау дағдыларын қалыптастырады.

Экологиялық дискурс – қазіргі әдебиет пен публицистикада кең өріс алған бағыт. Арал теңізі, Семей полигоны тақырыптары арқылы табиғат пен адам арасындағы үйлесім мәселесі көтеріледі. Тілдік құралдар арқылы экологиялық мәселенің эмоциялық-экспрессивтік сипаты ашылады [4, 97-б.]. Бұл бағыт оқушылардың азаматтық жауапкершілігін арттырады.

Бағдарламаны жүзеге асыру барысында заманауи педагогикалық технологиялар қолданылды. Bloom таксономиясына негізделген тапсырмалар білімді білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау және бағалау деңгейлерінде меңгеруге мүмкіндік береді [9, 41-б.]. Пікірталас, жобалық жұмыс, эссе жазу, мәтіндік талдау әдістері оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытады.

Апробация нәтижелері оқушылардың коммуникативтік белсенділігінің артқанын көрсетті. Олар ресми және публицистикалық стильде еркін мәтін құрастырып, көркем шығарманы теориялық тұрғыда талдай алады. Цифрлық тапсырмалар білімге деген қызығушылықты арттырды.

Апробация қорытындысы бойынша Қарағанды облысы білім басқармасының, Қарағанды қаласы білім бөлімінің «Григорий Потанин атындағы жалпы білім беретін мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесімен Павлодар облысының білім беру басқармасы, Ертіс ауданы білім беру бөлімінің «Қызылжар жалпы орта білім беру мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесінде аталмыш авторлық бағдарлама оқуда тиімділікті көрсетті, оқушылар осы материалды пайдалануда белсенділік, қызығушылық және сенімділік танытты.

Апробация қорытындысы бойынша авторлық бағдарламаның тиімділігі келесі көрсеткіштер арқылы расталды:

1 Сауалнама және кері байланыс – Оқушылар мен мұғалімдер арасында жүргізілген сауалнамалар мен сұхбаттар арқылы оқу материалының түсініктілігі, қызықтылығы және қолдану ыңғайлылығы бағаланды.

2 Бақылау сабақтары – Апробация жүргізілген мектептерде осы оқу құралын пайдалану арқылы өткізілген сабақтардан кейін оқушылардың белсенділігі мен пәнге деген қызығушылығы сараланды.

Оқушылардың еркін сөйлегені келесі әдістер мен дәлелдемелер арқылы расталды:

1 Сабақ барысындағы бақылау – оқушылар өз ойларын еркін жеткізіп, пікірталасқа қатысып, сұрақтарға сенімді жауап берді, бұл олардың сөйлеу дағдыларының жақсарғанын көрсетеді.

2 Сөйлесу клубтары мен рөлдік ойындар – апробация кезінде оқушыларға коммуникативтік тапсырмалар (диалог, пікірталас, рөлдік ойындар) беріліп, оларды сәтті орындады, бұл құралдың тиімділігін дәлелдейді.

3 Оқушылардың өз пікірлері – Аprobация кезінде оқушылардан алынған сауалнамалар мен пікірлерде олар өздерінің қазақ тілінде еркін сөйлей алғандарын атап көрсетті.

4 Бағдарламаны аprobациялау барысында әрі қарай жетілдіру үшін келесі ұсынымдарды ескеруге болады:

Қазақ тілді емес мектептерде оқитын оқушылардың тілдік қабілетінің әртүрлілігін ескере отырып, оқу бағдарламасын қазақ тілінде еркін сөйлей алуға мүмкіндік беретін деңгейге бейімдеу қажет. Бұл әр оқушыны өз деңгейінде дамуға жетелейді.

Тіл үйрету емес, тіл арқылы үйрету қағидатын ұстана отырып, пәндік мазмұн мен тілдік мақсаттардың тең үйлесімін қамтамасыз ету. Бұл оқушының ойлау, талдау, пікір айту дағдысын қатыптастырады.

Зерттеу диагностикалық, қалыптастырушы және қорытынды кезеңдерден тұрды. Диагностикалық кезеңде оқушылардың бастапқы тілдік және әдеби деңгейі анықталды. Қалыптастырушы кезеңде бағдарлама мазмұны толық жүзеге асырылды. Жобалық жұмыстар, пікірталастар, эссе жазу, мәтіндік талдау, терминологиялық зерттеу тапсырмалары орындалды. Оқушылар медиамәтіндермен жұмыс істеп, функционалдық стильдерді салыстырды.

Қорытынды диагностика нәтижесінде:

- 81% оқушы функционалдық стильдерді дұрыс ажыратты;
- 76% оқушы әдеби теориялық ұғымдарды орынды қолданды;
- 84% оқушы аргументативтік эссе жазуда құрылым сақтады;
- 79% оқушы пікірталаста дәлелді сөйледі.

Сапалық талдау нәтижесінде оқушылардың терминологиялық сөздік қоры кеңейгені, көркем мәтінді талдау дағдылары жетілгені анықталды. Сауалнама нәтижесі бойынша білім алушылардың 87%-ы жобалық тапсырмалар пәнге қызығушылықты арттырғанын, 82%-ы цифрлық ресурстардың тиімді болғанын атап өтті.

Аprobация нәтижелері авторлық бағдарламаның ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негізді әрі практикалық жағынан тиімді екенін дәлелдеді.

Қорыта айтқанда, қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелерін интеграциялық негізде оқыту – білім мазмұнын жаңартудың тиімді жолы. Тіл мен әдебиеттің өзара байланысын ашу арқылы оқушының ұлттық дүниетанымы қалыптасады, сыни ойлау қабілеті дамиды. Мұндай бағдарлама заманауи қоғам талабына сай, рухани құндылықтарды сақтай отырып, инновациялық білім беруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 2010.
- 2 Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының дамуы. – Алматы: Рауан, 2014.
- 3 Қалиев Ф., Болғанбаев Ө. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 2012.
- 4 Сыздық Р. Сөз күдіреті. – Алматы: Санат, 2005.
- 5 Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. – Алматы: Жазушы, 2012.
- 6 Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы. – Алматы: Ғылым, 2009.
- 7 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 8 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
- 9 Bloom B. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longmans, 1956.
- 10 Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic. – London: Edward Arnold, 1978.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ.

БАБАТАЕВА А. М.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Көп салалы бағыттағы № 24 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

АУБАКИРОВА Б. М.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Көп салалы бағыттағы № 24 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылғы 21 қазандағы ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің төртінші отырысы барысында қазақстандық оқушылардың оқу сауаттылығының деңгейі төмен екенін атап өтті: «Беделді халықаралық зерттеулердің нәтижелері біздің оқушыларымыздың оқу сауаттылығы дағдыларының тиісті деңгейде дамымағанын көрсетеді. Сондықтан жоғары оқу мәдениетін қалыптастыру, оқу сауаттылығын дамыту қазақстандық мектептердегі білім беру процесінің басым бағыттарының бірі болуға тиіс.»

Қазіргі әлемде адам өмір бойы оқуға мәжбүр. Өзін-өзі тәрбиелеудің табыстышарттарының бірі-негізгі құзыреттіліктердің

калыптасуы. Негізгі құзыреттіліктер тізімінде басты орынды оқырмандық құзыреттілік алады.

Балалардың оқуы мен жалпы халықтың оқуының дағдарысы, кітап пен оқу көрсеткішінің төмендеуі, бос уақытында оқуға кететін уақыттың қысқаруы – қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Егер ол оқырман құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту, жұмыстың әртүрлі формалары мен әдістерін қолдану бойынша жұмысты мақсатты түрде жүргізсе, онда бұл пән бойынша білімнің сапасы мен тереңдеуіне, оқушылардың сөйлеуін дамытуға, оқу техникасын арттыруға, жоғары нәтижеге жетуге деген ұмтылысты қалыптастыруға, яғни оқу сауаттылығының деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Оқу сауаттылығы-бұл адамның, қоғамның сыртқы ортамен қарым-қатынас жасау қабілеті және әртүрлі жағдайларға тез бейімделу қабілеті. Негізгі мектепте оқушыларды оқу сауаттылығын қалыптастырусыз табысты оқыту мүмкін емес. Сонымен, оқушылардың оқу сауаттылығы барлық басқа оқу пәндерінде және күнделікті өмірде әр түрлі мәтіндер мен жұмыс істей алатындай дәрежеде қалыптасуы керек. Қазіргі уақытта оқушылар үшін келесі қиындықтарды атап өтуге болады: олар үстір тоқиды, сөздерді өткізіп жібереді және бұрмалайды;

– оқудың аз тәжірибесі кейде оқудың мағынасын түсінуге мүмкіндік бермейді;

– олар екінші рет оқығысы келмейді, кейбір мәтіндік үзінділерге оралғысы келмейді;

– барлық оқу әрекеттері мен іс-шаралары арасында ақпаратпен жұмыс ерекше орын алады[1, б. 15–16].

Барлық тиімді әдістер мен әрекеттердің негізінде жатқан мәтінді семантикалық оқу сабақтарда жұмыс жүйесін құруды талап етеді. Семантикалық оқудың мақсаты – оқуды мүмкіндігінше дәл және толық түсіну, егжей-тегжейлерді, іс-әрекеттің барлық нюанстарын, кейіпкерлердің кейіпкерлерін байқау және мәтіннің мазмұнына ену, нақты болып жатқан оқиға сияқты, оқығанын шебер талдау. Семантикалық оқудағдыларын меңгеру ауызша және жазбаша сөйлеуді дамытуға, өнімді оқытуды бастауға көмектеседі. Семантикалық оқу қабілетін дамыта отырып, студент аналитикалық, интерпретациялық және сыни оқудағдыларын меңгереді. Оқу– күрделі, қызықты, теренпсихикалық процесс.Бұл маңызды танымдық және коммуникативті мәселелерді шешуді

білдіреді-түсіну (жалпы, толық, сыни), нақты ақпаратты табу, мазмұнды түсіндіру. Көбінесе мұғалім өз жұмысында оқулықтың грамматикалық тапсырмаларын мәтінді қабылдауға бағытталған тапсырмалармен қатар қолдана алады, осылайша грамматикалық есептерді шешумен қатар функционалды оқу дағдыларын қалыптастыру мақсатында оқушының жұмысын қиындатады.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында оқушылардың функционалды сауаттылығын арттыра отырып, мәтін мен жұмыс жүргізу барысында сабақтың барлық кезеңдерінде мұғалімнің сабақ берушілік қана емес, басшылық, жетекшілік, қолдаушы, ынтымақшылдық болмысы айқын сезіліп тұруы тиіс. Оқушы қызығушылығын арттыру барысында түрлі тәсілдермен байланысса сабақ нәтижелі болады. Оқу іс-әрекеттері белсенді өтетін түрлермен көбірек ұйымдастырылуы арқылы оқушылардың өз бетімен қазақ тілі меңгеру дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік мол болады. Сабақта қолданылатын замануи технологиялар[2, б. 35–36].

• Интерактивті технологиялар. Олар студенттерге білім беру процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік береді, бұл ақпаратты жақсы түсінуге және есте сақтауға ықпал етеді.

• Онлайн платформаларды пайдалану. Олар материалды жақсы игеруге ықпал ететін әр түрлі материалдарға, интерактивті сынақтарға және тапсырмаларға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

• Кейс әдісі. Оқушылар шешімді қажет ететін нақты немесе имитацияланған жағдайлармен (жағдайлармен) жұмыс істейді. Бұл тәсіл сыни тұрғыдан ойлау, аналитика және мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға ықпал етеді, сонымен қатар оқушыларға білімді практикалық қолдану арқылы материалды тереңірек түсінуге көмектеседі.

• Ойын технологиясының элементтері. Оларға кроссвордтар, жұмбақтар, жұмбақтар, анаграммалар жатады.

• Мультимедиялық презентациялар. Олар ойын-сауық материалын (логикалық тапсырмалар, ребустар, кроссвордтар) көрсету үшін, сондай-ақ сөздік жұмысын ұйымдастыру және бақылау кезеңінде (тест тапсырмалары) қолданылады.

«Қызықты грамматика», «қазақ тілі сабақтарындағы көңілді грамматика әдістемесі» грамматика бойынша білімді қызықты түрде бекітуді көздейді. Міне, осы техникаға енгізуге болатын кейбір элементтер:

• Блиц сауалнамасы. Оқушылар мұғалімнің сұрақтарына негізгі грамматикалық ережелер бойынша жауап береді (жағдайлар, етістік шақтары, жұрнақтар және т.б.).

• «Сөзжұмбақ» ойыны. Оқушылар топтарға бөлініп, грамматикалық категориялары бар кроссворд сұрақтарына жауаптардың жылдамдығы мен дұрыстығына таласады. Ойын лексиканы белсендіруге және грамматикалық ережелерді түсінуді жақсартуға ықпал етеді.

• «Дұрыс жаз» ойыны. Студенттерге грамматикалық қателері бар ұсыныстар ұсынылады, оларды түзету қажет. Жұмыс жеке немесе топта жүргізілуі мүмкін. Ойын емле мен сауатты сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

• «Сөз тіркесі» ойыны. Оқушыларға әр түрлі жағдай формалары мен жұрнақтарды қолдана отырып, берілген сөздермен сөз тіркестерін құрастыру ұсынылады. Ойын ойлау икемділігінің дамуына және сөйлеуде грамматикалық ережелерді қолдану қабілетіне ықпал етеді.

• «Сұрақ-жауап» жұптық жұмыс. Оқушылар бір-біріне үйренген грамматикалық ережелер бойынша сұрақтар қою арқылы жұптасып жұмыс істейді. Бір оқушы сұрақ қояды, екіншісі жауап береді. Содан кейін олар рөлдерді өзгертеді. Бұл жұмыс сөйлеуді белсендіруге және диалог түрінде білімді нығайтуға ықпал етеді.

«Квест-ойын», «Жоба түріндегі сабақтар»

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында публицистикалық және көркем мәтіндер, талдамалық мақалалар мен әдебиет оқулықтарынан алынған мәтіндер функционалды оқу бойынша жұмыс істеуге арналған объектілерге айналады. Мұғалім функционалды оқудағы жұмысын қабылдау, тану, түсіну, түсіну, рефлексия арқылы анықтауы керек. Оқу процесі үш кезеңнен тұрады, яғни мәтінді талдау, материалды түсіну, алынған білімді игеру. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында міндеттерге байланысты оқудың барлық түрлері қолданылады. Оқудың әр түрін оқыту үшін арнайы жаттығулар бар. Бірақ мәтінді оқуды үйренудің жалпы тәсілін өзгерту қажет. Мәтінге дейінгі тапсырмалардың рөлін арттыру тиімді деп танылды. Мысалы, балалардың кітаптарды мақсатты түрде жеке түсінуі мен игеруінің үш сатылы процесі ұсынылады: оқуға дейін, оқу процесінде және оқудан кейін. Оқуға дейінгі процесс болады, яғни, ол алдын ала оқиғаларды болжайды [3, б. 71–72].

Тапсырманың мақсаты – кері байланыс құралы ретінде қызмет ететін нақты жетістікке жеткенге дейін пайда болатын

оқу процесінің нәтижесі туралы түсінік. Мысалы, оқушылар шығарманың тақырыбын оқиды. Мұғалімнің сұрағы «Бүгін біз сабақта не туралы сөйлесетін боламыз?». Оқушылар өз ойларымен бөліседі. Келесі әдіс – кілт сөздерді оқу. Мұғалімнің сұрағы естіледі: «бүгін біз сабақта не туралы оқимыз деп ойлайсың?» Оқушылар өз пікірлерін айтады. Иллюстрациялармен жұмыс күтуде үлкен рөл атқарады. Мұғалімнің тапсырмасы: «ойланыңыз, бұл не туралы болады?» Оқушылар кейіпкерлер, тақырып, мәтін мазмұны туралы болжам жасайды. Мұндай тапсырмалар оқушыларды өз болжамдарын тексеру үшін қызығушылық танытатын функционалды мақсатты оқуға дайындайды. Сондай-ақ, сабақтарда әдебиет мәтіндерін балалардың өмірлік тәжірибесіне жақындату қажет. Ол үшін, мысалы, мұғалім балалардан олардың қайсысы бұрын-соңды болмағанын, біреумен осындай жағдайға тап болғанын, бір уақытта не болғанын және не істегенін сұрайды. Кез-келген жазушы немесе ақын туралы өмірбаяндық ақпаратты зерттей отырып, қазіргі жасөспірімдерді қандай проблемалар мазалайтынын анықтау үшін анонимді сауалнама жүргізуге болады. Процеске қатысушылардың көзқарастарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды табыңыз. Бұл жағдайда Сіз Венн диаграммасы түрінде жасай аласыз. Жеке естеліктер мен тәжірибелер көркем мәтінге деген шынайы қызығушылықты және оны тезірек оқуға деген ұмтылысты тудырады. Әрі қарай мәтінмен жұмыс істеу керек.

Мұғалімдер бұл кезеңді «мәтінмен алғашқы танысу» деп атайды. Бұл кезеңде сіз келесі әдістерді қолдана аласыз: Тәуелсіз, оқу – тыңдау немесе аралас оқу. Оқуды талдай отырып, оқушылар өздерінің алғашқы болжамдарының оқылған мәтіннің мазмұнымен, эмоционалды түсімен сәйкестігін анықтайды. Сондай-ақ, мәтінді қайта оқу мақсатқа жетудің тиімді құралы деп санауға болады. Бүкіл мәтінді немесе оның жеке бөліктерін баяу «ойластырылған» қайта оқу интерьер бөлшектерін көруге, фонды, кейіпкерлердің кейіпкерлерін және т.б. анықтауға мүмкіндік береді. Мәтінді талдау түсініктемелермен оқу арқылы немесе оқылған нәрселер туралы әңгімелесу, кілт сөздерді бөлектеу, оқылған идеялар мен тақырыптарды анықтау арқылы жүзеге асырылады. Бұл әдісті жүзеге асыру шарттары: – балалар оқуы керек, ал мұғалім түсініктеме беруі керек, балалардың қызықты дәлелді пікірлері жалпы әңгімеге қосылуы керек, түсініктемелер қысқа және динамикалық болуы керек, осы кезеңде әр семантикалық бөлікке қоюға болатын нақтылау сұрақтарын қолдану ұсынылады. Мұндай сұрақтарға «сіз автордың

пікірімен бөлесіз бе? Өз жауабыңызды дәлелдеңіз» немесе «сіз бұған келісесіз бе... «жауабыңызды дәлелдеңіз», «лайықты адам алдай ала ма?». Мазмұны бойынша әңгіме оқығанды жалпылауды қамтиды. Сөз бен мағынаны салыстыру әдісін қолдануға болады. «Корреляцияға» тапсырма: сұрақтар, атаулар, мәлімдемелер, жоспар элементтері, суреттер, белгілер, диаграммалар, диаграммалар мен мәтін бөліктері арасындағы сәйкестікті табу, синонимдерді/антонимдерді табу. «Ақпаратты толықтыру» тапсырмалары: бос орындарды сөйлемдермен/бірнеше сөздермен/бір сөзбен толтыру; сөйлемдерді толтыру (аяқтау).

- «Бірнеше тандау» тапсырмалары:
- ұсынылған нұсқалардан дұрыс жауапты таңдау;
- мәтін-мәтіннің мазмұнына қатысты ақпараттың ақиқатын/жалғандығын қалпына келтіру.

Мұғалімдер «мәтінге батыру» деп атайтын мәтінмен жұмыс істеудің екінші кезеңінде функционалды оқу дағдыларын қалыптастыру әртүрлі әдістер мен әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылады: «алты қаппақ», инсерт, оның мақсаты басты нәрсені бөліп көрсетуге үйрету, топтағы жаңа ақпарат туралы пікір алмасуға ықпал ету, Венн диаграммасы, сюжеттік желілерді құру, синтез кестелері. Жұмыстың осы кезеңінде мәтінді түсіндіру әдісін қолдану керек. Ол үшін студенттерге мәтіндегі ақпаратты басқа көздерден немесе жеке тәжірибелерден алынған ақпаратпен салыстыру немесе салыстыру, айтылған тезистерді дәлелдеу, мәтін мазмұны бойынша оқиғалардың себеп-салдарлық байланысын анықтау, автордың ниеті туралы қорытынды шығару, пікірлерді, мәлімдемелерді растайтын дәлелдер табу ұсынылады. Поп формуласын қолдану ең пайдалы болады. Оқығаннан кейін мәтінмен жұмыс істеу мәтіннің мазмұнын түсіну дәрежесін анықтауға бағытталған. Мұнда Сіз оқығаныңызды талқылай аласыз, пікірталас өткізе аласыз. Мәтіннің негізгі идеясын тұжырымдау. Тақырыппен, иллюстрациялармен жұмыс. Тақырыптың мағынасын талқылау. Оқушылардың дайын иллюстрацияларға жүгінуі немесе топта зерттелген материалды суреттеу. Оқушыларға оқушылардың оқу іс-әрекетінің кез-келген саласына, яғни эмоцияларға, қиялға, мазмұнды түсінуге негізделген шығармашылық тапсырмалар беруге болады. Атап айтқанда:

– мазмұнды түсіну саласы: кейіпкер (оқиға) туралы әңгіме, таңдамалы қысқаша қайталау, жоспар құру, мәтінге сұрақтар қою, бақылау сұрақтарына жауаптар және т. б.

– қиял саласы: мәтінге комикс жасау, әр түрлі кейіпкерлердің атынан шығармашылық қайталау, иллюстрация, рөлдер бойынша оқу, сахналау, драматизация және т. б.

– эмоционалды сала: мәнерлі оқу, әдеби шығарманы басқа өнер түрлерімен салыстыру, мәтінмен байланыста жеке әсерлерді жандандыру [4, б. 85–86].

Сабақтың келесі кезеңі-оқудан кейінгі мәтінмен жұмыс. Үшінші кезеңде өз мәтінін жасау бойынша жұмыс жүргізілуде. Мәтін ауызша немесе жазбаша түрде болуы мүмкін. Мұның алдында оқушылардың әртүрлі шығармашылық әрекеттері: синквейндер құру, рефлексия-эссе. Сабақтың тақырыбы мен мазмұны туралы болжамдар мен болжамдарды Растауды анықтау үшін шығарманың тақырыбына және иллюстрацияларға қайта жүгіну қажет. Эссе тақырыптарын мұқият ойластырып, оларды балалардың жеке тәжірибесімен байланыстыруға тырысу керек. Бұл тәсіл әр оқушының сабаққа белсенді қатысуын қамтамасыз етеді, білімнің беделін және оқу еңбегінің нәтижелері үшін жеке жауапкершілікті арттырады. Балалар тек оқу сауаттылығын ғана емес, сонымен қатар танымдық қабілеттерін дамытады, адамгершілік, оқырмандық қырағылық, байқағыштық, сезімнің нәзіктігін қалыптастырады, сонымен қатар оқу іс-әрекетінің мотивациясы артады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аяпова, А. (2020). Білім беруді цифрландыру: қазақ тілі мен әдебиетін оқытудағы заманауи технологиялар. Алматы: Раритет. // Аяпова, А. б.15-16
2. Иманбаев, Н. (2019). Ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы қазақ тілін оқыту әдістемесі. Нұр-Сұлтан: Білім. // Иманбаев, Н. б 35-36
3. Молдабеков, С. (2021). Қазақ тілін оқытудағы интерактивті технологиялардың рөлі: тәжірибе және практика. Алматы: Қазақ университеті. // Молдабеков, С. Б.71-72
4. Нұрғалиева, А. (2018). Қазақ тілі бойынша оқушылардың функционалды сауаттылығын дамытудағы заманауи тәсілдер. Алматы: Ғылым. // Нұрғалиева, А. б 85-86

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЗ ТАПТАРЫН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

БАУЫРЖАНҚЫЗЫ Ж.

магистрант, I курс, «Қазақ тілі мен әдебиет» мамандығы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

САҒЫНТАЕВА Ж. Қ.

ғылыми жетекшісі, PhD докторы, қауымд. профессор

Қазіргі білім беру парадигмасы оқушының тек теориялық білімін емес, сонымен қатар оның алған білімін өмірлік жағдайларда қолдана білу дағдысын (functional literacy) дамытуды көздейді. Әсіресе, қазақ тілінің грамматикасын, соның ішінде сөз таптарын оқытуда сандық технологияларды қолдану – оқушылардың тілдік құзыреттілігін арттырудың басты шарты. Сөз таптары – тіл білімінің іргетасы, алайда оны жалаң теория ретінде меңгерту тиімсіз. Қазақ тілінің грамматикасын, атап айтқанда, сөз таптарын оқыту барысында оқушылар көбіне дерексіз ережелерді жаттауға мәжбүр болады. Бұл тіл үйренуге деген қызығушылықтың төмендеуіне және тілдік кедергілердің пайда болуына алып келеді. Ғалым А. Байтұрсынұлы айтқандай, «тіл – адамның адамдығының белгісі» болса, сол тілді заман ағымына сай үйрету – бүгінгі педагогтің міндеті.

Жаһандану және ақпараттық қоғамның қарқынды дамуы жағдайында білім беру жүйесін цифрландыру – уақыт талабы. Қазақстан Республикасының білім беру парадигмасы оқушыларға тек академиялық білім беріп қана қоймай, олардың функционалдық сауаттылығын, сыни ойлауын және ақпараттық мәдениетін қалыптастыруды көздейді. Осы орайда, мемлекеттік тілді, оның ішінде қазақ тілінің грамматикалық құрылымын оқыту әдістемесін жаңарту өзекті мәселелердің біріне айналып отыр [1]. Қазақ тілінің морфологиясы, әсіресе сөз таптары (зат есім, сын есім, сан есім, етістік, үстеу, шылау, есімдік, одағай, еліктеу сөз) өте бай әрі күрделі жүйе болып табылады. Дәстүрлі оқыту форматында сөз таптарын меңгерту көбінесе ереже жаттаумен және бірыңғай жаттығулар орындаумен шектеліп, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын төмендетуі мүмкін.

Бүгінгі таңда әлемдік білім беру кеңістігіне кіру мақсатында елімізде білім берудің жаңа жүйесі қалыптасуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісінің педагогикалық теориясы мен тәжірибесіндегі елеулі өзгерістермен қатар жүреді [2]. Осы мақсатты жүзеге асыруда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану

әдісі зор рөл атқарады. Сандық білім берудің басты мақсаты – әр оқушыға оның қызығушылықтары мен бейімділіктеріне сәйкес сапалы білім беру, білім беру процесінде олардың белсенді позициясын қалыптастыру.

Осы мақаланың ғылыми жаңалығы – қазақ тілінің сөз таптарын оқытуда сандық технологиялардың (интерактивті такта, электронды оқулық, Bilimland, Moodle, мобильді қосымшалар, геймификация, AR/VR) әлеуетін біріктіретін кешенді әдістемелік тәсілді ғылыми тұрғыдан негіздеу және олардың оқушылардың грамматикалық дағдыларын қалыптастырудағы тиімділігін нақты мысалдармен дәлелдеу болып табылады.

Сөз таптарын оқытуда қолданылатын сандық технологиялардың түрлері

Қазіргі заманғы қазақ тілі сабақтарында сөз таптарын оқыту процесін түрлендіру үшін бірнеше сандық технологиялар тобы белсенді қолданылады. Олардың әрқайсысының өзіндік дидактикалық қызметі мен ерекшеліктері бар.

1. Интерактивті такта және электронды оқулықтар

Интерактивті такта – оқушыны ойлау мен сөйлеу дағдыларына төселдірудегі ең тиімді құралдардың бірі. Сөз таптарын өткен кезде интерактивті тактаның мүмкіндіктері өте зор. Мысалы, «Зат есім» тақырыбын түсіндіру барысында мұғалім тактада түрлі заттардың суреттерін көрсетіп, оқушыларға оларды «Кім?», «Не?» сұрақтары бойынша топтастыруды (drag-and-drop функциясы арқылы) ұсына алады [3]. Бұл визуалды және кинестетикалық қабылдауды іске қосады. Электронды оқулықтар (мысалы, TopIQ платформасындағы цифрлық оқулықтар) дәстүрлі қағаз оқулықтарға қарағанда мультимедиялық элементтермен (аудио, видео, анимация) байытылған. Етістіктің шақтарын немесе райларын өткенде, электронды оқулықтағы анимациялық бейнероликтер іс-әрекеттің мезгілін нақты әрі түсінікті етіп көрсетеді.

2. LMS платформалары (Moodle, Bilimland, Kundelik)

Қашықтан және аралас оқыту жағдайында LMS (Learning Management System) платформалары оқу процесін басқарудың негізгі құралына айналды. Moodle жүйесі жоғары оқу орындары мен мектептерде қазақ тілі морфологиясын оқытуды ұйымдастыруда кеңінен қолданылады. Мұғалімдер бұл платформада сөз таптары бойынша арнайы курстар құрып, лекция мәтіндерін, презентацияларды жүктей алады және автоматты түрде тексерілетін

тест тапсырмаларын (мысалы, туынды және негізгі сын есімдерді ажырату) бере алады [4].

Bilimland.kz – оқушыларға және студенттерге арналған ұлттық білім беру платформасы. Бұл ресурста қазақ тілінің грамматикасына, соның ішінде сөз таптарына арналған дайын интерактивті сабақтар бар. Мысалы, «Күрделі сөздер» немесе «Сан есімнің түрлері» тақырыптары бойынша бейнематериалдар мен бекіту жаттығулары оқушының тақырыпты өз бетінше меңгеруіне толық жағдай жасайды [5]. Ал **Kundelik.kz** электронды журналы арқылы мұғалім оқушылардың орындаған тапсырмаларына кері байланыс беріп, бағалау процесін ашық әрі жүйелі түрде жүргізеді.

3. Мобильді қосымшалар және арнайы веб-сервистер

Қазіргі жастардың өмірін смартфонсыз елестету мүмкін емес. Сондықтан мобильді оқыту (m-learning) қазақ тілін үйретуде үлкен сұранысқа ие. **Til-Qural.kz** веб-сервиси мен мобильді қосымшасы қазақ тілін деңгейлеп оқытуға арналған. Мұнда сөз таптарын дұрыс қолдану дағдылары интерактивті жаттығулар арқылы бекітіледі [6]. Сонымен қатар, **Soyle.kz** платформасы аудио және видео материалдар, словарлық флеш-карталар арқылы жаңа сөздерді (зат есім, етістік, сын есім) контекст ішінде үйренуге мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушылары үшін **Balatili.kz** сайтының маңызы зор. Мұнда дыбыс пен әріптен бастап, сөз таптарына қатысты дидактикалық оқу материалдары, интерактивті ойындар мен аудиодиктанттар топтастырылған. Бұл балалардың тілдік дағдыларын ойын арқылы қалыптастыруға көмектеседі.

4. Геймификация және AR/VR технологиялары

Геймификация – оқу процесіне ойын элементтерін (ұпай жинау, деңгейлерден өту, көшбасшылар тақтасы) енгізу. Зерттеулер көрсеткендей, геймификация оқушылардың мотивациясын арттырып, бәсекелестік орта қалыптастырады [7]. Сөз таптарын оқытуда **LearningApps.org**, **Quizizz**, **Wordwall** сияқты сервистер өте тиімді. Мысалы, **Wordwall** платформасында «Сөздерді сөз таптарына қарай топтастыр» деген тапсырманы «Кім миллионер болғысы келеді?» немесе «Айналымалы дөңгелек» (Spin the wheel) ойындары форматында беруге болады. Бұл оқушылардың грамматикалық ережелерді жалықпай, қызығушылықпен қайталауына септігін тигізеді.

AR (толықтырылған шынайылық) және VR (виртуалды шынайылық) технологиялары тіл оқытудағы жаңа тренд болып табылады. Бұл технологиялар арқылы оқушылар виртуалды ортаға еніп, айналасындағы заттардың атауларын (зат есім), олардың

сапасын (сын есім) және іс-әрекетін (етістік) нақты өмірлік ситуацияларда қолдануды үйренеді. Мысалы, AR қосымшасы арқылы оқулықтағы суретке телефон камерасын бағыттағанда, ол 3D форматта жанданып, сол затқа қатысты сөз тіркестері мен сөйлемдер пайда болады. Бұл әсіресе өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытуда сөздердің семантикасын терең түсінуге көмектеседі.

Сандық технологияларды қолданудың тиімділігі мен педагогикалық шарттары

Сандық технологияларды қазақ тілі сабағында, оның ішінде сөз таптарын оқытуда қолданудың тиімділігі бірқатар ғылыми зерттеулермен дәлелденген. А.Д. Касимованың зерттеуінде сандық бағдарламалар арқылы оқытуда түсіндірме-иллюстрациялық, зерттеу және іздеу, рефлексия әдістерін біріктіру оқушылардың лексика-грамматикалық білімі мен тілдік төрт дағдысын (оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым) қалыптастыруда маңызды орын алатындығы көрсетілген [8].

Біріншіден, мотивацияның артуы. Мультимедиялық ресурстар (аудио, видео, анимация) оқу процесін көрнекі әрі тартымды етеді. Оқушылар құрғақ ережелерді оқығаннан гөрі, экрандағы қозғалыстағы объектілер арқылы етістіктің шақтарын немесе сын есімнің шырайларын тез қабылдайды. Эксперименталды зерттеулер цифрлық технологияларды енгізу оқушылардың мотивациясын айтарлықтай арттыратынын көрсетті [9].

Екіншіден, білімді бағалаудың объективтілігі мен жеделдігі. Сандық технологиялар оқушылардың білімін бағалау әдістерін түбегейлі өзгертті. Google Forms, Classtime, Quizlet сияқты құралдар мұғалімге оқушылардың сөз таптарын қаншалықты меңгергенін лезде тексеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мемлекеттік деңгейдегі **КАЗТЕСТ** жүйесі де цифрлық форматқа көшіріліп, азаматтардың лексика-грамматикалық құрылымдарды (соның ішінде сөз таптарын) қолдану деңгейін халықаралық стандарттарға сай бағалайды [10]. Цифрлық шешімдер бағалау процесін автоматтандырып, мұғалімнің уақытын үнемдейді және оқушыға дер кезінде кері байланыс (feedback) ұсынады.

Үшіншіден, дербестендірілген оқыту (Personalized learning). LMS платформалары мен мобильді қосымшалар әр оқушының өз жылдамдығымен оқуына жағдай жасайды. Егер оқушы «Есімдік» тақырыбын нашар түсінсе, ол платформадағы бейнематериалды қайта қарап, қосымша тесттер тапсыра алады. Бұл инклюзивті білім беру талаптарына да толық жауап береді.

Алайда, сандық технологиялардың тиімділігі белгілі бір педагогикалық шарттар орындалғанда ғана жүзеге асады:

• **Мұғалімнің цифрлық құзыреттілігі:** Педагог тек технологияны қолданушы ғана емес, оны оқу мақсаттарына сай бейімдей алатын модератор болуы тиіс.

• **Технология мен дәстүрлі әдістердің гармониясы:** Сандық құралдар мұғалімді алмастырмайды, олар тек көмекші құрал. Сөз таптарын оқытуда жанды коммуникация, диалог құру және пікірталас технологиямен қатар жүруі керек.

• **Жас ерекшеліктерін ескеру:** Бастауыш сыныптарда геймификация мен жарқын анимациялар (Balatili.kz) басым болса, жоғары сыныптарда аналитикалық ойлауды дамытатын күрделі платформалар (Moodle, Bilimland) қолданылуы қажет.

Қорыта келгенде, қазақ тілінің сөз таптарын оқытуда сандық технологияларды қолдану – жай ғана инновациялық тренд емес, қазіргі білім беру жүйесінің объективті қажеттілігі. Интерактивті тақталар, электронды оқулықтар, Bilimland, Moodle сияқты LMS платформалары, мобильді қосымшалар мен геймификация элементтері грамматикалық материалды игеру процесін жеңілдетіп, оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады. Бұл құралдар сөз таптарының лексика-грамматикалық сипатын визуалды, интерактивті түрде жеткізуге, алған білімді нақты коммуникативтік жағдаяттарда қолдануға және нәтижелерді объективті бағалауға толық мүмкіндік береді.

Болашақта қазақ тілін оқыту әдістемесінде жасанды интеллект (AI) және үлкен деректер (Big Data) технологияларын кеңінен қолдану, оқушылардың жеке қателіктерін талдай отырып, бейімделген (адаптивті) оқу траекторияларын құру ғылыми зерттеулердің жаңа бағыты болмақ. Сандық технологияларды сауатты әрі жүйелі түрде сабаққа енгізу арқылы біз мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеріп, жас ұрпақтың тілдік құзыреттілігін әлемдік стандарттар деңгейіне жеткізе аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2019.

2. Ахметжанова Ж.Б., Балапанова К.Ж. Информационные технологии в обучении казахскому языку // Вестник науки и образования. – 2018. – № 11. – С. 54-57.

3. Сматаева С.Н. Қазақ тілі сабақтарында интерактивті тақтаны қолданудың әдіс-тәсілдері. – Астана: Ustaz tilegi, 2021.

4. Куртыбаева Ш.Т. Интерактивті платформалар: оқытудың жаңа деңгейі // Ustaz.kz ғылыми-әдістемелік порталы. – Алматы, 2022.

5. Bilimland.kz – Оқушыларға және студенттерге арналған ұлттық білім беру платформасы. URL: <https://bilimland.kz/> (қаралған күні: 20.03.2026).

6. Til-Qural.kz – Қазақ тілін оқытуға арналған тегін веб-сервис. URL: <https://tilqural.kz/> (қаралған күні: 20.03.2026).

7. Куанбаева Ж., Байұтөва Д., Ибрагимова У. Геймификация как новый метод обучения в цифровом образовании // Вестник ЕГИ. – 2023. – № 4. – С. 112-118.

8. Касимова А.Д. Қазақ тілін сандық ресурстар арқылы оқытудың тиімді әдістері: Магистрлік диссертация. – Қаскелен: СДУ, 2022. – 105 б.

9. Амирхажиев Н.У. Экспериментальное исследование влияния цифровых технологий на мотивацию учащихся // Образование и наука. – 2024. – № 2. – С. 45-52.

10. Суонбаева А.Ж. Процесс применения системы «КАЗТЕСТ» в условиях трехязычия и результаты определения уровня знания государственного языка // Вестник Челябинского государственного университета. – 2024. – № 8 (490). – С. 248-254.

11. Ораз А.Н., Маликов Қ.Т. Қазақ тілін үйретуде мобильді қосымшаларды пайдаланудың тиімділігі // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. – Астана, 2023. – № 3. – Б. 203-215.

12. Алжанова Г.К., Джаксалыкова А.С. Цифровые решения в оценивании грамотности в языковом образовании в рамках повышения квалификации // Орлеу ҰБАО. – Петропавл, 2026.

С. ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ «ҚАМАР СҰЛУ» РОМАНЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ӨРНЕКТЕРДІҢ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ СИМВОЛДЫҚ МАҒЫНАСЫ

БЕКБОЛАТ А. А.

Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің магистранты, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

САРЫБАЕВА Б. Ж.

филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

«Қамар сұлу» романы – қазақ әдебиетінің көрнекті үлгісі, онда ұлттық өрнектер арқылы қазақ халқының мәдени және рухани құндылықтары бейнеленеді. Романдағы ұлттық өрнектер тек сәндік элементтер ғана емес, олар терең символдық мағынаға ие болып табылады. Бұл өрнектер арқылы автор қазақ халқының салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын және өмірлік философиясын жеткізеді. Зерттеу тақырыбы қазіргі қоғам үшін ерекше өзекті, себебі ұлттық өрнектердің мағынасы мен құндылығын түсіну қазақ мәдениетін сақтауға және дамытуға септігін тигізеді.

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін сақтау маңызды болып табылады. Қазақ әдебиетінде ұлттық өрнектер арқылы халықтың тарихы, дәстүрлері және дүниетанымы беріліп, олар ұлттың рухани мұрасының ажырамас бөлігі болып табылады. Романдағы ұлттық өрнектерді зерттеу арқылы қазақ халқының мәдени кодының бірегейлігін түсінуге мүмкіндік бар.

Сонымен қатар, бұл зерттеу ұлттық өрнектердің қазіргі қоғамдағы практикалық маңыздылығын анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, оларды қазіргі заманғы өнерде, дизайнда қолдану арқылы ұлттық мәдениетті жаңғыртуға болады. Әдеби шығармалардағы ұлттық өрнектердің символдық мағынасын түсіну арқылы біз ұлттық мәдениеттің тереңдігін және оның қазіргі заманмен байланысын бағалай аламыз.

Қорыта айтқанда, «Қамар сұлу» романындағы ұлттық өрнектерді зерттеу қазақ әдебиетінің және мәдениетінің дамуына үлес қосып қана қоймай, сонымен қатар қазіргі қоғамдағы мәдени сәйкестікті нығайтуға ықпал етеді. Бұл зерттеу ұлттық өрнектердің эстетикалық және танымдық мәнін ашып, олардың қазақ әдебиетіндегі ролін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Ұлттық киім мен әшекей бұйымдардың антропологиялық және әлеуметтік қызметі

Сұлтанмахмұт Торайғыров «Қамар сұлу» романында кейіпкердің сыртқы портретін жасауда қазақ халқының материалдық мәдениетін басты құрал ретінде пайдаланады. Романдағы Қамардың алғашқы көрінісі оқырман санасында тек сұлу әйел ретінде емес, ұлттық эстетиканың символы ретінде орнығады:

«...Басына кәмишат бөрік, үстіне құндызбен астарлаған мақпал ішік киген. Беліне алтынмен аптап, күміспен күптеген нәзік белбеу буынған. Бөрігінің төбесіндегі үкісі желбіреп, жүрген сайын сыңғырлаған шолтысы жанға жасағымды күй сыйлайды» [1, 12-б.].

Бұл үзіндідегі «*кәмишат бөрік*» пен «*құндыз ішік*» детальдары Қамардың әлеуметтік статусын, яғни оның ауқатты, текті ортадан шыққанын айғақтайды. Қазақ этнографиясында құндыз бен кәмишат терісінен тігілген киімдер тек қорғаныс үшін емес, әлеуметтік иерархиядағы жоғары орынды көрсету үшін киілген. Ал «*алтынмен аптап, күміспен күптеу*» технологиясы қазақ зергерлік өнерінің (ювелирное искусство) ХХ ғасыр басындағы биік деңгейін көрсетеді. Күміс – қазақ нанымында тазалықтың нышаны және ол жаман энергиядан сақтайтын қасиетке ие деп есептелген. Шолтының сыңғыры қыз баланың жүріс-тұрыс мәдениетін қалыптастыратын тәрбиелік құрал қызметін атқарған. Бұл жердегі өрнектер мен әшекейлер Қамардың ішкі нәзіктігі мен пәктігінің заттық көрінісі болып табылады.

Тұрмыстық бұйымдардағы ою-өрнектердің символдық және философиялық астары

Романдағы заттық әлем кейіпкердің психологиялық жай-күйімен тығыз байланысты. Қамардың қолөнерге шеберлігі оның сабырлы, парасатты болмысын ашады. Автор үй ішінің жабдықталуын сипаттағанда, этнографиялық реализмге ерекше мән береді:

«Төрдегі жұқаяқтың үстіне жиналған оюлы сырмақтар мен кестелі көрпелер үй ішіне ерекше көрік беріп тұр. Әсіресе, Қамардың өз қолымен сырған «қошқар мүйіз» оюы түскен ақ сырмағы оның шеберлігі мен парасатын аңғартқандай» [1, 28-б.].

«*Қошқар мүйіз*» оюы – қазақ қолөнеріндегі ең іргелі өрнектердің бірі. Ол мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі халықтың «құт», «береке», «байлық» туралы түсініктерін жинақтайды. Қамардың бұл оюды ақ түсті сырмаққа түсіруі

кездейсоқ емес. Ақ түс – қазақ дүниетанымында тазалықтың, адалдықтың және бақыттың символы. Демек, Қамардың өрнек салуы – оның өз тағдырын бақытты етіп өргісі келген ішкі арманының проекциясы. Зерттеуші С. Қасқабасов атап өткендей, қазақ ою-өрнегі – бұл жай ғана сурет емес, ол «сызықтармен жазылған халық тарихы» [9, 14-б.]. Романдағы бұл детальдар кейіпкердің ұлттық тәрбиеден ажырамағандығын, оның болмысы халықтық этика мен эстетикаға негізделгенін дәлелдейді.

Түстер жүйесі және тағдыр трагедиясының символикасы

С. Торайғыров түстерді қолдану арқылы шығармадағы эмоционалдық фонды шебер басқарады. Романның басында басым болатын ашық түстер (жасыл, ақ, қызыл) кейіпкерлердің үміті мен махаббатын бейнелейді:

«Ахмет үстіне көк шұғадан қаптал киіп, басына ақ тақия киген. Жасыл жайлаудың төсіндегі бұл екі жастың бейнесі табиғатпен астасып, өмірдің көктемін паш еткендей еді» [1, 45-б.].

Бұл үзіндідегі **жасыл түс** – өмірдің, жаңарудың, махаббаттың нышаны. Алайда, оқиға өрби келе, бұл түстердің «өлу» процесі басталады. Қамардың бақыты шектеліп, зорлықпен ұзатылар шақтағы сипаттамада автор түстердің оңғанын, сәні кеткенін айтады:

«...Оның баяғы құлтырған киімдерінің түсі оңып, үкісі қырқылғандай күй кешті. Оюлы отауының сәні кетіп, тек суық қабырғалар ғана қалғандай болды» [1, 89-б.].

Мұндағы **«үкінің қырқылуы»** – қазақ әдебиетіндегі ең ауыр метафоралардың бірі. Үкі қыз баланың еркіндігі мен намысын білдірсе, оның қырқылуы – Қамардың жеке тұлға ретіндегі еркінен айырылуын, оның тағдырының басқалардың қолымен кесілгенін білдіреді. Киім түстерінің оңуы – кейіпкердің ішкі өмірінің сөнуінің, оның рухани өлімінің белгісі.

Ұлттық нақыштардың қазіргі жаһандану дәуіріндегі мәні

Романдағы ұлттық өрнектердің мағынасын түсіну қазіргі таңда «мәдени кодты» сақтау тұрғысынан өте маңызды. Ұлттық өрнектер тек өткен күннің жәдігері емес, олар – ұлттың өзін-өзі тану формасы. М. Әуезов атап өткендей, қазақ романының дамуындағы этнографиялық детальдар халықтың психологиясын ашуда шешуші рөл атқарады [5, 226.]. «Қамар сұлу» романындағы өрнектер жүйесі оқырманға қазақ халқының тек мұң-зарын ғана емес, оның сұлулыққа деген құштарлығын, әлемді өрнек арқылы

тануға деген талпынысын көрсетеді. Бұл өрнектерді қазіргі заманғы дизайн мен өнерде қолдану – классикалық туындыдағы құндылықтарды жаңғыртудың тиімді жолы.

Ұлттық наным-сенім мен магиялық қорғаныш символдарының көркемдік көрінісі

Романдағы ұлттық өрнектер мен детальдар тек эстетикалық жүк арқалап қана қоймай, сонымен қатар кейіпкерді «тіл-көзден», сыртқы жамандықтан қорғайтын магиялық қызмет те атқарады. Қазақ халқының дүниетанымында әсемдік пен кие ұғымдары егіз. Автор Қамардың сұлулығын сипаттағанда оның бойындағы қорғаныш белгілеріне ерекше тоқталады:

«...Омардың Қамары – даланың ерке киізіндей, үкісі желбіреп, тұмары кеудесінде жарқырап, жамандық атаулыдан киесімен қорғанғандай еді. Оның таққан алтын алқасы мен білезігіндегі «ирек» пен «таңдай» өрнектері айналасына нұр шашып, сұқ көзден сақтап тұрғандай көрінетін» [1, 34-б.].

Мұндағы **«тұмар»** детали – қазақ мәдениетіндегі ең күшті қорғаныш символы. Тұмардың романда аталып өтуі кейіпкердің тағдырына төнген қауіптің (Жұбан сияқты кейіпкерлердің зорлығы) алдын алуға тырысқан авторлық ниетті білдіреді. Ал білезіктегі **«ирек»** (суды, өмір ағысын білдіреді) және **«таңдай»** (тазалық пен реттіліктің белгісі) өрнектері – қазақ зергерлік өнерінің ежелгі нақыштары. Бұл детальдар арқылы Сұлтанмахмұт кейіпкердің тек сыртқы келбетін емес, оның рухани әлемінің де беріктігін, ұлттық ділмен (менталитетпен) бітеқайнасқанын көрсетеді. Зерттеуші С. Сейфуллин атап өткендей, қазақ әдебиетіндегі мұндай этнографиялық символдар кейіпкердің табиғатпен және ата-баба дәстүрімен байланысын нығайту үшін қолданылады [2, 47-б.].

Көшпелілер мәдениетіндегі «Ақ отау» мен «Оюлы сырмақ» – еркіндік пен бақыттың кеңістігі ретінде

Романдағы киіз үй жабдықтары мен ондағы өрнектер жүйесі кейіпкерлердің әлеуметтік ортасын және олардың еркіндікке деген ұмтылысын бейнелейтін көркемдік кеңістік қызметін атқарады. Қамар мен Ахметтің арман-тілектері көбінесе осы ұлттық нақышпен көмкерілген ортада өрбиді:

«Ақ отаудың іші – тұнған өнер мұражайы іспеттес. Керегенің басындағы түрлі-түсті баулар, аспалы кестелі суыртпалар, жерге төселген сегіз қырлы, сегіз оюлы текеметтер – бәрі де бір үйлесім

тауып, жастардың таза махаббатына куә болып тұрғандай еді» [1, 56-б.].

Мұндағы «**ақ отау**» – қазақ ұғымында жаңа өмірдің, дербестіктің және бақытты отбасының символы. Ал «**сегіз қырлы, сегіз оюлы**» деген сипаттама – сан мен өрнектің символикалық бірлігі. Сегіз саны қазақ мифологиясында шексіздікті, әлемнің сегіз тарапын және толықтықты білдіреді. Кейіпкерлердің айналасындағы бұл оюлар олардың сезімдерінің беріктігі мен ұлттық негізін аша түседі. Алайда, романның трагедиялық кульминациясында бұл өрнектердің «жансыздануы» сипатталады. Бұл туралы Ә. Нұрғалиев былай дейді: «Ою-өрнектің сәні кетіп, түсінің оңуы – бұл тек заттың ескіруі емес, бұл ұлттық рухтың күйреуі мен кейіпкер бақытының үзілуінің көркемдік таңбасы» [4, 112-б.]. Демек, романдағы ою-өрнектер сюжеттің даму динамикасына (қуаныштан қайғыға өтуіне) тікелей әсер ететін активті бейнелер болып табылады.

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу» романындағы ұлттық өрнектер мен этнографиялық символдарды зерттей келе, бұл элементтердің шығарманың көркемдік тоқымасында шешуші рөл атқаратынына көз жеткіземіз. Романдағы әрбір ою, әрбір түс пен әшекей – бұл жай ғана тұрмыстық деталь емес, халықтың сан ғасырлық тарихынан, дүниетанымынан және эстетикалық талғамынан хабар беретін тірі мәдени кодтар. Зерттеу барысында анықталғандай, ұлттық өрнектер романда үш деңгейде қызмет етеді: біріншісі – кейіпкердің әлеуметтік және тектік деңгейін айқындаса (кәмшат бөрік, алтын белбеу), екіншісі – оның ішкі психологиялық күйін (қошқар мүйіз оюының тазалығы), үшіншісі – трагедиялық тағдырдың метафоралық көрінісін (үкінің қыркылуы, түстердің оңуы) бейнелейді.

Шығармадағы Қамар бейнесі – қазақ әйелінің асқан сұлулығы мен еріксіздік қасіретінің жиынтық бейнесі. Оның үстіндегі әсем өрнектер мен айналасындағы оюлы отау кейіпкердің еркіндікке, бақытқа деген құштарлығын аңғартса, сол сұлулықтың күйреуі – бүкіл ұлттық құндылықтың тапталуы ретінде қабылданады. Автор этнографиялық дәлдік арқылы оқырманға мынадай маңызды ой тастайды: ұлттық болмыс пен мәдениет сақталған жерде ғана адамның жеке басының бостандығы мен парасаты толыққанды көрініс таба алады. М. Әуезовтың «Қазақ романы – халық өмірінің айнасы» [5, 155-б.] деген тұжырымы Сұлтанмахмұттың осы туындысында ұлттық өрнектер арқылы өз дәлелін табады.

Қазіргі жаһандану жағдайында «Қамар сұлу» романындағы ұлттық мұраны қайта зерделеудің маңызы ерекше. Біріншіден, бұл зерттеу қазақ әдебиетіндегі символизм мен реализмнің астасуын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, романда сипатталған киім үлгілері мен ою-өрнектер бүгінгі заманғы өнер, сән және дизайн салалары үшін саркылмас шабыт көзі болып табылады. Зерттеуші Ә. Нұрғалиев айтқандай, «символдар тілімен сөйлеу – халықтың рухани тамырына бойлау» [4, 156-б.].

Түйіндей айтқанда, ұлттық өрнектерді зерттеу – бұл тек өткенді сағыну емес, бұл ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, болашақты құрудың жолы. Романдағы Қамардың «оңған үкісі» мен «сәні кеткен отауы» бүгінгі ұрпаққа өз құндылықтарын бағалау мен жаңғырту қажеттілігін ескертетін үлкен аманат іспеттес. Сұлтанмахмұт Торайғыров осы туындысы арқылы қазақ даласының эстетикалық биіктігін мәңгілік ескерткішке айналдырды, ал сол ескерткіштің әрбір оюын тану – біздің рухани парызымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Торайғыров С. Қамар сұлу: Роман. – Алматы: Жазушы, 2002. – 120 б. (Негізгі дереккөз)
- 2 Жұмабаев М. «Қамар сұлу» романының көркемдік ерекшеліктері. – Алматы: Ана тілі, 2010. – 240 б.
- 3 Сейфуллин С. Қазақ әдебиетіндегі ұлттық өрнектер // Әдебиет әлемі. – 2015. – №3. – 45-50 б.
- 4 Нұрғалиев Ә. «Қамар сұлу» шығармасындағы символизм. – Астана: Білім, 2018. – 192 б.
- 5 Әуезов М. Қазақ романының дамуы [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: <http://www.kazakh-literature.kz> (Қаралған күні: 05.10.2023).
- 6 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 7 Тұрсынов Қ. «Қамар сұлу» романының ұлттық және көркемдік мәні. – Шымкент: Оңтүстік, 2021. – 150 б.
- 8 Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 200 б.
- 9 Қасқабасов С. Ою-өрнек символикасы // Мәдениет журналы. – 2019. – №5. – 12-18 б.

ОҚЫТУДАҒЫ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ

БЕТИМОВА А. О., КАНАТОВА М. О.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдері, Көп салалы бағыттағы №24 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесіне қойылатын талаптар түбегейлі өзгеріп отыр. Бүгінгі таңда оқушыны тек пәндік біліммен қаруландыру жеткіліксіз, ең бастысы – сол білімді өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алатын, функционалдық сауатты тұлға қалыптастыру. Осыған байланысты функционалдық сауаттылық ұғымы оқыту мен оқытудың негізгі бағытына айналып отыр.

Функционалдық сауаттылық – білім алушының алған білімін, білігі мен дағдыларын әлеуметтік, мәдени, кәсіби және тұрмыстық жағдайларда пайдалана білу қабілеті. Бұл ұғым оқушының мәтінді түсінуімен ғана шектелмей, ақпаратты талдау, салыстыру, шешім қабылдау, өз ойын дәлелдеп жеткізу, проблеманы шешу сияқты кешенді дағдыларды қамтиды. Сондықтан оқу үдерісін функционалдық бағытта ұйымдастыру – білім сапасын арттырудың маңызды шарты.

Оқыту барысында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру үшін сабақ мазмұны өмірмен тығыз байланыста құрылуы қажет. Оқушыларға ұсынылатын тапсырмалар нақты жағдаяттарға негізделсе, білім алушының қызығушылығы артып, оқу әрекетіне белсенді қатысуы қамтамасыз етіледі. Мысалы, мәтінмен жұмыс барысында жарнама, хабарландыру, нұсқаулық, өтініш, диалог сияқты функционалдық мәтіндерді қолдану тиімді нәтиже береді. Мұндай тапсырмалар оқушыны ақпаратты іріктеуге, негізгі ойды анықтауға және оны практикада қолдануға үйретеді.

Функционалдық сауаттылықты дамытуда белсенді оқыту әдістерінің маңызы зор. Жобалық жұмыс, рөлдік ойын, пікірталас, жағдаяттық тапсырмалар оқушылардың ойлау қабілетін дамытып, коммуникативтік дағдыларын жетілдіреді. Мәселен, «қоғамдық орында сөйлесу», «қызмет көрсету саласындағы диалог», «ресми құжат толтыру» сияқты тапсырмалар оқушыны өмірлік тілдік ортаға бейімдейді. Бұл әдістер оқушылардың өз ойын еркін жеткізуіне, жауапкершілікпен шешім қабылдауына мүмкіндік береді.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда мұғалімнің рөлі ерекше. Мұғалім оқушыға дайын ақпарат беруші ғана емес, оқу үдерісін ұйымдастырушы, бағыттаушы, кеңесші қызметін атқаруы тиіс. Сабақ барысында оқушының өз бетінше ізденуіне,

пікір айтуына, қателесуіне мүмкіндік беру – функционалдық сауаттылықты дамытудың негізгі алғышарты. Сонымен қатар, жүйелі кері байланыс арқылы оқушы өз жетістігі мен кемшілігін анықтап, оқу әрекетін жетілдіруге үйренеді.

Қазіргі цифрлық қоғам жағдайында функционалдық сауаттылықты дамытуда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі артып отыр. Онлайн платформалар, цифрлық мәтіндер, интерактивті тапсырмалар оқушылардың ақпаратты әртүрлі форматта қабылдауына және өңдеуіне мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде оқушылардың ақпараттық сауаттылығын арттырып, XXI ғасыр дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Функционалдық сауаттылықты бағалау да дәстүрлі бақылаудан өзгеше ұйымдастырылуы тиіс. Оқушының тек білім көлемі емес, сол білімді қолдану қабілеті, тапсырманы орындау барысындағы ойлау әрекеті ескерілуі қажет. Осы тұрғыда қалыптастырушы бағалау, өзін-өзі бағалау, өзара бағалау тәсілдері тиімді нәтиже береді.

Қорытындылай келе, функционалдық сауаттылық – оқыту мен оқытудың сапасын арттыратын маңызды көрсеткіш. Ол оқушыны өмірге бейімдеп, қоғамда өз орнын таба алатын тұлға ретінде қалыптастыруға бағытталған. Сондықтан әрбір мұғалім сабақ жоспарын құруда функционалдық бағытты басшылыққа алып, оқушының белсенді әрекетіне негізделген оқыту ортасын қалыптастыруы қажет. Осындай жүйелі жұмыс қана білім беру үдерісінің нәтижелілігін арттырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана, 2022.

2 Оразбаева Ф.Ш. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2018.

3 Қалиев Ф., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2017.

4 Байсеркеев М. Функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың педагогикалық негіздері. – Алматы, 2019.

5 Рахметова С. Оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамыту жолдары. – Алматы: Білім, 2016.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН ЖАҢА ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАДА САРАЛАУ

БОТАЕВА С. Б.

казак тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, «Ертіс № 1 жалпы орта білім беру мектебі»КММ, Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Абай шығармашылығында көрініс тапқан рухани күйзеліс, ұлттық мінез дағдарысы мен «жарым адам» ілімі – ұжымдық жарақаттың әдеби көрінісі ретінде қарастырылды. Бұл құбылысты Дж.Александр былайша сипаттайды: «The term collective trauma refers to the psychological reactions to a traumatic event that affect an entire society... collective trauma... is responsible for debates over memory, but also holds the promise of providing a basis for intergroup understanding» (Александр, 2012). Абай шығармаларындағы моральдық психологиялық дерттің ұлттың тұтас рухани құрылымына әсер еткенін, оның тарихи оқиғалармен байланысын дәлелдейді. Абай заманына тән әлеуметтік күйзелістер (жалған билік, күндестік, рухани тоқырау) осы тұжырыммен үйлесіп, ұжымдық жарақаттың әлеуметтік жадыда қалай сақталатынын көрсетеді. Абайдың «толық адам» ілімі жарақат зерттеулері негізінде Абай өз шығармаларында тарихи жарақаттың әдеби образын көрсетіп, отаршылдық езгісінің психологиялық, тарихи-әлеуметтік, мәдени әсерін шебер бейнелейді. Мәселен рухани тоқырау, халықтың психологиялық-әлеуметтік күйзелісі сипатталады. Осы тұрғыдан «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңі жоғарыдағы мәселелердің барлығын қамтып, негізгі халықтық идеяны толық ашады. Өлеңге тоқталар болсақ, Бет бергенде шырайың сондай жақсы, Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың? Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді, Аузымен орақ орған өңкей қыртың. Өзімдікі дей алмай өз малыңды, Күндіз күлкің бұзылды, түнде – ұйқың. Көрсеқызар келеді байлауы жоқ, Бір күн тыртың өтеді, бір күн – бұртың. Бас-басына би болған өңкей қиқым, Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқың? Өздерінді түзелер дей алмаймын, Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың, деп бұл тізімді, халқымыздың ұлттық құндылықтарынан айырған кері кеткен қазақи қасиеттеріміздің тізбесін жалғастыра береді [1, 65 б.].

Қазақтың жандүниесінде болып жатқан ішкі қайшылықтар мен арпалыстар, тарихи жарақаттың салдарынан бірлік пен берекеден айырылған, күндестік пен кекшілдік діттеген құлдыраған халық жаны сипатталады. Халықтың арзан, жылтыраққа алданып, ішкі, рухани құндылықтарынан, ұлттық болмысынан алшақтап бара

жатқанын аңғармайды да, бұл ретте де, ақын, әрине, бас бостандығы, өзінде ерік пен билік жоқ халық осындай күйге түседі деп себебін де аңғартады. Тағы бір ескере кететін жайт, Р.Айерман өз зерттеулерінде «бөлшектеу» деген түсінік ұсынып, бұны қоғамның ішкі құрылымдарына іріткі салумен байланыстырады. Ресей империясы қазақ жеріне үстемдік құрып тұрған дәуірдегі «бөліп ал да, биле» ұраны осымен сабақтас екенін аңғаруға болады. Абай да өз шығармаларында әркім өз басының қамын ойлап, ел арасында береке-бірліктің қашқанын әшкерелеп, «бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ», «не түсер құр күлкіден жыртың-жыртың» деп бірлігі жарасқан, ұлттық құндылықтарды берік сақтаған ұлттың көз алдында санасы уланып, елдің қабырғасы сөгіліп жатқанына налиды. Ұжымдық жарақат пен оның салдарынан ұлттың ұжымдық бейсаналығының бұзылуы нәтижесінде белең алған күндестік, бақталастық сияқты жаман әдеттерді де сынауда Абайдан артық айтқан ақын кемде-кем. Ғылыми тұрғыдан бұл мәселені К.Краут та зерттеулеріне арқау еткен. Зерттеушінің айтуынша, ұжымдық жарақат сол елдің ең алдымен мінез-құлқының өзгеруіне тікелей әсер етеді деп түсіндіреді. Бұл өз кезегінде ішкі қақтығыс пен ел ішінде рухани, психологиялық күйзеліс тудырып, қоғам деңгейіне дейін көтеріліп, әлеуметтік қақтығыс пен жанжалдарға әкеліп соғады. Ал оның адам санасындағы көрінісі сол сәтте емес, уақыт өте ғана көрінетіндігін ашып айтады. Абай өлеңдері соның дәлелі. Жоғарыда айтылған күндестік сияқты жаман әдеттердің қазақ бойында бірден байқалған жоқ, екі жарым ғасырға созылған отаршылдықтың салдары.

Ғалымдардың ғылыми тұжырымдарын Абай мұрасы арқылы талдар болсақ, ақынның «Болыс болдым, мінеки» өлеңінде жоғарыда айтылған рухани құлдыраудың бір көрінісі күндестікті «Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын» деп әшкерелейді. Құнсыз билікке ұмтылған жарым басшылардың күндестік құрбандары болуын, сол арқылы қоғамның берекесін алғанын жырға қосып, өз наразылығын білдіреді. Өз жеке басының мүддесі үшін бар малын шығындап, болыс болған соң да «...әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпен андысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды? Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді...», – деп келетін үшінші қарасөзінде

күндестіктің нақты мысалмен дендеп тұрған тұсын ашып көрсетеді. Халық сенген болыстың халықта еш шаруасы жоқ, тек жеке бастың қамы, бұрынғы қазақ басшыларының бойындағы асыл қасиеттердің жұрнағы да жоқ деп ашы сынайды. Бұндай жаман әдеттер түбінде халықты күйзеліске түсіретінін жіті түсінген ақын, жарым адамнан толық адам болудың жолын көрсетеді. Жеке бастың қамы үшін емес, «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» немесе «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны. Адамның баласы – бауырын» деген нақыл сөздерінің астарында толық адам, адамзаттық гуманизм, кемелдік жатқанын байқауға болады. [2, 88 б.].

Ақынның сегізінші қарасөзінде де болыстар мен билерді ашы сынап, күндестік пен халық арасындағы алауыздықты ашық сипаттап береді: «Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды? Біреу – болыс, біреу – би. Олардың ақыл үйретейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтарлықпыз деп сайланады. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған. Ол не қылып тындасын және тыңдайын десе де, қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлылығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба, немесе халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? – деген ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді», – деп сол заманғы би-болыстардың насихат жұмыстары мен ақыл айтуда еш құлықсыз екендігін, ел қамынан гөрі өз мансаптары үшін қатты уайымдайтындығын айта келе, болыстардың ойын да жеткізеді. Олардың өздерін кемелденген, еш білім мен ғылымның қажеті жоқ, билік пен мансаптан асқан құндылық жоқ деп санайтын жарым адам деп сипаттайды. Яғни рухани даму мен кемелденудің би болыстарға еш қатысы жоқ құндылық деп санайды. Бұрынғы ел қамын жеп, әділ төрелік айтатын билер мен басшылардың Абай заманында мүлде өзгергенін айтып, мұның шағады Ертеде қалыптасқан «Бас-басына би болсаң манар тауға сыймассың, басалқаныз бар болса, жанған отқа күймессің» осындай мақалдардан ақ би-болыстың қадірін аңғартқандай. Абай заманындағы би-болыстар, байлар мен қара халықтың арасындағы алшақтық, жатсынуды Э. Дюркгеймнің «аномия» терминімен түсіндіруге болады. Аномия француздың заңның болмауы, болымсыздық белгісі деген әлеуметтік философиялық терминнің мағынасы қоғамдағы біртұтастықтың болмауы, қоғам заңды

лықтарының сақталмауы, өзгеріске ұшырауы, мәдени-әлеуметтік, экономикалық қағидаттардың бұзылуы, Абай жағдайында би-болыстардың бастапқы миссияларының тарихи жарақаттың салдарынан түбегейлі өзгеруін көрсетеді. Э. Дюркгейм сау және сырқат қоғамды сипаттауда да осы аномия зерттеулерін негізге алып, сол бойынша анықтауды ұсынады. Күндестік пен алауыздық өршіп, қоғамды жік-жікке бөліп, болыстар мен байлардың өзара қырғи-қабақ болуы, оларға сенген қара халықтан бұрын бас пен мал қайғысы басты орынға шыққан заман көрінісі сипатталады. Оның барлығының астарында ұжымдық, тарихи жарақаттың ұлт санасына тигізген кері әсері жатыр. Бұл дертті Абай ғылыми тұрғыдан негіздеме де, бейсаналы түрде жіті түсініп, келешегін де болжап кеткен кеменгер тұлға. Жоғарыда көрсетілген күндестік, қоғамды, қазақ халқын талан-таражға салудың басты көрсеткіші. Сонымен қатар, шетелдік ғалымдардың пайымдауынша, күндестік бұл ұжымдық жарақаттың тереңдігінің дәлелі, жарақаттың асқынған түрі деп көрсетеді. Күндестік пен алауыздықтың соңы тоқырауға әкелетіні белгілі. Абай шығармаларында рухани тоқырауды болмайтын дүниеге мән беріп, бос алдаусыратын әрекеттерге бой алдырған халықтан аңғартады. Оған мысал жиырма алтыншы қарасөзінде: «Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып қуанады, білмейтін, содан артық қуанышы бар ма екен? Әй, жоқ та шығар! Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында бір хайуанның өнерінің артылғанына я бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар? ол озған, алған, жыққан өзі емес, яки баласы емес. Мұның бәрі – қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызаландырсам екен демек», – деп түсіндіреді. Яғни бұл мінездің астарында да күндестік, бақталастық жатқанын аңғарта келе, осы сөздің жалғасы ретінде «Енді осылардан білсеңіз болады: надан ел қуанбас нәрсеге қуанады һәм және қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмей, есі шығып, біртүрлі мастыққа кез болып кетеді. һәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды. Мұның бәрі – надандық, ақымақтықтың әсері», – деп бар шындықтың бетін ашады. Ақын бос, арзан мақтанға бой алдырып, оны не түсінбей, түсінуге де тырыспай, өзінікін дұрыс санайтын жарым адамдардың қоғамды жайлауы тарихи жарақаттың кері әсері. Қоғамның рухани-моральдық құндылықтары өзгеріп, рухани тоқырауға ұшырап, ұлттық болмыстың трансформацияға

түскені байқалады. Бұл дерттің тағы бір көрінісі ретінде Абай «бос мақтан» деп түсіндіреді [3, 69 б.].

Отызыншы қарасөзінде «Қырқын мінсе қыр артылмайтуғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы, арлылығы жоқ», – деп сол заманның рухани тоқырауға ұшыраған жарым адамының келбетін сипаттап береді. Бос мақтанға бой алдырып, ар мен адамшылық, намыс пен батылдык, ерлік пен қайсарлық, білімділік сияқты адамзаттың асыл қасиеттерімен шауасы жоқ, қырт мақтанға мөз болған сырқат қоғамның жарым адамы ретінде суреттеп береді. Дегенмен бұл тұста ақын бұл бейнеге қарама-қарсы толық адам сипатын да ұсына біледі: «Ай, құдай-ай! Жанға мырзалық қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тиын есеп көрмейтұғын жомарттығы – әртүрлі белгісі бойынша тұрмас па еді», – деп жаңа заман өкілі, өзі қалаған білімдінің бейнесін қатар беруді де ұмытпайды. Бұл тұста Абай қазақты қатты сынап, жамандығын бетіне басып барлық ашу-ызасын көрсетеді, Абай қазақты жақсы көрмеген бе деген сауал еріксіз санаға оралады. Бірақ бұл сауалдың жауабын ақын қарасөздерінде беріп кетеді. Ақын қазақтан күдерін үзсе де, өз халқын ащы сынаса да, үміт сәулесін үзбейді, өз дәуірі солай кетсе де, келер ұрпақтан үміті зор болды, сол білімді ұрпаққа зор үміт артты. Бұл туралы өзінің арнауларында да мен ескінің сарқыны, сен жаңаның бастауы деп ашып айтады, бір Әбдірахманның бейнесі арқылы тұтас білімді, жігерлі қоғам жастарының келбетін жасап кетеді. Ақын «Осы мен өзім – қазақпын» деп басталатын тоғызыншы қарасөзінде қазақтың дертін біліп, себептерін анықтау, оны түзету, ұжымдық жарақатты емдеу, салдарымен күресу, сол арқылы халықтың жанына дауа болу сияқты өмірлік қағидаттарды ұсынады. Қазақ халқының болашағына зор үмітпен қарап, бұл түнектен шығу жолы тек жақсылыққа ұмтылып, өнер-білім іздеу, ел қатарлы ғылым мен өнердің тілін үйреніп, ақша тауып, әрекет етіп, берекетін, зейнетін көруге шақырады. Ұжымдық жарақаттың салдарынан рухани тоқырауға ұшырауының тағы бір белгісі ретінде ел ішінде белең алған ұрлық пен бұзақылық сияқты жаман әдеттерді сынайды.

Он бірінші қарасөзінде: «Осы елдің үнемі қылып жүргені немене? Екі нәрсе. Әуелі ұрлық, ұры ұрлықпен мал табап деп жүр. Мал иесі артылып алып, тағы да байимын деп жүр. Ұлықтар алып

берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт ұрлық айтып мал алап деп, ұрыға атымды сатып пайдаланам деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алап деп жүр. Екінші – бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғылары әлек болып жүр». Бұл үзіндіде сырқат қоғамның барлық дерті бір-бірімен сабақтасып, тұтас көрініс ұсынылып отыр. Яғни сырқат қоғам тек бір құрылымға ғана байланысты емес, керісінше барлығы өзара Абайдың «толық адам» ілімі жарақат зерттеулері негізінде бір-бірімен қай жақтан алсақ та сабақтасып, шиеленіскен рухани тоқырауға әкелетін жаман әдеттер мен мінез, тұтас ұлттың бейсаналығына терең тамыр жайып алғанының көрінісі. Себебін қоғамның барлық деңгейіндегі адамдардың санасы уланған, халықтық тоқырау байқалады. Жоғарыда көрсеткен Э.Дюркгеймнің «аномия теориясындағы» ұлттық құндылықтар әлсіреген кезде сырқат қоғам пайда болып, өзінің моральдық рухани құндылықтары әлсіреп, бір сөзбен айтқанда, ұлттың ішкі діні өзгеріске түсіп, рухани-психологиялық адасу үдерісі байқалады. Абай заманындағы қоғам соның дәлелі [61 б.].

Дж. Алдксандер «Мәдени жарақат пен ұжымдық бірегейлік» зерттеуінде жарақат теориясының екі аспектісін атап көрсетеді: «Ағартушылық философиясы» мен «Психоаналитикалық» нұсқалары. Ағартушылық философиясының мағынасы жеке тұлға немесе қоғамның қандай да бір өзгеріске деген рационалды реакциясы деп түсіндіреді. Жарақаттың пайда болуы мен салдары иелеріне толығымен түсінікті болады, сондықтан да нақты мәселені біліп, оны шешу мен ары қарай даму жолдарын анық біледі. Ағартушылық философия тұрғысынан, мысалы, жақсы адамдармен жаман бір жағдай болғанда, абдырап, өздері де не болғанын түсінбей қалады. Міне, жарақат та дәл сондай күй кешуге жатады. Ғалымның зерттеулерінен мысал келтірсек, саяси қақтығыстар түсініспеушілікке әкеледі, экономикалық құлдырау депрессияға әкеледі, соғыстағы жеңіліс өшпенділік сезімін тудырады, табиғи апаттар дүрбелең тудырады, физикалық қысым алаңдаушылық пен мазасыздықты қалыптастырады, техногендік апаттар түрлі фобиялар мен үрей тудырады. Бұның жалпы атауы адам санасында жарақат сезімін қалыптастырады, ал ағартушылық философия тұрғысынан бұндай жарақатты білген адамдар немесе қоғам оның салдарын, себебін біліп, оны шешу жолдарын іздейді. Осы тұста Артур Нилдың зерттеулеріне сүйенсек, ғалым мұндай жағдайды

«әлеуметтік қоғамды дүр сілкіндірген жанартау іспетті жеке тұлғаның немесе ұжымның жарақатқа деген қарсы реакциясы» деп түсіндіреді. Кез келген жарақат тудыратын жағдайдар «жойқын күшке», «ерекше оқиғаларға» себепші болады. Ағартушылық философия бағыты бойынша кез келген жарақат алдағы даму мен жана мүмкіндіктер туғызатын күшке ие деп түсіндіреді. Бұған көптеген елдердің соғыстан кейін дамуы, бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін, азамат соғысынан кейін кей елдер қарқынды дамып, ұзақ мерзімді стратегия қалыптастырып, дамуы мысал бола алады. Бұл бағытты ұстанушылар жеке жарақат пен ұжымдық жарақаттың арасында алшақтықтың барын айтып өтеді. Дегенмен нақты аражігі ашылмайды, тек Дж. Александер бұл туралы тұщымды пайымдауын ұсынады. Жеке жарақат дегеніміз адамның жеке қорғаныс механизмдеріне қарамастан жойқын күшпен адам психикасына ауыр соққы жасауын айтамыз, себебі бұндай соққыдан адам бірден қорғанып үлгермейді... Ал ұжымдық жарақатқа келсек, қоғамды біріктіретін нәзік сезімдерге жасалған соққы жасау арқылы тұтастық сезімін, бірлікті жояды. Ұжымдық жарақат жеке жарақатқа қарағанда баяу және жасырын түрде халық санасына еніп, ақырындап ұлт санасын улап, түбінде халықтың бірегейлігін жойып жіберетін жойқын соққы болып саналады. Себебі бұл жағдайда қоғамда «біз» деген тұтастық жойылады [5, 98 б.].

Абай заманындағы қазақ қоғамы осыған мысал, дендеп кірген саясаттың салдары, халық санасын жасырын түрде улап, соңында «Бас басына би болған өңкей қикым» халге түседі. Түрлі жер аудару, отырықшылық, колхоздастыру, би-болыстардың сайлауы және басқа да қазақ танымына жат саяси-әлеуметтік жағдайлар ұлт санасын ақырындап бұзып, ұлттық мәдени кодыннан айырылудың аз-ақ алдындағы сырқат қоғамға айналды. Зерттеу нәтижелері Абай Құнанбайұлы шығармаларында отаршылдық салдарынан туындаған ұжымдық жарақаттың айқын көрініс тапқанын көрсетеді. Ақынның «жарым адам» ілімін қолдануы – ұлттың отаршылдық езгі мен рухани күйзеліс нәтижесінде жартыкеш күйге түскенін бейнелейтін көркем метафора. Бұл ұғым қазақ қоғамындағы моральдық-этикалық құндылықтардың дағдарысын, өзіндік сананың әлсіреуін, бірегейліктің бұзылуын сипаттайды. Психоаналитикалық әдіс негізінде жүргізілген талдау нәтижесінде Абай шығармаларындағы мінез-құлық ауытқулары, жағымпаздық, паракорлық, күндестік, көрсеқы зарлық секілді жаман әдеттердің барлығы ұжымдық жарақаттың салдары ретінде танылды. З.Фрейдтің бейсаналық пен

жарақат байланысы туралы ілімі бұл процесті ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге мүмкіндік берді: «ұмытылған, бірақ өңделмеген жарақат бейсанада сақталып, кейінгі әрекеттерге ықпал етеді» деген тұжырым – Абай сынының астарынан анық көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қажымұрат, А., Екижи, М., Абай мен Алаш тұлғалары еңбектеріндегі ұлттық және мәдени код үдерісі., -2023., -1256.
2. Құнанбайұлы, А., Шығармаларының екі томдық жинағы (Т. 1). Алматы: Жазушы., 2016., 225б.
3. Құнанбайұлы, А., Шығармаларының екі томдық жинағы (Т. 2). Алматы: Жазушы. Райан, М., 2016., -225б.
4. Айерман, Р., Социальная теория и травма. Cultural Sociology, 12(1), 2012., -121-137.
5. Александер, Дж., Культурная травма и коллективная идентичность. Социологический журнал, 3, 6-40.

ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ЕСІМДІ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЖАСАЛУЫ

ДУЛАТ Р.

Қазақ тілі мен әдебиет магистрі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

САРЫБАЕВА Б. Ж.

филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Түркі тілдерінің тарихын тануда орта ғасыр жазба ескерткіштерінің орны айрықша. Бұл мұралар тек лексикалық қазына немесе фонетикалық дерек көзі ретінде ғана емес, синтаксистік құрылымдардың тарихи дамуын айқындайтын маңызды тілдік қабат ретінде де құнды. Әсіресе сөз тіркесі жүйесін, соның ішінде есімді тіркестердің жасалу жолдарын зерттеу арқылы түркі тілдеріндегі сөздердің байланысу тәсілдері, грамматикалық қатынастардың қалыптасуы, сөздердің орын тәртібі мен жалғаулық жүйесінің тарихи сипаты тереңірек ашылады. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі есімді тіркестер қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік үлгілердің архаикалық негізін сақтай отырып, бірқатар өзгеше құрылымдық белгілерді де көрсетеді. Сондықтан

бұл мәселені зерттеу тарихи синтаксис, түркітану және қазақ тілі грамматикасы үшін өзекті болып табылады.

Орта ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі есімді тіркестердің табиғатын тану тек теориялық тұрғыдан ғана емес, практикалық жағынан да маңызды. Өйткені көне және орта түркі дәуіріндегі сөз тіркесінің құрылымын түсіну арқылы қазіргі қазақ тіліндегі матаса, қабыса, менгеріле байланысқан тіркестердің қалыптасу эволюциясын анықтауға болады. Сонымен қатар бұл мәселе көне мәтіндерді аудару, түсіндіру және жоғары оқу орындарындағы тарихи грамматика курстарында оқыту үдерісі үшін де құнды. Осы мақалада орта ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі есімді тіркестердің жасалу жолдары, синтаксистік үлгілері, байланысу тәсілдері және қазіргі тілмен сабақтастығы талданады.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, сипаттамалы синтаксистік талдау, құрылымдық үлгілеу және мәтіндік интерпретация тәсілдері қолданылды. Негізгі дереккөз ретінде көне түркі жазба ескерткіштерінің синтаксисіне, тарихи синтаксиске және сөз тіркесі теориясына арналған қазақ тіл біліміндегі еңбектер пайдаланылды. Орхон-Енисей ескерткіштері, орта түркі жазба мұралары, қыпшақ тілді ескерткіштер мен олардың синтаксистік ерекшеліктеріне қатысты ғылыми пайымдар негізінде есімді тіркестердің құрылымы жүйеленді. Зерттеу логикасы алдымен сөздердің байланысу тәсілдерін жалпы сипаттап, одан кейін есімді тіркестердің негізгі үлгілерін нақты мысалдар арқылы ашуға құрылды.

Орта ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі сөз тіркестерін зерттеген еңбектерде бұл сала түркі синтаксисінің әлі де толық игерілмеген тармағы екені жиі атап көрсетіледі. Шынында да, көне түркі және орта түркі дәуіріне жататын мәтіндер көбіне фонетика, лексика, морфология тұрғысынан көбірек қарастырылып, синтаксистік құрылымдар, әсіресе сөз тіркесі жүйесі ұзақ уақыт бойы екінші қатарда қалып келді. Н. Қошанова көне түркі жазба ескерткіштеріндегі сөздердің байланысу тәсілдері мен түрлерін талдай отырып, тарихи синтаксисті кездейсоқ байқауларға емес, бірізді теориялық ұстанымдарға сүйеніп зерттеу қажеттігін алға тартады және көне мәтіндердегі байланысу амалдарын қазіргі синтаксис тұрғысынан саралаудың маңызын көрсетеді [1, 63-64]. Бұл ғылыми бағыт мақала тақырыбы үшін өте өзекті, өйткені есімді тіркестердің жасалуын түсіну үшін алдымен көне мәтіндегі жалпы синтаксистік жүйені тану қажет. Егер сөздердің тарихи

кезендегі байланысу заңдылықтары анықталмаса, жеке бір тіркестің табиғатын ашу қиынға соғады. Сондықтан есімді тіркестерді зерттеу жалпы сөз тіркесі теориясынан тыс жүргізілмейді, керісінше, соның бір тармағы ретінде қарастырылады. Көне мәтіндегі есімді тіркестерді саралау арқылы түркі тілдеріндегі сөздердің байланысу тәсілдерінің тарихи динамикасын, орын тәртібінің қызметін, жалғаулардың синтаксистік рөлін және қазіргі қазақ тіліндегі ұқсас үлгілердің бастауын байқауға болады. Осы тұрғыдан алғанда, орта ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі сөз тіркестерін зерттеу тарихи грамматиканың тар мәселесі ғана емес, қазақ тілінің синтаксистік жүйесінің терең қабаттарын танытатын маңызды бағыт болып табылады.

Есімді тіркес дегеніміз – басыңқы сыңары есім сөзден, не есім мәнді тұлғадан болған сөз тіркесі. Қазіргі қазақ тіліндегідей, орта ғасыр жазба ескерткіштерінде де мұндай тіркестер көбіне анықтауыштық, меншіктік, сапалық, сандық және қатыстық мағыналарды білдіреді. Бірақ олардың жасалу тәсілдері қазіргі тілмен толық сәйкес келе бермейді. Бірқатар тіркестер қазіргі қазақ тіліндегі қабысу үлгісін еске салса, кейбіреуі матасуға жақын, енді бірі жалғаулар арқылы не аналитикалық дәнекерлермен жасалады.

Ең жиі кездесетін үлгінің бірі – қабыса байланысқан есімді тіркестер. Мұнда бағыныңқы сыңар мен басыңқы сыңар жалғаусыз, қатар тұрып, орын тәртібі арқылы байланысады. Көне мәтіндердегі «түрк будун», «табғач қаған», «қара йер», «көк тәңрі» тәрізді тіркестер осы үлгіге жатады. Бұларда бірінші компонент екінші компонентті айқындап, заттың тегін, сапасын, қатысын немесе әлеуметтік-тарихи сипатын білдіреді. Мұндай үлгі қазіргі қазақ тіліндегі «қазақ халқы», «аспан көк», «қара жер», «ел басы» секілді тіркестермен сабақтас. Қошанова мақаласында берілген «Түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым» мысалындағы «түрк будун» тіркесі де қабыса байланысқан есімді үлгі ретінде танылады [1, 68]. Бұл құрылымда сөздердің орын тәртібі ерекше маңызды, себебі бағыныңқы компонент басыңқының алдында келіп, анықтауыштық қатынас жасайды.

Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестердің келесі бір өнімді түрі – тәуелдік жалғау арқылы ұйымдасқан матасуға жақын құрылымдар. Мәтіндерде «менің сөзім», «қаған әскері», «ел іші», «бектері халқы» тәрізді тіркестер кездеседі. Bilim-all платформасында жарияланған оқу-танымдық мақалада «менің сөзім», «түзу бектері», «қаған әскері» сияқты үлгілер есімді

тіркестер ретінде арнайы көрсетіледі [2]. Мұндай құрылымдарда меншіктілік не меншіктік-қатыстық байланыс айқын сезіледі. Дегенмен көне мәтіндердегі матасу қазіргі қазақ тіліндегідей толық қалыптасқан жүйе емес, кейде бір сыңары ғана тұлғаланып, кейде жалғаулардың жұмсалуды еркінірек келеді. Бұл тарихи синтаксистің өтпелі сипатын көрсетеді.

Ғ. Айдаровтың көне түркі жазба ескерткіштері тіліне арналған еңбектері бұл мәселені түсіндіруде ерекше маңызды. Оның зерттеулерінде көне мәтін тіліндегі сөздердің лексика-грамматикалық табиғаты, жалғаулардың қызметі, тіркесу мүмкіндіктері және тарихи тұлғалардың тұрақтылық дәрежесі сипатталады [3]. Айдаров көрсеткендей, көне түркі ескерткіштерінде тәуелдік және септік жалғауларының қатысуымен жасалған тіркестер қазіргі тілдегі тұрақты синтаксистік модельдердің алғашқы негізі ретінде қарастырылуы тиіс. Демек, есімді тіркестердің тарихи дамуы кездейсоқ құбылыс емес, белгілі бір грамматикалық жүйенің кезең-кезеңмен орнығуының нәтижесі.

Есімді тіркестердің жасалуында септік жалғаулары да маңызды рөл атқарады. Кей жағдайда басыңқы компонент есім сөз болып, бағыныңқы сөз септік жалғауы арқылы онымен қатынасқа түседі. Әсіресе орта ғасыр жазба ескерткіштерінде мекендік, қатыстық, меншіктік не объектілік реңктерді білдіретін құрылымдар осылай жасалады. Мысалы, «қағант», «еліме», «будуныма» сияқты формалар контексте басқа сөздермен тіркесіп, заттық қатынас пен синтаксистік тәуелділікті көрсетеді. Қошанова зерттеуінде көне ескерткіштерде жалғаулар арқылы байланысқан тіркестердің қазіргі қазақ тіліндегі үлгілермен салыстырғанда вариативті келетіні айтылған [1, 70-71]. Бұл ерекшелік есімді тіркестердің тарихи кезеңде қатаң нормаланбағанын, бірақ тілдік жүйеде белгілі бір модельдердің әлдеқашан қалыптасқанын аңғартады.

Т. Қордабаевтың тарихи синтаксиске арналған классикалық еңбегі де бұл тұжырымды тереңдете түседі. Ғалым тарихи материалдарды негізге ала отырып, сөз тіркесі мен сөйлем жүйесіндегі грамматикалық байланыстардың бір күнде емес, ұзақ тілдік даму үдерісінде қалыптасқанын көрсетеді [4]. Оның пайымдауынша, көне мәтіндердегі синтаксистік құрылымдарды тек архаикалық қалдық ретінде емес, кейінгі тілдік нормалардың бастапқы сатысы ретінде қарастыру қажет. Бұл көзқарас тарихи синтаксистің мәнін кеңейтеді, өйткені өткен дәуір тілін зерттеу қазіргі қазақ тілінің құрылымын тереңірек түсінуге жол ашады.

Қордабаев үшін тарихи синтаксис – тек көне формаларды тізіп шығу немесе олардың сыртқы ерекшеліктерін сипаттау емес, сол құрылымдардың бүгінгі тілдік жүйеге қалай ұласқанын анықтау. Осы тұрғыдан алғанда, орта ғасыр ескерткіштеріндегі есімді тіркестер қазақ тіліндегі анықтауыштық, матасу, менгеру қатынастарының тарихи іргетасы ретінде танылады. Мысалы, көне мәтіндердегі қабыса байланысқан анықтауыштық үлгілер мен тәуелдік тұлғалары арқылы жасалған меншіктік қатынастар қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркесі жүйесінің арғы негізін құрайды. Сондықтан тарихи синтаксисті зерттеу көне тілдің өзін ғана тану емес, бүгінгі грамматикалық нормалардың пайда болу жолын ашу болып саналады. Бұл тәсіл орта ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі есімді тіркестерді қазіргі қазақ тілімен сабақтастықта қарастыруға және олардың грамматикалық эволюциясын жүйелі түрде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Есімді тіркестердің жасалуында орын тәртібінің қызметі ерекше. Қазіргі қазақ тілінде анықтауыштық қатынаста бағыныңқы компоненттің басыңқы алдында келуі қалыпты құбылыс болса, көне мәтіндерде де осы заңдылық кең тараған. «Көк тәңрі», «қара халық», «түрк халқы», «беглер будун» тәрізді тіркестер сөздердің тікелей қатар тұруы арқылы жасалады. Мұндай құрылымда жалғау болмаған күннің өзінде синтаксистік қатынас анық байқалады. Сөздердің орын тәртібі тарихи кезеңде грамматикалық қатынастарды белгілеудің басты амалдарының бірі болған. Бұл көне мәтіндердегі есімді тіркестердің аналитикалық сипатқа бейім екенін көрсетеді.

М. Серғалиев етістікті сөз тіркестері мәселесін арнайы зерттегенімен, оның сөз тіркесі варианттылығы мен синтаксистік байланыстың икемділігіне қатысты тұжырымдары есімді тіркестерді талдауда да маңызды теориялық негіз бола алады. Ғалым сөз тіркестерінің қалыптасуын тек дайын қалып ретінде емес, тілдік норма, қолданыс аясы және тарихи даму үдерісімен тығыз байланысты құбылыс ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді [5]. Бұл ұстаным орта ғасыр жазба ескерткіштерін зерттеу үшін аса құнды, өйткені көне мәтіндердегі тіркестерді бүгінгі қазақ тілінің қатаң синтаксистік нормасымен ғана өлшеу тарихи ерекшелікті толық аша алмайды. Кейбір есімді тіркестер қазіргі оқырманға тосындау, үйреншікті емес, тіпті нормадан ауытқығандай көрінуі мүмкін. Алайда мұндай құрылымдарды сол дәуірдің коммуникативтік жүйесі, сөздердің тіркесу еркіндігі және грамматикалық қалыптасу

сатысы тұрғысынан бағалау қажет. Серғалиевтің сөз тіркесін тарихи тұрғыдан қозғалыстағы жүйе ретінде түсінуі көне мәтіндердегі варианттылықты кемшілік емес, тіл дамуының табиғи белгісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осыған сүйенсек, орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестердің кейбір үлгілері кейінгі кезеңде өзгеріске ұшырағанымен, олар өз дәуірінде табиғи, жүйелі және қолданысқа сай синтаксистік құрылымдар болған. Сондықтан тарихи синтаксисті зерттегенде тілдік норма ұғымын бір ғана қазіргі деңгеймен шектемей, әр кезеңнің ішкі заңдылығына сәйкес қарастыру қажет.

Орта ғасыр жазба мұраларындағы есімді тіркестердің жасалу жолдарын жалпылай келгенде бірнеше негізгі модель анықталады. Соның бірі – сын есім мен зат есімнің тіркесі. Мұнда сапалық белгі тура анықтауыштық қатынаста беріледі. Екіншісі – сан есім мен зат есім тіркесі. Бұл үлгі сандық анықтауыштық қатынасты білдіреді және түркі тілдеріне ортақ көне модель ретінде сақталған. Үшіншісі – зат есім мен зат есімнің қабыса тіркесуі. Бұл көбіне этникалық, әлеуметтік, саяси, қатыстық ұғымдарды білдіреді. Төртіншісі – тәуелдік арқылы жасалған меншіктік қатынас. Бесіншісі – септік тұлғалары арқылы ұйымдасқан тіркестер. Алтыншысы – есімше мен есім сөздердің тіркесуі арқылы жасалған анықтауыштық үлгілер. Бұл жүйелердің барлығы тарихи мәтіндердегі сөз тіркесі жүйесінің күрделі әрі қалыптасқан сипатын көрсетеді.

Р. Әмір мен Ж. Әмірованың жай сөйлем синтаксисіне арналған еңбегінде сөздердің байланысу амалдары қазіргі қазақ тілі жүйесінде нақты әрі жүйелі сипатталады [6]. Бұл еңбектің ғылыми маңызы – сөздердің өзара тіркесуін тек формалық белгісі арқылы емес, олардың грамматикалық қатынасы мен синтаксистік қызметі тұрғысынан түсіндіруінде. Осы теориялық тұғырды орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тіліне қолдану өте тиімді, себебі көне мәтіндердегі сөздердің тіркесу табиғатын түсіндіруде де қабысу, матасу, меңгеру сияқты байланысу түрлері негізгі өлшемдердің бірі бола алады. Мысалы, қазіргі қазақ тіліндегі анықтауыштық қатынастағы тіркестер мен көне түркі тіліндегі анықтауыштық үлгілерді салыстыру арқылы олардың ұқсастығы мен айырмашылығын нақты байқауға мүмкіндік туады. Әрине, орта ғасыр ескерткіштеріндегі тілдік бірліктерді қазіргі грамматикалық нормаға толық бағындырып талдау дұрыс болмас еді, өйткені тарихи кезеңдегі синтаксистік жүйенің өзіндік ерекшелігі, тұрақсыздық белгілері мен көне тұлғалары бар. Соған қарамастан салыстырмалы

синтаксистік әдіс тарихи сабақтастықты анықтауға, қазіргі тілдегі грамматикалық құбылыстардың арғы негізін тануға және көне мәтіндегі құрылымдарды жүйелі түрде сипаттауға мүмкіндік береді. Осындай бағыттағы талдау тарихи синтаксистің теориялық аясын кеңейтіп, қазақ тіліндегі сөз тіркесі жүйесінің эволюциялық негізін тереңірек түсіндіруге жол ашады.

Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестерді практикалық тұрғыдан зерттеудің де маңызы зор. Біріншіден, тарихи грамматика курсына бұл материал студенттердің сөз тіркесі туралы түсінігін тереңдетеді. Екіншіден, көне мәтіндерді оқытуда синтаксистік талдау жасаудың тиімді жолын ұсынады. Үшіншіден, қазіргі қазақ тілінің тарихи негіздерін нақты дерекпен түсіндіруге жағдай жасайды. Төртіншіден, түркологиялық салыстырмалы зерттеулерде қазақ тілінің арғы қабатын айқындауға көмектеседі. Орта ғасыр мұраларынан алынған «түрк будун», «қаған сүсі», «менің сөзім», «түзу бектері» сияқты үлгілерді қазіргі тілмен салыстыру оқушы мен зерттеушіге тілдік жүйенің даму логикасын нақты көрсетуге мүмкіндік береді.

Осылайша, орта ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі есімді тіркестердің жасалуы жалғаулардың қатысуы, сөздердің орын тәртібі, тәуелдік пен септік тұлғалары, аналитикалық тіркесім және тарихи норма аясында жүзеге асқан. Бұл құрылымдар бір жағынан көне синтаксистің өзіндік ерекшелігін танытса, екінші жағынан қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркесі жүйесінің қалыптасуына негіз болған тарихи үлгілерді көрсетеді. Сондықтан мұндай тіркестерді зерттеу тек көне тіл фактілерін тіркеу емес, қазақ тілінің синтаксистік тарихын қайта құрудың маңызды бөлігі болып табылады.

Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестердің жасалуын талдау олардың түркі тілдері синтаксисіндегі орны айрықша екенін көрсетті. Бұл тіркестер қабысу, матасу, меңгеру, тәуелдік және септік тұлғалары арқылы жасалып, анықтауыштық, меншіктік, сапалық, сандық және қатыстық мағыналарды білдірген. Көне мәтіндердегі «түрк будун», «табғач қаған», «қаған әскері», «менің сөзім» тәрізді үлгілер қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркесі жүйесімен тарихи сабақтастықта қарастырылуға тиіс. Орта ғасыр мұраларындағы есімді тіркестердің бір бөлігі бүгінгі тілде тұлғалық жағынан өзгеріске түскенімен, олардың синтаксистік өзегі сақталған. Сондықтан бұл мәселені зерттеу тарихи синтаксис үшін ғана емес, қазіргі қазақ тілінің грамматикалық жүйесін терең түсіну үшін де маңызды. Ескерткіштер тіліндегі есімді тіркестер қазақ тіл

біліміндегі сөз тіркесі теориясын тарихи негізде байытады және түркі дүниесінің ортақ грамматикалық мұрасын тануға қызмет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қошанова Н. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сөздердің байланысу тәсілдері мен түрлері // *Türkoloji.* – 2017. – № 81. – Б. 63–74. – URL: <https://izlik.org/JA93TA37NX>
2. Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестердің оқытылуы // *Bilim-all.kz.* – 2023. – URL: <https://bilim-all.kz/article/20010-Orta-gasyr-zhazba-eskertkishterindegi-esimdi-tirkesterdin-oqytylyu>
3. Айдаров Ф. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 2003. – 277 б. – URL: <https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=398879&simple=true>
4. Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері (XV–XVIII ғасыр материалдары бойынша). – Алматы: Ғылым, 1964. – 244 б.
5. Серғалиев М. Етістікті сөз тіркестерінің синонимиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 80 б.
6. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1998. – 192 б.

ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЭТНОМАРКЕРЛЕР

ДЮСЕНБАЕВ А. С.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Көркем шығармадағы ономастикалық кеңістік – жазушының эстетикалық танымын, ұлттық ділін және сол дәуірдегі қоғамдық-саяси ахуалды бейнелейтін күрделі жүйе [1, 112-б.]. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романы – қазақ прозасындағы психологизмнің шыңы ғана емес, сонымен бірге ұлттық кодты тасымалдаушы ономастикалық бірліктерге бай туынды. Ондағы антропонимдер (кісі есімдері), топонимдер (жер-су аттары) мен этнонимдер (халық аттары) жай ғана номинативті қызмет атқармай, терең лингвомәдени және этномаркерлік мәнге ие [1, 118-б.].

1. Антропонимдер – ұлттық мінез бен әлеуметтік мәртебе маркері

Романдағы кісі есімдері кейіпкердің тағдырын, әлеуметтік тегін және автордың сол кейіпкерге деген көзқарасын білдіретін негізгі құрал.

Ақбілек: Басты кейіпкердің есімі тазалықтың, тектіліктің және сұлулықтың метафоралық көрсеткіші. Қазақ танымында «ақ» түсі – пәктіктің, адалдықтың символы. Ақбілектің басына түскен тауқымет оның есіміндегі «пәктік» ұғымымен контраст түзе отырып, шығарманың трагедиялық сипатын күшейтеді [1, 121-б.].

Мамырбай: Байлық пен тоқшылықты білдіретін есім. «Мамыр» сөзі қазақ тілінде жайлылықты, берекені аңғартады. Бұл антропоним арқылы автор кейіпкердің дәстүрлі қазақ байы екенін, оның өмірі бастапқыда «мамыражай» болғанын этномаркерлейді [2, 54-б.].

Бекболат: Есімдегі «бек» (мықты, текті) және «болат» (берік металл) компоненттері кейіпкердің жігіттік намысын, табандылығын көрсетеді. Бұл – қазақы ер мінезінің антропонимдік эталоны.

Мұқаш: Бұл есім романда «сатқындық» пен «қулықтың» этно-әлеуметтік маркеріне айналған. Оның есімі кішірейту, менсінбеу формасында айтылуы арқылы автор оның рухани кедейлігін меңзейді.

Ескендір (Александр): Романның соңында Ақбілектің баласына қатысты «Ескендір ме, әлде Александр ма?» деген сауал – мәдени трансформацияның, екі дүниенің (қазақы және еуропалық) арасындағы тандаудың этномаркері [3, 89-б.].

2. Топонимдер – тарихи жады мен кеңістік символы

Жер-су атаулары романда оқиғаның нақтылығын қамтамасыз етіп, оқырманға қазақ жерінің тарихи-географиялық картасын сызады.

Қарашат: Романның негізгі оқиғасы өтетін орын. Бұл топоним қазақ ауылының қасіретін, «ақтар» мен «қызылдар» арасындағы тартыстағы қанды оқиғалардың куәсі ретінде суреттеледі. Қарашат – еркіндік пен бақытты шақтың соңғы нүктесі іспетті.

Марқакөл: Табиғат пен адам үйлесімінің символы. Аймауытов Марқакөлді сипаттау арқылы қазақ халқының эстетикалық талғамын және өз жеріне деген перзенттік махаббатын жеткізеді. Бұл – тазалықтың топонимдік этномаркері.

Алтай, Күршім: Бұл географиялық атаулар кейіпкерлердің тағдырын тарихи оқиғалармен байланыстырып, шығарманың

масштабын кеңейтеді. Олар тек жер аттары емес, ұлттық бірегейліктің сақталу аймақтары [1, 134–137-бб.].

3. Этнонимдер мен этно-әлеуметтік атаулар

Шығармадағы этнонимдер сол кезеңдегі ұлтаралық қатынастар мен әлеуметтік стратификацияны көрсететін маңызды лексикалық қабат.

Орыс (Ақтар, Мұжықтар, Салдаттар): Роман оқиғасы өтпелі кезеңде болғандықтан, бұл этнонимдер көбіне үрей мен жаттықтың белгісі ретінде көрінеді. «Орыс мұжығы» немесе «қара мұртты офицер» бейнесі арқылы қазақ қоғамына келген жат мәдениет пен күш көрсетіледі.

Ноғай: Мамырбайдың саудагерлер мен делдалдарға деген көзқарасы арқылы «ноғай» этнонимі сол тұстағы экономикалық-әлеуметтік қатынастардың маркері ретінде қолданылады.

Қазақ: Бұл этноним шығарманың өзегінде «қорғансыздық», «аңқаулық», бірақ сонымен бірге «шыдамдылық» ұғымдарымен қатар өріледі. «Қазақ байғұс», «қазақ ауылы» тіркестері арқылы ұлттың сол кезеңдегі бейнесі сомдалады.

Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы ономастикалық бірліктер – көркем мәтіннің мазмұнын байытып, оған ұлттық-этнографиялық сипат беретін негізгі элементтер. Антропонимдер кейіпкерлердің ішкі әлемін ашса, топонимдер ұлттық кеңістіктің шекарасын айқындайды, ал этнонимдер тарихи контексті толықтырады. Осы ономастикалық этномаркерлерді зерттеу – жазушының тілдік тұлғасын және қазақ халқының лингвомәдени әлемін тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Әбіш Кекілбаевтың «Үркер» романы — қазақ халқының XVIII ғасырдағы тағдыршешті кезеңін бейнелейтін тарихи-көркем шежіре. Шығармадағы ономастикалық кеңістікті зерттеу арқылы біз сол дәуірдегі халықтың геосаяси жағдайын, рулық-тайпалық құрылымын және антропонимдік жүйесін ғылыми негізде саралай аламыз [4, 9-б.]. Бұл атаулар көркем мәтінде жай ғана номинативті (атауыш) қызмет атқарып қоймайды, олар терең семантикалық жүк арқалаған этникалық индикаторлар ретінде көрінеді.

Топонимдер (Жер-су аттары) — Геосаяси этномаркерлер

Романдағы топонимдер этностың тарихи қоныстану ареалын және көршілес мемлекеттермен арадағы территориялық шекараларды айқындайды.

Торғай және Ырғыз: Бұл өзен атаулары қазақ руларының дәстүрлі жайлаулары мен стратегиялық шегіну бағыттарын

білдіреді. Мәтінде халықтың осы өңірлерді тастап, қауіпсіз жер іздеуі («Торғайын да, Ырғызын да тастап...») этникалық аумақтың тарылуын көрсететін индикатор қызметін атқарады [4, 56–60-бб.].

Ұлытау: Қазақ мемлекеттілігінің символы, тарихи орталық. Роман кейіпкерлерінің Ұлытауға бет алуы — этностың сақталу инстинкті мен тарихи тамырына оралуын білдіретін маңызды этномаркер.

Орыс шебі: Бұл атау қазақ даласына енген жаңа саяси-әкімшілік шекараны белгілейді. «Орыс шебінен алыс кетпесек...» деген тіркестер арқылы сол дәуірдегі геосаяси жағдай мен Ресей империясының әсері айқын көрінеді [5, 101-б.].

Антропонимдер (Кісі есімдері) – Әлеуметтік-мәдени этномаркерлер

Антропонимдер – халықтың есім беру дәстүрі мен әлеуметтік жіктелуін танытатын құрал.

Әбілқайыр: Хан есімі билік институты мен тарихи тұлғаның этнос алдындағы жауапкершілігін білдіреді.

Тайлан, Мырзатай, Итжемес: Бұл есімдер қазақ қоғамындағы түрлі әлеуметтік топтарды (батыр, елші, қарапайым халық) бейнелейді. Мысалы, Итжемес есімі – қазақтың дәстүрлі «жаман есім қою» (ырымдау) салтының көрінісі, бұл бала өлімінен сақтану үшін жасалған этно-мәдени таңба [4, 78-б.].

«Хан-ием», «Бәйбіше»: Бұл титулдар мен мәртебелік атаулар антропонимдік жүйемен ұштасып, этностың ішкі иерархиялық құрылымын (әлеуметтік этномаркер) нақтылайды [6, 142-б.].

Этнонимдер (Тайпа және халық атаулары) – Этногенетикалық этномаркерлер

Этнонимдер мәтінде халықтың өзін-өзі тануы мен «біз» және «олар» деген оппозицияны құруда басты рөл атқарады.

Қазақ: Ортақ этникалық бірегейлік пен еркіндік символы. «Біз қазақ ежелден еркіндік аңсаған...» деген жолдар этностың басты құндылығын – азаттықты айқындайды.

Башқұрт, Жоңғар: Қазақ этносының сол кезеңдегі негізгі көршілері мен саяси қарсыластарын білдіретін этнонимдер. Мәтіндегі «Башқұрттар не дейді?» деген сұрақтар арқылы этносаралық байланыстар мен қақтығыстардың динамикасы байқалады.

Орыс: Ресей империясымен байланысты жаңа мәдени және саяси қабаттың пайда болуын көрсететін этноним.

Ә. Кекілбаевтың «Үркер» романындағы ономастикалық бірліктер жай ғана атаулар емес, олар XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының тарихи картасын, әлеуметтік құрылымын және этникалық санасын сақтап қалған «тілдік мұрағаттар» болып табылады. Бұл этномаркерлер диссертациялық жұмыста халықтың тарихи жадын жаңғыртудың негізгі құралы ретінде қарастырылады.

Ғабиден Мұстафиннің «Шығанақ» романы – қазақ қоғамының өтпелі кезеңін, ұжымдастыру жылдарындағы дәстүрлі ауылдың жаңа өндірістік қатынастарға көшуін суреттейтін классикалық шығарма [7, 15-б.]. Романдағы ономастикалық қабатты этномаркер ретінде қарастыру жазушының тілдік тұлғасын тануға және сол кезеңдегі қазақ болмысының тілдік көрінісін айқындауға мүмкіндік береді.

1. Топонимдер (Жер-су аттары)

Шығармадағы топонимдер кейіпкерлердің ішкі күйзелісі мен тарихи оқиғалардың фоны ретінде қызмет етеді. Олар тек географиялық нүкте емес, белгілі бір рухани жүк аркалаған маркерлер болып табылады:

Сарыадыр: Көштің басы басталған жер ретінде суреттеледі. «Сарыадырдан» асу – үйреншікті ортадан беймәлім болашаққа қарай жасалған алғашқы қадамның белгісі.

Қурайлы көлі: Жергілікті халықтың егін салып, тіршілік етіп жатқан ортасы. Бұл атау табиғат пен адам еңбегінің үндестігін көрсетеді.

Ойыл өзені: Романның негізгі оқиғалары өтетін аймақ. Шығармада Ойыл жерінің «ашылы, құмайт» келетіндігі, бірақ соған қарамастан егін шаруашылығы үшін маңызы зор екендігі атап өтіледі.

Ақтөбе: Орталық пен ауыл арасындағы байланысты білдіретін қала атауы.

2. Антропонимдер (Кісі есімдері)

Романдағы есімдер жүйесі кейіпкердің әлеуметтік мәртебесін, мінез-құлқын және тарихи тұлғаның бейнесін ашады:

Шығанақ Берсиев: Шынайы тарихи тұлғаның есімі. Ол – «таң сәріден қара торғайша шырылдап» еңбек еткен, тары өсірудің асқан шебері. Оның тегі «Берсе» (Берсиев) есімінен бастау алады.

Олжабек пен Жамал: Көшпенді өмірден тұрақтылыққа, еңбекке бет бұрған жас жұбайлардың бейнесі.

Кәмеш (Молдажан): Олжабектің немере інісі, кеңестік жүйенің өкілі, «комсомол» ретінде жаңа дәуірдің маркері ретінде берілген.

Трофим Денисович Лысенко: Шығарманың соңында аталатын академик есімі. Бұл – қазақ даласындағы қарапайым еңбек адамының (Шығанақтың) жетістігін әлемдік ғылым деңгейіне көтерген тарихи антропоним [7, 48–52-бб.].

3. Этнонимдер мен ру-тайпа атаулары

Шығармада қазақ қоғамының ішкі құрылымы мен этностық ерекшеліктері рулық атаулар арқылы көрініс табады:

Адай: Шығармада Адай руының мінез-құлқы, ержүректігі туралы аңыз-әңгімелер келтіріледі. «Танысаң адайыңмын, танымасаң құдайыңмын» деген фразеологиялық тіркес арқылы рулық мінез (этномаркер) сипатталады [7, 73-б.].

Кіші жүз, Әлім, Байұлы: Қазақ шежіресіндегі этностық топтардың аталуы кейіпкерлердің тегін және географиялық орналасуын нақтылайды [8, 96-б.].

Қорытылай келе, қазақ романдарындағы ономастикалық этномаркерлердің көркем мәтіндегі орны мен қызметі кешенді түрде қарастырылды. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек», Әбіш Кекілбаевтың «Үркер», Ғабиден Мұстафиннің «Шығанақ» романдары негізінде антропонимдер, топонимдер және этнонимдер тек атауыштық қызмет атқармай, ұлттық болмысты, тарихи жақты және этномәдени дүниетанымды бейнелейтін маңызды тілдік бірліктер екені айқындалды.

Зерттеу нәтижелері ономастикалық бірліктердің қазақ көркем прозасында этномәдени ақпаратты жинақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін тілдік код рөлін атқаратынын дәлелдейді. Қазақ романдарындағы ономастикалық этномаркерлерді талдау жазушының тілдік тұлғасын тереңірек тануға, сондай-ақ қазақ халқының тарихи санасы мен лингвомәдени әлемін ғылыми тұрғыда сипаттауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу жұмысының нәтижелері қазақ тіл біліміндегі ономастика, лингвомәдениеттану және көркем мәтін теориясын дамытуға өз үлесін қоса алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аймауытов Ж. Ақбілек. – Алматы: Жазушы, 2010. – 320 б.
- 2 Қалиев Ф. Қазақ ономастикасының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2012. – 210 б.

- 3 Жұбанов Қ. Қазақ тіліндегі антропонимдер. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 180 б.
- 4 Кекілбаев Ә. Үркер. – Алматы: Атамұра, 2011. – 400 б.
- 5 Абдулина Б. Қазақ тарихи романдарындағы этномаркерлер. – Алматы, 2015. – 230 б.
- 6 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 2005. – 300 б.
- 7 Мұстафин Ғ. Шығанақ. – Алматы: Жазушы, 2009. – 280 б.
- 8 Арғынбаев Х. Қазақ халқының этнографиясы. – Алматы: Қайнар, 2014. – 350 б.

ИНТЕРНЕТ-МЕМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.
ф.ғ.к., профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университеті, Павлодар қ.
БЕКЕНОВА Т. К.
магистрант, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университеті, Павлодар қ.

Қоғамның дамуында әлеуметтік адам болмысының көріністерінің бірі болып табылатын және қоғамның өмір сүруі мен дамуына мүмкіндік беретін тіл ерекше мәнге ие болады. Тіл біздің қалауымызды, қызығушылықтарымызды, тұрғылықты жерімізді және іс-әрекеттің сипатын көрсетеді. Бүгінгі таңда тілдік ортада қоғамның дамуына теріс әсер етуі мүмкін түрлі өзгерістер бар деп айтуға болады. Сондықтан жұмыстың өзектілігі интернет-мемдердің байланыс құралы, ақпарат көзі ретінде бір уақытта көбірек таралатындығымен анықталады. Мемдердің көбеюін, танымалдылықты ескере отырып, жағымсыз көріністерді бейтараптандыру және күшті жақтарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие процесінде қолдану қажет.

«Мем» (ағылш. meme) сөзі алғаш рет 1976 жылы ағылшын биологі Р. Докинздің «Өзімшіл ген» (The Selfish Gene) атты еңбегінде пайда болды. Ол бұл сөзді мәдени ақпараттың таралу бірлігі ретінде қолданған. Яғни адамдар арасында идеялар, әдеттер, әуендер, сән үлгілері немесе әзілдер дәл ген сияқты «көбейіп», бір адамнан екіншісіне тарайды деген ой айтқан [1].

Оксфорд университетінің профессоры мемді — репликатор ретінде қарастыратын тұжырымдаманы ұсынады, ол «әлеуметтік-

мәдени процестерге қолданылады» [2, 3–5 б.]. Дегенмен, қазіргі зерттеулер мен заманауи БАҚ-та «мем» термині көбіне интернет кеңістігіне қатысты қолданылады.

Кейінірек медиасауат саласының маманы Д. Рашкофф «медиа-вирус» ұғымын енгізеді: «Медиа-вирустар ақпараттық кеңістікте дәл биологиялық вирустар иесінің организмі немесе организмдер қауымдастығы ішінде таралады». Орнын тапқаннан кейін медиа-вирус ақпараттық кеңістікке ішіндегі идеялық код түріндегі жасырын концепцияларды енгізеді – бұл гендер емес, бірақ олардың концептуалды эквиваленті, біз оны қазір «мемдер» деп атаймыз [3, 29–67 б.].

Бастапқыда «мемді» ғалымдар теме сөзінің ағылшынша айтылу ережелеріне сәйкес «мим» деп аударған. Алайда, қазір терминнің бұл нұсқасы қолданылмайды. Орыс тілінде «мем» және оның туындылары («меметика», «Интернет-мем») жазылып, айтылды.

Л. Шифман Интернет-мемге мынадай анықтама береді: «Интернет-мем – бұл маңызды аспектілерін айқындауға мүмкіндік беретін, белгілі бір ерекшеліктері, мазмұны мен формалары бар цифрлық элементтердің жиынтығы» [4, 26 б.]. Сондықтан қазіргі зерттеулерде «мем» тек мәдени коммуникация бірлігі ретінде қарастырылмайды, бұл Р. Докинз бен когнитивист ғалым Д. Хофштадтердің еңбектеріне тән, сонымен қатар сандық мәдениетте жаңа желілік жанр ретінде де түсіндіріледі.

Мемдердің пайда болу себептерін былай түсіндіруге болады. Біріншіден, тілдік тұлға әрдайым өзіндік даралыққа ұмтылады, тұрақты қатысушылардан тұратын референттік топ құруға тырысады, сол арқылы «өз-басқа» деген оппозиция пайда болады. «Тілдік тұлға» термині «кез келген тілдің иесі, ол жасаған мәтіндерді талдау негізінде сипатталған, осы тілдің жүйелік құралдарын қолдану арқылы қоршаған шындықты қабылдауын көрсету және осы әлемде белгілі бір мақсаттарды көрсету үшін» деп түсіндіріледі [5, 171 б.]. Тілдік тұлға жасаған жағдайлар нақты топ мүшелері арасында ең өзекті және ынғайлы болып табылатын ерекше сөйлеу мінез-құлқын қалыптастырады.

Екіншіден, мемдер тілдік ойынның бір түрі болып табылады және осылайша тілдің идентификациялық және ойындық (адамдық) функцияларын атқарады.

Интернет-мемдер – ақпаратты жеткізудің визуалдылығын арттыратын үрдіс, әлеуметтік желі қолданушыларының еш

дайындықсыз жазба тілін бейнелеуге қабілетті, жазбаша ментальдылықтың жаһандық дамуының когнитивтік құрамдас бөлігі [6, 43-б.].

Интернет-мем – визуалды бейне мен қысқа мәтіннің үйлесімінен құралған креолды медиамәтін, ол ақпаратты ықшам әрі әсерлі түрде жеткізеді. Оқушылардың күнделікті интернет кеңістігінде жиі кездесетін бұл формат тіл мен әдебиет сабақтарында оқу материалына эмоциялық және шығармашылық реңк береді [7, 18 б.].

Осы құбылысты зерттеуге елеулі үлес қосқан филолог Щурина Юлия Васильевна мемнің формасы үлкен рөл атқармайтын типтік және қайталанатын байланыс элементі екенін анықтады [8, 34-41 б.]. Интернет-мем «XXI ғасырдың бірінші онкүндігінде пайда болған, әртүрлі тәсілдер арқылы кейбір ақпараттың интернет ортасында өздігінен көшкін тәрізді таралу құбылысы, сондай – ақ осы ақпараттың өзі» деп аталады [7, 18 б.].

Интернет-мем желі арқылы берілетін күрделі менталды құрылым, ол екі бөліктен тұрады: вербалды (мәтін) және паратілдік (сурет). Бұл екі бөлік бірлесе отырып, онлайн қауымдастыққа қандай да бір идеяны ұсынады. Интернет-мем желі қолданушыларының өзара шығармашылық нәтижесі болып табылады, сәйкесінше Интернет-мемнің бекітілген нақты шығарушысы болмайды. Интернет-мемнің ең бір ұтымды жағы неғұрлым өзекті пікірдің болуы және қысқалығы, олардың негізгі бағдарыда – осы.

Сонымен бірге әрі қарай жалғасын оқырман (желі қолданушысы) тарапынан табады, демек, оларда идея жалғастығы, мәреге жетудің ашықтығы бар. Әлеуметтік желілердегі Интернет-мемдерді шолып шыққанда, оған тән болып келетін мынадай белгілер байқалды: сәйкессіздік, кейде шектен шығушылық, әдейі бұрмалаушылық, тілдік берілуінің мағына сыздығы (абсурд) да кездеседі, коммуниканттар пресупозициясының әлеуметтік мәдени тұрғыдан ортақтығының көрінісі.

Қазіргі ғаламтор кеңістігіндегі Интернет-мемдерді түрлі топтарға ажыратып жүр: мәтіндік мемдер; сурет мемдері; медиа мемдер; гиф мемдер; креолды мемдер [9, 149 б.].

Мәтіндік (вербалды) мимдерге мағыналық мимдер жатады. Мұндай мимдердің дереккөзі – өзекті оқиғалар, жаңалықтар, өнер туындылары немесе материалдық мәдениеттің артефактілері, фильмдер, сериал, мультфильм кейіпкерлері, компьютерлік ойындар, жеке қолданушылардың немесе медиа тұлғалардың сөздері мен тіркестері. Мысалы, «Age ya winning, son?» және оның

кең тараған аудармасы «Не болды, женіп жатырсың ба, балам?». ...немесе «It's some form of elvish, I can't read it» («Бұл әлдебір эльф тілінің түрі, оқи алмаймын») деген жолы «Сақиналардың әміршісі: Сақина бауырластығы» фильмінен (2001) және оның ресми аудармасы «Эльф тіліне ұқсайды, оқи алмаймын».

Мәтіндік мемдердің жеке бір тармағына әдетте скриншот форматында берілетін, көбіне ағылшын тілінен аударылған күлкілі SMS-диалогтарды жатқызуға болады. Мұндай жалған-диалогтарды америкалық AT&T байланыс операторының атауы бойынша оңай тануға болады, оны әдетте түзетпей қояды [7, 18 б.].

Мәтіндік мемдер интернеттегі қарым-қатынастың әртүрлі түрлерінде де (форумдарда, блогтарда, чаттарда және т.б.), сондай-ақ интернет-комикстер сияқты әртүрлі жанрлардың мәтіндік компоненті ретінде қолданылады.

Мемдер суреттері үш негізгі түрі бар:

1) көрнекі бөлікке назар аударатын танылатын сурет – Facepalm (бетін қолымен жауып тұрған адам – «ұят» дегенді білдіреді);

2) «Фотожаба» деп аталатын құбылыс – графикалық редактордың көмегімен бейнені шығармашылық тұрғыдан қайта өңдеудің нәтижесі. «Фотожабалардың» көп санына негіз болған ең танымал бейнелерге Фрязинодан шыққан Куэ, Гном (немесе Гнум), Толық қытай баласы, Аленка жатады. «Фотожабада» визуалдық құрамдас бөліктен бөлек, сюжеттік желіге, бейненің немесе жағдайдың комикалық тұрғыдан қайта пайымдалуына ерекше назар аударылады.

3) Кейіпкер туралы түсініктерді жинақтап бейнелейтін жалпылама образ: котэ, ит және т.б.

Медиа мемдер – пайдаланушылардың жеке парақшаларында орналастырылатын, бір-біріне жіберілетін және интернет желісінде кеңінен таралатын комедиялық бейнесюжеттер. Оларды қолданудың ерекшелігі - бірнеше рет қайта жаңғыртуға, қайта-қайта көруге мүмкіндік беруінде. Айта кетерлігі, кейбір медиа мемдер өз кейіпкері үшін күтпеген жағдайда мемге айналады (мысалы, Mr. Trololo мемі, оның көзі ретінде эстрада әншісі Э. Хильдің орындау видеожазбасы алынған).

Медиа мемнің танымал болуы оның әрі қарай қолданылуына негіз болады: мысалы, «Очки надо?» («Көзілдірік керек пе?» – автобустарда күлкілі көзілдірік сататын қытайлық бейнеленген ролик) меміне жасалған сілтемелер жарнамада пайдаланылады. Бұл ретте видеомемнің мәтіндік бөлігі лексикалық және грамматикалық

трансформацияларға ұшырауы мүмкін. Айта кету керек, мұндай мемдерді «екіншілік» қолдану барысында қажетті коммуникативтік әсерге (танылу мен комизмге қол жеткізуге) жету мүмкіндігі автор мен адресаттың апперцепциялық базалары элементтерінің сәйкес келуіне едәуір дәрежеде тәуелді; керісінше жағдайда мемді тану жүзеге аспауы мүмкін.

GIF-тер – анимацияланған суреттер, әдетте белгілі бір эмоциялық реакцияны (қорқыныштан бастап шаттыққа дейін; бейнелейтін қысқа вербалды емес көріністер. Сондықтан олар көбінесе пікірлерде қолданылады. GIF-тердің дереккөздері оларды жасайтын пайдаланушылардың мәдени көкжиегін көрсетеді: күнделікті өмірден алынған көріністер, спорттық оқиғалар, үй жануарларымен байланысты жағдайлар, танымал тұлғалардың өміріндегі сәттер (мысалы, Райан Гослингтің тамақтан бас тартуы) және т.б.

Креолды мем – креолданған мәтіндердің бір түрі, «оның құрылымы екі гетерогенді бөліктен тұрады (вербалды ... және вербалды емес (табиғи тілден өзге таңбалық жүйелерге жататын))» [10, 180 б.].

Креолданған интернет-мемдердің қайнар көздері әртүрлі комедиялық интернет-жанрлар болып табылады: комикстер, эдвайстар, демотиваторлар және т.б., мысалы, Филологиялық Бикеш, Зерігіп отырған Ботан, Ашулы мұғалім, Ашулы Оқушы. Бұлар – стандартты берілген фонда орналасқан, танымал бейнелерден тұратын және жазумен бірге ұсынылатын мемдер. Бұл ретте өзгермелі бөлік — жазу, ал фон мен бейне, сирек жағдайларды қоспағанда, стандартты күйінде қалады [11, 48 б.]. Бейнені сүйемелдейтін жазуларды оқыған кезде жиі негізсіз (ақталмаған) күту әсері туындайды, бұл күлкі реакциясын айқындайды. Сюжетті айқындайтын тірек фраза ретінде прецеденттік мәтіндер қолданылуы мүмкін, олардың күтпеген аяқталуы комизм тудырады. Комикалық әсерге қол жеткізу үшін адресаттың тиісті мәтіндерді тануы қажет (1-суретті қараңыз).

Сурет 1 – «Филологиялық бикеш» мемі

Филология студенттеріне арналған «Филологиялық бойжеткен» мемі адресатты В. Маяковскийдің «Өйткені егер жұлдыздар жанса, демек, бұл біреуге керек?» деген прецедентті мәтініне сілтеме жасайды.

Креолданған интернет-мемдерді қолдану демотиваторларға да тән. Оларда пайдаланылатын бейнелер мен кейіпкерлер (Капитан Айқындылық, Котэ, Ит, Қатал челябиндік масалар және т.б.) бірнеше рет қайталану нәтижесінде интернет-мемдерге айналып, бастапқы дереккөзінен салыстырмалы түрде тәуелсіз бола бастайды (2-суретті қараңыз).

Сурет 2 – «Капитан Айқындылық» мемі

Айта кету керек, ең танымал тұлғалар көбінесе дербес мем-персонаждарға айналады, ал олар туралы айтылымдар интернет кеңістігінен тыс шығып, коммуникацияның өзге салаларында да

(ең алдымен, күнделікті тұрмыстық қарым-қатынаста) кеңінен таралады. Кейіннен жоғары жиілікте қолданылатын мемдер түрлі трансформацияларға ұшырап, комикалық әсер тудыруы мүмкін.

Интернет-мемдердің маңызды параметрлерінің бірі ретінде олардың құрылымын қарастыру орынды болып табылады. Құрылымына қарай интернет-мемдердің төмендегідей негізгі түрлерін бөліп көрсетуге болады:

- 1 Қосқұрамды мемдер;
- 2 Салыстырмалы мемдер;
- 3 Метамамдер.

Қазіргі интернет-коммуникацияда ең көп тарағаны – қосқұрамды мемдер, олар екі бөлімнен тұратын мәтінді білдіреді (кіріспе + панчлайн – тосын жерден аяқталу) және бұл мәтін қосымша визуалды материалмен күрделі мағыналық қатынасқа түседі. Көбінесе мәтін стандартты бейнемен суреттеледі (жұлдызды аспан, ренжіген мектеп оқушысы, күлімдеген кавказдық және т.б.). Қосқұрамды мемдерге демотиваторларды да жатқызуға болады, мысалы, 3-суретті қараңыз.

Сурет 3 – «Қосқұрамды мем»

Бұл демотиватор қосқұрамды мемнің классикалық құрылымын көрсетеді: бейне сюжетті береді; бірінші жол – кіріспе, екінші жол – панчлайн.

Салыстырмалы мемдер бірнеше бейнелерді, объектілерді, жағдайға қатысты түрлі көзқарастарды салыстыруға негізделген. Комедиялық эффект мінсіздіктің шындыққа сәйкес келмеуінен немесе мәңгілік пен өткінші арасындағы қақтығыстан туындайды; типтік ерекшелігі – элементтердің өзара әрекеттесуі, бір-бірімен салыстырылуы. Салыстырмалы мемдер, әдетте, ғаламның

көпқырлылығын және оның принциптік кемшіліктерін бейнелейді. Мұндай типтегі кең таралған мемдердің бірі — «Күту – шындық» мемі, мысалы, 4-суретті қараңыз.

Сурет 4 – «Күту-шындық»

Метамамдер – референттік функция атқаратын, басқа мемдерге тікелей сілтеме жасайтын интернет-мемдер. Оларды идентификациялау және интерпретациялау адресаттан айтарлықтай когнитивтік күш-жігерді, сондай-ақ тиісті пресуппозицияларды түсінуді талап етеді. Метамамдер басқа құрылымдық типтегі мемдердің элементтерін ойнақы түрде қайта өңдейді. Мұндай типтегі метамемдерге, мысалы, «Нақты емес әзілдер» сияқты пабликтер толығымен арналады. Жалпы, кез келген типтегі интернет-мемдерді қолданғанда комедиялық эффектке қол жеткізу мүмкіндігі адресаттың контекстке қатысуымен және мемді тану үшін қажет белгілі бір алдын ала білімінің болуымен байланысты. Бұл интернет-мемдердің салыстырмалы түрде қысқа мерзімді белсенділігін де түсіндіреді. Мемнің таралуы бірнеше күннен бірнеше жылға дейін созылуы мүмкін, соның ішінде оның дәстүрлі қарым-қатынас салаларына ену процесі де бар. Кейін репликация процесі бәсеңдейді немесе тоқтайды, мем «ескі мем» (бойн) категориясына өтеді және оны өзекті мемдер басып шығарады. Мемдердің сұраныс деңгейі мен тұрақтылығы айтарлықтай өзгешеленеді.

Мемнің тұрақтылығы оның жаңа құрылымдар тудыру қабілетімен байланысты болуы мүмкін. Белгілі бір мем негізінде елеулі санды мәтіндер немесе басқа да құрылымдар жасалып, кейін оларды әртүрлі желілік платформаларда қайта таратқанда, мем сақталады және қолайлы жағдайда қайта өзекті бола алады. Интернет-мемдерді адекватты интерпретациялау үшін коммуникацияға қатысушылардың мәдени капиталының

құрамдастарының сәйкес келуі және пресуппозициялардың ортақ болуы қажет [7, 19-б.].

Қорытындылай келе, жүргізілген талдау ғаламтор кеңістігіндегі Интернет-мемдерді мәтіндік мемдер, сурет мемдері, медиа мемдер, гиф мемдер, креолды мемдер сынды түрлерге ажыратылып жүргені талданды. Олардың мағынасы тек мәтін немесе бейне арқылы емес, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени орта мен адресаттың фондық білімі арқылы толық ашылады.

Осылайша, интернет-мемдер заманауи интернет-дискурстың маңызды элементі ретінде қоғамдық санаға ықпал ететін, мәдени мағыналарды ықшам әрі әсерлі түрде жеткізетін тиімді коммуникациялық құрал болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Савицкая Т.Е. Интернет-мемы как феномен массовой культуры [Электронный ресурс]. URL: http://infoculture.rsl.ru/donArch/home/KVM_archive/articles/2013/03/2013-03_r_kvms3.pdf

2 Канашина. С. В. Что такое интернет-мем? / С. В. Канашина. – Научные ведомости Белгородского государственного университета. – 2017. – № 28 (277) – С. 3 – 5.

3 Рашкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание. [Пер. с англ.] / Д. Рашкофф. – Екатеринбург : Ультра Культура. – 2003. – 368 с.

4 Shifman L. An anatomy of a YouTube meme / L. Shifman. – New Media & Society. – 2012. – С. 187 – 203.

5 Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – Москва : Урсс. – 2002. – 171 с. (264)

6 Курманбекова З.Р., Саркенова Қ.Қ., Маликов Қ.Т. «Интернет-мем» және олардың түрлері // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 1 (142). – Астана, 2023. – Б. 42–51.

7 Щурина Ю.В. Интернет-мемы как феномен интернет-коммуникации. Available at: <http://www.nauka-dialog.ru/userFiles/file/>

8 Щурина Ю. В. Интернет-мемы: проблема типологии / Ю. В. Щурина. – Вестник Череповецкого государственного университета. – 2014. – № 6 (59) – С. 85 – 89

9 Громова М. И. Интернет-мем как лингвокультурема современного филологического анализа / М. И. Громова. – Одесса : КП ОГТ, 2015. – № 23. – 142 с.

10 Сорокин Ю.А. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция / Ю.А. Сорокин // Оптимизация речевого воздействия. – М., 1990. – С. 180 – 181.

11 Нежура, Е.А. Новые типы креолизованных текстов в коммуникативном пространстве интернета / Е.А. Нежура // Теория языка и межкультурная коммуникация. – 2012. – № 2. – С. 47 – 52.

ИНТЕРАКТИВТІ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

ЕРГАЛИЕВ К. С.

ғылыми жетекші, ф.ғ.к., профессор, Әлкей Марғұлан атындағы педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ҚАСҚЫРБАЙ А. М.

магистрант, Әлкей Марғұлан атындағы педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақалада заманауи білім беру кеңістігінде интерактивті ойын технологияларын қолдану арқылы оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамыту мәселелері қарастырылады. Автор коммуникативтік құзыреттілікті арттырудың тиімді жолдарын талдап, сабақ барысында қолдануға болатын нақты ойын түрлері мен әдістемелік тәсілдерді ұсынады. Сонымен қатар, мақалада цифрлық платформалардың тіл үйретудегі рөлі мен мұғалімнің фасилитатор ретіндегі қызметіне сипаттама берілген.

Қазіргі таңда білім беру парадигмасы білімді енжар қабылдаудан белсенді коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған. Цифрландыру жағдайында сөйлеу дағдылары тұлғаның әлеуметтенуі мен кәсіби өсуінің негізгі құралы болып табылады. Алайда, дәстүрлі оқыту әдістері көбінесе білім алушылардың мотивациясын төмендетіп, «речевая пассивность» немесе сөйлеу енжарлығына әкеп соғуда. Осы орайда, интерактивті ойындар сөйлеу әрекетін жандандырудың пәрменді механизмі ретінде қарастырылады. Мақсаты – интерактивті ойындардың білім алушылардың сөйлеу дағдылары мен коммуникативтік белсенділігін дамытудағы рөлі мен әсер ету механизмдеріне кешенді талдау жасау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет: ұғымдық аппараттың мазмұнын ашу, ойын технологияларын қолданудың теориялық негіздерін зерттеу, білім беру практикасындағы мәселенің

қазіргі күйін талдау және оқу процесіне интерактивті әдістерді енгізу бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Сөйлеу дағдылары – бұл коммуникация процесінде тілдік құралдарды барабар пайдалануды қамтамасыз ететін автоматтандырылған сөйлеу әрекеттерінің күрделі жиынтығы. Педагогика ғылымында бұл дағдыларды дамыту фонетикалық, лексикалық және грамматикалық компоненттерді қамтитын көпжақты процесс ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыда интерактивтілік біреумен (адаммен) немесе бірдемемен (компьютерлік бағдарламамен) өзара әрекеттесу немесе диалог режимінде болу қабілеті деп түсініледі.

Интерактивті ойын – бұл өзара әрекеттесу тек педагог пен білім алушы арасында ғана емес, сонымен қатар білім беру процесінің барлық қатысушылары арасында жүретін оқыту әдісі. Дәстүрлі ойындардан айырмашылығы, интерактивті модельдер кері байланыстың болуын, әр ойыншының белсенді позициясын және коммуникативтік нәтижеге міндетті түрде қол жеткізуді көздейді. Мұндай ойындардың негізгі сипаттамалары – жарыспалылық, ережелердің болуы, сюжеттік желі және нақты сөйлеу міндетін шешуге бағытталғандығы.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, ойын эмоционалдық шиеленісті сөйлетеді, сөйлеу қатесін жіберу алдындағы үрей деңгейін төмендетеді және «сәттілік жағдайын» тудырады. Бұл сөйлеу дағдыларын дамытуда өте маңызды, өйткені психологиялық қысымдар жиі еркін қарым-қатынас жолындағы басты кедергіге айналады.

«Интерактивті ойындар оқушылардың сөйлеу белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың тілдік ортада еркін әрекет етуіне мүмкіндік береді. Ойын барысында тіл табиғи коммуникация құралы ретінде қалыптасады» [5, 112 б.].

Менің ойымша, ойын арқылы оқыту білім алушылардың табиғи тілдік ортаға енуін жеңілдетеді. Әсіресе, дәстүрлі сабақтармен салыстырғанда, интерактивті әдістер оқушыны белсенді әрекетке тартып, өз ойын еркін жеткізуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, интерактивті ойындар тек тілдік қабілетті ғана емес, сонымен бірге оқушылардың сенімділігін арттырып, қарым-қатынас жасауға деген қызығушылығын күшейтеді. Бұл – қазіргі білім беру жүйесі үшін өте маңызды факторлардың бірі.

Қазіргі білім беру тәжірибесін талдау қоғамның түлектердің коммуникативтік құзыреттілігіне қоятын талаптары мен олардың

сөйлеу дамуының нақты деңгейі арасындағы тұрақты қайшылықты көрсетеді. Негізгі мәселелердің бірі – білім алушылардың диалогқа түсуге, өз көзқарасын дәлелдеуге және ұзақ әңгімені қолдауға құлықсыздығынан немесе қабілетсіздігінен көрінетін «сөйлеу енжарлығы». Бұл құбылыстың туындауына бірнеше фактор әсер етеді. Біріншіден, дәстүрлі оқыту жүйесінде оқушы көбіне тындаушы рөлінде қалып, белсенді тілдік тәжірибе жеткіліксіз болады. Екіншіден, бағалау жүйесінің репродуктивті сипатта болуы (дайын ақпаратты қайта айтуға негізделуі) оқушылардың еркін ой білдіру дағдысын шектейді. Үшіншіден, қателесуден қорқу, психологиялық кедергілер мен тілдік сенімсіздік те сөйлеу белсенділігінің төмендеуіне әкеледі.

Сонымен қатар, цифрлық ортадағы қысқа әрі үстірт коммуникация (чат, қысқа жауаптар, эмодзи тілі) оқушылардың күрделі, жүйелі ойды ауызша жеткізу қабілетіне кері әсерін тигізуі мүмкін. Нәтижесінде, білім алушыларда пікір алмасу мәдениеті, дәлелді сөйлеу, сұрақ қою және жауапты дамыту сияқты маңызды коммуникативтік дағдылар жеткілікті деңгейде қалыптаспайды.

Аталған мәселені шешу үшін білім беру үдерісін қайта қарастыру қажет. Атап айтқанда, интерактивті әдістерді (дебат, рөлдік ойындар, пікірталас, жобалық жұмыс) жүйелі енгізу, оқушыны белсенді сөйлеу әрекетіне тарту, сондай-ақ қауіпсіз тілдік орта қалыптастыру маңызды. Мұғалімнің рөлі ақпарат берушіден бағыттаушы, фасилитатор рөліне ауысып, оқушының еркін пікір білдіруіне жағдай жасауы тиіс.

Интерактивті орта ойын мақсатына жету қажеттілігі арқылы сөйлеу өндірісін ынталандырады. Мысалы, «Баспасөз конференциясы» рөлдік ойынында қатысушылар таңдалған рөлге сәйкес келу үшін ерекше лексиканы пайдалануға және әдеп нормаларын сақтауға мәжбүр болады. Бұл тілді үйренуге ішкі мотивация тудырады.

Сөйлеу дағдыларын жүйелі дамыту үшін ойындарды мақсатты тағайындалуы бойынша жіктеу ұсынылады:

1 Фонетикалық және лексикалық ойындар (айтылымды түзетуге және сөздік қорды кеңейтуге бағытталған).

2 Грамматикалық ойындар (тілдік құрылымдарды қолдануды автоматтандыруға бағытталған).

3 Коммуникативтік (ситуациялық) ойындар (байланыстырып сөйлеуді және пікірталас/диалог жүргізу дағдыларын дамытуға бағытталған).

Тиімді коммуникативтік ойынның мысалы ретінде «Бункердегі дебаттар» ойынын келтіруге болады, мұнда әр қатысушы шектеулі жағдайда өз мамандығының құндылығын дәлелдеуі керек. Мұндай ойын сендіру конструкциялары мен бағалау лексикасын қолдануды белсендіреді.

Интерактивті ойынды сәтті іске асыру кезеңдерді сақтауды талап етеді: дайындық (нұсқаулық және рөлдерді бөлу), негізгі (ойын процесі) және талдау (дебрифинг). Дебрифинг – маңызды элемент, өйткені дәл осы кезеңде сөйлеу мінез-құлқына рефлексия жасалады.

Менің ойымша, интерактивті ойынды жай ғана көңіл көтеру емес, «қауіпсіз лингвистикалық зертхана» деп есептеймін. Мұндай ойындардың басты құндылығы – оқушының «мен қателесуім мүмкін» деген қорқынышын «мені түсінуі керек» деген мақсатқа алмастыруында. Педагогтың рөлі мұнда ақпарат берушіден фасилитаторға (бағыттаушыға) ауысуы тиіс. Егер ойын шынайы қызығушылық тудырса, тілдік кедергілер өздігінен жойылады.

Сонымен қатар, интерактивті ойындар оқыту үдерісін табиғи қарым-қатынас жағдайына жақындатады. Оқушы тілдік бірліктерді жаттап қана қоймай, оларды нақты ситуацияда қолдануға үйренеді. Бұл – сөйлеу дағдыларының сапалы қалыптасуының негізгі шарты. Осындай ортада білім алушы өз ойын еркін жеткізіп, пікір алмасуға белсенді қатысады, яғни тіл функционалдық деңгейде меңгеріледі.

Меніңше, «қауіпсіз орта» ұғымы тек психологиялық жайлылықпен шектелмейді. Ол сонымен қатар қателікті даму құралы ретінде қабылдайтын мәдениетті қалыптастыруды да қамтиды. Интерактивті ойын барысында қате жіберу – табиғи құбылыс, ал оны түзету – үйренудің ажырамас бөлігі. Осы тұрғыдан алғанда, ойын – оқушының тілдік тәжірибе жинақтайтын тиімді алаңы.

Бұдан бөлек, мұндай әдіс оқушылардың ішкі мотивациясын күшейтеді. Сыртқы бақылау мен бағалаудан гөрі, ойын нәтижесіне жету, топта жеңіске жету немесе белгілі бір рөлді орындау маңыздырақ бола бастайды. Нәтижесінде оқушы тіл үйренуді міндет ретінде емес, қызықты әрекет ретінде қабылдайды. Ол оқушыны орталыққа қоятын, белсенді әрекетке негізделген, заманауи білім беру талаптарына толық жауап беретін тиімді тәсіл болып табылады.

Қорытындылай келе, сөйлеу дағдыларын дамыту процесінде интерактивті ойындардың маңызды рөлін растайды. Интерактивтілік қарым-қатынас үшін бірегей кеңістік қалыптастырады, мұнда сөйлеу өз алдына мақсат емес, ойын нәтижесіне қол жеткізудің қажетті

құралы ретінде көрінеді. Тәжірибе көрсеткендей, оқу жоспарына интерактивті ойын блоктарын жүйелі түрде (аптасына 1–2 рет) қосу бір оқу семестрі ішінде сөйлеу белсенділігі көрсеткіштерін 25–30%-ға арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, интерактивті ойындар білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін ғана емес, олардың танымдық белсенділігін, шығармашылық ойлауын және топпен жұмыс істеу қабілетін де дамытады. Ойын барысында қатысушылар еркін ортада өз ойын жеткізуге үйреніп, тілдік кедергілерді жеңілдетеді, бұл өз кезегінде сенімділік деңгейінің артуына ықпал етеді.

Интерактивті ойындарды оқу процесіне енгізудің тиімді педагогикалық құрал екенін көрсетеді және оларды әртүрлі жас ерекшеліктеріне бейімдеп қолдану қажеттілігін айқындайды. Болашақ зерттеулерде ойын түрлерінің тиімділігін салыстыру, сондай-ақ цифрлық интерактивті платформалардың ықпалын тереңірек талдау маңызды бағыттардың бірі бола алады. Тағы бір маңызды аспект – сөйлеу белсенділігін бағалау жүйесін жетілдіру. Дәстүрлі бағалау тәсілдері көбіне тілдік қателерге назар аударса, интерактивті ортада мазмұнның маңыздылығы, ойдың логикалылығы, коммуникативтік ниет пен қатысу деңгейі де ескерілуі қажет. Бұл білім алушылардың еркін сөйлеуіне қолайлы жағдай жасап, олардың ішкі мотивациясын арттырады.

Осылайша, интерактивті ойындарды жүйелі әрі мақсатты түрде енгізу білім беру сапасын арттырудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Олар тек тілдік дағдыларды ғана дамытып қоймай, білім алушыларды белсенді, ойлай алатын, өз пікірін ашық жеткізе алатын тұлға ретінде қалыптастыруға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Выготский Л. С. Ойын және оның баланың психологиялық дамуындағы рөлі. – М.: Педагогика, 1984. – 368 б.
- 2 Эльконин Д. Б. Ойын психологиясы. – М.: Владос, 1999. – 360 б.
- 3 Пассов Е. И. Сөйлеуді үйретудің коммуникативтік әдісі. – М.: Просвещение, 1991. – 223 б.
- 4 Селевко Г. К. Қазіргі заманғы білім беру технологиялары. – М.: Народное образование, 1998. – 256 б.
- 5 Қалиева С. Педагогикалық технологиялар. – Алматы: Білім, 2019. – 240 б.

- 6 Зимняя И. А. Оқыту психологиясы. – М.: Логос, 2000. – 384 б.
 6. Панфилова А. П.
 7 Панфилова А. П. Инновациялық педагогикалық технологиялар: Белсенді оқыту. – М.: Академия, 2009. – 192 б.
 8 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007. – 56 б.

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІНІҢ ДАМУЫ: ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

ЕРЖАНОВА С. К.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, №25 ЖОББМ, Павлодар қ.

Тіл – ұлттың рухани тірегі, мәдениеті мен дүниетанымының айнасы. Қазақ халқы үшін ана тілі ұлттық болмыстың, тарихи сананың және мәдени құндылықтардың негізгі көрсеткіші болып табылады. Сондықтан қазақ тілін дамыту мен оны қоғам өмірінің барлық саласында қолдану – маңызды міндеттердің бірі.

Қазіргі жаһандану кезеңінде ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы қоғам өміріне үлкен өзгерістер әкелді. Интернет, әлеуметтік желілер және цифрлық платформалар жастардың ақпарат алу тәсілін өзгертті. Бұл өзгерістер тіл мәдениетіне де әсер етуде. Осыған байланысты қазақ тілі мен әдебиетінің қазіргі жағдайын зерттеу және оны дамыту жолдарын қарастыру өзекті мәселе болып табылады.

Қазақ тілінің қазіргі қоғамдағы маңызы

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі және ұлттық бірегейліктің негізгі белгісі. Тіл арқылы халықтың тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі сақталады. Белгілі ғалым Ахмет Байтұрсынұлы: «Тілі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады» деп атап көрсеткен. Бұл пікір тілдің ұлт өміріндегі маңызын айқын көрсетеді.

Қазіргі уақытта қазақ тілінің қолданылу аясы кеңейіп келеді. Ол білім беру жүйесінде, ғылымда, мәдениетте және бұқаралық ақпарат құралдарында белсенді қолданылады. Дегенмен кейбір жағдайларда жастар арасында шет тілдерінің әсері байқалады. Әсіресе әлеуметтік желілерде аралас тілде жазу немесе қысқартылған сөздерді қолдану жиі кездеседі. Бұл тіл мәдениетінің әлсіреуіне әкелуі мүмкін.

Сондықтан жастар арасында дұрыс сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, әдеби тіл нормаларын сақтау және ана тіліне деген құрметті арттыру маңызды.

Қазақ әдебиетінің жаңа дәуірдегі дамуы

Қазақ әдебиеті – халықтың рухани өмірінің айнасы. Ұлы ақын-жазушылардың шығармалары ұлттық сананың қалыптасуына үлкен әсер етті. Қазақ әдебиетінің классиктері халықтың тарихын, тұрмысын және дүниетанымын шығармаларында бейнеледі.

Қазіргі кезеңде әдебиет жаңа форматта дамып келеді. Электронды кітаптар, онлайн кітапханалар, әдеби блогтар және әлеуметтік желілер арқылы әдеби шығармалар кең аудиторияға таралуда. Бұл жас авторларға өз шығармаларын жариялап, оқырманмен байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар қазіргі қазақ әдебиетінде қоғамдағы әлеуметтік мәселелер, ұлттық құндылықтар, жастардың өмірі және жаһандану тақырыптары кеңінен көрініс табады. Бұл әдебиеттің заман талабына сай өзгеріп, дамып отырғанын көрсетеді.

Тіл мен әдебиеттегі өзекті мәселелер

Қазіргі кезеңде қазақ тілі мен әдебиетінің алдында бірнеше маңызды мәселелер бар:

Біріншіден, жастардың кітап оқуға қызығушылығының төмендеуі. Цифрлық технологиялар дамыған заманда жастар көбіне әлеуметтік желілер мен қысқа ақпарат форматтарына бейімделіп келеді.

Екіншіден, тіл мәдениетінің әлсіреуі. Көптеген жастар күнделікті қарым-қатынаста әдеби тіл нормаларын сақтай бермейді.

Үшіншіден, интернет кеңістігінде қазақ тіліндегі сапалы ғылыми және әдеби контенттің жеткіліксіздігі.

Бұл мәселелер қазақ тілінің болашақтағы дамуына әсер етуі мүмкін. Сондықтан оларды шешу жолдарын қарастыру қажет.

Мәселені шешу жолдары

Қазақ тілі мен әдебиетін дамыту үшін бірнеше маңызды бағытта жұмыс жүргізу қажет.

Біріншіден, жастар арасында кітап оқу мәдениетін дамыту керек. Мектептерде әдеби кештер, оқырман клубтары және шығармашылық байқаулар ұйымдастыру арқылы оқушылардың әдебиетке қызығушылығын арттыруға болады.

Екіншіден, қазақ тіліндегі цифрлық контентті көбейту қажет. Онлайн кітапханалар, аудиокітаптар және білім беру платформалары арқылы қазақ әдебиетін кеңінен насихаттауға болады.

Үшіншіден, әлеуметтік желілерде қазақ тілінің дұрыс қолданылуын насихаттау маңызды. Бұл бағытта жастардың өздері де белсенділік танытуы тиіс.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі мен әдебиеті – ұлттың рухани негізі және мәдени мұрасы. Цифрлық дәуірде бұл құндылықтарды сақтап қана қоймай, оларды жаңа технологиялар арқылы дамыту қажет.

Жастардың тіл мәдениетін қалыптастыру, кітап оқу мәдениетін дамыту және қазақ тіліндегі сапалы ақпараттық ресурстарды көбейту – қазіргі қоғамның маңызды міндеттері. Егер бұл бағытта жүйелі жұмыс жүргізілсе, қазақ тілі мен әдебиеті болашақта да өз маңызын жоғалтпай, жаңа деңгейде дамиды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
- 2 Қирабаев С. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 2010.
- 3 Қазақстан Республикасының «Тіл туралы» заңы. – Алматы, 1997.
- 4 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Санат, 1991.
- 5 Қалиев Ф. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2001.

ЖАҢЫЛТПАШТАРДЫ ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

ЖУКАШЕВА С. К.

магистрант, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

ф.ғ.к., профессор, ғылыми жетекші, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар
педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту, әсіресе есте сақтау қабілетін жетілдіру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Білімді тиімді меңгеру үшін оқушылардың зейіні тұрақты, ойлауы белсенді және есте сақтау қабілеті жоғары болуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда, оқу үдерісінде жаңылтпашты жүйелі әрі тиімді пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және оқу материалының жеңіл меңгерілуіне ықпал етеді.

Қазақ тілі сабақтарында тіл ширату жаттығулары оқу үдерісін қызықты әрі нәтижелі етеді. Соның ішінде жаңылтпаштар оқушылардың сөйлеу мәдениетін жетілдіріп қана қоймай, олардың есте сақтау қабілетін дамытуда ерекше орын алады. Сондықтан осындай тіл жаттықтыруды жүйелі қолдану арқылы оқушылардың тілдік және танымдық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік туады. Ол көбіне дыбыстарды қайталау, ұйқастыру негізінде құрылады және айтуға қиын болып келеді. Жаңылтпаш баланы шапшаң сөйлеуге, анық дыбыстауға, сөзді дұрыс құрауға үйретеді.

«Жаңылтудан» туған жаңылтпаш атауы қатарынан қайта-қайта шапшаң айту, я тіл келмейтін, я тіл басқа сөз қылып бұрып кететін сөздердің басын құрап, келістірген шығарма дегенді білдіреді [1, 113-б.] Қазақ халқының ойын-сауықтарында өлең, әнгіме-жырлармен қатар жиналған жұртты күлдіру үшін жаңылтпаштар да айтылған. Оларда екі нәрсе ескерілген: бірінші – жиналған жұртты күлдіру; екінші – әрбір сөзді тез шебер айтуға, тіл ұстартуға үйрету [2, 65-б.]. Қазақтың салты бойынша, ойын-сауыққа келген жастардың бәрі де ән не өлең айтуға тиіс болған. Ал ондай өнері жоқтарға ойынды басқарушы адам «жаңылтпаш айт» деп ұйғарған, оның сөзін өзі беріп, шапшаңдата қайталап айтуды талап еткен. Егер ол адам жаңылтпаштың сөздерін орамына келтіріп айта алмаса, бүлдірсе, жұртты күлкіге бөлеген. Сондықтан мұндай күлерлік жағдайға түспес үшін жастар ән, өлең үйренуге, оларды білуге тырысқан [2, 66-б.]. Жаңылтпаштың ойындық сипаты балалардың бір-бірімен жарысып, кезектесіп айтуында жатыр. Оның қарасөз және өлең түріндегі үлгілері кездеседі. Кейінгісінде өлең құрылысы тым шағын, ұйқасы үйлесімді әрі қарапайым болып келеді. Көбіне тілге ауыр оралатын дыбыстар мен айтылуы қиын көп буынды сөздерден құралады. Баланың тілін ұстарту, дұрыс сөйлеуге дағдыландыру, логикалық ойлау жүйесін жетілдіру, тапқырлық, алғырлық қабілетін арттыруға жаңылтпаштың маңызы аса зор [3, 317-б.].

Жаңылтпаштар ең алғашқы рет ХІХ ғасырдың аяғында хатқа түскен. Халықтың көшпелі өмір салтының түрлі көріністері, өзіндік дүниетанымы, тәлім-тәрбиелік көзқарасы, ғибраттық тағылымы мол сақталғандықтан, жаңылтпаштарға зерттеушілер де ертеден назар аударған [3, 316-б.]. Оның тұңғыш хатқа түскен үлгілерін Ә.Диваев, М.Ф.Гаврилов жазбаларынан кезіктіреміз. Жаңылтпаштардың ғылыми маңызына назар аударған алғашқы зерттеушілердің бірі – С. Сейфуллин. Ол жаңылтпаштардың тәрбиелік және тіл дамытудағы рөліне ерекше тоқталып: «Жастардың, бала-шағаның

жиналып ойын-күлкі «дүкенін» құрған орында айтылатын айтыстың бірі – жаңылтпаш. Бұл да ертең, өлең, жұмбақ айтысу тәрізді жастардың, балалардың тіл ұстартуларына, ойнақы, қырлы сөздерді қақпақылша атқылап, билеп еркін сөйлеуге төселулеріне өз әлінше әдемі сабақ, тәжірибе болатын», – деп көрсеткен [2, 212-б.]. Зерттеуші жаңылтпаштың тәрбиелік мәні мен атқаратын қызметін айқын аша отырып, оның ойындық сипатына да назар аударады. Яғни жаңылтпаш – жеке баланың ермегі емес, ол көбінесе жұрт жиналған жерлерде балалардың тез де жаңылыссыз, дыбыстарды анық сөйлеуіне дағдылануына үйрететін өлең-ойын.

Қазіргі кезеңде оқушылардың тіл байлығының жұтандануы, сөзді анық әрі дұрыс айта алмауы өзекті мәселеге айналып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, жаңылтпаш – тіл тазалығын сақтауға, дұрыс дыбыстауға, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін тиімді құрал.

Жаңылтпаштарды оқытудағы тиімді әдіс-тәсілдердің біріне «Ойын технологиясы» жатады. Ол білім алушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, еркін сөйлеуіне, сабаққа белсенді қатысуына ықпал етеді. Мысалы:

Қара бүркіт томағасын түсірді,

Оны мен томағаламай кім томағалайды,

Оны мен томағаламай кім томағалайды, – дегенде соңғы екі жол қайталанып айтылады [4, 65-б.]. Қайталау барысында оқушылар мәтінде тез есте сақтап, дыбыстарды дұрыс айтуға дағдыланады. Бұл әдіс әсіресе бастауыш және орта буын сыныптарында тиімді болып табылады. Егер жаңылтпаштар тек тіл жаттықтыру үшін ғана қолданылатын жанрлық түр десек, бір жақты кеткен болар едік. Жаңылтпаш бойында сөз ойнатып, балаларды қызықтыра тартатын эмоциялық реңк, қисынды ұйқас бар.

Шілікті шаптым,

Жілікті астым,

Шілікті жақтым,

Жілікті шақтым, – дегендегі «шаптым, астым, жақтым, шақтым» сияқты ұйқаспен қоса бұл өлеңде сөздерді мағыналық жағынан да ойнату бар, бала сөзді тез айтуды ғана емес, логикалық қисынды бұзып алмауды да жадында сақтайды.

С.Ұзақбаева: «Балалар ойынының қызықты да пайдалы түрлерінің бірі – жаңылтпаш. Жаңылтпаш жастайынан балаға ана тілінің бай қорын игеруге, таза, майда, анық әуенді, көркем сөйлеуге көмектеседі, сөзді кастерлеуге тәрбиелейді», – дейді

[5 32-б.]. Өйткені халық баласының тілін ширату үшін, оған сөз үйретіп, дүниетанымын кеңейту мақсатында жаңылтпаштарды пайдаланып келген. Сәбилік кезеңнен өтіп, мектепке дейінгі кезеңде жас баланың тіл байлығы дамиды. Сәбилік кезеңмен салыстырғанда, мектеп жасына дейінгі баланың сөздік қоры үш есеге артады екен.

Көрнекті ғалым, педагог К. С. Станиславский жаңылтпаштармен кезең-кезеңімен жұмыс істеуді ұсынды: «Алдымен жаңылтпаштарды буындарға бөліп, өте баяу және анық айтыңыз. Бірінші қадамның мақсаты – тілді дұрыс үйрену. Барлық дыбыстардың айтылуына назар аударыңыз. Бұл кезеңде дыбыстарды қате айта бермеңіз. Осы кезең сәтті аяқталғаннан кейін білім алушы мәтінді толық меңгеріп, барлық дыбыстарды дұрыс әрі анық айта алады. Сонымен қатар барлық әрекеттерді бірізді орындауды үйренеді, бірақ бұл жаттығулар үнсіз режимде орындалады. Бұл кезде тек артикуляциялық аппарат жұмыс істейді – дауыссыз, тек еріндер, тіл және тістер. Үшінші қадам – сыбырлап оқу. Тек содан кейін дауыстап, алдымен, баяу қарқынмен, содан кейін тез, бірақ жаңылтпаш екенін, оны анық айту керек екенін ұмытпаңыз» [3, 315-б.].

Сондай-ақ тілдік дағдыны арттыруда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың да маңызы зор. Жаңылтпаштарды аудио және бейне материалдар арқылы тыңдату, интерактивті тапсырмалар беру тиімді болып табылады. Бұл әдіс арқылы оқушы берілген жаңылтпашты тез әрі жеңіл қабылдауға мүмкіндік алады. Оқушылардың қиялын, тілдік шығармашылығын арттыру және ойлау қабілетін «Шығармашылық әдіс» арқылы дамытуға болады. Бұл әдісте оқушылар өздері берілген дыбыстар арқылы жаңа жаңылтпаш ойлап табады немесе жаңылтпашқа сурет салу сынды тапсырмалар оқушылардың шығармашылығын арттырады анық. Онлайн платформалар мен мобильді қосымшаларды пайдалана отырып, оқушылар жаңылтпаштарды қайталау, жаттау және шығармашылық тапсырмалар орындау арқылы өз білімін тәжірибеде бекіте алады.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқытудың тиімділігі көбіне оқушылардың жеке қабілеті, танымдық деңгейі мен оқу қарқынын ескеруге байланысты. Сондықтан заманауи педагогикада саралап оқыту тәсілі де ерекше рөл атқарады. Қазақ тілі сабақтарында жаңылтпаштарды қолдану оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіруде, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда және есте сақтау қабілетін дамытуда маңызды құрал болып табылады. Саралап оқыту әрбір оқушыға өз деңгейіне сәйкес тапсырма беру арқылы

оқу процесін дараландыруға мүмкіндік жасайды. Мысалы, кейбір оқушыларға жаңылтпаштарды жатқа айтып, оны дұрыс әрі анық жеткізу тапсырмасы беріледі, ал басқа оқушыларға мәтіннің дыбыстық құрамын талдау немесе жаңа жаңылтпаш құрастыру тапсырмасы берілуі мүмкін. Бұл тәсіл оқушылардың танымдық белсенділігін, шығармашылық қабілетін және өзіндік жұмыс істеу дағдыларын дамытуға бағытталған. Сонымен қатар саралап оқыту әр оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырып, оқу үдерісіне белсенді қатысуына жағдай жасайды.

Жаңылтпаштарды оқытудағы заманауи тәсілдердің бірі – интерактивті оқыту әдістері. Мұғалім жаңылтпашты алдымен оқып береді, содан кейін оқушылар оны талдап, қай дыбыстардың жиі кездесетінін және қай сөздер айтуға қиын екенін анықтайды. Бұл тәсіл оқушылардың фонетикалық сауаттылығын дамытып, сөздік қорын байытуға мүмкіндік береді. Интерактивті әдістер оқушылардың өзара әрекеттесуін арттырып, сабаққа белсенді қатысуға ынталандырады.

Жаңылтпаштарды оқытуда тиімді әдістерді қолдану барысында бірнеше маңызды педагогикалық және психологиялық аспектілерді ескеру қажет. Бұл ерекшеліктер оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға, есте сақтау қабілетін арттыруға және сабаққа деген қызығушылығын сақтауына тікелей әсер етеді. Жаңылтпаштарды қолдану әдістерін таңдағанда оқушылардың жас ерекшеліктері мен психологиялық даму деңгейін ескеру қажет. Мысалы, бастауыш сынып оқушылары үшін жаңылтпаштар қысқа, қарапайым құрылымды, белгілі бір қайталанатын дыбыстарға негізделген болуы тиіс. Орта және жоғары буын оқушылары үшін күрделірек, көп буынды немесе дыбыстық қиындығы жоғары жаңылтпаштарды қолдануға болады. Жаңылтпаштарды үйрету кезінде қайталау – негізгі әдіс. Әдістерді бір реттік қолдану жеткіліксіз; жүйелі қайталау арқылы оқушылар мәтінді есте сақтап, дыбыстарды дұрыс айтуға үйренеді. Бұл әсіресе есте сақтау процестерінің психологиялық заңдылықтарына сәйкес келеді: ақпарат көп рет қайталанған сайын ұзақ мерзімді есте сақтауға түседі. Цифрлық платформалар, интерактивті тақталар, бейне және аудиожазбалар оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырады, бірақ оларды дұрыс қолданбау кері әсер етуі мүмкін. Мысалы, техникалық қиындықтар немесе көп визуалды ақпарат оқушыларды алаңдатуы мүмкін, сондықтан құралдарды сабақ мақсатына сәйкес дозалау қажет екенін естен шығармаған абзал.

Қысқасы, бүгінгі күнге дейін құндылығын жоғалтпай келе жатқан халықтық мұраны оқу-тәрбие үдерісінде тиімді пайдалану – өзекті мәселелердің бірі. Ол баланың дұрыс сөйлеу дағдысын қалыптастырып қана қоймай, логикалық ойлауын және есте сақтау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Жаңылтпаштарды оқытуда тиімді әдіс-тәсілдерді дұрыс таңдау – оқытудағы табысқа жетудің негізгі шарттарының бірі. Бұл әр сабақтың нәтижелілігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Сондықтан қазақ тілі сабақтарында жаңылтпаштарды жүйелі түрде қолдану арқылы оқыту сапасын арттырып, оқушылардың сөз мәдениетін дамытуға болады. Жаңылтпаштарды оқытуда заманауи әдістерді пайдалану оқушылардың тілдік қабілеттерін, шығармашылық ойлауын және есте сақтау мүмкіндіктерін дамытуға оң әсер етеді. Интерактивті, цифрлық және ойын элементтерімен толықтырылған сабақтар оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына жағдай жасап, білім сапасының артуына ықпал етеді. Демек, жаңылтпаш – ұлттық құндылық ретінде жан-жақты зерттеуді әрі кеңінен насихаттауды қажет ететін рухани мұра.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, «Санат», 1996. – 458 б.
3. Дала фольклорының антологиясы. – Алматы, 2020. – 472 б.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2007. – 444 б.
5. Ұзақбаева С. Қазақ халық шығармашылығының балалар мен жастарға эстетикалық тәрбие берудегі мүмкіндіктері. – Алматы, 1994. 104б.

**МӘШҲҮР-ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ЖӘНЕ ФАРИД АД-ДИН
АТТАР ШЫҒАРМАЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ СЮЖЕТТІК
ҮНДЕСТІК («АДАМ АТА МЕН ШАЙТАН» ЖӘНЕ «О ХАВВЕ
И ХАННАСЕ» ТУЫНДЫЛАРЫ НЕГІЗİNДЕ)**

ЖУСУПОВ Е. К.

ф.ғ.к, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КАБЫЛДЕНОВА Ж. Т.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Әдебиет теориясында сюжеттік желі – кейіпкер әрекеті мен оқиға өрбуінің логикалық байланысы арқылы көркем шығарманың идеялық мәнін көрсететін элемент. Оқиғаның даму процесі қарым-қатынас пен қақтығыстарға сүйене отырып өрбиді, соның нәтижесінде кейіпкердің мінез-құлқы, дүниетанымы және эмоциялық ахуалы айқындалады. Осы элементтердің бірлігі шығарманың сюжеттік құрылымын толық сипаттауға мүмкіндік береді. «Сюжет» ұғымының тарихына назар аударсақ, Аристотель өзінің «Поэтика» еңбегінде оны «mythos» деп атап, шығарманың негізгі әрекеттер жүйесін кейіпкер мінезінен жоғары қойып қарастырған. Көне рим әдебиетшілері «фабула» терминін қолданған, бұл ұғым көркем шығармадағы оқиғалардың реттілігін және өзара байланысын бейнелеуге бағытталған. Ал «сюжет» термині XVII ғасырда классицизм дәуірінің өкілдері П. Корнель мен Н. Буалонның еңбектері арқылы ғылыми айналымға енген [1]. Латынның «subjicere» етістігі «астына орналастыру», «бағындыру», «негіз ету» сияқты мағыналарды білдірген. Осы етістіктен туындаған «subiectum» сөзі «негізге алынған нәрсе», «тақырып», «зат» деген ұғымдарды қамтиды. Кейін бұл ұғым француз тіліндегі «sujet» сөзі арқылы әдебиеттану терминологиясына еніп, «сюжет» түрінде қалыптасқан [2].

Қазақ әдебиеттануында сюжеттің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеу барысында Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері ерекше ғылыми мәнге ие. Ол ұлттық әдебиет теориясын жүйелеуде және көркем мәтіннің құрылымдық элементтері – тақырып, мазмұн, жоспар, оқиға желісінің өрбу тәртібін терең талдауда іргелі зерттеуші ретінде бағаланады. «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде А. Байтұрсынұлы көркем шығармадағы оқиғалардың біртұтас дамуы, кейіпкерлердің іс-әрекеті және тұрмыстық сипаттың көрінісі арасындағы өзара байланыстарды нақтылап көрсетеді. Сонымен қатар, автор сюжеттік құрылымға тікелей қатысты ұғымдарды –

тақырып, мазмұн, жоспар және шығарма түрін өзара үйлесімді жүйе ретінде қарастырады [3].

3. Қабдолов сюжетті көркем шығарма мазмұнын ашып, мазмұнды пішінге көшірудің негізгі жолы, түрі, тәсілі ретінде сипаттайды. Егер біз туынды мазмұнын әртүрлі мінез-құлық типтері мен олардың өзара әрекеттесуі арқылы туындайтын өмірлік фактілер мен шынайы оқиғалардың тізбегі деп қабылдасақ, онда бұл мазмұн сюжет аясында адамдар мен заттардың біріктірілген әрекет жүйесі ретінде көрінеді [4].

Әдебиеттанушы, ғалым Қ. Жұмалиевтің пікірінше, эпикалық, лиро-эпикалық немесе драмалық шығармаларды қарастырғанда, олардың оқиғалары бір-бірімен үздіксіз байланыста дамитыны көрінеді. Оқиғаның өрбу процесінде қатысушы кейіпкерлер өзара әрекеттесіп, қарым-қатынасқа түсіп, қақтығыстар мен тартыстарға ұшырайды. Сол әрекеттер барысында әрбір кейіпкердің мінез-құлқы, сенімдері, дүниетанымы, қуанышы мен қайғысы ашылып көрсетіледі, сонымен қатар автордың осы қатынастарға көзқарасы да көрініс табады. Барлық осы құрамдас бөліктерді біріктіре қарастырғанда, шығарманың сюжеттік құрылымы айқындалады [5].

3. Ахметов пен Т. Шаңбаев құрастыруымен жазылған «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» сюжетке мынадай анықтама берілген: «Сюжет – өзара жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі. Сюжеттің негізі – өмірлік тартыс, конфликт, кейіпкерлердің қарым-қатынасындағы қақтығыс [6].

Түрлі әдеби туындыдағы оқиға желілерінің, мотивтер мен образдардың ортақ бастаудан өрбуі немесе бір-бірімен мазмұндық, құрылымдық ұқсастықта келуі ұшырасады. Сюжеттер төркіндістігі көбіне дәстүр жалғастығы арқылы жүзеге асады. Бір халықтың әдеби мұрасындағы сюжеттер мен мотивтер басқа мәдениетке ауысып, сол ортада жаңаша сипат алады. Яғни, ол сюжеттердің жай қайталануы емес, әр халықтың немесе қаламгердің дүниетанымына сай қайта өңделген көркемдік нұсқасы болады. Мұнда бастапқы оқиға желісі сақталғанымен, оның идеялық мазмұны, кейіпкерлер жүйесі мен көркемдік шешімі өзгеріске ұшырап, жаңа сипатта көрініс табуы мүмкін. Мұндай құбылыс, әсіресе, шығыс әдебиетінде кең таралған. Діни аңыздар, сопылық хикаялар мен ғашықтық дастандар әртүрлі нұсқада қайта жырланып, әр дәуір мен әр ортаға бейімделіп отырады.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармалары мен Шығыс әдебиетінің сюжеттік дәстүрлерін салыстырғанда, ақынның

бірқатар туындысының идеялық бастауы мен оқиғалар тізбегі қасиетті Құранда сүрелерімен тығыз байланыста дамитынын аңғаруға болады. Атап айтқанда, «Адам ата мен шайтан» атты аңыз-хикаятта Адам мен Хауа ананың жаратылуы, шайтанның азғыру әрекеттері және адамның ойына ықпал етуі сияқты Құрандағы негізгі сюжет желілері көркемдік бейнеге айналады. Мәшһүр-Жүсіп бұл діни сюжеттерді өз ерекшелігімен әдеби хикаяға түрлендірген. Аталған туынды былайша басталады:

«...Жаралған ең әуелі Адам ата,
Жайылған жанның бөрі – соған бота.
Хауа ана шайтан малғұн тілін алып,
Жұмақтан шықпады ма біржолата?!...» [7].

Бұл мәтін арқылы ақын Құрандағы Бақара сүресінде баяндалған Алланың Адамды жаратқаны, оған жан беріп, атауларды үйретуі, періштелердің сәждеге бас июі және Ібілістің тәкаппарлықпен қарсы шығуы сияқты тақырыптарды көркем бейнелейді. Мәшһүр-Жүсіп бұл діни деректерді сюжеттік желіге икемдеп, халықтық түсінік пен әдеби дәстүрмен ұштастырады, нәтижесінде оқырманға терең ой салады. Адам мен оның жұбайының балшықтан жаратылуы және шайтанның оларды дұрыс жолдан тайдыруға ұмтылысы Құрандағы бір ғана эпизодқа тән емес, бұл тақырып бірнеше сүрелерде кеңінен қамтылған. Атап айтқанда, Сад, Хыжыр, Ниса т.б. адамзаттың қалыптасуы, олардың Құдай алдындағы мәртебесі және шайтанның азғыру әрекеттері егжей-тегжейлі баяндалады. Аяттарда сипатталған оқиғалар адамның рухани сынақтарынан бастап, алғашқы адами әрекеттеріне дейінгі процессті қамтып, өмірлік тәжірибенің моральдік және этикалық аспектілерін айқындайды. Әсіресе, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шармасындағы жұмақта бейбітөмір сүріп жатқан Адам мен Хауаға шайтанның өз баласы Ханнасты қалдырып кетуіне назара аударсақ. «Ханнас» сөзі шегінетін, жасырынатын деген мағынаны береді. Бұл сөз Құрандағы Нас сүресінде кездеседі: ««...Сыбырлап азғырушының кесірінен,» (Сондай адамдардың көкейлеріне салатын;» «Мейлі жыннан, мейлі адамдардан болсын, (бүкіл азғырушылардың кесірінен Аллаға) сиынамын» де...» [8].

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының «Адам ата мен шайтан» туындысында Адам мен Хауа арасындағы оқиға желісі шайтанның адам өміріне ықпалын көркемдік тәсілмен бейнелейді. Бір эпизодта Адам шайтанға қарсы тұрып, оны қылышпен бөліп жеңуге әрекет жасайды, алайда шайтан толық жойылмай, баласын іздеп қайта

оралады. Хауа Адамның оны өлтіргенін хабарлаған сәтте, шайтан «Ханнас!» деп шақырып, баласы тіріліп шығады. Хауа оны тоқтатуға тырысса да, шайтан өз мақсатына жетіп, Адамның қайта келуімен хайуандық бейнеде көрінеді. Ашуға булыққан Адам шайтанды бірнеше рет жоюға әрекет етеді: алдымен қылышпен шауып өлтірмек болады, кейін оның денесін төртке бөліп тастайды, шайтанның баласы қайта тіріліп келгенде, оның етін пісіріп Хауа екеуі оны жейді. Бірақ шайтан әр жолы «Ханнас!» деп қайта шақырған кезде тіріліп шыға береді. Хауа әрқашан оны бақылап, тоқтатуға талпынса да, шайтанның табандылығы мен тіршілік қабілеті адамның ішкі әлеміне әсер ететін күш ретінде көрінеді. Ақынның бейнелеуінде шайтан адам бойына, оның мінез-құлқы мен әрекеттеріне еніп, тамырдағы қан сияқты ішкі динамиканы жаулап алады, осылайша рухани сынақтар мен моральдық қақтығыстар сюжеттің негізгі қозғаушы күші ретінде айқындалады.

Бұл туынды мен Фарид ад-Дин Аттардың «Иллах-наме» кітабындағы «О Хавве и Ханнасе» хикасы мазмұндық және философиялық тұрғыдан айқын параллельдікке ие. Екі туындыда да негізгі сюжет элементтері үндескенімен, көркемдік тәсілі әртүрлі: Мәшһүр-Жүсіп поэзиялық тіл арқылы драмалық шиеленісті күшейтсе, Аттар прозалық формада дидактикалық бағытты алға шығарады.

Екі шығармада да шайтан баласы Ханнастың адамға сынақ ретінде енгізілуі оқиға бастауы болады. Ханнас бейнесі адам мен шайтан арасындағы сынақтың негізгі себепшісі ретінде қарастырылады. Қос шығармада Хауа ана шайтанның баласын қабылдайды. Оқиғаның негізгі даму нүктесі – осы. Адам атаның шайтан баласынан құтылмақ болуы, оған қарсы әрекеттері екі шығарманың орталық сюжеттік динамикасын құрайды. Жоғарыда атап өтілгендей, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы туындысында Адам алдымен Ханнасты қылышпен өлтіруге әрекет етеді, алайда шайтанның баласы қайта тіріледі. Содан кейін Адам оны төртке бөліп тастайды, бірақ бұл да нәтижесіз болады. Ақырында, түпкілікті жою үшін Ханнасты қазанға салып, пісіріп жейді. Фарид ад-Дин Аттар да өз шығармасында Адамның Ібіліс баласынан құтылуға бірнеше мәрте әрекет жасағанын көрсетеді. Алғашында Адам оның етін ағашқа іліп қояды. Кейін оны өртеп, бір бөлігін суға төгіп, енді бір бөлігін желмен ұшырып жібереді. Алайда Ібіліс келіп, Ханнасты шақырғанда, баласы қайта тіріліп шыға келеді. Соңында Адам одан калие, яғни еттен жасалған тағам әзірлейді. Осылайша,

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы мен Аттар шығармаларында адам мен шайтан арасындағы күрес ұқсас сюжет желісі арқылы көркемдік тұрғыда бейнеленгені байқалады.

Туындылардың қорытынды ойына, тұжырымына келетін болсақ, Фарид ад-Дин Аттар шығармасы «...Иблис сказал: «Моей целью и было попасть внутрь Адама. Теперь, когда его грудь стала моим пристанищем, моя цель достигнута...», - деп аяқталады. Яғни, Ібілістің мақсаты – адамды сырттан емес, оның ішкі болмысынан билеу. Адамның көкірегі мен жүрегіне орныққан кезде ғана ол өз дегеніне жетеді. Осы арқылы ақын адам бойындағы нәпсі, төкаппарлық, қызғаныш сияқты теріс қасиеттердің түп-төркіні адамның өз ішінде екенін меңзейді. Сондықтан адам үшін ең үлкен күрес – сыртқы жаумен емес, өзінің ішкі күресі [9].

Бұл ой Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы шығармасында да беріледі:

«...– Байқатпай дүние кеңдігін-тарлығын да,
Қайткенде қамту үшін барлығын да,
Сонан бері шайтандар жайлап алған
Қан секілді адамның тамырында...» [10]

Осылайша, шайтан адамның бойына қан тамырындай таралып, оның ойы мен іс-әрекетіне ықпал етеді деген тұжырым айтылады.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының «Адам мен шайтан» шығармасы мен Фарид ад-Дин Аттардың «О Хавве и Ханнасе» туындысы арасындағы сюжеттік үндестік адам мен шайтан арасындағы күрестің философиялық және моральдық мәнін ашады. Осылайша, екі туынды да адам болмысының күрделілігі, рухани сынақтары және моральдық жауапкершілігі тақырыбын әртүрлі көркемдік тәсілдер арқылы ашып көрсетеді, әдеби дәстүр мен діни мотивтердің үйлесімділігін айқын дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://elib.psu.by/bitstream/123456789/33960/1/173-175.pdf?ysclid=mky4wlinub206425325>
2. <https://lexicography.online/etymology/semyonov/%D1%81/%D1%81%D1%8E%D0%B6%D0%B5%D1%82>
- 3 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003, 12-16-б.
- 4 Қабдоллов Зейнолла. Шығармалары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013, 171-б.
- 5 Қ.Ж. Жұмалиев. Әдебиет теориясы. Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1960, 69-б.

6 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі [құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбаев]. – 2-бас. .. – Алматы: Ана тілі, 1998, 311-б.

7 Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы, 4-том. – Алматы, «Алаш», 2005, 224-б.

8 Құран Кәрім [Мәтін]: қазақша мағына және түсінігі / ; ауд. Х. Алтай; өнд. Д. Жаналтай; ред. А. Алтай... – Мекке: Фаһд патшаның Құран Шәриф басым комбинаты, 1991, 674 б.

9 Фарид ад-Дин ‘Аттар. Божественная книга (Илахи-наме) в двух книгах: [перевод] / издание подготовила Л. Г. Лахути. Кн. 1. – Москва: Ладомир, 2022, 724-725-стр.

10 Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы, 4-том. – Алматы, «Алаш», 2005, 225-б.

ТІЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ МӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ МӘНІ

ИБРАЕВА Н. Б.

докторант, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ.

Тілді халық мәдениетімен тығыз байланыста оқыту қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызды әрі өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Тіл мен мәдениет – қоғамдық және рухани өмірдің өзара сабақтас, бірақ дербес құбылыстары. Тіл, ең алдымен, адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыратын негізгі құрал ретінде қызмет етеді. Ол қоршаған ортаны танудың, адамзаттың жинақталған тәжірибесін жүйелеудің, білім мен ақпаратты сақтап, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің тетігі болып табылады. Тіл арқылы қоғамдағы әлеуметтік қатынастар реттеліп, адамдардың ой-пікірі, дүниетанымы мен көзқарастары көрініс табады.

Мәдениет – халықтың материалдық және рухани мұрасының, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпының, дүниетанымы мен өмір сүру салтының тұтас жиынтығын білдіретін құбылыс. Ол тарихи даму барысында қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, уақыт ағымымен жаңарып, жетіліп отыратын құндылықтар жүйесін құрайды. Мәдениет әр халықтың өзіндік болмысын, ұлттық ерекшелігін, дүниеге деген көзқарасын айқындап, қоғамның рухани дамуына негіз болады.

Қазақ тілі ұлттық мәдениетті танытудың және оны сақтаудың маңызды құралы бола отырып, ұрпақтар арасындағы рухани

сабақтастықты қамтамасыз ететін дәнекер қызметті атқарады. Ол халықтың рухани құндылықтарын, діни наным-сенімдерін, салт-дәстүрлері мен әлеуметтік қатынастарын бейнелеп, ұлттық дүниетанымның тұтастығын қалыптастырады әрі сақтайды. Тіл арқылы халықтың тарихы, тұрмыс-тіршілігі, дүниеге көзқарасы, өмірлік тәжірибесі мен болмыс-бітімі көрініс табады.

Осыған байланысты қазақ тілін оқыту тілдік, сөйлеу және социолингвистикалық компоненттерді қамтитын коммуникативтік құзыреттілікті дамытуға, лингвистикалық (тілтанымдық) және мәдениеттанымдық құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталады. Ол білім алушылардың тілдік нормаларды дұрыс меңгеруіне, өз ойын жүйелі әрі сауатты жеткізе алуына, түрлі коммуникативтік жағдайларда тілді тиімді қолдана білу дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Қазақ тілін мәдени мазмұнмен байланыстыра оқыту білім алушылардың ұлттық құндылықтарды тереңірек түсінуіне, халықтың салт-дәстүрі мен дүниетанымдық ерекшеліктерін тануына, мәдени санасының қалыптасуына ықпал етеді. Бұл өз кезегінде олардың туған тілге деген құрметін арттырып, ұлттық мәдени мұраны сақтауға және оны келесі ұрпаққа жеткізуге бағытталған тәрбиелік үдерістің маңызды негіздерінің бірі болып саналады.

Ғылыми зерттеу еңбектерінде мәдениеттанымдық құзыреттілік ұғымы түрлі қырдан қарастырылуда [5, 149–150-бб.]. Е. А. Чубинаның пікірінше, мәдениеттанымдық құзыреттілік – субъектінің тілдік бірліктерді мәдениет тұрғысынан түсіндіре алу қабілеті. Яғни тілдік бірліктердің мағынасында көрініс тапқан ұлттық-мәдени мазмұнды танып, оны дұрыс қабылдай білу осы құзыреттіліктің маңызды көрсеткіші болып табылады.

А. В. Воронинаның пайымдауынша, мәдениеттанымдық құзыреттілік – тілде бейнеленген мәдениет туралы білімді меңгеру, әлемнің тілдік бейнесінің қалыптасуы, ұлттық сананың дамуы, қазіргі жаһандық кеңістіктегі мәдени әмбебаптану үрдістерін түсіну қабілеті.

Ал Г. М. Коджаспирова мәдениеттанымдық құзыреттілікті адамның әлем туралы қалыптасқан түсініктерінің тұтас жүйесі ретінде сипаттайды. Бұл түсініктер тілдік тұлғаға ұлттық ойлау жүйесін дарытып, білім мен әрекеттің қатынас пен құндылықтардың өзара бірлігін көрсетеді. Басқаша айтқанда, мәдениеттанымдық құзыреттілік адамның белгілі бір халықтың мәдени кеңістігінде

еркін бағдарлай алуына, сол мәдениеттің негізгі құндылықтарын түсініп, оларды қарым-қатынас барысында орынды қолдана білуіне мүмкіндік береді.

Мәдениеттанымдық құзыреттілік тілдік тұлғаның тек ұлттық мәдениетті тануымен ғана шектелмей, басқа халықтардың мәдениетіне құрметпен қарауын, мәдени әртүрлілікті түсінуін де қамтиды. Бұл құзыреттілік білім алушылардың ұлттық дүниетанымын кеңейтіп, мәдени санасының қалыптасуына, тіл арқылы халықтың тарихи-мәдени мұрасын терең түсінуіне ықпал етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, мәдениеттанымдық құзыреттілікті дамыту тілдік білім берудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Ол білім алушылардың тілдік білімін мәдени мазмұнмен байытып, тіл мен мәдениетті бірлікте игеруге жағдай жасайды. Бұл үдеріс олардың ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды түсінуіне, мәдени мұраны құрметтеуіне әрі оны болашақ ұрпаққа жеткізуге бағытталған тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына мүмкіндік береді.

Т. Ф. Новикова мәдениеттанымдық құзыреттілікті бірнеше негізгі компоненттерге бөліп көрсетеді [2, 43-б.]:

– Білімдік компонент білім алушылардың лингвомәдени мазмұндағы ұғымдарды меңгеруін қамтиды. Оған концепт, прецедент, дискурс, стереотиптер, сөйлеу этикетінің формулалары сияқты тіл мен мәдениеттің өзара байланысын танытатын негізгі лингвомәдени бірліктер туралы білім жатады. Бұл компонент арқылы білім алушылар тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени мазмұнын түсініп, олардың мағыналық және мәдени ерекшеліктерін таниды.

– Әрекеттік компонент ұлттық-мәдени ерекшелігі бар тілдік бірліктерді, мәтіндер мен дискурстарды талдай алу, олардың мазмұнын мәдени тұрғыдан түсіндіру, түрлі коммуникативтік жағдаяттарда орынды қолдану қабілетін білдіреді. Бұл компонент білім алушылардың тілдік білімін тәжірибеде тиімді пайдалануына, мәдени мазмұндағы ақпаратты талдап, дұрыс қабылдай білуіне мүмкіндік береді.

– Мотивациялық-құндылықтық компонент тілді жеке тұлғалық әрі қоғамдық құндылық ретінде түсіну, тілдік бірліктерді саналы түрде таңдап қолдану, туған тілге деген құрмет пен жауапкершілік сезімін қалыптастыру, тілдік және мәдени тұрғыдан өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу сияқты қасиеттерді қамтиды. Бұл компонент

білім алушылардың тілге деген қызығушылығын арттырып, ұлттық мәдени құндылықтарды құрметтеуге тәрбиелейді.

Осы компоненттердің өзара байланысы мәдениеттанымдық құзыреттіліктің толыққанды қалыптасуына негіз болады. Олар білім алушылардың тіл мен мәдениетті бірлікте қабылдауына, ұлттық дүниетанымды түсінуіне және мәдениетаралық қарым-қатынаста тиімді әрекет ете алуына мүмкіндік береді.

С. В. Плотникова мен И. А. Чиликова мәдениеттанымдық құзыреттіліктің өзара байланысты төмендегідей компоненттерін атап көрсетеді [3, 171–172-бб.]:

1) Мотивациялық компонент білім алушылардың халықтың мәдениеті мен дәстүрлеріне, оның ұлттық ерекшелігіне деген құндылықтық қатынасын қалыптастыруды қамтиды. Тілге ұлттық мәдениеттің маңызды көрінісі, мәдени-тарихи ақпараттың сақтаушысы ретінде қарау, тіл арқылы ұлттық мәдениетті танып-білуге деген қызығушылық пен ынтаның қалыптасуы осы компоненттің мазмұнына жатады. Бұл компонент білім алушылардың туған тілге деген құрметін арттырып, ұлттық мәдени мұраны тануға деген ішкі уәжін қалыптастырады.

2) Когнитивтік компонент тілдің ұлттық мәдениетті білдіру мен танытудың маңызды құралы ретіндегі қызметі туралы білім мен түсініктерді қамтиды. Оған ұлттық-мәдени мағына компоненті бар тілдік бірліктер (әсіресе лексикалық және фразеологиялық бірліктер) туралы білім, сөздіктерді лингвомәдени ақпараттың маңызды дереккөзі ретінде пайдалану, ұлттық-мәдени мазмұны бар мәтіндерді тану, тілдік дүниетаным концептілерін түсіну, сөйлеу этикетінің нормалары мен ережелерін меңгеру жатады.

3) Операциялық-әрекеттік компонент тілдік бірліктерде (сөздерде, фразеологизмдерде) және мәтіндерде көрініс тапқан мәдениеттанымдық ақпаратты анықтау, талдау және өндеу біліктері мен дағдыларын қамтиды. Бұл компонент ұлттық-мәдени ерекшелігі бар тілдік бірліктерді мәтіннен немесе сөйлеу үдерісінен анықтай білу, олардың мәдени мағынасы туралы ақпаратты табу, сөздің, фразеологизмнің немесе мәтіннің мағынасын мәдени контекстін ескере отыра дұрыс түсіндіру, сөйлеу этикетінің нормаларын сақтай отырып қарым-қатынас жасау қабілеттерін қалыптастырады.

4) Мінез-құлықтық компонент білім алушылардың тілдік формада берілген мәдени ақпаратты дұрыс қабылдау және оны тәжірибеде қолдану дағдыларымен байланысты. Бұл компонент ұлттық-мәдени ерекшелігі бар тілдік бірліктерді саналы түрде

қайта жаңғыртып, оларды сөйлеу барысында орынды қолдана білу тәжірибесін, оқу тапсырмаларын орындау барысында және басқа да іс-әрекет түрлерінде тілдік бірліктердің мәдени компоненті туралы ақпаратты өз бетінше іздеу, талдау және түсіндіру қабілетін қамтиды. Сонымен қатар түрлі этикеттік жағдаяттарда дұрыс қарым-қатынас жасау тәжірибесін қалыптастыру да осы компоненттің маңызды көрсеткіші болып табылады.

Байқағанымыздай, ғалымдардың пікірінше, бұл компоненттер тұлғаның тіл мен мәдениетті бірлікте қабылдауына, ұлттық-мәдени мазмұнды дұрыс түсінуіне және оны қарым-қатынас барысында орынды қолдануына негіз болады. Аталған компоненттердің өзара байланысы мәдениеттанымдық құзыреттіліктің жан-жақты қалыптасуына негіз болады. Олар білім алушылардың тілдік білімін мәдени мазмұнмен толықтырып, тіл мен мәдениетті бірлікте игеруіне, ұлттық дүниетанымды терең түсінуіне мүмкіндік береді.

Мәдениеттанымдық ақпаратты оқу үдерісінде тиімді пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді, олардың дүниетанымын кеңейтіп, білімге деген қызығушылығын күшейтеді, коммуникативтік мүмкіндіктерін дамытып, түрлі жағдаяттарда өз ойын еркін әрі дәл жеткізе білу қабілеттерін жетілдіреді [4, 52-б.].

Мәдени мазмұндағы ақпаратты қолдану оқушылардың тілдік материалды тереңірек түсінуіне, оны ұлттық мәдениетпен байланыстыра қабылдауына жағдай жасайды. Бұл өз кезегінде оқу үдерісінде оң мотивацияның қалыптасуына ықпал етіп, пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Мәдениеттанымдық ақпарат оқыту барысында тәрбиелік міндеттерді жүзеге асыруға да маңызды әсер етеді. Ол оқушылардың ұлттық құндылықтарды құрметтеуіне, халықтың салт-дәстүрін, мәдени мұрасын тануына, туған тілге деген жауапкершілік пен құрмет сезімінің қалыптасуына ықпал етеді. Осылайша мәдениеттанымдық мазмұнды пайдалану білім берудің танымдық, дамытушылық және тәрбиелік мақсаттарын кешенді түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Мәдениеттанымдық құзыреттілікті қалыптастыру үдерісінде әдетте ұлттық-мәдени реңкі бар лексикалық бірліктерге, фразеологизмдер мен паремияларға, мәдениеттанымдық бағыттағы мәтіндерге, әлемнің тілдік бейнесіндегі негізгі концептілерге жүгіну кеңінен қолданылады [1, 33-б.]. Сонымен қатар зерттеулерде ұлттық менталитетті бейнелейтін кілт сөздер, көнерген және сирек

қолданылатын сөздер, баламасыз лексика да мәдени мазмұнды танытатын маңызды тілдік құралдар ретінде қарастырылады. Мұндай тілдік бірліктер халықтың тарихи тәжірибесін, дүниетанымын, құндылықтар жүйесін және ұлттық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Қысқасы, жоғарыда қарастырылған тұжырымдар тіл мен мәдениеттің өзара тығыз байланыста екенін және оларды білім беру үдерісінде бірлікте қарастырудың маңызды екенін көрсетеді. Мәдениеттанымдық құзыреттілік білім алушылардың тілдік білімін мәдени мазмұнмен ұштастырып, олардың ұлттық дүниетанымын қалыптастыруға, мәдени құндылықтарды түсінуге мүмкіндік береді. Ғалымдардың еңбектерінде бұл құзыреттіліктің құрылымы әртүрлі компоненттер арқылы түсіндіріліп, олардың білім алушылардың тілдік бірліктердегі ұлттық-мәдени мазмұнды танып, оны қарым-қатынас барысында орынды қолдануына негіз болатыны айқындалады.

Сонымен қатар мәдениеттанымдық құзыреттілікті қалыптастыруда ұлттық-мәдени мазмұны бар тілдік бірліктерді, фразеологизмдер мен мәтіндерді қолданудың маңызы зор. Олар халықтың тарихи тәжірибесін, дүниетанымын және құндылықтар жүйесін танытатын маңызды тілдік құрал ретінде ерекшеленеді. Сондықтан аталған бірліктерді оқу үдерісінде пайдалану оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырып, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын тереңірек түсінуіне, ұлттық мәдени мұраны тануына және құрметтеуіне ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гольшева И.А., Сбитнева Е.С., Жесткова Е.А. Формирование культуроведческой компетенции на уроках русского языка в начальной школе // Научное обозрение. Педагогические науки. 2017. – № 2. – С. 32–35; URL: <https://science-pedagogy.ru/ru/article/view?id=1591>
2. Новикова Т.Ф. Культурологический подход к преподаванию русского языка в аспекте регионализации образования: монография. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. – 296 с.
3. Плотникова С.В., Чиликова И.А. Формирование культуроведческой компетенции младших школьников в процессе обучения русскому языку // Педагогическое образование в России, 2013. – № 5. – С. 170–175.

4. Старченко Г.М. Формирование культуроведческой компетенции на уроках русского языка // Научные итоги года: достижения, проекты, гипотезы. – Новосибирск: ЦРНС, 2012. – № 2. – С. 47–52.

5. Урманова Л.Э. Культуроведческая компетенция: подходы к дефиниции, составляющие, пути формирования в процессе преподавания английского языка // Инновационная наука, 2015. Т. 2. – № 4. – С. 153–154.

ОРЫС ТІЛІНДЕ ОҚЫТАТЫН МЕКТЕПТЕРДЕ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ҮЙРЕТУДІҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

ИСМАИЛОВА Б. А.

басшының орынбасары, «№12 ЖОББМ», Екібастұз қ.

Бұл мақалада орыс тілінде оқытатын мектептерде қазақ тілін меңгерту барысында оқу сауаттылығын қалыптастырудың заманауи әдістері қарастырылады. Оқу сауаттылығы – оқушының мәтінді түсіну, оны талдау, негізгі ақпаратты анықтау және өз ойын жеткізе білу қабілеті. Білім берудің жаңа стандарттарына сәйкес, бұл дағдыны дамыту үшін дәстүрлі әдістермен қатар, инновациялық технологиялар, жобалық оқыту, ойын әдістері және интерактивті платформалар қолданылуда. Осы мақалада осы әдістердің тиімділігі талданып, оларды сабақ барысында пайдалану жолдары ұсынылады.

Қазіргі таңда оқушылардың оқу сауаттылығын дамыту – білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі. Орыс тілінде білім алатын мектеп оқушылары үшін қазақ тілін меңгеру кезінде оқу сауаттылығы ерекше маңызға ие. Себебі бұл дағды тек тілді меңгерумен шектелмей, оқушының жалпы интеллектуалдық қабілеттерін арттырып, өз ойын еркін жеткізуіне, мәтінмен жұмыс істеуіне ықпал етеді. Осыған байланысты, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жаңа технологияларды қолдану арқылы оқушылардың оқу сауаттылығын дамыту өзекті мәселеге айналууда.

ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Оқу сауаттылығы – тек мәтінді оқып, оны түсіну ғана емес, сонымен қатар алынған ақпаратты талдап, оны өз тәжірибесінде қолдана білу қабілеті. Бұл дағды оқушылардың болашақта кез келген салада табысты болуына ықпал етеді. Сонымен қатар, оқу сауаттылығы:

- Оқушылардың аналитикалық ойлау қабілетін дамытады;
- Күрделі мәтіндермен жұмыс істеу дағдысын қалыптастырады;
- Өз ойын еркін, жүйелі түрде жеткізуге үйретеді;
- Ғылыми зерттеулер мен жобаларға қызығушылығын арттырады.

ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

2.1. Интерактивті оқыту технологиялары

Қазіргі білім беру жүйесінде интерактивті әдістер үлкен рөл атқарады. Олардың ішінде:

- **Кейс-стади әдісі** – оқушыларға нақты жағдайлар беріліп, оларды талдау және шешу жолдарын табу ұсынылады;
- **Онлайн платформалар (Kahoot, Quizizz, Google Forms)** – оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу материалын тез меңгеруіне ықпал етеді;
- **Мәтіндік талдау әдістері** – оқушыларға мәтінмен жұмыс істеп, негізгі және қосымша ақпаратты ажыратып үйренуге көмектеседі.

2.2. Жобалық әдіс

Жобалық әдіс – оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолы. Бұл әдіс арқылы:

- Оқушылар мәтінді терең талдауға үйренеді;
- Топтық жұмыс арқылы коммуникативтік дағдылары дамиды;
- Өз бетінше ізденуге, зерттеу жүргізуге дағдыланады.

2.3. Креативті және ойын әдістері

Оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуда ойын технологиялары үлкен рөл атқарады. Ойын барысында оқушылар тілді еркін меңгеріп, өз ойын жеткізуге ынталанады. Ең тиімді әдістердің бірі – «**Рөлдік ойындар**», «**Комикс құрастыру**», «**Стикер әдісі**».

2.4. Дифференциалды оқыту

Әр оқушының оқу деңгейін ескере отырып, жеке және топтық жұмыстар ұйымдастыру – тиімді оқыту әдістерінің бірі. Бұл әдіс оқушылардың білім деңгейіне қарай тапсырмаларды жеңілден күрделіге қарай бейімдеуге мүмкіндік береді.

ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУҒА АРНАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқу сауаттылығын дамыту үшін келесі тапсырмаларды қолдануға болады:

- «**Оқиға құрастыр**» әдісі – оқушыларға берілген мәтіннің жалғасын жазу ұсынылады;
- «**Бес сөйлем**» әдісі – мәтіннің мазмұнын тек бес сөйлеммен сипаттау;
- «**Тірек сөздер**» әдісі – мәтіннің негізгі сөздерін қолданып, жаңа сөйлемдер құрастыру;
- «**Дебат ұйымдастыру**» – оқылған мәтін бойынша пікірталас өткізу;
- «**Графикалық органайзерлер**» – мәтінді диаграмма, кесте, сызба арқылы талдау.

Орыс тілінде оқытатын мектептерде оқу сауаттылығын қалыптастыру – қазақ тілін меңгерудің басты шарттарының бірі. Заманауи әдістерді қолдану арқылы оқушылардың мәтінді түсіну, талдау және өз ойын еркін жеткізу қабілеттерін дамытуға болады. Интерактивті оқыту, жобалық әдіс, ойын технологиялары және дифференциалды оқыту секілді тәсілдер – оқушылардың оқу сауаттылығын арттырудың тиімді құралдары. Болашақта бұл әдістерді одан әрі жетілдіру және оқу процесіне кеңінен енгізу – сапалы білім берудің басты бағыты болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі. «Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту әдістемесі» – Нұр-Сұлтан, 2021.27-33 б.
- 2 Аханов Қ. «Тіл білімінің негіздері» – Алматы: Санат, 2019.55-65 б.
- 3 Жұбанов Қ. «Қазақ тілі теориясы» – Алматы: Ана тілі, 2020.18-38 б.
- 4 Әбілқаев А. «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» – Алматы: Білім, 2018.39-45
- 5 Оразбаева Ф. «Тілдік қатынас және оқыту әдістемесі» – Алматы: Санат, 2022.36-39 б.

АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫ

КАЖИЯКПАРОВА Д. К.

педагог зерттеуші, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, JOS қаржы лицейі, Алматы қ.

Қазақ халқының мәдениеті тарихында ақын, хакім Абайдың орны ерекше. Ол өзіне дейінгі мәдени мұраны бойына сіңіре отырып, мәдениетке тың арна салды.

Уақыт ұлы ақын, кемеңгер ойшыл Абайдың мол мұрасын жаңа көзқарас тұрғысынан жан-жақты терең талдап, тану міндетін алға тартып отыр.

Ахмет Байтұрсыновтың «Абай – қазақтың бас ақыны» деп жоғары баға берген болса, Ғарифолла Есім «Абайдың таза ақындығынан, оның көркем мәдениеттегі, халық санасындағы ойшыл ретіндегі орны биік» деген пікір білдіреді. Абай шығармаларының көркемдігі қандай құнды болса, оның философиялық толғаныстары да сондай құнды.

Абай ілімі рухани негіздегі өте күрделі ілім болғандықтан, оны түсіну үшін үлкен дайындық керек, яғни ұлы ақын мұрасын толық игеру үшін арнайы дайындық керек. Мысалы, Абай қатардағы қарапайым адамдарды дәулетке жеткізу үшін имандылыққа, адал еңбекке, мал табуға, өзінің нәпсісін жеңуге; ал оған жеткендерді мал табудың соңына түсіп кетпей, одан әрі рухани сатыға көтерілуге, өмірдің одан да жоғары мақсатына – Құдайға сүйіспеншілікке жетуге шақырады. Абай сөздері қабат-қабат түсініктер мен түрлі деңгейдегі мағыналарды береді. Қазақ халқы үшін Абай ілімі – рухани әлем қоймасының кілті. Сол кілтпен рухани қоймасының қақпасын аша алсақ, көкжиегі шексіз, терені түпсіз жауһар әлемге еруге мүмкіндік аламыз.

Абай – ең алдымен ақын. Демек, оның ойшылдығы ақындығы арқылы көрінеді. Олай болса, оның шығармашылығында дүниені меңгерудің екі тәсілі тұтасып жатыр, бірі – көркемдік образдық тәсіл, екіншісі – логикалық немесе философиялық тәсіл. Абай көзқарасы осы екі тәсілдің синтезінен түзілуі керек [2].

Абайды ақын деп сөзсіз мойындап отырғанымызбен, оның дүниетанымында қай сананың (философиялық немесе көркемдік сананың) басым екенін айыру мүмкін емес. Абай өмірге бірде тек ақын көзімен, бірде тек ойшылдықпен қарамаған, оның дүниеге көзқарасы өзін қоршаған ортаны тұтас қабылдаудан туған. Ақын

өз заманының туындап тұрған әлеуметтік болмыс қайшылықтарын тұтас қабылдап, «ауыр ойды көтеріп, ауырған жан».

Абай «философия» деген терминді қолданбаған, себебі оны христиандық дүниетаным деп түсінген. Ол «философиялық бұлақтың» бастауынан нәр алған. Абай мойындаған философтар – Сократ, Платон, Аристотель – бұлардың заманында христиандық та, исламдық та діни жүйе ретінде анықталмаған.

Абайдың гуманист, ойшыл болуына Шығыс және халық мәдениетінің орны ерекше болған. Ақын Физули, Шамси, Сәйхали, Науаи, Фирдоуси, Хожа Хафиз сияқты гуманистердің шығармаларын жасынан жаттап өсті. Бұл шығармалар арқылы Қытай, Үнді, Грекия, т.б елдерде қалыптасқан философиялық ұғымдар, жүйелерден хабардар болды. Платон, Аристотель, Лүкпан, Сократ сияқты хакімдерді Абай сопылар философиясы арқылы, одан беріде Плутарх шығармалары бойынша білген.

Кезінде орыс тіліне аударылып Семейге жеткен Европа философтары Г. Спенсер, О. Конт шығармаларына ақын ден қойған. Абай Дреппердің «Еуропаның рухани дамуы» деген кітабымен таныс болған.

Абай суфизм, өзге де әлемдік философиялық ағымдармен таныс болған, орыс философиясын аса зер салып оқыған. Бұл жөнінде абайтанушылар көп сөз қозғайды. Бірақ қалай десек те, Абай – Шығыс ақыны, Шығыс мәдениетінің қайраткері. Абай суфизмнің аса көрнекті өкілдері Руми, Санаи, Хафиздердің ықпалымен дүниетанымын қалыптастырған.

Адам болмысын тану – эзотерикалық негізі бар өте күрделі мәселе. Сондықтан жан иелерінің, оның ішінде адамның болмысы көптеген ұлы ойшылдарды толғандырған. Адам болмысы туралы Абайда да түрлі ұғымдар бар. Оларды жүйелеу арқылы адам болмысының негізін анықтауға болады.

Сонымен адам кім?

Философ Рене Декарт: «Мен ойлаймын, яғни мен өмір сүріп жүрмін», – деген. Бұл – өзін ақыл-ойына балалу деген сөз.

– «Ей, Аристодем! Қалайша сен бір өзіңнен, яғни адамнан басқа да ақыл жоқ деп ойлайсың?» – дейді

– Адам денесі өзінің жүрген жерінің бір бітімдей құмына ұқсас емес пе? Денеде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысы емес пе? Жә, сен бұл ақылға қайдан ие болдың? Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де, сонан соң ие болдың.

Ары қарай ойшыл бұның барлығы бір Құдайдың жаратушы екенін айтады. Бұл сөздерден адамның кім екенін білеміз. Біріншіден, «Адамның денесі» деген сөз дене адам емес, ол адамдікі дегенді білдіреді. Яғни, адам дене емес. Екіншіден, «Жә, сен бұл ақылға қайдан ие болдың?» деген сөз «сен ақыл да емессің, себебі сен оған тек қана ие болдың» деп тұр. Сонымен адам ақыл да емес, «адам» деген түсінік тәнді де, оның ақыл-есін де, жанын да білдірмейді екен. Адам – жан, тән және ақыл естің біріккендегі тірлік көрінісі.

Жетінші қара сөзінде: «тән жанға қонақ үй бола алмайды», жиырма жетінші қара сөзінде: «Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де, сонан соң ие болдың», қырық үшінші қара сөзінде: «Адам ұғылы екі нәрседен: бірі – тән, екіншісі – жан» деген сөздер бар.

Адамға ғашық дүние дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі оныкі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Сонда, ойла, болады не сенікі? [1]

Абайдың бұл өлеңінде өмірдің соңында жан адам тәнін тастап кетеді деп көрсетіп отыр. Тән деген ұғымға нәзік болмыс та кіреді, олай болса бұл арада «жан» деген сөз таза рух деген сөзді білдіріп тұр.

Абай білдірген адамның үш болмысы (рухани, нәзік және тұрпайы) туралы ислам классиктерінің еңбектерінде көп айтылады.

Абай «жан жүректе орналасқан» дейді. Жүрек адамның тәні мен нәзік болмысының орталығы. Сондықтан адам бүкіл физиологиялық және психологиялық өмірін жүрек басқарады. Жан былғанса, әуелі жүрек, соның ықпалымен адамның психикасы (нәзік болмысы) содан кейін оның тәні ауруға шалдығады. Сондықтан адамның ауырмай салауатты өмір сүруі үшін, ең әуелі рухани өмірін бір қалыпқа салып дұрыстау керек.

Абай «Көк тұман – алдындағы келер заман» өлеңінде былай дейді:

Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе, өлсін оған бекі [1].

Бұл өлең жолдары тән мен жанның қасиеттерін көрсетеді. Мен – ақыл мен жан, ал тән «менікі», яғни мен «тән» емеспін. «Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан, яғни тән өлсе өлсін, оған бекі, яғни тәннің өлгеніне көп қайғырма. Осылайша данышпан адам болмысын анықтап және олардың әрқайсысының қасиеттерін беріп, олармен қандай қатынаста болу керектігін түсіндіріп береді. Егер Абайдың осы сөздерін дұрыс ұғып, сезіне білсек, адам өліміне деген көзқарасымыз өзгереді.

Абай «Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан» деп жанның мәңгілік екенін айтқан даналық сөзіне көңіл аударатын болсақ, жанның еш уақытта өлмейтінін, ештеңе еш уақытта тумайтынын сеземіз. Себебі мәңгілік өлмейтін нәрсе тумайды да. Егер ол туса болса, ол мәңгілік емес, өлуі керек. Туатын, өлетін – жан емес, ол – тән. Бірақ жанның мәңгілік қасиеттерін білмегендер өлуі басқаша түсінеді. Бұл туралы Абай былай дейді:

Өлсе, өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ, қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айырылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңшең білмес [1].

Бұл өлеңде ақын тәнді табиғаттың бір бөлігі ретінде «табиғат» деп атайды. Ал жанды адамның өзіне балап «адам» деп атап отыр. Өлетін адам емес, табиғат, яғни тән. Себебі жан – мәңгілік, ал дене табиғат болғандықтан өзгерісте. Бала туғаннан кейін өсіп, жасөспірім, бозбала, жігіт, еркек, жасамыс адам, кәрі адам болып өзгеретіні белгілі. Дене анадан туады, өседі, артына ұрпақ қалдырады, ақырында өледі. Бірақ жан ешқандай өзгеріске түспейді. Сондықтан ол өлмейді, өлмегендіктен тумайды. Оның бүгінгісі, өткені, кешегісі де жоқ. Ол мәңгілік, әрқашанда болады, қартаймайды. Сондықтан кәрі адамдар өздерін бала күніндегідей жас сезінуі мүмкін. Қазақ халқының «Адам қартайғанмен көңілі жас» дейтіні сондықтан.

Абайдың жан құмарын «білмекке құмарлық» деуінің үлкен философиялық мағынасы бар. Білмекке құмарлық дегеніміз – тек қана материалдық білімге емес, ең әуелі рухани байлыққа ынтазарлық болса керек. Себебі рухани білім, біріншіден, адам жүрегін тазартса, екіншіден, адамның ой-өрісін кеңітіп, болмыс құпияларын ашып, оны алға сүйрейді.

Өздерін тән ретінде ғана сезініп, ләззатты өз сезімдері арқылы алғысы келген адамдар тек қана тән қызығы үшін өмір сүреді. Абай бабамыз көрсеткен адам өмірінің мақсаты басқа. Ол – Құдайға құлшылық арқылы Түп Иеге қайту.

Жер бетіндегі барлық тіршіліктің тығыз байланысын Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде былай суреттейді: «Ғақлия дәлелім Құдай тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жаратқан, онан басқа бірінен-бірі пайда алатұғын қылып жаратты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандарды пайдаланатұғын ғақылды инсанды жаратыпты» [3].

Әлемде әрбір жан иесінің өз орны бар. Бірақ адам олардың арасында ең жетілгендері болғандықтан, Жаратушының адам баласына деген мейірімі ерекше. Бұл туралы Абай:

«Хайуандарды асырайтұғын жансыздарды еті ауырмайтын қылып, жан иесі хайуандарды ақыл иесі адам баласы асырайтын қылып, һәм олардан махшарда сұрау бермейтін қылып, бұлардың һәммасын пайдасы үшін қылып жаратқан... Жер мақсатын, кендерін, жемісін, гүлдер гүлін, құстар жүнін... ара балын, балауызын, құрт жібегін – һәммасын адам баласының пайдасына жасалып, ешбіріне, бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі – адам баласына таусылмас азық».

Абайдың бұл сөздерінен өмірдің үлкен мәнін көруге болады. Хайуандар махшарда сұрау бермейді, себебі олар өздерінің табиғи сезімдерімен (интуициясымен) әрекет жасайды. Олардың жетілуі табиғаттың эволюциялық заңдарымен жүреді. Оларда өмірінің мақсаты туралы ойлайтын мүмкіндіктері жоқ.

Адам мен хайуанның айырмашылығын Абай жетінші қара сөзінде былай деп анықтай түседі: «дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгел түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамның орны болмайды».

Бұл мақалада Абай Құнанбайұлы адам болмысының терең мәнін ашып, жан мен тәннің арақатынасына ерекше философиялық тұрғыдан қарастырады. Ақын адамның шынайы «мені» – оның жаны мен ақылы екенін, ал тән тек уақытша, өткінші құбылыс екенін түсіндіреді. Осы арқылы адам өмірінің басты мақсаты материалдық дүниемен шектелмей, рухани кемелденуге бағытталуы керектігі айқындалады.

Абай жанның мәңгілік, өзгермейтін қасиетке ие екендігі ерекше атап өтіледі. Ал тән – табиғаттың бір бөлігі ретінде туып,

өсіп, дамып, ақырында жойылатын уақытша құбылыс. Сондықтан адамның өзін тек тәнмен байланыстыруы – қате түсінік. Абайдың «Мен» және «менікі» ұғымдары арқылы берілген ойы адамға өзінің ішкі рухани болмысын тануға мүмкіндік береді. Яғни «мен» – жан, ал «менікі» – тән. Бұл айырмашылықты түсіну адамға өмір мен өлімге деген көзқарасын өзгертуге көмектеседі.

Сонымен қатар мақалада адамның рухани өмірінің маңыздылығы ерекше көрсетіледі. Адамның денсаулығы мен психологиялық жағдайы да оның ішкі рухани тазалығына байланысты екені айтылады. Егер жан таза болса, адам өмірі де үйлесімді, мәнді болады. Ал керісінше, рухани әлсіздік адамның бүкіл болмысына кері әсер етеді. Сондықтан адам ең алдымен өзінің ішкі дүниесін жетілдіруге, жүрегін тазартуға ұмтылуы тиіс.

Абайдың «білмекке құмарлық» туралы ойы да мақалада кеңінен талданады. Бұл ұғым тек білім алуға деген қызығушылықты ғана емес, рухани ізденісті білдіреді. Яғни адам тек материалдық біліммен шектелмей, өзінің жан дүниесін дамытуға, өмірдің мәнін түсінуге талпынуы керек. Мұндай ізденіс адамды кемелдікке жеткізеді және оның ой-өрісін кеңейтеді.

Адам – саналы, ойлай алатын, өмірдің мәнін іздейтін ерекше жаратылыс. Ал жануарлар табиғи инстинктпен өмір сүреді. Сондықтан адамға үлкен жауапкершілік жүктеледі: ол тек өмір сүріп қана қоймай, өзінің болмысын түсініп, рухани дамуға ұмтылуы керек.

Қорытындылай келе, мақала адам өмірінің негізгі мақсаты – рухани жетілу, өзін тану және Жаратушыға жақындау екенін көрсетеді. Абайдың даналық ойлары бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтпайды. Олар әр адамды терең ойлануға, өмірдің шынайы мәнін түсінуге және өз өмірін саналы түрде құруға шақырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының толық жинағы (2 томдық). – Алматы: Ғылым, 1995.

Ғарифолла Есім «Хакім Абай». Алматы «Атамұра-Қазақстан», 1994 ж.

Ғарифолла Есім «Абай туралы философиялық трактат». Алматы «Қазақ университеті», 2004 ж.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

КАСЕНОВА А. У, ЖАБАЕВА С. М.
казак тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдері, № 10 ЖОББМ, Екібастұз қ.

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдары – ұлт руханиятының негізгі тіректерінің бірі. Бұл салалар халықтың тілдік қорын, әдеби мұрасын, мәдени құндылықтарын зерттеп, оны болашақ ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл атқарады. Қазіргі жаһандану дәуірінде аталған ғылым салаларының алдында жаңа міндеттер мен күрделі мәселелер туындап отыр. Сондықтан қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелерін қарастыру – уақыт талабынан туындаған қажеттілік.

Осы бағытта қазақ зиялыларының, соның ішінде Ахмет Байтұрсыновтың еңбегі ерекше маңызды. Ахмет Байтұрсынов – қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі, ұлттық тіл ғылымының реформаторы. Ол қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеп, әліпби жасап, қазақ грамматикасының алғашқы ғылыми үлгілерін ұсынды. Сонымен қатар, ғалым «Тіл-құрал» еңбегі арқылы қазақ тілін оқытудың ғылыми негізін қалыптастырды.

Ахмет Байтұрсыновтың әдебиеттану саласына қосқан үлесі де зор. Оның «Әдебиет танытқыш» атты еңбегі – қазақ әдебиетінің теориялық негізін алғаш жүйелеген ғылыми еңбек. Бұл еңбекте автор көркем әдебиеттің табиғатын, жанрларын, көркемдік тәсілдерін терең талдап, ұлттық әдебиеттану ғылымының негізін қалады. Сонымен бірге, қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың дамуына Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев сияқты зиялылар да үлкен үлес қосты. Олар ұлттық тілдің дамуын, әдебиеттің өркендеуін халықтың рухани тәуелсіздігімен байланысты қарастырды.

Тілді дамыту, оны заманауи талаптарға бейімдеу, әдеби мұраны зерттеу мен насихаттау – бұл салалардың басты міндеттері. Осы бағыттағы жүйелі жұмыстар ғана қазақ тілінің мәртебесін арттырып, ұлттық әдебиеттің дамуына жол ашады. Сондықтан бұл мәселелерді шешу – тек ғалымдардың ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті.

Қазіргі білім беру жүйесінде тәрбие мен білімді ұштастыру – басты міндеттердің бірі. Осы тұрғыда «Адал азамат» бағдарламасы оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға, рухани-адамгершілік тәрбиені нығайтуға бағытталған маңызды

бастама болып табылады. Бағдарлама аясында ұлттық әдеби мұраны жаңаша зерттеу және оның құндылықтарын насихаттау – өзекті мәселелердің бірі.

Ұлттық әдеби мұра – халықтың рухани байлығы, тарихи жадын сақтайтын негізгі құрал. Қазақ әдебиетінің классикалық шығармалары оқушыларға адамгершілік, отансүйгіштік, әділдік, еңбекқорлық сияқты қасиеттерді сіңіреді. Сондықтан мектепте әдеби мұраны оқыту барысында тек мазмұнын меңгерту емес, оның тәрбиелік мәнін терең түсіндіру маңызды. «Адал азамат» бағдарламасы аясында әдеби шығармаларды жаңаша әдістермен оқыту қажеттілігі туындайды. Мысалы, шығармаларды талдауда оқушылардың сыни ойлауын дамыту, кейіпкерлер әрекетіне баға беру, өмірмен байланыстыру сияқты тәсілдер қолданылуы тиіс. Бұл оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың тұлғалық қалыптасуына әсер етеді.

Сонымен қатар, ұлттық әдеби мұраны насихаттауда мектепшілік іс-шаралардың маңызы зор. Әдеби кештер, пікірсайыстар, сахналық қойылымдар, кітап көрмелері арқылы оқушылар әдеби шығармаларды тереңірек түсінеді. Мұндай шаралар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, ұлттық мәдениетке деген құрметін арттырады.

Цифрлық технологияларды пайдалану да бұл бағытта тиімді құрал болып табылады. Электронды кітаптар, аудиокітаптар, бейнесабақтар арқылы оқушылар әдеби мұрамен заманауи форматта таныса алады. Бұл әсіресе қазіргі цифрлық ортада өсіп келе жатқан ұрпақ үшін қолайлы.

Ең алдымен, қазақ тіл біліміндегі басты мәселелердің бірі – тілдің қолданыс аясын кеңейту. Қазіргі таңда қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болғанымен, оның қоғамдық өмірдің барлық саласында толыққанды қолданылуы әлі де жеткіліксіз. Әсіресе, ғылым, техника, бизнес және цифрлық технология салаларында қазақ тілінің қолданылу деңгейі төмен. Бұл өз кезегінде жаңа терминдер жасау, оларды біріздендіру және қолданысқа енгізу мәселесін алға тартады. Терминологиялық жүйені дамыту – қазақ тіл білімінің маңызды бағыттарының бірі. Сонымен қатар, тіл мәдениеті мен тіл тазалығы мәселесі де өзекті болып отыр. Қазіргі қоғамда шет тілдерінен енген сөздердің орынсыз қолданылуы, жаргон мен сленгтің кең таралуы қазақ тілінің табиғи болмысына кері әсерін тигізуде. Бұл мәселені шешу үшін тілдік нормаларды сақтау, дұрыс

сөйлеу мен жазу мәдениетін қалыптастыру, бұқаралық ақпарат құралдарының жауапкершілігін арттыру қажет.

Қазіргі білім беру жүйесінде қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту – маңызды міндеттердің бірі. Әсіресе мектеп қабырғасында білім алушылардың тілдік құзыреттілігін арттыру арқылы мемлекеттік тілдің қоғамдық рөлін нығайтуға болады. Бұл бағытта оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыру, тіл үйретудің заманауи әдістерін қолдану ерекше маңызға ие.

Ең алдымен, мектепте қазақ тілін тек пән ретінде ғана емес, қарым-қатынас құралы ретінде дамыту қажет. Оқушылар күнделікті өмірде, сынып ішінде, мектептен тыс ортада қазақ тілінде еркін сөйлей алатындай деңгейге жетуі тиіс. Ол үшін сабақ барысында диалогтік оқыту, пікірталас, топтық жұмыс сияқты белсенді әдістерді қолдану тиімді.

Сонымен қатар, пәндерді қазақ тілінде оқыту да тілдің қолданыс аясын кеңейтудің маңызды жолдарының бірі болып табылады. Жаратылыстану, математика, информатика сияқты пәндерді қазақ тілінде меңгеру оқушылардың ғылыми тілін қалыптастырады. Бұл өз кезегінде қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дамуына ықпал етеді.

Мектептегі тілдік ортаны қалыптастыру да ерекше рөл атқарады. Яғни, мектепшілік іс-шаралар, тәрбие сағаттары, үйірмелер мен байқаулар қазақ тілінде ұйымдастырылуы тиіс. Бұл оқушылардың тілге деген қызығушылығын арттырып, оны күнделікті өмірде қолданылады.

Тағы бір маңызды мәселе – қазақ тілін цифрландыру. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы тілдің жаңа кеңістікте өмір сүруін талап етеді. Қазақ тілінің интернеттегі үлесін арттыру, сапалы контент жасау, автоматты аударма жүйелерін жетілдіру, тілдік корпустар құру – бүгінгі күннің басты міндеттері. Бұл бағытта жасанды интеллект пен тілдік технологияларды тиімді пайдалану қажет.

Әдебиеттану саласына келсек, мұнда да бірқатар өзекті мәселелер бар. Ең алдымен, ұлттық әдеби мұраны жаңаша көзқараспен зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Классикалық шығармаларды қазіргі заман тұрғысынан талдау, олардың идеялық-көркемдік ерекшеліктерін жаңа әдіснамалар арқылы қарастыру маңызды. Сонымен бірге, тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінің даму үрдістерін жүйелі түрде зерттеу де өзекті мәселе болып табылады.

Қазіргі әдеби үдерісте жанрлық өзгерістер мен жаңашылдықтар байқалады. Постмодернизм, эксперименттік әдебиет, жаңа әдеби формалар қазақ әдебиетінде де көрініс табуда. Бұл құбылыстарды ғылыми тұрғыда саралау, олардың ұлттық әдебиетке әсерін анықтау – әдебиеттанушылардың алдында тұрған міндеттердің бірі.

Сондай-ақ, әдеби аударма мәселесі де ерекше назар аударуды қажет етеді. Қазақ әдебиетін әлемге таныту үшін сапалы аудармалар қажет. Көркем шығармаларды басқа тілдерге дәл әрі көркем жеткізу – күрделі әрі жауапты іс. Бұл бағытта кәсіби аудармашылар даярлау, аударма теориясын дамыту маңызды.

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында білім беру жүйесін цифрландыру – уақыт талабы. Осыған байланысты мектепте қазақ тілін оқыту үдерісін де цифрлық технологиялармен ұштастыру өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Қазақ тілін цифрландыру – оның қолданылу аясын кеңейтіп қана қоймай, оқыту сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Біріншіден, қазақ тілінде сапалы цифрлық білім беру ресурстарының жеткіліксіздігі байқалады. Электронды оқулықтар, интерактивті тапсырмалар, мультимедиялық материалдар саны әлі де шектеулі. Бұл оқушылардың тіл үйренуге деген қызығушылығын төмендетуі мүмкін. Сондықтан қазақ тіліндегі заманауи, тартымды әрі мазмұнды цифрлық ресурстарды көбейту қажет.

Екіншіден, мұғалімдердің цифрлық сауаттылығы да маңызды рөл атқарады. Қазақ тілін оқытатын педагогтар жаңа технологияларды тиімді пайдалана алуы тиіс. Онлайн платформалар, білім беру қосымшалары, виртуалды сыныптар арқылы сабақ өткізу – қазіргі заман мұғаліміне қойылатын негізгі талаптардың бірі.

Үшіншіден, қазақ тілін оқытуда цифрлық платформаларды тиімді қолдану қажет. Онлайн тесттер, ойын элементтері бар тапсырмалар, бейнесабақтар оқушылардың қызығушылығын арттырып, білімді жеңіл меңгеруге көмектеседі. Сонымен қатар, қашықтан оқыту жағдайында қазақ тілін үйренуге мүмкіндік береді.

Тағы бір маңызды мәселе – қазақ тілінің интернет кеңістігіндегі үлесі. Оқушылардың көпшілігі ақпаратты интернеттен алатындықтан, қазақ тіліндегі сапалы контенттің болуы аса маңызды. Білім беру сайттары, бейнесабақтар, танымдық материалдар қазақ тілінде қолжетімді болуы тиіс.

Сонымен қатар, жасанды интеллект технологияларын қолдану мүмкіндігі де артып келеді. Қазақ тілінде автоматты аударма, мәтінді тану, дыбысты мәтінге айналдыру сияқты құралдар оқыту

үдерісін жеңілдетеді. Бұл бағыттағы жұмыстарды жетілдіру қазақ тілінің цифрлық дамуына жол ашады.

Қазіргі қазақ әдебиеті үздіксіз даму үстінде. Әдеби үдерісте жаңа бағыттар мен жанрлық өзгерістер пайда болып, көркем шығармалардың мазмұны мен формасы жаңарып келеді. Осы өзгерістерді мектепте оқыту барысында «Адал азамат» бағдарламасымен байланыстыру – оқушылардың рухани және тұлғалық дамуына ықпал ететін маңызды бағыттардың бірі.

Қазіргі әдеби үдерісте модернизм, постмодернизм элементтері, қысқа әңгімелер, эссе, блог форматындағы шығармалар кеңінен таралуда. Бұл жанрлық өзгерістер оқушылардың қызығушылығына жақын келеді, өйткені олар қазіргі заманның шындығын, адамның ішкі жан дүниесін, қоғамдағы мәселелерді бейнелейді. Сондықтан мұндай шығармаларды оқу барысында оқушылар тек әдеби білім алып қана қоймай, өмірлік құндылықтарды да меңгереді.

«Адал азамат» бағдарламасының негізгі мақсаты – адалдық, әділдік, жауапкершілік, отансүйгіштік сияқты қасиеттерді қалыптастыру. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі әдеби шығармаларды талдау кезінде кейіпкерлердің іс-әрекетіне моральдық тұрғыдан баға беру, олардың мінез-құлқын «адал азамат» қағидаларымен салыстыру тиімді әдіс болып табылады. Бұл оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытып, дұрыс шешім қабылдауға үйретеді. Сонымен қатар, жанрлық өзгерістерді оқытуда шығармашылық тапсырмаларды қолдану маңызды. Оқушыларға эссе жазу, блог жүргізу, қысқа әңгіме құрастыру сияқты жұмыстар беру арқылы олардың өзіндік ойлау қабілетін дамытуға болады. Бұл тапсырмалар оқушылардың өз көзқарасын білдіруге, қоғамдағы мәселелерге бейжай қарамауға тәрбиелейді.

Мектепте әдеби үдерісті оқыту барысында цифрлық технологияларды пайдалану да тиімді. Әлеуметтік желілердегі әдеби контент, онлайн кітаптар, бейне талдаулар арқылы оқушылар қазіргі әдебиетті тереңірек түсіне алады. Бұл тәсілдер «Адал азамат» бағдарламасының құндылықтарын заманауи форматта жеткізуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, қазіргі әдеби үдеріс пен жанрлық өзгерістерді «Адал азамат» бағдарламасымен байланыстыра оқыту – білім беру мен тәрбиені ұштастырудың тиімді жолы. Бұл бағыт оқушылардың әдеби сауаттылығын арттырып қана қоймай, олардың бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастырып, саналы, жауапты азамат тәрбиелеуге ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдары – ұлттық руханияттың негізін құрайтын маңызды салалар. Қазіргі қоғамдағы жаһандану үдерістері бұл ғылымдардың алдына жаңа міндеттер мен күрделі мәселелер қойып отыр. Тілдің қолданыс аясын кеңейту, оны цифрландыру, терминологиялық жүйені жетілдіру – қазақ тіл білімінің басты бағыттары болып табылады.

Сонымен қатар, әдебиеттану саласында ұлттық әдеби мұраны жаңаша зерттеу, қазіргі әдеби үдерісті талдау және жанрлық өзгерістерді саралау өзекті мәселелер қатарында. Бұл бағыттар әдебиеттің дамуына ғана емес, жас ұрпақтың рухани қалыптасуына да тікелей әсер етеді. Қорыта айтқанда, мектепте қазақ тілін цифрландыру – білім сапасын арттырудың тиімді жолы. Ол үшін цифрлық ресурстарды көбейту, мұғалімдердің біліктілігін арттыру және заманауи технологияларды кеңінен енгізу қажет. Бұл қазақ тілінің заман талабына сай дамуына және оның болашақтағы маңызын арттыруға ықпал етеді.

Мектеп жағдайында аталған мәселелерді тиімді жүзеге асыруда «Адал азамат» бағдарламасының маңызы зор. Бұл бағдарлама арқылы білім алушыларға ұлттық құндылықтарды сіңіру, әдеби мұраны құрметтеу, қазіргі әдебиетті түсіну және тілдің маңызын ұғындыру мүмкіндігі артады. Оқу үдерісінде заманауи әдістер мен цифрлық технологияларды қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Жалпы алғанда, қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелерін шешу – кешенді әрі жүйелі жұмысты талап етеді. Бұл бағыттағы нәтижелі іс-әрекеттер қазақ тілінің мәртебесін нығайтып, ұлттық әдебиеттің дамуына жол ашып, саналы, білімді, отансүйгіш ұрпақ тәрбиелеуге негіз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 2002.
- 2 Байтұрсынов А. Тіл-құрал. – Алматы: Ана тілі, 1992.
- 3 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Жазушы, 1989.
- 4 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 1992.
- 5 Қирабаев С. Қазақ әдебиеті тарихы. – Алматы, 2010.
- 6 Қазақстан Республикасының «Тіл туралы» заңы. – Алматы, 1997.
- 7 Қазіргі қазақ әдебиеті. Оқу құралы. – Алматы, 2018.

8 Қазақ тіл білімінің мәселелері. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2015.

9 «Адал азамат» тәрбие бағдарламасы бойынша әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2023.

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТІЛ ӨНЕРІ

КАСЫМОВА Г. Ж.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, «Сілеті жалпы орта білім беру мектебі», Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Шешендік – қазақ елінің көнеден келе жатқан дәстүрлі тіл өнері. Шешендік – сирек ұшырасатын қасиет-дарын. Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр қисынға құрылады. Шешендік өнер мен билік қолма-қол туып айтылатын, суырыпсалма жүрекжарды әділ сөздерге негізделіп шығармашылық сипатымен дараланады. Асыл ойдың алтын қазығы болған шешен-билердің халық жадында сақталып келген дана ойлары келешек ұрпақ үшін әрқашан тәрбие-өнер мектебі болған. Енді елдікке, бірлікке шақыруда, халық тарихын байыппен саралап, бүгінгі ұрпақ санасына жеткізуде шешендік сөздердің маңызы ерекше. Халқымыз «Сөз қадірін білмесең, өз қадірінді білмейсің», «Сөз сүйектен өтеді», «Шешеннің тілі қылыштан өткір, қылдан нәзік» деп, сөз өнерін ерекше тани білген. Шешендік сөздер – ғасырдан-ғасырға ұласып, халық игілігіне жарап келе жатқан ұлттық мұрамыздың бірі. Қысқа да нұсқа, бейнелі, мағынасы терең, шымыр, қисынға құрылған бұл сөздер тыңдаушының көңілінен шығып оны сөзсіз иландырады [1, 22-б.].

Шешендік өнеріне ерте замандардан-ақ, үлкен мән берілген. Ежелгі грек, рим елдерінде шешендік өнерді «риторика» деген атпен жеке пән ретінде оқыған. Дүние жүзіне әйгілі ерте заман шешендері Пратогор, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сияқты өз заманының мемлекет қайраткерлері, ел аузына қараған ойшылдары болған. «Риторика» ғылымы өнердің падишасы ретінде ерекше бағаланған. М.В.Ломоносовтың 1748 жылы басылып шыққан «Шешендікке қысқаша басшылық» атты еңбегі бұл өнердің Ресейде дамып, қалыптасуына түрткі болды. Қазақтың шешендік сөз тарихы Майқы би мен Аяз билерден басталып (XII-XIII ғғ.), Жиренше шешен, Асан қайғы (XIV-XV ғғ.) есімдерімен қатысты қалыптасып, өркендей түсті. Шалғез, Бұхар (XV-XVIII ғғ.), Шортанбай, Дулат, Мұрат,

Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекелерге жалғасты. Шешендік өнерінің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV-XVIII ғғ. Бұл кез қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді. Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан ұшыратамыз. Осы сөз өнерінің кең қанат жайып, орнығып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары – жыраулар толғаулары, айтыстар мен мақал-мәтелдердің орны ерекше. Ұлттың ұлы мұраттары мен ұлылығы, ірілігі мен бірлігі, саналылығы мен пәктігі, есендігі мен еркіндігі, намысы мен ынтымағы үшін, тәуелсіздігін қорғау, тұтастығын сақтау, қорғаныс қабілетін күшейту жолында күш-қуатын, білім-білігін сарқа пайдаланған, ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермеген сол бір заманның жарқырап туған жарық жұлдыздары, мемлекет мәмлелерлері Үйсін Төле бидің, Қаздауысты Қазыбек бидің, айыр тілді Алшын Әйтеке бидің кесімдері, үлбіреген нәзік сезіммен, жан толқытарлық ғажайып құлшыныспен, терең тебіреніспен айтылған айшықты да асыл ойлары көнермейді [1, 47-б.].

Осы уақытқа шейін шешен-билердің мейлінше дәл, ұтымды сөздері көркем сөз ретінде қарастырылып келгені белгілі. Негізінде, шешен-билер мемлекет тағдырын шешетін шынайы тұлғалар. Мемлекеттің көсегесінің көгеруі, дамуы нағыз шешен-билердің тегеуірінді өнерімен, өнегесімен, ұлтының салт-дәстүрін, рухани болмысының қасиеттерін, ерекшеліктерін бойына дарытқан текті тұлға, ереже-қағидаларына жүйрік әрі жетілдіруші дархан дарын, әлеуметті ілгері сүйрейтін, қызғыштай қорғайтын, жақсылыққа үндейтін үлгілі ұйымдастырушы.

Ұлттық шешендік өнер ғылымының тарихы, әлбетте, «Шығыстың Аристотелі» атанған данагөй Әбу Насыр Әл-Фарабиден басталады. Ол «Риторика» атты күрделі трактатында ғылыми-теориялық топшылауларын алдымен кәдімгі тәжірибелік іс-мақсатта, қолдану аясынан туындатады.

Пікір сайысында, тіршілік таласында, дау дамай үстінде қоғам, адам, жер-су, мемлекет тағдырын, аса мәнді өмірлік мәселелердің түйінін шешуде, келешегін айқындауда риториканың әдісі мен тәсілдерін, шешендік қарым-қабілеттің қыр-сырларын мінсіз менгеру қажет. Нақтылап айтқанда, көз жеткізу, көкейге ұялату, ұғып тыңдау, дәлелді пікір айту, шыншыл көзқарас, тиянақты білім, сөйлеушінің бет-жүзі, қимыл-әрекеті сияқты ұғымдарды жіктеп, түсіндіреді.

Шешендік сөздер қазақ ауыз әдебиетіндегі шағын көлемдегі дидактикалық жанрлар. Қоғам өмірінде, табиғат құбылыстарына байланысты терең ой, бейнелі шебер тілмен айтылған халық шығармасы, тапқырлық сөздер мен тұжырымдар. Жанр мазмұнына қарай шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік дау деп үш салаға бөлінеді [2, 62-б.].

Даудың әр қайсысы бірнеше түрге (жер дауы, жесір дауы, құн, мал, ар дауылары) жіктеледі. Шешендік арнау бата, тілек, әзіл-сын, көңіл айту, естірту т.б. нұсқалардан тұрады. Шешендік толғауға қоғам, заманға байланысты білім берерлік, тағлым-тәрбиелік мәні бар тақпақ, термелер жатады. Ал шешендік дауларда азаматтық істерді шешуге қатысты шешендік, тапқырлық сөздер, ұйғарымдар бейнеленеді. Шешендік сөздер мазмұны мен құрылысы жағынан мақал мен мәтелге, аңыз-әңгімелерге, толғауларға, айтыстарға жақын. Композициялық құрылысына қарай пернелі сөз, термелі сөз болып екі топқа бөлінеді. Қара сөзбен айтылғандары – пернелі сөз, толғау, тақпақ түріндегілері термелі сөз деп аталады. Шешендік сөздер сонымен қатар түсінік пен түйінді сөздерден құралады. Түйінді сөз тұрақты, түсінік сөз ауыспалы мағынада келеді. Шешендік сөздер жазба әдебиетке жақын жанр. Оқиғалардың реалистігі, тілінің әдебилігі және белгілі халық ойшылдарының (Майқы би, Аяз би, Жиренше шешен) шешен билердің (Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің) аттарымен айтылатындығы бұл пікірді растай түседі. Шешендік сөздердің көпшілігі бастапқы қалпында сақталған. Шешендік сөздер нұсқалары өзін тудырған қоғаммен, себептермен бірге жойылып, біздің заманымыздағы қызметі көркем әдебиетке ауысты [3, 38-б.]. Шешендік сөздер – тапқырлық пен шешендікке үйрететін көркем сөз үлгісі ғана емес, халықтың көне тарихымен бірге жасап келе жатқан тәрбиелік мәні зор халық даналығы. Ол түрік тектес халықтардың көпшілігінде кездеседі.

Шешендік өнердің қайта жаңғыру-қоғамдық қажеттілік. Қазір ақпараттар легінің заманы, ақпараттық қоғам өмірде жаңа үрдістерге жол ашты, шешендіктің жаңа түрін туғызды. Жаңа шешендіктің міндеті тіліміздегі барлық сөздерді өмірдің барлық саласында қолдана білуді жүктейді. Қазіргі шешендіктің басты міндеті-терең ойлап, ақылға салуға айтылған сөзді тек қабылдап, оның мағынасын дұрыс түсінуге, өзіне керек емес ортаның әсіресе түсіп қалмауға үйрету. Бұл – монолог құрай алу, басқалармен диалогқа түсе алу, іскерлік жағдайында тілдік қарым-қатынаста сөз жүйесін басқара алу деген сөз. қазіргі шешендік оқушыларды этика нормаларына

баулып, сөз мәдениетін жітік меңгерту, ұнамды да сенімді сөйлей білуге үйретуі тиіс.

Шешендік өнер – зайырлы қоғамның әлеуметтік және экономикалық өсуінің кілті. Қоғамдық сауығуда адамның білімі, денсаулығы, көңіл-күйі, еңбектегі табысы үлкен рөл атқаратын болса, осындай қоғамдық ахуалды қалыптастыратын да мәдениетке негізделген тілдік қарым-қатынас. Тілдік қарым-қатынаста кісінің білімі, өзін-өзі ұстау мәдениеті, тындау және сөйлеу мәдениеті шешуші рөл атқаратын болса, осындай мәдениетті қалыптастыратын да шешендік өнер. Қай кезде болса да шешендік өнердің қызметі қоғамды басқару, мораль қалыптастыру, этика мен адамгершілік, стиль қалыптастыру, сөйлеу әрекетін жандандыру болған.

Аристотельдің айтуынша шешендік өнердің негіздерін үш нәрсе құрайды: мерзімді жағдай; авторлық жігер шабыт; парасатты, ойлы сөз. жағдай уақытқа, орынға, тақырыпқа қатысты. Көпшілік алдында сөйлейтін сөз өзінен-өзі туындамайды, белгілі бір орында, белгіленген уақытта, көпшілікті қызықтыратын тақырып төңірегінде жүзеге асады. Шешендік әрекеттің екінші бөлігі – ынта-жігер, шабыт, көзқарас, түпкі ой. Шешендік әрекеттің үшінші бөлігі-парасат, ақыл-ой. Ақыл-ой тілдік құралдар арқылы көрінеді, сондықтан сөйлеуші тындаушыларына жететін сөздерді іріктейді, түсінуге жеңіл тілдік құралдарды тындайды. Сонымен, этнос – шешендік сөзді тудыратын жағдай, пафос – шешендік сөздің мағынасын жасауға негіз болатын ынта-жігер, логос – ынта-жігердің, яғни пафостың тілдік құралдар қажетті сөздер арқылы іске асуы. Мысалы, көпшіліктің бас қосуы белгілі бір жерде, белгіленген бір мерзімде, анықталған тақырыпта өтеді. Бұл – этнос. Сөйленетін сөздің мазмұны тақырыпқа, айтылатын орнына, уақытына сәйкес сөйлеушілер тарапынан ойластырылады. Бұл – пафос. Сөйлеушілер бөріне бірдей түсінікті сөздермен, тілдік құралдармен сөйлеуге ғана тиісті. Бұл – логос.

Қазақ шешендік өнерінің тарихына көз жіберсек, шешендік өнердің дамуында осы үш элементтің шешуші рөл атқарғанын көреміз. Халықтық мәселелерді талқылаған әрбір халық жиналысы, әр түрлі дау-дамайларды шешуге арналған билер кеңесі, жақсы мен жаманды айыратын айтыс өнері белгілі бір тақырыптардың төңірегінде келісілген орын мен уақытта өткізіліп отырған; сөйлеушілер тақырыптан ауытқымай, тындаған мәселелердің айналасында ортақ мазмұнды өрбітіп, басты-басты ойларды шешуге ат салысқан; жиынға қатысушы немесе таңдаушы көпшіліктің ақыл-

ойына әсер етіп, түрткі болатындай, парасатқа жетелейтін қуатты да көркем, әсерлі де айқын, халыққа түсінікті тілмен сөйлеуді мақсат еткен.

Олай болса, оқушыларды шешендік өнерге баулу үшін, оларды сөйлететін жағдай туғызу керек, кімдердің алдында, қандай уақытта, қандай тақырыпта сөйлейтіндеріне қарай сөздің мазмұнын, негізгі идеясын, басты-басты ойларды келісіп анықтау қажет, сөйлейтін аудиториясының жас құрамына, білім деңгейіне қарай тілдік амалдарды іріктеу орынды.

Мысалы, Аристотель шешендік өнер мен поэзияны бөліп қарады. Шешендік өнердің міндетін сендіру, поэзияның міндеті еліктеу екенін айтып, поэзияның ақыл үйрету, тәлім-тәрбие беру жағы бар екенін жоққа шығармады. «Поэтикалық мәтіндер арқылы да ақыл үйретуге болады, бірақ ол ұзаққа бармайды, себебі оның ақылды қозғайтын эффектісін тындаушы тез ұмытады», – дейді Аристотель [4, 78-б.].

Шешендік – стилистика мен грамматикаға тығыз байланысты. Ойын түсінікті әрі айқын әрі көркем жеткізе білу үшін, шешен грамматика мен стилистика заңдарын жетік меңгеруі тиіс. Грамматика кез келген сөйлеуді оның мазмұны мен мақсатына қарамастан құрауға қатысады. Грамматика нормалары бұзылса сөйлеу әрекеті табысқа жетпейді, ой айқындылығына нұқсан келеді. Дұрыс құрылған сөйлемдер ғана сөйлеушісі мен тындаушысын түсіністікке жетелейді.

Шешен сөз қара сөз шығармаларының бөлектей бір сөз емес, бұл да пайымдама болады. Мұның пайымдамадан бөлектенетін жері мынада: айымдамада жазушының мақсаты-негізгі пікірін баяндап, түрлі дәлелдермен сипаттап түсіндірумен қоймай, пікірін нандыру, сендіру, ұйыту, балқыту, иман келтіру болады.

Шешен сөзде айтушының мақсаты- баяндап, сипаттап, анық түсіндіріп беру. Осы айтылған мақсаттарға қарай шешен сөздің тілі уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді тіл болады.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті, соның ішінде дәстүрлі шешендік сөздері, міне сондай халық сақтаған, халық өңдеуінен өткен құнды мұралардың, асыл қазыналардың бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Балтабай Адамбаев «Шешендік сөздер», Алматы, «Отау» 1992., - 320б

2. М.Г.Габдулин,Б.А., Адамбаев. «Шешендік сөздер» Алматы, «Жазушы» 1967., -228б

3. «Қазақтың би-шешендері» Н.Төреқұлов., М.Қазыбеков., Алматы «Жалын» 1993., - 189б

4. Г.Қосымова, «Қазақ тілі шешендік өнер»алматы «Мектеп» 2011., - 192б.

МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІН ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ ТҰРҒЫСЫНАН ОҚИТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

КАСЫМОВА Ж. Б.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 11 ЖОББМ, магистрант,
Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
ЖОЛДАСБЕКОВА К. Ж.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 11 ЖОББМ, Павлодар қ.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінде тек білім беру ғана емес, сонымен қатар тұлғаны қалыптастыру мәселесі басты назарда тұр. Әсіресе ұлттық құндылықтарды сақтап, оны жас ұрпақтың бойына сіңіру маңызды міндеттердің бірі болып отыр.Қазақ тілі пәні осы бағытта ерекше орын алады. Себебі тіл – тек қарым-қатынас құралы емес, ол ұлттың рухани әлемінің көрінісі. Қазақ тілін оқыту барысында оқушылар халықтың мәдениетін, дәстүрін, дүниетанымын таниды.Алайда қазіргі мектеп тәжірибесінде кейбір сабақтар тек грамматикалық материалмен шектеліп, оның мазмұндық жағы толық ашылмай жатады. Бұл оқушылардың тілге деген қызығушылығын төмендетуі мүмкін.Сондықтан қазақ тілі пәнін ұлттық таным тұрғысынан оқытудың қазіргі жағдайын талдау және оны жетілдіру жолдарын анықтау өзекті болып табылады.

1. ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ ЖӘНЕ ОНЫҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ОРНЫ

Ұлттық таным – бұл халықтың тарихи тәжірибесі, мәдениеті, салт-дәстүрі мен дүниеге деген көзқарасының жиынтығы. Ол адамның ойлауына, мінез-құлқына және дүниені қабылдауына әсер етеді. Білім беру процесінде ұлттық таным оқушыларды өз халқының мәдениетін құрметтеуге, ұлттық құндылықтарды түсінуге тәрбиелейді. Бұл әсіресе тіл пәндері арқылы тиімді жүзеге асады.

Қазақ тілі сабақтарында ұлттық танымды қалыптастыру үшін:

– ұлттық мазмұндағы мәтіндер қолдану

– мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді талдау

– тарихи және мәдени тақырыптарды енгізу
Мұндай тәсілдер оқушылардың тек тілдік білімін емес, олардың ойлау қабілетін де дамытады. Сонымен қатар, ұлттық таным оқушының өзіндік көзқарасын қалыптастырады. Ол өз мәдениетін түсініп, басқа мәдениеттермен салыстыра алады.

2. ҚАЗАҚ ТІЛІН ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ ТҮРҒЫСЫНАН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Қазіргі мектептерде қазақ тілін оқытуда ұлттық мазмұн біртіндеп енгізіліп келеді. Оқулықтарда ұлттық мәдениетке байланысты мәтіндер бар, бірақ олар әрдайым толық талданбайды. Кейбір жағдайда оқушылар мәтінді оқып шығады, бірақ оның мағынасын терең түсінбейді. Бұл ұлттық танымның толық қалыптасуына кедергі келтіреді

Мұғалім бұл мәселені шешуде маңызды рөл атқарады. Ол:

- мәтінді талқылауды ұйымдастыруы керек
- оқушыларға сұрақтар қою арқылы ойландыруы қажет
- материалды өмірмен байланыстыруы тиіс

Кесте 1 – Оқыту тәсілдерінің салыстырмасы

Көрсеткіш	Дәстүрлі оқыту	Ұлттық танымға негізделген оқыту
Мазмұны	Тек грамматика	Тіл + мәдени мазмұн
Оқушы әрекеті	Тыңдау	Талдау, пікір айту
Қызығушылық	Орташа	Жоғары
Нәтиже	Жаттау	Түсіну

Бұл кестеден екі түрлі оқыту тәсілінің айырмашылығы анық көрінеді. Дәстүрлі оқытуда басты назар грамматикалық ережелерге беріледі. Оқушы көбінесе тыңдаушы рөлінде қалып, дайын ақпаратты қабылдайды. Ал ұлттық танымға негізделген оқытуда сабақ мазмұны кеңейеді. Оқушы тек тілдік ережені үйреніп қана қоймай, оның артында тұрған мәдени мәнді түсінеді. Бұл оның сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, мұндай тәсілде оқушы белсенді болады. Ол өз ойын айтып, пікір білдіреді, салыстырады. Нәтижесінде білім тек жатталмайды, саналы түрде меңгеріледі.

3. ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

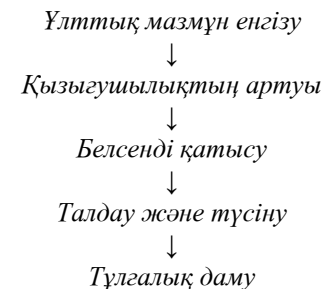
Ұлттық мазмұнды қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Олар өз мәдениетін түсіну арқылы пәнге жақындай түседі.

Бұл әдіс оқушылардың:

ойлау қабілетін дамытады
сөйлеу дағдысын жақсартады
өз пікірін білдіруге үйретеді

Сонымен қатар, оқушылар ұлттық құндылықтарды түсініп, оларды құрметтеуге үйренеді.

Тірексызба 1 – Ұлттық танымға негізделген оқыту процесі

Тірексызба оқыту процесінің кезеңдерін көрсетеді. Бірінші кезеңде сабақта ұлттық мазмұн беріледі. Бұл оқушының назарын аударады. Екінші кезеңде қызығушылық артады. Оқушы сабаққа белсенді қатыса бастайды. Ол тек тыңдап қоймай, өз ойын айтуға тырысады. Үшінші кезеңде оқушы материалды талдайды. Бұл оның ойлау қабілетін дамытады. Сонында бұл процесс тұлғалық дамуға әкеледі. Яғни, ұлттық таным тек білім беріп қана қоймай, оқушыны жан-жақты дамытады.

Зерттеу нәтижелерін талқылау

Жүргізілген талдау қазақ тілі пәнін ұлттық таным түрғысынан оқытудың тиімділігін нақты көрсетеді. Сабақ барысында ұлттық мазмұн қолданылған кезде оқушылардың қызығушылығы артып, олар оқу процесіне белсендірек қатыса бастайды. Бұл әсіресе мәтінмен жұмыс кезінде анық байқалады, себебі оқушылар өздеріне таныс мәдени элементтерді көргенде материалды жеңілдірек қабылдайды. Сонымен қатар, ұлттық мазмұн оқушылардың ойлауына әсер етеді. Олар тек мәтінді оқып қоймай, оның мағынасын түсінуге, талдауға және өз көзқарасын білдіруге тырысады. Бұл олардың логикалық ойлауын дамытып, сабақтағы белсенділігін арттырады. Мұндай жағдайда оқыту процесі біржақты емес, өзара әрекетке негізделген түрде өтеді. Тағы бір маңызды байқалған жайт – оқушылар ұлттық құндылықтарды түсіне бастағанда, олардың пәнге

деген көзқарасы өзгереді. Олар қазақ тілін тек пән ретінде емес, өз мәдениетімен байланысты маңызды құрал ретінде қабылдайды. Бұл олардың ішкі мотивациясын күшейтеді. Дегенмен, қазіргі тәжірибеде бұл тәсіл барлық жерде бірдей деңгейде қолданылып отырған жоқ. Кейбір жағдайда ұлттық мазмұн тек мәтін ретінде беріліп, оның терең мәні ашылмай қалады. Мұндай кезде оқушы тек ақпарат алады, бірақ оны толық түсінбеуі мүмкін. Сондықтан сабақ барысында ұлттық мазмұнды тек беру жеткіліксіз, оны талдау, талқылау және өмірмен байланыстыру қажет. Осындай жұмыс түрлері арқылы ғана оқыту нәтижесі жоғары болады.

Жалпы алғанда, ұлттық танымға негізделген оқыту оқушылардың білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың тұлғалық дамуына да әсер етеді. Бұл тәсіл қазіргі білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі ретінде қарастырылуы тиіс.

Жалпы алғанда, қазақ тілі пәнін ұлттық таным тұрғысынан оқыту қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыты болып табылады. Бұл тәсіл оқушылардың тілдік білімін ғана емес, олардың рухани және мәдени дамуын қамтамасыз етеді. Ұлттық мазмұнды жүйелі түрде қолдану оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырып, олардың белсенділігін күшейтеді. Сонымен қатар, бұл әдіс оқушылардың ойлау қабілетін дамытып, өз пікірін еркін жеткізуге үйретеді. Қазіргі жағдайда мұғалімдер ұлттық танымды сабаққа тиімді енгізудің жолдарын жетілдіруі тиіс. Бұл білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, ұлттық танымға негізделген оқыту – оқушыны жан-жақты дамытудың тиімді тәсілі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Оразбаева, Ф. Ш., Рахметова, Р. С. (2005). Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы: Print-S. <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1108535>

2 Әбілқаев, А., Бейсенбайқызы, З. (2014). Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы: Нұр-Print. https://library.qyzpu.edu.kz/lib/?e_kl s=%D2%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B+%D1%82%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BD+%D0%BE%D2%9B%D1%8B%D1%82%D1%83+%D3%99%D0%B4%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%96

3 Сатыбаева, А., Сатыбаева, Г. (1989). Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы: Мектеп. <https://k.twirpx.link/file/2338816/>

4 Бітібаева, Қ. (1997). Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы: Пауан. <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1107491>

5 Ақатаева, Ш. Б. (2021). Қазақ тілін оқыту әдістемесінің қазіргі мәселелері. <https://rep.keu.kz/bitstream/123456789/545/1/%D0%90%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0%209.pdf>

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

КОПЕЕВА А. К.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, «№2 Ертіс жалпы орта білім беру мектебі» КММ, Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Функционалдық сауаттылық адамның мамандығына, жасына қарамастан үнемі білімін жетілдіріп отыруы. Мұндағы басшылыққа алынатын функционалдық сапалар: белсенділік, шығармашылық тұрғыда ойлау, шешім қабылдай алу, өз кәсібін дұрыс тандай алуға қабілеттілік, т.б. Осыған сәйкес алған білімдері негізінде әрекет етуге қабілеттілік пен кез келген тілдік жағдаяттарда қарымқатынасқа түсе алу даярлығын білдіретін құзыреттілікті қалыптастыру – үздіксіз білім беру жүйесінің маңызды буыны болып саналатын жалпы білім беретін орта мектептердегі қазақ тілі пәнін оқытудың басым бағыттарының бірі. Функционалдық сауаттылық қазақ тілінің функционалды сипатын зерделеу арқылы қалыптасады. Ұлттық білім беру парадигмасы, оның басты ұстанымдары бәсекеге қабілетті білімді де білікті ұрпақты тәрбиелеу болып табылады. Ол өз халқының баға жетпес байлығы ана тілін жетік білетін, ұлттық мәдени құндылықтарды бағалай алатын, тілдің таным және қатынас құралы ретіндегі ғажайып мүмкіншілігін пайдалана білетін тұлға қалыптастыру деген сөз. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту — бүгінгі заманның талабы. Соның ішінде оқу сауаттылығы- оқушылардың жазба мәтіндерді түсінуі және қолдануы, мәтін барысында ой толғауы, жаңа білім игерудегі әдіс-тәсілдерді қолдануы, әлеуметтік ортаға бейімделуі. Яғни, оқу сауаттылығының негізі — мәтінмен жұмысты толық қалыптастыру болып табылады. Қазақ тілі сабақтары тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларының ерекшеліктері арқылы іске асады. Сондықтан күнделікті сабақты дағдылар ерекшелігін ескеріп құру, оқу сауаттылығын арттыруда маңызды роль

атқарады. Соның ішінде оқылым дағдыларының ерекшеліктері оқу сауаттылығын арттырудың бірден бір жолы. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру – білім беру процесінің негізгі бөлігі болып табылады. Қазіргі әлемдік білім кеңістігіндегі халықаралық стандарт талаптарына сай оқыту үдерісінің орталық тұлғасы білім алушы субъект, ал ол субъектінің алған білімінің түпкі нәтижесі құзыреттіліктер болып белгіленуі білім беру жүйесінде «функционалдық сауаттылықты» қалыптастыру мақсаты негізге алынып отыр.

Қазақ тілін оқыту барысында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту – олардың психологиялық қырынан даму мәселесінде қарастыруды қажет етеді. Оқушылардың дамуы дегеніміз – оның өмірлік күш-қуаты мүмкіндіктерінің жүзеге асырылуы. Сондықтан сол дамытатын қабілеттерді және олардың оқу-танымдық үдерістегі қызметі ерекше қажет. Ал оқушыны белгілі бір психикалық алғышарттарға ие болып келетін, танып білу мүмкіншіліктері мол жеке тұлға деп қарастыру – теориялық ұғым жасаушы субъектінің болмысын анықтау болып табылады.

Психологияда баланың дамуы туралы екі түрлі бағыттағы көзқарас бар: бірі – баланың дамуын жеделдетуге болады, екіншісі – баланың дамуын табиғи күйінде қалдыру керек, тежеңкіреу керек. Себебі, қоғам баланы ертерек есейтуге әрдайым бейім тұратындықтан оның өмірлік күшінің толық пісіп – жетілмеуі мүмкін.

Қоғам дамуы барасында балаға әсер ететін ықпалы зор күштер болады. Бала соның негізінде белгілі бір даму жетістіктеріне ие болып, қалыптасады. Бірақ, оқу – танымдық процесс білім беру мен тәрбиелеуді бір тізгінде ұстайтын болғандықтан, баланың сыртқы және ішкі даму барысындағы тепе – теңдікті бұзып алмау жағына сақ болу керек. Ол үшін оқушы тіл туралы алған білімдерін интериоризациялауы тиіс. Бұл жерде қазақ тілін функционалдық мақсатта оқыту маңызды рөл атқарады. Оқушылар тілдің грамматикалық ережелерін есте сақтап, жатқа қайталап айта алады. Осы тілдік құбылыстар туралы білімін коммуникативтік мақсатта еркін пайдалану қабілеті болмайды, кейбір кездері тілдің грамматикасын игерген оқушы сабақтан тыс кездерде сол тілде жақсы сөйлей алады. Қазақ тілін оқыту сабақтарында тілді жылдам және сапалы игеру үшін міндетті шынайы түрдегі қарым-қатынастар жағдаяттарды ұйымдастырылуы керек. Мұндай сөйлеу – тілдік жағдаяттары арқылы оқушылар саналы түрде қазақ тілін меңгере

алады. Тілдің саналы түрде игерілуі баланың танымдық қабілеті мен таным күштерінің бірігуі арқылы іске асып отырады. Баланың дамуға бейіс таным күштерін байқаған мұғалім арнайы жұмыс арқылы оны ұштай түсуі тиіс. Мұғалім оқушының қазақ тілінде сауатты жазуын қамтамасыз ету барысында міндетті түрде оның танымдық қабілеттерінің де дамуын да ескеріп отырғаны жөн. Даму барысы оның физиологиялық даму мүмкіндіктерімен үйлесе келуін де қажет етеді.

Мұғалім оқу – танымдық процестің жетекшісі мен ұйымдастырушысы ретінде оқушының биологиялық және әлеуметтік дамуын үйлестіріп отыруды басты назарда ұстайды. Жасөспірім кезінде баланың танымдық қызметі ерекше белсенділікпен өтеді. Абай Құнанбаевтың 7-ші қара сөзінде айтылған танымдық қызығушылық енді мектепте түрлі салаларды меңгерумен арта түседі. Осы ретте оқушының қазақ тіліндегі коммуникативтік құзіреттілігінің оны белгілі бір шынайы ситуацияларға түсіре отырып, төселдірілуіндегі даму процесі туралы айтып өту керек. Осы кездегі оқушының қабылдауы, зейіні, қиялдауы туралы мәліметтер алуы қиын болғанымен, ес пен жады, сөйлеу мен ойлау сияқты таным процестерін тану мүмкіндіктері мол.

Қазіргі педагогикада инновациялық әдістер оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған. Бұл әдістердің қатарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану, интерактивті тапсырмалар мен оқу бағдарламаларын енгізу, онлайн білім беру платформаларының мүмкіндіктерін пайдалану бар. Мысалы, оқушыларға онлайн платформалар арқылы қазақ тіліндегі мәтіндермен жұмыс істеу, сұрақ-жауап сессияларын өткізу, пікірталастар мен дискуссияларға қатысу сияқты тапсырмаларды беру арқылы олардың функционалдық сауаттылығын арттыруға болады.

Қазақ тілінде функционалдық сауаттылықты қалыптастыру кезінде оқушыларға қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді түсіндіру де маңызды. Оқушыларға қоғамдағы мәселелерді қазақ тілінде талқылап, шешім ұсыну арқылы олардың әлеуметтік жауапкершілігін арттыруға болады. Әлеуметтік мәселелер мен өмірлік жағдайларды шешу барысында оқушылардың функционалдық сауаттылығы да дамиды.

Қазақ тілі сабағында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру — бүгінгі заман талабы. Бұл процесс оқушыларды өмірге, қоғамға бейімдеуге, өз ойын жеткізуге, ақпаратты дұрыс қабылдап, қолдануға үйретеді. Оқушылардың

функционалдық сауаттылығын дамыту – олардың жеке тұлға болып қалыптасуының негізі. Сондықтан, қазақ тілі мұғалімдері сабақты тек теориямен ғана шектелмей, оқушылардың практикалық тұрғыдан білімді қалай пайдалану керектігін үйретуі тиіс.

Мемлекеттің білім беру саласында өзіндік даму тенденциясы мен ұлттық саясатты ұстану қағидалары бар. Халықаралық кеңістікке ұмтылу арқылы білім беру үрдісін ұйымдастырудың жаңа парадигмасын құру, интеграциялық ортада сауаттылықты жетілдіру маңызды фактор болып табылады.

Олай болса, функционалдық сауаттылық тұлғаның белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың жиынтығынан құралады.

Біз қарқынды өзгерістер дәуірінде өмір сүріп жатырмыз, бізге оқу, жазу, есептеу сынды қарапайым дағдыларды меңгеру жеткіліксіз. Сондықтан, өзгермелі өмір ағымына ілесе алмай түрлі қиындықтарға тап боламыз.

Бұл қиындықтардың бәрі өмір сүруге қажетті дағдыларды меңгермегендіктен, функционалдық сауатсыздықтан болып отыр.

Функционалдық сауаттылық қазіргі ақпараттық қоғамға жылдам бейімделіп, табысқа жету үшін қажетті, негізгі дағдылардың бірі. Бұл дағды тек дұрыс оқу мен жазуды ғана емес, сонымен бірге оқушылардың алған білімдерін нақты өмірлік жағдайларда қолдана білуін де қамтиды.

Заманауи мектеп оқушыларды қажетті біліммен қамтамасыз етеді, бірақ ол әрдайым үйреншікті жағдайлардың шеңберінен шығу қабілетін қалыптастырмайды. PISA мен TIMSS зерттеулері көрсеткендей мектеп мұғалімдері пәндік білімді жақсы береді, бірақ оны өмірлік жағдайларда қалай қолдануды үйретпейді.

Функционалдық сауаттылық – бұл метапәндік құбылыс, сондықтан да ол барлық мектеп пәндері, сонымен қатар қазақ тілі пәнін оқыту барысында қалыптасады. Функционалды сауаттылық адамның өмір бойы білім жинақтауы, алған білімін өмірде қолдана алу дағдысының болуы.

Қазақ тілі пәнін оқытудың мақсаты – оқушыларды шығармашылықпен жұмыс істеуге және сын тұрғысынан ойлауға дағдыландыру. Оқушылар әңгіме, поэзия, драма, сондай-ақ, ғылыми және бұқаралық ақпарат құралдарының материалдарын оқи отырып, өз түсініктерін дамытады.

Оқу сауаттылығы- оқушылардың жазба мәтіндерді түсінуі және қолдануы, мәтін барысында ой толғауы, жаңа білім игеруі, өз ойын сауатты жеткізуі. Қазақ тілі сабағында тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдылары арқылы жүзеге асады.

Тілдік төрт дағды (айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым) оқушының сөйлеу әрекетін және жазу, тыңдау дағдысын қалыптастырады. Тыңдалым кезінде қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ережелері меңгеріледі. Оқушы мәтінді тыңдау арқылы сауатты жазуға, сөйлеуге, ойын дұрыс тұжырымдауға үйренеді [1.566].

Тыңдалым есту арқылы, мәтінді түсінуге мүмкіндік береді. Тыңдалым дағдысы бойынша:

- негізгі ойды түсіну;
- ақпаратты анықтау;
- түсінгенін практикада қолдана білу;
- ақпаратқа өз көзқарасын білдіру;
- ой қорыта білу дағдылары.

Оқушылар тыңдалым дағдысы арқылы мәтіндегі негізгі ойды түсініп, оны практикада қолдана алады және түсінген ойына тұжырым жасауға үйренеді.

Тыңдау – адам баласының тілдік қарым-қатынасқа түсу кезіндегі басты құралдардың бірі. Біз тыңдау арқылы қоршаған орта, ондағы болып жатқан оқиғалар туралы ақпараттарды ала отырып, дүниетанымымызды, тілдік қорымызды байытамыз. Оқушылар мәтінді дұрыс тыңдау арқылы, сауатты жаза алады, дұрыс сөйлеуге дағдыланады.

Қазақ тілі сабағында мұғалім әртүрлі тапсырмаларды орындату арқылы оқушының сауаттылығын қалыптастырады. Қазақ тілі пәнінен оқушының функционалдық сауаттылығын дамыту мәселесіне мынандай тұжырымдаманы ұсынуға болады:

1. Оқушыларды бірінші сабақтан бастап сөйлесім әрекетінің түрлерін (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым, тілдесім) меңгерте білу;
2. Оқушылардың алған білімдерін өмірде, кез-келген жағдайда, әлеуметтік ортада қолдана алуға үйрету;
3. Мемлекеттік тілде ауызша, жазбаша қарым-қатынас жасау;
4. Әлеуметтік талаптарына сай келу үшін оқушының ақпараттық технологияларды қолдану және проблемалардың шешімін таба алуға үйрету;

5. Оқушылардың өзгермелі өмірге бейімделуіне мүмкіндік беру;

6. Оқушылардың жеке қабілеттерін дамыту;

7. Оқушылардың әлеуметтік-мәдени дағдыларын қалыптастыру;

8. Қазақ халқының салт – дәстүрі, мәдениеті, тарихын түсіну және құрметтеуге баулу [2, 96-б.].

Қазақ тілі сабақтарының «Қызықты грамматика әлемінде», «Квест-сабақтар», «Жоба сабақтар», «Ойын сабақтар» сияқты оқу іс-әрекеттері белсенді өтетін түрлермен көбірек ұйымдастырылуы арқылы оқушылардың өз бетімен қазақ тілі меңгеру дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік мол болады. Осы айтылғандармен қатар, қазақ тілі сабақтарында оқушылардың «рефлексиялық жаттығулар» орындауына, білімін тексерудің тестілік түрін қолдануына, жаңа ақпараттық технологияларды мұғаліммен және өз бетімен қолдануына, жоба жұмыстарын түрлі формада қорғауына, өзара пікірталастар мен семинар-сабақтар ұйымдастыруына жағдайлар жасап, белсенділігін арттыру жолдары көзделеді. Көрнекі құралдар, плакаттар, таныстырулар (презентациялар), видеофильмдер, онлайн мектеп платформасы оқушылардың тақырыпты толық әрі жүйелі меңгеруіне білім салаларымен байланыстыра алуына көмектеседі. Мұны ақпараттық сауаттылыққа жатқызуға болады. Осындай тақырыптар оқушылардың интеграциялық пәндерден білім алуына жағдай жасайды. Еліміздің географиялық, экологиялық проблемаларын зерделеу, оларды қазақ тілімен байланыстыру, шешу жолдарын іздестіру, ақпараттарды талдау, электронды ресурстарды пайдалану мүмкіндігі артады.

Сонымен қатар қазақ тілі сабағында «INSERT немесе түртіп алу» стратегиясын қолдануға болады. Оқушы белгілі бір ақпаратты тыңдай отыра есте сақтау қабілетін дамытады, мәтінді тыңдауға дағдыланады. Бұл стратегияны қолданғанда мәтінді бірнеше рет тыңдатуға болады.

Қазақ тілін оқыту барысында оқушылардың пікір айту, ауызша, жазбаша сауатты сөйлеу, яғни әрбір адамға керекті коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру мәселелерін шешу маңызды.

Тіл арқылы қазақ халқының тарихы, әдебиеті, мәдениеті, ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, болмысы танылады. Мәдени мұраларды меңгеру арқылы оқушылардың эстетикалық талғамы мен мәдени болмысы қалыптасады. Мәдени мұраларды игеру, әрине тіл мүмкіндіктері арқылы жүзеге асады.

Сабақта оқушылардың функционалдық дағдысын диалог, монолог арқылы дамытуға болады.

Монолог арқылы оқушылардың мынадай іскерліктері қалыптасады:

– белгілі бір тақырыпқа өз көзқарасын білдіреді

– белгілі бір тақырып бойынша ақпарат береді

– сөз тіркесі мен сөйлем құрай білу дағдылары қалыптасады

– сөйлеу тілін байытады

– сөздік қорын жетілдіреді

– нақты, дәл, анық жауап беруге үйретеді

Оқушылар арасында еркін, ашық шығармашылық қарым-қатынас орнатылады. Сабақта оқушыларды топқа бөліп, проблемалы сұрақтар құрастырып, соларға тез жауап алу мақсатында «Миға шабуыл», «Дискуссиялық карта» әдістерін қолдануға болады.

Кластер құрастыру кең тараған әдістердің бірі болып табылады. Жаңа тақырыпқа болжам жасайды, не білетінін есіне түсіреді, жазады, салыстырады. Кластерлермен жұмыс жасағанда оқушылардың еркін ойлануына мүмкіндік беріледі. Кластерді сабақтың барлық кезеңдерінде пайдалануға болады. Ол материалды жүйелеуге көмектеседі [3, 98-б.].

Тірек сөздер стратегиясы – мұғалім тірек сөздер береді. Оқушылар тірек сөздердің ретін бұзбай әңгіме немесе мәтін құрастырады. Мәтіннің сауатты, дұрыс құрылуына мұғалім назар аударады. Мәтін құрастыру кезінде оқушылардың логикалық ойлауы жүзеге асады. Әңгіменің мазмұнын жұпта, топта ақылдасады. Оқушылардың оқу, жазу сауаттылығын қалыптастыру барысында көптеген заманауи әдістерді қолдануға болады. Оқушылардың тілдік дағдысын қалыптастыру барысында грамматикалық ойындар қолданылады.

Ойын әдісі оқушының логикалық ойлауын қалыптастырады. Әртүрлі грамматикалық тапсырмалар арқылы ойын сюжеті құрылады. Ойын оқушының тез ойлай білу дағдысын қалыптастырады. Ойын шарты алдын-ала белгілі болғанмен, ойын барысындағы күтпеген жағдайларда оқушы тез шешім қабылдай білуге жаттығады. Берілген мәтінге байланысты грамматикалық, дидактикалық және іскерлік ойындарды қолдануға болады. Қазақ тілінің фонетикасына, грамматикасы байланысты тапсырмаларды ұйымдастыруға болады. Қорыта айтқанда, қазақ тілі сабағы әрі тартымды, әрі қызықты, әрі сапалы болуы әр ұстаздың өзіне, білім деңгейіне, кәсіби шеберлігіне байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Баймұханова, Р. (2018). Қазақ тілін оқытудағы инновациялық әдістер. Алматы: Ардақ.,-215б.
2. Бейсенова, Б. Қ. (2020). Қазіргі білім беру жүйесінде функционалдық сауаттылықты дамыту. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасы.,-195б.
3. Жүнісова, С. (2019). Функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың педагогикалық негіздері. Алматы: Қазақ педагогикалық баспасы.,-362б.

ТАБУ СӨЗДЕРДІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

КСЕНТАЕВА Г. Б.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі

ШАБАЛОВА Қ. О.

бастауыш сынып мұғалімі, №24 мектеп – гимназиясы, Екібастұз қ.

Табу дегеніміз (полинезиялық тайпалар тілінен аударғанда «тыйым салу») – алғашқы қауымдық құрылыс мәдениеті мен тығыз байланысты діни негіздегі үзілді-кесілді тыйым салуды талап ететін ұғым. Табу сөздер жайында ғалым А.Айғабыловтың пікірін келтіре кетсек: «Табу о баста соқыр сенім мен тийым салу арқылы қалыптасса да, ол әйелдердің өзгеге көрсететін ілтипатын, сыпайылығын білдіретін әдет-ғұрыпқа айналып кеткен. Қазір табу жолымен атау тарихи шығармаларда, бірлі-жарым қарттардың сөзінде ғана кездеседі. Сондай-ақ қазақтың туған баласын ұл деп атаудан қорқып оны жаман, атбайлар деп атауы да табудан туған. Табу түрінде атау тіпті баланың негізгі атына да айналған» [1; 135].

Табу сөздердің жасалуыны нмынандай түрлері бар: атқоюға, ауру аттарына, тотемдік нанымдар мен аңшылыққа, өлімге, анотомия мен физиологиялық процестерге, наным-сенімдерге байланысты сөздер.

Табуда екі түрлі ұғым – киелілік пен тыйым салынғандық, қасиеттілік пен қорқыныш тоғысады. Табу белгілі бір тұлғаларға да, белгілі бір қоғамдық ұжымдарға да қатынасты қолданылады. Табу қасиеттілік туралы түсінік қалыптасқан барлық мәдениеттерде кездеседі. Әр мәдениеттің өзіне сай заттарға, іс-әрекеттерге немесе сөздерді айтуға салынатын тыйым түрлері бар. Табуды бұзған адам қатты жазаланатын болғандықтан оны еш нәрсеге, еш жағдайға қарамай орындауға тырысатын болған. Қазақ мәдениетіндегі

кездесетін ата-ене, қайынаға, қайын, қайын сіңілілердің атын атамау, отты, ошақты аттамау, белгілі киелі жануар түрлерін қорғау т.б. табу сөздер қазақ халқының көне тотемистік, анимистік көзқарастарынан сыр тартады. Тыйым салынатын сөздерді бірнеше топқа бөлдік.

1. Адамның есімдерін атамау, келіннің күйеуінің тума туысын атамауы осындай сөздерге тыйым салу біздің түркі халықтарында да кездеседі. Қазақтың әдет-ғұрпы бойынша жаңа түскен келін қайын жұртындағы адамдардың атын тура атамай, олардың бойындағы, мінез-құлқындағы ерекшелігіне орай әрқайсысына ат қойған. Мысалы, қыздарға, әйел адамдарға Сылқым, Ерке қыз, Еркем, Шырайлым, Айнакөз, т.б. десе, ер балаларға, ер адамдарға Шырақ, Мырза жігіт, Төре бала, Би аға, т.б. Ол жас келіннің қазақы тәрбиеге қаныққанының, ұят-ибасының белгісі. Ибалы келін қайын атасының, үлкен ата-балаларының, тіпті күйеуінің руын да атамаған. Оларды да өзгертіп, құрметіне, жасына лайықтап ат берген.

2. Қазақтар жас балаларды тіл-көзден, ауру-сырқаудан сақтау үшін нағыз есімдеріне тыйым салып, оның орнына жаман бала, жыңды бала, ұры бала, ұзын шаш, қой көз сияқты лақап есімдерді пайдаланған. Түркі халықтарының біразына тән ат тергеу салтының қалыптасуына да әуелде сөздің сиқырлы қуатына сенушілік себепкер болған. Қазақ әйелдерінің Сүттібайды – Уыз, Сарыбасты – Шикілшеке, Ақбайды – Қылаңата, Қозыбақты – Кепе, Еламанды – Халықесен, Асаубайды – Тарпаң деп өзгертуі түптеп келгенде, ескі нанымның нәтижесі.

3. Табиғаттың дүлей күшіне байланысты тұрмыс-тіршілікке қауіпті сөздердің атын атауға тыйым салынған. Мысалы, жай түсті десе, адамға қырсығы тиеді деген сеніммен жай сөзін жасыл сөзімен алмастырып қолданған;

4. Адам өміріне қауіп-қатер төндіретін жыртқыш аңдар мен жәндіктердің атын атамай басқа сөзбен ауыстырып қолданған. Мысалы, қасқырдың атын тура атаса, малға шабады деген қорқыныштан қасқыр сөзін ит-құс, ұлыма деген сөздермен алмастырып қолданған;

5. Ауру атауларымен байланысты қалыптасқан табулар. Тез тарайтын әрі адамдар мен малдарды жаппай қырғынға ұшырататын қатерлі дерттердің атын атау сол ауруларды шақырады немесе олардың иесін шамдандырады деген нанымдар көптеген халықтарда кездеседі. Мұндай ауруларға оба, шешек, қызылша, безгек, топаляң т.б. жатады. Осы себептен ауру-індеттердің тура атаулары

табуға айналып, көбіне тілдік айналымнан шығып қалып жатады. Ертеректе қазақтар шешек ауруын да тура атамаған. Бұл қатерлі дерттен адамдар жаппай қырғынға ұшырап, тірі қалғаны кемтар болып қалатын. Осы себепті үйде шешекпен ауырып жатқан адам болса, мейман, қонақ, қорасан, әулие, күл, бүбі сияқты сөздермен түспалдап білдіретін болған. Тіпті онымен қоймай ондай үйден от бергіз беген, сырттан адам кіргізбеген. Тіпті ауру шыққан үйді жұртқа жалғыз тастап, аулаққа көшіп кететін болған. Сондай-ақ, ірі қара малды лезде жусатып салатын мәлік індетін қыз, кемпір, ақбайпақ, қойға келетін

6. Адам мен оның есімі арасында материалдық байланыс бар деген түсінік сөз магиясына деген сенімнің бір айғағы болып табылады. Бұл наным бойынша, кез келген адам басқа адамның атын біліп алса, сол есімді жадылау арқылы оның иесін қинауға, дертке шалдыруға, кемтар етуге немесе мерт қылуға болады деп есептелген. Осы себепті адамдардың шын есімі құпия ұстаған. Керісінше, адам мен оның лақап есімінің арасында тікелей байланыс болмайды, одан еш бір зиян келмейді деп сенген. Қосалқы есімдер осылайша пайда болған.

Қазақтар жас балаларды тіл-көзден, ауру-сырқаудан сақтау үшін нағыз есімдеріне тыйым салып, оның орнына жаман бала, жынды бала, ұры бала, ұзыншаш, қойкөз сияқты лақап есімдерді пайдаланған. Түркі халықтарының біразына тән ат тергеу салтының қалыптасуына да әуелде сөздің сиқырлы қуатына сенушілік себепкер болған. Қазақ әйелдерінің Сүттібайды – Уыз, Сарыбасты – Шикілшеке, Ақбайды – Қыланата, Қозыбақты – Кепе, Еламанды – Халыкесен, Асаубайды – Тарпаң деп өзгертуі түптеп келгенде, ескі нанымның нәтижесі.

Ғалым Ә.Ахметовтың еңбегі бойынша көркем шығармалардан мысалдар келтірейік. Бірінші, ат қоюға байланысты туған табу сөздерді келтіреміз. Бұлай ат қою түркі халықтарында, соның ішінде, қазақ халқында өте көп кездеседі. Қазақтың салты бойынша жаңа түскен келіндер күйеуінің туған-туыстарының, ауылдың үлкен адамдарының атын атамаған. Олардың әрбіріне арнап өзінше ат қойған. Мысалы: еркем, шырайлым, еркекыз, шырақ, мырза жігіт, кенжем, момын қайын аға, тентек жігіт, ақ апа жәнәт.б. Мысалы, М.Әуезовтың «Абай жолы» романында ат қоюға байланысты туған табу сөздер жиі ұшырасады. Солардың бірі:

Жұманның қатыны Қалика деген бір жеңгесі:

– Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азамат болып кетіпсін –ау! – деп, мойынынан құшақтап алып, бетінен сүйді.

«Еркем, не ғып тұрсың?»- деп қала жаздаған Айбала, сүйікті көретін қайын сіңлісінің қуанышты сезімін бұзбайын дегендей, аузына келіп қалған сөзді ернімен бөгей қойды.

Телғара – бала Абайға жеңгелерінің қойған аты. Еркем-жеңгесінің қайын сіңлісіне қойған есімі.

Келесі ауру аттарына байланысты туған табу сөздер. Бұл көптеген халықтарда кездесетін табу сөздердің бір түрі. Табу сөздердің бұл түрі магиямен тығыз байланысты. Себебі ауру аттарын тура атаса, ол міндетті түрде келеді деген сенім болған. Осыған байланысты ауру аттарын тікелей атамай, оның орнына табу сөздерін пайдаланған. Мысалы:

Ер Төлеген мүшесі.
Әулиеге атайтып,
Қорасанға қойайтып,
Артынан қуып келіпті,
Өлгенде көрген шешесі

Түсіндірме сөздікте: әулие-шешек ауруының халықты қаты деген түсініктеме берілген. Қорасан – шешек ауруын тұңғыш реетем деп жазған әулие адамның аты. Сол адамның атымен аталған ауру аты.

Төтемдік нанымдар мен аңшылыққа байланысты туған табу сөздерге тоқталамыз. Бұл тілімізде кең тараған табу сөздердің бірі. Бұндай табу сөздер бойынша аңдардың аттарын тура атамаған. Оларға жаңадан ат берген, себебі олар қайда жүрсе де естіп, малымызға түседі деген наным болған. Мысалы: аюды қария, жыланды түйме немесе ұзын жіп, қасқырды ит құс немесе ұлыма немесе бөрі, бұғыны мүйізді, жолбарысты қара құлақ немесе шері деп атағанын байқаймыз. Мысалы:

Қойға шабатын бөрі де, малын айдай қашатын ұры да көбейді.

Сыр бойына қарай жаяу шұбырған жұрт жоңғарды қойып, итқұсқа жем болды.

Наным-сенімдерге байланысты туған табу сөздерді де кездестіреміз. Діни нанымдарға байланысты пайда болған табу сөздер біздің тілімізде көп кездеседі. Оларға санға, табалдырыққа, апта күндеріне, түнге, көкке, жол жүргенге т.б осы сияқты заттарға және құбылыстарға байланысты сөздер жатады. Қазақ халқында, әсіресе, санға байланысты табу сөздер жиі ұшырасады, себебі бай болсын, кедей болсын қазақтар құдайдың қарғысы тиеді деп, малының, балаларының санын нақты атамаған. Олай етуді жаман

ырымға санап, тура санды атаудың орынына «баршылық», «бір соқыр, екі соқыр бар», « бар ғой» т.б. осылар секілді сөздерді қолданған.

Байқағанымыздай табу сөздерді көптеген ғалымдар зерттеп, өртүрлі пікір айтылып, тұжырымдамалар жасағанын байқадық. Жоғарыда айтып өткендей табу сөздерді жіктеу бойынша, кейбір ғалымдар наным-сенімдерді табу сөздерге жатқызатын болса, кейбір ғалымдардың пікірлерінде кездеспейді. Табу мәселесі әлі де толыққанды зерттеуді қажет еді. Тіліміздегі табуды зерттеу тіл білімі, тарих, этимология, этнолингвистика, этнография үшін маңызды мәселелердің бірі болып қалады. Табу сөздер-ұлттық тіліміздің жоғалмауының бірден-бір көрінісі. Әр түрлі-ауру-сырқаулардан, апаттардан сақ боламыз, Ұлттық салт-дәстүрімізді дамытамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Айғабылов А. «Қазақ тілі морфонологиясы мен лексикологиясы». – Алматы, 2006ж -135 бет
- 2 Ахметов Ә. «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер». – Алматы, 1995 ж. – 124 бет
- 3 Қалиев Ғ. Болғанбаев Ә. «Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы». – Алматы, 2003ж - 120бет
- 4 Жанұзақов Т. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі». Алматы, 2008 ж.
- 5 Әуезов М. «Абай жолы» романы. Алматы: Жазушы, 1990 ж. – 233 бет
- 6 «Қыз жібек» жыры. – Алматы, 2003ж – 191 бет.
- 7 Есенберлин І. «Көшпенділер» романы. – Алматы, 2002ж – 390бет
- 8 Мұқанов С. Ботагөз романы. – Алматы: Қазақтың Біріккен Мемлекет баспасы, 1948ж. – 246 бет.
- 9 «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы №5, 2004 ж.

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

КУМАТОВА Д. Б.
магистрант, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ.
ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.
ф.ғ.к., профессор, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университеті, Павлодар қ.

Халық даналығының таусылмас мұрасы болып саналатын мақал-мәтелдер – адамзаттың асыл мұратын, ақыл-парасатын, өмірден түйген тәжірибесі мен дүниетанымын тіл арқылы кейінгі ұрпаққа өнеге ретінде жеткізудің нәтижесінде пайда болып, ғасырлар бойы қалыптасқан рухани-мәдени қазына. Олар халықтың қоршаған ортаны, қоғамды және адам болмысын қалай танып-білгенін, қалай бағалағанын айқын көрсететін танымдық қор болып табылады.

Мақал-мәтелдер мазмұнында халықтың эстетикалық талғамы, дүниені қабылдау ерекшелігі, кәсібі мен күнделікті тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы мен салт-дәстүрлері, сенім-нанымы мен рухани құндылықтары көрініс табады. Сондықтан оларды ұлттың тарихи жадын сақтайтын, рухани тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін, танымдық әрі ақпараттық қызмет атқаратын өзіндік «мәдени код» деп қарастыруға болады. Осы себепті мақал-мәтелдер сан ғасырлық тәжірибеден өтіп, халық жадында сақталған даналық сөздер, ата-бабадан қалған рухани мұра ретінде бағаланады.

Бұл құбылыс ұлттық сананың негізін құрайтын ұғымдар мен түсініктерді уақыт пен кеңістік шегінде жоғалтпай, олардың көркемдік бейнесі мен мәнін сақтай отырып, бүгінгі ұрпаққа жеткізіп отырған ана тілінің ерекше мүмкіндігін көрсетеді. Мақал-мәтелдер халыққа етене жақын қабылданады: олар адамға өмірдің мәнін түсінуге көмектесіп, дұрыс бағыт-бағдар беріп, мінез-құлық қағидаларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Ғасырлар бойы халықтың өмірлік тәжірибесінен өтіп, уақыт сүзгісінен сұрыпталып, мағыналық тұрғыдан жетілген мақал-мәтелдер мазмұны мен тақырыптық ауқымы жағынан өте бай әрі сан қырлы болып келеді. Олар адам өмірінде, күнделікті тұрмыс-тіршілікте және қоғамдық қатынастарда кездесетін өртүрлі құбылыстар мен тарихи мәні бар оқиғаларға халық даналығы негізінде берілген қысқа да нұсқа тұжырым, өмірлік бағдар ретінде

көрініс табады, яғни мақал-мәтелдер халықтың рухани әлемін бейнелейтін айна іспетті.

Мақал-мәтелдерді ғылыми тұрғыда зерттеу және белгілі бір қағидалар негізінде топтастыру қазіргі қазақ тіл білімі мен паремиология саласындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Демек, мақал-мәтелдерді ғылыми негізде жүйелеу, олардың ішкі құрылымын, мағыналық жүйесін, логика-семиотикалық табиғатын айқындау – паремиология саласының басты міндеті.

Жалпы алғанда, классификациялау қағидасы табиғаттану ғылымдары мен философияда қандай маңызды орын алса, мақал-мәтелдерді зерттеу барысында да сондай әдіснамалық мәнге ие. Себебі ғылыми классификация зерттеу нысанын жүйесіз жинақтаудан сақтап, оның ішкі заңдылықтарын, құрылымдық ерекшеліктерін және өзара байланыстарын анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан мақал-мәтелдерді топтастыру барысында тек олардың сыртқы тақырыптық белгілерін ғана емес, ішкі мағыналық, логикалық және семиотикалық құрылымын ашуға басымдық берілуі қажет.

Жүйелеу мәселесіне байланысты Ф. Энгельстің айтқан тұжырымдары бұл салада маңызды әдіснамалық бағдар болып табылады. Ол классификацияны өзара байланыста дамитын және бірінен-бірі туындайтын қозғалыс формаларын зерттейтін ғылымдардың жүйесі ретінде түсіндіреді. Сонымен бірге ғалым жіктеу үдерісі субъективті пікірлерге немесе сыртқы формалдық белгілерге емес, зерттелетін нысанның ішкі және сыртқы негізгі қасиеттеріне негізделуі тиіс екенін атап өтеді [4, 102-б.]. Бұл қағида мақал-мәтелдерді жүйелеу ісінде де өзекті болып қала береді. Демек, зерттеуші оларды жеке көзқарасына сүйеніп емес, олардың табиғи болмысы мен мазмұндық ерекшеліктерінен туындайтын объективті белгілерге сүйене отыра топтастырады.

Паремиология ғылымының дамуына елеулі үлес қосқан ғалым Г. Л. Пермяковтың пікірі де осы мәселеге қатысты маңызды мәнге ие. Зерттеуші мақал-мәтелдерді жүйелі түрде топтастыруды паремиология ғылымының негізгі әрі түбірлі мәселелерінің бірі ретінде қарастырады. Ол: «Мақал мен мәтелдердің ғылыми тұрғыдан топтастырылуы – қазіргі паремиологияның түбірлі мәселесі, оны шешпейінше, ғылымның өзі де дами алмайды», – деп атап көрсетеді [2, 150-б.]. Бұл тұжырым мақал-мәтелдерді жүйелеу тек қосалқы немесе техникалық мәселе емес, керісінше, паремиология ғылымының теориялық негізін айқындайтын маңызды шарт екендігін байқатады.

Сондықтан қазақ мақал-мәтелдерін ғылыми тұрғыдан топтастыру олардың мағыналық инварианттарын, логика-семиотикалық құрылымын, тақырыптық және концептуалдық жүйесін айқындауға мүмкіндік береді. Мұндай зерттеулер ұлттық дүниетанымының тілдік бейнесін тереңірек тануға жол ашып, тіл біліміндегі маңызды ғылыми міндеттердің бірі болып саналады.

Кеңестік тіл білімінде тілдің екі қызметі көрсетіледі: алғашқысы – адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасап, пікір алмасуына жағдай жасайтын коммуникативтік қызмет болса, екіншісі – қоршаған дүниені, өмір шындығын тіл арқылы бейнелеп жеткізу қызметі. Мақал-мәтелдердің табиғаты көбіне осы екінші қызметпен тығыз байланысты. Себебі олар белгілі бір тілдік қауымның өткен өмірін, дүниетанымын, жинақтаған тәжірибесі мен даналығын сақтап, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз жетіп отырған рухани мұра ретінде танылады.

Паремиология ғылымы мақал-мәтелдерді тілдік дерек ретінде қарастырғанымен, оларды тек лингвистикалық тұрғыдан ғана зерттеу жеткіліксіз. Өйткені мақал-мәтелдердің мазмұнында бір ғана көркемдік тәсіл аясымен шектелмейтін, сан түрлі қырлар тоғысқан. Сондықтан олар көптеген ғылым салалары үшін құнды ақпарат көзі бола алады. Мәселен, философтар мақал-мәтелдер арқылы халықтың дүниетанымы мен болмысты тану ерекшеліктерін зерделесе, тарихшылар мен этнографтар халықтың әлеуметтік жағдайын, тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпы мен діни сенімдерін зерттеуге мүмкіндік алады. Ал педагогика саласында олар тәрбиелік және дидактикалық мазмұнды талдауға пайдаланылса, әдебиетті зерттеушілер көркемдік бейнелеу тәсілдері мен стильдік ерекшеліктерді қарастырады. Сонымен бірге басқа ғылым салаларының өкілдері де өз зерттеулеріне қажетті деректерді осы мұрадан таба алады.

Паремиологтердің тұжырымынша, мақал-мәтелдерді зерттеу барысында, ең алдымен, олардың мағынасы мен мазмұнына, құрылымдық ерекшеліктеріне назар аударылады. Сондай-ақ шығу тегі мен қалыптасу тарихы, туыстас тілдердегі ұқсас үлгілері, логикалық сәйкестігі, бейнелілік сипаты және көркемдік тәсілдері сияқты мәселелер де паремиологияның зерттеу нысанына жатады. Осы тұрғыдан алғанда, мақал-мәтелдер тек тілдік құбылыс қана емес, халықтың өмірлік тәжірибесі мен даналығын жинақтаған, ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мәдениетінің маңызды көрінісі болып табылады.

Г. Л. Пермяков жинағында 200 ұлт өкілдерінің шамамен 50 мың мақал-мәтелі төрт негізгі логика-семиотикалық инвариантқа бөлініп топтастырылған. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді мазмұндық және мағыналық ерекшеліктеріне қарай жүйелеу принциптерін зерттеуші бес түрлі әдіспен ұсынады [3]:

- Өліпбилік топтастыру – мақал-мәтелдерді сөздің алғашқы әрпі бойынша реттеу;
- Тақырыптық топтастыру – мақал-мәтелдерді нақты тақырыптық категорияларға бөлу (мысалы: еңбек, табиғат, білім, салт-дәстүр);
- Генетикалық топтастыру – мақал-мәтелдердің шығу тарихы, туындау себептері және этнографиялық негіздері бойынша жіктеу;
- Монографиялық топтастыру – белгілі бір автор немесе зерттеушінің жинағында берілген жүйелі реттеу;
- Лексикалық топтастыру – мақал-мәтелдердегі негізгі сөздер, терминдер немесе лексемаларға сүйене отырып топтау.

Бұл топтастыру әдістері мақал-мәтелдерді ғылыми тұрғыдан жүйелеуге мүмкіндік береді және олардың мазмұны, семантикасы, логика-семиотикалық құрылымы сияқты аспектілерін нақты талдауға жол ашады. Мұндай жүйелі тәсіл паремиология ғылымының дамуына және тілдік-мәдени мұраны сақтау мен зерттеуге маңызды үлес қосады.

Аталғандардың ішінде тақырыптық топтастыру ең тиімді және өнімді тәсіл болып саналады. Бұл пікірді Б. Н. Путилова, К. Самородов, В. П. Анихин сияқты белгілі ғалымдардың еңбектері де қолдайды. Себебі тақырыптық топтастыру мақал-мәтелдердің мазмұндық мәнін, өмірлік маңызын және қоғамдық қызметін толық ашуға мүмкіндік беріп, олардың танымдық және тәрбиелік құндылығын айқын көрсетеді.

Мақал-мәтелдердің тақырыптық ауқымы өте кең. Өмірде кездесетін құбылыстардың көбі дерлік мақал-мәтелдерде көрініс табады. Халықтың күнделікті тұрмысы, еңбегі, қуанышы мен қайғысы, әлеуметтік қарым-қатынасы мен дүниетанымы осы мақал-мәтелдер арқылы көркем әрі ықшам түрде жеткізіледі. Сол себепті мақал-мәтелдерді тек көркем сөз үлгісі ретінде ғана емес, халықтың дүниетанымын білдіретін философиялық, ғылыми және тәрбиелік құрал ретінде қарастыруға болады. Зерттеушілер бұл пікірді қолдай отырып, мақал-мәтелдерді «халықтың тек көркем өнері ғана емес, философиясы, ғылымы және тәрбие құралы» деп бағалайды.

В. Даль мақал-мәтелдердің табиғатын талдай келіп: «Мақал-мәтелдерді тудырушы – қарапайым халық. Олар тарихи категорияға жатады. Заман өзгерген сайын, халықтың дүниетанымы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, білімі мен мәдениеті дамыған сайын, мақал-мәтелдер де терең мазмұн мен идеялық мәнге ие бола береді. Сол себепті олардың тақырыптық ауқымы үнемі кеңейіп, молая түседі», – деп атап көрсеткен [1, 26-б.].

Қазақ мақал-мәтелдерінің алғаш рет баспа бетінде жариялануы XIX ғасырдың екінші жартысына тұспа-тұс келеді. 1876 жылы шыққан алғашқы жинаққа шамамен 150 мақал-мәтел енгізіліп, олар жеті тақырыптық топқа бөлінген: Құдай мен дінге қатысты көзқарастар; Ұят, ар, адамгершілік мәселелері; Үкімет пен ел басқару ісі; Дүние мен қоғамға қатысты ойлар; Үй ішіндегі және туыстық қатынастар; Жеке адамға қатысты ұғымдар; Табиғат пен әлемге көзқарас.

Мақал-мәтелдердің әр халық өміріндегі рөлі ерекше. Олар тек адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттейтін құрал ғана емес, сонымен қатар өткен мен бүгінді, бүгін мен болашақты, ұрпақтар арасындағы байланысты сақтап тұратын рухани-танымдық «алтын көпір» қызметін атқарады. Сол себептен этностың өмір салты, дүниетанымы, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, шаруашылық тәжірибесі және моральдық-этикалық ұстанымдары мақал-мәтелдерде көркем әрі ықшам түрде көрініс табады.

Мақал-мәтелдердің осындай күрделі табиғаты оларды бір ғана ғылым саласының аясында қарастыру жеткіліксіз екенін көрсетеді. Сондықтан философия, психология, этнография, мәдениеттану, тарих, педагогика сияқты әртүрлі ғылым салалары паремиологиялық материалдарға тікелей қатыса алады. Халықтың дүниетанымы, ойлау жүйесі, мінез-құлық үлгілері мен құндылықтар жүйесін терең зерттеуге ұмтылған кез келген зерттеуші мақал-мәтелдер қорын назардан тыс қалдыра алмайды.

Алайда әртүрлі ғылым салаларының зерттеу нысаны болып саналса да, паремиология ғылымы осы міндеттердің барлығын әлі толық көлемде орындаған жоқ деп айтуға болады. Сол себепті бүгінгі күні мақал-мәтелдерге арналған паремиологиялық және этнолингвистикалық зерттеулерде олардың сандық құрамы, сапалық ерекшеліктері, ішкі мазмұны, мағыналық құрылымы, тақырыптық және логика-семантикалық жүйесі әлі толық және жан-жақты зерттелмеген. Бұл әсіресе қазақ мақал-мәтелдерін ғылыми тұрғыдан жүйелеу мен классификациялау мәселесінде айқын көрінеді.

Аталмыш жинақ қазақ паремиологиясының қалыптасу кезеңінде маңызды дереккөз болып есептеледі және кейінгі зерттеулер үшін теориялық әрі практикалық негіз қызметін атқарады. Сонымен қатар бұл еңбек қазақ мақал-мәтелдерін тақырыптық жүйелеу дәстүрінің негізін қалаған маңызды ғылыми мұра ретінде паремиологиялық зерттеулерде өз құндылығын бүгінгі күнге дейін сақтап келеді.

Қысқасы, қазақ мақал-мәтелдері тек қарапайым сөз тіркестері емес, терең семантикалық мәнге ие көркем тілдік бірліктер болып табылады. Олардың ерекшелігі – өмірлік тәжірибе мен халық даналығын ықшам әрі нақты бейнелейтіндігі, философиялық, тәрбиелік, мәдени және әлеуметтік құндылықтарды қамтуында. Мақал-мәтелдерде өмірлік қағидалар, моральдық-этикалық нормалар, табиғат пен қоғамға деген көзқарас, адамның мінез-құлқы мен қоғамдық қатынастарға байланысты түсініктер қысқа әрі бейнелі формада беріледі. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ мақал-мәтелдерінің семантикалық құрылымы олардың рухани мәдениет пен ұлттық дүниетанымның маңызды аспекті ретінде танылуына мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Даль В.И. Пословицы русского народа: сборник. – Москва: Русская книга, 1993. – 500 с.
2. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – Москва: Наука, 1988. – 236 с.
3. Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. – Москва: Наука, 1979. – 671 с.
4. Энгельс Ф. Диалектика природы. – Москва: Государственное изд-во политической литературы, 1950. – 198 с.

ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАДАҒЫ КӨРКЕМ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІКТІҢ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ҚҰРАЛҚАНОВА Б. Ш.
фил.ғ.к., Әлкей Марғұлан атындағы ППУ, Павлодар қ.
МУТАЛИЕВА Р. М.
фил.ғ.к., Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Әдебиеттану ғылымында көркем уақыт пен кеңістікті зерттеу үлкен қызығушылық тудырады. Ғалымдар уақыт пен кеңістіктің

көркем шығарма сюжеті мен композициясын ұйымдастырудағы, идеялық-эстетикалық маңызын танытудағы, жанрлық болмысын айқындаудағы рөлінің маңыздылығына ерекше тоқталады.

Жалпы уақыт пен кеңістік адамзат баласын ұзақ ғасырлар бойы толғандырып келген. Аристотельден бастап XVII-XIX ғасырлардағы философтар еңбектерінде аталмыш категория түрлі қырынан түсіндіріліп келгені белгілі.

Ал хронотоп мәселесі әдеби-көркемдік тұрғыдан XX ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап зерттеу нысанына алына бастады. М. М. Бахтин мен Л. С. Выготскийдің еңбектерінде аталмыш термин екі категорияның – кеңістік пен уақыттың ерекше бірлігі ретінде қарастырылып, өмір шындығын көркем игерудің және түсінудің ерекше тәсілі ретінде де сөз болды. М. М. Бахтиннің теориясы бойынша, хронотоп кеңістік пен уақыттың ажырамас бірлігін сипаттайтын ерекше пішіндік-мазмұндық категория және көркемдік әлемнің барлық қабаттарын қамтиды және оның (хронотоптың) жанрлық, сюжеттік, көркемдік-бейнелеуші мәні өте зор [1, 398].

В. Е. Хализев уақыт-кеңістік категориясын әдеби тек проблемасына қатысты зерттеудің қажеттілігін айтады. Эпос, лирика, драмада өмір шындығы әр түрлі дәрежеде игеріледі, сондықтан әрбір әдеби тектің өзіне ғана тән хронотопы болатынына назар аударады [2, 296].

Бұл пікірді С. В. Ананьева да қолдайды. «Время – пространство – автор» атты зерттеу еңбегінде Ф.М.Достоевский романдарының үлгісінде кеңістік-уақыт, көркем уақыт пен сюжет мәселелерін сөз ете келіп, «жанрлық түрлер нақты хронотоп көрінісімен анықталады» [3, 8], – дейді.

Н. Джуанышбеков болса, қазіргі әдебиетке ерекше хронотоп тән екенін айта келіп, бұл ерекшелікті жазушылардың «фольклор, мифке қызығушылығымен түсіндіреді».

Соңғы жылдары хронотоп туралы қазақ ғалымдары да біршама зерттеу еңбектері мен мақалалар жазды. Соның бірі - А. С. Исмакованың «Қазақ көркем прозасы. Поэтика, жанр, стиль» атты монографиясы. Ғалым өзінің зерттеуінде М. Бахтинге дейін де қазақ ғалымы А. Байтұрсыновтың жанрларды жіктеуде уақыт пен кеңістік мәселесін тілге тиек еткенін дәлелдейді: «А. Байтұрсынов уақытқа және қамтылған оқиғаның көлеміне қарай үш жанрлық форма: әңгіме, повесть, романды ажыратады: «ұсақ әңгіме», «ұзақ әңгіме», «ұлы әңгіме». Ал М. Бахтин сәл кейінірек, 30 жылдары жанрлық түрлердің кеңістік-уақытқа байланысты өзгешеліктерін

сипаттауда ең басты көрсеткіш болып табылатын «хронотоп» термин-ұғымын ұсынады. Осы тұста екі ғалым да көркем әдебиетте реалды тарихи уақыт пен кеңістікті игеру үрдісі – күрделі үрдіс болғанын атап көрсетеді. Әдебиетте хронотоп ерекше жанрлық мазмұнға ие. Жоғарыда байқағанымыздай, А. Байтұрсынов әдеби жанрларды ажырату барысында олардың «хронотоптық» тұрғыдан айырмашылықтарын көрсетеді: әңгіме – ұсақ әңгіме, повесть – ұзақ әңгіме, роман – ұлы әңгіме. Кейін М. Бахтин: «жанр және жанрлық түрлер хронотоп арқылы анықталады және де хронотопта уақыт жетекші орынға ие» [4, 17], – деп жазады. Ал ғалым Б.Майтанов «мекеншақ» деген термин енгізді.

Қазақ прозасы, оның ішінде орта көлемді түрі болып табыланын повестегі (О.Бөкеев, Ә.Кекілбаев, С.Елубаев, Т.Әбдіков повестері негізінде) көркем уақыт пен кеңістіктің қызметі де ерекшелігімен көзге түседі.

Повесть орта көлемді эпикалық түр болғандықтан жекелеген өмір көріністерінің өзінде-ақ кейіпкер тағдыры жан-жақты ашылып, оның бұрынғы және бүгінгі өмірі тоғыса суреттеледі. Осыған орай повесте көркем уақыт пен кеңістіктің объективті және субъективті түрлері ерекше қарым-қатынасқа түседі. Мысалы О.Бөкеевтің «Сайтан көпір» повесінде объективтік кеңістікпен қатар субъективтік кеңістік алма кезек ауысып отырады. Субъективтік хронотоп – кейіпкердің ішкі жан дүниесі, сезім әлемі, эмоциялық, психологиялық жағдайы, сондықтан оған «ішкі қозғалыс» тән болып келеді. Субъективтік уақыт пен кеңістікте кейіпкер үшін ешқандай шекаралар жоқ, ол қазіргіден өткенге, реалды өмірден қияли, онейрикалық дүниеге емін-еркін өте алады. Повестегі субъективтік хронотоп – аппақ әлемнің «тұтқыны» болған үш жігіттің өткен күннен қалған елестері мен елестетулері, оң мен түс арасындағы сандырақтаулары. Бұл тұста объективтік кеңістік (қатал қыс, ауыр жол қиындығы) пен субъективтік кеңістік (кейіпкер санасындағы қиял әлемі) бір-біріне қарама-қарсы суреттелген. Өмір мен өлім арасындағы үш жастың онейрикалық (кейіпкердің белгілі бір психологиялық жағдайына байланысты оң мен түстің арасындағы сәті) кеңістігінде жүрек түкпірінде өткен күннен қалған өкініш, арман, сағынышы әрқайсысын басқа бір кеңістікке, басқа бір әлемге алып кетеді. Субъективтік кеңістік көркем образдың идеялық-эмоционалдық қырларын аша түседі.

С. Елубаевтың «Жалғыз» повесінде де басты кейіпкер Кенелдіктің айықпас ауруға шалдығып, көшкен жұртта жалғыз

калып, өліммен арпалысқан шақтағы көрген түсі арқылы жазушы оның, бір жағынан, өмірден үміт үзгісі келмеген, көрер қызығының таусылатынына сенгісі келмегенін көрсетсе, екінші жағынан, өне-міне қол жеткіздім-ау дегенде, сусып сытылып кеткен сиқыр арманның («сиқыр келіншек») түлкі бейнесін көрсетеді: «Бала Кенелдік қуып келеді. Сиқыр келіншек денесіне қол тигізбей сықылықтап қашады. Бала Кенелдік ұстап алғысы кеп, кішкентай саусақтарын тарбитып созады. Сықылықтап қашып діңкесі құрыған күлегеш келіншек қазір-ақ суға күмп беріп құлайтын тәрізді... Сөйтіп, сиқыр келіншекке қазір жетеді. Енді бір секірсе жетеді...

Сол тұста оянып кеткен» [5, 108].

Тарихи тақырыпқа жазылған повестерде уақыттың екі түрін көруге болады: тарихи уақыт (публицистикалық, лирикалық шегіністер; биографиялық ретроспекциялар; тарихи салыстырулар) және нақты оқиғалық уақыт. Тарихи оқиғаларда нақтылықтың, дәлдіктің және хронологиялық баяндау тәртібінің сақталмауы жиі кездеседі. Осыған байланысты повесте өткен және қазіргі уақыттың алма-кезек ауысуы оның жанрлық сипатын айқындайды. Повестің жанрлық сипатына байланысты негізгі назар характерлерде болатындықтан, көркем уақыттың көмегімен кейіпкердің рухани дүниесінің даму эволюциясын түсіндіруге болады. Әсіресе, кейіпкерлердің ішкі жан дүниесіне тереңірек бойлауға жағдай жасайтын өткен күн оқиғаларын суреттеудің маңызы зор. Тарихи-философиялық уақыт қазіргі тарихи повестердің жанрлық сипатын белгілейді. Тарихи-философиялық уақыт тарихи-әлеуметтік шындықты неғұрлым терең және жан-жақты суреттеуге мүмкіндік беріп, кейіпкерлердің тарихи құбылыстарға деген көзқарасын, қатынасын айқындайды. Бұл, әсіресе, Ә. Кекілбаевтың повестеріне тән болып келеді.

Повесте өзге жанрларға қарағанда баяндаушының рөлі ерекше. Повесте автор-баяндаушы немесе кейіпкер-баяндаушы туындыда суреттелген оқиғаның басы-қасында болып, тікелей өзі араласқандай, куәгері болғандай әсер қалдырады, сондықтан кейбір уақытта оқырман бейнеленген өмір құбылыстарына баяндаушы көзімен қарайды. Қазіргі қазақ повестерінде психологизмге қарай бет бұру, оның ішкі монолог, ой ағыны тәрізді компоненттеріне деген қызығушылық анық байқалады. Мұндай шығармаларда кейіпкер тасасында автор тұрады. Осыған орай повесть жанрында автор, кейіпкер, оқырман «хронотоптары» ерекше қарым-қатынасқа түседі.

Кейіпкер уақыты (немесе жеке уақыт) қаһарманның субъективті уақытын ғана емес, оның өмірбаяндық уақытын да қамтиды, бірақ кейіпкер уақыты оның бүкіл өмірбаянын емес, тек белгілі бір кезеңін (көбінесе характері күрт өзгертін өмір кезеңін) ғана қамтитындықтан, лирикалық шегіністер маңызды рөл атқарады. Ал автор уақыты баяндау типін анықтайды. Повесте субъективті сипат басым болғандықтан автор оқиғаға тікелей қатысқандай әсер қалдырып, автор мен баяндалған оқиға арасындағы «ара қашықтық» жақындап та, алыстап та кетеді. Ал оқырман уақытының (немесе қабылдау уақыты) екі түрлі қыры бар: көркем шығарманы игеруге жұмсалатын уақыт және оқиғаның эмоционалдық тұрғыдан қабылдауға жұмсалатын уақыт.

Мысалы, О. Бөкеевтің «Сайтан көпір» повесінде шартты түрде екі түрлі уақыт-кеңістікті атап көрсетуге болады: біріншісі – Аспан шалдың уақыт-кеңістігі; екіншісі – Аманның уақыт-кеңістігі, әрқайсысы характерді даралауға және автор идеясын айқындауға қызмет етеді. Кейіпкерлердің уақыт-кеңістігі реалды уақыт тұрғысынан өзара қиылыспаса да, суреткерлік уақыт тұрғысынан бір-бірінен тәуелді және бүкіл шығарма бойында өзара байланыста беріледі. Бұл байланыстың рөлін әкелі-балалы екеуінің өмірінде де ерекше орын алған Сайтан көпір атқарып тұр. Сайтан көпірде Жақсылық пен Жамандық бетпе-бет келеді, адамның өз бойындағы сайтаны мен періштесі теке-тіреске түседі: «Әркімнің алдында түптің түбінде өтпей қоймайтын «Сайтан көпірі» бар. Тек қорықпағандар ғана арғы жағалауға шығып, мақсатына жетпек. Мен сол көпірден дұрыс өте алмадым. Сонсоң әркімнің бойында бір сайтан бар, - дейтін көріп отырғандай сеніммен, – бұл жалғанда күнә жасай берсе, сол иығында қонып отырған сайтан, оң иығындағы періштені жеңеді де, күндердің күні болғанда әлгі адамды бүтіндей жынға айналдырады. Күнәһарлықтың басы осылай басталмақ», - деген Аспан шалдың сөзінен авторлық ойдың ұшқынын көреміз. Сайтан көпір - әрі нақты, әрі мистикалық образ дәрежесіне көтерілген. Повестегі кейіпкерлердің өткен өмірін бағамдап, жаңаша құндылықтардың мәнін түсуніге түрткі болған да осы Сайтан көпір. Екі кейіпкердің де хронотопында ол өткен мен қазіргінің және келешектің қиылысу нүктесі.

Повестегі кейіпкер уақыты қазіргі мен өткен уақыттың ажырамас бірлігіне құрылған. Автор лирикалық шегініс арқылы Аспан шалдың бүкіл өмірін өзгерткен отыз жыл бұрынғы оқиғаны суреттейді. Қар көшкінінің астында қалып, қозғалуға дәрмені

жоқ, өлім мен өмір арасында жанталасқан Аспан әкесі Тәңір ақсақалдың: «Жорғалаған қара тышқанға қастандық жасама, бәрібір айналып өзіңді табады. Бұл дүниеде қаншалық жақсылық жасасаң – о дүниелік болған соң жер бетіне соншалықты береке болып, қайтадан өніп шығады. Ал, зұлымдық та солай, балам», - деген сөздерін еске алады. Сонда осындай пәлеге ұшырайтындай қай жерде, кімге қиянат жасап алдым деп өткен өміріне оралып, жаны қатты қиналады. Бұны жазушы объективтік және онейрикалық уақыт-кеңістіктің алма-кезек ауысуы арқылы суреттейді де, композициялық тәсіл – монтажды шебер пайдаланады:

«Адам өлімнің босағасында жан тапсырайын деп, арғы әлемге дайындалып жатқанда өмірдің бел-белестері Алқабелге айналып, бейне бір кинодағыдай көз алдынан аса шапшаң елестеп өтеді екен-ау».

Ал Т. Әбдіковтің «Ақиқат» повесіндегі Роберттің жеке уақыты жазушы тарапынан ерекше мән берілген «он жыл» мерзімді, лирикалық шегіністегі бал дәурен, жастық шағын және жындыханада өткізген күндерін суреттеу арқылы беріледі. Бұл үш түрлі уақыттың кейіпкер санасында қалдырған өз таңбасы бар.

«Тек профессор аяғын айқастыра салып, көзілдірігінің үстінен сүзіле қарап, сабырлы отыр. Ол басқа бір затқа – он жыл бойына жүргізілген тәжірибеден бері телепаттың ақылға сыймайтын дәрежеде өскендігіне таң қалды. ...Профессордың он жыл бойына жинаған материалдары аз емес еді. Оның таңғажайып фактілерді көп жинағандығы сонша, осыдан бір жүйелі заңдылық тауып, игере алмай қалармын-ау деп те қорқатын» [6, 108-109].

Осы «он жыл» – Роберттің үміт пен күдікке толы уақыты, он жылдың нәтижесі – санадағы сілкіністер, өзгерістер, ақылдан азап шегу, адасу. Осылайша тұйыққа тірелген Роберт екінші бір уақытқа, онейрикалық, мистикалық уақытқа ауысады, сөйтіп жындыханаға тап болады. Осыған орай, шығармада екі түрлі уақыт-кеңістік көрініс береді. Біріншісі – адамдар өмір сүрген қоғамдық ортаның уақыт-кеңістігі, екіншісі – жындыхананың уақыт-кеңістігі. Роберт болса екеуінде де өмір сүреді. Бірақ кең дүниеге сыймай, жындыханадан далаға, даладан жындыханаға қашып жүрген Роберттің ақиқат іздеп аласұрған жаны мен санасы не даладан, не жындыханадан тұрақ таппайды. Тұйық кеңістікке (жындыханаға) қамалған Роберт алғашында кең далаға, бұрын өзі өмір сүрген қала кеңістігіне ұмтылады, дегенмен бұнда да жаны жай таппай сандалады: «Роберт көк шөпке шалқасынан түсіп,

табиғат құбыжықтың жалғыз көзінде болып жарқырап тұрған дөңгелек айға қарады. Шексіз, шетсіз кеңістікте зеңіп жүрген өлі, тірі денелер. Ажалдай қатал, мейірімсіз әлем. Мәңгілік деп аталатын уақыт кеңістігінде тіршілік атаулы қараңғы түнекте анда-санда бір жалт еткен нәзік сәуле секілді. Ал жеке адамның ғұмыры ше?.. Мәңгілікпен салыстырғанда осынша қып-қысқа ғұмырының ішінде осынша үлкен азапты арқалап кететіндей адам сорлының не жазығы бар?» [6, 121].

Осы тұста сюжеттік уақыт лирикалық шегініс арқылы кейіпкердің өткен уақытына ауысып, бас қаһарманның қазіргі жағдайының сыры ашылады. Лирикалық шегіністің өткен уақыт пен қазіргі уақытты байланыстырудағы рөлі зор, сондай-ақ көркемдік шешімдегі Роберттің өзіне-өзі қол салуының себебін түсінуге көмектеседі. Роберттің субъективтік уақыт-кеңістігі объективтік уақыт-кеңістікті қабылдағысы келмейді. «Роберттің өміріндегі ең бір ойсыз, қамсыз өткен, сондықтан да соншалықты өзіне бақытты болып елестейтін кезеңі осы балалық шағы. Тек осы үшін ғана өмір сүруге келісуге болар еді». Робертке қоғамның өркениетті атанып, құлдық-сұмдықтың ордасына айналғанынан гөрі кешегі балаң кезі көбірек ұнайды.

Далада өткізген бір түн Роберт характерін күрт өзгертеді. Әрине, бұл бір сәттегі өзгеріс емес, он жыл бойы Роберттің санасындағы толғаныс пен тебіреністің, ашу мен ызаның, күйініштің бітеу жараға айналған соң сыздап жарылуы: «Ақыл-парасат-ауру. Адамдар туады да сол аурудан ауырады. 60–70 жылдай азаппен ауырады. Содан кейін бүкіл азап каторгінің кесімді жылы таусылғандай аяқталып адам мәңгі тыныштыққа кетеді. Тіршілік – үлкен аурухана!.. Сұмдық! ...Ақыл-ес ауруынан қалай құтылу керек? Ақыл-естен қалай айрылу керек? Ақыл-естен құтылу керек... Жындану керек... Ақыл-естен айырылсаң ғана бақытты бола аласың... Қайтсе жындануға болады?.. Есімнен айырылғым келеді, есімнен... Роберттің есіне жындыхана түсті» [6, 124].

Сюжеттік желідегі бұл жолдар Роберт болмысындағы, санасындағы шырқау биікті ғана емес, бүкіл сюжеттік арнадағы шарықтау шегін көрсетіп тұрған композициялық ерекшелікті байқатып тұр. Тіршілік ортасынна қашып жындыханаға қайта айналып келген Роберт өзінің субъективтік уақыт-кеңістік қоршауынан құтылғысы келеді: «Құтылдым... Өңкей аурулар қаптаған тіршілік әлемінен бір сәтте болса да... Ақыл-естен құтылсам... Есімнен тансам... Біржола... Мәңгіге... Япырай, қандай

керемет болар еді!». Сюжеттік арнада ұзақ азаптанған Роберттің тағдыры немен тынатыныны оқырманға белгілі сияқты Роберт үшін азаптан құтылудың жолы - өлім ғана. Жазушы бас кейіпкердің өлімді таңдауын дәлелдей алған.

Қорыта айтқанда, повестің көркемдік уақыты мен кеңістігі жанрлық ерекшелігіне орай суреттеледі. Біріншіден, кейіпкер мінез-құлқын ашуда уақыт пен кеңістіктің ерекше әсері байқалады; екіншіден, автор мен кейіпкер уақыт-кеңістігінің байланысы баяндау типіне байланысты болып келеді. Сондай-ақ, повесте сюжеттік баяндаудан гөрі, кейіпкерлердің «мені» алғы кезекке шығады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – 504с.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2000. – 488с.
3. Ананьева С.В. Время–Пространство–Автор. – Алматы, 2003. – 86с.
4. Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика. Жанр. Силь. – Алматы: Гылым, 1998. – 394с.
5. Елубай С. Ойсылқара: Әңгімелер мен хикаяттар. – Алматы: Раритет, 2004. – 240 б.
6. Әбдіков Т. Оңқол. Әңгімелер мен повестер. – Алматы: Атамұра, 2002 - 352б.

Қ. П. ЖҮСІПТІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖИ АРҚЫЛЫ ҚОЛДАНУ

МАКАНОВА А. Е.

гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің магистранты, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазақ әдебиетін оқыту мәселесі қай кезде де өзінің күрделі тұстарымен ерекшеленді. Қазіргі жаһандану тұсында да қазақ әдебиетін оқытуда бірнеше қайшылықты тұстарға кездесіп отырмыз. Көркем шығарманың мазмұнын түсіндіру, идеялық мәнін ұқтыру, кейіпкер бейнесін талдау, қоғаммен қатынастарын ашу, көркемдік қуатын ашу т.б. мәселелерді талдау мен анықтауда

көптеген қайшылықты мәселелер бар. Бүгінгі технология дамыған кезеңде ұлттық мәдениет, шаруашылық, халықтық кеңістік ортасынан алыстаған ұрпаққа әдебиетті оқытудың күрделі түйінді тұстары пайда болды. Осы тұста әдебиетті оқытудың бұған дейінгі жазылған әдістемелеріне, жұмыс түрлеріне қайта оралып, оларды талдаудың, қажетті ойлары мен тұжырымдарын назарға алудың да қажеттілігі бар.

Қазіргі әдебиетті оқытуда да «ұлттық көркем мұраның әлемдік мәдениеттегі мәнін; әдебиеттің мәдениеттің аса маңызды жетістіктерінің бірі ретіндегі рөлін; адам өміріндегі көркем әдебиеттің мәнін, әдеби терминдер мен әдеби бағыттарды, түрлері мен жанрларын, шығарманың тақырыбын, идеясын, проблемаларын, шығармадағы автордың көзқарасын, көркем шығармалардағы бейнелі суреттеулерді, шығармаларда ашық және астарлы айтылған мағыналарды түсінеді» [1, 51-б.], - деп көрсетеді. Бұл қазіргі орта мектептегі оқушылардың қазақ әдебиетінен игеретін білім мазмұнының нәтижесі. Жаһандану кезеңіндегі ел өрендегі қазақ әдебиетінен осындай білім мазмұнын игеруі шарт. Осы талаптарды ғалым, әдіскер-ұстаз Қуандық Пазылұлы Жүсіптің әдебиетті оқыту әдістемесінен жазған еңбектерінен кездестіреміз.

Қ. П. Жүсіп – қазақ әдебиетінің теориясы, тарихына қатысты ғылыми еңбектер авторы. Ғалым ғұмырын шәкірт тәрбиелеумен өткізді. Ұзақ жылдар қазақ әдебиеті пәнінің ұстаздарын дайындаған ғалымның еңбегі ғылыми тұжырымдардан ғана емес, әдеби мұраларды оқыту, оқушыларға түсіндіру әдістемесінен де тұрады. Қ. П. Жүсіптің «Өлең – сөздің патшасы» (1991 жыл), «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» (1999 жыл), «Көркем сөздің күдіреті» (2000 жыл) деп аталатын зерттеулерімен бірге 2000 жылдардан бастап Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектерін баспаға дайындау, көне жазудан қазіргі жазуға көшіру, түсініктемесін әзірлеу, жанрлық жағынан топтау т.б. ғылыми саралау жұмыстарын жүргізуі қазақ әдебиеті теориясы мен тарихындағы маңызды ғылыми еңбектер болып табылады.

Қ. П. Жүсіптің әдістемесі әдебиеттің ғылыми негіздерін оқытудың әдіс-тәсілдерімен сабақтастыра алып жүргізеді. Ғалым әдістемесі оқушының көркем шығарманың:

- мазмұнын түсіне отырып, көркемдік қуатын анықтау;
- көркемдікті жасаушы әдіс-тәсілдерді айқындай білу;
- көркем шығарма арқылы қоғам мен табиғатты түсіну;
- автордың стильдік ерекшеліктерін айқындай алу;

– шығарма жанрының мәнін ұғыну.

Бұл талаптарды әдіскер-ұстаз кезең-кезеңімен баланың жас ерекшелігін ескере отырып жүргізеді. Мысалы ауыз әдебиеті шығармаларын оқыған тұста бала қандай жанрдың түрлерін игеруі шарт, көркемдіктің қандай әдіс-тәсілдерін білуі керек деген тұста «Алтын сақа», «Ер Төстік», «Керқұла атты Кендебай» ертегілері негізінде талдап көрсетеді. Осындай қарапайым ертегілер арқылы эпостық жырларды оқытудың белгілерін айқындайды. Ертегілердегі батырлық туралы ойды эпостағы қаһарман бейнемен байланыстар білу, олардың жанрлық сипаттары арқылы талдау жасау негізінде мұғалім қалай түсіндіруі қажеттігін де ескертеді. Ауыз әдебиеті үлгілеріндегі лиро-эпостық және батырлық жырларды оқушылар естерінде сақтауы үшін жанрлық ерекшелік тақырып пен көркемдікте қатар өріледі. Бірінде махаббат, сүйіспеншілік, екіншісінде батырлық. Соған қарай лиро-эпостық жырларда сезім, көңіл-күй екендігін оқушылар естерінде сақтауы – жанр табиғатын ұғынуға ықпал ететіндігін мұғалым ескеруі керек.

Ғалым әдебиетті түсіну үшін көркемдік талдауға көп көңіл бөледі. Әсіресе оқушылардың троптың түрлерін анықтай алулары, оларға талдау жасауы – тек жалаң теориялық білім емес, көркемдік қуатты, автор стилін тануға апаратын жол. Оқушылар осы арқылы әрбір қаламгер шығармашылық лабораториясын тануға мүмкіндіктері туады. Әдебиетте прозалық шығармалардан гөрі поэзиялық туындыларды оқытудың қиындығы мол. Поэзиядағы бейнелілік, көркемдік, астарлау, тақырып пен идеяның авторлық тудырады. Сондықтан да ғалым ақын өлеңдерін, поэмаларын оқытуда қаламгер стилі мен оның өмірбаяны, қоғамдық ісі т.б. тұстарымен сабақтастыра алады. Мысалы бұған дейінгі қазақ әдебиеті оқулықтарында болған С. Сейфуллиннің «Асығып тез аттандық», «Тұлпарым» өлеңдерін талдау кезінде автор шығармашылығын қайталау, еске түсіру қажеттігін ескертеді. Бұл үшін мұғалім ықтимал сұрақтар әзірлеп, бұған дейінгі бар білімдерін ортаға салады. Топтық жұмыс арқылы автордың бұл өлеңді жазуының мәні, шығарылған кезең, көркемдік туралы түсінік бекемделе түседі. Автордың төңкерісшіл мақсаты, қоғамдық, әлеумет алдындағы еңбегін тиянақтау үшін «Тұлпарым» өлеңі талданады. Әдістемелік жүйенің артықшылығы оқушы өлең мазмұнын ғана ұғып қоймайды. Автордың шығармашылық

өмірбаяны түсінеді, аталған туынды автордың еңбегі ғана емес, оның өмір сүрген қоғамының айнасы ретінде көрсетіледі.

Сәкен Сейфуллинді талдау Б. Майлин мен І. Жансүгіровке, М. Жұмабаевқа жалғасады. Автор бір кезеңнің қаламгерлерін салыстыра, шығармашылық бірлікте талдайды. Оқушы әр қаламгердің өмірбаянын оқып, шығармашылығымен танысқан соң көркем туындыларын талдау арқылы қоғаммен, тақырыппен, идеямен, көркем кейіпкер бейнесімен талдау жасауы әлдеқайда жеңіл болады. Сонымен бірге ғалымның әдістемесінде әр қаламгерді стиль, тақырып, идея, бейнелілікпен таныту, сол арқылы шығармашылық әлемінің сипаттарын ашу тәсілі – әдебиетті түсіну мен оны бойға сіңіру үшін ең қажетті әдістер екенінің дәлелі.

Осы арқылы ғалым әдістемесінен:

- әдебиет тарихы;
- әдебиет теориясы;
- әдебиет сыны тұтаса түсіндіріледі.

Әдебиетті оқытуда мұғалімнің қазақ әдебиетін зерттеуші ғалымдар мен әдіскерлер еңбектеріне көңіл қойып, олармен де таныс болуын, оқушыларға да жеткізіп отыруы шарт екенін айтады.

Ақын Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасын оқыту кезінде әдіскер – ғалым Т. Ақшолақов І. Жансүгіровтің Абайдың «Аттың сыны» өлеңіндегі көркемдікті негізге алғандығын айтады. Бұған қатысты Ілияс Жансүгіров шығармашылығын зерттеуші М. Дүйсенов салыстыра зерттеп, байланыстарын тереңдей қарастырғандығына мысал келтіреді [2, 72-б.]. Осылайша, ғалым өзінің әдістемелік еңбектерінде әдебиеттің үш саласын бірге тұтастыра алады.

Сәкен Сейфуллинді талдау Б. Майлин мен І. Жансүгіровке, М. Жұмабаевқа жалғасады. Автор бір кезеңнің қаламгерлерін салыстыра, шығармашылық бірлікте талдайды. Оқушы әр қаламгердің өмірбаянын оқып, шығармашылығымен танысқан соң көркем туындыларын талдау арқылы қоғаммен, тақырыппен, идеямен, көркем кейіпкер бейнесімен талдау жасауы әлдеқайда жеңіл болады. Сонымен бірге ғалымның әдістемесінде әр қаламгерді стиль, тақырып, идея, бейнелілікпен таныту, сол арқылы шығармашылық әлемінің сипаттарын ашу тәсілі - әдебиетті түсіну мен оны бойға сіңіру үшін ең қажетті әдістер екенінің дәлелі.

Әдебиетті оқытуда оқушылардың өздік жұмыстарын көп жүргізуіне көңіл бөледі. Қазіргі жанартылған білім мазмұнындағы мұғалім бағыттаушы, ал оқушы өзі мәселен айқындап табуыш

деген қағиданы Қ. П. Жүсіптің еңбектерінен де көреміз. Ғалым мұғалім дұрыс сұрақ қойып оқушының өз бетімен жұмыс істеуіне жағдай жасауы керек. Ал көркем шығармадағы ой мен көркемдікті оқушының өзі анықтауы тиіс деген қағиданы алға қояды. Сол себептен де, мұғалімнің сұрақ әзірлеуі, оны қарапайымнан күрделіге қарай біртіндеп көтере түсуі сапалы білімді жасайды деген қағиданы байқаймыз. Бұл ретте, әдістеме мұғалімнің біліміне де байланысты. Ғалым-ұстаз өз еңбектерінде әдістеменің басты шарты – мұғалімнің әдеби шығарманы терең меңгеруі, ұстаздың өзінің әдебиетті терең түсінуге міндетті екендігін айтады [2, 106-108-б.б.].

Қ. П. Жүсіптің әдістемесін қазіргі кезде ЖИ арқылы оқытуда кеңінен қолдану мүмкіндігі бар. Оқушылардың шығарма мазмұнын білуін тексеру үшін ЖИ арқылы бірнеше суреттер ұсынуға болады. https://chatgpt.com/s/t_69b3c07365b481918aa085ff3802eced.

ЖИ-мен «Кейіпкермен диалог» тапсырмасын орындауға болады.

Шығарма: «Керкұла атты Кендебай» (5-сынып) және «Аяз би» (6-сынып) ертегілері.

Оқушыларға Кендебай батыр немесе Аяз би кейіпкерінің атынан сөйлейтін ЖИ чат-ботын (мысалы, ChatGPT немесе Google Bard) жасау немесе қолдану ұсынылады.

Оқушы чат-ботқа кейіпкердің өмірі, оның іс-әрекеттерінің себептері, оның ішкі дүниесі туралы сұрақтар қояды. Мысалы:

– Кендебай батыр неліктен қасқырды құйрығынан ұстап лақтырып жіберді?

– Жаманның берген жауаптарын мадан хан қалай бағалады? Оның ақылдылығы мен тапқырлығы сізге қандай әсер етті?

Оқушы чат-ботпен диалог нәтижесінде алған ақпаратты негізге ала отырып, кейіпкердің бейнесін толықтыратын эссе жазады. Эсседе кейіпкердің ішкі дүниесі, оның іс-әрекетінің себептері, шығармадағы әрекетіне баға беріледі. https://chatgpt.com/s/t_69b3c07365b481918aa085ff3802eced

«Сюжетті өзгерту және көркемдеу» тапсырмасы

«Керкұла атты Кендебай» немесе «Аяз би» ертегілері. Оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту, «сторителлинг» дағдысын арттыру және ЖИ көмегімен визуалды контент жасауды үйрету.

Тапсырма:

1. Оқушыларға ертегінің белгілі бір сәтіндегі сюжетті өзгерту ұсынылады:

– Кендебай батыр Көкала қасқырмен шайқаспай, онымен келісімге келсе не болар еді?

– Жаман хан Жаманның төрелігін қабылдамай, оны жазаласа не болар еді?

Оқушы жаңа сюжетті жазады.

ЖИ-ге (мысалы, DALL-E 2, Midjourney немесе Stable Diffusion) осы жаңа сюжеттің негізінде комикс немесе қысқа анимациялық бейнежазбаның сценарийін жасауды немесе суреттерін салуды тапсырады.

Оқушы ЖИ жасаған визуалды контентті бағалап, оны жазған сюжетімен салыстырады. ЖИ-дің сюжетті қалай түсінгенін және оны қалай көркемдегенін талдайды.

«Кейіпкерлерді салыстырмалы талдау» тапсырмасы

Шығарма: Жіберілген мәтіндердегі шығармалар («Керқұла атты Кендебай», «Аяз би», «Аққулар ұйықтағанда») және басқа да қазақ әдебиетінің шығармалары.

Оқушылардың аналитикалық ойлауын дамыту, әртүрлі шығармалардың кейіпкерлерін салыстыру және олардың ортақ және ерекше қасиеттерін анықтау.

Тапсырма:

Оқушыларға ЖИ-ден әртүрлі эпостық жырлар мен ертегілердің кейіпкерлеріне талдау жасауды сұрау ұсынылады. Мысалы:

«Керқұла атты Кендебай» ертегісіндегі Кендебай батыр мен «Қобыланды батыр» жырындағы Қобыланды батырдың бейнесін салыстырыңыз. Олардың ортақ және ерекше қасиеттерін анықтаңыз.

Жаман мен Толағайдың бейнесін салыстырыңыз. Олардың ақылдылығы, батырлығы және қоғамдағы рөлі туралы ойларыңызды білдіріңіз.

Оқушы ЖИ-дің берген талдауын бағалайды, оны өз білімімен салыстырады және ЖИ-дің жауабын толықтырады немесе түзетеді. Оқушы өз талдауын жасайды.

https://chatgpt.com/s/t_69b3c07365b481918aa085ff3802eced

Оқушы ЖИ-дің тауып берген көркемдеуіш құралдарын бағалайды, оларды өз білімімен салыстырады және ЖИ-дің жауабын толықтырады немесе түзетеді. Оқушы шығармадан өз бетімен көркемдеуіш құралдарды тауып, олардың өлеңнің көркемдік сипатын қалай арттыратынын түсіндіреді.

Әдебиетті оқыту ынталы оқушылармен ғана жұмыс емес. Бұл қағида да – Қ. П. Жүсіп еңбектеріндегі негізгі шарттардың бірі. Мұғалім сыныптағы сабаққа барлық оқушыны қатыстыруы керек.

Әдеби талдау, көркемдікті анықтау, ауызша, жазбаша жұмыстарын жүргізу кезінде сыныптағы барлық оқушыны қамти алғанда ғана мұғалім өз мақсатына жетеді.

Ғалым-әдіскердік әдебиетті оқытудағы басты назарда ұстайтын тұстарының бірі – шығарманың мазмұнын оқушының жетік білуі. Мазмұнды білу арқылы ғана көркемдік ой анықталады. Сондықтан да көлемді шығармаларды оқытуда мұғалімге жауапкершілік те мол түсетіндігін ескереді.

Ғалым-әдіскер дастанды оқытудағы кемшіліктерге де талдау жасайды. Ол:

- шығарма мазмұнын талдау;
- өзге дастандармен салыстыру;
- көркемдікке көңіл аударылмау.
- сөз мағынасын талдауға назар салмау.

Қаламгер қазақ әдебиетін оқытуда қазіргі білім беру жүйесіндегі талаптардың бірі пәндік байланыс дегенді де ескереді. Шығармаға көркем талдау жасауы үшін сөз мағынасын түсінуі, тек мағынаны түсініп қоймай, оның қолданыс ерекшеліктерін білу, сөйлем, сөз арасы, көркем мәтіндегі ауыспалы, келтірінді мағыналарда болуы т.б. тұстарды да зерттеуді қолға алған. Бұл мақсатта, ғалымның өзінің де «Сөз күдіреті» деп атлатын еңбегінде қазақ тіліндегі сөз қолданысы, көпмағынанылық жайындағы сөздік деуге де болады.

Сөз мағынасы бірнеше реңкте қолданылуы, сонымен бірге бір сөздің бірнеше синонимдік қатарлары болуы туралы көптеген деректерді алуға болады. Мысалы «52. Күлу түрлері» деп аталатын бөлігінде күлудің 32 түрін көрсетеді. Әрбір күлу түрінің сипатын ашатын мысалдарды көркем шығармадан үзінді етіп береді, ал қолданыс аясы тарылып бара жатқан сөздерді түсіндірме сөздікке сілтеме жасап, сол арқылы талдап отырады.

Ғалым қазақ тіліндегі сирек қолданылатын, қолданыс аясынан шығып бара жатқан, бір-ақ көркемдігі қуатты, әдеби шығармада қолданылатын сөздерді де береді. Мысалы «Қасқай // Ескерту: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде (Алматы: Ғылым, 1982. 6-том, 129-б.) бұл сөздің мағынасы қағыс қалған. Біздіңше, «Күрек тісін көрсетіп, еркінсіп күлу» мағынасын беріп тұр. –Қ. Ж.» [3, 4]

Автор шығарманың тұтас кешен екендігін ескереді. Сондықтан да мазмұндағы тақырып пен идеяның ашылуын табиғат көрінісінің, адамның сезімдерінің айқындау мүмкін еместігін ашады. Шығарма күдіретін таныту, көркемдік қуатты айқындау үшін оқушылар шығарма өздері оқып, үйден өздеріне ерекше әсер еткен тұстарды

жазып келуді тапсыру керек деген жұмыс түрін ұсынады. Мұғалім оқушылардың шығарманың өздеріне ұнаған тұстарын жазып алып келуді ұйымдастыруы – жұмыстың алғашқы сатысы. Келесі кезеңде оқушылар осындағы көркемдікті табуы, одан оның қызметін көрсетуі біртіндеп-біртіндеп әдеби талдау жасауға үйрене бастайды. Осы арқылы оқушылар өздері мазмұн арқылы идеяны да, көркемдіктің қызметін де, оның кейіпкер бейнесін ашуға ықпалын да аша алатын болады [2, 162]

Ғалымның әдістемесінде қазіргі технология мен түрлі әдіс-тәсілдер, жұмыс түрлері де толығымен қамтылады. «Өзіндік дамыту, топтық оқыту, дамыта оқыту, жобалау т.б. педагогикалық технологиялар мен оқушының өзіндік әрекетін дамытуға бағытталған әдіс-тәсілдер баланы өз іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарап, шығармашылық тұрғыдан дамуына әкеледі. Қ.П.Жүсіп ұсынған әдіс-тәсілдер осы мақсаттарды шешуге бағытталған» [4, 24-б.].

Қуандық Пазылулының қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі – таза ғылыми талдауға негізделген әдістеме. Ғалым-әдіскер оқушылардың көркем әдебиетті мазмұнын ұғу, идеясын табу, түрлі ойындар арқылы меңгеру, қысқа пікірлер жазу сияқты қалыптаса бастаған жеңіл жұмыс түрлерін дұрыс деп санамайды. Ғалым үшін әдебиет – көркем әлем. Оқушы осы көркем әлемнің рухани, эстетикалық мұраттарын ұғуы үшін онда автордың шеберлігін, шығармашылық қуатын, стилін түсінуге ұмтылуы керек. Көркемдік қуат пен шеберлікті ұғуға талпынған оқушы ғана сол әлемнің сырына бойлайды. Автордың идеясын түсінеді. Ғалым-әдіскер осы қағида негізінде бұған дейінгі «әдебиет – қоғам айнасы», «әдебиет – ұлттың жаны» деген нақыл сөздерді оқушының түсінуіне жол ашады.

Ғалымның әдебиетті оқыту еңбектерінің басты шарты да – оқушының қазақ әдебиеті мұраларын сүюі, оны шын ықыласымен ден қоя оқуы, түсінуі, ұғынуы, өмірінің, күнделікті тіршілігінің құрамдас бөлігі ете алуы. Бұл да бүгінгі пәннің тәжірибелік мәні деп жүрген талаптардың бірі болып шығады. Ендеше ғалым еңбектері, соның ішінде әдебиетті оқытуға арналған ойлары қазіргі жаһандану кезінде ұлтты сақтаушы әдебиетті құрметтейтін әдіс-тәсілдерді көрсететін кешен болуымен маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі

білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2022 жылғы 5 тамызда № 29031 болып тіркелді. – Астана, 2022. – 150 б.

2 Жүсіп Қ. П. Мектепте қазақ әдебиетін оқыту – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2003. – 254 б.

3 Мәшһүр-Жүсіп Қ. П. Сөз құдіреті. Екінші кітап. – Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2013. Т. 2. – 479 б.

4 Оразханова М. И., Сағынаева Г. А. Қ. П. Жүсіптің мектепте поэзиялық шығармаларды оқытудағы шеберлігі // Журналда: Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Хабаршысы № 4 (84). – Алматы, 2020. – 146 б.

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ЭТНОГРАФИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ (М. ӘУЕЗОВТЫҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ)

МАКАШЕВА А. Р.

гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің магистранты, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ОРАЗХАНОВА М. И.

фил.ғ.к., Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақалада көркем мәтіндегі этнографизмдердің қызметі, олардың ұлттық дүниетанымды танытудағы рөлі және білім беру үдерісінде оқыту ерекшеліктері қарастырылады. Этнографизмдер – халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, мәдени кодын сақтаушы тілдік бірліктер ретінде талданады. Сонымен қатар қазақ әдебиеті үлгілері негізінде этнографиялық лексиканың көркемдік, танымдық және прагматикалық қызметтері айқындалады. Мақалада этнографизмдерді оқытуда тиімді әдіс-тәсілдер ұсынылып, олардың оқушылардың ұлттық құндылықтарын қалыптастырудағы маңызы көрсетіледі.

Бүгінгі тіл білімінде көркем мәтінді ұлттық мәдениетпен сабақтастықта қарастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Көркем шығарма – белгілі бір халықтың рухани болмысын, дүниетанымын, тарихи тәжірибесін жинақтаушы күрделі жүйе.

Осы тұрғыдан алғанда этнографизмдер көркем мәтіннің маңызды құрамдас бөлігі ретінде ұлттық мәдени ақпаратты жеткізуші қызмет атқарады.

Этнографизмдер – халықтың тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына, наным-сеніміне қатысты тілдік бірліктер. Олар тек атауыштық қызметпен шектелмей, көркем мәтінде ерекше стилистикалық, мәдени және танымдық жүк арқалайды.

Этнографизмдер – белгілі бір этностың материалдық және рухани мәдениетіне қатысты ұғымдарды білдіретін тілдік бірліктер. Оларға салт-дәстүр атаулары, тұрмыстық заттар, ұлттық тағамдар, киім-кешек, наным-сенімдер жатады.

Этнографизмдерді бірнеше топқа бөлуге болады:

- 1 Салт-дәстүрге қатысты: беташар, тұсаукесер, қыз ұзату
- 2 Тұрмысқа қатысты: киіз үй, сандық, домбыра
- 3 Тағам атаулары: қымыз, бауырсақ, ет асу
- 4 Наным-сенімдер: ырым, тыйым сөздер

Қазақ әдебиетінде этнографизмдер кеңінен қолданылады. Қазақ әдебиетіндегі этнографизмдердің көркемдік қызметін айқындауда Мұхтар Әуезов шығармаларының орны ерекше. Жазушы туындыларында қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы кеңінен суреттеліп, ұлттық дүниетаным терең бейнеленеді. Ұлы суреткер алғашқы туындыларының өзімен-ақ бүкіл тіршілігі сөз бағып, сөз өсірумен келе жатқан дала тұрғындарының дара менталитетін, салт-дәстүрін дәл аңдап, айтар ойына алтын айдар тағуды машық қылды [1, 12-б.].

Дәстүр – мәдениеттілік белгісі. Ол ел өмірімен біте қайнасып кеткен рухани байлық. Сонымен қатар бұл уақыт сынына төзген, өркениетке бет бұрған халықтың барынша жүйеленіп қалыптасқан өзіне тән өмір сүру формасы. Салт-дәстүр уақыт талабына сай кешегінің негізінде дамып, жаңарып отырады. Әр халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы сол халықтың келбеті, тәрбиелік ережесі іспеттес болатыны белгілі [2, 28-б.].

Мәселен, «Абай жолы» роман-эпопеясында беташар, ас беру, құда түсу сияқты дәстүрлер көркемдікпен берілген. Бұл этнографизмдер тек оқиға желісін толықтырып қана қоймай, кейіпкерлердің әлеуметтік мәртебесін, дүниетанымын айқындайды. Құда түсу, қыз көру, қыз ұзату, ұрын бару кезінде жасалатын кәделер, құйрық-бауыр жеу, неке қияр барлығы да «Абай жолында» кең қамтылған әдет-ғұрыптар. Өлім жөнелтуге байланысты қазаны естірту, жоқтау, дауыс салу, қаралы ту тігу, қаралы атты күзеу,

көшкенде қаралы аттың ер тоқымына қайтыс болған кісінің киімін жауып қойып оны бос жетекке алу, ас беруде қаралы атпен көрісу, қаралы туды жығу, көші-конға қатысты салттар ерулік, қарулық, жұрт майлау, қымызмұрындық сынды ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптардың жиынтығы біртұтас суреттелген бір туынды болса, осы «Абай жолы» деп айтуға болады [3, 42-б.].

Әсіресе этнографиялық лексика молынан кездеседі. Шығармадағы Бөжейдің асына байланысты эпизод – этнографизмдердің кешенді түрде көрініс табуының айқын үлгісі. Бұл тұста «ас беру», «сауын айту», «бәйге», «балуан күресі» сияқты этнографиялық бірліктер қолданылады. Аталған тілдік бірліктер тек атауыштық қызмет атқарып қоймай, қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын, бай мен кедей арасындағы айырмашылықты, руаралық қатынастарды ашуға қызмет етеді. Сонымен қатар ас беру дәстүрі арқылы халықтың дүниетанымы, өлген адамды құрметтеу мәдениеті, қоғамдық бірлік ұғымы көрініс табады.

Аталған эпизодтағы этнографизмдердің танымдық қызметі ерекше байқалады. Оқырман қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті туралы нақты мәлімет алады. Сонымен бірге бұл бірліктердің көркемдік қызметі де айқын: олар мәтіннің бейнелілігін арттырып, ұлттық колорит қалыптастырады. Романдағы Бөжейдің асына байланысты эпизод этнографизмдердің функционалдық жүктемесін кешенді түрде ашып көрсетеді. I кітап, «Қайтқанда» бөлімінен кейінгі тарауларда «ас беру», «сауын айту», «бәйге», «балуан күресі» сияқты этнографиялық бірліктер кеңінен қолданылады [4, 78-б.]. Бұл бірліктердің семантикасы тек денотативтік мағынамен шектелмей, коннотативтік және мәдени мазмұнмен толықтырылады. Мысалы, «ас беру» ұғымы тек еске алу рәсімі емес, ол – әлеуметтік мәртебені айқындайтын, руаралық байланысты нығайтатын, қоғамдық иерархияны көрсететін күрделі мәдени феномен.

Бұл этнографизмдер мәтінде бірнеше деңгейде қызмет атқарады. Біріншіден, танымдық деңгейде олар қазақ халқының тарихи-мәдени тәжірибесін репрезентациялайды. Оқырман ас беру дәстүрі арқылы халықтың өлімге, өмірге, қоғамға деген көзқарасын таниды. Екіншіден, прагматикалық тұрғыдан бұл бірліктер оқырманға эмоциялық-экспрессивтік әсер етеді, мәтіннің қабылдануын тереңдетеді. Үшіншіден, олар мәтіннің құрылымдық-композициялық ұымдасуына ықпал етіп, оқиға дамуының логикасын қамтамасыз етеді [5, 23-б.].

Сонымен қатар, этнографизмдер әлеуметтік стратификацияны көрсету құралы ретінде де маңызды. Бөжейдің асына жиналған қауым, бөйге ұйымдастыру, сый-сияпат тарату сияқты әрекеттер арқылы бай мен кедей, би мен қара халық арасындағы айырмашылық айқындалады. Бұл жерде этнографиялық лексика әлеуметтік-мәдени ақпаратты кодтаушы қызмет атқарады.

Байдалы сүйекті орналастырып болысымен, сол өлік үстіне тіккен ақ үйдің оң жақ белдеуіне өз қолымен әкеп қара тікті. Жаназасынан шығарғанға шейін өлік осында болмақ. Сүйіндік жас кісі өлсе туы қызыл болатынын, кәрі кісі өлсе ақ болатынын айтып келді де, «Бөжейдің орта жасты кісінің туы – бір жағы ақ, бір жағы қызыл болуы керек» дегенді айтқан. Қара тігу (салт). Кісі өлген үйдің үстіне ту тігіледі. Соған қарап ол үйдің қаралы үй екенін түсінуге болады. Қара тігілген үйді көргендер ол үйге соғып, дұға жасап өтетін болған. Мұндай үй кісі күтуге де дайын отырады. Жыл бойы жоқтау айтылады. Жаназ (дәстүр). Қайтыс болған кісіні соңғы сапарға шығарып салу. Ең болмаса Бөжейдің жетісіне шейін, немесетіпті қырқына шейін «жыласатын ағайынды», «бата оқырды» осы кең қоныс – шалқарда тоспақ болды [6, 36-б.].

Бата қылу (салт). Қайтыс болған адамға жақын-жуықтары мен ілік – жұрағаттары арнайы келіп бата қылады. Бата қылу – сыйластық пен адамгершіліктің, жақын көңілдің белгісі ретінде қалыптасқан ғұрып. Мысалы: Бөжейдің бата оқырына Құнанбайдың үлкен үйі үш саба, бір ту бие, бір тай сойыс пен Зере мен Ұлжан «азаға салғаным» деп түйе апарған екен. ...Байдалы белдеудегі қараны суырып алып, Байсалға берді. Ол ырымын істеп, қараны жерге сұлатты да, табанымен басып, сындырып тастады.

Романдағы тағы бір маңызды этнографиялық көрініс – Құнанбайдың Абайды үйлендіруіне байланысты суреттелетін құда түсу дәстүрі. Мұнда «құда түсу», «қалың мал», «жасау», «беташар» сияқты этнографизмдер қолданылады. Бұл бірліктер арқылы қазақ қоғамындағы отбасылық қатынастар, әлеуметтік мәртебе, дәстүрлі құқық нормалары сипатталады. Этнографизмдер кейіпкерлердің әлеуметтік орнын айқындап, олардың мінез-құлқын ашуға мүмкіндік береді [7, 85-б.].

Сонымен қатар этнографиялық элементтер шығармада символдық қызмет те атқарады. Мысалы, «қара шаңырақ» ұғымы тек баспана емес, әулеттің, ұрпақ жалғастығының белгісі ретінде көрінеді. Бұл – этнографизмдердің мәдени-символдық деңгейде қолданылуының көрінісі.

Жалпы алғанда, Мұхтар Әуезов шығармаларындағы этнографизмдер көркем мәтіннің мазмұнын байытып қана қоймай, ұлттық мәдениетті танытудың маңызды құралы болып табылады. Олар мәтінде танымдық, көркемдік, прагматикалық және символдық қызметтерді қатар атқарып, оқырманға терең мәдени ақпарат жеткізеді.

Романдағы үйлену салтына қатысты эпизодтар да этнографизмдердің семиотикалық табиғатын ашуға мүмкіндік береді. Құнанбайдың Абайды үйлендіруіне байланысты «құда түсу», «қалың мал», «жасау», «беташар» сияқты бірліктер қолданылады. Бұл этнографизмдер дәстүрлі құқық нормаларын, отбасы институтының құрылымын, гендерлік рөлдерді көрсетеді. Мәселен, «қалың мал» ұғымы тек экономикалық қатынас емес, ол – екі әулет арасындағы әлеуметтік келісімнің, жауапкершіліктің белгісі [8, 72-б.].

Құдалық (дәстүр) – күйеу жігіттің әкесі баласы мен, өзінің жақындары мен құда түсуге келеді. Құда түсу – аса қызықты өтеді. Құдалардың келуі «құда түсер» деп айтылады. Алдын ала ескерту бойынша қыз әкесі өз туыстары мен жақындарына, сыйлас адамдарына хабарлайды. Құдаларды аса құрметпен, салтанатпен қарсы алады. Екі жақтың құдалары бірібіріне құрметтеп сыйлықтар тапсырып қуанышқа бөленеді. Құда аттанар, құда тарту, ат байлар, күйірік-бауыр т.б. Жігіт жағынан келген адам – «бас құда», күйеудің және қыздың әкесі – «бауыздау құда» – ең жақын адамдар. «Бас құда» жаңа жерге келген қыз үшін (келін) әр уақытты қымбат сыйлы адам болады. Жаңа түскен келін оны «ағеке» деп атайды, өйткені ол әр уақытта келінге назарын аударып жүреді. Келін оны әрқашан құрметтеп жүреді. «Құда түсу» – өте мағналы, аса жоғарғы дәрежеде қазақтың ұлттық болмысын көрсетеді. Қыз айттыру (дәстүр) – әр түрлі болған. Егер ұл мен қыз әлі жас, мүмкін әлі дүниеге келмеген күнінде адамдар бірін-бірі жақсы білетін, дос, жолдас, дәрежелерінде тең адамдар, бірінікі ұл, не қыз болса құда болуға келіседі. Бұл атастыру деп аталады. Тумаған балаларымен құдаласу – «бел құда», бесіктегі балалары барлар құдаласса – «бесік құда» деп аталады. (Мына шешелерін, жеңгелерін сыбаға әкеп, енді тарағалы отыр, қарағым [9, 89-б.].

Этнографизмдердің мәдени-символдық қызметі де ерекше назар аудартады. Мысалы, «қара шаңырақ» концептісі қазақ мәдениетінде сакралды мәнге ие. Ол – әулеттің тұтастығын, ұрпақ жалғастығын, рухани сабақтастықты білдіретін символ. Мұндай

этнографиялық бірліктер мәтінде ұлттық кодтың репрезентанты ретінде қызмет етеді.

Жалпы алғанда, Мұхтар Әуезов шығармаларындағы этнографизмдер көпқабатты семантикаға ие және көркем мәтінде кешенді функция атқарады. Олар тек тілдік-стистикалық құрал ғана емес, ұлттық мәдениеттің когнитивтік моделін қалыптастыратын, оқырман санасында белгілі бір мәдени кеңістікті реконструкциялайтын маңызды элемент болып табылады. Сондықтан этнографизмдерді талдау – көркем мәтінді ұлттық-мәдени тұрғыдан интерпретациялаудың тиімді жолдарының бірі [10, 89-б.].

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында қазақ халқының салт-дәстүрлері кеңінен көрініс табады. Атап айтқанда, Құнанбайдың Абайды үйлендіруіне байланысты құда түсу, қалың мал беру дәстүрлері, Бөжейдің асындағы ас беру, бәйге ұйымдастыру сияқты этнографиялық элементтер ұлттық болмысты танытатын маңызды көркемдік құрал ретінде қызмет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Ата жолы» тарихи танымдық сайты: <http://www.atazholy.kz>
- 2 «Абай жолы» - ғасырлық туынды: [Электрондық ресурс] // Massaget.kz. - Дерек көзі: https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasy/24878. - (Қаралған күні 02.03.2020)
- 3 Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. 1, 2-кітап. – Алматы: «Жазушы», 1989.
- 4 Әуезов М. Абай жолы : роман-эпопеясы 4 томдық. - Алматы : Жазушы, 2013. Әуезов М. Абай жолы [Электрондық ресурс] : роман-эпопея 4 кітапта / М. Әуезов ; сурет.: Ә. Қастеев, А. Ғалымбаева, Ү. Әжиев ; оқыған М. Тесебаев. - Алматы : Жазушы, 2011. - 8 эл. опт. диск (CD-ROM). - (Аудио кітап)
- 5 Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрі». – Алматы кітап, 2007
- 6 Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл. – Алматы, 1994.
- 7 Қирабаев С. Мұхтар Әуезов : [Мұхтар Әуезовке - 100 жыл // Ана тілі, 2019. - 26 қыркүйек - 2 қазан. - 1,5 б.
- 8 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 1997.
- 9 Тараков Ә. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы адамгершілік өнегелері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 2016. - № 3. - 81-84 б.
- 10 Түсіндірмелі сөздік. – Алматы, 1974.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯДА СЫПАЙЫЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

МУСА Д. Н.

магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ университеті, Алматы қ.

Жоғары оқу орнындағы педагогикалық коммуникация оқу мазмұнын жеткізумен ғана шектелмейді, ол оқытушы мен студенттің әлеуметтік мәртебесі, академиялық жауапкершілігі, бағалау құқығы, серіктестік пен сенім сияқты факторлар тоғысатын институционал ортада іске асады. Осы ортада тілдік мінез-құлықтың ен сезімтал аймағы сыпайылық стратегиялары болып табылады, өйткені олар қатысымдағы шиеленісті бәсеңдетіп, ынтымақтастықты күшейтеді және оқу әрекетінің психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Қазақ тіл білімінде сөз мәдениеті ұғымы тек норманы сақтау емес, тыңдаушыға әсерлі әрі орынды жеткізу, адресат факторын ескеру, қатысым мақсатына сай тілдік амалдарды таңдау екені ерекше аталады, яғни педагогикалық коммуникациядағы сыпайылық дәл осы коммуникативтік-прагматикалық таңдаулардың сапасымен тікелей байланысты [1, 2-б.]. Сондықтан ЖОО-да сыпайылықты оқытушының жеке мінезі ретінде ғана емес, кәсіби құзыреттілік құрамындағы дискурстық басқару тетігі ретінде қарастырған дұрыс.

Сыпайылық стратегияларының теориялық негізі ретінде бет бейне ұғымы жиі қолданылады. Браун мен Левинсон моделінде бет бейне екі құрамнан тұрады: адамның әрекетіне кедергі келтірмеуді қалау, яғни еркіндігін сақтау, және мақұлдануды қалау, яғни қоғамда қабылдану қажеттілігі [2, 29-б.]. Педагогикалық коммуникацияда бұл екі қажеттілік бір мезетте қозғалады: оқытушы оқу талаптарын орындауды көздесе, студент автономиясын, қадірін және әділ бағалануды күтеді. Оқытушының кез келген директиві немесе сыны осы бет бейнеге қауіп төндіруі мүмкін, сондықтан сыпайылық стратегиялары сол қауіптің салмағын азайтатын редресс тәсілдері ретінде іске қосылады. Браун мен Левинсон сыпайылықтың таңдалуына әлеуметтік қашықтық, билік арақатынасы және өтініш не талаптың салмақтылығы әсер ететінін көрсетеді [2, 31-б.]. ЖОО жағдайында оқытушының билік ресурсы жоғары болғандықтан, әсіресе бағалау мен тәртіпке қатысты сөз актілерінде сыпайылықтың тепе теңдігі сақталмаса, қатынас қаттығысқа тез ауысады.

Алайда ЖОО дискурсында сыпайылық тек бет бейнені қорғаумен шектелмейді, ол қарым-қатынасты басқарудың кеңірек құрылымы арқылы түсіндіріледі. Спенсер Оутидің *garport management* тұжырымдамасы адамдардың қатынасты басқаруда бет бейнемен қатар әлеуметтік құқықтар мен міндеттерді және өзара әрекет мақсаттарын тең ұстайтынын дәлелдейді [3, 531-б.]. Университетте студенттің әлеуметтік құқығы ретінде құрмет, тең қарау, регламенттің ашықтығы, кері байланыстың әділдігі алға шығады. Оқытушының міндеті оқу стандартын сақтау болса да, оны орындаудың тілдік формасы студенттің құқықтық күтулерімен үйлескенде ғана байланыс сапалы болады. Осы жерде сыпайылық стратегиялары оқытушы мен студенттің мақсаттарын бір арнаға түсіретін коммуникативтік көпір қызметін атқарады.

Қазақ сөз мәдениеті дәстүрінде сыпайылық тілге майда рең үстейтін жұмсартқыш бірліктер арқылы көрінеді: кешіріңіз, ғафу етіңіз, мүмкін болса, рұқсат етсеңіз, мақұл көрсеңіз сияқты сөздер сөйлеуге ізеттілік қосып, тыңдаушыға қысымның деңгейін төмендетеді [4, 66-б.]. ЖОО аудиториясында мұндай жұмсартқыштар директивті актілерді академиялық этика шеңберінде ұсынуға мүмкіндік береді. Мысалы тапсырмаға қатысты талапты бірден бұйрық райда берудің орнына, уақыт пен себепті негіздеп, таңдау қалдыратын модаль амалдарды қолдану студенттің еркіндік бет бейнесін сақтайды. Сонымен бірге қазақ тілдік қатынас мәдениетінде адресатқа бағдарлану, сөздің жүрекке жылы тиетін сапасы, әсерлілік те бағаланады, бұл оқытушының кері байланысында қолдаушы реңнің болуын талап етеді [4, 5-б.]. Демек, қазақша академиялық тілдесімде сыпайылық стратегиялары лексикалық формулалармен ғана емес, сөйлеудің жалпы тональдігімен және адресатқа құрметпен өлшенеді.

Орыс тіл біліміндегі речевой этикет ұғымы да дәл осы реттеуші қызметімен маңызды. Стернин этикетті қоғам мүшелері өзін жайлы сезінетіндей әрі қарым-қатынас жағдаяты болжамды болатындай тәртіп нормаларының жүйесі ретінде анықтайды, ал речевой этикет сөйлесушілердің өзара қатынасына қарай таңдалатын, сыпайы қатынасты білдіретін сөз мінез-құлық ережелері екенін атап өтеді [5, 3-б.]. Бұл түсінік ЖОО дискурсына тікелей келеді: университетте тілдесімнің болжамдылығы мен тұрақты нормасы студентке қауіпсіздік сезімін береді. Орыс тіліндегі *Вы* формасының статус пен дистанцияны реттеуі, формалды қаратпалар, кешірім сұраудың қалыпты үлгілері, өтініш пен ұсыныстың жұмсартуы

оқытушы беделін сақтай отырып, студенттің тұлғалық қадірін түсірмеуге мүмкіндік береді. Бір қызығы, Стернин мысалдар арқылы сыпайылықтың мәдениетаралық кате интерпретациясын да көрсетеді: кей мәдениеттерде тынысық сөйлеу немесе аз сөзділік жоғары сыпайылық белгісі бола алады, ал басқа ортада оны сенімсіздік деп қабылдау ықтимал [5, 13-б.]. ЖОО-да көпұлтты аудитория жиілеген сайын, мұндай айырмашылықтарды ескермеу педагогикалық конфликт тәуекелін арттырады.

ЖОО-дағы негізгі коммуникациялық жағдайлардың бірі бағалау және кері байланыс беру. Бұл жерде сыпайылық стратегиялары ең алдымен сын айту актісін басқаруға бағытталады. Егер оқытушы тек кемшілікті атап, жұмысты жоққа шығарса, студенттің мақұлдану бет бейнесі зардап шегеді. Ал тым жұмсақ айтып, нақты өлшем мен талапты көмескі етсе, академиялық мақсат орындалмайды. Сондықтан тиімді тәсіл талаптың анықтығын сақтай отырып, редресс амалдарын қатар қолдану болып табылады. Браун мен Левинсон көрсеткен жағымды сыпайылық студентке қолдау көрсету, ортақ мақсатқа қосу, ынтымақтастықты білдіру арқылы көрінеді, ал жағымсыз сыпайылық қысымды азайтып, өтініш пен талапты жанама әрі модаль формамен беру арқылы іске асады [2, 29-б.]. ЖОО тәжірибесінде бұл, мысалы, жұмыстың күшті жағын бір сөйлеммен бекітіп, кейін нақты түзетуді көрсету, түзету себебін түсіндіру, студентке әрекет жоспарын ұсыну, қажет болса қосымша консультация мүмкіндігін ашық айту сияқты амалдар арқылы жүзеге асады. Мұндай құрылым студенттің бет бейнесін сақтап қана қоймай, оқу нәтижесіне қызмет етеді.

Сыпайылықтың тағы бір маңызды аймағы аудиториялық басқару, тәртіп және уақыт тәртібі. Университетте оқытушының директивтері кейде өте тік болуы мүмкін, бірақ тік бұйрық жиі қайталанса, қарым-қатынас қатаң вертикальға айналып, студент белсенділігі төмендейді. Сондықтан директивтің түрін жағдаятқа қарай таңдаған дұрыс: уақыт тығыз болса және қауіпсіздік пен әділдік талап етілсе, қысқа әрі анық нұсқау орынды, ал қалыпты жағдайда директивті жұмсартатын құралдар тиімді. Қазақ тіліндегі мүмкін болса, рұқсат етсеңіз сияқты жұмсартқыштар студентке таңдау барын сездіреді және қысымның эмоционал салмағын азайтады [4, 66-б.]. Ал қатынас бұзылуға жақындағанда, оқытушы вербалды ғана емес, паралингвистикалық құралдарды да басқаруы керек: дауыс ырғағы, реніш білдіретін сарказмнан қашу, түсіндірудің себеп салдарын ашық айту оқу тәртібін сақтай

отырып, тұлғалық қадірді қорғауға көмектеседі. Мұнда сыпайылық педагогикалық әділдікпен қабаттасып, тәртіпті күшпен емес, келісім арқылы орнықтыруға мүмкіндік береді.

ЖОО коммуникациясының қазіргі шындығы цифрлық арналармен тығыз байланысты, әсіресе электронды пошта, LMS жүйелері және мессенджерлер. Жазбаша цифрлық мәтінде интонация жоқ болғандықтан, қысқа әрі бұйрық райлы сөйлемдер дәрекі қабылдануы мүмкін, ал жауап кешіксе студент өз құқығы бұзылды деп ойлауы ықтимал. Осы себепті сыпайылық стратегиялары цифрлық этикеттің негізгі өзегі ретінде алға шығады. Спенсер Оути моделіндегі әлеуметтік құқықтар мен міндеттер бұл жерде айқын көрінеді: студент уақытқа құрметті, түсінікті регламентті күтеді, ал оқытушы өз жұмыс уақытының шекарасын, ресми процедураны сақтауды талап етеді [3, 533-б.]. Сыпайылық стратегиясы ретінде оқытушы жауапта регламентке сүйеніп, мерзім мен талапты нақтылап, бірақ тонды қолдаушы деңгейде ұстайды. Лич сыпайылықты бақылауға болатын мінез-құлық феномені ретінде қарап, оны коммуникативтік альтруизм ұғымымен байланыстырады, яғни сөйлеуші өз сөзінде адресатқа жағымды мән ұсынып, қарым-қатынасты жеңілдететін сигнал береді [6, 23-б.]. Цифрлық ортада мұндай сигналдар амандасу, өзара құрмет формуласы, өтінішті негіздеу, алғыс айту, жауап мерзімін көрсету арқылы көрінеді. Сыпайылықтың осындай көрінетін маркерлері студенттің уайымын азайтып, түсінбеушіліктің алдын алады.

ЖОО-дағы сыпайылық стратегияларының мәдениетаралық сипаты да назардан тыс қалмауы тиіс. Бір аудиторияда қалыпты саналатын қалжың, жақындату, тым еркін қаратпа басқа студент үшін шекараны бұзу ретінде қабылдануы мүмкін. Браун мен Левинсон бет бейне қажеттіліктері әмбебап болғанымен, нақты мәдениетте қауіптің қандай актілер арқылы сезілетіні, қандай тілдік форма қауіпсіз саналатыны әртүрлі болатынын көрсетеді [2, 29-б.]. Стернин де сыпайылықтың әр мәдениетте түрлі құралмен белгіленетінін және бір мәдениеттегі сыпайы қылық екінші мәдениетте өзге мағына беруі ықтимал екенін мысалдармен түсіндіреді [5, 13-б.]. Сондықтан ЖОО оқытушысы топтың құрамын, тілдік репертуарын, қатысымдық әдетін байқап, бір ғана стильді барлық жағдайға тықпаламай, бейімделмелі стратегия ұстануы қажет. Бұл бейімделу сөздің мазмұнын өзгерту емес, мазмұнды жеткізу формасын контекстке сай тандаудан тұрады.

Қорытындылай келгенде, жоғары оқу орнындағы педагогикалық коммуникацияда сыпайылық стратегиялары академиялық сапаның іргелі шарты ретінде көрінеді. Олар студенттің бет бейнесін қорғап, қатынастың үйлесімін сақтайды, бағалау мен талап қоюдың қабылдануын жеңілдетеді, цифрлық жазбаша диалогтағы түсінбеушілікті азайтады. Қазақ сөз мәдениеті дәстүріндегі ізеттілік формулалары, орыс речевой этикетіндегі нормалық модельдер және англоамерикалық прагматикадағы бет бейне мен rapport management теориялары ЖОО тәжірибесіне бірін бірі толықтыратын құрал ретінде қызмет етеді [2, 66-б.]. Ең тиімді педагогикалық үлгі талаптың анықтығын жоғалтпайтын, бірақ оны студенттің қадірін сақтай отырып жеткізетін теңгерімге сүйенеді. Сыпайылық дәл осы теңгерімді ұстайтын кәсіби тілдік механизм болғандықтан, оны оқытушының коммуникациялық құзыреттілігінің өзегі ретінде жүйелі дамыту қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Оразбаева Ф. Ш., Оспанов Е. Т. Коммуникативтік мағына негіздері: оқу құралы. Алматы: Ұлағат, 2012. – 135 б.
- 2 Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 366 p
- 3 Spencer-Oatey H. Managing rapport in talk: Using rapport sensitive incidents to explore the motivational concerns underlying the management of relations // Journal of Pragmatics. 2002. Vol. 34, No. 5. P. 529–545. DOI: 10.1016/S0378-2166(01)00039-X.
- 4 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: монография. Алматы: Қазақ тілі, 2021. – 420 б.
- 5 Стернин И. А. Русский речевой этикет. Воронеж, 1996. – 127 с.
- 6 Leech, G. N. The Pragmatics of Politeness. Oxford: Oxford University Press, 2014. – 368 p.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ФОЛЬКЛОРДЫ ОҚИТУДЫҢ ӘДИСТЕМЕСІ

МЫРЗАХМЕТОВА А. Т.

докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

ТЛЕУБЕКОВА Б. Т.

ф.ғ.к. аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Халық әндері, ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар адамға эмоционалды түрде әсер етуімен маңызды, ал фольклорды зерттеу өз халқының рухани дүниетанымын, мәдениеті мен тарихын тереңірек түсінуге және сезінуге мүмкіндік беретіні қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі, қазіргі таңда орта мектептегі білім беру процесінде фольклорды оқытудағы көңіл бөлінуге тиісті мәселелерге негізделген. Зерттеу мақсаты, қазақ орта мектебінде жүргізілетін тіл білімінің арқасында, фольклордың ролін анықтау, оның негізгі жанрларын бөліп көрсету, фольклорды оқытудың негізгі тәсілі мен әдістерін көрсетеді. Бұл тақырыпты нақтылауда, салыстырмалы, сипаттамалық, дедуктивті және аксиоматикалық әдістер, догматикалық және абстракция әдісі, сондай-ақ талдау және синтез әдісі қолданылды. Зерттеу нәтижесі, фольклор ұғымын анықтау, жанрлардың жіктелуін қарастыру болды. Зерттеу жұмысының эмпирикалық бөлігі, 44 оқушы арасында жүргізілген сауалнамадан, сондай-ақ Қазақстанның орта мектептерінің 15 жоғарғы санатты мұғалімдерінен фольклорды оқыту әдістемесі, оның өскелең ұрпақты тәрбиелеуге әсері және жалпы оқу процесін жандандыру туралы сауалнамадан тұрады. Мақалада, қазақ фольклоры және оның құрамдас бөліктері қарастырылып, мектепте фольклорды оқыту моделі көрсетілген. Зерттеуде белгілі бір ерекшеліктерді бөліп көрсетуге және Қазақстанның білім беру жүйесіне фольклорды оқыту әдістемесін одан әрі енгізу бағдарламасын бағалауға, сондай-ақ 5–6 сыныпқа арналған қазақ фольклорын зерделеу бойынша ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді. Бұл тақырыптың практикалық маңыздылығы, орта мектептерде фольклорды оқытудың белгілі бір әдістерін қолданудың тиімділігіне әсер ететін негізгі әдістемелік аспектілерге байланысты.

Фольклор – халық шығармашылығы, ол ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын дәстүр. Ол мәдениетті, субмәдениетті және ауызша халық шығармашылығын (мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жырлар, ертегілер, қалжыңдар мен өсиеттерді) қамтиды. Фольклор халық даналығын, адам туралы түсініктерін, отбасы мен балалар

туралы, жас ұрпақты тәрбиелеу мен оқыту жайлы идеяларды бейнелейді.

Қазіргі қоғамда фольклор руханилықтың, ұрпақтар арасындағы дәстүр сабақтастығының маңызды факторы және ата-бабалардың бірегей әрі төл мәдениеті ретінде анықталады. Мазмұны мен сипатына қарай ол шынайы халық өнері болып саналады. Оның басты ерекшелігі – идеялық тереңдігі мен жоғары көркемдік сапасында. Фольклордың негізгі белгілерінің бірі – оның түрлерінің бірлігі: ғұрыптық шараларда музыка мен би, поэзия мен театр тығыз байланысады; қолөнерде — ою-өрнек, тоқыма мен сәулет, керамика, сурет салу мен кесте бірігеді; поэзия музыкамен тығыз байланысты (Kovačić B., 2021).

Фольклордың адам өміріндегі маңызын асыра бағалау мүмкін емес. Сондықтан да фольклорды зерттеу көптеген ғалымдардың ғылыми зерттеу нысанына айналды. Индонезиялық зерттеуші

К. Саддхононың пікірінше, фольклор мектептерде оқу материалы ретінде қолданылуы тиіс – бұл оқушыларды жергілікті ауыз әдебиеті дәстүрлерімен таныстырып, оларды сақтаудың бір жолы болып табылады (Saddhono K., 2018).

Заманауи педагогикалық технологияларды енгізу және инновациялық оқыту әдістерін қолдану фольклор тақырыптарын оқытуда аса маңызды рөл атқарады. Қазіргі таңда әлемнің жетекші елдерінде фольклорды оқыту мәселелерін шешуге бағытталған білім беру шаралары жүзеге асырылуда. Әр халықтың мәдениеті тікелей фольклорда көрініс табады, ол халықтың дүниетанымын және әлемді қабылдауын білдіреді. Қазіргі дамып келе жатқан әлемде белгілі бір ұлт пен халықтың түп-тамырына, халықтық мәдениетіне бет бұру аса маңызды мәнге ие болуда (Weiss H., 2018).

Батыс Африкадан шыққан фольклор зерттеушісі С. Ампонстың айтуынша, өмір бойы білім алу үдерісі аутенттік құрылым элементтерін көбірек қамтуы тиіс, ал білім, мәдениет пен дамудың байланысы міндетті болуы керек. Ол фольклордың білім беру артықшылықтары, соның ішінде оның әңгімелері мен мақалдары, туыстық құқықтары мен ережелері, моральдық кодекстері қазіргі білім беру жүйесіне балама әрі толықтырушы бола алады деп есептейді (Amponsah S., 2023).

Қазіргі мұғалімге білім беру үдерісінде фольклорды қолдануға деген көзқарасын өзгерту маңызды. Сабақта фольклорды пайдалану балаларды халық шығармашылығымен таныстырады, туған

өлкеге деген сүйіспеншілікті, ұлттық танымды қалыптастырады, жалпыадамзаттық және филологиялық мәдениетті арттырады.

Бүгінде Қазақстанда өзекті мәселе – халықтық дәстүрлерді қайта жаңғырту. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу міндеті жаңа әрі тиімді тәсілдерді іздеуді талап етеді. Ұлттың ауызша халық шығармашылығы дүниетанымдық, танымдық және эстетикалық бағыттарды қамтитын үлкен әлеуметтік құндылық, олар өзара тығыз байланысты. Қазақстанда фольклор мектеп бағдарламасына енгізілген. Фольклорды оқыту жалпы мәдениетті, тарихты тануға, жас ұрпақтың этникалық көзқарасын қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Әдебиеттерге шолу

Қазақстандық зерттеушілер А.Ш. Пангереев пен М.Р. Балтымованың еңбектерінде фольклор жанры дәстүрлі мәдениетті қалыптастырып, халықпен бірге дамитыны айтылған. Олардың пікірінше, фольклор қазақ халқының мәдениетінің, ән өнерінің дамуына, рухани байлықтар мен құндылықтарды сақтаудағы рөліне ықпал етеді. Олар балалар фольклорының тәрбиелік маңызын және рухани құндылықтарды қалыптастырудағы басты рөлін атап өткен (Пангереев А., 2020).

Қазақ зерттеушілері А.Ж. Жалмурзина мен Ж.С. Мажитова Қазақстанда патриотизм өзектілігін жоғалтпағанын, оның мақал-мәтелдер, эпостар, аңыздар арқылы көрініс табатынын айтады. Фольклордың басты қасиеттерінің бірі - адамгершілік пен ерлік әрекеттерге тәрбиелеу, ал патриотизмді кеңінен насихаттау мемлекет алдындағы маңызды міндеттердің бірі болып саналады (Жалмурзина А., 2021).

Алайда қазіргі ғылымда фольклордың білім берудегі рөлі толық анықталмаған. Осы зерттеудің мақсаты — Қазақстандағы орта мектептерде фольклорды оқыту әдістемесін қарастыру. Зерттеуде фольклор жанрлары мен жіктелуі сипатталып, қазақ фольклоры талданып, білім берудегі рөлі айқындалды.

Зерттеуде сипаттау, сауалнама алу және аналитикалық әдістер қолданылды. Сипаттау әдісі арқылы фольклор ұғымы, оның ерекшеліктері мен жанрлық жіктелуі қарастырылды. Қазақ фольклорының негізгі жанрлары мен сипаттамалары талданды, сонымен қатар фольклордың мектептегі білім беру үдерісіндегі рөлі сипатталды.

Зерттеуге 5-сыныпта оқитын 44 оқушы және 10 жылдан астам тәжірибесі бар жоғары санатты 15 мұғалім қатысты. Оқушылардың орташа жасы 11–13 жас аралығында болды.

Алматы қаласындағы КММ «№172 жалпы білім беретін мектеп-гимназиясы» базасында «Қазақ әдебиеті» пәні бойынша «Қазақстанның ауызша халық шығармашылығы. Ертегілер мен аңыздар» тақырыбында зерттеу жүргізілді. Сынып 12 оқушыдан екі топқа бөлінді: бірінші топ қазақ халық ертегілері, қысқаша мазмұны мен кейіпкерлерін жазды, екінші топ қазақ аңыздарын, кейіпкерлері мен сипаттамаларын жазды.

Алматы қаласындағы КММ «№33 жалпы білім беретін мектеп-лицейінде» «Қазақ әдебиеті» пәні бойынша мақал-мәтелдерге тестілеу жүргізілді. Негізгі жұмыс — олардың тура және ауыспалы мағынасын ашу болды.

Кесте 1

Мұғалім		
Саны		15
Жасы		36-52
Жынысы	Әйелдер	11
	Ерлер	4
Оқушылар		
Саны		44
Жасы		11-13
Жынысы	Қыздар	28
	Ұлдар	16

Сауалнама арқылы оқушылардың фольклорға қызығушылық деңгейі анықталды. Аналитикалық әдіс теориялық материалдарды және білім деңгейін бағалау нәтижелерін талдауға мүмкіндік берді.

Абстракциялау әдісі зерттеу нысанына назар аударып, фольклордың негізгі белгілерін және оны мектепте оқыту жолдарын анықтауға мүмкіндік берді. Функционалдық және логикалық талдау әдістері фольклорды оқыту әдістемесінің ерекшеліктерін сипаттауға көмектесті.

Салыстырмалы талдау әдісі басқа елдердің тәжірибесін зерттеуге мүмкіндік берді. Синтез әдісі мектептегі фольклорды оқытуда туындайтын негізгі мәселелерді анықтады.

Дедуктивтік әдіс оқыту модельдерін сипаттауға, айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Аксиоматикалық әдіс фольклордың рөлі мен мәнін анықтауға қолданылды.

Догматикалық әдіс арқылы 5–6 сыныптарға арналған оқыту бойынша ұсыныстар жасалды.

Фольклор – тұрмыс, сенімдер мен дүниетанымды бейнелейтін алғашқы сөз өнері үлгісі. Ол халық мәдениетін өткен мен бүгін арқылы тануға мүмкіндік береді. Баланың рухани әлеуетін дамытуға, салт-дәстүрді менгеруге бағытталған.

Фольклор жанларына аңыздар, мифтер, эпостар, жырлар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ертегілер, әндер жатады. Фольклордың жеке авторы болмайды, оны халық жасайды.

Қазақ фольклорының негізгі жанлары: аңыздар, ертегілер, ғұрыптық әндер, батырлық эпос, тарихи жырлар, лирикалық поэзия, үйлену және жоқтау әндері, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, өсиеттер.

Оқушылардың қызығушылығы артып, оқу белсенділігі жоғарылады. Ұсыныстар енгізілгеннен кейін фольклорды оқу деңгейі мен түсінуі жақсарды.

Әлемнің көптеген елдерінде фольклорды оқыту әдістемесі әлі де зерттелуде. Ол тіл дамытуға, мәдени танымды қалыптастыруға көмектеседі. Мақал-мәтелдер сыни тұрғыдан ойлауды дамытады. Фольклорды пайдалану оқушылардың мазасыздығын төмендетіп, сабақтағы белсенділікті арттырады.

Фольклорды оқу материалы ретінде пайдалану - қазіргі фольклористиканың жетістіктерін, бала субмәдениетінің ерекшеліктері мен оқушылардың психологиялық өзгешеліктерін, балалар әдебиеті мен фольклордың өзара тығыз байланысын есепке ала отырып жүзеге асырылды. Фольклористика тарихы мен фольклорды оқыту тарихы мәселелерін өзара байластыра оқыту ісі студенттердің назарын аударуда. Ал бұл, студенттердің кәсіби дағдысымен қатар «қозғаушы күштерді түсіну қабілеті, тарихи үдерістің заңдылықтары, адамның тарихи үдерістегі орны, қоғамды саяси ұйымдастыру» секілді болашақ педагогтың жалпымәдени күзіреттілігін қалыптастыруға оң ықпал жасауда.

Фольклор – көркем сөз мәдениетінің бір бөлшегі ретінде ерекше қасиеттерге ие. Фольклордың ерекшелігін бастауыш білім беру педагогын дайындау үдерісі кезінде теориялық, һәм әдістемелік мәселе ретінде қарастырған абзал. Фольклордың қарапайым қағидалары мен ұғымдарын түсіне алмаған бастауыш сынып мұғалімі маңызды әдістемелік қателіктер жіберуі мүмкін. Филологиялық және әдістемелік дайындық үдерісі кезінде студенттер ауызша көркем шығармашылықтың екі бұтағы ретінде фольклор мен көркем әдебиетті бөліп тұрған өздеріне тән ерекшеліктерін анықтап алу мүмкіндігіне ие болады.

Зерттеу фольклорды оқытудың білім сапасына оң әсер ететінін көрсетті. Ол оқушылардың ойлау қабілетін, сөз мәдениетін, дүниетанымын дамытады, туған елге деген сүйіспеншілікті қалыптастырады.

Фольклор жанларының көркемдігі мен эмоциялық сипаты оны оқытуда тиімді етеді, әсіресе бастауыш және орта буында маңызды.

Болашақта оқу бағдарламаларын жетілдіру, оқушылардың өздігінен фольклорды зерттеуіне жағдай жасау қажет. Бұл қазақ фольклорының ерекшелігін терең түсінуге және оқушылардың рухани әлемін байытуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Kovačič, B., Blažič, M., Sevšek, K., Licardo, M. Latent Dimensions of Folklore Activity in Schools for Students with Special Needs. *Didactica Slovenica – Pedagoška obzorja*. Letnik 36 (2). 2021. – P.16-35. <https://www.researchgate.net/publication/363845065>

2 Saddhono, K., Erwinsyah, N. Folklore as local wisdom for teaching materials in Bipa Program (Indonesian for Foreigners). *International Conference on Social and Political Issues (the 1st ICSPi, 2016) «Knowledge and Social Transformation»*, 2018. – P. 444-454. <https://knepublishing.com/index.php/KnE-Social/article/view/2926>

3 Weiss, H. Folklore in Antiquity. *Humanities*. Vol. 7 (No. 47), 2018. – P. 2-14. https://www.academia.edu/83324457/Folklore_in_Antiquity

4 Amponsah, S. Akan folklore as a philosophical basis for education in Ghana. *International Review of Education*. 69, 2023. – P. 125 –142. <https://doi.org/10.1007/s11159-023-09993-x>

5 Пангереев, А., Балтымова М. Балалар фольклоры дәстүрлі мәдениеттің ерекше саласы ретінде. Қарағанды университетінің Хабаршысы, Серия «Филология», №3 (99), 2020. – P. 91-95 https://www.researchgate.net/publication/347097790_Children's_folklore_as_a_special_kind_of_traditional_culture

6 Жалмурзина, А., Мажитова, Ж. XIX ғасырдағы қазақ фольклордағы мемлекеттік және ұлттық патриотизмнің тарихи бастаулары. Абай ҚазҰПУ Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1 (68), 2021. –Б.33-39. https://www.researchgate.net/publication/352378179_Historical_Origins_Of_State_And_National_Patriotism_In_Kazakh_Folklore_Of_The_Xix_Century

7 Gabbert, L. Teaching fairy tales at folklore lessons. University Press of Colorado. 2016. – P. 35-47. https://www.academia.edu/30744896/Teaching_Fairy_Tales_in_Folklore_Classes

8 Tuyakbayeva, R.R., Aksenova, A.T., Toibekova, S.R. (2022). Qazaq tilin uyretude folklordyn mangyzy [The importance of folklore in teaching the kazakh language]. Bulletin of the eurasian humanities Institute, ISSN 1999-4214, №4. –P. 71-80. (in Kazakh) https://www.researchgate.net/publication/366970974_The_Importance_Of_Folklore_In_Teching_The_Kazakh_Language

9 Weiss, H. (2018). Folklore in Antiquity. Humanities. Vol. 7 (No. 47). – P. 2-14. https://www.academia.edu/83324457/Folklore_in_Antiquity

10 Zhalmurzina, A., Mazhitova, Zh. (2021). XIX gasyrdagy qazaq folklordagy memlekettik zhane ulttyq patriotizmnin tarihi bastaulary [Historical origins of state and national patriotism in Kazakh folklore of the XIX century]. Bulletin of Abai KazNPU, «Historical and socio-political sciences» series, №1 (68).Б.33-39. (in Kazakh) https://www.researchgate.net/publication/352378179_Historical_Origins_Of_State_And_National_Patriotism_In_Kazakh_Folklore_Of_The_Xix_Century

«ҰЗЫНДЫҚ» ҰҒЫМЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚАЛЫПТАСҚАН АТАУЛАР

НУРУМОВ Н. А.

магистрант, Ә.Марғұлан атындағы

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

САРЫБАЕВА Б. Ж.

ф.ғ.к., қауымд. профессор, Ә.Марғұлан атындағы

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

«Ұзындық» ұғымы қазақ халқының танымында кеңістік пен арақашықтық өлшеуге, заттардың мөлшері мен көлемін анықтауға байланысты қалыптасқан маңызды түсініктердің бірі болып табылады. Бұл ұғым халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен, шаруашылық тәжірибесімен және табиғатпен тығыз байланыста дамыған. Қазақ халқы қоршаған ортаны танып-білу барысында заттардың ұзындығын, кеңістіктің көлемін және белгілі бір нысандар арасындағы арақашықтықты анықтау үшін өзіндік өлшем бірліктерін қалыптастырған. Мұндай өлшемдер халықтың практикалық қажеттіліктерінен туындап, тұрмыстық

өмірде, шаруашылық ісінде және түрлі еңбек әрекеттерінде кеңінен қолданылған.

Дәстүрлі танымда ұзындықты білдіретін өлшемдер көбінесе адамның дене мүшелерімен байланысты қалыптасқан. Мысалы, құлаш, қарыс, сүйем, елі, табан сияқты атаулар адамның қолының, саусақтарының немесе аяқ өлшемдерінің негізінде пайда болған. Бұл өлшем бірліктері заттың немесе кеңістіктің ұзындығын шамамен анықтауға мүмкіндік берген. Нақты математикалық дәлдікке сүйенбегенімен, мұндай өлшемдер көшпелі өмір салтында, құрылыс жұмыстарында, қолөнерде, жер өлшеуде және мал шаруашылығында кеңінен қолданылып, практикалық тұрғыдан тиімді қызмет атқарған.

Сонымен қатар ұзындыққа байланысты атаулар тек өлшемдік мағынамен шектелмей, тілдің бейнелі мүмкіндіктерін де кеңейтеді. Қазақ тілінде ұзындық ұғымы кеңістік туралы түсініктермен қатар, адамның өмір тәжірибесін, дүниетанымын бейнелейтін түрлі метафоралық қолданыстарда да кездеседі. Мысалы, *ұзақ жол, алыс қашықтық, кең дала, шексіз кеңістік* сияқты тіркестер кеңістіктің ауқымы мен шексіздігін білдірсе, кей жағдайда ұзындық ұғымы уақытпен де астасып, белгілі бір әрекеттің немесе үдерістің ұзақтығын сипаттауға қолданылады.

Осы тұрғыдан алғанда, «ұзындық» ұғымы қазақ тіліндегі дәстүрлі өлшем жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол халықтың қоршаған ортаны қабылдау ерекшелігін, кеңістік туралы танымын және күнделікті тәжірибесін бейнелейтін тілдік бірліктер арқылы көрініс табады. Мұндай атаулар тек өлшемдік қызмет атқарып қана қоймай, қазақ халқының табиғатпен етене байланыста қалыптасқан өмір салтын, дүниетанымдық көзқарасын және мәдени тәжірибесін де айқын көрсетеді.

«Ұзын» (1. Қысқа емес, шұбатылған; 2. Аласа емес, биік) түбірінен жасалған «ұзындық» лексемасының мағынасы «Қазақ тілінің сөздігінде» «бір заттың ұзыннан алғандағы қалпы, ұзына бойы, тұрқы» деген мәнде түсіндірілген [2, 680-б.]. Яғни бұл ұғым заттың немесе кеңістіктің бір шетінен екінші шетіне дейінгі арақашықтықты, оның көлденең емес, бойлық өлшемін білдіреді.

Тілдік тұрғыдан алғанда, «ұзындық» сөзі белгілі бір нысанның кеңістіктегі мөлшерін, көлемдік сипатын анықтайтын негізгі өлшемдік категориялардың бірі болып табылады. Ол заттардың пішінін, көлемін, сондай-ақ олардың өзара орналасуындағы арақашықтықты сипаттауға қызмет етеді.

Түбір қалпындағы «ұзын» сөзі қазақ тілінде түрлі тұрақты тіркестер мен сөз орамдарының құрамында жиі қолданылып, әртүрлі мағыналық реңктерді білдіреді. Мысалы, *ұзын арқау*, *кең тұсау* (жайбарақат, еркін өмір сүру), *ұзындағы өші*, *қысқадағы кегі* (есесі, кегі), *ұзын жолды қысқарту* (алыс жолда әңгімелесу арқылы уақыт өткізу), *ұзын шалқар* (шұбырған, мол), *ұзын саны* (жалпы мөлшері), *ұзын сөздің қысқасы* (сөздің түйіні), *ұзын-ыргасы* (шама-шарқы) сияқты тіркестерде бұл сөз белгілі бір құбылыстың мөлшерін, көлемін немесе жалпы сипатын бейнелі түрде жеткізеді. Мұндай қолданыстар «ұзын» сөзінің тек физикалық өлшемді ғана емес, сонымен бірге уақыттың ұзақтығын, көлемін, ауқымын және құбылыстың жалпылығын білдіретін ауыспалы мағыналарда да жұмсалатынын байқатады.

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, «ұзын» түбірі түрлі сөзжасамдық үлгілер арқылы жаңа мағыналық реңктерге ие бола алады. Мысалы, сөзжасамдық қосымшалар арқылы *ұзындық* сияқты туынды сөздер жасалса, салыстырмалы шырай формалары арқылы *ұзынша*, *ұзынырақ* тәрізді нұсқалар пайда болады. Сонымен қатар қосарлану тәсілі арқылы *ұзын-қысқалы*, *ұзыннан-ұзақ* сияқты тіркестер жасалып, белгілі бір құбылыстың жалғасымдылығын, мөлшерінің әртүрлілігін немесе уақыттың созылыңқы сипатын білдіреді.

Ұзындық өлшемдерінің өзі мағынасының қалыптасуына қарай бірнеше түрге бөлінеді. А. Құралұлы оларды төрт топқа жіктеп көрсетеді: саусақпен өлшенетін өлшемдер; қолмен өлшенетін өлшемдер; аяқпен өлшенетін өлшемдер; түрлі заттар мен бұйымдар арқылы өлшенетін өлшемдер [3, 117-б.].

Саусақпен өлшенетін ұзындық атауларына *елі*, *тұтам*, *сүйем*, *сынық сүйем*, *қарыс сүйем*, *сере*, *қарыс*, *кере қарыс* сияқты өлшемдер жатады. Бұл атаулардың барлығы адамның қол саусақтарының арақашықтығына немесе саусақ санына негізделіп қалыптасқан. Яғни қазақ халқы ұзындықты өлшеудің ең қолжетімді құралы ретінде адамның өз дене мүшелерін пайдаланған.

Елі – саусақтың көлденеңінен алынған өлшем. Әдетте бір елі бір саусақтың еніне тең болып келеді. Өлшеу кезінде саусақ санына қарай ұзындық белгіленеді: екі елі, үш елі, бес елі т.б.

Тұтам – бес саусақты жұмып ұстағандағы көлемге шамалас ұзындық өлшемі. Ол шамамен бес еліге тең деп есептеледі және көбіне тұрмыстық заттардың көлемін шамалауда қолданылған.

Сүйем – бас бармақ пен сұқ саусақтың арасын керіп өлшегендегі арақашықтыққа тең өлшем. Бұл өлшем халық тұрмысында, әсіресе тұрмыстық бұйымдардың, киім-кешектің немесе шағын заттардың ұзындығын анықтауда пайдаланылған.

Сынық сүйем – сұқ саусақтың буынын бүгіп барып өлшенетін ұзындық. Ол шамамен бір сүйемнің төрттен үш бөлігіне тең болып келеді.

Қарыс сүйем – бас бармақ пен ортан саусақтың аралығы арқылы өлшенетін мөлшер. Кей жағдайда бұл өлшем бір қарыс ретінде де қолданылып кетеді.

Сере – сұқ саусақ пен шынашақтың керіле созылған аралығы. Бұл өлшем шамамен бір сүйемге жуық ұзындықты білдіреді.

Қарыс – бас бармақ пен шынашақтың аралығы арқылы өлшенетін ұзындық мөлшері. Қазақ тұрмысында бұл өлшем кеңінен қолданылған.

Кере қарыс – бас бармақ пен шынашақты барынша керіп созғандағы арақашықтық. Кей өңірлерде бұл өлшем жырта қарыс деп те аталады.

Бұл өлшемдердің тағы бір ерекшелігі – олардың тек ұзындықты ғана емес, кей жағдайда заттардың қалыңдығын, ені мен көлемін сипаттауда да қолданылуы. Мысалы, *қазының майы екі елі*, *киіздің қалыңдығы төрт елі*, *кітаптың қалыңдығы сынық сүйемдей* деген тіркестерде ұзындық өлшемдері заттың қалыңдығын немесе енін анықтауға қызмет етеді. Мұндай қолданыстар халықтың өлшем жүйесінде дәлдіктен гөрі шамалаудың, салыстырудың басым болғанын айғақтайды.

Қолмен өлшенетін ұзындық аталымдарына *білем*, *шынтақ*, *қолтық*, *құлаш*, *кере құлаш* сияқты өлшемдер жатады. Бұл өлшемдер адам қолының белгілі бір бөліктерінің арақашықтығына негізделіп қалыптасқан. Қазақ халқы тұрмыстық қажеттіліктерге байланысты ұзындықты шамалап өлшеуде дене мүшелерін кеңінен пайдаланған. Сондықтан мұндай өлшем атаулары халықтық өлшем жүйесінде маңызды орын алады және олар халықтың тәжірибелік танымына сүйене отырып қалыптасқан дәстүрлі өлшем бірліктері ретінде қарастырылады.

Білем – саусақтың ұшы мен қолдың бірінші буынының аралығын білдіретін өлшем. Сонымен қатар *білем* сөзі тілімдеп кесілген қойдың құйрық майының атауы ретінде де қолданылады [2, 165-б.]. Бұл екі мағына арасында белгілі бір пішіндік ұқсастық бар. Яғни *білем* деп аталатын май кесіндісі де сопақша әрі жұқалау

болып келетіндіктен, өлшем атауымен мағыналық байланыс орнаған. Мұндай құбылыс тіл білімінде ұқсастыққа негізделген метафоралық мағына ауысуы ретінде түсіндіріледі.

Шынтақ – қолдың басы мен шынтақтың аралығын білдіретін ұзындық өлшемі. Шамамен 40 см-ге жуық мөлшерге тең келеді. Бұл өлшем халық тұрмысында, әсіресе мата өлшеу, киім пішу, колөнер бұйымдарын жасау сияқты жұмыстарда жиі қолданылған.

Қолтық – қолдың басы мен шынтақ аралығын білдіретін өлшем. Кей жерлерде бұл өлшем кез атауымен де белгілі. Қазақтың дәстүрлі тұрмысында мата өлшеуде *бір кез, екі кез* сияқты тіркестер жиі кездеседі. Кез сөзі көбіне сауда-саттықта және тігін ісінде қолданылған өлшемдердің бірі болған.

Құлаш – екі қолды иық деңгейінде толық созғандағы қол ұштарының аралығы. Бұл өлшем көбіне адамның бойына байланысты шамамен 1,5–2 метр шамасында болады. Қазақ тілінде *құлаш сермеу, құлаштап жүзу* сияқты тіркестер де кең таралған. Мұндай қолданыстарда құлаш сөзі кең қозғалысты, еркін әрекетті білдіретін ауыспалы мағынада жұмсалады.

Кере (сала) құлаш – екі қолды барынша керіп созғандағы қол ұштарының арақашықтығы. Мұндағы *кере* сөзі *керу* етістігінен туындап, «барынша созу, кеңінен жаю» деген мағынаны білдіреді. Сондықтан *кере құлаш* өлшемі қарапайым құлашқа қарағанда кеңірек аралықты білдіреді. Бұл өлшем көбіне үлкен заттардың көлемін немесе арақашықтықты шамалап сипаттауда қолданылған.

Аяқпен өлшенетін ұзындық аталымдарының қатарына *табан, адым, аттам* сияқты сөздер жатады. Бұл өлшемдер адамның жүру қимылына немесе аяқтың ұзындығына негізделіп қалыптасқан.

Табан – аяқтың өкшесі мен аяқ басының аралығын білдіретін өлшем. Бұл атау көбіне шағын арақашықтықты немесе жердің көлемін шамалап көрсету үшін қолданылған.

Адым – жүру кезінде екі аяқтың аралығы арқылы өлшенетін ұзындық. Оның синонимі ретінде *қадам* сөзі де қолданылады. Қазақ тілінде *бір адым жер, екі адым алға шығу* сияқты тіркестер кең таралған. Мұндай тіркестер арақашықтықты ғана емес, кейде белгілі бір әрекеттің басталуына немесе жақындауына қатысты ауыспалы мағынада да жұмсалады.

Аттам – екі аяқтың барынша кере созылғандағы қашықтығын білдіретін өлшем [3, 117-б.]. Бұл өлшем *адымға* қарағанда кеңірек аралықты көрсетеді және көбіне арақашықтықты шамалап айтуда пайдаланылған.

Жалпы алғанда, қолмен және аяқпен өлшенетін ұзындық атаулары қазақ халқының дәстүрлі өлшем жүйесінде ерекше орын алады. Олар нақты математикалық дәлдікке емес, көбіне шамалап өлшеу принципіне негізделген. Дегенмен мұндай өлшемдер халықтың күнделікті тұрмысында, шаруашылық әрекеттерінде, құрылыс, тігін, мал шаруашылығы сияқты салаларда заттардың көлемін, ұзындығын және арақашықтығын анықтауда кеңінен қолданылған.

Сонымен қатар бұл өлшем атаулары қазақ халқының кеңістік пен өлшем туралы дүниетанымын, адамның дене мүшелерін табиғи өлшем бірлігі ретінде қабылдау тәжірибесін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, дәстүрлі ұзындық өлшемдері тек практикалық мәнге ие бірліктер ғана емес, сонымен бірге халықтың мәдениеті мен танымын бейнелейтін маңызды тілдік және этнолингвистикалық құбылыс болып табылады.

Заттар мен бұйымдар арқылы өлшенетін ұзындық аталымдарына *көген бойы, қазық бойы, найза бойы, оқ бойы, тұсау бойы, тізгін бойы* сияқты атаулар жатады. Бұл өлшемдер белгілі бір тұрмыстық бұйымдардың немесе құралдардың ұзындығына сүйене отырып қалыптасқан. Қазақ халқының дәстүрлі өмір салтында күнделікті тұрмыста қолданылатын заттардың мөлшері адамдарға жақсы таныс болғандықтан, оларды шамалап өлшем бірлігі ретінде пайдалану кең тараған.

Көген бойы – көгеннің ұзындығын білдіретін өлшем. Көген дегеніміз – қой, қозы-лақтарды мойындарынан тізбектеп, желі арқанға байлайтын, бір ұшы ілмекті, бір ұшы түйілген бау жіптердің тізбегі [2, 403-б.]. Мал шаруашылығында көген арқылы қозы-лақтарды қатарлап байлау тәжірибесі болғандықтан, оның ұзындығы белгілі бір шамалық өлшем ретінде қолданылған.

Қазық бойы – жерге қадалған қазықтың бойына сәйкес өлшенетін шамалық өлшем. Қазықтың нақты стандартты биіктігі болмайды, сондықтан өлшем көбіне қолда бар қазықтың ұзындығына байланысты анықталады. Бұл атау көбіне жерге қатысты биіктікті, терендікті немесе арақашықтықты шамалап көрсету үшін пайдаланылған.

Найза бойы – найзаның ұзындығына сәйкес келетін өлшем. Найза – ежелден жауынгерлік қару әрі аңшылық құрал болғандықтан, оның ұзындығы халыққа таныс өлшем ретінде қалыптасқан. Әдетте найзаның ұзындығы шамамен екі метрден жоғары болғандықтан, *найза бойы* биіктік немесе қашықтықты шамалау үшін қолданылған.

Оқ бойы – садақ оғының ұзындығына байланысты өлшенетін қысқа арақашықтық. Садақ оғының ұзындығы шамамен 40–80 см шамасында болғандықтан, *оқ бойы* да осы көлемдегі жақын қашықтықты сипаттау үшін пайдаланылған.

Тұсау бойы – шамамен 30–40 см шамасында өлшенетін ұзындық. Тұсау – жылқының алдыңғы екі аяғына салынатын қайыстан немесе жіптен жасалған әбзел, тұсамыс [1, 826-б.]. Мұндай әбзелдің ұзындығы белгілі бір шамамен шектелгендіктен, ол да өлшем бірлігі ретінде қолданылған.

Тізгін бойы – шамамен бір метрге жуық қысқа өлшем. Тізгін – аттың басын тежеу немесе басқару үшін жүгеннің ауыздық шығыршығына байланған шыжымнан немесе қайыстан жасалған бау [2, 843-б.]. Тізгіннің ұзындығы да халық тұрмысында белгілі бір мөлшерді білдіреді.

Бұйымдарға байланысты қалыптасқан мұндай өлшем бірліктері көбіне жерге немесе кеңістікке қатысты қолданылғандықтан, халық арасында қашықтықты шамалап көрсету үшін жиі пайдаланылған. Алайда өлшем ретінде алынған нысан нақты затқа қатысты болғандықтан, кейде бұл атаулар ұзындық өлшемімен де өзара алмастырылып қолданылған. Мысалы, *найза бойы* көбіне биіктікті білдіру үшін, кей жағдайда көлденеңінен қойып арақашықтықты шамалау үшін де пайдаланылуы мүмкін. Сол сияқты *оқ бойы*, *тізгін бойы* сияқты атаулар да контексте байланысты әртүрлі кеңістік немесе арақашықтық мәнін беруі мүмкін.

Қорыта айтқанда, бұйымдарға байланысты өлшем атаулары контекстік сипатқа ие, яғни олардың нақты мөлшері стандартталған емес, халықтың тәжірибесіне, қолдану жағдайына және заттың өзіне байланысты анықталады. Бұл өлшемдік атаулар қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен, шаруашылық тәжірибесімен, қоршаған ортаны қабылдау ерекшеліктерімен тығыз байланыста қалыптасқан. Сонымен қатар олар халықтың дәстүрлі өлшем жүйесінің өзіндік ерекшелігін, этномәдени және танымдық мәнін көрсететін маңызды тілдік бірліктер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. – Алматы, 1998. – 256 б.
2. Қазақ тілінің сөздігі (50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері қамтылған) / жауапты ред. басқ. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 774 б.

3. Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 128 б.

«КҮМІС КӨМЕЙ» ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ ВИЗУАЛДЫ КОНТЕНТТИҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ КОНЦЕПТОСФЕРА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

НҰРФАЛИ М. Б.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі медиакөністікте визуалды контент ақпаратты жеткізудің ең тиімді құралдарының бірі болып табылады. Ол тек ақпаратты жеткізіп қана қоймай, аудиторияның эмоционалды қабылдауына әсер етіп, мәдени кодтар мен ұлттық құндылықтарды көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Әсіресе тележурналистика саласында визуалды элементтердің маңызы ерекше, себебі теледидар аудиториясы ақпаратты көбіне бейнелік форма арқылы қабылдайды.

Визуалды контент телебағдарламаның құндылықтық концептосферасын қалыптастыруда маңызды қызмет атқарады. Ол бағдарламаның идеялық мазмұнын, эмоционалды атмосферасын және мәдени мағынасын көрерменге жеткізетін негізгі құралдардың бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, мәдени-танымдық телебағдарламаларда визуалды шешімдер ұлттық мәдени мұраны насихаттаудың тиімді тәсілі ретінде көрінеді.

Визуалды ақпаратты ұсыну – журналистік материалдың мағынасын графикалық немесе бейнелік түрде жеткізу әдісі. Бұл ұғымды В. Е. Шевченко визуалды белгілер мен символдар арқылы оқиға туралы ақпарат берудің ерекше тәсілі ретінде түсіндіреді [1]. Сонымен қатар зерттеушілер визуалды түрде ұсынылған ақпараттың қабылдануы жеңіл әрі есте сақталуы жоғары екенін атап көрсетеді. А.А. Мусинова медиаконтентті визуализациялау аудиторияның назарын аударып, ақпаратты қабылдау тиімділігін арттыратынын көрсетеді [2]. Зерттеулерге сәйкес, адамның миы визуалды ақпаратты мәтіндік ақпаратқа қарағанда әлдеқайда жылдам өндейді. Сондықтан қазіргі медиакommunikацияда визуалды элементтер маңызды рөл атқарады. А. В. Прякиннің пікірінше, тиімді визуалды коммуникация жасау үшін алдымен аудиторияға жеткізілетін негізгі хабарламаны анықтау қажет [3]. Бұл хабарлама бағдарламаның концепциясына, стиліне және

мақсатына сәйкес болуы тиіс. Сондай-ақ визуалды контентті қалыптастыру барысында композиция, жарық, түстер үйлесімі және кадрдағы эмоциялық атмосфера маңызды орын алады. Ершовтың пікірінше, табиғи жарық пен дұрыс композиция көрерменге кадрдың эмоционалдық әсерін күшейтіп, бейненің қабылдануын жеңілдетеді [4]. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық мәдени мұраны насихаттайтын телебағдарламаларда визуалды контенттің мүмкіндіктерін зерттеу өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – «Күміс көмей» телебағдарламасының визуалды контент мүмкіндіктерін талдау арқылы оның ұлттық құндылықтарды қалыптастырудағы рөлін анықтау. Телебағдарламаның визуалды элементтерін талдауға контент-анализ әдісін, салыстырмалы талдауды, көрермендердің мәдени-танымдық телебағдарламалардың ықпалы туралы пікірін анықтау мақсатында сауалнама әдісін қолдана отырып зерттеу жұмысы жүргізілді. Соның негізінде «Күміс көмей» телебағдарламасының визуалды контенті талданды.

Телебағдарлама туралы жалпы мәліметті келтірсек. Бағдарлама атауы: «Күміс көмей» Авторы Айгүл Қосанова. 2020 жылдың шілде айынан бастап жүргізіліп келеді. Бағдарламаның негізгі идеясы: қазақтың дәстүрлі ән өнерін насихаттау, ұлттық музыкалық мұраны сақтау және көрерменді халықтық вокал мәдениетімен таныстыру.

Кадрдағы жүргізушінің позициясы. Бағдарламада кадр композициясы көрерменнің назарын негізгі кейіпкерге – жүргізушіге аударуға бағытталған. Көбіне орта жоспар қолданылады, бұл жүргізушінің мимикасы мен қимыл-қозғалысын анық көруге мүмкіндік береді. Кейбір эмоционалдық сәттерде ірі план қолданылып, көрермен мен жүргізуші арасында жақын психологиялық байланыс қалыптастырады. Жүргізуші көбінесе кадрдың ортасында орналасады, бұл оның негізгі баяндаушы рөлін айқындайды. Ал сұхбат барысында кадр композициясы өзгеріп, жүргізуші мен қонақ арасында тең визуалды қатынас қалыптасады.

Жүргізушінің сөйлеу темпі орташа және бірқалыпты. Бұл бағдарламаның мәдени-танымдық форматына сәйкес келеді. Интонациясы сабырлы, бірақ қажетті жерлерде эмоционалдық реңк байқалады. Дикциясы анық, әдеби қазақ тілінің нормалары сақталған.

Бағдарламаның визуалды безендірілуі ұлттық мәдениетке тән элементтерге негізделген. Студия декорациясында ұлттық өрнектер, дәстүрлі музыкалық аспаптардың бейнелері, табиғат көріністері

қолданылады. Мұндай элементтер бағдарламаның этномәдени мазмұнын күшейтеді. Жарықтандыру жұмсақ әрі табиғи. Кадрдағы жарық композициясы орындаушыларды фоннан бөліп көрсетіп, бейнеге тереңдік береді.

Графикалық элементтер. Бағдарламада титрлер мен жазбалар жүйелі түрде қолданылады. Олар орындаушылардың есімдерін, ән атауларын және музыкалық топтарды көрсету үшін пайдаланылады. Титрлердің стилі қарапайым және оқуға ыңғайлы. Түстер палитрасы көбіне ақ, алтын түстес және ашық реңктерден тұрады. Бұл түстер бағдарламаның мәдени-эстетикалық стиліне сәйкес келеді.

Мультимедиалық элементтер. Бағдарламада архивтік бейнематериалдар, сұхбаттар және қосымша сюжеттер қолданылады. Архивтік кадрлар қазақтың танымал әншілері мен музыканттарының шығармашылығын көрсету арқылы бағдарламаның тарихи мазмұнын толықтырады. Эфир құрылымында студиялық бөлімдер шамамен 70 %, ал архивтік және репортаждық бейнематериалдар 30 % көлемінде қолданылады. Бұл бағдарлама құрылымының динамикасын сақтауға мүмкіндік береді.

Монтаж және динамика. Бағдарламада монтаждың бірқалыпты темпі сақталған. Кадрлардың орташа ұзақтығы 5–8 секунд шамасында. Музыкалық нөмірлер кезінде монтаж динамикасы сәл артып, көріністің эмоционалдық әсерін күшейтеді. Кадрлар арасындағы өтулер жұмсақ орындалған. Монтажда fade және crossfade сияқты өтулер жиі қолданылады. Бұл көрерменнің қабылдауын жеңілдетеді.

Зерттеу барысында сауалнама әдісі қолданылды. Жүргізілген сауалнама нәтижелері мәдени-танымдық телебағдарламалардың көрерменнің ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын арттыратынын көрсетті.

Кесте 1 – Көрермендердің мәдени-танымдық телебағдарламалардың әсері туралы пікірлері

№	Жауап нұсқалары	Респонденттер саны	Пайызы (%)
1	Иә, айтарлықтай әсер етеді	55	55 %
2	Ішінара әсер етеді	30	30 %
3	Әсері аз	10	10 %
4	Мүлдем әсер етпейді	5	5 %

Кестеде көрсетілгендей, респонденттердің басым бөлігі (55%) мәдени-танымдық телебағдарламалардың ұлттық мәдениет туралы

түсінікті қалыптастыруға айтарлықтай әсер ететінін атап өткен. Ал 30 % респондент мұндай бағдарламалардың ішінара ықпал ететінін көрсеткен. Тек аз ғана бөлігі (10 %) олардың әсері төмен екенін айтса, 5 % респондент мұндай бағдарламалардың әсері жоқ деп есептейді. Бұл нәтижелер мәдени-танымдық телебағдарламалардың көрерменнің мәдени санасына оң ықпал ететінін көрсетеді.

Кесте 2 – «Күміс көмей» телебағдарламасының визуалды контент элементтері

№	Визуалды элемент	Қолданылу сипаттамасы	Функциясы
1	Кадр композициясы	Орта және ірі пландардың қолданылуы	Жүргізуші мен орындаушыларды көрерменге жақын көрсету
2	Жарықтандыру	Жұмсақ, табиғи жарық	Эмоциялық атмосфера қалыптастыру
3	Студиялық декорация	Ұлттық өрнектер, музыкалық аспаптар	Этномәдени мазмұнды көрсету
4	Титрлер мен жазбалар	Орындаушылардың есімі, ән атауы	Ақпаратты нақты жеткізу
5	Архивтік бейнематериалдар	Бұрынғы әншілердің орындаулары	Тарихи сабақтастықты көрсету

Контент-анализ нәтижелері «Күміс көмей» телебағдарламасында визуалды элементтердің жүйелі түрде қолданылатынын көрсетті. Бағдарламадағы кадр композициясы, студиялық безендіру, архивтік бейнематериалдар және графикалық элементтер ұлттық мәдени мазмұнды жеткізуде маңызды рөл атқарады. Бұл визуалды құралдар көрерменнің ұлттық мәдениет туралы түсінігін кеңейтіп, бағдарламаның тәрбиелік және танымдық функциясын күшейтеді. Респонденттердің басым бөлігі визуалды элементтердің ақпаратты қабылдауды жеңілдететінін және бағдарламаның эмоционалдық әсерін күшейтеетінін атап өтті. Зерттеу нәтижелері «Күміс көмей» телебағдарламасының визуалды контенті ұлттық мәдени құндылықтарды насихаттауда маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Бағдарламадағы визуалды және дыбыстық элементтер өзара үйлесімде қолданылып, көрерменге ұлттық музыкалық дәстүрдің көркем бейнесін ұсынады. Бағдарламаның ерекшелігі – оның көркемдік шешімдерінің мазмұнмен үйлесімділігі. Жұмсақ жарық, ұлттық өрнектер, архивтік бейнематериалдар және музыкалық орындаулар бағдарламаның мәдени мазмұнын толықтырып, көрерменге терең эмоционалдық әсер қалдырады. Осылайша, қазіргі медиакөністікте «Күміс көмей» сияқты мәдени-танымдық

телебағдарламалар ұлттық құндылықтарды насихаттаудың тиімді құралы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Шевченко В. Е. Визуальный контент как тенденция современной журналистики // Медиаскоп. – 2014. – № 4. – Электронный ресурс.

2 Мусинова А. А. Визуализация медиаконтента как способ завоевать лояльность читателей в целях устойчивости СМИ // Вестник журналистики. – 2019. – № 2. – С. 45–52.

3 Пряхин А. В. Визуальная коммуникация в медиaprостранстве // Медиацисследования. – 2018. – № 3. – С. 60–66.

4 Ершов В. Е. Основы визуального контента в современных медиа // Медиацисследования. – 2016. – № 2. – С. 45–52.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ МАҢЫЗДЫ ТҮЙТКІЛДЕР

ОМАРОВА Г. К.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, көпсалалы бағыттағы
№24 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

Әдебиет барлық уақытта қоғамның моральдық-рухани және әлеуметтік жағдайын бейнелеген және ол жер бетінде болып жатқан барлық нәрселерге қатысады. Көркем әдебиеттің мәні әлемнің ерекше бейнелі көзқарасында жатыр, сәйкесінше ол қоршаған шындықты тек өзіне тән құралдармен қайта жасайды. Сөз өнері, бұл таланттың көрінісі, уақыттан озып кетуге қабілетті. Барлық жағдайда шынайы көркемдік, эстетика, ойдың тереңдігі негізгі критерийлер болып қала береді, онсыз өнер жоқ.

Барлық алдыңғы ұлттық әдебиеттер (әр түрлі дәрежеде әлемдік) жалпыадамзаттық құндылықтардың басым болуымен ерекшеленді. Адамның Ғаламдық жүйедегі орнын білуге, өмірдің дамуының мәнін, поэзия мен ақынның мақсатын, тарих пен мемлекетке деген көзқарасын, жеке және азаматтық мәселелердің кең ауқымын түсінуге және түсінуге деген ұмтылыс – мұның бәрі жалпыхалықтық біртұтас қабылдаудың бірлігінде болды. XIX ғасырдың екінші жартысында, әсіресе XX ғасырдың басында халық шығармашылығымен және ішінара шығыс поэзиясымен байытылған қазақ әдебиетіне сөзбе-сөз әлеуметтік қақтығыстар,

қорланған және қорланған адамдардың өмірінің суреттері еніп, оның дыбысын өзгертеді. Әлеуметтік Өзгеріс уақыты жалынды азаматтық қарқындылықтың туындыларын қажет етеді, мүмкін кейде көлем мен көп өлшемділікке нұқсан келтіреді.

Сөз өнерінің кейінгі дамуы Абай данышпанының әсерінен және орыс тілімен және ол арқылы әлем әдебиетімен тығыз байланыста болады. XX ғасырдың басында Қазақстанда күрделі қоғамдық-саяси жағдай қалыптасуда. Жаңа экономикалық қатынастар жетілуде, егіншілік, қолөнер, сауда дамуда (мысалы, қазіргі Қарағанды облысының аумағындағы әйгілі Қоянды жәрмеңкесі). Патша әкімшілігі тарапынан да, жергілікті билік тарапынан да заңсыздық күшейе түсуде. Азаматтық соғыс кезеңі қазақ даласының халқына да ауыр әсер етеді. Траншея жұмыстарына жұмылдыру ерекше жарылыс тудырады. Бұл оқиға 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТІҢ себебі болып табылады. Адамдардың әлеуметтік психологиясының өзгеруінде 1905-1907 жылдардағы орыс революциясы, Бірінші дүниежүзілік соғыс және ақпан мен Қазан төңкерістері де маңызды рөл атқарды.

Әдеттегідей, төңкерістер мен төңкерістер дәуірінде бұқараның саяси белсенділігі артып келеді, адамдар болашаққа төтеп бермейтін жолдарды іздейді. Қазақ қоғамы да ерекшелік болған жоқ: түрлі әлеуметтік-саяси топтар пайда болып, өмірдің шиеленіскен жағдайында өз орнын іздейді және Жазушылар, жаңа газеттер мен журналдар шығарылады, баспа қызметі күшейтіледі. Әдебиет айқын азаматтық сипатқа ие болады. Журнал сияқты прогрессивті басылымдар.

«Айқап» (1911-1915) газеттері және басқалары (әр уақытта оннан астам газет шыққан) шығармашылық күштерін айналасына шоғырландырады. Қазан мен Уфа, Орынбор және Семей, Троицк және Верный қалаларында екі жүзден астам кітап жарық көрді, оның ішінде Абайдың алғашқы басылымдары, Алтынсариннің қайта басылымдары, А.Байтұрсынов, С. Торайғыров, С. Кубеев және басқалардың кітаптары бар. 1913 жылы 146 қоғамдық кітапхана жұмыс істеді. Дегенмен, ең бастысы-ауызша поэзия, оның жалпыұлттық құндылықтары, энциклопедиясы және өзіндік ерекшелігі. Бір жағынан қоғамдық өмір мен қоғамдық сананың жедел дамуы және күшті дәстүрлі негіздердің болуы – екінші жағынан, олар әдебиетте қиын жағдай туғызды, бұл адамдар үшін рухани күйін білдірудің негізгі формасы. Шиеленіскен идеологиялық күрес жағдайында шығармашылық интеллигенцияның арасындағы

алшақтық, сайып келгенде, қоғамдық күштердің ұмтылыстарын бейнелейді. Дәстүршіл ақындар барлық жақсылықты, жақсылықты тек бұрын, табиғат аясында бұлыңғыр өмірде көрген, ал демократиялық Жазушылар өмірдің жаңа, «еуропалық формаларын» белсенді түрде насихаттады. Сұлулық пен махаббаттың даңқы үшін поэтикалық миниатюралар пайда болды.

Өте қайшылықты қойманың ақыны А.Шоқановтың (1858-1812) көптеген өлеңдері өткенге деген сағынышпен сінді: қорқынышты күндер өтті. Шеңбердің құлдырауы және қаңырап қалуы... Және ештеңе таппай, ескі күндерді жылап, сағынамын. (Тірек.)

Ақындар ойды білдірудің жаңа формаларын, көркемдік өсудің жаңа жолдарын іздеді. М. Жұмабаев, М. Дулатов және Абайдың махаббат лирикасының жалғасы болған басқа да тамаша шеберлердің өлеңдері әсемдігімен ерекшеленеді.

Демократиялық бағыттың көрнекті өкілдері Ахмет Байтұрсынов, Мұхамеджан Сералин, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Спандияр Кубеев, Әсет Найманбаев, Акрам Ғалымов, Бекет Өтетілеуов, Арип Тәңірбергенов. Абайдың азаматтық дәстүрлерін жалғастыра отырып, олар көптеген мәселелерді көтерді, патриархалдық-рулық қатынастардың қалдықтарын, мистиканы каустикалық түрде мазақ етті, патшалық пен қанаудың отаршылдық саясатына қарсы шықты, ағартушылыққа, отырықшы және егіншілікке шақырды, әйелдерді босату туралы мәселе қойды.

XX ғасырдың басында Қазақстанның мәдени байланыстары бұрынғыдан да күшейе түсті. Егер Шығыс поэзиясы бұрыннан белгілі болса, қазір ақындар мен жазушылар орыс және батыс еуропалық классиктерге жүгінеді-А. Пушкиннің («Евгений Онегин», «Капитан кызы», «Дубровский» және т. б.), М. Лермонтовтың, Л. Толстойдың, и. Крыловтың және т. б. шығармалары аударылады. Әдебиет бай және алуан түрлі болады жанрлық қатынас: алғашқы ұлттық романдар, драмалар, әңгімелер, сыни мақалалар, очерктер пайда болады, сатира дамиды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы дәстүрлер жалғасуда, олар қоршаған шындықтың шынайы бейнесін бекітті. Абайдың жан-жақты реалистік шығармашылығы оның одан әрі дамуын айқындай отырып, Жалпыұлттық әдеби үдерістің орталығына айналады.

Абай, Алтынсарин және т.б. дәстүрлерін жалғастыра отырып, демократиялық бағыттағы ақындар азаматтық лирикаға көп көңіл бөледі. Мәселен, қарапайым адамдардың ой-пікірлерін білдіруші С. Торайғыров, Абай сияқты зорлық-зомбылық пен

езгіні қабылдамайды. Өздеріңіз білетіндей, өнер бейнелері жазушының әлеуметтік-адамгершілік және көркемдік-эстетикалық көзқарастарын шоғырландырады. Революцияға дейінгі эпикалық прозаның негізгі тақырыбы «қараңғы патшалықтың» «өзін-өзі ойлайтын күшімен» қорланған қарапайым адамдардың қайғылы тағдыры болды. Көбінесе ол махаббат тақырыбымен байланысты. (Бальзак махаббатқа деген көзқарас адамзаттың өлшемі деп мәлімдеді.) Бір кездері тазалыққа толы Қыз-Жібек пен Төлеген бейнелері, жаңа заманның жас ғашықтарының бейнелері, кейде олардың қайғылы тағдыры оқырмандардың терең жанашырлығын тудырды. Қоғамдық тәртіпсіздік құрбандары Қожаш пен Гайша («ҚАЛЫМ», 1913), Жамал (М. Дулатов, «Бақытсыз Жамал»). Қамар мен Ахмет («әдемі Қамар», 1914), Абдрахман мен Шуга («Шұға ескерткіші», 1915) итбаев әлеміне, өзін-өзі ойлайтын күшке наразылық білдірді. Олар әділетсіз әлемдік тәртіпке қарсы шықты, жеке бақыт, адамның қадір-қасиеті құқығын белсенді қорғады. Журналистика уақыттың ең «қарғыс атқан сұрақтарына» уақтылы жауап бере алатын жедел жанр ретінде дамуда. Оның пайда болуы мен дамуында «Айқап» журналы мен оның редакторы С. Сералин, сондай-ақ А. Байтұрсынов, С. Торайғыров маңызды рөл атқарды.

Осылайша, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуы қоғамдық және ұлттық сананың қарқынды оянуына, бұл өз кезегінде әдебиет пен өнердің дамуына әкелді.

XX ғасырдың басында Қазақстанның мәдени байланыстары бұрынғыдан да күшейе түсті. Егер Шығыс поэзиясы бұрыннан белгілі болса, қазір ақындар мен жазушылар орыс және батыс еуропалық классиктерге жүгінеді-А. Пушкиннің («Евгений Онегин», «Капитан қызы», «Дубровский» және т. б.), М. Лермонтовтың, Л. Толстойдың, и. Крыловтың және т. б. шығармалары аударылады. Әдебиет бай және алуан түрлі болады жанрлық қатынас: алғашқы ұлттық романдар, драмалар, әңгімелер, сыни мақалалар, очерктер пайда болады, сатира дамиды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы дәстүрлер жалғасуда, олар қоршаған шындықтың шынайы бейнесін бекітті. Абайдың жан-жақты реалистік шығармашылығы оның одан әрі дамуын айқындай отырып, Жалпыұлттық әдеби үдерістің орталығына айналады.

Абай, Алтынсарин және т. б. дәстүрлерін жалғастыра отырып, демократиялық бағыттағы ақындар азаматтық лирикаға көп көңіл бөледі. Мәселен, қарапайым адамдардың ой-пікірлерін білдіруші С. Торайғыров, Абай сияқты зорлық-зомбылық пен

езгіні қабылдамайды. Өздеріңіз білетіндей, өнер бейнелері жазушының әлеуметтік-адамгершілік және көркемдік-эстетикалық көзқарастарын шоғырландырады. Революцияға дейінгі эпикалық прозаның негізгі тақырыбы «қараңғы патшалықтың» «өзін-өзі ойлайтын күшімен» қорланған қарапайым адамдардың қайғылы тағдыры болды. Көбінесе ол махаббат тақырыбымен байланысты. (Бальзак махаббатқа деген көзқарас адамзаттың өлшемі деп мәлімдеді.) Бір кездері тазалыққа толы Қыз-Жібек пен Төлеген бейнелері, жаңа заманның жас ғашықтарының бейнелері, кейде олардың қайғылы тағдыры оқырмандардың терең жанашырлығын тудырды. Қоғамдық тәртіпсіздік құрбандары Қожаш пен Гайша («ҚАЛЫМ», 1913), Жамал (М. Дулатов, «Бақытсыз Жамал»). Қамар мен Ахмет («әдемі Қамар», 1914), Абдрахман мен Шуга («Шұға ескерткіші», 1915) итбаев әлеміне, өзін-өзі ойлайтын күшке наразылық білдірді. Олар әділетсіз әлемдік тәртіпке қарсы шықты, жеке бақыт, адамның қадір-қасиеті құқығын белсенді қорғады. Журналистика уақыттың ең «қарғыс атқан сұрақтарына» уақтылы жауап бере алатын жедел жанр ретінде дамуда. Оның пайда болуы мен дамуында «Айқап» журналы мен оның редакторы С. Сералин, сондай-ақ А. Байтұрсынов, С. Торайғыров маңызды рөл атқарды.

XX ғасырдың 60-жылдарындағы посткөненестік қоғамның рухани өмірінде болған процестер ғасырлар бойғы әдебиеттің шынайы тарихын қалпына келтіруді жеделдетуді, жағымсыз салдарды анықтауды талап етті қазақ әдебиеттануының зерттеу объектісі болып табылатын тарихи таныммен, ғасырлар бойғы мәдени мұрамен тығыз байланысты оның әдіснамасын одан әрі дамыту және жетілдіру жолдарын іздеу қажеттілігі.

«Еру» инерциясы Қазақстанның әдеби-ғылыми ойының барлық тамыры бойынша жалғасып жатты. Бұған Ақын-жазушылар: С. Сейфуллин, Б. Майлин, и. Жансүгіров, с. Шәріпов, М. Дәулетбаевты оңалту, сондай-ақ Е. Исмаилов, К. Жұмалиев, М. Қаратаев, к. Мұхамедханов, Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов, Б. Ысқақов және Х. жазушылардың оралуы ықпал етті. Есенжанова, З. Шашкина, с. Талжанова, У. Тұрманжанова сталиндік лагерьлерден, сілтемелерден. Бұл міндеттер ғалымдарды ежелгі дәуірден бастау алған халықтың әдеби-мәдени мұрасының ерекшеліктерін тереңірек зерттеуге мәжбүр етті. 1959 жылы әдеби және рухани мұраны, ерте мәдени ескерткіштерді игерудің, зерттеудің өзекті мәселелері бойынша Конференция әдебиеттанудың өзекті сұрақтарына күтілетін принципті жауаптар бермеді, олардың мақсаты әдебиет тарихының

толықтығын толық қалпына келтіру, барлық кезеңдер мен кезеңдерде даму мен өзіндік ерекшеліктерді анықтау болды. Атап айтқанда, ежелгі мәдениет пен халық тарихының алғашқы кезеңінің рухани құндылықтарына терең ену. Осы конференцияның ұсынылған қорытындылары идеологиялық талаптың құбылыстарымен (әдебиеттің сыныптылығы, партиялылығы) сипатталатын біржақты болды. Мысалы, XIX ғ. Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Мұрат Монкеұлының «зар заман» («қайғы дәуірі») әдебиеті - тениясы ақындарының шығармашылығы қатты сынға алынды. Олардың шығармаларында езілген халықтың тарихи өмірінің ақиқаты, бостандық туралы идеялар, діни мотивтер шынайы бейнеленгендіктен, Дулат, Мұрат ақындарының шығармашылығы мектептердің оқу бағдарламаларына жіберілмеуі орынды деп саналды. Ал Шортанбайдың мұрасы демократиялық, ағартушылық, халықтық бағыттағы әдебиеттің реакциялық ақындарға қарсы тұру барысында қалай нығайғанын дәлелдеу үшін жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларына енгізілді. Кердери Әубәкір, Н. Наушабаев сияқты XIX және XX ғасырдың басындағы әдебиеттің жарқын өкілдері феодалдық-діни ағымның өкілдері ретінде қарастырылды. Келесі ақын-жазушыларға қатысты да біржақты тұжырымдар болды: М. Қалтаев, Ш.Құдайбердиев, Ғ. Қарашев, м. ж. Купеев. Сондай - ақ по-ға қатысты-бұл Ш. Лер-монтовтың «қашқын» поэмасын аударған «таза өнер» поэзиясын ұсынған Бөкеев. Олардың шығармашылығынсыз әдебиеттің толық және шынайы тарихын ұсыну мүмкін болмас еді. Бірақ, өкінішке орай, бұл конференцияның ақиқаты сияқты. XX ғасырдың басындағы Алаш әдебиеті туралы сұрақтар айтылмаса да, тіпті қозғалмаса да, олар ұлтшыл деп жалған аталып, кеңес қоғамының жалынды жаулары ретінде ұсынылды, сондықтан олардың шығармашылық мұралары туралы бірде-бір сөз айтылмады. Қаулылар ғылыми тұрғыдан негізделмеген болып қабылданды, және бұл сол кездегі республиканың негізгі еңбектері, мектептері мен оқу бағдарламалары құрылған негізгі бағыттардың бірі болғандықтан жасалуы керек еді. Конференцияның зиянды салдарын бүгінгі көзқараспен талдайтын ғалым С. Қасқабасов «қорытындылар мен ұсыныстар біздің туған әдебиет туралы идеяларымызды рухани тұрғыдан төмен етіп, жалпы ғылыми-эстетикалық ойдың дамуына кедергі келтірді. Шортанбай, Дулат және Мұраттан басқа барлық әдебиет пен фольклордың тарихына қатысты барлық еңбектер мен шығармалар қатаң цензураға ұшырады» [3].

Халықтың рухани мұрасын зерделеуге және игеруге қатысты принципті болған халықтық игілікке қарсы бағытталған саясатпен келіспеген ғалымдардың баяндамаларын біржақты қалдыру объективті болмас еді. Во - сұраныстарға ақылға қонымды, түпкілікті жауап беру керек болды: ұлттық көркемдік танымның жақтаушылары мен көптеген жылдар бойы шынайы ғылыми идеяларға кедергі келтірген идеология арасындағы қақтығыс кімнің пайдасына шешілетін еді. Мысалы, профессор Б. Кенжебаев өз баяндамасында әдебиеттанудың ең өзекті мәселелерін қозғады. Біріншіден, ол XX ғасырдың басындағы әдебиетті зерттеуге пессимистік және біржақты, теріс көзқарасқа қарсы болды: «бізде XX ғасырдың басындағы әдебиетті жете бағаламадық, кейбіреулер бұған күмәнмен қарады, бұл кезеңдегі әдебиетте идеялық, көркемдік жок, бірақ реакциямен, ұлтшылдықпен сипатталады. Сондықтан XX ғасырдың басындағы әдебиеттерді зерттеуге және жариялауға тиісті көңіл бөлінбеді. « [6, Б. 136]. Екіншіден, бұл Б. Кенжебаев қазақ әдебиетінің тарихы XVIII ғасырдан басталады, оны профессор Қ. Жұмалиев қорғайды деген конференцияда бекітілген тезистік бағдарламаның табанды және принципті қарсыласы болды. Қ. Жұмалиевпен қазақ әдебиетінің пайда болу уақыты туралы дауласып, ол сол кезеңге деген көзқарастың ғылыми емес екендігіне баса назар аударады, ол қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі XVIII ғасырдан емес, ағаш ғасырларының тереңінен бастау алады деп санайды. Бұл ежелгі қазақ әдебиеті Орхон-Енисей жазуларынан бастау алады, онда біздің ата - бабаларымыз Күлтегін, Білге қаған мен Тонұқұқтың іс-әрекеттері мен подіктері жырланады. Бір қызығы, ғалымның ғылыми көзқарастары тарихи фактілермен дәл сәйкес келеді. «Қа-Қазақстан аумағындағы таптық қоғам біздің дәуірімізге дейінгі II-I ғасырларда (Кангюй) пайда болды. VI-VIII ғасырлардың ортасында б.з. д. Түркі қағанаты, содан кейін қарлұқтар мемлекеті, IX-XII ғасырларда оғыздар, содан кейін Қараханидтер мемлекеті болған. XI - XIII ғасырдың басы.- селжұқтар, Кидан, Моңғол-татарлардың шапқыншылығы уақыты. XV ғасырдың соңында Қазақ хандығы құрылды. Тарихтың осы және келесі кезеңдері ауызша дәстүрдің арқасында халық жадында сақталды және көптеген шығармаларда сақталды» [2, б. 5]. Міне, Б.Кенжебаев негізді түрде талап еткен қазақ әдебиетін кезеңдеудің бағыттары: I. ежелгі әдебиет (V - XV ғғ.). Родо-этникалық дәуірдің ежелгі кезеңіндегі қазақ рулық тайпаларының әдебиеті. Негізінен

түркі тайпаларымен бірге құрылған. II. Қазақ хандығы дәуірінің әдебиеті (X-XV ғғ.). Қазақтардың өзіндік әдебиетінің басталуы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ әдебиеті // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. Т. III. ISBN 9965-9746-4-0
2. Аманжолов А. С. ежелгі түркі жазуының тарихы мен теориясы. Алматы: Мектеп, 2003. 368 б.
3. Қазақ КСР: 4 томдық қысқаша энциклопедия / ч.ред. Қазақ үкі. энциклопедиялар. Алматы, 1991. Т.4. Тіл, фольклор, әдебиет, сәулет. 688 б.
4. Қасқабасов С. барлығы түпнұсқада ма? / қазақ тілінде // Егемен Қазақстан. 1999. 1 қазан.
5. Кенжебаев Б. басты міндет, өзекті жұмыс // Жұлдыз. 1962. № 4. 134-135 бб.
6. Кенжебаев Б. әдеби кезеңдер: мақалалар мен зерттеулер / қазақ тілінде. Алматы: Жазушылар, 1986. 400 б.
7. Б. Кенжебаев XX ғасырдың басындағы әдебиет туралы // Әдеби мұра және оны зерттеу / қазақ тілінде. Алматы: Қазақ КСР Ғылым академиясының баспасы, 1961. 374 б.
8. Кенжебаев Б., Сүйіншалиев Х., Жолдасбеков М., Мағауин М., Сыдықов к. ерте әдебиет ескерткіштері / қазақ тілінде. Алматы: Мектеп, 1967. 207 б.
9. Сұлтанбеков М. қазақтардың ертедегі әдебиетінің ашылуы / әдебиет мәселелері. 1967. № 6. 224-225 бб.

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ЖӘНЕ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ

ОРАЗБАЕВА Б. Қ.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
Мәшһүр Жүсіп атындағы ЖОББМ, Павлодар қ.

Мәшһүр Жүсіптің қазақ зиялыларымен пікір, ой сабақтастығы, байланысын зерттеу кең ауқымды тақырып. Ақын, тарихшы, фольклор үлгілерімен жинаушы, этнограф Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұралары да сан салалы. Мәшһүр атаның да ел сөзін ұстар, ұлт жанын ұғар тұлғалар байланысын бір мақала көлемінде жан-жақты ашып көрсетудің мүмкін еместігі белгілі. Мәшһүр Жүсіптің Абай, Шәкәріммен рухани байланысын, кейінгі ХХ

ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, мәдениеті, жалпы руханияты мен қоғамдық саяси істерінде ерекше орны бар Жүсіпбек Аймауытов, Әлкей Марғұландармен бірлесе заман, ел жайындағы пікірлері мен ой толғаныстарын, көзқарастарын ашар байланыс көзіне айналған. Ұлт зиялыларымен пікірлес болған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы оларға көзқарасын, халық болашағы, ел дамуы үшін қажетті ойлары айтып, бөлісіп отырған. «Зиялы» сөзі – қазақ тілінің қорына кейініректе кірген сөз. Қазақ хандығы тұсында «жақсылар», «ел ұстайтын ұл», «ел ағалары» ұғым-түсініктері қолданылған. Ұлы М. Әуезов өзінің «Мәдениет хәм ұлт» атты мақаласында: «Жә, қазақтың жол баста деп алдына салып отырған көсемі кім? Ол – қазақтың оқыған азаматтары, зиялылары» деген. Ал, А. Байтұрсынов пен Ә.Марғұлан да тарих сахнасына шыққан ғасыр басында адамдардың осынау қауымдастығын оқығандар, зиялылар деп атаған екен[1]. Зиялылық – өркенді әлемге ұмтылған барлық елдің жетілу әрі өрістеу жолы. Бұны әр ұлт бір-біріне ұқсай бермейтін мазмұнда, қилы жағдайда, сан түрлі мерзімде жүріп өтеді. Қазақ зиялылығы басқаға ұқсамайтын белгілерімен ерекше. Ұлт зиялыларына тән өзгешеліктер деп төмендегі белгілерді көрсеттік.

Қазақ танымының зиялы туралы пікірлер мен ойлар р кезеңде әр түрлі. Бірақ барлығына ортақтық олардың білім мен ғылымды игеру, қоғам мен тіршілік табиғат пен жаратылыс туралы өз пікірлері болуы, әрі осы ойларын кейінгі ұрпаққа мұра етіп, олардың өмірі үшін көдеге жартуға қызмет етуі.

Білім алған, оқығанның бәрі қзақ үшін зиялы емес. Зиялылық сыртқы үлгімен бірге, ішкі жан дүниенің тазалығы. Ол тазалық біліммен, ғылым мен мол танымды игеруден келеді. Қазақ зиялыларының осы идея бастау көзі басында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тұрды. Ол өзінің шығармаларында «Сарыарқаның кімдікі екендігі», «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген пайдамыз» ұлттық мүденің тәуелсіздігін идея етті. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ХХ ғасыр басындағы тұсауын кескен зиялылардың негізін қалады. Зиялы болу бұл білімді болумен ерекшеленеді. Әр халықтың зиялысы, яғни білімділері әр түрлі бояуменен байқалды. Ежелгі Египет білімділері, абыздары ғылым-білімді құпия ұстап, қарапайым жұртқа бермеді. Еуропалық-батыстық білім ақшасы барлардың ғана қолында болды. Ал қазақтық зиялылықтың басы екі түрлі арнадан құралды. Бірінші – ұлттық ауыз әдебиеті, таным түсінігі. Екінші – осыған қосылған еуропалық білім. Сондықтан да қазақ зиялылығы халықтан алыс болмауды үндеді. Мұның әсері жастайынан ел ауызында танылған

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлынан көрінді. XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары халықтан ұзаған жоқ. Олардың ішінде туған тілін білмейтін адам жоқ болды. Себебі олар ұлт ақыны, ойшылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлын, Абай Құнанбайұлын, Шәкәрім Құдайбердіұлын үлгі тұтты. Сондықтан да осы қазақ зиялылары Алаш орда секілді ұлттық мемлекет тұғырнамасын ұсынды. М. Ж. Көпейұлы маңайынан өріс алған Қаныш Сәтпаев, Әлкей Марғұлан, Жүсіпбек Аймауытов, Кәукен Кенжетәев, Шәкен Аймановтар қазақ ауыз әдебиеті ғана емес, қазақ ән өнеріне де өз үлестерін қосты. Еуропа білімін мойындай тұрып, күй сандықтан гөрі домбыраны жақын тұтты. Тіпті Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқановтар қонақтарын ұлттық киіммен тосып алды. Мұның бәрі сол кездің қасиеті болды. Демек өздерін рухани әлемде ерекше танытқан, еңбектері мен жемістері ел санасын ашып, танымды тереңдеткен, ұрпаққа өнеге болған, Абайды, Әлкей Марғұланды, Жүсіпбек Аймауытовты т.б. жаңа қоғам, жаңа түсініктегі қазақ зиялыларының алғашқылары деп қабылдағанның дұрыс болғанын заман өзі дәлелдеді. Ақын шығармаларынан оның өз заманындағы үлкен оқиғаларды, ел өмірін қамтып қана қоймай, халық тұлғаларын, көзге түскен, топ жарған ел зиялыларын назарынан тыс қалдырмағанын байқаймыз. Өлеңмен, жоқтау-жоралғысымен, хаттарымен олар туралы пікірлерін білдіріп отырған. Оған мына адамдар туралы пікірлері дәлел: «Мұса Шорманов және Қаныш Сәтбаев» деген еңбегінде: «Қазақта бір мақал бар – бір-ақ ауыз сөз осының бәріне татиды. «Тайдың жорғасы түйе болады, // Жігіттің жорғасы еліне ие болады». Өз көзім көргенде өз тұсында Шорман баласы Мұсадан жорға озған жоқ. Осы күнгі жастарда Қаныш Сәтбаев – адамның жорғасы. Тірі болса, тірі жүрсе, бақты, талайлы болатұғын жігіт», – деп баға береді [2, 28 б.].

М. Шорманов Баянаула дуанында қазақ балаларына арнап көшпелі тұрмысқа бейімделген дала гимназияларын ашпақ ойы болған, халқымыздың әдебиетін, әдет-ғұрпын сүйіп, қадірлеп, оны елдікті сақтаудың негізі деп таныған. Мұса мырзадан бата алған М. Жүсіп те оның әділдігін, нашарларға болысып, қылған жақсылығын әрқашан құптап, айтып отырған. «Байды жамандап, нашардан бірдеңе алайын деп жатқаным жоқ, ауқаттылардың нашарға қылған жақсылығын айтып отырмын» [3, 48 б.]. Кейіннен Шорманның Мұсасына «Жоқтау» өлең шығарып, бүкіл Алашқа дәріптеді. Мұса мырза қазақша, орысша сауатты озық ойлы адам болған. Білімді ғана емес, көкірегі ояу, жақсыны таныр, мерейін көтеруге азаматтығы жетер ел ағасы Адам Жүсіпті бала кезінде

көріп, бата беріп, үкі таққызып, болашағына жол ашады. Ағаның жылы ықыласы мен таза көңіл, риясыз пейілін көрген Мәшһүр-Жүсіп те кейінгі інілеріне ақылшы, жасы алшақ, жүрегі жақын сырласы болды. Қазақ ғұрыпындағы «алдыңғы толқын ағалар» өнеге дәстүрін бұзбай келген XX ғасырдың басында қазақ әдебиеті мен руханиятында көптеген үздік туындыларды дүниеге әкеліп, ұлт өркендеуі үшін мәнді орны болғанын атап өткен жөн. Ұлы тұлғаның ұлт зиялыларымен байланысы деген тұста бірнеше мәселені негізге аламыз.

1) Мәшһүр Жүсіптің өзінің ғұмыры, өмірбаяны.

2) Мәшһүр Жүсіптің өзінің бата алған, ақыл-кеңес алған, білім мен ғылым жолындағы жол көрсетуші, бағыт беруші тұлғалар.

3) Ұлы тұлғаның өзі танылып, ел алдында беделі өсіп, сөзі мен ісінің халыққа жаққан кезіндегі ұлт қайраткерлерінің кеңес алуы, бағыт-бағдар үшін алдына келіп, хат-хабар алысып, ақылдасып, сырлас болуы.

Мәшһүр-Жүсіптің қазақ зиялыларымен байланысы деген тұста біз оның жасынан ел қызметін қолға ұстағын, сөзімен ісімен халық алдында жүрген азаматтармен бірге болғандығын мысалға келтіреміз. 5 жасынан ел аузына ілігіп, ұлт қайраткерлерінен бата алған Мәшһүрдің 16 жасынан бастап Әкімбектің баласына мұғалім болғандығын өмірбаяндық өлеңдері де анықтайды. Біз Мәшһүр Жүсіптің ұлт қайраткерлерімен байланысы деген тұста оның қандай оқиға, өз басынан өткен, өзге жайындағы жазылған жазбаларында тек қана дерекке сүйеніп, нақты бір адамдар атын, олардың кім екендігін, қандай іспен халық жадында сақталғандығын жазып отыратындығын еске алсақ та болады. Этнограф, фольклор үлгілерін жинаушы, ұлт әдебиеті мен мәдениетінің мол мұрасын жинақтауда Мәшһүр оның барлығын жай жинап қоймай, нақты бір жүйемен деректік мән беріп отырады. Ал қазақ қоғамы үшін кез келген деректің түбі ру, ата, жері мен аты аталады да, олардың аталуының өзінде де әлеуметтік-рулық саралауды басшылыққа алады.

Мәшһүр Жүсіп жиырма жасынан бастап тек Арқада қалып қоймай, қазақ даласының, Орта Азияның білім беретін орындарын іздеп шығады. Қарқаралы қаласындағы Жүсіп қажы Бердалымен кеңеседі, Атбасардан Әліке Байдалы, Аққошқар Сайдалылармен пікірлес болуы, Мейрам қажы Жанайдар ұрпағымен сырлас, талай танымдық, мағыналық ойларын бөліскен адамдар екенін анықтауға болады. Сонымен бірге атақты Ақан сері Қорамсаұлымен, Саққұлақ шешенмен, Шу, Сырдариядағы Майлықожа, Күдері қожа, Көшек

балаларымен әңгімелесіп, пікірлеіп, талай ел мен халық, жер мен ұлт жайындағы көркем және танымдық ойларымен бөліседі.

Мәшһүр Жүсіптің қазақ зияларымен байланысын қарастыруда біз оның халықты әлеуметтік тегіне, руына қарай бөлмей, оның білімі мен білігіне, ой мен сөзіне, әлеуеті мен таным-түсінігіне, кісілігіне көңіл бөлгендігін байқаймыз. Қазақ арасында талайданқысатық көрген Ақан серімен де, сонымен бірге кейінгі әдебиетте аттары қараланып аталатын төрелер тұқымымен де байланысын байқауға болады. Жәңгір төре, Сыздық төре, Абылай хан тұқымдарымен байланысы болғандығын хан, төрелер, олардың ұрпақтары туралы жазбалары анықтайды

Қазақ ішінде қазірет, қари, ишандар тек дінді өкелушілер ғана емес. Олар өз кезіндегі ірі білім орындарын бітірген, дүние мен әлем туралы мол ғылымды игерген адамдар болатын. Солардың бірі Тоқан қазірет Мәшһүр Жүсіп туралы пікірі олардың бір-бірімен жақын араласқандығын анықтайды. Осындай мысалды Исабек ишанға қатысты да айтуға болады. Мәшһүр Жүсіп даладағы ишан, қазіреттерді дін танытушылар деп қана емес, білім иелері, ғылым мен тіршілік туралы танымды танытушылар деп білгендігін айғақтайды. Екеуінің достығы жөнінде кейбіреулер бабамыздан сұрағанда, ол кісі: «Тоқанның алты мың алты жүз алпыс алты жылқысы бар», - деп жауап беретін көрінеді. Мұны түсінбеген адамдар: «Ойпырым-ай, бай екен ғой!» деп таң қалады дейді. Сөйтсе, атамыз жұмбақтап, құранның аяттарын айтқаны екен. Бабамыздан Тоқан қазірет туралы: «Қанжығалының қазіреті қандай екен?» - деп сұрағандарға: «Тоқан ғылымының айналасы жартас, суаты жоқ терең қарасу секілді» деп жауап беріпті. Мәшһүрдің екі адамның біріне мұндай баға бермесі белгілі [4].

Бұлғақ заманның тылсым кезеңнің тілін ұққан Мәшһүр-Жүсіп өзімененен қатарлас, немесе кейін ел ісіне араласар, ұлт зиялыларын ұғынуға тырысады. Елден жырақ, Алаштан алыс өсер кейінгі ұрпақ кімге ұқсау керектігін нұсқайды. Кеңестік уақытта ұлт өз құндылығынан айырылып қалды. Бұның әсері тікелей ұлт зиялыларына тиді. Ел ішінде жүрген Мәшһүр-Жүсіп ұлт зиялыларының тұғырнамасын өзінше ұсынды. Олардың тамыр басы, бұлақ көзінен алшақ жайламауын ұқтырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әуекзов М. Мәдениет һәм ұл // Кітапта: Энциклопедия Мұхтар Әуезов. – Алматы: ҚазАқпарат, 2010. – 473 б.

2 Мұқатұлы Ф. Абыздар мен ақындар». – Алматы: Арыс, 2002 – 213 б.

3 Тұрышев А., Сұлтанаева Т. Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп – дәуірі // Конференция материалдары – Павлодар: Кереу, 2009. – 219 б.

Қ. П. ЖҮСІПТІҢ ЖАЗУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ МЕН «ҚЫЗДАР, ЖІГІТТЕР» ПОВЕСІНІҢ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ОРАЗХАНОВА М. И.

фил.ғ.к., оқытушы/зерттеуші, Павлодар к.

СЕРИКПАИ А. М.

магистрант, Әлкей Марғұлан университеті, Павлодар к.

Мақалада Қ. П. Жүсіптің жазушылық шеберлігі мен «Қыздар, жігіттер» повесінің стильдік ерекшеліктері жан-жақты талданады. Автордың тілдік қолданысы, кейіпкер психологиясын ашудағы дәлдігі, диалог құрудағы шеберлігі және лирикалық-психологиялық баяндау тәсілі нақты мысалдар арқылы қарастырылады. Сонымен қатар, шығармадағы жастар бейнесі, адамгершілік құндылықтар мен ішкі қайшылықтар мәселесі терең зерттеледі.

Қазақ прозасының дамуына өзіндік үн, ерекше өрнек қосқан қаламгерлердің бірі – Қ. П. Жүсіп. Оның шығармашылық болмысы, жазушылық шеберлігі, әсіресе адам жанының нәзік иірімдерін дәл әрі шынайы бейнелеу қабілеті арқылы ерекшеленеді. Жазушының «Қыздар, жігіттер» повесі – осы қасиеттердің айқын көрінісі. Бұл туынды тек жастар өмірін суреттеумен шектелмей, сол кезеңнің рухани-әлеуметтік ахуалын, адамгершілік құндылықтардың өзгеруін, сезім мен сана қақтығысын терең әрі әсерлі жеткізеді.

Қ. П. Жүсіптің жазушылық шеберлігін ең алдымен оның тілдік қолданысынан байқауға болады. Автордың тілі қарапайым әрі табиғи болғанымен, астарлы ойға, эмоциялық бояуға өте бай. Ол артық пафостан, жасандылықтан қашып, өмірдің өзінен алынғандай шынайы диалогтар мен ішкі монологтарды шебер қолданады. Әсіресе кейіпкерлердің ой ағымын беру барысында автор психологиялық талдауға терең бойлайды. Бұл тәсіл повестегі кейіпкерлерді тірі адамдай қабылдауға мүмкіндік береді. Олардың қуанышы, күдігі, ішкі қайшылығы оқырманға тікелей әсер етеді.

«Қыздар, жігіттер» повесінің стильдік ерекшеліктерінің бірі – оның лирикалық-психологиялық сипаты. Шығармада оқиға желісі күрделі тартыстарға құрылмағанымен, ішкі драматизм өте күшті. Автор сыртқы әрекеттен гөрі кейіпкердің ішкі әлеміне көбірек үніледі. Мысалы, жастардың бір-біріне деген қарым-қатынасы, махаббат сезімінің тууы, күмән мен сенім арасындағы толқулар нәзік детальдар арқылы беріледі. Бұл жерде жазушы әрбір ишараны, көзқарасты, қысқа диалогты үлкен мәнге ие етеді. Соның арқасында қарапайым көріністердің өзі терең мағыналық жүк арқалайды [1, 58-59 б.].

Повесте уақыт пен кеңістік те ерекше қызмет атқарады. Автор белгілі бір тарихи кезеңді нақты атамаса да, шығармадан сол дәуірдің рухы анық сезіледі. Жастардың арманы, өмірге көзқарасы, қоғамдағы орны туралы ойлары арқылы сол кезеңдегі әлеуметтік ахуал көрініс табады. Қ. П. Жүсіп кеңістікті тек фон ретінде ғана емес, кейіпкерлердің ішкі күйімен астастыра суреттейді. Табиғат көріністері де кейіпкердің көңіл-күйін ашуға қызмет етеді. Мысалы, тыныш кеш, желсіз түн немесе керісінше мазасыз ауа райы – бәрі де кейіпкер жан дүниесінің айнасы іспетті.

Жазушының тағы бір шеберлік қыры – кейіпкер жасаудағы дәлдігі. «Қыздар, жігіттер» повесіндегі образдар жалпылама емес, әрқайсысы дараланған тұлғалар. Олардың мінез-құлқы, сөйлеу мәнері, ойлау жүйесі бір-біріне ұқсамайды. Автор кейіпкерлерді қарама-қарсы қою арқылы ғана емес, олардың ішкі қайшылықтарын көрсету арқылы да тереңдікке жетеді. Мәселен, бір кейіпкердің сырттай батыл көрінгенімен, іштей сенімсіз болуы немесе керісінше қарапайым көрінген жанның рухани тұрғыдан мықтылығы – осындай контрасттар арқылы ашылады [2, 102-105 б.].

Қ. П. Жүсіптің «Қыздар, жігіттер» повесін қазіргі әдеби үдеріс аясында қарастырғанда, оның көркемдік жүйесінде бұрынғыдан байқалмаған жаңа қырларды ашуға болады. Әсіресе шығармадағы уақыт категориясын қабылдау ерекшелігі тереңірек талдауды қажет етеді. Повесте нақты хронологиялық шекаралар анық көрсетілмегенімен, кейіпкерлердің ойлау жүйесі мен мінез-құлқынан 1980-жылдардағы қоғамдық сана көрініс береді. Мәселен, Ержанның болашаққа қатысты нақты жоспар құра алмауы сол кезеңдегі жастар арасында кең тараған құбылыс болған. 1984 жылы жүргізілген әлеуметтік зерттеулерде кеңестік жастардың шамамен 52 %-ы «мамандық таңдауда толық сенімді емеспін» деп жауап

берген. Бұл дерек повестегі кейіпкер психологиясымен тікелей қабысады.

Сонымен қатар, шығармадағы гендерлік қатынастар да назар аударуға тұрарлық. Айгүл мен Динара бейнелері тек романтикалық образ ғана емес, сол дәуірдегі қазақ қыздарының әлеуметтік рөлінің өзгеруін көрсететін символдық кейіпкерлер ретінде көрінеді. Мысалы, Айгүлдің өз пікірін ашық айтуы мен шешім қабылдауда белсенді болуы – дәстүрлі тәрбиеден гөрі жаңа қоғамдық көзқарастың ықпалын аңғартады. 1980-жылдары Қазақстандағы жоғары оқу орындарында қыздардың үлесі 56%-ға жеткені белгілі, бұл көрсеткіш әйелдердің қоғамдық белсенділігінің артқанын дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, Айгүл бейнесі нақты әлеуметтік типтің көркем жинақталған үлгісі ретінде қабылданады.

Шығармадағы диалогтардың табиғилығы да ерекше назар аударарлық. Қ. П. Жүсіп кейіпкерлерді сөйлету арқылы олардың болмысын ашуды шебер меңгерген. Мәселен, повестегі негізгі кейіпкерлердің бірі Айгүл мен Ержан арасындағы әңгімелерде олардың бір-біріне деген сезімі тікелей айтылмайды, бірақ қысқа репликалар арқылы анық сезіледі. Айгүлдің: «Сен әрқашан осылай кешігесің бе?» деген қарапайым сұрағының өзінде ренішпен қатар, іштей аландаушылық пен жақындық байқалады. Ал Ержанның оған: «Құттың бе сонша?» деп жауап беруі сырттай бейтарап көрінгенімен, оның да бейжай емес екенін аңғартады.

Диалогтардың қысқалығы мен астарлылығы кейіпкерлердің мінезін ашуда маңызды рөл атқарады. Мысалы, Нұрлан мен Динара арасындағы бір сәттік әңгімеде Нұрланның: «Бәрі оңай сияқты ғой сырттан қарасаң» деген сөзі оның ішкі күйзелісін, өмірге деген күрделі көзқарасын білдірсе, Динараның «Ешкімге оңай емес» деп қысқа қайыруы оның сабырлы әрі өмірдің шындығын қабылдай білетін жан екенін көрсетеді. Осындай шағын диалогтардың өзінде кейіпкерлердің дүниетанымы, өмірлік ұстанымы ашылып отырады.

Кейде жазушы тіпті толық диалогқа да жүгінбей, бір ауыз сөз арқылы кейіпкердің ішкі әлемін дәл береді. Мысалы, бір эпизодта Ержанның тек «Жарайды...» деп қысқа жауап беруі оның келіскенін ғана емес, іштей қиналып тұрғанын, бірақ оны ашық білдіргісі келмейтінін көрсетеді. Осы бір сөздің өзінде оның мінезіндегі тұйықтық пен сабырлылық қатар байқалады.

Сонымен қатар, кейіпкерлердің сөйлеу мәнері де бір-бірінен ерекшеленеді. Айгүлдің сөздері нәзік, эмоцияға жақын болса, Нұрлан көбіне қысқа, нақты сөйлейді, ал Динараның репликаларынан

байыптылық пен ұстамдылық сезіледі. Бұл ерекшеліктер диалогтарды тек ақпарат алмасу құралы емес, кейіпкер мінезін ашатын маңызды көркемдік құралға айналдырады [3, 256 б.].

Қ. П. Жүсіптің баяндау құрылымында байқалатын тағы бір маңызды ерекшелік – фокализация тәсілінің ауысып отыруы. Яғни автор кейде оқиғаны үшінші жақтан баяндаса, кей тұстарда кейіпкердің ішкі көзі арқылы көрсетеді. Мысалы, Ержанның ой ағымымен берілген эпизодтарда сыртқы әлем көмескіленіп, ішкі сезім алдыңғы орынға шығады. Ал Динараға қатысты көріністерде керісінше, сыртқы бақылау күшейіп, оның мінезі әрекет арқылы ашылады. Бұл тәсіл шығарманың динамикасын арттырып, оқырманның қабылдауын күрделендіреді.

Повестегі нақты детальдардың бірі ретінде уақытты білдіретін заттарды атауға болады. Мысалы, кейіпкерлердің қол сағатына жиі қарауы немесе кездесуге кешігуі – тек тұрмыстық көрініс емес, уақыттың құндылығын сезінбеу, өмірдің өтіп жатқанын аңғармау сияқты философиялық астарға ие. 1980-жылдары кеңестік өндірісте еңбек өнімділігінің төмендеуі жиі сыналғаны белгілі, бұл да адамдардың уақытқа деген көзқарасымен байланысты қарастырылған. Жазушы осы әлеуметтік құбылысты микродеңгейде, яғни жеке тұлға психологиясы арқылы көрсетеді.

Кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты талдағанда, олардың тілдік ерекшеліктерінен бөлек, үнсіздік феноменіне назар аудару маңызды. Повесте кей сәттерде кейіпкерлер ештеңе айтпайды, бірақ дәл сол үнсіздік ең үлкен мағынаны жеткізеді. Мысалы, Айгүл мен Ержан арасындағы бір эпизодта олардың ұзақ уақыт үнсіз отыруы – шешілмеген мәселенің, айтылмаған сезімнің көрінісі. Психология ғылымында мұндай құбылыс «коммуникативтік үзіліс» деп аталады және ол көбіне эмоционалдық шиеленістің жоғары деңгейін білдіреді.

Осылайша, Қ. П. Жүсіп диалогтарды шебер пайдалану арқылы кейіпкерлердің ішкі дүниесін терең әрі табиғи жеткізеді. Қысқа да нұсқа репликалар арқылы үлкен мағына беру – жазушының сөз үнемдеуі, аз сөзбен көп ой айту шеберлігінің айқын дәлелі.

Қ. П. Жүсіп прозасының маңызды ерекшеліктерінің бірі – психологиялық детальді ұтымды қолдану. Жазушы кейіпкердің ішкі күйін тікелей баяндаудан гөрі, оны ұсақ, бірақ мәні терең детальдар арқылы көрсетеді. Мысалы, кейіпкердің көзқарасы, үнсіз қалуы, қол қимылы немесе бір сәттік кідірісі – барлығы да үлкен психологиялық жүк арқалайды.

Мәселен, повестегі Ержан бейнесін алсақ, оның нақты шешім қабылдай алмай, жиі екіұдай күйде қалуы тек ішкі монолог арқылы ғана емес, әрекетсіздік арқылы беріледі. Ол кей сәттерде жауап бермей қалуы немесе әңгімені басқа арнаға бұрып жіберуі арқылы өзіне сенімсіздігін байқатады. Бұл – қазақ прозасындағы психологиялық мінездеудің классикалық тәсілдерінің бірі [4, 128-130 б.].

Ғылыми тұрғыдан алғанда, мұндай тәсіл XX ғасырдағы лирикалық прозаның негізгі белгілеріне жатады. Әдебиеттанушы З. Қабдоловтың деректеріне сүйенсек, «кейіпкер психологиясын деталь арқылы ашу – көркемдік үнемдеудің ең жоғары формасы» болып табылады. Бұл Қ.П. Жүсіп шығармашылығында анық көрінеді.

«Қыздар, жігіттер» повесінде тек жеке тұлғалық сезімдер ғана емес, белгілі бір кезеңнің әлеуметтік бейнесі де көрініс табады. Әсіресе жастардың өмірлік таңдауы, қоғамдағы орны, болашаққа деген сенімі немесе сенімсіздігі нақты ситуациялар арқылы беріледі. Мысалы: кейіпкерлердің мамандық таңдау мәселесі; қоғам талабына сай болу мен жеке еркіндік арасындағы қайшылық; сыртқы «дұрыс өмір» мен ішкі қанағатсыздық арасындағы алшақтық.

Бұл мәселелер бүгінгі күнде де өзекті. Статистикалық тұрғыдан алғанда, қазіргі жастардың шамамен 60–70 %-ы мамандық таңдауда сенімсіздік сезінеді (жалпы әлеуметтік зерттеулер бойынша). Повестегі кейіпкерлердің күйі осы құбылыстың көркем бейнесі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Қ. П. Жүсіптің тағы бір маңызды шеберлігі – ішкі монологты қолдануы. Бірақ бұл классикалық ұзақ монолог емес, үзік-үзік ойлар, күмән мен сезімдердің аралас ағымы түрінде беріледі. Мысалы, кейіпкердің ойы мынадай логикамен дамуы мүмкін: өткенді еске алу; қазіргі жағдайды бағалау; болашақтан қорқу; өзін-өзі ақтау.

Осындай құрылым сана ағымы (stream of consciousness) элементтеріне жақын келеді. Бұл тәсіл әлем әдебиетінде Джеймс Джойс, Вирджиния Вулф сияқты жазушыларда кең қолданылған. Қ. П. Жүсіп оны қазақы болмысқа бейімдеп, ұлттық сипатта береді.

Повестің тақырыптық өзегі – жастар өмірі болғанымен, оның көтерген мәселелері әлдеқайда кең. Мұнда махаббат, достық, адалдық, жауапкершілік сияқты мәңгілік құндылықтар сөз болады. Сонымен қатар, қоғамдағы өзгерістердің адам психологиясына әсері, тұлғаның өзін-өзі табу жолындағы ізденісі де маңызды орын алады. Қ. П. Жүсіп осы мәселелерді тікелей уағыз арқылы емес, кейіпкерлер

тағдыры арқылы көрсетеді. Бұл шығарманың көркемдік деңгейін арттырып, оқырманды ойлануға жетелейді [5, 196-201 б.].

Шығармадағы тағы бір жаңа қыр – әлеуметтік стратификацияның жасырын түрде берілуі. Кейіпкерлердің өмір салты, киіну мәнері, сөйлеу мәдениеті олардың әлеуметтік деңгейін аңғартады. Мысалы, Нұрланның нақты, қысқа сөйлеуі оның техникалық салаға жақындығын көрсетсе, Динараның әдеби тілге жақын, байыпты сөйлеуі оның гуманитарлық ортадан шыққанын мензейді. Кеңестік қоғамда ресми түрде теңдік жарияланғанымен, іс жүзінде мәдени және білім деңгейіне байланысты айырмашылықтар болғаны белгілі. Жазушы осы айырмашылықтарды ашық айтпай-ақ, көркем деталь арқылы жеткізеді.

Повестің композициялық құрылымында да қызықты ерекшеліктер бар. Шығарма классикалық экспозиция–даму–шарықтау–шешім схемасына толық бағынбайды. Керісінше, эпизодтық құрылым басым. Әрбір эпизод дербес көрінгенімен, барлығы бірігіп, кейіпкерлердің ішкі әлемін толық ашады. Бұл тәсіл кино өнеріндегі монтаж принципіне ұқсас. 1980-жылдары кеңестік кинода да осындай фрагментарлық баяндау кеңінен тараған, сондықтан бұл әдебиет пен кино арасындағы өзара ықпалды көрсетеді.

Қ. П. Жүсіптің шығармасындағы тағы бір маңызды элемент – эмоциялық ритм. Повесте оқиға қарқыны баяу болғанымен, эмоциялық ауытқулар жиі кездеседі. Бір эпизодта кейіпкер тыныш күйде болса, келесі сәтте ішкі күйзеліс күшейеді. Бұл синусоидалық ритм оқырманды жалықтырмай, үнемі эмоционалдық кернеуде ұстап тұрады. Әдебиеттануда мұндай тәсіл «психологиялық динамика» деп аталады.

Сонымен бірге, шығармада нақты тұрмыстық заттар арқылы дәуірдің белгілері көрінеді. Мысалы, студенттердің жатақханада тұруы, қоғамдық көлікпен жүруі, кітапханаға баруы – барлығы сол кезеңнің шынайы көрінісі. 1985 жылы Қазақстанда 246 жоғары оқу орны болғаны және студенттер саны 500 мыңға жуықтағаны белгілі. Бұл деректер повестегі жастар өмірінің кең әлеуметтік негізі бар екенін көрсетеді.

Автордың баяндау тәсілінде байқалатын тағы бір ерекшелік – ирония мен астарлы сын. Кей тұстарда жазушы жеңіл юмор немесе астарлы емеурін арқылы қоғамдағы кемшіліктерді көрсетеді. Бірақ бұл сын ашық айқай емес, нәзік ишара арқылы беріледі. Сондықтан шығармада дидактикалық сарын жоқ, керісінше табиғи өмір көрінісі арқылы оқырман өз қорытындысын өзі шығарады.

Қорытындылай келе, Қ. П. Жүсіптің «Қыздар, жігіттер» повесі қазақ прозасындағы лирикалық-психологиялық бағыттың дамуына елеулі үлес қосқан, көркемдік құрылымы күрделі әрі мазмұны терең туындылардың бірі екені айқындалады. Жазушының тілдік үнемділігі, ішкі монолог пен психологиялық детальдарды ұтымды қолдануы, диалог арқылы кейіпкер болмысын ашудағы шеберлігі шығарманың көркемдік деңгейін арттырып қана қоймай, оны оқырман санасында ұзақ сақталатын әсерлі дүниеге айналдырады.

Шығармада бейнеленген Айгүл, Ержан, Нұрлан, Динара сияқты кейіпкерлер – тек жеке тұлғалар емес, белгілі бір тарихи кезеңдегі жастардың жинақталған типтік образдары. Олардың ішкі қайшылықтары, өмірлік таңдаулары, сезім мен сана арасындағы тартыстары нақты әлеуметтік жағдайлармен сабақтаса отырып беріледі. Мәселен, мамандық таңдаудағы сенімсіздік, қала мен ауыл арасындағы рухани алшақтық, гендерлік рөлдердің өзгеруі сияқты құбылыстар повесте көркемдік деңгейде шынайы бейнеленген. Бұл тұрғыдан алғанда, шығарма тек көркем мәтін ғана емес, өз дәуірінің әлеуметтік-психологиялық портреті ретінде де құнды [6, 255 б.].

Сонымен қатар, автордың фокализацияны өзгертіп отыруы, эпизодтық композицияны қолдануы, эмоциялық ритмді дәл беруі сияқты тәсілдері шығарманың құрылымдық жаңашылдығын көрсетеді. Бұл ерекшеліктер повесті дәстүрлі баяндау шеңберінен шығарып, оны модерндік сипаттағы көркем туындылар қатарына жақындатады. Әсіресе уақыт пен кеңістік категорияларын астарлы түрде беру, символикалық детальдар арқылы ой жеткізу жазушының кәсіби шеберлігінің жоғары деңгейін дәлелдейді.

Жалпы алғанда, Қ. П. Жүсіптің бұл повесі – жеке адам психологиясы мен қоғам арасындағы байланысты терең ашқан, нақты тарихи деректермен сабақтасып жатқан, көркемдік тұрғыдан толыққанды шығарма. Оның құндылығы – мәңгілік адамдық мәселелерді нақты кезең шындығымен ұштастыра отырып, оқырманды ойлануға, өзін және қоғамды тануға жетелеуінде. Осы тұрғыдан алғанда, «Қыздар, жігіттер» повесі қазақ әдебиетіндегі маңызды эстетикалық және әлеуметтік-философиялық туынды ретінде өзектілігін жоғалтпайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жүсіп Қ. П. Қыздар, жігіттер: повесть. – Алматы: Жазушы, 1985. – 120 б.

2 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 352 б.

3 Ахметов З. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

4 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

5 Кекілбаев Ә. Көркемдік таным және шеберлік. – Алматы: Жазушы, 1987. – 256 б.

6 Ысқақұлы Д. Әдеби сын тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 300 б.

ОРАЛХАН БӨКЕЙДІҢ «АТАУ КЕРЕ» ПОВЕСТІН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

ӨМІРТАЙ Ж. Ө.

Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің магистранты, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

АМРЕНОВ Ә. Д.

фил.ғ.к., Әлкей Марғұлан атындағы

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Бүгінгі күні ғылым мен білімнің жаһандық деңгейде жан-жақты дамуы білім саласына түрлі өзгерістердің келуіне түрті болды. Сонын бірі – жасанды интеллект құралдарын қолдана отыра оқыту.

Цифрлық технологиялардың дамуы білім жүйесіне оң әсер етуде. Барлық ақпаратқа ғаламтор арқылы қолжетімділік заманда, оқушылардың білімге деген қызығушылығын одан әрі арттыру, зейінін аударту мақсатында түрлі платформалар мен әдіс-тәсілдер жиі қолданылуда. Сондықтан мұғалім сабағын қызықты өткізу үшін ізденеді, түрлі тәсілдерді, платформаларды қолданады. Бүгінгі күні жасанды интеллект құралдарының ауқымы кең, түрлі тақырыптар бойынша түрлі тапсырмаларды әзірлеу қолжетімді деңгейде. Жасанды интеллекттің сұранысқа ие болуы біріншіден – мұғалімнің шығармашылық тұрғысынан дамуына, креативті ұстаз ретінде өз сабағын қызықты етіп өткізуге негіз. Екіншіден – заман талабы. Техника заманында білім саласының артқа қалып, бұрынғы білім беру жүйесімен шектеуі дұрыс емес, сондықтан «заманына қарай адамы» демеші білім саласыда жанарып, күнделікті өзгерістермен толығуда.

Жалпы, жасанды интеллект бүгінгі күні өзекті тақырыптардың бірі. Ол негізінен XX ғасырдың II жартысында пайда болған. Ол

туралы А.Ж.Асамбаева мынандай тұжырым ұсынады: «Жасанды интеллект (ЖИ) – компьютерлік құралдар арқылы жеке ақыл-ой іс-әрекеттерін орындау» [1, 5]. Демек, жасанды интеллект – ақпаратты өңдеу, тілдік тапсырмаларды талдау, орындау қабілетіне ие интеллектуалды жүйелер жиынтығы десек те болады.

Ендігі кезекте қазақ әдебиеті пәні бойынша жасанды интеллект құралдарын қолдана отыра оқытуға тоқталсақ. Жасанды интеллектті қолдану арқылы әдебиет пәнін оқыту үрдісі оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің дамуына, әдеби білім сапасын арттыруға, сыни ойлау мен коммуникативтік дағдыларының қалыптасуына оң әсер етеді деп күтілуде. Осы аталған тұжырымдарды практикалық тұрғыдан қолдана отыра жасанды интеллект құралдарының оқу мақсаттарының орындалуына қаншалықты оң әсер ететіндігін байқасақ.

I1-сыныптың Қазақ әдебиеті пәні бойынша Оралхан Бөкейдің «Атау кере» повестін оқытудың әдіс-тәсілдеріне тоқталсақ. Қаламгер туралы Рабиға Сыздық былай дейді: «Жазушы Бөкеев – туған өлкесі – өсем Алтайдың, асқақ Алтайдың жыршысы! Оның шығармалары Алтай өлкесінің гимні іспеттес»[2]. Шынымен де, Оралхан Бөкей шығармаларының кейіпкерлері мен Алтай табиғаты астасып жататыны ақиқат. Қаламгердің шығарманы жазуға түркі болған негізгі ойы шығарма кейіпкерлерінің бейнесі арқылы оқырманға жетіп отырады. Сол себепті Оралхан Бөкейдің «Атау кере» повесін оқытуда көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету деген оқу мақсатын негізге ала отыра жасанды интеллект көмегімен кейіпкерлер жүйесін барынша ашуға тырысамыз. Бұл үшін нейрожүйелерді пайдаланып оқушыларды шығарма кейіпкерлерін бірге талдау мақсатында мынандай тапсырмаларды ұсынуға болады.

1-қадам. Кейіпкерді визуализациялау

Құралдар: MidJourney, DALL-E, Kandinsky, Shidevr.

Тапсырма: Нейрондық желіден Еріктің портретін әртүрлі жағдайларда жасауды сұраңыз:

- маңызды шешімдер қабылдау сәтіндегі Ерік бейнесін жасау;
- басқа негізгі кейіпкерлермен бірге Еріктің бейнесін салыстыру;
- пейзаж арқылы Ерік бейнесін жасау.

Алынған суреттерді мәтіндегі сипаттамамен салыстыра отыра сәйкестігіне назар аударып, бақылауға болады.

«Эмоционалды коллаж» жасаңыз – кейіпкердің әртүрлі күйлерін (қайғы, табандылық, үмітсіздік) көрсететін бірнеше сурет бейнесін жасап көрсетіңіз.

Мақсаты – мәтінді визуалды қабылдауды дамыту және сипаттамалық бөлшектерді байқауды үйрену болып табылады.

2-қадам. Кейіпкеріммен интерактивті диалог жасау.

Құралдар: ChatGPT, Yandex GPT, Claude жасанды интеллект платформалары.

Тапсырма: «Кейіпкермен сұхбат»: Оқушылар кейіпкерге сұрақтар құрастырады, ал нейрондық желі әңгіме мәтініне сүйене отырып, олардың атынан жауап береді. Мысалы: «Атау кере» повестінің кейіпкерлері: Ерік, Таған, Айна, Нүрке кемпір т.б кейіпкерлері бойынша тапсырмалар әзірлейді.

«Балама аяқталу»: Жасанды интеллектпен Нүрке кемпірдің басқа тарихи дәуірде немесе қазіргі әлемде қалай әрекет еткенін талқылаңыз.

«Ішкі монолог»: Нейрондық желіден Айнаның әңгімедегі маңызды оқиға алдындағы ойларын жазып алуын сұраныңыз.

Нейрондық желі мысалы: «Айнаның ішкі монологын «Атау кере» әңгімесіндегі шешуші оқиға алдында жазыңыз». Оның мінезін, дәстүрлерін және жағдайларын есте сақтаңыз. Стилль қысқа және эмоционалды, 150-200 сөзден тұрады. Тапсырманың негізгі мақсаты – кейіпкердің мотивациясын тереңірек түсіну және эмпатияны дамыту.

Мысалы: «Атау кере» повесіндегі Айнаның мына ішкі ойынан оның шаршау тартқан тұрмысын аңғаруға болады. «Мен Ана ара емеспін, - деп ойлайтын ол. – Мен – жұмыс арасымын. Өмір бақида ұйқы дегенді білмейтін, сеспей қатқанынша шырын жинап ызындап өтер байғұс аралар толассыз еңбегін өзгелер жеп жатқанын қайдан сезінсін. Ал адамның айырмашылығы еңбек – егіннің жемісін теріп жеуінде, ертенгі мұрат-мақсаттарға талпынуында есем пе? Олай болса... мен кім үшін жан ұшыра жанталасамын» [3, 36-б.].

Осы тапсырманы орындау барысында жасанды интеллекті қолдану арқылы ашылған Айна бейнесі мен автордың шығарма бойындағы Айнаның ішкі монологтарын салыстыра отыра кейіпкердің ішкі бейнесіне үнілуге болады.

3-қадам. Инфографика мен диаграммалармен талдау

Құралдар: Canva, Visme, Miro, Figma платформалары.

Тапсырма: Еріктің «ескі қарым-қатынастарын» жасаңыз: оған кім әсер етеді, оның шешімдеріне кім тәуелді. Оқиға өрбу

барысында кейіпкердің «графикалық эмоционалды бейнесін» құрыңыз: көтерілулер мен құлдырауларды белгілеңіз, себептерін түсіндіріңіз.

Салыстырмалы кесте жасаңыз: Ерік пен Тағанның мінез ерекшеліктері.

Тапсырма мақсаты – ақпаратты құрылымдау және әңгімедегі байланыстарды анықтау. Повестегі екі кейіпкер – бір-біріне қарама-қайшы екі бейне. Ерік бейнесі мен Таған бейнесі повестің өн бойындағы ақ пен қараның болмысы іспеттес бір-біріне қарама-қарсы кейіпкерлер. Жасанды интеллект арқылы кейіпкерлер бейнесіне салыстырмалы талдау жасап, ашып көрсетуге болады.

4-қадам. Аудиовизуалды жобалар

Аудио жобалар жасау үшін Murf.ai, ElevenLabs платформаларын, ал бейнелерді жасау үшін – Synthesia, Runway жасанды интеллект құралдарын қолдануға болады.

Подкасттар үшін: Anchor, Podbean платформалары қолданамыз.

Тапсырма: «Еріктің күнделігін» жазу. Негізгі оқиғаларды баяндайтын бірінші жақтан аудиожазба жазуды ұсынуға болады. Повестегі негізгі оқиғаларды кейіпкерлердің өз ойы арқылы алып шығуға болады. Сонымен қатар оқушыларға кейіпкердің өміріндегі бетбұрыс кезеңі туралы қысқа анимациялық бейне жасаңыз деген сияқты тапсырмалар ұсынуға болады немесе Ерікті басты кейіпкер ретінде көрсететін фильм трейлері стиліндегі оқиға трейлерін өңдеңіз деген тапсырмаларды осы жасанды интеллект құралдары арқылы орындатуға болады. Бұл тапсырмалар оқушылардың көру, есту қабылдауларын жақсартуға, шығармашылықтарын дамытуға негіз бола алатын тапсырмалар.

5-қадам. Ойын форматындағы сабақ.

Құралдар: LearningApps, Kahoot!, Quizizz платформалары.

Тапсырма: «Еріктің жолын таңдаңыз» тапсырмасы. Өр кезең моральдық таңдауды қамтиды, оның салдары мәтінге негізделіп жасалынған.

«Таған не істер еді?» викторинасын жасауға болады. Тарихи жағдайлар және қазіргі заманғы ұқсастықтарды повесттегі оқиға желілерінен алып, ойын форматында ой қорытынды жасауға болады.

Чат-рөлдік ойын: Оқушылар Ерік, Айна, Таған, Нүрке кемпір сияқты кейіпкерлердің атынан хабарламалар жазады, мәселені талқылайды.

Тапсырма мақсаты – білімді іс жүзінде қолдану, сыни ойлауды дамыту.

6-қадам. Мәтін жасау арқылы шығармашылық тапсырмалар құрастыру.

Құрал: Yandex GPT, ChatGPT.

Тапсырма: Заманауи жасөспірім ретінде Ерікке хат жазыңыз: сұрақтар койыңыз, пікіріңізбен бөлісіңіз.

Сондай-ақ оқушылардың шығармаға деген қызығушылықтарын арттыру мақсатында кейіпкерлерді жасанды интеллект көмегі арқылы сөйлетуге болады. Кейіпкерлер жүйесін талдау барысында Hedra AI және HeyGen AI платформалары арқылы кейіпкерлердің бейнесін жасауға, суреттерді сөйлету мүмкіндігіне ие. Аталған жасанды интеллект платформаларының ерекшелігі кейіпкерлердің өзара диалогтарын алып, оқушыларға жұптық жұмыс ретінде беруге болады. Бұл оқушылардың шығармашылық қабілеттерін ұштап, сабаққа деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Дайын тапсырманы оқушыларға бере салсақ оларға қызық болмауы мүмкін. Оқушылардың 11-сынып оқушылары екендігін ескере отыра осы платформаларды ашып оқушылармен бірге таңдап алынған кейіпкерлердің сөздерін промт ретінде жазып, өздеріне осы тапсырманы жасауды ұсынсақ олар тапсырмаларды орындауға қызығушылықтары артады.

Шығарманы оқушыларға қызықты әрі жеңіл түсіндірудің тағы бір жолы комикс кітапшаларын ұсыну. Қызықты сурет пен кейіпкерлердің шағын диалогтары арқылы шығармашының қысқаша сюжетін түсінуге мүмкіндік береді. Комиксті ChatGPT платформасы арқылы жасауға болады. Шығарманың қысқаша сюжеттік желісі бойынша ақпаратты промт ретінде енгізіп, оны ағылшын тіліне аударып, Google Gemini платформасына апарып саламыз сол кезде бізге сюжетке сәйкес суреттер дайындап береді. Одан кейін Canva арқылы кітап ретінде дайындап алауға болады.

Сонымен қатар кейіпкерлер бейнесін кестелерген, схемаларға түсіру үшін Notion AI платформасын пайдалануға болады. Повестегі кейіпкерлерге жалпылама мінездеме беруде осы жасанды интеллект құралын қолдану тиімді.

Осылайша оқушыларға көлемді шығармалардағы кейіпкерлер туралы қысқаша ақпараттарды алуға болады. Жасанды интеллект арқылы алынған ақпараттардың повестің өн бойындағы ақпараттармен ақиқаттылығын әрдайым оқушылар өздері тексеріп, дұрыс-бұрыстығына көз жеткізіп отыра алады. Ұсынылған тапсырмаларды орындай отыра оқушылар «Атау кере» повестіндегі негізгі кейіпкерлерді басты рөлдегі кейіпкерлер мен қосалқы

кейіпкерлерді ажырата алады. Кейіпкерлер жүйесін талдайды және кейіпкерлер жүйесін жинақтайды. Яғни тақырып бойынша қойылған оқу мақсатына жету үшін оқушы да, мұғалім де жасанды интеллект құралдарының кез-кезген түрі мен әдістерін қолдана алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Асамбаев. А.Ж Жасанды интеллект негіздері: Оқулық. Алматы, ЖШС РПБК «Дәуір», 2011 ж. – 136 б.

2 <https://ult.kz/post/oralkhan-bokey-turaly-oramdy-oylar>

3 Бөкеев О. Атау-кере (Қауіпті будан). Мұзтау (Соңғы ерте) хикаяттар/ Оралхан Бөкеев – Алматы: «Ан-Арыс» баспасы, 2010. – 320 б.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ДРАМАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕР МЕН САХНАЛЫҚ ИННОВАЦИЯЛАР

РАХЫМЖАН А. Р.

магистрант, 1 курс, филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Драматургия – көркем әдебиеттің ерекше бір саласы ғана емес, сонымен қатар театр өнерінің негізгі тірегі болып табылатын күрделі көркемдік құбылыс. Әдебиеттің бұл жанры тек мәтіндік құрылыммен ғана шектелмейді, ол сахналық интерпретация арқылы жаңа көркемдік сипатқа ие болады. Сондықтан жоғары оқу орындарында драманы оқыту барысында драмалық шығарманы тек әдеби мәтін ретінде талдау жеткіліксіз. Оны театр өнерімен, режиссурамен, сценографиямен, актерлік шеберлікпен және сахналық технологиялармен байланыстыра қарастыру маңызды. Ғалым Рымғали Нұрғали драмалық және ғұмырнамалық шығармалардың күрделі табиғатын атап көрсете отырып: «Ғұмырнама – тарихи тақырыпқа барған жазушының суреткерлік концепциясы жоқ жерде хронологияға, фактілер жетегінде кетіп қалуы қиын емес. Зады тарихи белгілі есімнің өзгеше сипаты, даралық қасиеті үлкен бір ісімен, аршынды қимылымен көрінсе керек. Әйтпесе жіпке тізгендей етіп, аты мәшһүр адамның өмір фактілерін сыдырта баяндай беру көркемдік аулына, әсемдік әлеміне апармай соқыр тұман құшағына сүнгітіп жіберуі оңай» деп көрсетеді. Бұл пікір драматургиялық шығармалардың, әсіресе

тарихи тұлғаларға арналған ғұмырнамалық драмалардың көркемдік табиғатының күрделі екендігін айқындайды. Шынында да, тарихи немесе өмірбаяндық шығармаларды жазу барысында жазушы тек деректерді тізбектеп берумен шектелмей, кейіпкердің тұлғалық болмысын, оның өмірлік күресін, тарихи кезеңнің ерекшелігін көркемдік тұрғыдан бейнелеуі тиіс.

Драма жанрының тағы бір ерекшелігі – оның сахнамен тікелей байланыстылығы. Әдеби шығарма ретінде жазылған драма театр сахнасында жаңа көркемдік сипатқа ие болады. Сол себепті драмалық шығарманы толық түсіну үшін оның сахналық мүмкіндіктерін, режиссерлік шешімдерін, сценографиялық тәсілдерін және актерлік интерпретациясын да ескеру қажет. Жоғары оқу орындарында драманы оқыту барысында осы аспектілерді қатар қарастыру студенттердің драмалық шығармаларды тереңірек түсінуіне мүмкіндік береді. Кез келген драмалық қойылымды сахналау барысында бірнеше негізгі элементтер қолданылады. Олардың қатарына жарық, музыка, реквизит, сахналық қозғалыс, декорация, костюм және техникалық құралдар жатады. Бұл элементтердің барлығы біріге отырып спектакльдің көркемдік жүйесін қалыптастырады. Сондықтан театр өнеріндегі сахналық кеңістіктің техникалық мүмкіндіктерін дұрыс пайдалану режиссерлік жұмыстың маңызды бөлігі болып табылады.

Қойылымды жүзеге асыру барысында режиссер сахна машинисімен жұмысын бастамас бұрын белгілі бір шығармашылық дайындық кезеңінен өтеді. Бұл кезеңде режиссер болашақ қойылымның көркемдік концепциясын анықтап, сахналық кеңістіктің мүмкіндіктерін зерттейді. Режиссер үшін ең маңызды мәселелердің бірі – өзі жұмыс істейтін сахнаның техникалық ерекшеліктерін толық меңгеру. Өйткені сахнаның құрылымы, техникалық жабдықталуы, жарық беру жүйесі мен дыбыстық мүмкіндіктері қойылымның көркемдік шешіміне тікелей әсер етеді. Қазіргі театр тәжірибесінде сахнаны жиі өзгертіп отыруды талап ететін күрделі қойылымдар кең таралған. Мұндай спектакльдерде көріністердің тез алмасуы, кеңістіктің трансформациялануы, ерекше визуалдық эффектілердің қолданылуы маңызды рөл атқарады. Осы мақсатта театрларда айналмалы платформалар, көтеріліп-түсетін механизмдер, блоктар, люктар сияқты техникалық құрылғылар пайдаланылады. Мұндай құралдар режиссерге сахна кеңістігін динамикалық түрде өзгертіп, күрделі көркемдік бейнелер жасауға мүмкіндік береді. Егер сахнада айналмалы немесе көтеріліп-

түсетін платформалар болмаса, ол ескі үлгіде жабдықталған сахна болып есептеледі. Мұндай жағдайда режиссер көріністерді өзгерту үшін қарапайым декорацияларды немесе актерлердің физикалық қозғалысына негізделген тәсілдерді қолдануға мәжбүр болады. Сондықтан сахнаның техникалық мүмкіндіктерін толық меңгеру режиссердің шығармашылық жоспарын жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады [1,25-6.].

Сахналық қойылымдағы маңызды элементтердің бірі – жарықтандыру жүйесі. Жарық режиссерлік шешімдердің көркемдік әсерін күшейтетін негізгі құралдардың бірі болып табылады. Жарық беруші маман сахнадағы әрбір көрініске сәйкес жарық композициясын құрастырады. Режиссер мен сценограф белгілі бір көріністің қай жерде және қандай уақытта өтетінін анықтағаннан кейін жарық маманы сол жағдайға сәйкес жарық схемасын жасайды. Мысалы, сахнада бірнеше кейіпкер немесе бірнеше топ әрекет етіп жатқан кезде режиссер көрермен назарын белгілі бір топқа аударғысы келуі мүмкін. Мұндай жағдайда жарық тек қажетті топқа бағыттталып, сахнаның қалған бөлігі жартылай көлеңкеде қалдырылады. Бұл тәсіл көрерменнің назарын драмалық әрекеттің негізгі нүктесіне шоғырландыруға мүмкіндік береді. Тағы бір мысал ретінде түнгі көріністі алуға болады. Егер сахнада үстелде бірнеше шам жанып тұрса және кейіпкер сол шамдардың бірін алып кетсе, жарық біртіндеп әлсіреп, бөлменің белгілі бір бөлігі қараңғылыққа батады. Ал қалған кейіпкерлер отырған жерде жарық сақталып, олардың әңгімесі жалғасады. Мұндай тәсіл драмалық атмосфераны күшейтіп, көрерменге ерекше әсер қалдырады. Жарық сценографиямен де тығыз байланысты. Сахнадағы мата мен бояу түсіне байланысты жарықтың сипаты өзгереді. Қатты жарық рельефті элементтерді айқындаса, жұмсақ жарық нәзік бояуларды сақтап қалады. Егер жарық дұрыс таңдалмаса, суретшінің сценографиялық идеясы бұзылуы мүмкін.

Музыка да сахналық әрекеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Музыкалық сүйемел спектакльдің эмоционалдық атмосферасын қалыптастыруға ықпал етеді. Музыка режиссер тарапынан мақұлданғаннан кейін сахналық әрекетпен біріктіріледі. Алғашқы дайындық кезеңінде бұл жұмыс фортепиано сүйемелдеуімен жүргізіледі. Кейін оркестр немесе музыкалық топ сахнада немесе сахна астында орналасады. Музыка сахнадағы эмоциялық әсерді күшейтеді. Гармония мен диссонанс, музыкалық тембрлер мен ырғақтар арқылы көрерменнің сезіміне

ықпал етуге болады. Осы тұрғыдан алғанда театр композиторы спектакльдің көркемдік құрылымын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Қазіргі заманда ғылым мен техниканың қарқынды дамуы театр өнеріне де айтарлықтай өзгерістер алып келді. Цифрлық технологиялардың дамуы театр сахнасында жаңа көркемдік мүмкіндіктердің пайда болуына жол ашты. Бүгінгі таңда көптеген театрлар сахналық қойылымдарды дайындауда LED экрандар, 3D графика, проекциялық инсталляциялар, лазерлік жарық эффектілері және дыбыстық кеңістікті модельдеу технологияларын кеңінен қолдануда. Мысалы, видеомэппинг технологиясы арқылы сахна кеңістігін түрлі визуалдық бейнелермен өзгертуге болады. Бұл тәсіл әсіресе тарихи немесе мифологиялық қойылымдарда кеңінен қолданылады. Сонымен қатар дыбыстық дизайн да спектакльдің көркемдік әсерін күшейтеді.

Қазіргі театрда интерактивті технологиялар да қолданылып жүр [3, 78-б.]. Сенсорлық құрылғылар мен қозғалыс датчиктері көрермен мен сахналық әрекет арасындағы байланысты күшейтеді. Мұндай тәсілдер театрды біржақты көрілетін өнерден көпқырлы тәжірибеге айналдырады. Қазіргі қазақ драматургиясында да жаңашыл бағыттар қалыптасып келеді. Дәстүрлі драматургияда оқиға желісі логикалық ретпен өрбіп, композицияның басталуы, шарықтау шегі және шешімі айқын көрінеді. Ал қазіргі драматургияда адамның ішкі әлеміне, психологиялық күйіне және экзистенциалдық мәселелерге ерекше назар аударылады. Соңғы жылдары қазақ театрында монодрама жанры кеңінен таралуда. Бұл жанрда спектакль бір ғана актердің орындауымен жүзеге асады. Монодрама арқылы автор кейіпкердің ішкі әлемін, оның психологиялық күйзелісін, қоғаммен қарым-қатынасын терең бейнелеуге мүмкіндік алады. Қазіргі қазақ театрындағы жаңашыл қойылымдардың бірі – режиссер Фархад Молдағалидің «Құлагер» спектаклі. Бұл қойылым Илияс Жансүгіровтің поэмасы негізінде сахналанған. Спектакльдің ерекшелігі – оның саундрама жанрында қойылуы. Мұнда музыка, пластика, жарық және актерлік ойын бірігіп, күрделі сахналық жүйе құрайды. Сахнаның ортасында орналасқан жапырақсыз ағаш Ақан серінің жалғыздығының символы ретінде берілген. Сонымен қатар спектакльде Қара құс бейнесі ерекше мәнге ие. Бұл бейне қазақ халқының трагедиясын символдық түрде көрсетеді. Бәйге көрінісі спектакльдің ең әсерлі эпизодтарының бірі болып табылады. Мұнда арқанға ілінген тұяқтар, ырғақты музыка және актерлердің синхронды қозғалыстары арқылы аламан жарыстың

динамикасы бейнеленген. Тағы бір ерекше қойылым – «Абай-Тоғжан» музыкалық драмасы. Бұл спектакль Абай Құнанбайұлының жастық шағындағы махаббаты мен рухани қалыптасу кезеңін бейнелейді. Қойылым мюзикл жанрында сахналанған. Мұнда ән, хор, би және пластикалық қозғалыстар негізгі көркемдік құрал ретінде қолданылады. Спектакльде Абайдың «Көзімнің қарасы», «Сегіз аяқ», «Айттым сәлем Қаламқас» сияқты әндері орындалып, кейіпкерлердің ішкі сезімдері ашылады. Бұл тәсіл драмалық әрекеттің эмоциялық әсерін күшейтеді. Қазақ театрындағы тағы бір жаңашыл бағыт – монодрама. Соның бірі – «Менің Мұстафам» спектаклі. Бұл қойылым Мұстафа Шоқайдың жары Мария Шоқайдың күнделіктеріне негізделген. Сахнада жазу үстелі, жазу машинкасы және Мұстафаның суреті сияқты символдық детальдар қолданылған. Спектакль барысында актриса Марияның ішкі сезімдерін, оның сағынышы мен трагедиясын әсерлі түрде жеткізеді. Сондай-ақ Абайдың философиялық ойларына негізделген «Қара» спектаклі де ерекше көркемдік шешімімен ерекшеленеді. Бұл қойылым Абайдың қырық бес қара сөзіне негізделген. Сахнада бір ғана кейіпкер – Абай. Қалған актерлер оның ойларын бейнелейді. Қойылымдағы басты символдар – шаңырақ пен сықырлауық. Бұл детальдар қазақ дүниетанымының маңызды белгілері ретінде қолданылған. Жоғары оқу орындарында драманы оқыту барысында осындай қойылымдарды талдау студенттердің театр өнерін терең түсінуіне мүмкіндік береді. Драмалық шығарманы сахналық интерпретациямен байланыстыра талдау студенттердің көркемдік ойлау қабілетін дамытады. Ғалым Әшірбек Сығайдың «Драма жоқ жерде театр өнерінің ғұмыры ұзаққа бармасы – аксиома [6, 167-б.]. Театр негізі – әдебиет. Драматургия – әдебиет жанры. Осы ретте драмалық шығарманың екі бағыты айқындалады: біріншісі – көркем әдебиет туындысы, екіншісі – оның сахналық көрінісі» деген пікірі драманың екіжақты табиғатын айқын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, драманы жоғары оқу орындарында оқыту барысында әдеби мәтінді ғана емес, оның сахналық интерпретациясын, режиссерлік шешімдерін, сценографиялық тәсілдерін және техникалық мүмкіндіктерін де қарастыру маңызды. Бұл тәсіл студенттердің драмалық шығармаларды жан-жақты түсінуіне мүмкіндік береді және олардың театр өнеріне деген қызығушылығын арттырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нұрғали Р. Драма өнері. -Алматы: «Санат», 2001. – 478 б.
- 2 Нұрғали Р. Телағыс. – Алматы: «Санат», 1991.
- 3 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: «Қазмемкөркемәдеббас», 1992. – 428 б.
- 4 Сахновский В.Г. Режиссура и методика ее преподавания: Учебное пособие. – 3-е изд., стер. – СПб.: Издательство «Лань»; Издательство «Планета музыки», 2016. – 320с.
- 5 Нұрпейіс Б. Қазақтың жастар мен балалар театры. Алматы: «Алматы баспа үйі» ЖШС, 2006. – 190 б.
- 6 Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: «Ана тілі», 1994.
- 7 Дүйсенов М. Қазақ драматургиясының жанр, стиль мәселесі. – Алматы: «Ғылым», 1984.

ШӘКӘРІМНІҢ ЛИРИКАЛЫҚ КЕЙІПКЕРЛЕРДІ СОМДАУДАҒЫ ӨЗІНДІК ҚОЛТАҢБАСЫ

САГИНОВА Н. Д.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, «М. Горький жалпы орта білім беру мектебі» КММ, Иса Бйзақов ауылы, Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығында адамгершілік пен ізгілік мәселелері ерекше орын алады. Ол қазақ әдебиетінде ойшыл ақын ретінде танылып, өзінің философиялық көзқарастары мен моральдық ұстанымдарын өлеңдері мен поэмалары арқылы жеткізген.

Шәкәрімнің шығармаларында адамгершілік – адамның ең басты қасиеті ретінде қарастырылады. Ол адамның жүрегіндегі адалдық, ақиқатқа ұмтылу, парасаттылық сияқты қасиеттерін жоғары қояды. Мысалы, оның «Абай жолы» эпикалық шығармасында және жеке өлеңдерінде адамгершілік адам өмірінің мәнін айқындайтын фактор ретінде бейнеленеді. Ақын адам мен қоғам арасындағы моральдық жауапкершілікке ерекше мән береді.

Шәкәрім шығармаларында ізгілік – адам өміріндегі басты бағдар ретінде көрсетіледі. Ол әрбір адамның өз әрекеттерінде адалдықты, мейірімділікті, кішіпейілділікті сақтауы керектігін айтады. Ақынның «Махаббат туралы философиялық толғаныстары» мен лирикалық өлеңдерінде ізгілік адам болмысының негізгі тірегі болып табылады.

Шәкәрімнің дүниетанымы ислам этикасы мен шығыс философиясының элементтерімен үйлеседі. Ол адамның ізгілікке ұмтылуы арқылы өзіндік кемелдікке жететінін айтады. Бұл көзқарас әсіресе «Құтты білік» аудармаларында көрініс табады, онда адам мен қоғамның дұрыс өмір сүру жолдары қарастырылады. [1, 63-б.].

Шәкәрімнің шығармашылық мұрасының өне бойынан айрықша бір табиғи тұтастық аңғарылады. Шәкәрім әрбір қырының өзі халқына мәңгілік мұра болып қалуға жарайтын алуан қырлы, жан-жақты таланттың тізгінін берік ұстаған суреткер.

Әдеби туындының көркемдік әлемі қаламгердің ой-қиялы және дүниетанымы мен сөз саптасына келіп тіреледі десек, қазақ өлеңінің кеңістігінде Абайдан соңғы ойлы өлеңнің өрнегін салған суреткер – Шәкәрім шығармашылығының поэтикалық жүйесіндегі өзіне тән ерекшеліктерді былайша сипаттауға болады: Біріншіден, ақын өлеңге өнер ретінде қарап, оны өрелі ой айтудың құралына айналдырған. Сондықтан да өлең жолдарында философиялық таным мен поэзиялық көркемдіктің тұтастықта жарасым тауып, нәтижесінде қазақ поэзиясында жаңа мазмұндағы өлеңдік өрнектер мен келісті суреттеулер, тың түр мен мазмұн пайда болып ұлттың рухани әлемін жаңа бір сатыға көтерген. Екіншіден, Шәкәрімнің лирикалық кейіпкерлерді сомдаудағы өзіндік қолтаңбасы шағын лирикалық өлеңдері мен көлемді туындыларында да сабақтастық тауып, ой мен сөздің мән мағынасын, әсерін арттыра түсетін: «шын нұр», «шын асық», «таза ой», «от жүрек», «тәтті тіл», «таза жан» т.б. көптеген эпитеттік қолданыстарды түрлендіре қолдануы ұлттық поэзиямыздағы көркемдік құралдарды тыңнан түлетіп қана қоймай, ақынның қаламгерлік қолтаңбасын айқындайтын айрықша белгіге айналған. Тек бейнелілік қана емес оның терең мазмұнымен өрілген өзгеше бітімі руханиятымыздағы жаңа бір көркемдік дүниені қалыптастырды. Үшіншіден, ақын поэзиясындағы адам мәселесі өзгеше өрнекпен, бөлекше талап – тілекпен сомдалып, алдымен адам жан дүниесінің сапалы жақтарын дамыту баса көрсетіліп, адам табиғи жаратылыстың күрделі нәтижесі ғана емес рухани жан әлемі ерекше қасиетке ие. Дәстүрлі адам мен табиғат бірлігін психологиялық тұрғыдан сипаттаудың тың үлгісін танытқан сөз шебері шынайы болмыс суретінен асып, адам мен тылсым арасындағы нәзік қарым-қатынастың сипатын танытудың жаңа жолын қалыптастырады. Төртіншіден, ақын поэтикасы қазақ поэзиясында бұрын сонды қолданылмаған фразеологиялық оралымдармен бейнелі суретті сөздермен дараланады. Мысалы,

«сұм жүректің оянбауы», «жебір ұлық қылған іс», «өлі жүрек», «көңілдің қабағы салбырады», «залым ғалым», «сұм ақын», «тозған ой», «азат ақыл», «күншіл мұндар» сияқты алуан сипатты адам психологиясының суреттерін ашатын сөз образдарымен халқымыздың өлең өрісінде ерекше стиль, мәнер және өлең құрау машығын алып келді. Осындай психологиялық оралымдар ақын кейіпкерінің көңіл күйімен қоса оның рухани ой-дүниесінің терең қалтарыстарын тануға да мүмкіндік береді. Мұндай тың талаптарға өлең ұйқасындағы жаңа түр мен ырғақ та сәйкес келеді. Бесіншіден, ойшыл ақынның шығармашылық поэтикасындағы Алла, жар, жаратушыны жырлау үлгілері дәстүрден ерекше сипатта көрінеді. Алланы дәріптеу, оны әділет пен тазалықтың қайнар көзі ретінде таныту үрдісі арқылы Шәкәрім жалпы адамзатқа ортақ қоғамдық мәні күшті мәселелерді көтереді. Дүниенің құпия сырларын танып білудің жолын жар, жаратушымен байланыста қарастыру арқылы «түзу адам» қалыптастырудың жаңа жолдарын ұсынады. Бұл тарапта да жаңа ұғымдар қалыптастырады. Мысалы, тек қана «нұр» сөзінің мағыналық өрісін кеңейту арқылы өлеңнің көркемдік сапасын биіктетіп қоймай жаратушыдан келген негіздің мәнін бүкіл ғаламға таратады. Алтыншыдан, Шәкәрім шығармашылығының поэтикасы жанрлық, мазмұндық, стильдік күрделілігіне қарамастан қазақ халқының ұғымына сай, қазақи ойлау жүйесіне ұғынықты сипатта жазылады. Мұның өзі аса талантты тұлғаның жалпы адамзаттық құндылықтарды творчестволықпен игере отырып, оны өз жұртының игілігіне айналдыра білген ғұламалығын танытады [2, 39-б.].

Шәкәрімнің қаламынан сазы мен сыры нәзік әсем лирика, әлеуметтік астары терең көркем дастандар, даралық сипаты мол тамаша тәржімалар, ойлы да орнықты прозалар туады. Қай жанрда да Шәкәрім өзінің шынайы талант екенін танытады. Ойшыл табиғатын, суреткерлік парасатын жария етеді.

Шәкәрімнің ақындық, жазушылық, аудармашылық тағы да басқа қырлары да, ішкі ойы мен түпкі тұжырымдары жағынан сабақтасып жатады.

Абай ағасының тұсында алғашқы өлеңін жазып, ұлы ұстазынан бата алған балапан қанат бала Шәкәрім ұлттық әдебиет шежіресіндегі тұғырлы тұлғаға айналған ойшыл суреткер.

Шәкәрім – ақыл-ой, сезім деңгейі ерекшеленіп, дербестік дәрежеге жеткен, дараланған тұлғалық бейнесімен, исламдық діни

пәлсапа мен қоса ғылыми тұжырымдар, абстракциялық ойлау мен логикалық жүйені біріктірген, рухани таза жан.

Адамгершілік, гуманистік, ағартушылық, демократиялық және діни философиялық мәселелердің Шәкәрім шығармаларында көрініс табуы – қазақ поэзиясына енгізілген тың жаңалық. Өлеңдері мен дастандарында әлеуметтік шындыққа және сол кезеңдегі тарихи дәуірге саяси өзгерістерге сәйкес келетін терең психологизм де бар. Шығармаларының негізгі кейіпкерлері – сол тұстағы қоғамдық ортадан алынған шынайы образдар. Олардың сезімі, жандүниесі, өмір құбылыстарын түсінуі, адами күйзелісі өмірде болып жатқан шындықтармен қабаттасып жатады [2, 45-б.].

Кез-келген қоғамның даму барысын, оның әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және мәдени жақтарының мүмкіндіктері арқылы қараумен қатар, қоғамдық өмірдің объектісі де және субъектісі де болатын адамның, яғни сол қоғамның мүшесінің адам ретіндегі сапалық деңгейімен де салмақтау қажет.

Осы тұрғыдан қарағанда жан-жақты дамыған, үлкен мәдениеті, кең дүниетанымдық көзқарасы бар қоғам мүшесін қалыптастыру кешегі күні де қандай өзекті болса, бүгіндері тіпті де маңызды бола түсетіні анық. Өйткені қазіргі өмірдің жақсылы-жаманды әсері қалай болғанда да бүгінгі адамның рухани дүниесін қалыптастыруда бірінші орынға шыққаны рас. Сондықтан да болар, бүгінгі жаһандану үрдісіне мензей отыра, ғалым Манаш Қозыбаев «Біз мынау цивилизацияның дүрмегіне орай, урбанизация деген ағымға еріп, адамгершілік тәрбиені төмендетіп алдық. Сондықтан жас ұрпаққа сапалы білім берумен қатар олардың адамгершілік қасиетін жоғалтпауға көңіл бөлуіміз керек сияқты» деп тұжырым жасайды.

Шындығында, адамның бойына ізгіліктің қасиеттерін талмай сіңіре беру қажеттілік. Яғни, философтың сөзімен айтсақ «ұрпақтар алдындағы жауапкершілік, сірә, бостандықтың нағыз бағасын түсіну шығар» [3, 66-б.].

Дүниеге еркін ойы бар, іскер, өмірге бейім, сонымен бірге тұла бойына үлкен адамгершілік қасиетті сіңірген адам ертеңгі күннің негізі болады. Адам бойындағы ең ізгі қасиет – адамгершілікті өз шығармаларының туы жасаған, оны ең өзекті сұрақ, мәселе етіп қояды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының кез-келген өлеңдерін, дастандарын, прозалық шығармалары мен қара сөздерінде, оның мағынасында үлкен тәлімдік мәні бар адамгершілік мәселелерінің жатқанын көрінеді.

Шәкәрім поэзиясының тағы бір ерекшелігі – кез-келген адам санасы қабылдай бермейтін терең болмысты құбылыстарды тандауға баруы. Бұл ретте ақын поэзиясы Абайдың философиялық поэзиясымен сабақтасып жатыр.

Ақын бейнелеген лирикалық кейіпкерінің басты міндеті – рухани жан дүниесін байыту, ізгі істерді қолдау, ар-ұжданы жоғары болу. Яғни мінез-құлқы, болмыс-бітімі жағынан әділет пен арды ту еткен, елі мен жерін сүйген, жаратушысына жақын жандар. Шәкәрімнің ақындық жеке қолтаңбасы әсіресе лирикалық кейіпкер бейнесін сомдағанда дараланады. «Шын нұр», «шын асық», «таза ой», «таза жан», «тәтті тіл», «от жүрек» т.б. сөз тіркестерін қолдану арқылы кейіпкер психологиясын, оның адамгершілік сапасын айқындап көрсетіп отырады. Ақынның танымында адам өте күрделі, ол тек қана табиғи жаратылыс қана емес, сонымен қоса оның рухани жан әлемі күрделі құбылыс. Қазақтың дәстүрлі поэзиясындағы адам мен табиғат тұтастығын, жаңаша сипатта тереңдете отырып небір бейнелі сөздер мен метафораларды түрлендіріп қолданады [3, 85 б].

Абай талап, шыдам, қайрат, жүрек, ақыл сияқты адами сапалардың қатар болуын, адам бойынан бірдей көрінуін қаласа, Шәкәрімде, бұлармен қатар мейірім, ынсап, әділет, ақ ниет сияқты сапалық қасиеттерді уағыздау басым. Адами қасиеттердің түп қазығын ол адалдық пен ақ ниетке келіп тірейді.

Адамның жан тазалығы, руханилығы оның болмыс кейпінің тартымдылығына әкелетіндігін дәлелдейді.

«Ақ жүрек» ұғымы да Шәкәрім өлеңдерінде терең ойларды, идеяларды синтездеген ұғым. Бұл ұғым ақынның шығармаларында кездеседі. Ақ жүректі адам тек әділет пен шындықты қалайтын адам. Ақ жүректі адам ешкімді алдамайды, өтірік айтпайды, сатқындық жасамайды. Әділеттің ақ жолынан ауытқымайды. Адамзатты жақсылық пен өркениетке тек ақ жүректі адамдар ғана жетелейді деп есептейді ақын.

Адал еңбек, ақ жүрек, арлы ақыл бар жерде адам нәпсісіне ие болады, әділетсіздікке, арамдыққа, өтірікке, алдауға тосқауыл қояды. Осы үш құндылық арқылы адам түзу жолға түседі. Адам жөнделсе - қоғам мен өмір жөнделеді, жаратушыны шын сүю басталады деп тұжырымдайды. Мына бір өлеңінде ақын:

Ескіден қалған сөз теріп,
Өз ойымнан өң беріп,
Үйретуді жөн көріп,
Түзетпек едім адамды

деп өзінің ізгілікті мақсатын ашып айтады.

Айла күш – айуандықтың ең жаманы,
Боқты боқпен жуғанмен ел түзелмес
Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,
Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес

Мұнда ақын адамның бойында әділет, мейірім, ынсап, ақ жүрек, таза ақыл болмайынша, зұлымдық, әділетсіздіктер, соғыстар, зиянды қару-жарақтар, мейірімсіздіктер, озбырлықтың жойылмайтынын дәлелдеп көрсетеді.

Шәкәрім шығармашылығында адамгершілік, ізгілік мәселелері халқымыздың ғасырлар бойы келе жатқан ұлттық құндылықтарымызбен тамырластықта алынып, көркемдік-эстетикалық мәні мен өлең өрнегіндегі өзіндік үні айқын айшықталады. Ұрпақ бойындағы ізгілікті, адамгершілікті жаңғыртуды көксеген ақын «ар-ұждан» мәселесін ең алдыңғы кезекке шығара отырып:

Еңбекпенен,
өрнекпенен,
Өнер ойға тоқылса,
Жайнар көңіл,
қайнар өмір,
Ар білімі оқылса – деп тұжырымдайды.

Ақын осы өлеңінде қазақ поэзиясына Абай алып келген түр жаңалығын жалғастыра отырып, оны түрлендіре пайдаланған.

Табиғаттың күйін, тынысын адам тіршілігіне ұқсату арқылы образды суреттер жасайды. Ақын поэзиясындағы образдылықты «сұм жүректің оянбауы», «жебір ұлық қылдай іс», «өлі жүрек», «көңілдің қабағы салбырады», «әділетсіз залым», «азат ақыл», «күншіл мұндар» сынды сөз тіркестерінен де көруге болады. «Қабағынан қар жауған қараңғы бұлт, «Жаралы біздің көңілге бір тамбады сіркіреп», т.б. сияқты бейнелі тіркестер арқылы қазақ поэзиясына жаңа бір психологиялық оралымдар енгізген. Адам ішкі дүниесіне терең бойлап, мінез-құлықтың әсерін аша көрсету арқылы жүрегінде жақсылыққа орын жоқ, өз мінін көрмейтін, өтірікпен күн өткізген адамдардың образын да шебер сомдайды.

Шәкәрім өлеңдері сапалы қасиеттерге басымдық беріп жағымсыз қылықты қалай жоюдың жолдарын көрсетеді. Ақын үшін руханилық сапаны арттырудың бірден бір жолы – өзін-өзі тануы. Ізгілікке кедергі болатын ішкі дүниедегі нашар белгілерді жоюдың жолдарын да ақын поэтикалық өрнекпен көркемдеген. Ол адамның

салдыр-салақтығы, жалқаулық, ашу сияқты психологиялық күйлердің адами қасиеттерді тұмшалайтын жағымсыздығын ашады.

Еріншектіктен – салақтық,

Салақтықтан – надандық...

Бірінен-бірі туады,

Жоғалар сүйтіп адамдық

Адамның өзін-өзі жеңіп тәннің емес, жанның тілегін орындауын көкसेген ақын осындай баяндаулар арқылы поэтикалық айшықты да әсерлі образдарын туындатады.

Шәкәрім руханиятымыздың өзгеше сипатты поэтикалық көркемдік болмысын қалыптастырып, аясын кеңейтеді. Әдебиеттің ежелден бергі объектісі адам болмысы, адамды тәрбиелеу, жетілдіру болса Шәкәрім бұл тарапта қазақ қоғамының азаматын тәрбиелеудің өркениетті үлгісін әлдеқашан-ақ сомдаған, жеке адамды түзету арқылы қоғамды түзету, адам баласының өмір сүру барысындағы үздіксіз іздену, өзін-өзі жетілдіру мәселесіне ден қойғанда ғана тіршілікте үйлесім болатындығын ақындық шеберлікпен көркем бейнелеген.

Адам болмысы, адамның жан дүниесіндегі түрлі сапалық өзгерістерді поэзия тілімен өрнектеудің өзгеше әдіс-тәсілін тапқан ақын қазақтың төл әдебиетімен ғана шектелмей түбі бір түркі руханиятының мазмұнды туындыларынан сусындап, әрі әлемдік ақыл-ой жетістіктерінен үйренген. Шәкәрім мұрасының құндылығы – оның рухани бастау көздерінің күрделілігінде. Ең алдымен ол өзі өсіп өнген қазақ жұртының халықтық мұрасын терең меңгеріп, асылын бойына жинақтаған. Сондықтан да рухани жетілу жолындағы алған өзге әсер ықпалдарының ізгі үрдісін халқының қажетіне жарата алған. Шәкәрім адамның ізгі қасиеттерін дамыту жолдарын айқындап, бұл тұрғыда адамзаттық игі дәстүрлерге сүйенеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері: ф.ғ.кан.дисс. – Алматы, 2001 – 338 б.

2.Әбдірасымова Г.З. Шәкәрім Құдайбердіұлы философиясындағы адам мәселесі: ф.ғ.кан.дисс. Алматы. 1998 – 148 б.

3.Тілеуханова А.Т. Шәкәрім шығармаларындағы шеберлік пен таным бірлігі: ф.ғ.кан.дисс. – Алматы – 1995,- 133б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІ ЛИНГВОМӘДЕНИ БАҒЫТТА МЕҢГЕРТУДІҢ ЖОЛДАРЫ

САРСЕНОВА А. А.

Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің магистранты, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Жаһандық тұтасулар әлем халықтарының рухани және материалдық игліктерін барынша жақындастырып, бір-бірімен сабақтастыра жүргізуді қажет етеді. Қазіргі қоғам үшін ұлттық құндылықтарды сақтаумен бірге оны әлем халықтары түсінетіндей, өзге жұрт қолданысына енгізуге ықпал ету арқылы ғана елдік белгілер сақталады. Этникалық құндылықтарды білдіретін тілдік бірліктер – тұрақты сөз тіркестері лексикалық қордың негізгі ядросы. Қазақ тілінің тектік белгілері, тарихи жадысын сақтаушы ақпарат көзі ретінде де тұрақты сөз тіркестері халықтық даралықты, ұлттық дүниетанымды айғақтайтын код болып та табылады. Қазіргі тілдік қордан шығып қалған, қолданыстағы жоқ көптеген сөздер тұрақты тіркестер құрамында сақталған.

Тұрақты тіркестер – кем дегенде екі сөзден құралып, тұтас бір ойды, кей тұстары танымды білдіретін тілдік бірліктер. Халықтың уақыт пен кеңістік арасындағы біртұтас болмысын анықтайтын тұрақты сөз тіркестері әлеуеті жағынан ғана емес, экспрессивтік-эмоционалдық бояуы жағынан да лингвомәдени тұрғыда зерделеудің қажеттілігін анықтайды. Лингвомәдениеттану тілді ұлттық психология, мәдениеттану, тарих, таным туралы ғылымдар негізінде танытуды қажет етеді. Сондықтан да лингвомәдениеттануды мәдениет пен тіл бірліктерінің жинытығы деп санайды [1, 28 с.].

Лингвомәдениеттану тұрғысынан тілді зерттеу үш аспектіде қарастырылады:

- синтаксистік;
- семантикалық;
- прагматикалық.

Лингвомәдениеттану әлемдік тіл білімінде кеңінен зерттелген. Әсіресе А. Вежбицкая, П. Гиро, Гутнер, Дж. Лайонз, Л. А. Новикова, Е. Д. Смирнова, И. М. Кобзева, т.б. еңбектерінде зерттелді. Қазақ тіл білімінде тұрақты сөз тіркестері мағынасы, қолданысы, түрлері және олардың жүйеленуі І. Кеңесбаевтың зерттеулерінен басталады. Ғалым тіркес болу шарттарына:

- 1) мағына тұтастығын;

2) тіркес тиянақтылығын;

3) қолданылу тұрақтылығын қажет деп таниды [2, 56-б.].

Ғалым Н. Уәли тұрақты тіркестерді ұлттық мәдени және тарихи жағынан қалыптасуы мен даму үдерістері, тіл нормасы, эстетикалық табиғат жағынан талдайды [3]. Егер тілде фразеологизмдер сақталмай, бізге жетпеген болса, қазақтардың рухани өмір сфеорасы қалай анықталып, қандай мәдени өмірге сүйеніп, пікір айтылар еді» [4, 146-б.], – деп тұрақты сөз тіркестерінің ұлттық мораль, этика үлгілері, этнографиялық ұғым, ұлттық мәдениеттің этнолингвистикалық білімдерін құрайтынына мысалдар береді.

Тұрақты тіркестердің жасалуы мен қалыптасуы тіл тарихымен байланысты. Олардың құрамындағы кейбір бірліктер мағынасын жоғалтқан немесе жеке дара қолданылмайды. Тіркестің тұтас бір мағынаны беруі де қазақ тілін оқыту кезінде айрықша назарға алынуы тиіс. Сондықтан да тұрақты тіркестерді оқытуда оны тек тілдік бірлік деп емес, лингвомәдени тұтастық деп қарастырылады.

Тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаттары коммуникативтік қарым-қатынаста да ұлттық код арқылы беріледі. Ауызша және жазбаша қолданыста функционалды реңктермен түсіндіріледі. Ал өзге тілдерге лингвомәдени тұрғыда екінші тілдегі бірліктер қолданысымен салыстырмалы түрде жеткізіледі [5, 102-б.].

Тұрақты тіркестер туралы білім қазақ тілін алғаш оқыған күннен басталады. Дегенмен тұрақты тіркестердің тілдік белгілеріне талдау жасау «Қазақ тілі 7-сыныпта» берілген. 7-сыныпта «Фразеологизмдер» деген тақырып бар. Бұл тақырыпта тұрақты тіркестердің кем дегенде екі сөзден құралатыны, тіркес құрамындағы сөздердің орнын ауыстыруға болмайтындығы, барлық сөздер жиналып, бір мағынаны беретіні туралы ереже жазылып, осыны дәлелдейтін мысалдар келтірілген. Оқушылардың тұрақты тіркестермен жұмысына арналған «Жазылым» тапсырмасында мысал ұсынылып, сөйлем құрау тапсырылған.

«Жазылым. 4-тапсырма. Фразеологизмдерді қатастырып, сөйлем құра.

Көзді ашып-жұмғанша, көздің жауын алады, тайға таңға басқандай, үріп ауызға салғандай» [6, 31-б.].

Бұл фразеологизмдермен сөйлем құру үшін оқушылар олардың мағынасын білуі керек. Көзді ашып-жұму – тез, жылдам деген мағынаны оқушылар білуі де мүмкін. Себебі бұл өзге тіркестерге қарағанда жиірек қолданылады.

Көздің жауын алады – әдемі.

Тайға таңға басқандай – анық.

Үріп ауызға салғандай – сұлу.

Мұғалім тіркестердің мағыналарын айтып немесе сөздіктен іздетіп, сөйлем құратуға да болады. Бірақ ондай жұмыс түрі оқушылардың есінде қала бермейді. Сондықтан да әрбір тұрақты сөз тіркесінің жасалуына да талдау жасаған дұрыс.

Іс-қимыл: көзді ашып-жұмғанша, төбеден түскендей, жұлып алғандай, көз ілеспеу т.б.

Экспрессивті-эмоциялы: төбе шашы тік тұрды,

Поэтикалық, суреттеме: үріп ауызға салғандай, асқар тау, алма мойын, қыпша бел, көз ілмеу, иненің жасуындай т.б.

Қашықтық: қарға адым, ат шаптырым, қол созым, таяқ тастам, ит өлген жер, жеті қырдың астында т.б.

Уақыт: бие сауым, сүт пісірім, құлқын сәрі, таң бозарғанда т.б. Мектеп бағдарласында тұрақты сөз тіркестерімен жұмыс жасау, оларды тақырыптық негізде бөлу, ұлттық таным мен шаруашылық психология негізінде талдау мәселелері қолға алынбаған.

Оқушыларға тұрақты тіркестердің қызметін де анықтап көрсеткен дұрыс.

1) сөзді, әрекетті дәл беру: тепсе темір ұзу мен мықтының мағынасы әр түрлі. Темірді теуіп ұзу үшін үлкен күш керек екені анық. Сол себепті де оқушыларға түсіндіру кезінде бірнеше тапсырмалар беру қажет.

1-тапсырма. Тұрақты тіркестерді кестеге толтырындар.

Мұрнын көкке көтеру, салы суға кету, кара қылды қақ жару, алма мойын, асқар тау, иненің жасуындай, алма мойын, бие сауым, сүт пісірім, тай шаптырым, қыпша бел, аузынан ақ ит кіріп, көк ит шықты

Кесте 1 – Тұрақты сөз тіркестері

№	тұрақты сөз тіркесі	синонимдік мағынасы	мағыналық түрі
1	мұрнын көкке көтеру	менсінбеу	поэтикалық, суреттеме

Оқылым, жазылым.

2-тапсырма. Мәтінді оқындар. Мәтіндегі халық тарихы, шаруашылығымен байланысты тұрақты тіркестерді топтарға бөліндер.

1. Халық дәстүрі мен шаруашылығына қатысты тіркестер:

2. Халық тарихына қатысты тіркестер:

3. Қазіргі кездегі тұрақты тіркестер:

Қазақ тілі – тұрақты тіркестерге бай тіл. Тіліміздегі тұрақты тіркестер ерте замандардан бастап жасалғандығын оның құрамындағы сөздер дәлелейді. Мысалы қазақ тілінде салы суға кету, қанжығасы майлану, қанжығаға байлау, қанжығада кетті, қанжығада жүрді, қанжығасын қандады, қанжығаң қан болсын, киесі ұрды, шылауына ерді деген тіркестер халық тарихының ерте кездегі тарихи екендерінен сыр шертеді. Қанжығасы майлану, қанжығаға байлау, қанжығада кетті, қанжығада жүрді, қанжығасын қандады, қанжығаң қан болсын деген тіркестер құрамындағы қанжыға сөзі ат үстінде жортқан қазақ тарихының тұрмысын ғана емес, әдет-ғұрыпын да білдіреді. Мысалы қанжығаң майлансын деген тіркес ертедегі аңшылық кезіндегі аңға шыққандардың олжалы келуіне тілек болса, қанжығағ байлау, қанжығада кетті деген тіркес жаугершілік замандағы жеңген ердің өз жауының басын кесіп, қанжығасына байлап алатын дәстүрін көрсетеді. Ал киесі ұрады, киесі атты деген тіркес қазақ танымын көрсетеді. Әр заттың, әр нәрсенің өзі пірі, қолдаушысы болады. Егер затқа, бірнәрсеге, қоғам мен табиғатта жамандық жасаса, соның қорғаушысы, пірі адамды жазалайды деген танымды ашады.

Тұрақты тіркестер халық шаруашылығымен де байланысты. Мысалы: ат шаптырым, бие сауым, қозыша көгендей, жіпсіз байлау, құлаққа ұрған танадай т.б. тіркестері халықтың шаруашылығын көрсетеді. Уақыт пен қашықтықты төрт түлікпен сабақтастыра ашатын халықтың танымын білдірсе, құлаққа ұрған танадай (тыныш) деген тіркес сол малды ұстау, оны бағу, өсіру, пайдаланудың сырын ашады.

Тұрақты тіркестер қазіргі тілде де жасалады. Мысалы зиялы қауым, салтанатты жиын, ұлықтау рәсімі, жұлдыз жорамал, қара алтын, зайырлы қоғам сияқты тіркестер мағынаның бірлігімен, қолданыс тұтастығымен де фразеологизмдер талабына жауап береді.

Оқушылар мәтінмен жұмыс істейді. Тапсырмаларын орындайды. Оқушыларға мұндай тапсырмалар тұрақты тіркестердің мағынасын түсіну үшін ғана емес, сонымен бірге олардың шығу негізін (генезисін) тану үшін де қажет. Оқушылар мәтінді оқып отырып, қосымша тапсырмалар да орындауға болады. Айтылым мәтінін құрастыруға болады. Қосымша дереккөздернен өзге де тұрақты тіркестердің шығу тегі туралы ақпараттар іздеп толықтыра түсулеріне болады. Бұндай күрделі тапсырмалар үшін білім

алушылар мәтінді түсініп, игеріп, ондағы тұрақты тіркестермен жоғары деңгейде жұмыс істесе, мұғалім келесі тапсырмалармен толықтыра алады.

Оқушылардың тұрақты тіркестерді естерінде сақтап, олардың мағынасын түсініп қана қоймай, күнделікті қоғамда қолданыуларын да ескерген дұрыс. Оқушыларға тұрақты сөз тіркестерінің сөздігін ұсынуға болады. Сол себепті де оқушылар есінде қалу үшін өздік жұмыстарды да мол беруге болады.

3-тапсырма. Сөз тіркестерінің сыңарын тауып жазындар. Мағынасын табындар.

Ит өлген ... , алтынмен..., жіпсіз ... , ит тұмсығы ... , көкеге ... , аузының су... , ала жіпті... , қылдай ..., жұлдызы... , табан ... , қас ... , жұмған аузын ... , асқар ... , апшысын ... , қол-аяғы жерге... , мойны жар ... , жұлдыздай ..., бауырына ..., ашса ..., жұмса ..., екі оттың ..., екі сиыр сүйкенсе ортасында шыбын...

Оқушылар бұл тапсырманы орындау кезінде қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің қоғам, табиғат, адамның дене мүшелері т.б. туралы қазақ халқының бай танымы мен білімін анықтайтын болады.

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріндер. Әр сұрақтың жауабын жазып, оның мағынасын көрсетіндер.

Үлгі: Ауырдың үсті, жеңілдің асты – жеңілдік іздеу

1. Ненің үстімен, ненің үстімен жүру ?
2. Кімге қос (екеу болып) көрінеді?
3. Көрінген (адамнан) не алуға болады?
4. Қай шашы тік тұрды?
5. Қандай ауызды ашпады?
6. Немен аптап, немен қаптады?
7. Ашса қайда, жұмса қайда?
8. Ненің тұмсығы өтпейтін жер?
9. Қалай байлау?
10. Ненің көзінен өткендей?

5-тапсырма. Төмендегі уақыт, қашықтық аралығын тұрақты сөз тіркестерімен жазындар.

Үлгі: қас қағым – 1 секундқа дейінге аралық

1. 2 сағат
2. 30 минут
3. 15 минут
4. 10 км
5. 1 м

6. 2,5-3 сағат
7. 1 секундқа дейінгі аралық
8. 15-20 қм

Оқушылар бұл тапсырмаларды орындай отырып, қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің жасалу ерекшеліктерін ұғады. Тұрақты сөз тіркестері туралы мұғалім оқушылармен тек 6-сыныпта ғана емес, күнделікті жұмыс істеуі қажет. Бұл оқушылардың көркем әдебиетті түсінуі үшін де қажет. Сондықтан да қазақ әдебиетіндегі көркем шығармаларды талдау кезінде де мәтінге лингвистикалық талдау талдау арқылы да фразеологизмдердің қолданысы, тарих, халық шаруашылығы, мәдени кеңістігімен байланыс назарда ұсталынса ғана білім алушылар жеке сөз, мәтінді түсінеді, жұмыс істей алатын болады.

Қазақ тілінің сөздік қорындағы фразеологиязмедрид игерту арқылы біз оқушылардың тіл байлығын көтереміз, қазақ тілі мен әдебиетін сүйіп оқуға, құрметтеуге үйретеміз. Тілді үйрету – тек сөз жаттатқызу емес. Тілді үйрету – ұлттың тарихымын, әдет-ғұрып, кәсіп, шаруашылық, өмір сүру кеңістігімен тұтас алып қарастырылатын лингвомәдени ауқымы кең білім мазмұны.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание – Москва: Международные отношения, 1996. – 240 с.
- 2 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі – Алматы: Ғылым, 1977. – 356 б.
- 3 Уәлиев Н. Фразеология және норма – Алматы: Ғылым, 1998. – 64 б.
- 4 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 121 б.
- 5 Қоянбекова С. Б. Сатинбекова М.М., Кубдашева К. Б., Нұрмұхаметова Қ. Т. Экспрессивтік стилистика: қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ұлттық кодтағы лингвомәдени парадигмалары // Журналда: Абылайхан атындағы Қазақ Ұлттық әлем тілдері университетінің Хабаршысы – Алматы: ҚҰӨТУ, 2024. № 3. – 256 б.
- 6 Қосымова Г., Рахметова Г. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық – Атамұра, 2017. – 192 б.

КӨРКЕМ МӘТІНДІ ВИЗУАЛДЫ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ: ЦИФРЛЫҚ ЭКРАНДАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МҮМКІНДІКТЕРІ

СМАИЛОВА А. А.

Гуманитарлық ғылымдар жоғарғы мектебінің 1-курс магистранты. Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

МАТАЕВА А. К.

ғылыми жетекші, PhD докторы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы оқыту мазмұны мен әдістерінің жаңаруына айтарлықтай ықпал етуде. Цифрлық білім беру кеңістігі білім алушыларға ақпаратқа жедел қол жеткізуге, оқу материалдарын әртүрлі форматта игеруге және білім алу процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Бұл үрдіс оқытудың дәстүрлі үлгілерін қайта қарастырып, оқушының танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған жаңа әдістерді енгізуді талап етеді.

Әсіресе гуманитарлық пәндерді, соның ішінде әдебиетті оқытуда цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері кеңейіп келеді. Көркем мәтінді қабылдау, түсіну және интерпретациялау тәсілдері өзгеріп, оқушының жеке тәжірибесі мен дүниетанымы маңызды факторға айналуға бұрын мәтінді меңгеру көбіне дайын ақпаратты қабылдау арқылы жүзеге асса, қазіргі жағдайда оқушы мәтінмен өзара әрекеттесуші субъект ретінде қарастырылады. Осы тұрғыда көркем мәтінді визуалды интерпретациялау, яғни оны цифрлық форматта экрандау әдісі өзекті педагогикалық құрал ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл мәтінді тек оқу объектісі ретінде емес, шығармашылық тұрғыдан қайта пайымдауға мүмкіндік беретін динамикалық жүйе ретінде қабылдауға жол ашады.

Зерттеудің мақсаты – көркем мәтінді визуалды интерпретациялау үдерісінде цифрлық экрандаудың әдістемелік мүмкіндіктерін негіздеу және оның оқушылардың креативті, сыни және интерпретациялық ойлау қабілеттері мен құзыреттіліктерін дамытудағы рөлін айқындау.

Зерттеу барысында талдау, салыстыру, сипаттау және интерпретация әдістері қолданылды.

1. Көркем мәтінді интерпретациялаудың теориялық негіздері

Көркем мәтінді түсіндіру әдістері уақыт өте келе педагогикалық және ғылыми көзқарастардың өзгеруіне байланысты жаңарып отырды. Дәстүрлі әдеби оқыту жүйесінде мәтінді талдау көбіне

автор ұстанымын дұрыс түсіндіруге және тарихи-әдеби контексті меңгеруге бағытталды. Мұғалім жетекші рөл атқарып, оқушы дайын білімді қабылдаушы ретінде қарастырылды.

Мәтінді талдау барысында тақырып, идея, композиция, кейіпкерлер жүйесі сияқты элементтер белгілі бір құрылым бойынша қарастырылып, мәтіннің бір ғана «дұрыс» мағынасы бар деген түсінік басым болды. Бұл тәсіл мәтінді жүйелі меңгеруге мүмкіндік бергенімен, оқушының жеке интерпретациясына шектеу қоя алды.

Қазіргі білім беру кеңістігінде көркем мәтінді түсіндіру көпқырлы, ашық процесс ретінде қарастырылады. Оқушы мәтінді тек қабылдаушы емес, оны қайта құрастыратын, жаңа мағына тудыратын субъект ретінде танылады. Бұл бағыт герменевтика мен рецептивті эстетика ұстанымдарымен тығыз байланысты.

Әдебиеттануда интерпретация – көркем мәтіннің мазмұнын, идеясын және көркемдік құрылымын түсіну мен талдаудың негізгі тәсілі. Ол бірнеше деңгейде жүзеге асады:

- оқырмандық интерпретация (алғашқы қабылдау);
- ғылыми интерпретация (талдау және дәлелдеу);
- шығармашылық интерпретация (мәтінді жаңа формада қайта ұсыну).

Шығармашылық интерпретация көркем мәтінді басқа өнер түрлері арқылы қайта бейнелеумен байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық экранда осы интерпретация түрінің заманауи көрінісі ретінде қарастырылады.

2. Көркем мәтінді цифрлық экрандау: әдістемелік мүмкіндіктері

Цифрлық білім беру жағдайында көркем мәтінді оқытуда экрандау әдісінің маңызы артып отыр. Бұл әдіс мәтінді визуалды немесе мультимедиялық форматта қайта ұсынуға негізделеді және оқыту процесін интерактивті сипатта ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Экрандау барысында мәтін мазмұны әртүрлі форматта іске асады: қысқаметражды фильм, анимация, комикс, подкаст немесе аудиожазба. Бұл тәсілдер оқушылардың мәтінге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың шығармашылық белсенділігін күшейтеді.

Цифрлық экрандау процесінде оқушылар мәтін мазмұнын қайта құрылымдайды, оқиға желісін өз көзқарасы тұрғысынан интерпретациялайды және көркем бейнелерді визуалды түрде бейнелейді. Олар кейіпкерлердің сыртқы келбетін, мінезін, әрекетін

өз қиялы арқылы қайта жасап, мәтінді жаңа қырынан түсінуге мүмкіндік алады.

Бұл үдеріс оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Олар мәтіндегі негізгі идеяны анықтап, маңызды элементтерді іріктеп, өз интерпретациясын дәлелдеуге үйренеді. Сонымен қатар топтық жұмыс барысында коммуникативтік дағдылары дамиды, бірлескен шешім қабылдауға дағдыланады.

Цифрлық экрандау әдісін сабақта кезең-кезеңімен ұйымдастыруға болады:

- 1) мәтінді талдау;
- 2) сценарий құру;
- 3) визуалды өнім әзірлеу;
- 4) нәтижені қорғау және талқылау.

Бұл құрылым оқушылардың зерттеушілік және жобалық қызметін, креативті ойлауын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар олар ақпаратты талдау, іріктеу және оны жаңа форматта ұсыну дағдыларын меңгереді.

3. Визуалды мәдениет және әдеби мәтінді қабылдау

XXI ғасырда визуалды мәдениеттің рөлі айтарлықтай артты. Ақпаратты қабылдау тек мәтін арқылы ғана емес, бейнелер, графика және мультимедиа арқылы жүзеге асады. Бұл жағдай оқушылардың танымдық ерекшеліктеріне әсер етіп, олардың ақпаратты қабылдау тәсілдерін өзгертеді.

Қазіргі оқушылар көркем шығармаларды көбіне визуалды интерпретациялар арқылы қабылдайды. Фильм бейімделулері, иллюстрациялар және анимациялар мәтінді түсінуді жеңілдетіп, эмоционалды қабылдауды күшейтеді.

Алайда дайын визуалды шешімдер оқырман қиялының дамуын шектеуі мүмкін. Сондықтан әдеби мәтінді оқытуда визуалды және мәтіндік тәсілдердің тепе-теңдігін сақтау маңызды. Мұғалімнің міндеті – визуалды құралдарды мәтінді алмастыру үшін емес, оны терең түсіндіру құралы ретінде пайдалану.

Визуалды интерпретация әдістеріне:

- фильм бейімделулерін салыстыра талдау;
- көрнекі жобалар жасау (комикс, бейне, презентация);
- инфографика арқылы мәтінді құрылымдау;
- цифрлық платформаларды пайдалану жатады.

Бұл тәсілдер оқушылардың сыни ойлау, коммуникативтік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Сонымен

қатар олар әдеби мәтінді кеңірек мәдени және медиа кеңістікте қарастыруға мүмкіндік береді.

Көркем мәтінді цифрлық экрандау әдісінің тиімділігін мектеп тәжірибесі негізінде нақтылау оның педагогикалық әлеуетін айқындауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда қазақ әдебиеті пәні бойынша оқытылатын шығармалар мазмұны бұл әдісті қолдануға қолайлы материал болып табылады.

Цифрлық экрандау әдісін мектеп тәжірибесінде қолдану толыққанды көркем фильм түсіруді талап етпейді. Ол сабақ уақыты мен оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес ықшам форматта жүзеге асырылады. Атап айтқанда, экрандау үдерісі қысқа бейнеүзінді, слайдтық визуализация, фото-сюжет немесе дыбыстық интерпретация түрінде ұйымдастырылуы мүмкін.

Мысалы, Абай Құнанбайұлының «Қыс» өлеңін оқыту барысында оқушыларға мәтін мазмұнын визуалды түрде бейнелеуге бағытталған шағын тапсырмалар беріледі. Сабақтың талдау кезеңінде өлеңдегі негізгі бейнелер мен көркемдік детальдар анықталғаннан кейін, оқушылар топтарға бөлініп, әр топқа белгілі бір интерпретациялық міндет жүктеледі.

Бір топ өлең мазмұнын слайдтық форматта ұсынып, мәтіндегі образдарды суреттер мен қысқа сипаттамалар арқылы көрсетеді. Екінші топ фото немесе қысқа бейнеүзінді арқылы қыс бейнесін визуалды түрде бейнелеуге ұмтылады. Үшінші топ мәтін мазмұнына сәйкес дыбыстық сүйемелдеу немесе қысқа баяндау түрінде интерпретация ұсынады.

Бұл жұмыс түрлері күрделі техникалық құралдарды қажет етпейді, көбіне қолжетімді цифрлық ресурстар – ұялы телефон, қарапайым презентациялық бағдарламалар немесе бейнемонтаждың жеңіл қосымшалары арқылы жүзеге асырылады.

Осындай ықшам форматтағы экрандау оқушылардың мәтінді терең түсінуіне мүмкіндік береді. Себебі олар мәтіндегі бейнелерді таңдап, іріктеп, оны визуалды немесе дыбыстық формаға көшіру барысында мазмұнды қайта пайымдайды. Сонымен қатар әртүрлі топтардың жұмыстары салыстырылған кезде, бір мәтіннің бірнеше интерпретациясы болуы мүмкін екендігі айқын көрінеді.

Демек цифрлық экрандау әдісі сабақ жағдайында қарапайым түрде жүзеге асырылғанның өзінде оқушылардың интерпретациялық, шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал ететін тиімді педагогикалық құрал ретінде танылады.

Көркем мәтінді цифрлық экрандау әдісін қолдану оқушылардың пәндік білімін ғана емес, олардың кешенді құзыреттіліктер жүйесін дамытуға бағытталған көпқырлы педагогикалық үдеріс ретінде қарастырылады. Бұл әдіс білім алушының мәтінді қабылдауынан бастап, оны қайта пайымдау және жаңа формада ұсыну әрекеттерін қамти отырып, бірнеше негізгі құзыреттіліктердің қалыптасуына ықпал етеді.

Бірінші, *интерпретациялық құзыреттілік* қалыптасады. Оқушы мәтінді тек мазмұн деңгейінде түсінумен шектелмей, ондағы астарлы мағыналарды, көркемдік бейнелерді және авторлық идеяны өзіндік тұрғыдан пайымдайды. Цифрлық экрандау барысында мәтінді визуалды формаға көшіру қажеттілігі оқушыны мәтіннің құрылымын қайта қарастыруға, негізгі детальдарды іріктеуге және олардың мәнін терең түсінуге жетелейді.

Екінші, *сыни ойлау құзыреттілігі* дамиды. Оқушылар мәтін мазмұнын талдау, маңызды және қосалқы ақпаратты ажырату, өз интерпретациясын негіздеу сияқты әрекеттерді орындайды. Сонымен қатар әртүрлі топтардың жұмыстары салыстырылған кезде, бір мәтіннің бірнеше түрлі түсіндірілуі мүмкін екендігін түсінеді және өз көзқарасын дәлелдеуге дағдыланады.

Үшінші, *шығармашылық құзыреттілік* қалыптасады. Цифрлық экрандау барысында оқушылар көркем мәтінді жаңа формада ұсыну жолдарын іздейді, бейнелерді визуализациялайды, сценарий құрады және шығармашылық шешімдер қабылдайды. Бұл үдеріс олардың қиялын дамытып, эстетикалық талғамын қалыптастыруға ықпал етеді.

Төртінші, *коммуникативтік құзыреттілік* дамиды. Топтық жұмыс барысында оқушылар өзара пікір алмасады, идеяларын ұсынады, ортақ шешімге келеді және нәтижені көпшілік алдында қорғауды үйренеді. Бұл олардың ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Бесінші, *цифрлық (медиа) құзыреттілік* қалыптасады. Оқушылар ақпаратты цифрлық құралдар арқылы өңдеу, визуалды материалдармен жұмыс істеу және өз өнімін цифрлық форматта ұсыну дағдыларын меңгереді. Бұл қазіргі білім беру талаптарына сәйкес маңызды дағдылардың бірі болып табылады.

Алтыншы, *зерттеушілік құзыреттілік* көрініс табады. Оқушылар мәтінмен жұмыс барысында ақпаратты іріктеу, жүйелеу, талдау және оны жаңа құрылымда ұсыну әрекеттерін жүзеге асырады. Бұл олардың дербес жұмыс жасау қабілетін арттырады.

Жетінші, цифрлық экрандау оқушылардың *креативті ойлау құзыреттілігін* дамытуға ықпал етеді. Оқушылар мәтіндегі көркем бейнелерді визуализациялау, сценарий құру және интерпретациялық шешімдер қабылдау барысында жаңа идеялар ұсынады және шығармашылық тұрғыдан әрекет етеді.

Көркем мәтінді цифрлық экрандау әдісі оқушылардың бірнеше құзыреттіліктерін бір мезетте дамытуға бағытталған тиімді педагогикалық құрал ретінде қарастырылады. Бұл әдіс оқыту процесін тек мазмұнды меңгерту деңгейінде қалдырмай, оқушының белсенді танымдық және шығармашылық әрекетін қамтамасыз етеді.

Қорытындылай келе, зерттеу барысында көркем мәтінді визуалды интерпретациялау үдерісінде цифрлық экрандаудың әдістемелік мүмкіндіктері жүйелі түрде айқындалды. Цифрлық экрандау мәтінді дәстүрлі қабылдау шеңберінен шығарып, оны қайта пайымдауға, құрылымдауға және жаңа формада ұсынуға бағытталған тиімді педагогикалық тәсіл екендігі дәлелденді.

Зерттеу нәтижелері бұл әдістің оқушылардың интерпретациялық, сыни және креативті ойлау қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Әсіресе мәтінді визуалды форматқа көшіру барысында оқушылардың мазмұнды терең түсінуі, негізгі идеяны іріктеуі және өз көзқарасын негіздеуі жүзеге асады. Сонымен қатар цифрлық экрандау әдісі оқушылардың коммуникативтік, зерттеушілік және цифрлық құзыреттіліктерін кешенді түрде дамытуға мүмкіндік беретіні анықталды. Бұл оның тек әдістемелік құрал ғана емес, қазіргі білім беру талаптарына сәйкес келетін кешенді педагогикалық технология екендігін айқындайды.

Көркем мәтінді цифрлық экрандау әдеби білім беруде оқыту мазмұнын жаңғыртатын, оқушының белсенді танымдық және шығармашылық әрекетін қамтамасыз ететін тиімді әдіс ретінде негізделді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бітібаева Қ. «Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі, технологиясы» Алматы 2010
2. ҚР «Білім туралы» Заңы [<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151>]
3. Цифрлық педагогика: теория және тәжірибе – Алматы, 2023

4. Мұхамедқалиев, Т.Б. Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда цифрлық ресурстарды пайдалану // «Қазақ тілі: жаңа технологиялар» журналы, 2023. – №2. – 22-30 б.

5. Бекжанова, А.С. Интерактивті оқыту әдістері және олардың білім беру сапасына әсері // «Білім және даму» ғылыми басылымы, 2022. – №6. – 39-47 б.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ СЛЕНГТЕРДІҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ: ТЕРЕҢДЕТІЛГЕН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ

СУЛЕЙМЕНОВА К. С.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, Көп салалы бағыттағы № 24 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

Тіл – қатып қалған догма емес, ол үнемі дамып, өзгеріп отыратын тірі организм. Қазіргі таңдағы лингвистикалық ахуал тек сөз алмасу емес, ойлау жүйесінің түбегейлі өзгеруімен сипатталады. Мектеп оқушылары – қоғамның ең мобильді, ақпаратты тез қабылдағыш және жаңашылдыққа бейім тобы. Сондықтан олардың тіліндегі кез келген өзгеріс болашақ әдеби тілдің бағытын айқындайтын маңызды индикатор болып табылады [1, 448-б.].

Осындай өзгерістердің басты көрінісі – жастар сленгі. Сленг – бұл белгілі бір әлеуметтік топтың (біздің жағдайда мектеп оқушыларының) бейресми қарым-қатынасында қолданылатын, әдеби тіл нормасынан тыс сөздер мен тіркестер жиынтығы. Зерттеудің өзектілігі мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетіндегі сленгтің орнын анықтау және оның тілдік ортаның тазалығына тигізетін әсерін тереңдетіп талдау қажеттілігімен айқындалады.

Лингвист ғалымдар сленгті көбінесе «әлеуметтік диалект» немесе «антитіл» ретінде қарастырады. Сленгтің басты ерекшелігі – оның экспрессивтілігі мен эмоционалды бояуының қанықтығында. Жасөспірімдер тілінде сленг келесідей іргелі функцияларды атқарады:

Коммуникативті-үнемдеу қызметі: Қазіргі ақпараттық тасқын заманында оқушылар ойды барынша қысқа жеткізуге тырысады. Ұзын сөйлемдерді бір-екі сленгтік сөзбен алмастыру уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді.

Эмотивті-экспрессивті қызмет: Сленгтер сезімді, күйінішті немесе қуанышты әдеби тілге қарағанда «ашық» жеткізеді. Мысалы,

«керемет» дегеннен гөрі «топ» немесе «от» деген сөздер жастар арасында жоғары эмоционалдық жүкке ие.

Идентификациялық (Әлеуметтік код) қызметі: Сленг – бұл «өзіміздікілерді» танудың құралы. Бұл тілде сөйлейтін оқушы өзін белгілі бір топтың мүшесі ретінде сезінеді, бұл оған психологиялық жайлылық береді [4, 620 б.].

Мектеп оқушыларының сөйлеу тіліндегі бейресми лексиканы бірнеше ірі топқа жіктеуге болады.

Англицизмдердің лингвистикалық экспансиясы

Бұл топ қазіргі таңда ең басым қабатты құрайды. Бұл үрдіс интернет мәдениетінің, TikTok, Instagram және компьютерлік ойындардың жаһандық ықпалымен байланысты:

Краш (Crush): Бұл термин жасөспірімдер арасында «қатты ұнатып қалған адам» мағынасында қолданылады. Әдеби тілдегі «ғашық» сөзіне қарағанда бұл сөздің қолданыс аясы кеңірек және жеңіл реңкке ие.

Кринж (Cringe): Басқа біреудің әрекеті үшін немесе орынсыз жағдай үшін ұялу сезімі. Бұл сөз қазақ тіліне тікелей баламасыз еніп, жастардың эмоционалдық күйін сипаттаудың басты құралына айналды.

Флекс (Flex): Өзінің жетістігін, байлығын немесе дене бітімін мақтанышпен көрсету.

Орыс тілінен енген трансформациялар

Орыс тілді ортаның әсерінен қалыптасқан сленгтер әлі де оқушылар тілінде үлкен орын алады. Дегенмен, олар жаңа фонетикалық және семантикалық реңктермен байытылуда:

Жиза (Жизненно): Өмірлік шындық, баршаға таныс жағдай.

Шарить: Бір салада терең білімді болу немесе жағдайды жақсы түсіну.

Тормоз ұстау: Ойлау процесінің бәсеңдеуін немесе техникалық ақауды сипаттайтын термин.

Қазақ тіліндегі семантикалық неологизмдер

Бұл топта байырғы қазақ сөздерінің мағынасы мүлдем басқа бағытқа өзгеріп, сленгтік сипат алады:

Лақтыру: Уәдесінде тұрмау, адамды алдап кету.

Базар жок: Толық келісуді, ризашылықты немесе таңданысты білдіру.

Қатырдын: Күтпеген әрекет жасап, таң қалдыру немесе күлдіру.

Жасөспірімдік кезең – адамның психологиялық тұрғыдан өзі-өзі іздеу кезеңі. Бұл кезеңде бала «ересектер әлемінен» бөлінуге

тырысады. Психологтар мен лингвисттер бұл құбылысты «антитіл» (anti-language) деп атайды.

Оқушылар үшін әдеби тіл – бұл мектептің, мұғалімдердің және ресми ортаның тілі. Ал сленг – бұл еркіндік пен бейресми қарым-қатынастың алаңы. Сленгті қолдану арқылы жасөспірімдер өздерінің тәуелсіздігін көрсетіп, «бақылаушы» ортадан қорғанады. Сонымен қатар, сленг жастар арасындағы агрессияны бәсеңдетуге, әзіл-қалжың арқылы стрессті азайтуға көмектеседі. Алайда, бұл тілдің шектен тыс қолданылуы оқушының ойлау тереңдігін шектеп, сезімдерді тек үстірт сипаттауға әкеп соғуы мүмкін.

Зерттеу аясында 7-9 сынып оқушылары арасында кешенді социологиялық сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижелері мектеп оқушыларының тілдік мәдениетіндегі маңызды тенденцияларды анықтады.

Кесте 1 – Оқушылардың тілдік талғамы мен бағдары

Көрсеткіштер	Үлесі (%)	Түсіндірме
Күнделікті сленг қолдану	55 %	Тілдің шұбарлануының жоғары көрсеткіші.
Виртуалды сленгке тәуелділік	45 %	Әлеуметтік желінің тілге ықпалы.
Сленгті «сән» деп санау	40 %	Психологиялық еліктеу факторы.
Сленгтің мағынасын білу	35 %	Сөздерді саналы қолдану деңгейі.
Әдеби тілге зиянын сезіну	25 %	Тілдік жауапкершіліктің төмендігі.

Талдау көрсеткендей, оқушылардың 20 %-ы сленгті тек «сөз таппағандықтан» қолданады. Бұл – мектептегі көркем әдебиет оқу деңгейінің төмендеуінің және балалардың белсенді сөздік қорының жұтандауының тікелей нәтижесі. Ал 30 %-ы ойды тез жеткізуді басты орынға қояды.

Қазіргі мектеп оқушысының өмірі виртуалды әлемсіз мүмкін емес. TikTok, Instagram және WhatsApp платформалары тілдік нормалардың бұзылуының негізгі ошағына айналды. Мұнда «графикалық сленг» деп аталатын жаңа құбылыс пайда болды:

Орфографиялық нигилизм: Сөздерді қасақана қате жазу. Мысалы, «не істеп жатырсың?» орнына «нест?», «қайдасың?» орнына «қайдасң?».

Дыбыстық редукция: Сөз соңындағы дыбыстарды түсіріп қалдыру («келвататырм») – келе жатырмын).

Эмодзи мен стикерлердің ықпалы: Сөзбен жеткізілетін сезімдердің орнын суреттердің басуы оқушының тілдік шеберлігін тежейді.

Бұл үрдіс ауызекі сөйлеу тіліне де ауысып, оқушылардың ресми ортада, мысалы, сабақ айту кезінде немесе эссе жазу барысында өз ойын анық, жүйелі жеткізе алмауына себеп болады.

Сленгтің оқушының тілдік қорына әсері екіжақты сипатқа ие. Бір жағынан, ол коммуникацияны жылдамдатады, екінші жағынан – әдеби тілдің тазалығын жояды. Ғалым А. Байтұрсынұлы: «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады», – деп атап өткендей, тілдің тазалығын сақтау ұлттық бірегейлікті сақтаумен тең.

Тілдік экологияны сақтау үшін келесі шаралар маңызды:

Мектептегі тілдік орта: Мұғалімдердің өздерінің сөйлеу мәдениеті оқушыға үлгі болуы тиіс. Сабақ барысында сленгтердің әдеби баламаларын (мысалы, «краш» – «сүйікті», «флекс» – «бәсеке» немесе «мақтану») ұсынып отыру қажет.

Дебат клубтары мен шешендік өнер: Оқушыларды өз ойын дәлелді, әдемі жеткізуге баулу олардың сөздік қорын табиғи түрде байытады.

Медиа-сауаттылық: Оқушыларға әлеуметтік желідегі тіл мен ресми тілдің аражігін ажырата білуді үйрету.

Зерттеу жұмысын қорытындылай келе, сленгті қазіргі жастар мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде қабылдауға болады. Бұл – тоқтатуға келмейтін, бірақ дұрыс бағытқа бұруға болатын тілдік процесс. Сленгтердің кейбірі уақыт өте келе ұмытылады, ал кейбірі (мысалы, бір кездері сленг болған «күшті», «тамаша» сөздері сияқты) тілдің жалпы қолданысына енуі мүмкін.

Басты мақсат – жастардың ана тілінің байлығын сезіне отырып, оны орынды қолдана білуін қалыптастыру. Тіл – ұлттың жаны. Сондықтан мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетін тәрбиелеу – тек тіл мамандарының емес, бүкіл қоғамның міндеті. Тіл тазалығын сақтау арқылы біз ұлттық бірегейлігімізді және болашақ ұрпақтың рухани иммунитетін нығайтамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің негіздері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2002. – 320 б.

2 Сүлейменова Ә.Д. Қазіргі қазақ тіліндегі жастар сленгі. – Астана: Ғылым, 2015.

3 Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 620 б.

4 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.

5 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.

6 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Алматы, 2001.

7 Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 2006.

8 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.

9 Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989.

10 Левицова С.И. Молодёжный сленг: учебное пособие. – М.: Городец, 2004.

МӘШҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТҮГЕЛ АДАМ БОЛМЫСЫ

ТРУШЕВ А. К.
ф.ғ.д., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ЖҰМАЖАН Д. Т.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

«Түгел адам» ұғымы – рухани, моральдық, әлеуметтік, интеллектуалдық және физикалық тұрғыдан үйлесім тапқан кемел тұлға бейнесі. Бұл ұғым қазақ дүниетанымында, соның ішінде Мәшһүр Жүсіп шығармаларында терең мәнге ие. Ол адамның ішкі және сыртқы болмысын біртұтас етіп қарастырады.

Ислам философиясы мен сопылық ілім бұл концептінің теориялық негізін құрайды. Сопылық ілімде «кемел адам» – Аллаға жақын, өз нәпсісін жеңе білген рухани биік деңгейге жеткен тұлға. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында да адам – рухани даму жолындағы жаратылыс ретінде қабылданады. Түгел адам ұғымы осы түсініктермен тоғыса отырып, қазақ қоғамындағы тұлға тәрбиесінің өзегі бола білді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы «түгел адам» ұғымы – адамның рухани және моральдық кемелдікке жетуін мақсат ететін тұтас көзқарас жүйесі. Бұл концепт ислам философиясы, сопылық ілім, түркі дүниетанымы және дәстүрлі қазақ танымымен тығыз байланысты.

Мәшһүр Жүсіптің пікірінше, нағыз адам – ақыл, жүрек және рух үйлесімділігін меңгерген тұлға. Ол «түгел адам» болу үшін

адамның білімді, иманды, әділетті, сабырлы және қайырымды болуы қажеттігін айтады. Оның шығармаларында пенде өзін-өзі жетілдіру жолында өмір сүруі керек, сонда ғана ол нағыз толық, кемел тұлға – «түгел адам» бола алады.

Мысалы, «Әдеп» атты өлеңінде:

*Әдепті елдің баласы –
Адалдықты сақтайды,
Ар-намысты ойлайды,
Қиянатқа бармайды.*

– деген жолдардан адам бойындағы ізгі қасиеттердің бәрі түгел адамға тән екені көрінеді. Бұл өлеңінде Мәшһүр Жүсіп адамның адалдық, ар-намыс секілді ішкі қасиеттері арқылы биіктейтінін айтады. Сонымен қатар, оның шығармаларында нәпсіні жену, сабырлы болу, жаратушыны тануға ұмтылу – түгел адам болмысының негізгі сипаттары ретінде көрініс табады.

Мәшһүр-Жүсіп «Төрт асыл, бес береке» – деген өлеңінде:

*Бү сөзіме құлақсал үлкен-кіші,
Сөйлемесе Мәшһүрдің нысады іші.
Төрт асыл, бес береке – бір бойында
Табалса, түгел болып, әне кісі!
«Бір – төрт, бірі-бесеу-болды тоғыз»...,
«Тоғызды түгендемей ұстағанды,
Обалсыз адам демей, деуге-доңыз»,
«Тоғызы – бойда адамның, өзімен-он» – дейді. [1, б. 204].*

Яғни, осы – тоғыз = 4-асыл + 5-береке адамның түгел болып қалыптасуына қатты әсер етеді. [2, А. Қ.Тұрышев].

*Бірі – тілде, біреуі – көңіл-ойда,
Енді бірі теп-тегіс түгел бойда.
Бұл үшеуін жүргізсе, қара жолмен,
Бәйге алады жарқырап үлкен тойда [1, б. 204].*

Бұдан әрі, өлең шумағында **бес берекені** анықтап береді:

1. Оқылған уақытымен бес намазың;
2. Оңбаймыз көзден, тілден тыйылмай біз;
3. Берілсе-қайыр, ықсан, зекет-малдан;
4. Екі аяқ арасына ие болса;
5. Қиянат, аманатқа, қастық етпей, ...Уағда айтқан жерден сөз

табылып. [2, А. Қ. Тұрышев].

Осыларды:

*Береке мұныменен болады бес,
Түсерсің енді сөзге, болмасаң кес!*

*Дап-даяр бұлар ойда болмағаны-
Хабарың болмағаны Құраннан еш!* – дейді. [1, б. 206].

Адам баласының бойындағы **төрт асылдың** жауабын ақын өзі айтып кеткен, қараңыз:

1-жауабы: Бір жаратқан Алланы
«Бір!» – деп білмек тілменен
2-жауабы: Екінші – тілдің «Бір» дегенін
Шын ығтықат ділменен.
3-жауабы: Үшінші – он екі мүшесін
Құдайдың құлшылығында қылу!
4-жауабы: Төртінші пайғамбардың сүннетін орнына келтіруі.
Осыларды «**төрт асыл**» деген. [2, А.Қ. Тұрышев].
*Төрт асыл – анық осы бойыңдағы,
Орнына келе берсе ойыңдағы.
Түгелдеп бұл төртеуін қыла алмасаң,
Жүре бер тамағыңа тойың-дағы . [1, б. 205].*

«Кімде-кім Құдайды «Бір!» – деп білмесе, көпір болады. Тілі «Бір!» – деп айтқаныменен, ділінде тастығы жоқ болса, мұнафиқ болады. Тілі: «Бір!» – деп айтқаныменен, ділінде тастығы болғаныменен, пайғамбардың сүннетіне мүнкір болса, хұптадағы болады.

Төртеуін орнына келтіруші мұсылман болады, **түгел орындаушы адам** болады.

Осы **бес береке** бойында болған адам екі жұртта бірдей қор болмайды» [3, б. 207].

Бойындағы «Төрт асылды» түгендеп жүре алмасаң, тамақ ішіп, тойынып жүре бер дейді. «Мен тойдым тамаққа болдым ыдыс» деген сияқты. Мәшһүр-Жүсіп «түгел адам» болу үшін, адам бойында «Төрт асыл, бес береке» болуы керек дейді. Ол не? Оны мына қарасөзінен жауабын табамыз. Бірақ та бұл айтылғандарда «түгел адам» болуы үшін жеткіліксіз екендігіне шығармаларын оқыған сайын ойымыз да, көзіміз де жететін болады. Дегенмен, төрт асыл, бес береке «түгел адам» болу үшін ең басты, және негізгі бағдар шамы, қазығы, дінгегі болып табылатын сияқты. Қалған айтылатын өсиеттер, ақылдар т.б. осы айтылғандардан өрбіп, өсіп шығып толықтырылып жатады деп ойлаймыз. [2, А.Қ. Тұрышев].

«Бес парыз» деген өлеңінде мұсылман адамдардың бес парызын атап шыққан:

*Исламның бес парызы: біреуі – иман,
Таптайды бұл бесеуін дүние жиган...*

Екінші, намаз екен – бізге парыз,

Айтпасақ білмегенге бізге қарыз...

Үшінші, бізге парыз – Шаһи рамазан

Бү дағы бір қаруың жетсе қазаң

Төртінші, бізге парыз – зекет малдан,

Бұл пәле тосатұғын әр қамалдан.

Біреуі бес парыздың, қажыға бару.

Бұл жолға мал мен жанды керек салу [4, б. 38-39].

Мәшһүр Жүсіптің бес парызға қатысты түсіндіруі:

1. Шахадат (иман келтіру)

– «Алладан басқа Тәңір жоқ, Мұхаммед оның елшісі» екеніне жүрекпен сеніп, тілмен айту.

– Мәшһүр Жүсіп бұл сенім – адам өмірінің іргетасы екенін жырларында айтқан.

2. Намаз оқу

– Күнде бес уақыт Аллаға құлшылық ету.

– Ол намазды рухани тазару, пенденің Раббысына жақындауы деп түсіндірген.

3. Ораза ұстау (Рамазан айында)

– Нәпсіні тыю, сабырлық пен төзімділік мектебі.

– Мәшһүр Жүсіп бұл парыздың адамның ішкі жан-дүниесін тәрбиелейтінін жазған.

4. Зекет беру

– Мал-дүниенің белгілі бір бөлігін мұқтаждарға беру.

– Ақын байлықтың сынақ екенін, оны орнымен жұмсау керектігін ескерткен.

5. Қажылық жасау

– Қабілеті бар мұсылманның Меккеге барып, қажылық парызын өтеуі.

– Бұл парызды орындау – мұсылманның дінге деген толық беріктігінің көрінісі деп сипатталған.

Осы бес парызды орындаған адам тек жалған дүние бақытын ғана емес, екі дүниенің де бақытын сезбек. Бес парызды орындау - әкелер түгел адам болуына.

«**Жарты нан**» деген өлеңінде бес берекеге, бес парызға тоқталады:

Жамандық қайдан туар, тілден туар,

Әркім де гақыл болса, тілін буар [4, б. 75].

Әр адам тілі ие болу керек, айтылған сөзін саған қарсы айдаһар болуы мүмкін. «Атылған сөз атылған оқпен тең» деген мақал-мәтел бекер айтылмаған.

Оразаң отыз күнгі – отыз кісің,

Бес кісі – бес намазың, білемісің [4, б. 75].

Ораза мен намаз мұсылман адамның бес парызы екені алдындағы «**Бес парыз**» өлеңінде талқыланған.

Қайыр, ықсан, сауапты – жарты қылмай,

Қыла гор күні бұрын соны бүтін [4, б. 76].

Осы өлең жолдарында ықсан,сауапты сөз етіп, бес берекеге сілтеме жасайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Нәпсіңді атқа мінгізбе» өлеңі – адамның нәпсіге ермеуін, оны бақылауда ұстау керектігін насихаттайтын терең философиялық, діни әрі тәрбиелік мағынасы бар өлеңдер. Бұл өсиетінде Мәшһүр Жүсіп адам нәпсісін атқа теңеп, егер оны «атқа мінгізсең», яғни ерік берсең, ол сені басқарады, адастырады деп ескертеді. Керісінше, нәпсіні «басы байлаулы» ұстау – адам баласының рухани кемелдену жолындағы негізгі талап. Рухани кемелдену – түгел адам болуының алғы шарттарының бірі.

Басыңа қайғы келсе, қапа болма,

Тарылып,назаланып шықпа діннен! [1, б. 113].

Осы өлең шумақтарынан нәпсінің артынан ермей, ашуға салынбай, сабырмен барлық қиындықтарды жеңуге болатыны айтылған.

Жаманның міндеті көп дәмін татып,

Шатылып жүрмегейсің басың қатып.

Һәмматсыз,намірді асын жеп тойғаннан,

Бетімен өлген жақсы аштан қатып! [1, б. 114].

Еш қамсыз, ойсыз, жетесіз адам еңбек етпей телміріп біреудің берген асын жегеннен аштан өлген жақсы деген мағынада айтылған терең және астарлы өлең жолдары.

Орынсыз жындылық қып, күлмегейсің,

Көңіліңді, дүние көріп, бөлмегейсің.

Мың түрлі жақсы мінез көрсең-дағы,

Кісіге сыналмаған сенбегейсің! [1, б. 114].

Не пайда, күш жоқ болса, нарлығыңнан,

Пайда жоқ, кең болмасаң, тарлығыңнан!

Көрінбеген нәрсені аламын деп,

Айырылма қолыңдағы барлығыңнан! [1, б. 115].

Тар болып жүргеннен не пайда, қолындағы бар затқа қанағат қылмай, шүкіршілік етіп, нәпсіге ермеу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 4 том. Павлодар қ.: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 113-114-115,168,204-205-206,212-213,215,226 б.

2 А.Қ. Тұрышев. Мәшһүр-Жүсіп: «түгел адам» – дін және ғылым. мақаласы

3 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 12 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. – 188,207,270 б

4 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Ит дүние. Алматы: Халықаралық Абай клубы,2008. – 38-39,58-59,60-61-62-63,65,75-76 б.

«УАҚЫТ» ҰҒЫМЫНЫҢ ҮЙ ЖАНУАРЛАРЫ АТАУЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

ШАДИХАН Г. Б.

магистрант, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

ф.ғ.к., профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университеті, Павлодар қ.

«Уақыт» ұғымы үй жануарлары атауларында көрініс табады. Ең алдымен, ол жануарлардың жас ерекшеліктерін, өсу сатыларын және жалпы тіршілік циклін білдіретін атаулар арқылы байқалады. Қазақ тілінде үй жануарларына қатысты қалыптасқан атаулар жүйесінде уақыт категориясының орны ерекше. Себебі малдың дүниеге келген сәтінен бастап, оның өсіп-жетілуі, көбею қабілетіне жетуі және қартаю кезеңіне дейінгі барлық өмірлік сатылары арнайы атаулармен белгіленіп отырады.

Үй жануарлары атауларындағы уақыттық мағына көбіне малдың жасына, жынысына және шаруашылықтағы қызметіне байланысты қалыптасады. Мысалы, төлдің дүниеге келуі, оның біртіндеп өсіп-жетілуі, жыныстық жағынан жетілуі, төл беру мүмкіндігіне ие болуы, қартайған кезеңі – мұның барлығы белгілі бір уақыт аралығын білдіретін атаулар арқылы көрініс табады. Мұндай атаулар жануардың табиғи даму кезеңдерін нақты сипаттап

қана қоймай, сонымен қатар халықтың мал өсірудегі тәжірибесін, тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылық дағдыларын да аңғартады.

Қазақ халқының дәстүрлі мал шаруашылығында малдың жас кезеңдерін дәл ажырата білу маңызды болғандықтан, әрбір жас мөлшеріне сәйкес дербес атаулар қалыптасқан. Бұл атаулар тек малдың нақты жасын көрсетіп қана қоймай, оның физиологиялық күйін, өнімділік деңгейін және шаруашылықтағы маңызын да білдіреді. Осыған байланысты үй жануарлары атауларында уақыт ұғымы тек хронологиялық көрсеткіш ретінде ғана емес, малдың өмірлік кезеңдерін, даму деңгейін және шаруашылықтағы рөлін айқындайтын маңызды семантикалық белгі ретінде танылады.

Үй жануарларының ішінде жылқы қазақ халқы үшін ең қасиетті және кең тараған мал болып саналады. Д. Бабаевтың айтуынша: «Қазақтар үшін жылқы – малдың асыл тастай көркі, барлық сұлулық атаулының жиынтығы... Жылқыға деген қазақтардың ықыласы тіпті олардың аталуынан-ақ көрініп тұр» [1, 18-б.]. Қазақтар жылқыны *құлын*, *жабағы*, *тай*, *байтал*, *құнан*, *дөнен*, *дөнежін*, *бесті* және басқа да атаулармен айырады. Бұл мысалдардан көрініп тұрғандай, жануардың нақты жас мөлшері мен жынысы дифференциалды белгі ретінде қолданылады, ал жыл санаудың бастауы – дүниеге келген сәті. Мысалы: *жабағы* – алты айдан бір жасқа дейінгі жылқы төлі; *тай* – бір жастан асқан, екі жасқа толмаған жылқы; *байтал* – екі мен үш жас аралығындағы құлындамаған жас ұрғашы жылқы; *дөнен* – төрт жасар еркек жылқы т.б.

С.Қ. Самұрат еңбегінде А.М. Щербактың түркі тілдес халықтардың үй жануарлары мен жабайы хайуанаттарды атау ерекшеліктері туралы зерттеу материалдары ұсынылған. Онда көне және қазіргі түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ тіліндегі «*тай*» сөзінің семантикасына қатысты пікір келтіріледі: «Көне түркі тілдерінде жылқының жас төлін атауда екі түрлі сөз – «*тай*» және «*құлын*» – қолданылған. «*Тай*» сөзі қазіргі мағынасына қарағанда кеңірек қолданылып, бір жастан үш жасқа дейінгі жылқыны білдіретін болған. Ал «*құлын*» сөзі кез келген бір жасқа дейінгі төлге қатысты пайдаланылған. Кей жағдайларда тайдың орнын «*ат*» сөзі алмастыра алған» [5, 14-б.].

Бұл мәліметтен байқағанымыздай, көне түркі тілінде жылқы малы екі атаумен ерекшеленген: «*тай*» және «*құлын*». *Құлын* – бір жасқа дейінгі жылқы төлі, ал *тай* қазіргі мағынасына сәйкес келмей, кейде құлынға жақын немесе тіпті атпен алмастырылған.

Үй жануарларының төлін атауда белгілі бір параллелизм байқалады. Мысалы, *дөнен*, *құнан*, *дөнежін*, *құнажын* сияқты атаулар тек үш-төрт жас аралығындағы жылқыны емес, ірі қара малдың жас мөлшерін де білдіреді. А.М. Щербак бұл ерекшелікті сөздер құрамындағы моңғол тілінен енген *гу-*, *до-* сан есім түбірлерімен байланыстырады. Мысалы, *гүнан* – үш жасар жануар, *дорон/донажын* – төрт жасар жануар.

Қазақ тілінде ірі қара малдың жасын көрсету үшін әртүрлі атаулар қолданылады: *тана* – бірден екі жасқа дейінгі сиыр малы; *тайынша* – бір жасқа дейінгі төл; *өгізше* – бір жарым–екі жас аралығындағы жас өгіз; *торпақ*, *баспақ* – алты айдан бір жасқа дейінгі бұзау; *бұзау* – алты айға толмаған сиыр төлі.

Ешкінің жас ерекшелігіне қарай келесі атаулар қолданылады: *туша* – бір жасар ұрғашы ешкі немесе өткен жылғы лақ; *шыбыш* – бірден екі жасқа дейінгі ұрғашы ешкі; *серкеш* – бірден екі жасқа дейінгі тарттырылған еркек ешкі; *теке* – екі жастан асқан піштірілмеген еркек ешкі; *лақ* – алты айға дейінгі төл.

Қой малының жасына қарай атауы: *саулық* – үш жасар ұрғашы қой; *тұсақ* – бірден екі жасқа дейінгі ұрғашы қой; *тоқты* – алты айдан асқан төл; *ісек* – екі жасар еркек қой; *марқа* – есейген, ересек қозы. Сонымен қатар қазақ тілінде қойды сөз тіркесімен сипаттап та атайды. Мысалы, В.В. Радлов бойынша, екі жасар қой – ісек қой, үш жасар – құнан қой, төрт жасар – дөнен қой [4, 26-б.].

Төрт түлік малдың ішінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде ерекше орын алатын малдың бірі – *түйе*. Қазақ тілінде түйе малының жасына, жынысына, тұқымына және шаруашылықтағы қызметіне байланысты қалыптасқан атаулар өте көп. Мұндай атаулар халықтың мал шаруашылығымен тығыз байланысты өмір салтының, тәжірибесінің және бай тілдік қорын көрсетеді. Мысалы, *бура* – шағылысқа түсетін еркек түйе, яғни аталық түйе; *бота* – бір жасқа дейінгі түйе төлі; *буыршын* – аруана мен үлектен туған төрт жасар жас бура; *тайлақ* – бір жастан екі жасқа дейінгі түйе төлі т.б.

Қазақ және моңғол тілдеріндегі түйе атауларын арнайы зерттеген ғалымдардың бірі – А. Жақыпов [2]. Оның еңбегін белгілі бір дәрежеде түйетануға арналған түсіндірме сипаттағы ғылыми сөздік ретінде қарастыруға болады. Бұл зерттеуде түйе атаулары жас ерекшелігіне, жынысына, тұқымдық белгілеріне қарай жүйеленіп берілген. Мәселен, *атан* – бес жастан асқан, күш көлігі ретінде пайдаланылатын, піштірілген қос өркешті түйе; *атанша* – үш-төрт жастағы ақта етілген айыр түйе; *бесті атан* – бес-алты жас

аралығындағы айыр түйе; *дөнен атан* – төрт жастағы піштірілген еркек түйе; *құнан атан* – үш жасқа толған айыр өркешті түйенің ақтасы; *құнаншығар атанша* – екі мен үш жас аралығындағы ақта етілген түйе.

Түйе төлін білдіретін атаулар да өте көп әрі олардың әрқайсысы төлдің өсу кезеңіне байланысты нақтыланады. Мысалы, *бота* – бір жасқа дейінгі түйе төлі; *ботақан* – туғаннан кейінгі алғашқы бір-екі айдағы жас бота; *кемік бота* – бес-алты айлық, өздігінен жайыла бастаған бота; *қызылшақа бота* – мерзімінен бұрын туған әлсіз бота; *сүт бота* – әлі толықтай енесінің сүтімен қоректенетін жас бота. Мұндай атаулар түйе төлінің дамуы мен күтіміне байланысты халықтық тәжірибенің нәтижесінде қалыптасқан.

Сонымен қатар еркек түйелердің жетілу кезеңіне байланысты да әртүрлі атаулар қолданылады. Мысалы, *бесті бура* – бес жасқа толған, келеге түсетін еркек айыр түйе; *буыршын* – үш-төрт жас аралығындағы әлі толық жетілмеген еркек түйе; *бураша* – төрт жасар еркек түйе; *жас бура* – төрт жастан асқан, шағылысқа жарамды еркек түйе.

Ұрғашы түйелерге қатысты атаулар да жас ерекшеліктеріне қарай жіктеледі. Мәселен, *іңген* – бес жастан асқан, боталаған немесе боталауға дайын ұрғашы түйе; *дөнежін түйе* – төрт жасар ұрғашы түйе; *дөнежінше* – үш-төрт жас аралығындағы ұрғашы түйе; *құнан іңген* – үш жасқа толған ұрғашы айыр түйе; *тұмса түйе* – алғаш рет боталайтын немесе алғаш боталаған жас ұрғашы түйе; *іңгенше* – төрт-бес жас аралығындағы ұрғашы айыр түйе.

Түйелердің жас ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан атаулар да бар. Мысалы, *сақа түйе* – он жастан асқан ірі түйелердің жалпы атауы; *кексе түйе* – ұзақ жылдар бойы пайдаланылған, жасы ұлғайған түйе; *тоқыраған түйе* – шамамен он бес-жиырма жасқа келген, күш-қуаты әбден толысқан түйе; *шау түйе* – әбден қартайған, шаруашылық жұмысына жарамсыз болған түйе.

А. Жақыповтың сөздігі жалпы 750-ге жуық атаудан тұрады. Еңбекте түйе атаулары бірнеше негізгі бөлімге топтастырылған: айыр түйе, бота, аруана түйе, будан және асыл тұқымды нарлар. Ғалым еңбегінде түйелерді атаудың қалыптасу себептерін талдай келе, олардың басым көпшілігі малдың жасына, жынысына, сыртқы белгілеріне, тұқымдық ерекшеліктеріне және шаруашылықтағы қызметіне байланысты пайда болғанын айтады. Бұл атаулар қазақ халқының мал шаруашылығына негізделген өмір салтымен тығыз байланысты қалыптасқан тілдік бірліктер болып табылады.

Сонымен бірге олар халықтың дүниетанымын, табиғатпен үйлесімді өмір сүру тәжірибесін және ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісін айқын көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген деректерден байқалғандай, үй жануарларына қатысты атаулардың басым көпшілігінде олардың нақты жас мөлшерін білдіретін уақыт семасы айқын көрінеді. Басқаша айтқанда, мұндай атаулар жануардың өмірлік кезеңдерін уақыт тұрғысынан жіктеуге негізделеді. Бұл жүйеде уақыттың басталу нүктесі ретінде жануардың дүниеге келген сәті алынады, ал одан кейінгі атаулар оның өсу, жетілу және қартаю кезеңдеріне сәйкес қалыптасады.

Жануар өмірін осылайша кезеңдерге бөлу, ең алдымен, оның шаруашылықтағы маңызы мен пайдалы қасиеттеріне байланысты анықталады. Атап айтқанда, малдың өсіп-жетілуі, көбеюге қабілетті болуы немесе болмауы, күйлілігі, еңбекке жарамдылығы, сондай-ақ оның табиғи немесе жасанды жолмен қоректенуі сияқты белгілер маңызды рөл атқарады. Сондықтан мал атаулары тек жас мөлшерін ғана емес, оның шаруашылықтағы қызметін, өнімділік мүмкіндігі мен физиологиялық жағдайын да білдіреді.

Қазақ тіліндегі үй жануарлары атауларын арнайы зерттеген ғалымдардың бірі – Ш. Жанәбілев. Оның «Қазақша мал атаулары» атты еңбегінде үй жануарларына қатысты көптеген атаулар жүйеленіп берілген. Зерттеуші еңбегінде 344 жылқы, 193 түйе, 81 сиыр, 110 қой және 44 ешкі атауын келтіреді [1, 17–62-бб.]. Әрбір атауға түсініктеме беріп, жануарлардың жыныстық және жас ерекшеліктерін нақтылап көрсетеді.

Б. Қ. Тлепиннің ғылыми зерттеу жұмыстары мал шаруашылығына қатысты лексиканың этнолингвистикалық табиғатын қарастыруға арналған. Ғалым еңбегінде қой мен ешкі атаулары негізінде қазақ тіліндегі мал атауларының семантикалық ерекшеліктерін талдайды, қой мен ешкіге қатысты атауларды семантикалық тұрғыдан жүйелеп, олардың зоотехникалық белгілеріне сәйкес он бір топқа бөлінетінін айтады. Бұларға жасы мен жынысына байланысты атаулар; терісі мен жүнінің сапасына қатысты атаулар; сауу үдерісі мен төлді қоректендіруге байланысты атаулар; жануарлардың қозғалыс ерекшеліктері мен дауыс шығару сипаттарына қатысты атаулар т.б. белгілер жатады.

Аталған жіктеудің бірінші тобына қой мен ешкінің жастық және жыныстық ерекшеліктерін білдіретін атаулар енгізілген. Бұл топтағы бірліктер жануарлардың өсу кезеңдерін, жыныстық жетілуін

және физиологиялық жағдайын білдіреді. Мысалы, *қозы, сарыаяқ марқа, күйек қозы, қошақан, тоқты, ұрғашы тоқты, еркек тоқты, ісек (қой), тұсақ, құнақ қой, дөнен қой* сияқты атаулар қой малына қатысты қолданылса, ал ешкіге байланысты лақ, шыбыш, теке, текешік, серке, серкешік, бас серке тәрізді атаулар қолданылады. Зерттеушінің пікірінше, бұл атаулардың көпшілігі түркі тілдеріне ортақ лексикалық бірліктер болып табылады [4, 8-б.]. Мұндай ортақтық түркі халықтарының тарихи-мәдени байланыстары мен шаруашылық тәжірибесінің ұқсастығын аңғартады.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігіне қатысты деректерді жүйелеп қарастырған еңбектердің бірі – А. Қаралұлының «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы». Бұл еңбекте төрт түлік малға қатысты атаулар олардың тұқымдық ерекшеліктеріне, жас мөлшеріне және жынысына байланысты топтастырылып берілген [3, 37–40-бб.]. Мұндай жіктеу қазақ халқының мал шаруашылығындағы тәжірибесінің тілдік көрінісін көрсетіп, әрбір атаудың нақты мағыналық және функционалдық қызметін айқындайды.

Қорытындылай келе, «уақыт» және «үй жануарлары» ұғымдарының арасында тығыз семантикалық байланыс бар екені байқалады. Жануар өміріндегі уақыттың басталу кезеңі, ең алдымен, оның дүниеге келуімен байланысты. Ал екінші маңызды кезең – жануардың жыныстық жетілуі, яғни төл бере алу мүмкіндігіне жетуі және жаңа төлдің дүниеге келуі. Осы екі кезең жануар өмірінің негізгі уақыттық межелерін анықтайды.

Осылайша, «уақыт» ұғымының мазмұны жануарлардың жас және жыныс ерекшеліктерін білдіретін атаулар арқылы айқын көрінеді. Малдың әрбір жас кезеңіне қатысты арнайы атаулардың болуы қазақ халқының мал шаруашылығына негізделген өмір салтымен, табиғат пен тіршілік үдерістерін мұқият бақылау тәжірибесімен байланысты. Келтірілген мысалдар үй жануарлары атауларында уақыт категориясының тілдік тұрғыдан қалай көрініс табатынын және оның ұлттық дүниетанымдағы маңызын айқын дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бабаев Д. Қазақстан тарихы (XVI–XVI ғғ): орта мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Рауан, 1996. – 144 б.

2. Жақыпов А. Қазақ және моңғол тілдеріне ортақ түйе атаулары // Қазақ диалектологиясын зерттеу мәселелері: Жоғары оқу орнының жинағы. – Алматы, 1987. – Б. 132–151.

3. Каралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 125 б.

4. Радлов В.В. Қазақтардың малдары // Жалын. – Алматы, 1989. – №4.

5. Самұрат С.К. Представленность понятия «время» в лексико-семантических группах русского и казахского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2002. – 25 с.

АЙТЫСТА ҰЛТ ТАРИХЫН ДӘРІПТЕУДІҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ МӘНІ

ШАЙМЕРДЕН Н. Ж.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Мақалада айтыс өнерінде ұлт тарихын бейнелеу, тарихи жадыны жаңғырту, ұлттық рух пен елдік сананы қалыптастыру үдерісі ғылыми тұрғыда талданады. Айтыстың тарихи дерек ретіндегі қызметі, оның тәрбиелік-тұлғалық мәні, тәуелсіздік дәуіріндегі ұлттық идеяны насихаттаудағы рөлі қарастырылады. Сондай-ақ дәстүрлі айтыс пен қазіргі айтыс ақындарының тарихи тақырыптарды игеру ерекшеліктері салыстырыла талданады.

Қазақтың ауыз әдебиеті жүйесінде айтыс — халықтың тарихи санасы мен рухани болмысын бейнелейтін ең әлеуметшіл жанрлардың бірі. Айтыс тек сөз сайысы ғана емес, ғасырлар бойы жинақталған ұлттық тәжірибенің, тарихи оқиғалардың, елдік мұраттың көркем шежіресі. Ғалымдар айтысты «халықтың ауызша тарихы», «поэтикалық жылнамасы», «ұлт рухының мінбері» деп бағалаған М. Әуезов [1] пен С. Мұқанов [2]. Осы тұрғыдан қарағанда, айтыстағы ұлт тарихын дәріптеудің тағылымдық мәнін ашу – ұлттық мәдениеттану, фольклортану, поэтика және тарихи сананы зерттеудің маңызды бағыты.

Айтыс ежелгі дүниетанымнан бастап бүгінгі қоғамдық құбылыстарға дейінгі аралықтағы тарихи оқиғаларды, ел басынан өткен кезендерді жаңғырта отырып, ұлттың тарихи жадын сақтайды. Ш. Уәлиханов айтыс туралы: «Қазақ поэзиясында халықтың өмірі мен тарихының ізі бар» деп атап өтеді [3].

Халық арасындағы оқиғалар, руаралық тартыстар, отаршылдық кезең, ел ішіндегі дау-жанжалдар – бәрі айтыс арқылы көркем тілмен жеткізілген. Мысалы: Біржан мен Сара айтысында Арқа мен Жетісу этнографиялық дәстүрлері, жер дауы мен руаралық қатынастар көрініс табады; Құлмамбет пен Жамбыл арасындағы айтыста қазақтың мыңжылдық тарихына шолу жасалып, батырлар, билер, әулиелер есімі тізбектеледі; Сүйінбай айтыстарында жоңғар шапқыншылығы, ел қорғау идеясы, Абылай дәуіріне қатысты деректер беріледі.

Ә. Диваев, А. Янушкевич, В. В. Радлов еңбектерінде айтыстар этнографиялық, тарихи дерек ретінде құнды екені атап көрсетіледі. Айтыс мәтіндері арқылы:

- дәстүрлі басқару жүйесі,
- жер қатынастары,
- әлеуметтік топтар,
- ру құрылымы,

– тұрмыс-салт ерекшеліктері сияқты ұлт тарихына қатысты маңызды мәліметтер анықталады.

Айтыстағы тарихи дерек әрқашан поэтикалық сипатқа ие болғанымен, ол халықтың дүниетанымындағы тарихи шындықты бейнелейді.

Айтыста ұлт тарихын дәріптеу – жас ұрпақты елжандылыққа, отансүйгіштікке баулудың маңызды тетігі. Айтыс ақындары көбіне:

- ерлік,
- бірлік,
- адалдық,
- намыс,
- жер қорғау идеяларын көтереді.

Бұл – қазақ дүниетанымындағы рухани-адамгершілік қағидаларды ұрпақ санасына сіңірудің көркем жолы.

Мысалы, Сүйінбайдың Тезек төреге айтқаны:

Өзіндей хандар тұрғанда,
Елді кім сақтап қалады? [4]

– деген жолдар биліктің жауапкершілігін әрі ел алдындағы моральдық міндетін көркем түрде көрсетеді. Айтыста ел бірлігін сақтаған, жер қорғаған, ғылым-білімге үлес қосқан тұлғалар жиі аталады. Мысалы, қазіргі айтыста Кенесары, Наурызбайдың ерлігі, алаш зиялыларының мұрасы, Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің даналығы жаңа интерпретацияда көрініс табады. Бұл – ұлттық

пантеонды қалыптастырудың маңызды тетігі. Тәуелсіздіктен кейін айтыс қоғамдық пікірдің еркін мінберіне айналды.

Жер, тіл, дін, руханият, тарихи әділет мәселелері кеңінен жырланды. XX ғасырдың соңында айтыс ақындары бұрын жабық тақырыптарды батыл көтере бастады:

- ашаршылық,
- репрессия,
- Алаш арыстары,
- ұлттық жадтың үзілуі,
- отарлық зардаптар.

Ақын Аманжол Әлтайдың Жүсіпбек Аймауытұлына арналған жолдары:

Жүсіпбектей тұлғасын жоғалтқан ел,
Жоғалтқанын таппаса – сөрлаған ел[4]

– тарихи әділдікті қалпына келтіруді дәріптейді. Балғынбек Имашев, Ринат Зайытов, Айнұр Тұрсынбаева, Жандарбек Бұлғақов сынды айтыскерлер ұлттық тарихты жаңа мазмұнмен жырлап, қоғамдық ойға қозғау салды.

Жер мәселесі, ұлттық қауіпсіздік, тіл саясаты сияқты тақырыптар тарихи сабақтастықпен байланыстырылып беріледі. Бұл айтыстың жалпыхалықтық тарихи сана қалыптастырудағы рөлін күшейтті. Айтыста тарихты бейнелеудің көркемдік құралдары:

- эпикалық пафос,
- тарихи аналогиялар,
- бұрынғы батырларды үлгі ету,
- метафоралық уақыт қабаттастыру,
- символдық кейіптер,
- ұлттық рәміздерге сүйену.

Қазіргі айтыста «Ақтабан шұбырынды», «Желтоқсан», «Алаш мұрасы» сияқты ұлттың тарихи жадында сақталған ұғымдар көркем метафоралық мәнге ие болды.

Бұл тәсілдер айтыс поэтикасына тарихи тереңдік береді. Айтыс – қазақ халқының тарихи санасын, елдік мұратын, рухани тәжірибесін жеткізетін бірегей көркем-әлеуметтік феномен. Айтыста ұлт тарихын дәріптеу:

- халықтың тарихи жадысын жаңғыртады,
- жас ұрпақтың ұлттық рухын тәрбиелейді,
- тарихи сабақтастықты сақтайды,
- ұлттық идея мен елдік құндылықтарды нығайтады.

Тәуелсіздік кезеңінде айтыс тарихи әділетті қалпына келтірудің, ұлттық идентичностьты бекемдеудің, қоғамдық санаға ықпал етудің пәрменді құралы ретінде жаңа деңгейде дамуда.

Сондықтан айтыстағы тарихи тақырыптарды зерттеу – ұлттық ғылым үшін де, рухани жаңғыру үшін де өзекті бағыт.

Тәуелсіздік кезеңінде ұйымдастырылып келе жатқан ақындар айтысының басты арнаның бірі – ұлт тарихында өшпес із қалдырған ұлы тұлғаларды жаңғырып, олардың мұрасын жаңа идеологиялық мәнде қайта таразылау. 1991–2001 жылдар аралығындағы алғашқы онжылдықта батырлар, билер, шешендер мен абыздар есімін халық жадында қайта жаңғырту үдерісі кеңінен өріс алды. Айтыс сахнасында тарихи тұлғаларға тағзым ету, олардың елдік істерін үлгі тұту – қоғамдық сананың ұлттық негізде жаңаруына серпін берді.

Ұлт үшін қызмет еткен қайраткерлерді дәріптеу арқылы Тәуелсіз Қазақстан өзінің рухани-идеологиялық әлеуетін күшейтіп қана қойған жоқ, сонымен қатар жастардың бойында патриоттық сезім мен отансүйгіштік сана қалыптастыруда айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді. Тәуелсіздік ұғымының шынайы қадір-қасиетін жас ұрпақтың жүрегіне сіңіру – тек дәстүрлі мәдени мұраларды, соның ішінде айтыс арқылы өрнектелген тарихи жадыны терең әрі жүйелі түрде насихаттау арқылы мүмкін болатыны айқын. Айтыстағы ұлттық тарихты тұлғалар арқылы тану – рухани сабақтастықтың мызғымас арқауы болып табылады.

Бабалар мұрасындағы ерлік дәстүрінің ұрпақ санасында үзілмей жалғасуы – айтыс өнерінің ең маңызды тақырыптарының бірі. Отаршылдықтың сан қилы зобаланын бастан өткерсе де, қазақ халқының бойындағы батырлық рухтың, қайсар мінездің сарқылмағанын айтыс ақындары өршіл жырларымен дәлелдеп келеді. Айтыстың табиғатына тән өрлік, елдік мінездің айқын көрінісі де – осы тарихи жадыны тірілту, рухани қуатты жаңғырту. Дәулеткерей Кәпұлымен айтысқан сәтінде Оразалы Досбосынов мұны ерекше леппен, әсерлі тілмен жырлайды. Ол Исатай мен Махамбеттің, Кенесары мен Наурызбайдың, Бабатайұлы Дулаттың, сондай-ақ Желтоқсан құрбандары Қайрат, Ләззат, Сәбит, Ерболдардың ерлігін бір арнаға біріктіре отырып, ұлт тәуелсіздігі жолындағы күрестің тарихи сабақтастығын терең жеткізеді:

..Кешегі ер Исатай, Махамбеттер,
Кенесары, Наурызбай халқымыздың
Азаттығы жолында әділ өлген.
Отаршылдық саясатқа қарсы шығып,

Бабатайұлы Дулат бабам өлген.
Қазақ қайтсе азат ел болады деп,
Өз көрін өлеңменен қаза берген.
Желтоқсанда өспірім өрен жастар,
Елім деп ит қорлықта далада өлген.
Қайрат, Ләззат, Сәбит, Ерболдардай,
Халықтың бағына Алла бала берген... [5, 74 б.].

Ақын осы жолдар арқылы ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихи желісін біртұтас рухани арнаға біріктіріп, бұрынғы батырлар дәстүрі Желтоқсан қаһармандарына дейін үзілмей жеткенін айқын көрсетеді. Мұндай көркемдік және тағылымдық мазмұн айтыс жырларында жиі кездеседі, әрі халықтың тарихи санасын жаңғыртуда үлкен қызмет атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 2 Мұқанов С. Айтыстар. – Алматы: Жазушы, 2005.
- 3 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985.
- 4 Қазақстан айтыстары. 3 томдық. – Алматы: Жазушы, 2001.
- 5 Қазіргі айтыс. – Астана: Күлтегін, 2004. 2-кітап. – 312 б.

АЙТЫСТЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫ МЕН ТАБИҒИ БОЛМЫСЫ

ШАЙМЕРДЕН Н. Ж.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Айтыс – қазақ ауыз әдебиетіндегі ең көне әрі өміршең жанрлардың бірі. Ол тек поэтикалық жарыс қана емес, халықтың дүниетанымын, әлеуметтік ой-санасын, мәдени кодын сақтап тұрған рухани феномен. Айтыстың тегі мен табиғатын ғылыми тұрғыда ашу – оның фольклорлық-этнографиялық, тарихи, эстетикалық қабаттарын кешенді қарастыруды талап етеді. Айтыс өнері туралы алғашқы деректер XIX ғасырдағы ағартушы ғалымдар еңбектерінде көрінсе, XX ғасырда ғылыми сипатта жүйелі зерттелді.

Соңғы онжылдықтарда айтысты мәдени антропология, поэтика, дискурс теориясы тұрғысынан қарастыру үрдісі күшейді.

Айтыс – тамыры тереңге баратын, ежелгі салт жырларынан бастау алған синкретті құбылыс. Ғалымдар айтыстың арғы тегін бақсылық

сарындармен, жар-жар, бәдік, қыз бен жігіт айтысы тәрізді ғұрыптық поэзия үлгілерімен байланыстырады.

Ш. Уәлиханов айтысты «халықтың мінезі мен ақыл-ойының айнасы» деп атап, оның қоғамдық мәнін ерекше бағалаған [1]. Ал В. В. Радлов қазақтардың суырып салмалық қабілеті мен бейнелі сөйлеу өнерін жоғары қоя отырып, айтыстың импровизаторлық сипатын түркі халықтарына тән басты ерекшелік ретінде сипаттаған [2].

Архаикалық дәуірдегі айтыс үлгілері көбіне магиялық сипатта болып, жын-шайтаннан арылу, науқасты емдеу, табиғат күштерімен «келіспеу» мақсатында айтылған. Мысалы, бәдік айтысында ауруды қуалау идеясы ұжымдық магиялық әрекетпен сабақтасқан. Бұл кезеңдегі айтыс – негізгі қызметі ритуалдық тазару, сақтандыру болған сакралды сөз формасы.

Айтыстың жанр ретінде айқын көрінуі XVIII–XIX ғасырларға сәйкес келеді. Бұл уақытта айтыс синкреттік сипаттан ажырап, әлеуметтік идея мен жеке ақын тұлғасын танытатын поэтикалық жарыс формасына айналды.

XIX ғасырдағы Базар, Шөже, Орынбай, Біржан мен Сара, Үкілі Ыбырай мектебі қалыптасқан кезең айтыстың алтын ғасыры саналады. Бұл тұста айтыс қоғамдық мәселелерді көтерудің, халық арасындағы дау-шарды реттеудің, ұлттық болмысты танытудың пәрменді құралы болды.

XX ғасырдың алғашқы жартысында А. Байтұрсынов, М. Әуезов, Х. Досмұхамедұлы айтыстың жанрлық табиғатын ғылыми негізде сипаттай бастады. М. Әуезов айтысты «қоғамды қозғайтын әлеуметтік поэзия» деп бағалай отырып, оның импровизаторлық негізін, құрылымын, диалогтық формасын арнайы талдаған [3].

Айтыстың басты белгісі – импровизация. Ақынның дайын мәтінсіз, белгілі бір қалыпсыз, сәттік шабытпен сөйлеуі оның көркемдік табиғатын анықтайды. Суырып салмалыққа:

- жылдам ойлау,
- тілдік икем,
- логикалық құрылым,
- поэтикалық жинақылық пен экспрессия сияқты қасиеттер тән.

Айтыс – диалогқа негізделген поэтикалық жанр. Қарсыластар арасындағы сөз қайшылығы, пікір қақтығысы оның композициялық өзегін құрайды. Бұл ерекшелік айтысты монологтық фольклор жанрларынан даралап, оның драмалық табиғатын айқындайды.

Айтыс поэтикасының негізгі құралдары:

- метафора, эпитет, тенеу, ирония, сарказм;

– халықтық тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер;
– аллитерация, ассонанс, ырғақтық үндестік;
– шешендік тәсілдер (антитеза, риторикалық сұрақ, параллелизм).

Айтыс ақыны көркемдік амалды бір мезетте таңдайды, бұл суырып салмалық өнердің интеллектуалдық жүктемесін көрсетеді. Айтыстағы образдылық пен көркемдік тәсілдің айқын көрінісін төмендегі жолдардан байқауға болады. Мысалы, Біржан мен Сара айтысынан:

«Асыл сөздің жібектей есілгенін,
Сенің сөзден өрнек қып кесілгенің.
Қара бұлттай тұнжырап келгенімде,
Көңілімді ай мен күндей шешілгенін...»

Бұл шумақта айтыстың көркемдік табиғатын айқындайтын бірнеше тәсіл қатар өрілген:

Метафора: «асыл сөздің жібектей есілуі», «сөзден өрнек кесуі» – ақын сөзін материалдық затпен салыстыра отырып, оның нәзіктігі мен шеберлігін бейнелейді.

Теңеу: «қара бұлттай тұнжырау» — көңіл-күйді табиғат құбылысымен салыстыру арқылы эмоционалдық әсер күшейеді.

Антитеза: «қара бұлт» ↔ «ай мен күндей шешілу» – қараңғылық пен жарықтың қарама-қарсы қойылуы ақынның ішкі толғанысын драмалық түрде ашады.

Поэтикалық ырғақ: аллитерация мен ішкі ұйқастар сөйлемнің музыкалылығын арттырады. Бұл мысал айтыстың тек сөз жарысы емес, жоғары поэтикалық деңгейдегі өнер екенін дәлелдейді: импровизация үстінде туған жолдардың өзі күрделі образдық жүйеге, терең эмоционалды әсерге, эстетикалық үйлесімге ие.

Айтыстың көркемдік болмысы оның табиғи импровизациялық қуатымен тікелей сабақтас. Тұлпар шабысындай екпінді сөз, тосын ой мен тапқыр теңеу – айтыс эстетикасының басты өзегі. Айтыстағы көркемдік, ең алдымен, тілдің поэтикалық икемділігінен көрінеді. Ақын сөзді санада әп-сәтте қорытып, оны ұтқыр образға айналдырады. Теңеу, метафора, эпитет, кейде гипербола мен литота қатар өріліп, тындаушыны бірден еліктіретін әсем бейнелер туады. Мәселен, қарсыластың мінін әжуалау немесе қоғамдағы кемшілікті әшкерелеу үшін айтыскер өткір ирония, сарказм, ал әлеуметтік проблема көтергенде публицистикалық леп, пафос пайдаланады. Айтыстың көркемдік табиғатында суырыпсалмалық пен жазба дәстүр элементтері қатар тоғысып, құрылымдық тұтастыққа қызмет

етеді. Сондай-ақ айтыста музыкалық-саздық ырғақтың рөлі зор: домбыра қағысы мен ақын дауысының әуезі мәтінді тек поэтикалық туынды емес, көпқабатты эстетикалық әрекетке айналдырады. Сондықтан айтыс – поэзия мен сахналық өнер, сөз бен музыка синтезі ретінде ұлттық көркем ойдың ең жарқын өрнегін танытатын феномен.

Айтыста:

- этникалық код,
- дәстүрлі таным,
- моральдық-этикалық ұстаным,
- елдік идеялар,
- әлеуметтік әділдік сұранысы айқын көрініс табады.

Сол себепті айтыс – ұлттық идеологияның табиғи формасы, халық үнінің тікелей көрінісі.

Айтыс ежелден:

1) Қоғамдық бақылау құралы болды. Ел ішіндегі әділетсіздік, кемшілік, басқару олқылықтары ашық айтылды.

2) Тәрбиелік мәнге ие. Адамгершілік, бірлік, елдік қасиеттер дәріптелді.

3) Жеке тұлғаның дарынын танытты. Айтыс арқылы талай ақын халыққа танылды.

4) Ұлттық мұраны сақтау мен жаңғыртудың тірегі болды. Тіл, дәстүр, фольклорлық образдар тұрақты дамып отырды.

Тәуелсіздік дәуірінде айтыс қоғамдық пікір қалыптастырудың маңызды алаңына айналды. Жер, тіл, дін, ұлттық болмыс, әлеуметтік әділет мәселесі айтыстың өзегіне айналды.

Айтыс жайлы ғылыми пікірлерді бірнеше кезеңге бөлуге болады:

1. XIX ғасыр–XX ғасыр басы: Ш. Уәлиханов, В. В. Радлов, А. Янушкевич, Ә. Диваев – этнографиялық сипаттағы алғашқы деректер.

2. XX ғасыр: А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов – айтыстың жанрлық табиғатын, құрылысы мен көркемдігін ғылыми жүйеге келтіру.

3. Кеңестік кезең: айтыстың идеологиялық мәнін, әлеуметтік қызметін талдау.

4. Тәуелсіздік кезеңі: Б. Әзібаева, Б. Момынова, Т. Әсемқұлов, Қ. Әбдәзұлы және өзге зерттеушілер айтысты дискурс, мәдени феномен, ұлттық идеология тұрғысынан қарастырды.

Айтыс туралы зерттеулердің өсуі оның мәдени-әлеуметтік маңызын арттырды әрі фольклордан қоғамдық институт деңгейіне көтерілгенін көрсетеді.

Айтыс – қазақ халқының ежелден қалыптасқан поэтикалық жүйесін, сөз өнерін, ұлттық рухани дүниетанымын жинақтаған айрықша жанр. Оның тегі архаикалық салт жырларымен сабақтасса, табиғаты импровизацияға, диалогтық құрылымға және көркем сөз бәсекесіне негізделген. Айтыс тек поэзия формасы емес, әлеуметтік ой-сана, ұлт руханиятының ажырамас бөлігі, қоғамдық пікірдің жаршысы.

Зерттеу айтыстың тарихи дамуын, жанрлық жүйесін, көркемдік ерекшеліктерін және әлеуметтік қызметін жан-жақты қарастырудың әлі де маңызды екенін көрсетеді.

Мәдениет пен коммуникацияның жаңа түрлері пайда болған қазіргі уақытта айтыстың табиғатын заманауи ғылым тұрғысынан зерделеу өзекті болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985.
2. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири. – СПб., 1870.
3. Әуезов М. Айтыс өлеңдері // Айтыс. – Т.2. – Алматы: Жазушы, 1965.
4. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.
5. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991.
6. Мұқанов С. Айтыстар туралы // Айтыс. – Т.1. – Алматы: Жазушы, 1965.
7. Көпейұлы М.Ж. Қазақ фольклоры: ауыз әдебиеті үлгілері. – Алматы: Алаш, 2006.
8. Әбдезұлы Қ. Қазіргі айтыс және ұлттық идеология мәселелері.
9. Медеу Б. Айтыс – жауынгер жанр. – Алматы, 2015.
10. Жармұхамедұлы М. Айтыс және суырып салма өнер. – Алматы, 2004.

ОРАЛХАН БӨКЕЙДІҢ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ РОМАНТИКАЛЫҚ ШЫНДЫҚ

ШОПАНОВА Г. И.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, «М. Горький жалпы орта білім беру мектебі»КММ, Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Оралхан әңгіме, повестерінде асқақ рух, биік адамгершіліктің отын лаулата жағады. Озғын мен тозғынды, өрелі мен өресізді, жауыздық пен мәрттікті, тобық шалмас тайыздық пен тереңдікті, өткінші мен өмірлікті қатар дамыта отырып, күнге шыжғырып, аязға қариды. Жүрегінді шымырлатып, жүйкенді ширықтыратын шындыққа не жетсін. Бөкей тек шындықты, онда да көңіліне бір елі қаймақ түсіретін зала таңдағы мұнарлы, романтикалы шындықпен баурап алады, көзіне жас тұнып, көкірегіне шер байланады. Адамның жанын мұң тазартады. Мұнның аяғы күреске, даналыққа өріс ашады. Ойланған адам дертсіз болмайды. Ақыл дерті -есу, тазару. Оралхан не жазса да, қанымен, жанымен жазған. Очерктің өзіне ол жаңа леп, әр қосып, көркем шығарма деңгейіне көтерген. Қайда да бояуы, эмоциясы, ағысы, өрісі - жалпы Бөкей стилі айдан анық, құс жолындай сайрап жатыр. Заман талабын онан жетік ұғынған, ілескен қаламгер екеу болса - бірі, жалғыз болса өзі. Құдай дарытқан, төгіліп тұрған тілі, ешкімге ұқсай бермейтін мінезі, интонациясы, эрудициясы, есіле сөйлейтін шешендігі, лирикалық шалқымалары, әдібі анық, иінің қанығы оны ешқашан тұйыққа тірмей, шүйгін өріске жетелеп отырады. Журналистік кәсіптің шырағын жиырма жасында жағып, Большенарым аудандық «Еңбек туы», облыстық «Коммунизм туы», «Лениншіл жас», «Жұлдыз», «Қазақ әдебиеті» басылымдарының қатардағы әдеби қызметкерлігінен бас редакторына дейінгі 30 жыл, оны жазу өнерінің атжалында ойнатқаны жұртқа мәлім. Онда елі дүние жоқ, буырқанып, бұрсанып, ойнақшып, аунап-төңкеріліп жатқан мәңгі қозғалыстағы әлем, ағыс бар. Шығармаларындағы романтикалық сарын, сөзді қызықтау, тегілте баяндау сол толқынды қуған толықсып тұрған жайсаң табиғаттың, көзде, жүректе тұнған ғашықтық тілін тілсіз тілмен жырлаған әлем қойнауына енесін [1.336.].

Адам табиғатында, табиғаттың өзін көру, сезіну үшін ақын жүрек, сыршыл да сезімтал көкірек, жан-дүние қажет. Оралхан ол жағынан жарлы болып жаратылмаған, өнердегі алғашқы адымы өлең жазудан басталған. Замандастарының естеліктеріне

үнілгенде, Оралханның ішімдікке әуестігі болмаған, соның өзінде үнемі алпыс екі тамыры алаулап, жауар бұлттай түнеріп, толқып үнемі шабыт үстінде жүрген. Байқап, байыптағанда, Оралханда шабытсыз бірде бір дүние кездеспейді. Уақыт, дәуір толғағы Оралханды толғандырса, толғанып кеткенде ол сол заманға дәру боларлық толымды туындыларын құйындай үйірілген шабыт үстінде төгіп тастап отырыпты. Ұлтын сүйген, Отанын сүйген намысшыл, сезімтал, секемшіл жүрек өзі өмір сүрген, жақсы-жаманды Қызметтерін атқарған қоғамға көзсіз табынбай, коммунистидеология аузына қақпақ қойып, кейде қуатты қаламды қантаруға мәжбүр еткен шақта да ебін тауып, жанын жегідей жеген, халықтың басынан төніп, тұқырып тұрған трагедияларды орайын келтіріп, тұспалмен, аллегориямен орап, ойлы жанның көкірек көзімен сезінуіне мүмкіндік жасады. «От басындағы екеу», «Біз қандаймыз осы?», «Мезгіл әуендері», «Жұлдыз жауған түндер-ай», «Табиғат-өмір-адам», «Ұйқым келмейді», «Жылылық» мақалалары бейнелі, астарлы, әшекейлі фразеологизмдермен жасанып, оранып, ғылыми дерек көздері көкірек құлағына сіңіп, көбесі сөгілмей жатқан, кейбіреулерді айтуға жүрексіндіріп жүрген үлкен проблемаларромантикалық атаулар желегін жамылған тақырыбымен-ақ оқырманға шашып-төгілмей жетіп, эстетикалық, философиялық, психологиялық, танымдық мәні күшті, көусары жүрекке шымырлай сіңіп, «Біз қандаймыз өзі?» деген намысынды қоздыратын уытты сұраққа жауап іздетеді. Бөкей - заман келбетін адам келбетінен іздейтін нәзік суреткер [2. 23б.].

Оралхан Бөкей – Кеңес кезіндегі ескі әдебиетіміздің жаңаша жаза бастаған жазушысы. Ол шығармаларында реалистік, романтикалық, мифтік желіні қолдану арқылы оқырманын таңғалдыра алды. Жазушы өз ортасының шындығын, туып-өскен жерінің тамаша суретін, қарапайым халқының тұрмыс-тіршілігін керемет бейнелеп жазған. Жалпы, адамды ардақтау, адам психологиясын терең зерттеу – Оралхан Бөкей шығармаларының негізгі тақырыбы десе де болады.

Жазушы «Апамның астауы» әңгімесінде әйел баласын қазақ елінің қасиеті ретінде көрсете білген. Ол қазақтың этикалық, этнографиялық, тіпті археологиялық байлығының негізін әйел бейнесімен байланыстырады. Әңгіменің барысында «Апам менің...» деген тіркестің бес рет қайталануы - анаға деген сағыныш ғана емес, ұлттық салт-дәстүріміздің айнасы іспетті аналарымыздың сиреп бара

жатқандығы толғандырған. Автор «Адам өмірі де қаңсыған астау секілді қаңсып қалады екен-ау» деген түйінді жасайды [3. 53-б.].

Мазмұн тереңдігімен, идея сонылығымен ерекше көзге түскен «Терісаққан», «Бура», «Қамшыгер», «Кербұғы» атты шығармалары. Бұл әңгімелер қоғамға, өмірге, табиғатқа көзқарасы тұрғысынан баяндалғандықтан, философиялық ой-тұжырымдарға елеулі орын берілген. Әңгіме барысы авторлық ой, кейіпкер монологы арқылы өрбиді. «Терісаққан» - Кеңес дәуіріндегі қазақ халқының «трагедиялық хал-күйін» көрсететін әңгіме. Мұнда ешқандай кейіпкер де, тартыс та жоқ. Өткенге көз жіберу арқылы тоқырау жылдарындағы қазақ халқының ата-баба дәстүрінен айырылып бара жатқанын тебірене жазады. Кез келген шығармасында жазушы адам жандүниесіндегі күйзелісті кейіпкер сөзімен көрсете білген. Сенека «Уағыз айтып, жақсылыққа жетелеуден гөрі, өнеге арқылы үйреткен жөн» - депті. Оралхан кейіпкерлері өнеге себеді. Олардың сан қилы тағдырлары шығарма бетінде тарамдана жол артып, жақсылық пен жамандық, ездік пен ерлік, қоғамдық борыш пен тоғышарлық, дарқандық пен дүниеқоныздық шығарма арқауындағы іштейгі тартысұмтың күшейтіп, санадағы Қайшылықтарды тереңдете түседі. Рухани адамшылық тартыстар кейіпкерлерді ойлантуға, «біз не үшін өмір сүреміз, өмір сүрудегі мақсат не, біз қалай өмір сүруіміз қажет, қайткенде адам қалалы адам болып, біз осы кіміз?» - тәрізді жалпы адамзатты мазалап жүрген сауалдарға өз төңірегіндегі қайнап жатқан өмірден жауап іздеген. «Қайдасың, қасқа құлыным», «Сайтан көпір», «Қар қызы», «Құм мінезі», «Атаукере», «Әліара», «Мұзғау», «Үркер ауып баралы» тіпті «Өз отынды өшірме» романында да сол өмірдің мені мен мазмұны саналатын салмағы зіл қара тас әлгі сауалдар алдыңнан шығады. Жауап метафоралар, перифраздар арқылы тіптен апогейіне жетел Бір мысал. «Өз отынды өшірмеде» Оспан кумүйіз талайды зарқақтырып, жылатады, тағдырмен жездесіндей ойнайды. Сол пасықтығы оны түптің түбінде өзінен зордың қақпанына түсіреді. «О да құдай пендесі, түспей кетер деймісін төңірдің құрған тезіне» (Абай) дегені айнытпай келеді [4. 58б.].

Аққа құдай жақ. Оралхан-асқақ ойларын астарлап, аллегориямен жеткізген әрі асыл арманын асқақ кейіпкерлерге айналдыра қоятын хас шебері Бөкейдің өзі: «Меніңше, көркем туындыда жалғыз ғана кейіпкер бар, ол-жазушының өзі, яғни оның айтайын, уағыздайын деген ойын арқалап жүрген кейіпкер. Жазушылық

дегеніміз - шындыққа жүгіну, ал әдебиет дегеніміз - сол шындықты шырақ алып іздеудің бірден-бір формасы» деп жазғаны бар-ды.

Демек, шындықты шырақ алып іздеу дегеніміз-жазушы суреттеп отырған ситуацияның идеялық-философиялық астарына тереңдеп еніп, негізгі айтар ойдың інжу-маржанын көзге көрсетіп, көкірекке пайымдату. «Сайтан көпірдегі» киелі сөзді айқайға, жаңғырыққа Ұластырып жүрген - кәдімгі кең етікті пенделер. Мұңсыз адам

ойсыз. Жаны ауырмаған пенде шіркіннің өзгенің де жаны мұрныныңұшына кеп қиналатынын қайдан білсін. Басы ауырмағанның-құдаймен ісі жоқ. Жақсылық істесең-жақсылық орасың. Табиғат екеш оған да оң көзбен қарап, жұмсақ алақанмен аялап, жайсандық жасасаң - өз үйін, жұтына түседі. Әңгімеде осы аксиоманы кейіпкері былайша толғайды: «Ұшқан құс, жүгірген аңды атқан сайын немесе көл, орман-тоғайды құртқан сайын - өзімізді кеміктеп, өлтіріп жатқанымызды зерделеген емеспіз. Біз

Қазір алып өткелдің аузына - «Сайтан көпірге» келіп тірелеміз. Осы пікірге табан тірету үшін Оралхан оқырманды қаншама ой пікірлер келтіреді. Оралхан Бөкейдің көптеген повестері – лиризмге толы туындылар. Бұл орайда жастықтың арманы мен інкәрлігіне толы «Қайдасың, қасқа құлыным» поэмасын атауға болады. Ересектікке жол тартқан «Елең-алаң» шығармасы да адам жанының өзгеше бір күйінен сыр шертеді. Диалог, монологтерді құруға келгенде қаламгер шеберлігі мен қолтаңбасына қатысты ерекшелігі – жазушы кейіпкерлерді әрқилы сөйлете біледі. Образды ашатын, шығарманы шындыққа жанастыратын құрал кейіпкер сөзін жазушы өте орынды қолдана білген. Бұған жазушының «Қасқа құлында» төрт кейіпкердің монолог-ойын төрт түрлі етіп ұсынғаны әдемі мысал бола алады.

Оралхан Бөкей – қазақ әдебиетінің ғана емес, күллі әлем әдебиетінің тарихынан өз орнын айшықтаған тұлға. Жазушы шығармаларында ерекше энергетика бар. Ұлтының бағына біткен жазушының шығармалары бір оқып қана қоятын шығарма емес, ізгілікке қызмет етер мәңгі туынды.

Оралхан халқының тәуелсіздігі жолында большевиктік геноцидпен арыстанша арпалысып, мұз үстінде жанған алау-Қаһарман жастарымыздың образын сомдаған «Желтоқсан желі» драмасын жаның ауырмай, жүрегін сыздамай оқи алмайсың.

Оқиғалары сонау 1953 жылғы көкек айынан, миллиондардың қанын мойнына жүктеген «халықтар көсемі» Сталин өлген күннен басталатын «Алданған ұрпақ» романы да халықтық идеяға

суарылып, қазақтың ауыр тағдырын арқау етіп, суреткерлікпен» ең ақырғы шығармаға кіріскендей, жүрегіне бастап та кеткен-ді [5. 122б.]. О. Бөкей Өмірстанға 26 жыл саяхат жасап, елін тұралатқан ақиқатты айтуға енді күн туып, өнер құралын қолына қапысыз ойнататын дер шағында бұл опасыз жалғаннан оқыс аттанып кететбарды... Оның көктемі көрікті, жазы жаңбырлы, күні алтын нұрын аямай төккен жомарт еді. Кетпені құтты диханның күзі де шырыны сорғалаған жемісті болатындығына сөз бар ма еді?.. Үлкен әдебиетке бар дауысымен айқайлап «Адам!» деп келіп, «ең әуелі Адам, Адамның тағдырын», ізгілік, адалдық, сұлулық пен асқақтықты, кеңдік, биіктік, тереңдікті нысана етіп, жербауырмай, зеңгір өнер аспанында қалықтап өткен Алтайдың ақтығын жұрт аспаннан, шуға жауған жадыраңқы күндерден жер дауылды, боранды, аптапты «ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстап, елден бөлектігі сылар күндерде көбірек іздейді. Тұлпарды, Қыранды, жолбарысты кие тұтқан халық Оралханның талантынан, мінезінен, жалпы болмысынан соларға ұқсас белгілерді көп көріп, аңсайды. Аңсатып өтер сирек бітімді ұлы бар халық бақытты, армансыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Оралхан Бөкей Таңдамалы I том О.Кенжебеков, Т.Мәмесейітов «Жазушы» баспасы 1994 жыл, - 235б
2. Оралхан Бөкей Алматы 2003 Ж.Әділбаев, - 128б
3. Жанұзақова Қ.Т. Оралхан Бөкеев прозасындағы романтизм. - Алматы:, 1999.
4. Бөкеев О. Өнерге өлердей-ақ ғашық едім. Очерктер, көркемөздер, эсселер.-Алматы: «Санат», 1995. - 304 б.
5. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: «Жазушы», 1983. - Т.2. - 456 б.

Секция 28

Дене шынықтыру мен спорттың өзекті мәселелері
Актуальные вопросы физической культуры и спорта

**ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК СРЕДСТВО АДАПТАЦИИ
ПЕРВОКУРСНИКОВ К ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ
ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ**

ЕРОФЕЕВА Р. Ж.

доктор PhD, Торайгыров университет, г. Павлодар

АБЛЕЕВ Ж. Ш.

преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

ПАНТОВА Н. А.

преподаватель-эксперт, Павлодарский педагогический университет имени
Элкей Марғұлан, г. Павлодар

Современная система высшего образования характеризуется высокой интенсивностью учебного процесса, увеличением объема самостоятельной работы студентов и необходимостью быстрой социальной и психологической адаптации обучающихся к новым условиям жизнедеятельности. Переход от школьной системы обучения к университетской образовательной среде сопровождается изменением режима дня, ростом интеллектуальных нагрузок, расширением социальной среды и повышением уровня ответственности за результаты собственной учебной деятельности. В связи с этим проблема адаптации студентов первого курса приобретает особую актуальность.

Начальный этап обучения в вузе нередко сопровождается повышенной тревожностью, снижением двигательной активности, нарушением режима сна и отдыха, а также трудностями в установлении межличностных контактов. Указанные факторы могут негативно отражаться как на состоянии здоровья студентов, так и на их академической успеваемости.

Физическая культура выступает одним из эффективных средств комплексного воздействия на организм и личность обучающихся. Регулярная двигательная активность способствует укреплению здоровья, снижению уровня психоэмоционального напряжения, развитию коммуникативных навыков и формированию устойчивой мотивации к здоровому образу жизни.

Цель исследования – определить роль физической культуры в процессе адаптации первокурсников к образовательной среде высшего учебного заведения.

Задачи исследования:

1. Рассмотреть теоретические основы адаптации студентов первого курса.
2. Определить влияние занятий физической культурой на психофизиологическое состояние обучающихся.
3. Проанализировать особенности организации физкультурно-оздоровительной деятельности в адаптационный период.
4. Оценить эффективность применения средств физической культуры в адаптации студентов.

Объект исследования – процесс адаптации студентов первого курса в вузе.

Предмет исследования – влияние занятий физической культурой на успешность адаптации первокурсников.

Методы исследования: анализ научной литературы, анкетирование, наблюдение, педагогический эксперимент, сравнительный анализ результатов.

Адаптация представляет собой сложный многоуровневый процесс приспособления личности к новым условиям деятельности и социальной среды. В педагогике и психологии адаптация рассматривается как динамический процесс взаимодействия личности и образовательной среды, направленный на достижение оптимального функционирования.

В условиях высшего учебного заведения адаптация студентов включает несколько взаимосвязанных компонентов:

- учебную адаптацию, связанную с освоением новых форм обучения, увеличением самостоятельной работы и требованиями академической ответственности;
- социально-психологическую адаптацию, предполагающую включение в студенческий коллектив, формирование новых социальных связей и развитие коммуникативных навыков;
- физиологическую адаптацию, связанную с изменением режима дня, уровнем нагрузок и особенностями образа жизни.

Первокурсники сталкиваются с рядом трудностей: недостатком навыков самоорганизации, высоким уровнем стресса, снижением физической активности вследствие длительного пребывания за учебными занятиями и использованием цифровых технологий. В

совокупности это может приводить к ухудшению самочувствия, эмоциональному выгоранию и снижению мотивации к обучению.

Следовательно, необходимы эффективные педагогические средства, способствующие комплексной адаптации студентов. Одним из таких средств является физическая культура.

Физическая культура оказывает многоплановое воздействие на организм человека и является важным компонентом формирования гармонично развитой личности. Регулярные занятия физическими упражнениями способствуют нормализации функционального состояния сердечно-сосудистой и нервной систем, повышению работоспособности и устойчивости к стрессовым воздействиям. Особое значение физическая активность приобретает в период адаптации студентов первого курса. Двигательная деятельность способствует выработке положительных эмоциональных реакций, снижению тревожности и улучшению когнитивных функций. Установлено, что умеренные физические нагрузки способствуют улучшению концентрации внимания, памяти и скорости мышления. Кроме физиологического эффекта, занятия физической культурой выполняют важную социальную функцию. Командные игры, спортивные соревнования и групповые тренировки создают условия для общения студентов, формирования дружеских связей и развития навыков сотрудничества. Это значительно облегчает процесс вхождения первокурсников в новую социальную среду.

Физическая культура также способствует развитию личностных качеств, необходимых для успешного обучения: дисциплинированности, ответственности, целеустремлённости и способности к самоконтролю. Таким образом, она выступает не только средством укрепления здоровья, но и фактором личностного роста обучающихся.

Эффективность использования физической культуры в адаптации студентов во многом зависит от организации учебного процесса. В современных условиях важным становится внедрение гибких образовательных программ, учитывающих индивидуальные особенности обучающихся.

Для первокурсников целесообразно применять следующие подходы:

- дифференциацию нагрузок с учётом уровня физической подготовленности;
- использование оздоровительных и игровых форм занятий;

– включение элементов фитнес-программ и функциональных тренировок;

– развитие командных видов спорта как средства социальной интеграции.

Особое внимание следует уделять студентам с низким уровнем физической активности или ослабленным состоянием здоровья. Индивидуализация занятий позволяет избежать перегрузок и повысить мотивацию к регулярным тренировкам.

Важную роль играет внеучебная физкультурно-оздоровительная деятельность: спортивные клубы, фестивали здоровья, туристические мероприятия и внутривузовские соревнования. Участие в подобных мероприятиях способствует формированию чувства принадлежности к университетскому сообществу и ускоряет социальную адаптацию студентов.

На основе проведённого теоретического исследования можно предложить следующие рекомендации:

- внедрение адаптационных физкультурных программ для студентов первого курса;
- расширение вариативности видов двигательной активности;
- проведение спортивных мероприятий в первые месяцы обучения;
- развитие студенческих спортивных клубов и секций;
- использование мониторинга психоэмоционального состояния обучающихся.

Комплексная организация физкультурно-оздоровительной деятельности позволяет повысить качество образовательного процесса и снизить уровень дезадаптации студентов.

Таким образом, физическая культура является эффективным педагогическим средством адаптации первокурсников к образовательной среде высшего учебного заведения. Регулярные занятия физическими упражнениями способствуют укреплению здоровья, снижению психоэмоционального напряжения, развитию социальных навыков и повышению учебной мотивации.

Внедрение адаптационных физкультурных программ позволяет ускорить процесс включения студентов в образовательную и социальную жизнь вуза. Перспективным направлением дальнейших исследований является разработка индивидуализированных программ физической активности с использованием современных цифровых технологий мониторинга здоровья и двигательной активности.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ерменова Б. А., Какибалапов С. А. Физическая культура как средство социальной адаптации студентов вуза // Вестник Alikhan Bokeikhan University. – 2022. – Т. 53. – № 2. – С. 112–118. [Электронный ресурс]. – URL: <https://vestnik.semuniver.kz/index.php/main/article/view/443> [дата обращения 26.02.2026].

2 Колесникова Р. К. Влияние физической культуры на социальную активность студентов // Вестник Карагандинского индустриального университета. – 2022. – № 2 (37). – С. 145–150. [Электронный ресурс]. – URL: <https://tttu.edu.kz/wp-content/uploads/2023/09/vestnik-kgiu-2-37-2022.pdf?utm> [дата обращения 26.02.2026].

3 Марчибаева У. С. Развитие адаптивной физической культуры и спорта в образовательной системе Республики Казахстан: педагогические вызовы и перспективы исследований // Scientific Journal of Pedagogy and Economics. – 2024. – № 2. – С. 78–86. [Электронный ресурс]. – URL: <https://journals.nauka-nanrk.kz/bulletin-science/article/view/5367> [дата обращения 26.02.2026].

4 Пальцева Е. В. Современный взгляд студентов на физическую культуру в вузе // Вестник Карагандинского индустриального университета. – 2022. – № 1 (36). – С. 96–101.

САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ДЕНЕШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ МЕТАҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУЫ

ҚАБЫЛБЕК А. Б.

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.,

СЕЙТБАТТАЛОВ М. С.

оқытушы (ассистент), Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі білім беру жүйесінде сапалы білім беру мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, білім мазмұнының жаңаруы және цифрлық технологиялардың кеңінен қолданылуы мұғалімдердің кәсіби қызметіне жаңа талаптар қояды. Бұл жағдай педагогтің тек пәндік біліммен шектелмей, оқу процесін тиімді ұйымдастыра алатын, өзгермелі жағдайларға бейімделетін және кәсіби қызметін үнемі жетілдіруге дайын маман болуын талап етеді. Сондықтан қазіргі педагогикада мұғалімнің кәсіби дамуын құзыреттілік және

метақұзыреттілік тұрғысынан қарастыру маңызды бағыттардың бірі болып отыр.

Денешынықтыру пәні мектептегі маңызды оқу пәндерінің бірі ретінде оқушылардың физикалық дамуын ғана емес, олардың денсаулығын нығайтуға, қозғалыс мәдениетін қалыптастыруға және салауатты өмір салтын дамытуға бағытталған. Осыған байланысты денешынықтыру мұғалімінің кәсіби қызметі тек жаттығуларды үйретумен шектелмейді. Мұғалім оқу процесін педагогикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырып, оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, олардың физикалық белсенділігін арттыруға ықпал етуі тиіс. Бұл міндеттерді тиімді жүзеге асыру мұғалімнің кәсіби құзыреттілігімен қатар оның метақұзыреттілігінің қалыптасу деңгейіне де байланысты.

Қазіргі тәжірибеде кейбір мұғалімдердің кәсіби қызметінде жаңа педагогикалық әдістерді қолдану, оқу процесін талдау және кәсіби рефлексия жүргізу сияқты дағдылар жеткілікті деңгейде қалыптаса бермейді. Мұндай жағдай білім беру сапасына да әсер етуі мүмкін. Сондықтан денешынықтыру мұғалімдерінің кәсіби дамуын жетілдіру, олардың метақұзыреттілігін қалыптастыру және педагогикалық қызметін жаңа талаптарға бейімдеу білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып саналады.

Осыған байланысты сапалы білім беру жағдайында денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілігін дамыту мәселесін қарастыру ғылыми және практикалық тұрғыдан өзекті болып табылады. Зерттеудің мақсаты – денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілігін дамыту ерекшеліктерін талдау және оның білім беру сапасын арттыру сапалы білім беру жағдайында денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілік деңгейін анықтауға бағытталды. Зерттеу барысында педагогикалық талдау, сауалнама әдісі және алынған мәліметтерді салыстырмалы талдау тәсілдері қолданылды.

Қазақстан Республикасында жоғары білім мен ғылымды дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында білім беру сапасын арттыру, оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін дамыту және білім беру процесіне цифрлық технологияларды енгізу жоғары білім жүйесін жаңғыртудың негізгі бағыттарының бірі ретінде көрсетілген. Бұл құжатта педагогтердің кәсіби дамуын қолдау білім беру сапасын қамтамасыз етудің маңызды шарты екені атап өтіледі [1] Ұ. М. Әбдіғапбарова педагогтердің кәсіби қызметінде негізгі мәселелердің бірі мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін

жүйелі түрде дамытуға жеткілікті көңіл бөлінбеуі екенін атап өтеді. Автордың пікірінше, педагогтің кәсіби тиімділігі тек пәндік біліммен шектелмей, өзін-өзі дамыту және педагогикалық рефлексия дағдыларының қалыптасуымен байланысты [2]. Ал Б. Сейтқалиев дене тәрбиесі саласында кездесетін негізгі мәселелердің бірі ретінде кейбір сабақтардың тек жаттығуларды орындаумен шектеліп, педагогикалық және тәрбиелік мазмұнының толық ашылмауын атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, денешынықтыру сабақтары оқушылардың физикалық дамумен қатар олардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға бағытталуы тиі екенін өз еңбегінде атап кетті [3] Шетелдік автор J. Winterton, F. Delamare-Le Deist және E. Stringfellow өз еңбектерінде кәсіби құзыреттердің құрылымын зерттей отырып, мамандарды даярлауда тек теориялық білімнің жеткіліксіз екенін атап өтеді. Авторлардың пікірінше, тиімді кәсіби қызмет үшін білім, практикалық дағдылар және тұлғалық қабілеттер өзара байланыста дамуы қажет деген тоқтамға келді [4] J. Hattie өз зерттеуінде оқыту нәтижесіне әсер ететін факторларды талдай отырып, білім беру сапасында мұғалімнің кәсіби шеберлігі шешуші рөл атқаратынын көрсетеді. Ғалымның пікірінше, оқыту процесінің тиімділігі көбіне мұғалімнің кері байланыс ұйымдастыруы мен педагогикалық әдістерді дұрыс қолдануына байланыстырады [5] Ал L. Shulman мұғалімнің кәсіби білімінің құрылымын зерттей отырып, педагогтің тиімді қызметі үшін тек пәндік білім жеткіліксіз екенін атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, мұғалім пәндік білімді педагогикалық әдістеменен үйлестіре отырып қолдана алуы тиіс екенін өз еңбегінде қарастырады [6] Осы аталған зерттеушілердің еңбегін қарастыра отырап, өзіміздің зерттеу жұмысымызды жасадық. Зерттеу нысаны ретінде жалпы білім беретін мектептердің денешынықтыру пәні мұғалімдері алынды. Сауалнама Google Forms платформасы арқылы жүргізілді. Сауалнамаға барлығы 56 денешынықтыру мұғалімі қатысты.

Сауалнама сұрақтары мұғалімдердің кәсіби қызметіндегі бірнеше бағытты қамтыды:

- 1) кәсіби рефлексия жүргізу қабілеті;
- 2) цифрлық құралдарды қолдану деңгейі;
- 3) кәсіби өзін-өзі дамытуға дайындығы;
- 4) оқу процесін талдау және жетілдіру қабілеті.

Алынған жауаптар пайыздық көрсеткіштер арқылы талданып, нәтижелер кесте түрінде жүйеленді.

Зерттеу нәтижелері денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілік деңгейі әртүрлі екенін көрсетті. Мұғалімдердің бір бөлігі кәсіби қызметінде жаңа педагогикалық әдістер мен цифрлық құралдарды белсенді қолданатынын атап өтті. Сонымен қатар кейбір мұғалімдерде кәсіби рефлексия және өз қызметін талдау дағдылары жеткілікті деңгейде қалыптаспағаны байқалды.

Сауалнама нәтижелері кесте 1 де көрсетілген көрсетілген.

Кесте 1 – Денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілік көрсеткіштері

Сауалнама сұрақтары	Иә (%)	Жоқ (%)
Сіз өз сабақтарыңызды талдап, кәсіби рефлексия жүргізесіз бе?	36%	64%
Сабақ барысында цифрлық білім беру құралдарын қолданасыз ба?	42%	58%
Кәсіби біліктілікті арттыру курстарына тұрақты қатысасыз ба?	29%	71%
Сабақтарды жетілдіру үшін әріптестермен тәжірибе алмасасыз ба?	67%	33%
Метақұзыреттілікті дамыту мұғалімнің кәсіби қызметі үшін маңызды деп санайсыз ба?	82%	18%

Зерттеу нәтижелері мұғалімдердің көпшілігі кәсіби дамудың маңыздылығын түсінетінін көрсетті. Сонымен қатар кейбір мұғалімдерде цифрлық құралдарды қолдану және кәсіби рефлексия жүргізу деңгейі әлі де жеткілікті дәрежеде қалыптаспағаны байқалды.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілігін дамыту сапалы білім беру жүйесін жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі екенін көрсетеді. Мұғалімдердің кәсіби дамуын қолдау, тәжірибе алмасу аландарын ұйымдастыру және цифрлық педагогикалық құралдарды кеңінен енгізу білім беру процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеу нәтижелерін талдай отырып, бірнеше маңызды жағдайларға көз жеткізуге болады. Ең алдымен, денешынықтыру мұғалімдерінің кәсіби қызметінде метақұзыреттіліктің рөлі өте жоғары екені байқалды. Сауалнама нәтижелері мұғалімдердің көпшілігі кәсіби дамудың және өз қызметін талдаудың маңызын түсінетінін көрсетті. Бұл олардың педагогикалық қызметін жетілдіруге деген қызығушылығы бар екенін аңғартады.

Сонымен қатар зерттеу барысында мұғалімдердің бір бөлігінде кәсіби рефлексия жүргізу, цифрлық құралдарды қолдану және сабақтарды жүйелі түрде талдау дағдылары толық қалыптаспағаны анықталды. Бұл жағдай қазіргі білім беру жүйесінде денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілігін дамытуға бағытталған жұмыстарды күшейту қажеттігін көрсетеді. Яғни мұғалімдердің кәсіби дамуы тек пәндік біліммен шектелмей, олардың педагогикалық ойлауын, өзін-өзі талдау қабілетін және жаңа білім беру технологияларын қолдану дағдыларын дамыту арқылы жүзеге асуы тиіс.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері сапалы білім беру жағдайында денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілігін дамыту білім беру процесінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін маңызды фактор екенін көрсетті. Мұғалімдердің кәсіби рефлексиясын дамыту, тәжірибе алмасу мүмкіндіктерін кеңейту және цифрлық педагогикалық құралдарды пайдалану арқылы олардың кәсіби қызметін жетілдіруге болады.

Осылайша, зерттеу қорытындысы денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілігін дамыту сапалы білім берудің маңызды шарттарының бірі екенін дәлелдейді. Мұғалімдердің кәсіби дамуын жүйелі түрде қолдау білім беру сапасын арттыруға және оқушылардың оқу нәтижелерін жақсартуға мүмкіндік береді. Кәсіби біліктілікті арттыру курстарына тұрақты қатысасыз ба деген сауалға мұғалімдердің 71% пайызы өкінішке орай уақыт тапшылығына байланысты қатыса алмайтынын айтты. Ал Сабақ барысында цифрлық білім беру құралдарын қолданасыз ба деген сауалға мұғалімдердің 58% пайызы арнайы курстың нақты метақұзыреттілікке қатысты болмауына байланысты цифрлық білім беру жағдайының әлсіздігін көрсетті. Жүргізілген зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, қазіргі уақытта денешынықтыру мұғалімдерінің кәсіби қызметінде метақұзыреттіліктің маңызды рөл атқаратынын анықталды. Зерттеу барысында мұғалімдердің көпшілігі кәсіби дамудың маңызын түсінетінін және өз тәжірибесін жетілдіруге ұмтылатынын көрсетті. Сонымен қатар кейбір мұғалімдерде кәсіби рефлексия жүргізу, сабақтарды талдау және цифрлық құралдарды тиімді пайдалану дағдылары толық қалыптаспағаны байқалды. Бұл жағдай денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілігін жүйелі түрде дамыту қажеттігін көрсетеді.

Осыған байланысты алдағы уақытта мұғалімдердің кәсіби дамуын қолдауға бағытталған жұмыстарды күшейту жоспарланып

отыр. Атап айтқанда, тәжірибе алмасу алаңдарын ұйымдастыру, біліктілікті арттыру курстарын жетілдіру және педагогтердің кәсіби рефлексия дағдыларын дамыту маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Сонымен қатар оқу процесінде цифрлық білім беру құралдарын кеңінен қолдану арқылы мұғалімдердің кәсіби қызметін жетілдіруге мүмкіндік бар. Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілігін дамыту сапалы білім беру жүйесін қалыптастырудың маңызды шарты екенін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасында жоғары білім мен ғылымды дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – Астана, 2023.
- 2 Әбдіғапбарова Ұ. М. Педагогтің кәсіби құзыреттілігі және оны дамыту жолдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
- 3 Сейтқалиев Б. Дене тәрбиесі педагогикасының негіздері. – Алматы: Пауан, 2018.
- 4 Winterton J., Delamare-Le Deist F., Stringfellow E. Typology of Knowledge, Skills and Competences. – Luxembourg: European Centre for the Development of Vocational Training, 2006.
- 5 Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – London: Routledge, 2009.
- 6 Shulman L. Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching // Educational Researcher. – 1987. – Vol. 15. – No. 2. – P. 4–14.

СКАНДИНАВИЯЛЫҚ ЖҮРІС – ДЕНСАУЛЫҚТЫ НЫҒАЙТУДЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ

МУЧКИН Д. П.

п.ғ.к., қауымд. профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.,

БӨЖИГ Ж.

п.ғ.к., қауымд. профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.,

КУСМИДЕНОВ М. Е.

аға оқытушы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазақстан Республикасында дене шынықтыру мен спортты дамытуға бағытталған стратегиялық құжаттардың бірі – «Қазақстан

Республикасында дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы». Бұл құжатта «Қолжетімді спорт» жобасын жүзеге асыру аясында халық арасында қозғалыс белсенділігінің жаңа түрлерін кеңінен енгізу көзделген. Соның ішінде скандинавиялық жүріс тұрғындардың қозғалыс белсенділігін арттыруға бағытталған тиімді құралдардың бірі ретінде қарастырылады [1].

Құжатта бұл қозғалыс түрі жарақат алу қаупі төмен, қолжетімді әрі соңғы жылдары кең таралып келе жатқан спорттық белсенділік екені атап көрсетілген. Бұған дейін осындай деңгейдегі ресми құжаттарда скандинавиялық жүріс ұлт денсаулығын нығайту мақсатында жаппай қолданылатын қозғалыс белсенділігі ретінде арнайы аталған емес. Сондықтан оның мемлекеттік деңгейде алғаш рет көрсетілуі ғылыми тұрғыдан назар аударуды талап етеді.

Скандинавиялық жүріс аэробтық сипаттағы қозғалыс белсенділігінің бір түрі болып саналады. Ол жүріс, жүгіру, жүзу, велосипед тебу, шаңғы және коньки тебу циклдік жаттығулар қатарына жатады [2].

Алайда мұндай кең таралған қозғалыс түрлерінің ішінде неге дәл осы скандинавиялық жүріске ерекше назар аударылып отырғаны туралы сұрақ туындайды.

Өйткені қарапайым жүріс пен жүгіру – адамға табиғи, көпшілікке таныс және қосымша қаржылық шығынды көп талап етпейтін қозғалыс белсенділігінің түрлері. Осыған байланысты скандинавиялық жүрістің басқа аэробтық қозғалыс белсенділігімен салыстырғандағы артықшылықтарын анықтау теориялық зерттеудің негізгі мақсаты болып табылады.

Бұл зерттеуде скандинавиялық жүріс ұғымы Халықаралық скандинавиялық жүріс қауымдастығының (INWA) ресми анықтамасына сүйене отырып қарастырылады.

Аталған ұйымның түсіндірмесінде, скандинавиялық жүріс – арнайы жасалған екі таяқшаны пайдалану арқылы күшейтілетін табиғи жүріс формасы. Мұндай қозғалыс кезінде адамның қалыпты жүруіне тән биомеханикалық заңдылықтар мен дұрыс дене қалпы сақталады. Қолдардың қозғалысы табиғи жүрістегі амплитудаға сәйкес келеді, ал таяқшаларды пайдалану тәсілі шаңғымен қозғалу техникасының классикалық үлгісіне ұқсас орындалады [3].

Ғылыми әдебиеттерде жарияланған бірқатар зерттеулерді талдау скандинавиялық жүрістің қарапайым жүріс пен жүгіруден

айырмашылығын көрсететін бірқатар физиологиялық және биомеханикалық ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді [4-9].

Электромиография әдісін қолдану арқылы жүргізілген зерттеулер таяқшаларды пайдалану жоғарғы аяқ-кол бұлшықеттерінің белсенділігін едәуір арттыратынын көрсетеді. Атап айтқанда, білек бұғуші бұлшықет, иықтың екі және үш басты бұлшықеттері, дельта төрізді бұлшықет, үлкен кеуде бұлшықеті, кең арқа бұлшықеті және трапеция бұлшықетінің жоғарғы бөлігі белсенді жұмыс істейді. Сонымен қатар тұлға бұлшықеттері – іштің тік бұлшықеті мен омыртқаны жазатын бұлшықеттер де қозғалысқа қосымша қатысады [4].

Скандинавиялық жүріс кезінде таяқшаларды қолдану төменгі аяқ-колға түсетін жүктемені де азайтады. Зерттеу нәтижелері табанға түсетін қысымның шамамен 18–24% төмендейтінін көрсетеді [5].

Бұдан басқа, тірек реакциясының күші азаяды, ал тобық, тізе және жамбас буындарына түсетін механикалық жүктеме кемінде 8% төмендейді [4].

Мұндай ерекшеліктер скандинавиялық жүрісті тірек-кимыл аппараты үшін салыстырмалы түрде қауіпсіз қозғалыс белсенділігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Физиологиялық жауап реакциялары тұрғысынан қарағанда да скандинавиялық жүрістің өзіндік ерекшеліктері бар. Кейбір зерттеулерде скандинавиялық жүріс кезінде ағзаның жүрек-қантамыр жүйесінің реакциялары қарапайым жүріспен салыстырғанда өзгеше болатыны анықталған [6].

Мысалы, бірдей жылдамдықпен орындалатын жүгіру кезінде таяқшаларды қолдану жүрек соғу жиілігінің шамамен 4,5% артуына әкеледі [6].

Ал бірдей жылдамдықтағы (5,5 км/сағ) қарапайым жүріс пен скандинавиялық жүрісті салыстырғанда оттегіні максималды тұтыну деңгейінің айтарлықтай артатыны байқалған. Сонымен қатар жүрек соғу жиілігі орта есеппен минутына шамамен 23 соққыға жоғарылайды [7].

Қол мен дене бұлшықеттерінің қозғалысқа қосымша қатысуымен түсіндіріледі, өйткені бұлшықет белсенділігінің артуы энергия алмасу қарқынын күшейтеді.

Қозғалыстың үйлесімділігіне қатысты зерттеулер де скандинавиялық жүрістің кейбір ерекшеліктерін көрсетеді.

Ғалымдар жүгіру жолында таяқшамен және таяқшасыз жүрген адамдардың бұлшықет синергиясының құрылымын талдаған [8].

Нәтижесінде қарапайым жүріс пен скандинавиялық жүрісте жүру үлгісін сипаттайтын бес негізгі бұлшықет синергиясы анықталған. Алайда олардың ішінде тек қол қозғалысына жауап беретін синергия ғана өзгеше сипат көрсеткен. Скандинавиялық жүріс кезінде аяқтың алдыңғы жіліншік бұлшықетінің белсенділігі төмендеп, керісінше артқы дельта төрізді, иықтың үш басты және кең арқа бұлшықеттерінің белсенділігі артады. Ал аяқ бұлшықеттерінің жұмысына қатысты синергияларда айтарлықтай айырмашылық байқалмаған. Сондықтан зерттеушілер скандинавиялық жүрісті қозғалыс құрылымы жағынан қарапайым жүріске ұқсас деп бағалайды, айырмашылығы – жоғарғы аяқ-қолдың қосымша қозғалысқа қатысуында.

Тағы бір зерттеу қозғалыс тұрақтылығын салыстыруға арналған. Ол үшін жамбас тұрақтандырғыш бұлшықеттерінің жандату сипаттамалары, сондай-ақ қарапайым жүру және скандинавиялық жүріс кезінде жауырын мен жамбастың үйлестірілуі зерттелді [9].

Эксперимент барысында қатысушылар жүгіру жолында 5,5 км/сағ жылдамдықпен таяқшамен және таяқшасыз жүрген. Нәтижесінде скандинавиялық жүріс кезінде медиолатералдық тұрақтылықтың артатыны, ал алға-артқа бағыттағы тұрақтылықтың өзгеріссіз қалатыны анықталған. Бұл жағдай скандинавиялық жүрістің қозғалысты тұрақтандыруға ықпал ететінін көрсетеді. Осыған байланысты зерттеушілер оны үйлесімділік қабілеті төмен адамдар үшін де қолжетімді әрі қауіпсіз қозғалыс белсенділігі ретінде қарастырады.

Жоғарыда келтірілген ғылыми деректерді қорытындылай келе бірнеше тұжырым жасауға болады. Біріншіден, скандинавиялық жүрісті орындау үшін жоғары деңгейдегі арнайы дене дайындығы талап етілмейді, себебі оның қозғалыс құрылымы қарапайым жүріске өте ұқсас. Екіншіден, таяқшаларды пайдалану қол мен дене бұлшықеттерін белсенді жұмысқа қосып, ағзадағы энергия алмасу қарқынын арттырады. Сондықтан скандинавиялық жүріс аэробтық қозғалыс белсенділігі арқылы денсаулықты нығайту тұрғысынан тиімді болуы мүмкін. Үшіншіден, таяқшалардың тірек қызметі аяқ буындарына түсетін механикалық жүктемені азайтып, жарақат алу ықтималдығын төмендетеді. Төртіншіден, таяқшаларды қолдану қозғалыстың бүйірлік тұрақтылығын күшейтіп, қозғалысты бақылауды жеңілдетеді. Бұл жағдай скандинавиялық жүрісті

үйлесімділік қабілеті төмен адамдар үшін де қолжетімді етіп, оны қолданушылар қатарын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Осы ғылыми деректерді ескере отырып, скандинавиялық жүрісті аэробтық қозғалыс белсенділігінің тиімді нұсқаларының бірі ретінде қарастыруға болады. Ол жүгіру мен қарапайым жүріске балама бола отырып, халықтың кең тобы үшін қолжетімді әрі денсаулықты нығайтуға бағытталған құрал ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Жүргізілген талдау зерттеудің бастапқы мақсатына қол жеткізілгенін көрсетеді. Сонымен бірге ұсынылған мақала қарастырылған ғылыми дереккөздердің барлығын толық камтиды деп айтуға болмайды. Дегенмен берілген мәліметтер аэробтық қозғалыс белсенділігін денсаулықты нығайту мақсатында қолданатын мамандар мен практиктер үшін пайдалы болуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Концепция развития физической культуры и спорта Республики Казахстан на 2023 - 2029 годы. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000251#z34> [дата обращения: 10.03.2026].

2 Калмакова Ж. А., Сыздыкова С. Ж., Киспаев Т. А. Физическая активность и профилактика малоподвижного образа жизни требований. Методические рекомендации / НЦОЗ, - Астана, 2022, С.8. [Электронный ресурс]. URL: <https://hls.kz/wp-content/uploads/2023/07/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B0-%D0%A4%D0%90-%D1%80%D1%83%D1%81.pdf> [дата обращения: 10.03.2026].

3 International Nordic Walking Association (INWA) // What is Nordic Walking? [Электронный ресурс]. URL: <https://www.inwanordicwalking.com/about-us/what-is-nordic-walking/> [дата обращения: 10.03.2026].

4 Koizumi, T.; Tsujiuchi, N.; Takeda, M.; Murodate, Y. Physical motion analysis of Nordic walking //The Engineering of Sport. – 2008. – Vol. 7. – pp. 336-385. [Электронный ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/profile/Masaki-Takeda-2/publication/227254213_Physical_Motion_Analysis_Of_Nordic_Walking_P77/links/59f6b0cd0f7e9b553ebd2ff0/Physical-Motion-Analysis-Of-Nordic-Walking-P77.pdf [дата обращения: 10.03.2026].

5 Daviaux, Y.; Hintzy, F.; Samozino, P.; Horvais, N. Effect of using poles on foot–ground kinetics during stance phase in trail running

//European journal of sport science. – 2013. – Vol. 13. – №. 5. – pp. 468-474. [Электронный ресурс]. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1080/17461391.2012.740505> [дата обращения: 10.03.2026].

6 Bahensky P. Comparison of Responses of the Organism to Load Exerted by Running with Poles and without Poles //Indian J. Res. – 2014. – Vol. 3. – pp. 140-141.- [Электронный ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/274925634_Comparison_of_Responses_of_the_Organism_to_Load_Exerted_by_Running_with_Poles_and_Without_Poles [дата обращения: 10.03.2026].

7 Pellegrini, B.; Boccia, G.; Zoppirolli, C.; Rosa, R.; Stella, F.; Bortolan, L.; Rainoldi, A.; Schena, F. Muscular and metabolic responses to different Nordic walking techniques, when style matters //PLoS One. – 2018. – Vol. 13. – №. 4. – [Электронный ресурс]. URL: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0195438> [дата обращения: 10.03.2026].

8 Boccia, G.; Zoppirolli, C.; Bortolan, L.; Schena, F.; Pellegrini, B. Shared and task-specific muscle synergies of Nordic walking and conventional walking //Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports. – 2018. – Vol. 28. – №. 3. – pp. 905-918. [Электронный ресурс]. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/sms.12992> [дата обращения: 10.03.2026].

9 Peyre-Tartaruga, L.A.; Boccia, G.; Feijo Martins, V.; Zoppirolli, C.; Bortolan, L.; Pellegrini, B. Margins of stability and trunk coordination during Nordic walking //Journal of Biomechanics. – 2022. – Vol. 134. – pp. 111001. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0021929022000574?via%3Dihub> [дата обращения: 10.03.2026].

CURRENT RECOMMENDATIONS FOR IMPLEMENTATION OF PHYSICAL ACTIVITY FOR LEADING A HEALTHY LIFESTYLE

MUCHKIN D. P.

associate professor Pavlodar pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar

LEBEDEVA V. I.

Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor Pavlodar pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar

PANTOVA N. A.

senior lecturer of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar

One of the Sustainable Development Goals for the period up to 2030, defined by the United Nations (hereinafter referred to as the UN) to improve well-being and protect our planet, is «Ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages» [1]. In turn, in accordance with the document «Concept for the Development of Healthcare of the Republic of Kazakhstan until 2026», Kazakhstan confirms its commitment to striving to achieve this goal defined by the UN [2]. Currently, the most widely spread and scientifically based recommendations on the volume of physical activity, within the framework of implementing a healthy lifestyle (hereinafter HLS), are the recommendations of the World Health Organization (hereinafter WHO). The authority of WHO is justified by the fact that «WHO monitors the regional and global health situation and trends, bringing together all information systems on diseases and health status. Reliable up-to-date factual data and health information are extremely important for public health decision-making, resource allocation, monitoring, and evaluation. WHO acts as the global custodian of reliable health information and collaborates with countries in strengthening mechanisms for creating, sharing, and using high-quality information resources» [3].

When formulating recommendations, WHO differentiates participants by age (under one year; 1-2 years; 3-4 years; 5-17 years; 18-64 years; 65 years and older) and categories: pregnant women and women in the postpartum period; individuals with chronic diseases (hypertension, type 2 diabetes, HIV, and those who have had oncological diseases); children, adolescents, and adults with disabilities [4].

It should be noted that as the objective of our research, we chose recommendations on the volume of physical activity for healthy people aged 18 to 64 years who have no contraindications to physical culture and

sports (this choice is due to the content of the professional competence of the authors of this work).

So, for people aged 18 to 64 years, WHO gives the following recommendations on the volume of physical activity:

1. Devote at least 150-300 minutes per week to moderate-intensity aerobic physical activity;
2. Or devote at least 75-150 minutes per week to high-intensity aerobic physical activity;
3. Or devote time to a combination of moderate and high-intensity physical activity of similar load during the week;
4. Twice a week or more, devote time to moderate or high-intensity physical activity aimed at developing muscle strength in all major muscle groups, as this provides additional health benefits [ibid.].

Thus, WHO recommendations argue that the implementation of physical activity in optimal amounts in healthy adults (aged 18-64) can positively affect health-related indicators such as: reduced mortality from cardiovascular diseases; decreased probability of hypertension; lower risk of developing cancer (bladder, breast, colon, endometrial, esophageal adenocarcinoma, stomach, and kidney cancer); reduced possibility of developing type 2 diabetes. In turn, cognitive and mental health can improve (symptoms of anxiety and depression decrease), as can sleep, and there is also a possibility of reducing obesity [4].

We will immediately note that we will not consider WHO recommendation #4, which states the need to perform strength exercises, as this is an issue requiring separate research. We will attempt to examine recommendations 1-3 in more detail, as we believe that a person who is not a specialist in physical culture and sports may have a number of questions aimed at specifying the requirements for the correct implementation of these WHO recommendations for optimal physical activity. For example:

- 1) By what criterion can moderate and high intensity of aerobic load be differentiated?
- 2) What is the appropriate duration of aerobic loads per training day?
- 3) What is the most appropriate interval for distributing the recommended duration of aerobic load over 7 days?

Thus, we have designated the search for answers to these questions as the goal of this work. Next, we conducted an analysis of valid sources of scientific information and obtained the following reasoned conclusions:

Regarding question #1. The analysis of scientific information sources allowed us to state that intensity during aerobic exercise should be differentiated as follows:

- Light intensity: 30-49% of maximum heart rate (MHR);
- Moderate intensity: 50-69% of MHR;
- High intensity: 70-89% of MHR;
- Very high intensity: $\geq 90\%$ of MHR.

In turn, it should be noted that currently, one can find various formulas on the Internet for calculating maximum heart rate, but their practical verification showed that, in essence, in most cases, the result coincides with the formula that was also used by K. Cooper. According to this formula, to determine your max. heart rate, you need to subtract your age from 220 [5, p.203]. Obviously, those exercising do not always have the opportunity to regularly and reliably measure their heart rate, and here we can again recall K. Cooper, who substantiated and proposed the so-called \, p. 201];

Regarding question #2. A detailed study of valid scientific information sources showed that scientists have managed to establish that, \ lasting up to 60 minutes, the antipathogenic activity of tissue macrophages is manifested in parallel with increased recirculation of immunoglobulins, anti-inflammatory cytokines, neutrophils, NK cells, cytotoxic T cells, and immature B cells. All these cells play a crucial role in immune defense activity and metabolic health. <...> High training loads, competitions, and the associated physiological, metabolic, and psychological stress are linked to transient immune dysfunction, inflammation, oxidative stress, muscle damage, and an increased risk of diseases [6];

Regarding question #3. We managed to establish, that there exists a so-called phenomenon of ‘exercise resistance’. The essence of this phenomenon is that: ‘Two days of reducing steps to approximately 2500–5000 steps per day in healthy individuals impairs the ability of high-intensity physical activity to enhance fat oxidation and reduce postprandial plasma triglyceride levels [7]. In turn, this is dangerous because ‘atherosclerosis is largely a ‘postprandial phenomenon’, and recently large epidemiological studies have confirmed that exaggerated increases in postprandial lipemia (triglycerides) are an independent risk factor for cardiovascular diseases [8]. Researchers studying the ‘exercise resistance’ phenomenon also concluded that ‘individuals who follow recommendations for 150 minutes of physical activity per week are still at risk of cardiovascular disease and all-cause mortality if their

lifestyle typically includes prolonged periods of sedentary behavior (lying or sitting > 10 hours per day) and a low number of steps per day <...> Two days of reducing steps to approximately 2500–5000 steps per day in young healthy individuals impairs the ability of training (1 hour of moderate or high-intensity aerobic running) to enhance fat oxidation and reduce postprandial plasma triglyceride levels. This suggests that ‘exercise resistance’ occurs in people taking approximately 5000 or fewer steps per day, whereas 8500 steps per day protect against exercise resistance in fat metabolism. It appears that fat metabolism is more influenced by the inhibitory effect of inactivity than by the stimulating effect of 1 hour of moderate or high-intensity aerobic running’ [7]. Thus, based on the data presented above, it can be concluded that the recommended weekly activity duration should be distributed evenly; otherwise, the phenomenon of ‘exercise resistance’ may occur.

In our opinion, it would be appropriate to mention the viewpoint of K. Cooper, who condemned the implementation of more than 5 sessions per week. He wrote: ‘It is unwise to push yourself every day, because accumulated fatigue can lead to injuries of muscles, joints, and bones’ [5, pp. 93-94].

Thus, it can be argued that it is most rational to perform 3-5 aerobic workouts per week, preferably with more or less equal intervals between them, and also it is important to remember that a single daily aerobic workout should not exceed 60 minutes.

Thus, we can state that the goal of our work has been achieved; however, it must be emphasized that our article does not claim to be an exhaustive review of relevant scientific information sources, but we hope that the data presented by us may be useful for those who practice aerobic exercise as part of a healthy lifestyle.

REFERENCES

1 Sustainable development goals. 2030 Agenda for Sustainable Development. Goal 3: Ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages. [Electronic resource]. - URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/health/> [date of access: 10.03.2026].

2 Concept for the Development of Healthcare of the Republic of Kazakhstan until 2026 (Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2022 No. 945). [Electronic resource]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000945> [date of access: 10.03.2026].

3 Areas of WHO activity. [Electronic resource]. – URL: <https://www.who.int/ru/about/what-we-do> [date of access: 10.03.2026].

4 WHO recommendations on physical activity and sedentary lifestyle. – 2021. [Electronic resource]. – URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/336656/9789240032170-rus.pdf> [date of access: 10.03.2026].

5 Kenneth Cooper. Aerobics for well-being: Transl. from English. - 2nd ed., rev., revised. - M.: Fizkultura i sport, 1989. - 224 p. – (Science - for health).

6. Nieman D.C, Wentz L.M. The compelling link between physical activity and the body’s defense system. J Sport Health Sci. 2019 May;8(3):201-217. doi: 10.1016/j.jshs.2018.09.009. - Epub 2018 Nov. 16. [Electronic resource]. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2095254618301005?via%3Dihub> [date of access: 10.03.2026].

7 Edward F. Daily Step Count and Postprandial Fat Metabolism. Medicine & Science in Sports & Exercise 53(2): p 333-340, February 2021. [Electronic resource]. – URL: https://journals.lww.com/acsmmsse/Fulltext/2021/02000/Daily_Step_Count_and_Postprandial_Fat_Metabolism.10.aspx [date of access: 10.03.2026].

8 Kim I.Y. et al. Prolonged sitting negatively affects the postprandial plasma triglyceride-lowering effect of acute exercise // American Journal of Physiology-Endocrinology and Metabolism. – 2016. – №. 311 (5). – p. 891-898. [Electronic resource]. – URL: <https://journals.physiology.org/doi/full/10.1152/ajpendo.00287.2016> [date of access: 10.03.2026].

ПРОЕКТИРОВАНИЕ МОДЕЛИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВОЙ ДИДАКТИКИ

ТЕМИРГАЛИЕВА С. Е.

докторант, Торайгыров университет, г. Павлодар
АЙГУЖИНОВА Г. З.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар
ШОКУБАЕВА З. Ж.

докторант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Подготовка будущих учителей физической культуры постепенно развивается. Сейчас видно, что демонстрация упражнений и повторение их уже недостаточно. Современные

учителя должны не только показывать методы, но и объяснять их, анализировать ошибки и помогать студентам отслеживать свой прогресс. Цифровые технологии становятся все более важным компонентом этого процесса [1].

Цифровая дидактика – это больше, чем просто использование электронных устройств на занятиях. Это особенно важно для подготовки учителей физической культуры. Недостаточно просто знать теорию в этой области; вам нужно уметь выполнять движения правильно, чувствовать технику и понимать, где допущена ошибка. В традиционных условиях студент часто получает только итоговую оценку и не всегда понимает, что именно нужно исправить. В результате процесс обучения становится менее понятным.

Вместо этого речь идет о том, чтобы сделать обучение более доступным и наглядным для студентов. Когда учащийся видит свои результаты и может сравнить их с предыдущими, заметить прогресс или ошибки, он начинает относиться к учебному процессу по-другому. Возникает интерес, внутренняя мотивация и стремление к самосовершенствованию [2].

Таким образом, необходимо найти методы, которые сделают обучение более прозрачным и простым. Проектирование модели профессиональной подготовки на основе цифровой дидактики является одним из таких направлений. Благодаря такой модели студент становится более активным участником процесса. Вместо того, чтобы просто выполнять задание, он анализирует свои действия, делает выводы и наблюдает за изменениями в результатах своих действий.

В этом исследовании была предпринята попытка создать и протестировать такую модель в Павлодарском педагогическом университете имени А. Маргулана. В эксперименте приняли участие студенты второго курса, которые были разделены на экспериментальную и контрольную группы по 12 человек каждая. В качестве основы были выбраны элементы баскетбола, такие как выполнение штрафных бросков, точность передач и ведение мяча змейкой. Эти упражнения достаточно наглядны для отслеживания изменений в уровне подготовки и развития двигательных навыков.

Использование цифровых компонентов дидактики, таких как наблюдение за видео, запись результатов и анализ, предполагается, что повысит эффективность подготовки будущих учителей физической культуры и сделает процесс обучения более осознанным.

Материалы и методы

Исследование проводилось в качестве педагогического эксперимента, в котором участников разделили на экспериментальную и контрольную группы. Такая стратегия не только позволяет описывать процесс обучения, но и позволяет наблюдать за реальными изменениями и сравнивать результаты в различных ситуациях [3].

Эксперимент включал 24 студента второго курса, которые были разделены на две группы по 12 человек каждая. Традиционный подход к обучению контрольной группы заключался в том, что объяснения преподавателя, демонстрация упражнений и их последующее повторение. Обратная связь давалась устно и, как правило, была общей.

В экспериментальной группе цифровая дидактика была добавлена к обычным занятиям. Студенты могли смотреть свои упражнения на видео и анализировать свои ошибки. Таким образом, мы смогли лучше понять технику движения и увидеть то, что было трудно заметить во время выполнения.

Кроме того, в цифровой таблице записывались результаты каждого занятия. Студенты имели возможность следить за своими показателями, сравнивать их с предыдущими результатами и оценивать свой прогресс. Это сделало обучение более понятным и захватывающим.

Практическая основа состояла из трех упражнений из баскетбола:

- движение мяча змейкой между временными ориентирами;
- выполнение командных передач мяча;
- расчет количества попаданий в штрафных бросках.

Эти упражнения идеально подходят для оценки уровня владения техникой, координации движений и точности выполнения. Кроме того, их легко повторно измерять и сравнивать результаты [4].

Данные были собраны с помощью следующих методов:

- педагогическое наблюдение, которое позволяет оценить активность и вовлеченность учащихся в занятиях;
- тестирование до и после эксперимента для оценки изменчивости результатов;
- опрос, направленный на определение отношения студентов к использованию цифровых инструментов и их уровня мотивации.

Данные были обработаны с помощью элементарных статистических показателей. Для каждой группы были определены средние значения и изучены изменения. Это позволило оценить

влияние использования цифровых компонентов на результаты обучения и общий уровень подготовки студентов.

Результаты и их обсуждение

После завершения эксперимента показатели студентов как экспериментальной, так и контрольной групп были проанализированы. Важно отметить, что обе группы показали положительные результаты. Это логично, поскольку занятия уже способствуют развитию навыков. Тем не менее, характер этих изменений оказался различным.

В контрольной группе наблюдались улучшения, но они происходили медленно и не всегда были последовательными. Например, с каждым матчем наблюдались заметные различия в точности передач и штрафных бросков, а время ведения мяча змейкой уменьшилось. Это означает, что учащиеся усваивали упражнения, но иногда не понимали, как исправить свои ошибки [5].

Изменения были более заметны в экспериментальной группе. После первых занятий стало заметно, что учащиеся стали лучше контролировать свои движения. Поддача мяча стала более уверенной, количество потерь уменьшилось, передачи выполнялись точнее, а частота попадания в кольцо увеличилась. При этом результаты стали более предсказуемыми, без резких колебаний.

Возможно, это связано с тем, что учащиеся получили возможность наблюдать за своими действиями через видео, анализировать ошибки и отслеживать свой прогресс в цифровой таблице. Это повысило осведомленность о процессе обучения. Она не просто выполняла упражнение; они также знали, что именно они должны улучшить.

В целях наглядности основные результаты представлены в таблице 1, в которой показаны различия между экспериментальной и контрольной группами.

Таблица 1 – Динамика показателей контрольной и экспериментальной групп

Показатель	Контроль-ная группа (до)	Контроль-ная группа (после)	Эксперимент-т а л ь н а я группа (до)	Эксперимент-альная группа (после)
Ведение мяча змейкой (сек)	12,5	11,8	12,6	10,9
Точность передач (кол-во из 20)	11	13	11	16
Штрафные броски (из 10)	4	5	4	7

В таблице показано, что в экспериментальной группе наблюдался более высокий рост результатов по каждому показателю. Точность штрафных бросков и передач особенно заметна. Это может указывать на то, что цифровая обратная связь способствует лучшей координации движений и точности.

Были проанализированы не только количественные данные, но и ответы студентов. После того, как они получили возможность увидеть и сравнить свои результаты, большинство участников экспериментальной группы заявили, что их участие стало более увлекательным. Кроме того, они отмечали, что просмотр видео помог им лучше понять, в чем они ошибались.

В контрольной группе эти изменения были менее заметны. Студенты не всегда могли оценить свое выполнение самостоятельно, поэтому в основном ориентировались на комментарии преподавателя.

Динамика изменения результатов в контрольной и экспериментальной группах представлена на рисунке 1.

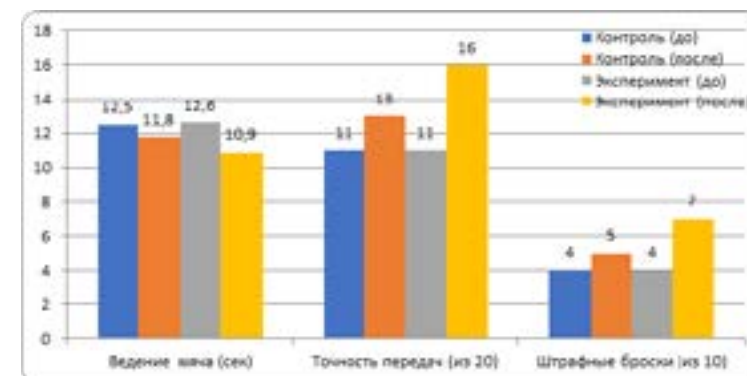

Рисунок 1 – рост показателей контрольной и экспериментальной группы

В общем, результаты показывают, что использование компонентов цифровой дидактики делает обучение более доступным и управляемым для студентов. Они становятся более активными участниками процесса, более осведомлены о том, что они делают, и быстрее получают положительные результаты.

Таким образом, можно сделать вывод, что предложенная цифровая модель обучения будущих учителей физической культуры

является более эффективной, чем традиционная. Это подтверждает, что она может быть использована в образовании [6].

Заклучение

По сути, цифровая дидактика оправдала себя. Согласно эксперименту, даже самые простые цифровые устройства могут значительно изменить процесс обучения. Не только учащиеся выполняли упражнения, но и улучшили свое понимание того, что и зачем они делают это.

Традиционные занятия тоже дают результат, но они развиваются медленнее и менее стабильно, как показало сравнение экспериментальной и контрольной групп. В экспериментальной группе произошли быстрые изменения, включая улучшение точности передач, увеличение количества попаданий в кольцо и сокращение времени выполнения упражнений. Однако, если быть честным, это не самое важное.

Тот факт, что учащиеся изменили свой подход к занятиям, является еще более интересным фактом. Осознанность увеличивается, когда они видят свои результаты и могут пересмотреть видео, чтобы сравнить себя «до» и «после». Вместо того, чтобы просто ждать комментария преподавателя, они начинают замечать свои ошибки и пытаться их исправить.

Получается, что не только физические результаты достигаются с помощью предложенной модели подготовки, но и более важные качества, такие как самостоятельность, самоконтроль и профессиональное мышление будущего педагога.

Конечно, у исследования есть ограничения. Эксперимент проводился с ограниченным временем и участниками было немного. При более длительном наблюдении результаты могут быть еще более очевидными. Тем не менее, даже в этих обстоятельствах очевидно, что направление выбрано правильно.

В целом, можно сказать, что использование цифровой дидактики в обучении будущих учителей физической культуры будет полезным. Такие методы делают обучение более наглядным, понятным и вовлекающим. Таким образом, их необходимо дальше развивать и постепенно внедрять в образовательную среду.

ЛИТЕРАТУРА

1 Қазақстан Республикасында жоғары білім мен ғылымды дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – Астана, 2023.

2 Андреев В. И. Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития. – Казань: Центр инновационных технологий, 2017. – 608 с.

3 Әбдіғаббарова Ұ. М. Педагогтің кәсіби құзыреттілігі және оны дамыту жолдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 240 с.

4 Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры. – М.: Спорт, 2016. – 544с.

5 Сейтқалиев Б. Дене тәрбиесі педагогикасының негіздері. – Алматы: Рауан, 2018. – 256 с.

6 Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры. – М.: Спорт, 2016. – 544с.

Секция 29

**БАҚ даму тенденциялары және журналистикадағы жаңа технологиялар
Тенденция развития СМИ и современные технологии в журналистике**

TRUST AND CREDIBILITY IN THE AGE OF AI-GENERATED MEDIA

БЕКТЕМИР А.
магистрант, Астана Айты Университет, г. Астана

This study examines trust and credibility in the era of AI-generated media. Rapid advancements in artificial intelligence have enabled the creation of large volumes of content with minimal human oversight, raising concerns about accuracy, transparency, and authorship. Using a qualitative and analytical approach, the research compares traditional and AI-generated media, highlighting issues such as hallucinations, overconfidence in AI outputs, and unclear authorship. Findings indicate that perceived credibility often relies on surface-level cues rather than factual accuracy, emphasizing the need for user-centered verification strategies and media literacy. Practical recommendations include cross-checking sources, understanding AI limitations, and implementing labeling for AI-generated content.

Artificial intelligence (AI) is transforming media production, enabling rapid generation of human-like text and multimedia content [1, p. 24]. While AI offers efficiency and scalability, it introduces new

challenges for trust and credibility. Traditional media credibility relies on identifiable authorship, institutional reputation, and editorial standards [2, p. 45]. In contrast, AI-generated content can be anonymous, prone to factual errors, and difficult to verify [3, p. 162; 4, p. 3]. This shift raises critical questions about how audiences evaluate information and how media systems can ensure reliability in an AI-driven environment. This study aims to explore these challenges by analyzing literature, comparing traditional and AI-generated media, and identifying strategies to enhance trustworthiness.

The rapid development of artificial intelligence has significantly transformed the production and distribution of media content. According to Stuart Russell and Peter Norvig, AI systems are increasingly capable of generating human-like text, which expands their application in journalism and digital communication [1, p. 24]. As a result, media organizations and individual users actively integrate AI tools into content creation processes.

At the same time, the growing use of AI in media raises important concerns about trust and credibility. Trust in information has traditionally been a central concept in communication studies, referring to the audience's belief in the reliability and accuracy of content. As noted by Philip Meyer, credibility is one of the key factors determining the quality of journalism and public trust in media institutions [2, p. 45].

The emergence of AI-generated content complicates this issue. Unlike traditional media, AI systems can produce large volumes of content with minimal human oversight. According to Nicholas Diakopoulos, algorithmic content production challenges established norms of transparency and accountability in journalism [3, p. 162]. This creates uncertainty among users regarding the origin and reliability of information.

Another important issue discussed in the literature is the phenomenon of AI «hallucinations.» AI models may generate information that appears plausible but is factually incorrect. As highlighted by OpenAI, generative systems can produce confident but inaccurate responses, which may mislead users [4, p. 3]. This significantly affects the perception of credibility, especially when users are unable to verify the information independently.

Furthermore, researchers emphasize the role of social media in amplifying AI-generated content. Digital platforms facilitate the rapid spread of information, often without sufficient verification. According to Claire Wardle, the modern information ecosystem is characterized by the

fast circulation of misleading or unverified content, which undermines trust in media [5, p. 78].

Overall, existing studies demonstrate that while AI offers significant advantages in content production, it also introduces new challenges related to credibility, transparency, and user trust. These challenges require the development of new approaches to evaluating media content in the age of artificial intelligence.

This study adopts a qualitative and analytical research design aimed at exploring the issues of trust and credibility in AI-generated media. Given the conceptual nature of the topic, the research does not rely on primary empirical data but instead focuses on the analysis of existing academic literature and real-world examples of AI-generated content.

The methodological approach is based on three key components. First, a literature analysis was conducted to identify the main theoretical perspectives on media credibility, trust, and the role of artificial intelligence in content production. Previous studies in the fields of communication, journalism, and artificial intelligence were examined to establish a conceptual foundation for the research [1, p. 30; 3, p. 45].

Second, the study applies a comparative analytical method to examine differences between traditional media content and AI-generated content. This includes evaluating characteristics such as authorship, transparency, reliability, and the speed of content production. As noted by Nicholas Diakopoulos, algorithmic systems reshape journalistic processes by introducing new forms of automated authorship [3, p. 58].

Third, the research incorporates a case-based approach, analyzing typical examples of AI-generated outputs, including text responses, summaries, and media-style content. These examples are used to identify recurring patterns such as factual inaccuracies, lack of source attribution, and overconfidence in generated statements. According to OpenAI, such issues are linked to the probabilistic nature of generative models, which may produce plausible but incorrect information [4, p. 5].

The combination of these methods allows for a comprehensive examination of how trust and credibility are constructed and challenged in AI-generated media. The chosen approach is appropriate for identifying key trends and conceptual problems without requiring extensive data collection.

The analysis of AI-generated media content reveals several interrelated factors that significantly influence trust and credibility in the digital information environment.

First, one of the most critical findings is the emergence of an «illusion of credibility». AI-generated texts are often grammatically correct, logically structured, and stylistically coherent, which creates a strong perception of reliability. However, this perceived credibility is not necessarily supported by factual accuracy. Users tend to rely on surface-level indicators such as fluency and clarity, rather than verifying sources or checking evidence, which increases the risk of accepting incorrect information as trustworthy [2, p. 52].

Second, the study highlights the persistent issue of hallucinations and factual inconsistencies in AI-generated content. Generative models can produce information that appears plausible but is entirely fabricated or inaccurate. This problem is particularly significant because such content is often presented with high confidence, making it difficult for users to distinguish between accurate and misleading information. As reported by OpenAI, hallucinations remain a fundamental limitation of current AI systems and directly affect their reliability in information-sensitive contexts [4, p. 7].

Third, the research identifies lack of transparency and unclear authorship as major barriers to credibility assessment. In traditional media, trust is often based on identifiable authors, editorial standards, and institutional accountability. In contrast, AI-generated content typically lacks clear attribution, which complicates the evaluation of its origin and reliability. According to Nicholas Diakopoulos, algorithmic opacity reduces accountability and challenges conventional frameworks of media trust [3, p. 120].

Another important result concerns the scale and speed of AI content production. AI technologies enable the rapid generation and dissemination of large volumes of information, particularly in social media environments. This high-speed content flow reduces the time available for critical evaluation and increases cognitive overload among users. As a result, individuals are more likely to rely on heuristics rather than analytical thinking when assessing information credibility [5, p. 80].

In addition, the findings indicate that the role of users in credibility assessment is becoming increasingly important. Unlike traditional media systems, where gatekeeping functions were performed by editors and journalists, AI-driven environments shift part of this responsibility to the audience. Users must actively evaluate content, cross-check information, and apply critical thinking skills in order to navigate the information landscape effectively.

Table 1 – Comparison of Traditional Media and AI-Generated Content

№	Criterion	Traditional Media	AI-Generated Content
1	Authorship	Identifiable (journalists, editors)	Often unclear or anonymous
2	Credibility Source	Institutional reputation	Algorithmic generation
3	Accuracy	Verified through editorial process	May contain hallucinations
4	Transparency	High (sources often cited)	Limited or absent
5	Speed of Production	Moderate	Very high

At the same time, the study identifies several practical strategies to mitigate credibility risks. These include:

- cross-verification of information using multiple independent sources;
- attention to the presence (or absence) of verifiable references;
- awareness of typical AI limitations, such as overconfidence and lack of source transparency;
- implementation of labeling systems that indicate whether content is AI-generated.

Such measures can enhance users' ability to critically assess information and reduce the negative impact of misleading content.

Overall, the results suggest that trust and credibility in the age of AI-generated media are shaped by a combination of technological characteristics and human factors. While AI systems introduce new risks related to misinformation and opacity, they also highlight the growing importance of media literacy and critical evaluation skills. Therefore, addressing these challenges requires not only improvements in AI technologies but also the development of user-centered approaches to information verification.

The analysis demonstrates that AI-generated media introduces both opportunities and risks for trust and credibility. While AI enhances content production speed and stylistic coherence, it also generates hallucinations, lacks transparency, and often presents unclear authorship [4, p. 7; 3, p. 120]. Users' reliance on surface-level cues increases the risk of accepting misleading information. Effective mitigation requires a combination of technological improvements, user education, and practical verification strategies such as cross-checking sources and clearly labeling AI-generated content. Overall, maintaining credibility in the age of AI depends on a collaborative effort between technology, media institutions, and informed audiences [5, p. 80].

REFERENCES

- 1 Russell, S., Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th ed. Pearson, 2020, pp. 24, 30.
- 2 Meyer, P. The Vanishing Newspaper: Saving Journalism in the Information Age. University of Missouri Press, 2009, pp. 45, 52.
- 3 Diakopoulos, N. Automating the News: How Algorithms Are Rewriting the Media. Harvard University Press, 2019, pp. 58, 120, 162.
- 4 OpenAI. GPT-4 Technical Report. 2023, pp. 3, 5, 7.
- 5 Wardle, C., Derakhshan, H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework. Council of Europe, 2017, pp. 78, 80.

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ОПРОСА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

КИЛЬДИБЕКОВА Б. Е.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар
ТУЛЬСКАЯ М. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В последние годы задача поддержания здоровья населения выходит на первый план, поскольку здоровье является ключевой общественной ценностью и основой благополучия и устойчивости государства. Забота о физическом состоянии работающих граждан и молодежи рассматривается как одна из важнейших государственных стратегий, напрямую влияющая на экономический прогресс страны.

В настоящее время вопрос о формировании здорового образа жизни среди населения актуален и заключается в увеличении интереса к этой теме в современном обществе.

Термин «здоровый образ жизни» сформировался в 1970-е годы. Он отражает осознанный выбор человека, который включает умеренность, регулярную физическую активность, закаливание, рациональное питание, соблюдение режима дня и отказ от вредных привычек. Важно, чтобы такой стиль жизни опирался на культурные, религиозные и нравственные ценности, поскольку моральный аспект является неотъемлемой частью ЗОЖ. Главная его цель – обеспечить гармонию между телесным здоровьем, духовным развитием и эмоциональным благополучием, содействовать активной жизненной позиции и увеличению продолжительности жизни [1].

Здоровый образ жизни является ключевым условием поддержания здоровья: он повышает работоспособность, обеспечивает физическое

и эмоциональное благополучие, делает человека более активным, укрепляет защитные механизмы организма, улучшает общее самочувствие и уменьшает риск заболеваний и обострений хронических недугов. Понятие «здоровый образ жизни» постоянно развивается и не имеет единой, окончательно установленной трактовки. В его содержание входят такие категории, как здоровье, общественное здоровье, образ жизни, здоровый стиль жизни, гигиена, профилактика и формирование ЗОЖ.

Масс-медиа обладают значительным влиянием на общественное сознание. Взаимодействие с телевизионными каналами, радиостанциями и издательскими площадками существенно повышает результативность любых инициатив. Законодательные и общественные проекты в области здравоохранения, региональные и муниципальные профилактические программы, массовые акции и мероприятия, а также локальные проекты по укреплению здоровья становятся гораздо более успешными при поддержке СМИ.

Грамотно выстроенная пропаганда, распространяемая через различные каналы массовой коммуникации, играет ключевую роль в формировании у молодежи мотивации вести здоровый образ жизни. Средства массовой информации оказывают непосредственное воздействие на личность, используют методы убеждения, внушения и социального заражения. Феномен социального заражения в цифровой среде приобретает новые особенности благодаря алгоритмам персонализированной выдачи контента. В отличие от классического межличностного влияния, социальные сети создают эффект «гиперточечного» воздействия. Теперь пользователь видит материалы, которые максимально соответствуют его текущим знаниям и интересам. Это заметно повышает вероятность перехода от простого просмотра к конкретным действиям. Так, алгоритмы анализируют активность человека вокруг фитнес-тематики, а потом формируют его ленту и персональную мотивационную среду [5].

Прежде всего, СМИ изменяют мировоззрение и поведенческие установки молодых людей. Они вовлекают молодежь в профилактические программы, систематически информируют о преимуществах ЗОЖ и повышают осведомленность о факторах риска и способах укрепления здоровья. Через эти воздействия молодому поколению транслируется мысль о том, что забота о собственном здоровье, придерживание принципов ЗОЖ и знание основ профилактики позволяют существенно улучшить качество и уровень жизни [6].

Мы проводили онлайн-опрос на платформе Google Forms. Сбор данных осуществлялся в период с 23 октября по 7 декабря 2025 года. Всего было представлено 13 вопросов, из них – 2, с возможностью множественного выбора и самостоятельного ответа. Количество респондентов составило 101 человек, из них 70 женщин и 31 мужчина. Респондентами преимущественно оказались студенты в возрасте 20-25 лет. Анкета состояла из трех основных блоков: блок социально-демографических вопросов (пол, возраст, вид занятости), блок о привычках (питание, спорт, сон) и блок о реакциях на текст. Опрос анонимный, распространялся через социальную сеть WhatsApp с помощью ссылки.

В настоящее время различные компании, блогеры и эксперты используют Instagram для продвижения своих товаров и услуг. Поэтому цель нашего исследования заключается в том, чтобы выявить насколько сильно публикации могут оказывать влияние на аудиторию. Современные пользователи социальных сетей избирательны в том, какую информацию стоит воспринимать, а какую нет.

Исследуемой проблемой выступает определение реакций на тексты, которые блогеры используют в своих блогах на платформе Instagram. Мы использовали в своем исследовании 5 различных примеров текстовых публикаций: истории из личного опыта, «дружеские» советы, экспертное мнение.

Наиболее востребованной темой оказалось здоровье (52,5%), из них 35,6% - женщины (рис. 1). Это говорит о том, что как правило, женщины чаще интересуются здоровьем. Так же второй вывод из этого: люди считают здоровье важной составляющей успеха в ЗОЖ.

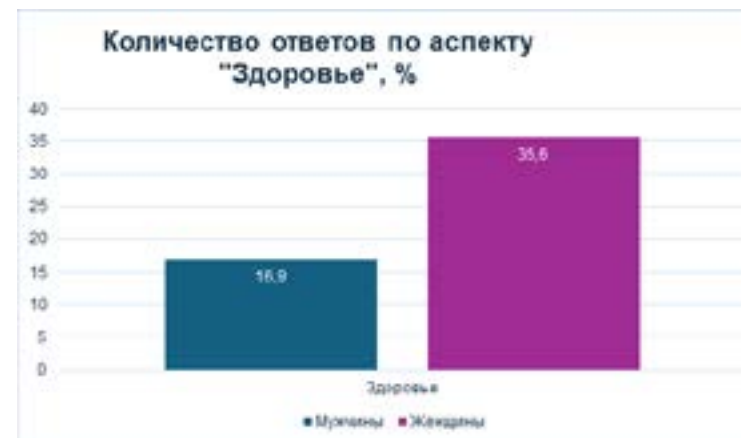

Рисунок 1 – Количество ответов по аспекту «Здоровье»

Второе место по количеству ответов занимает сбалансированное питание – 51% (рис. 2). Из этого следует вывод, что женщины чаще интересуются сбалансированным питанием, когда дело касается здорового образа жизни. Таким образом, сбалансированное питание и здоровье выбрали одинаковое количество женщин, а это – 36 человек. Можно сделать вывод, что женщины считают питание и здоровье связанными между собой аспектами, которые во взаимодействии друг с другом представляют из себя здоровый образ жизни.

Рисунок 2 – Темы, связанные с ЗОЖ

Сбалансированное питание является одной из ключевых составляющих здорового образа жизни. Однако интерес к этой теме и осознание ее важности, к сожалению, присутствует не у всех. Высокий темп современной жизни, нехватка времени и недостаточная осведомленность о принципах пищевой культуры привели к неблагоприятной ситуации, когда многие люди не задумываются о полезности приобретаемых продуктов. Особенно заметна эта проблема среди студентов, так как наибольшей популярностью у них пользуются продукты быстрого приготовления и фастфуд. Такие изделия неизменно содержат вкусовые добавки, ароматизаторы, красители и другие вредные компоненты.

В последние годы среди населения наблюдается рост заболеваний сердечно-сосудистой системы и органов пищеварения. Все чаще у студентов диагностируются ожирение и сахарный диабет. Основными способами противодействия этим негативным тенденциям и их профилактики являются здоровый образ жизни и сбалансированное питание [8].

Фитнес занимает третье место по количеству ответов, этот ответ выбрали 49 из 101 респондентов, что составляет 48,5% (рис. 3). Отсюда можно сделать вывод, что фитнес является третьим основным аспектом здорового образа жизни по мнению респондентов.

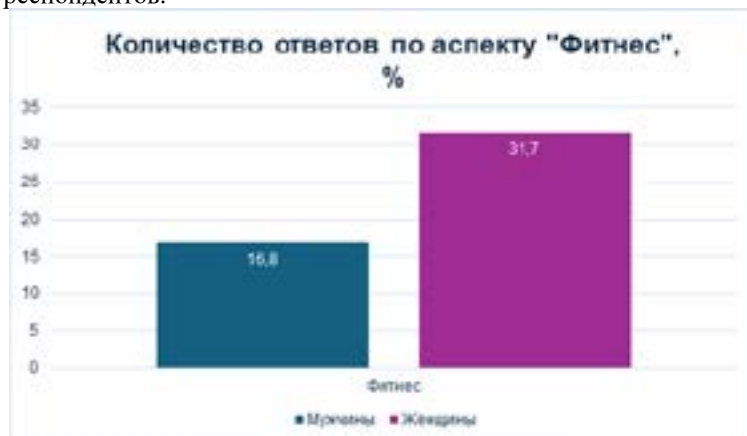

Рисунок 3 – Количество ответов по аспекту «Фитнес»

Занятия фитнесом оказывает значительное влияние на здоровье человека. Регулярные физические нагрузки укрепляют опорно-двигательный аппарат, повышают силу мышц, делают костную ткань более устойчивой к различным нагрузкам. Во время тренировок, занятий бегом, плаванием или велоспортом улучшается насыщение организма кислородом. Постоянная физическая активность способствует улучшению кровообращения, укреплению мышц всего тела и повышению общего уровня здоровья. Параллельно развивается и нервная система. Ускоряются нервные процессы, мозг быстрее реагирует на возникающие ситуации, оперативнее принимает решения, что также способствует улучшению концентрации. Улучшается работа сердечно-сосудистой системы, повышается выносливость. Физические нагрузки заставляют органы работать более активно. Это улучшает функцию дыхательной системы, так как из-за возросшей потребности организма в кислороде дыхание становится глубже и интенсивнее, увеличивается жизненная емкость легких. Укрепляется иммунитет, улучшается состав крови. Очевидным подтверждением положительного влияния спорта является то, что физически активные люди реже болеют, а в случае заражения бактериальными или вирусными инфекциями выздоравливают значительно быстрее [9].

Результаты анкетирования (рис. 4) показывают, что в основном люди предпочитают информацию в виде историй из личного опыта – 67,3%; научно обоснованных советов – 60,3%; юмора / сарказма – 42,6% (рис. 10). Отсюда можно сделать вывод, что истории из личного опыта являются самым эффективным инструментом, так как имеют больший процент доверия и мотивации.

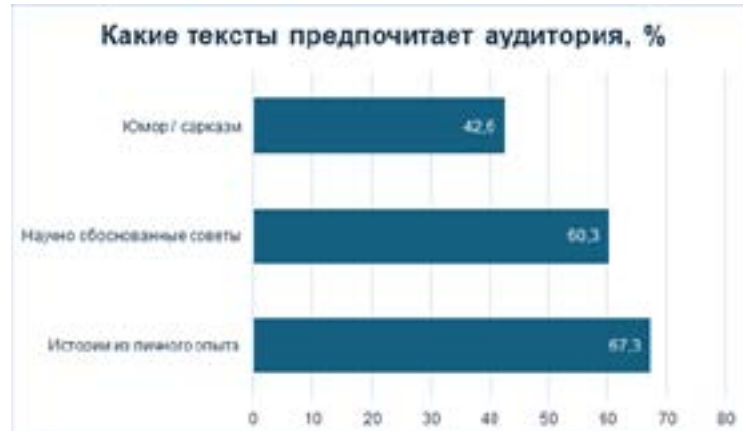

Рисунок 4 – Тексты, которые предпочитает аудитория

Личные истории основаны на реальных переживаниях и могут повлиять на действия аудитории, а также приведение личных примеров показывает, что у блогера уже имеется непосредственный опыт в данной сфере. Научно обоснованные советы занимают 2 место по количеству ответов, потому что наука опирается на доказательства и факты, а наука – надежный и проверенный источник информации. Однако личному опыту доверяют больше. Так же пользователям интересны истории с юмористической подачей. На сегодняшний день интернет переполнен информацией и контентом, поэтому пользователем важны не реклама и красивая картинка, а честный и позитивный контент. То есть у пользователей формируется желание видеть контент, который вызывает положительные эмоции, а тренды в таком случае отходят на второй план [10]. Исходя из этого, можно сделать вывод, что аудитория любит хорошие шутки и хочет видеть их в качестве составляющей контента.

Как мы можем видеть на рисунке 5, пользователи социальной сети Instagram считают, что большинство публикаций являются рекламными (42%), а также заметно, что они избирательны в том, какой контент они воспринимают (40%). Еще мы можем заметить, что большинство пользователей сомневаются в компетентности блогеров, только 3 % респондентов доверяют авторам публикаций.

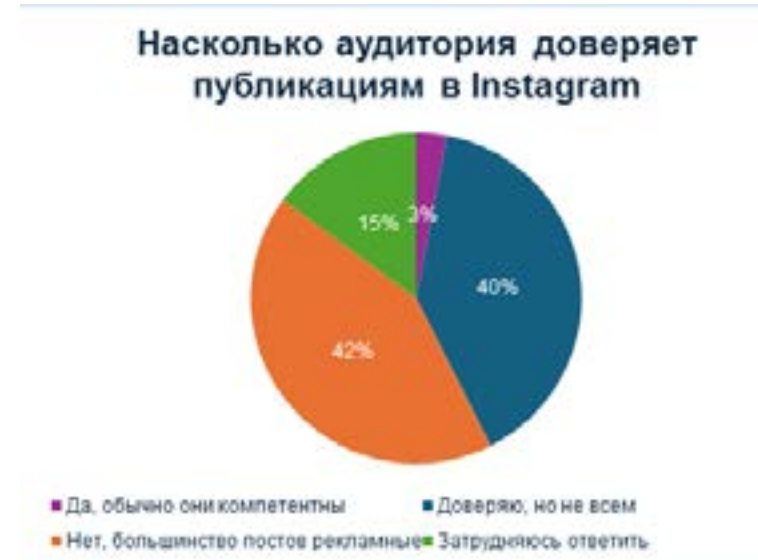

Рисунок 5 – Доверие аудитории к публикациям в сети Instagram

В последние годы блогеры социальной сети Instagram стали активно продвигать товары или услуги, используют скрытую рекламу. Большинство публикаций под видом лайфстайла, красоты, успеха или полезных советов, которые вызывают большой охват, так или иначе рекламирует определенный образ жизни или какие-либо товары. В итоге, из-за обилия коммерческих интеграций и нативной рекламы пользователи привыкают фильтровать ленту через призму рекламы, и наоборот, воспринимают обычные посты под замаскированные продажи. Однако радует тот факт, что пользователи стали более избирательны по отношению к контенту и 40% респондентов понимают, что не стоит доверять любым авторам и любым публикациям. Это связано с тем, что информация в медиапространстве дополняется комментариями и оценками пользователей, это меняет восприятие исходного содержания [11]. Таким образом, избирательность при поиске информации в медиапространстве связана с необходимостью критически анализировать контент и различать надежные источники.

Анализ реакций пользователей на 5 различных текстов вызвал разные реакции, они представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Реакции респондентов на тексты в социальной сети Instagram

Вариант ответа	Текст 1	Текст 2	Текст 3	Текст 4	Текст 5
Текст вызывает доверие и мотивирует к действию	26,7 %	12,9 %	25,7 %	29,7 %	18,8 %
Информация кажется полезной, но подана слишком эмоционально	14,9 %	26,7 %	8,9 %	6,9 %	18,8 %
Отношусь нейтрально, воспринимаю как обычную публикацию	40,6 %	31,7 %	29,7 %	37,6 %	43,6 %
Текст вызывает сомнения или кажется навязчивым	14,9 %	16,8 %	27,7 %	14,9 %	14,9 %
Не согласен(на) с содержанием, считаю, что это манипуляция	3 %	9,9 %	7,9 %	10,9 %	4 %

Текст 4 про клинический случай, который рассказывает врач в своем блоге вызвал неоднозначные ответы – самый большой процент доверия и самый большой процент недоверия. Высокий процент доверия может говорить о высоком авторитете эксперта, сама роль врача увеличивает доверие, даже если человек впервые видит данного специалиста. Высокий процент недоверия может обозначать то, что социальные сети являются недостаточно серьезным источником для медицины, то есть недоверие к неакадемическим каналам, а также наличие адреса и отметки страницы клиники, где врач ведет прием. Высокий процент доверия и недоверия демонстрирует дисперсию восприятия – текстовые публикации врачей в Instagram вызывают разную реакцию в зависимости от структуры текста, подачи и факторов доверия/скепсиса.

Текст 1 фитнес-тренера про избавление от целлюлита – самый большой процент доверия и самый маленький процент недоверия. Тема целлюлита бытовая и знакомая многим. В медиапространстве фитнес-тренеры давно воспринимаются как эксперты по телу и похудению, это влияет на уровень доверия сильнее, чем формальные дипломы. Фитнес-контент стал одним из ключевых составляющих платформы Instagram, пользователи привыкли видеть трансформации и советы от тренеров, то есть доверие встроено в саму культуру Instagram. Высокий уровень доверия и низкий уровень недоверия к фитнес-тренеру демонстрируют, что аудитория больше доверяет неформальным, простым и повседневным экспертам в вопросе о теле и внешности.

Текст 3 фудблогера с предложением пройти тест – самый большой процент навязчивости и большой процент недоверия. Сама просьба «пройди тест» воспринимается как давление, а не естественная коммуникация. В социальных сетях пользователи особенно чувствительны к призывам к действию, а также создается эффект скрытой рекламы, сама структура сообщения вызывает ощущение навязчивости. Фудблогер не воспринимается как эксперт по психологическим вопросам, пищевые сценарии являются темой нутрициологии или психологии питания. Отсюда следует вывод, что в Instagram аудитория наиболее лояльна к экспертам в своей области и негативно реагирует, когда ожидания нарушаются.

Здоровый образ жизни и его популяризация играют важную роль в укреплении населения и обеспечении демографического роста. Хотя предпринимаются попытки активно использовать рекламу ЗОЖ, по содержанию, масштабам и регулярности они все еще не соответствуют реальному потенциалу данной формы воздействия. К современным средствам продвижения здорового образа жизни относятся наружная реклама, телевизионные и радиоролики, публикации в СМИ, социальные фильмы и просветительские проекты [12].

В рамках исследования был изучен вопрос образ жизни населения, а также выявлено, какое влияние оказывают публикации в социальных сетях на отношение к ЗОЖ. Оценка эффективности публикаций опиралась на субъективные мнения участников опроса. Результаты показали, что они оказывают незначительное влияние на их отношение и здоровье.

Также в ходе проведенного исследования была изучена роль текстовых публикаций в Instagram и их влияние на восприятие аудитории. Анализ результатов позволил выявить существенные различия в уровне доверия, недоверия и ощущения навязчивости в зависимости от автора текста, темы сообщения и способа подачи информации.

Полученные данные показали, что уровень доверия аудитории существенно зависит не только от профессиональной роли автора, но и от тональности текста, его информативности и коммуникативной стратегии. Так, текст фитнес-тренера продемонстрировал наибольший уровень доверия и минимальный уровень недоверия, что может свидетельствовать о высокой степени соответствия ожиданиям аудитории. В то же время текст врача вызвал полярные реакции, то есть одновременно высокий уровень

доверия и высокий уровень недоверия, что указывает на критическое отношение аудитории к медицинскому контенту. Текст фудблогера был воспринят как наиболее навязчивый и вызвал значительный уровень недоверия, что подчеркивает чувствительность аудитории к манипулятивным призывам и вовлекающим стратегиям.

Таким образом, результаты исследования выводят гипотезу о том, что восприятие текстовых публикаций в Instagram формируется под влиянием совокупности факторов, таких как образ автора, тематика, стиль подачи и коммуникативная цель текста. Практическая значимость работы заключается в возможности использования полученных выводов при создании текстового контента для социальных сетей, а также в дальнейшем изучении механизмов формирования доверия в цифровой среде. Перспективы дальнейших исследований могут быть связаны с расширением выборки, анализом визуального контента и сравнением различных социальных платформ.

ЛИТЕРАТУРА

1 Кирилов К. А., Дмух О. В., Осипов А. Ю. Формирование здорового образа жизни студентов в социально-образовательной среде вуза // Проблемы современного педагогического образования. 2018. № 60-4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-zdorovogo-obraza-zhizni-studentov-v-sotsialno-obrazovatelnoy-srede-vuza> (дата обращения: 03.12.2025), Софроние А., Софроние В. Роль социализационных сетей в продвижение здорового образа жизни // МНИЖ. 2019. №2 (80). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-sotsializatsionnyh-setey-v-prodvizhenie-zdorovogo-obraza-zhizni> (дата обращения: 03.12.2025).

2 Ершова Н. А., Куралева О. О. РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ МОТИВАЦИИ ЗАНЯТИЙ СПОРТОМ // Вестник науки. 2025. №6 (87). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-sotsialnyh-setey-v-formirovanii-motivatsii-zanyatij-sportom> (дата обращения: 04.12.2025), Хомутова Елена Васильевна, Игнашкина Марина Владимировна ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ: УКРЕПЛЕНИЕ ЗДОРОВЬЯ // Наука-2020. 2022. №4 (58). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zdorovyuy-obraz-zhizni-ukreplenie-zdorovya> (дата обращения: 04.12.2025).

3 Чуфарова Любовь Ивановна, Теткина Елизавета Алексеевна ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ МОЛОДЕЖИ СРЕДСТВАМИ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ //

Наука-2020. 2025. №1 (75). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-motivatsii-zdorovogo-obraza-zhizni-molodezhi-sredstvami-massovoy-informatsii> (дата обращения: 04.12.2025), Лядова А. В., Лядова М. В. Здоровый образ жизни как ценность: взгляд молодежи // Казачество. 2016. №9 (22). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zdorovyuy-obraz-zhizni-kak-tsennost-vzglyad-molodezhi> (дата обращения: 04.12.2025).

4 Chernogorova A.A., Savkina N.V., Tikhomirova T.A. The role of proper nutrition in the life of a student// Journal of Science [Electronic resource] Orel, 2020. 141 p. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-pravilnogo-pitaniya-v-zhizni-studenta>

5 Zarodnyuk G.V., Larionova M.N. Fundamentals of a student's healthy lifestyle: Fundamentals of a student's healthy lifestyle: textbook. manual for students of technical universities / G.V. Zarodnyuk, M.N. Larionov. – St. Petersburg: Publishing House of the Polytechnic. un-ta, 2016. – 26 p.

6 Губарец М. Продвижение и позиционирование в маркетинге или как продвинуть любой товар. – Москва: Дашков и К, 2019. – 224 с.

7 Кириллина Наталья Владимировна, Фабричных Мария Александровна Характеристики медиапространства: влияние на поляризацию мнений аудитории // Коммуникология. 2023. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/harakteristiki-mediaprostranstva-vliyanie-na-polyarizatsiyu-mneniy-auditorii> (дата обращения: 11.12.2025)

8 Milyaeva E.A. The role of social networks in promoting a healthy lifestyle and sports // Materials of the XI International Student Scientific Conference «Student Scientific Forum» URL: <https://scienceforum.ru/2019/article/2018010932> (accessed: 02/24/2023)

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СМИ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ЖУРНАЛИСТИКЕ

ШИШКО З. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В данной научной работе исследуются фундаментальные сдвиги в структуре и функционировании современных средств массовой информации, вызванные глобальной цифровизацией.

Рассматриваются процессы технологической конвергенции, специфика платформизации медиапространства и внедрение алгоритмических систем в редакционную практику. Особое внимание уделяется трансформации профессиональных компетенций журналиста и поиску новых этико-правовых стандартов в условиях доминирования генеративного искусственного интеллекта.

Глобальная медиасистема в первой трети XXI века вступила в фазу радикальной деконструкции традиционных моделей производства и дистрибуции контента. Переход от аналоговой парадигмы к цифровой экосистеме ознаменовался не только сменой технологического инструментария, но и полной трансформацией социального контракта между журналистом и аудиторией. Актуальность данного исследования продиктована тем, что в 2026 году технологии перестали быть просто вспомогательным средством, превратившись в саму среду существования информации.

Сегодня журналистика сталкивается с вызовами «постправды», фрагментации внимания и кризиса традиционных бизнес-моделей. Научная новизна статьи заключается в комплексном анализе того, как современные технологические тренды (от нейросетей до метавселенных) переопределяют классические каноны журналистского мастерства, требуя от специалиста не только творческих, но и глубоких технических навыков.

Эволюция медиаконвергенции и мультимедийная среда. Процесс конвергенции, начавшийся как техническое объединение редакционных мощностей, к настоящему моменту перерос в глубокую содержательную интеграцию. В современной медиасреде новость больше не существует как статический текст в газете или линейный сюжет в телеэфире. Она представляет собой динамический мультимедийный объект, существующий в континууме «24/7».

Концепция конвергенции сегодня подразумевает создание кросс-платформенного контента, где один и тот же информационный повод адаптируется под специфику восприятия на разных площадках. Для Telegram-канала это оперативный инфошум, для YouTube – визуально насыщенный репортаж, для веб-платформы – глубокое аналитическое исследование с интерактивными элементами. Такая «упаковка» смыслов требует от журналиста понимания психологии потребления информации в цифровой среде, где борьба идет за каждую секунду внимания пользователя.

Более того, конвергенция затронула и профессиональные роли. Мы наблюдаем появление «универсальных солдат»

медиаиндустрии, способных одновременно выполнять функции репортера, фотографа, оператора мобильной съемки и специалиста по продвижению в социальных сетях. Однако такая универсализация несет в себе риски снижения глубины проработки материала, что ставит вопрос о необходимости сохранения узкой специализации в рамках больших конвергентных редакций.

Платформизация медиа и кризис редакционной независимости. Одной из ключевых тенденций развития современных СМИ стала их зависимость от глобальных цифровых платформ (Google, Meta, TikTok, Telegram). Медиакомпании сегодня вынуждены существовать на «арендованной территории», подчиняясь правилам и алгоритмам, которые они не контролируют. Платформизация привела к тому, что дистрибуция контента стала важнее его производства.

Алгоритмическая фильтрация лент новостей создает феномен «информационных пузырей» и «эхо-камер», где пользователь получает только ту информацию, которая подтверждает его предвзятые убеждения. Журналистика как инструмент формирования объективной общественной дискуссии в этих условиях сталкивается с серьезными препятствиями. Редакции вынуждены подстраиваться под алгоритмы поиска (SEO) и кликабельности (Clickbait), что зачастую идет вразрез с принципами качества и социальной значимости материалов.

В этом контексте особую роль приобретает развитие собственных платформ и систем прямой монетизации (подписки, пейволлы), которые позволяют медиа сохранять определенную степень независимости от прихотей алгоритмов крупных корпораций.

Искусственный интеллект и генеративные модели в журналистике. Наступление эпохи генеративного искусственного интеллекта (LLM-моделей) стало самым значимым технологическим сдвигом последних лет. Нейросети сегодня способны не только автоматизировать рутинные задачи – такие как транскрибация интервью, перевод текстов или написание коротких новостных сводок, – но и создавать сложный визуальный и текстовый контент.

Однако внедрение ИИ порождает ряд этических и экзистенциальных вопросов. Во-первых, это проблема авторства и уникальности. Если текст сгенерирован алгоритмом на основе миллионов других текстов, кто является его создателем? Во-вторых, это риск распространения «галлюцинаций» ИИ – выдачи ложной

информации за достоверные факты. В-третьих, угроза масштабного производства дипфейков подрывает доверие к визуальной журналистике как к свидетельству реальности.

Современный журналист в этой среде должен трансформироваться из «создателя букв» в «верификатора смыслов». Главной ценностью профессии становится способность проверять информацию на достоверность, анализировать контекст и давать этическую оценку событиям - то есть выполнять те функции, которые пока недоступны машинному обучению. ИИ должен рассматриваться как «умный ассистент», а не замена человеку.

Журналистика данных и новые стандарты верификации В условиях избытка «информационного мусора» (инфодемии) возрастает роль журналистики данных (Data Journalism). Умение работать с большими массивами открытых данных (Open Data) позволяет находить скрытые связи в экономических и социальных процессах, которые невозможно заметить при обычном наблюдении. Данные становятся фундаментом объективности: вместо эмоциональных оценок журналист оперирует фактами, подкрепленными статистикой.

Визуализация данных превратилась в отдельный вид искусства сторителлинга. Интерактивные карты, динамические графики и таймлайны позволяют читателю не просто потреблять информацию, а самостоятельно исследовать проблему. Это повышает уровень доверия аудитории, так как источник данных обычно прозрачен.

Параллельно развиваются технологии верификации (фактчекинга). Профессиональные редакции используют специализированные инструменты для анализа метаданных изображений, спутниковые снимки для подтверждения локаций и методы OSINT (разведка на основе открытых источников). Журналист 2026 года - это в какой-то степени исследователь-аналитик, владеющий цифровыми методами расследования.

Иммерсивный сторителлинг: VR, AR и подкастинг Технологии виртуальной и дополненной реальности (VR/AR) открывают новые горизонты для иммерсивного сторителлинга. Понятие «эффекта присутствия» переходит из метафоры в техническую реальность. Зритель может «оказаться» в эпицентре событий, будь то место экологической катастрофы или историческая реконструкция. Это создает принципиально иной уровень эмпатии и вовлеченности, который недоступен традиционному плоскому экрану.

Параллельно мы наблюдаем ренессанс аудиоформатов. Подкастинг стал мощным каналом коммуникации, предлагающим глубокое погружение в тему. В отличие от быстрых новостей в соцсетях, подкасты позволяют вести длительный, обстоятельный диалог с аудиторией, формируя лояльное сообщество слушателей. Это ответ на запрос общества на «медленную журналистику» (Slow Journalism), ориентированную на качество и осмысленность, а не на скорость.

Правовое регулирование и этические коллизии в цифровой среде Бурное развитие технологий неизбежно вступает в противоречие с существующими правовыми нормами. Законодательство многих стран, включая Республику Казахстан, стремительно адаптируется к вызовам цифровой эпохи. Появление новых законов о масс-медиа призвано упорядочить деятельность интернет-изданий и блогеров, однако многие вопросы остаются в «серой зоне».

Проблемы защиты частной жизни в условиях прозрачности цифрового следа, право на забвение, регулирование деятельности нейросетей и ответственность за распространение дезинформации требуют от журналиста высокой юридической грамотности. Особое внимание заслуживает этика использования технологий. Журналистское сообщество сегодня вырабатывает новые кодексы поведения, которые запрещают использование ИИ без уведомления аудитории и устанавливают жесткие рамки для манипуляции визуальным контентом.

Региональная специфика: медиа Павлодарского региона Тенденции глобального медиарынка находят свое отражение и на региональном уровне. Павлодарская область, обладая мощным промышленным и интеллектуальным потенциалом, демонстрирует активный переход местных СМИ в цифровое русло. Мы видим, как традиционные издания успешно трансформируются в мультимедийные площадки, используя Telegram и видеохостинги как основные каналы оперативного информирования.

Для региональной журналистики технологии открывают возможности для более тесного контакта с местным сообществом. Использование инструментов обратной связи и гражданской журналистики позволяет оперативно реагировать на локальные проблемы ЖКХ, экологии и социальной сферы. Однако здесь же остро ощущается кадровый дефицит специалистов, обладающих как фундаментальными знаниями классической журналистики, так и современными техническими компетенциями.

Заключение Подводя итог исследованию, можно утверждать, что современные технологии не уничтожают журналистику, но заставляют её эволюционировать. Основной тренд – это переход от монолога к диалогу, от массового вещания к персонализированному взаимодействию. Технологический прогресс предоставляет автору беспрецедентные инструменты для творчества и анализа, но одновременно возлагает на него огромную ответственность.

Журналистика будущего - это симбиоз высоких технологий и гуманитарных ценностей. В мире, где любой текст может быть сгенерирован машиной, главной ценностью остается человеческий взгляд, критическое мышление и этическая позиция автора. Только те медиа, которые смогут сохранить доверие аудитории через честность и глубокую аналитику, смогут выжить и процветать в условиях новой цифровой реальности.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Варганова Е. Л. Медиаэкономика в условиях цифровизации : Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2021. – 256 с.
- 2 Вырковский А. В. Редакционный менеджмент в цифровой среде. – М.: МедиаМир, 2020. – 180 с.
- 3 Журналистика и конвергенция: почему и как традиционные СМИ превращаются в мультимедийные / под ред. А. Г. Качкаевой. – М., 2010. – 200 с.
- 4 Закон Республики Казахстан от 19 июня 2024 года № 90-VIII «О масс-медиа». – Астана, 2024.
- 5 Лукина М. М., Фомичева И. Д. СМИ в пространстве Интернета. – М.: МГУ, 2005. – 120 с.
- 6 Официальный сайт Союза журналистов Казахстана.
- 7 Тренды медиапотребления в Казахстане: отчет 2025 // Brif Research Group. – 2025.
- 8 Deuze M. Media Life. – Cambridge: Polity Press, 2012. – 280 p. [на англ. яз.].
- 9 Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. – New York: University Press, 2006. – 308 p. [на англ. яз.].
- 10 Pavlik J. V. Journalism and New Media. – New York: Columbia University Press, 2001. – 242 p. [на англ. яз.].

Секция 30
Философия, саясаттану және әлеуметтану ғылымдарының
өзекті мәселелері
Актуальные вопросы философии, политологии и социологии

КИБЕРҚЫЛМЫСТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТАБИҒАТЫ САЯСИ **ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ**

АЛТЫБАСАРОВА М. А.
саяси ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университеті,
Павлодар қ.
ҚАЙРГЕЛДІ Д. Н.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

XX ғасырда пайда болған киберқылмыс өзінің дамуында бірнеше кезеңнен өтті:

1. 1960-жылдардағы пайда болу кезеңі – бұл кезең Интернет желісінің қалыптасуымен байланысты.

2. 1970-жылдардағы қалыптасу кезеңі – компьютерлік технологиялар саласындағы жоғары білікті мамандардан құралған хакерлер субмәдениетінің пайда болуымен байланысты. Бұл кезеңде киберқылмыс шектеулі субъектілер тобының қызметі ретінде көрінді.

3. 1990-жылдардан бастап жаһандық таралу кезеңі – киберқылмыс трансұлттық және жаппай сипатқа ие болды.

Ғылыми дискурста киберқылмыс әртүрлі тұрғыдан қарастырылады: құқықтану ғылымында – құқыққа қарсы әрекет ретінде; ақпараттық қауіпсіздік саласында – рұқсатсыз қол жеткізу және зиянды әрекет ретінде; антропологиялық зерттеулерде – әлеуметтік құбылыс ретінде; экономикада – экономикалық шығын факторы ретінде.

Сонымен қатар, саяси тәсіл киберқылмыс пен киберқауіпсіздікті қазіргі саясат пен ұлттық қауіпсіздіктің маңызды элементі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Саяси тұрғысынан алғанда, киберқылмыс ішкі және сыртқы қауіпсіздік арасындағы шекараны жоятын жаңа трансұлттық қауіп түрі болып табылады. Цифрландыру жағдайында мемлекеттік институттар, сайлау процестері, қаржы жүйелері және қоғамдық пікір осал бола түседі. Нәтижесінде кибершабуылдар саяси қысым

құралы және гибридтік қақтығыстардың элементі ретінде жиі қарастырылады.

Киберқауіпсіздік өз кезегінде әскери, экономикалық және ақпараттық қауіпсіздікпен қатар ұлттық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігіне айналады. Осы тұрғыда мемлекеттің өз ақпараттық кеңістігін бақылау және азаматтардың деректерін қорғау қабілетін сипаттайтын «цифрлық егемендік» тұжырымдамасының маңызы артады.

Қазақстан үшін де бұл мәселе стратегиялық мәнге ие. Электрондық үкіметтің, цифрлық сервистердің және платформалық шешімдердің белсенді дамуы мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырады, бірақ сонымен қатар киберқауіптерге осалдықты күшейтеді. Бұл киберқауіпсіздік жүйесін институционалдық тұрғыдан нығайтуды және осы салада кешенді мемлекеттік саясат қалыптастыруды талап етеді.

Цифрлық ортаны реттеудегі мемлекеттің рөліне ерекше назар аударылады. Бір жағынан, киберқылмысқа қарсы тиімді құқықтық және институционалдық механизмдерді әзірлеу қажеттілігі артады, екінші жағынан – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына әсер ететін шамадан тыс бақылау қауіпі туындайды. Осылайша қауіпсіздік пен демократиялық қағидаттар арасындағы саяси теңгерім қалыптасады.

Сонымен қатар, киберкеңістік халықаралық бәсекелестік аренасына айналуға. Мемлекеттер киберпотенциалын арттырып, арнайы құрылымдар құрып, киберқорғаныс стратегияларын әзірлеуде. Алайда халықаралық нормаларды қалыптастыру әрекеттеріне қарамастан, киберкеңістікті реттеудің бірыңғай жаһандық режимі шектеулі болып отыр.

Демек, саяси дискурста киберқылмыс пен киберқауіпсіздік мемлекеттердің тұрақтылығына, халықаралық қатынастар сипатына және қазіргі саяси процестердің трансформациясына әсер ететін кешенді құбылыстар ретінде қарастырылады.

Бұл процестердің күшеюінің негізгі факторларының бірі – қоғам өмірінің әртүрлі салаларының ауқымды цифрландырылуы. Цифрлық технологиялар күнделікті өмірге терең еніп, әлеуметтік және саяси өзара әрекеттесудің жаңа ортасын қалыптастырып, сонымен қатар киберқауіптер аясын кеңейтуде.

Hoosuite жаһандық есебіне сәйкес, 2021 жылдың басында интернет пайдаланушылар саны әлем халқының 59,5%-ын, ал әлеуметтік желі қолданушылары 53,6%-ын құрады [1]. Бұл үрдіс

сақталып, қоғамның ақпараттық технологияларға тәуелділігі мен цифрлық байланыстылығы артып келеді. Пандемия мен локдаун кезеңінде цифрлық орта әлеуметтік белсенділіктің негізгі кеңістігіне айналып, оның ішінде егде жастағы топтардың қатысуы да өсті [2].

Осылайша цифрлық орта әлеуметтік өзара әрекеттесудің базалық кеңістігіне айналып, келесі ерекшеліктерімен сипатталады:

- жаңа ықпал ету орталықтарының қалыптасуы (блогерлер, платформалар әкімшілері, цифрлық делдалдар);
- виртуалды идентификацияның бұрмалануы және жасалуы;
- пайдаланушылардың цифрлық сервистерге жоғары тәуелділігі мен тартылу деңгейі;
- дипфейктер мен жалған жаңалықтарды қоса алғанда, ауқымды дезинформация ағындарының болуы;
- ақпараттың найзағай жылдамдығымен таралуы;
- цифрлық құралдар арқылы аудиторияға нүктелік әсер ету мүмкіндігі;
- мемлекеттік және корпоративтік құрылымдар инфрақұрылымында деректердің шоғырлануы;
- қоғамдық пікірді манипуляциялау, сайлау процестеріне араласу және гибридтік қарсы күрес стратегияларын жүзеге асыру мақсатында технологияларды қолдану арқылы цифрлық кеңістіктің саясиленуі.

Осылайша цифрлық шындықты тек технологиялық орта ретінде ғана емес, сонымен бірге саяси өзара әрекет пен қақтығыс кеңістігі ретінде қарастыру қажет. Оның негізгі сипаттары жаппай санаға жасырын әсер етуге жағдай жасап, акторларды анықтауды қиындатады және ішкі саяси процестерге сыртқы араласу мүмкіндігін кеңейтеді.

Бұл жағдайда цифрлық орта ақпараттық ағындардың жылдамдығы, ауқымы және анонимділігі арқылы саяси жүйелердің тұрақтылығы мен осалдығын айқындайтын саяси ықпал ету құралына айналады.

Қорғаныс технологияларының дамуына қарамастан, киберқауіптер артып келеді. Бұл қазіргі жүйенің осалдығы тек техникалық емес, сонымен қатар саяси-институционалдық факторлармен де анықталатынын көрсетеді.

Тиісті сұрақ туындайды: цифрландыру деңгейі ұқсас болған жағдайда неге кейбір мемлекеттер киберқауіптерге төзімдірек? Жауап мемлекеттік институттардың сапасында, басқару тиімділігінде және ұлттық қауіпсіздік стратегияларында жатыр.

Тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік құрылымдар арасындағы үйлестірудің болмауы, нақты реттеудің жеткіліксіздігі және саяси жауапкершіліктің әлсіздігі жағдайында тіпті озық технологиялар да қорғанысты қамтамасыз ете алмайды. Мемлекеттік органдарға жасалған кибершабуылдар, сайлауға араласу және деректердің таралуы осалдықтардың ең алдымен институционалдық сипатқа ие екенін дәлелдейді.

Бұл тұрғыда киберқылмыс мемлекеттік институттарға деген сенімді әлсіретіп, қоғамдық-саяси күн тәртібіне әсер ететін саяси қысым және тұрақсыздандыру құралы ретінде көрінеді.

Қазіргі кезеңде киберқылмыстың эволюциясы тек технологиялық прогрестің салдары ғана емес, сонымен қатар жаһандық саяси және әлеуметтік өзгерістердің көрінісі болып табылады. Ақпараттық қоғамның қалыптасуы мемлекеттер арасындағы өзара тәуелділікті күшейтіп, цифрлық кеңістікті стратегиялық маңызы бар ресурсқа айналдырды. Осыған байланысты киберқылмыс тек құқықтық немесе техникалық мәселе ретінде емес, ұлттық қауіпсіздік пен мемлекеттік тұрақтылыққа әсер ететін кешенді фактор ретінде қарастырылуы тиіс.

Цифрлық трансформация жағдайында мемлекеттік басқару жүйесі жаңа сын-қатерлерге тап болады. Мемлекеттік қызметтердің онлайн форматқа көшуі, «ақылды» қалалар тұжырымдамасының дамуы, үлкен деректерді (Big Data) пайдалану – мұның барлығы басқару тиімділігін арттырғанымен, сонымен қатар жаңа осалдықтарды тудырады. Әсіресе мемлекеттік деректер базаларына жасалатын шабуылдар, критикалық инфрақұрылым объектілеріне қауіптер және ақпараттық жүйелердің бұзылуы ұлттық қауіпсіздікке тікелей әсер етеді.

Сонымен қатар, киберқылмыстың әлеуметтік аспектісі де ерекше маңызға ие. Цифрлық теңсіздік, халықтың цифрлық сауаттылығының әртүрлі деңгейі және ақпараттық мәдениеттің жеткіліксіздігі азаматтарды киберқауіптердің құрбанына айналдырады. Фишинг, онлайн-алаяқтық, жеке деректердің ұрлануы сияқты құбылыстар күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналып отыр. Бұл жағдай қоғамның мемлекетке деген сеніміне де әсер етуі мүмкін.

Халықаралық деңгейде киберқауіпсіздік мәселесі геосаяси бәсекелестіктің жаңа бағытына айналууда. Киберкеңістікте жүргізілетін операциялар көбінесе жасырын сипатта болады және олардың нақты ұйымдастырушыларын анықтау қиын. Бұл өз кезегінде халықаралық құқық нормаларын қолдануды күрделендіреді. Сондықтан мемлекеттер арасында сенім шараларын қалыптастыру,

ақпарат алмасу және бірлескен қауіпсіздік механизмдерін дамыту аса маңызды.

Қазақстан жағдайында киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болуы тиіс. Бұл тек техникалық құралдарды жетілдірумен шектелмей, кадрлық әлеуетті дамыту, ғылыми зерттеулерді қолдау және халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру арқылы жүзеге асырылуы қажет. Сонымен қатар, мемлекеттік және жеке сектор арасындағы өріптестікті нығайту да маңызды рөл атқарады.

Киберқылмыстың заманауи кезеңдегі ерекшеліктерінің бірі – оның жоғары деңгейдегі бейімделгіштігі мен жасырын сипаты. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы киберқылмыскерлерге жаңа құралдар мен әдістерді тез меңгеруге мүмкіндік береді. Нәтижесінде киберқауіптер дәстүрлі қауіпсіздік жүйелерінен жылдамырақ эволюцияланып, алдын алу шараларын күрделендіреді.

Қазіргі уақытта жасанды интеллект, машиналық оқыту және автоматтандырылған алгоритмдер тек заңды салаларда ғана емес, сонымен қатар киберқылмыстық әрекеттерде де қолданылууда. Мысалы, зиянды бағдарламалар өзін-өзі жаңартып, қорғаныс жүйелерін айналып өту қабілетіне ие болуда. Сонымен қатар, әлеуметтік инженерия әдістері арқылы адамдардың психологиялық әлсіз тұстары пайдаланылып, құпия ақпаратқа қол жеткізу жағдайлары жиілеп отыр.

Киберқылмыстың тағы бір маңызды бағыты – экономикалық жүйеге әсер ету. Банк жүйелеріне жасалатын шабуылдар, криптовалюталарды заңсыз пайдалану, қаржылық алаяқтық – мұның барлығы экономикалық тұрақтылыққа қауіп төндіреді. Әсіресе шағын және орта бизнес субъектілері кибершабуылдарға осал келеді, себебі олардың қауіпсіздік жүйелері жеткілікті деңгейде дамымаған.

Бұдан бөлек, киберкеңістіктегі ақпараттық соғыстар да ерекше назар аударуды қажет етеді. Жалған ақпарат тарату, қоғамдық пікірді бұрмалау, әлеуметтік желілер арқылы манипуляция жасау – бұлар қазіргі заманғы саяси күрестің маңызды құралдарына айналды. Мұндай әрекеттер қоғамда тұрақсыздық тудырып, саяси процестерге тікелей ықпал етуі мүмкін.

Осы тұрғыда медиасауаттылық пен сыни ойлауды дамыту аса маңызды. Азаматтар ақпаратты талдай білуі, оның шынайылығын тексеруі және жалған ақпараттан қорғана алуы қажет. Бұл тек

жеке деңгейде ғана емес, жалпы ұлттық қауіпсіздік деңгейінде де маңызды фактор болып табылады.

Сондай-ақ, киберқауіпсіздік саласында халықаралық ынтымақтастықты күшейту қажеттілігі артып отыр. Киберқылмыс шекара танымайтын құбылыс болғандықтан, оған қарсы күрес те бірлескен сипатта болуы тиіс. Ортақ стандарттарды қалыптастыру, тәжірибе алмасу және халықаралық ұйымдар аясында үйлестірілген әрекеттер жүргізу – тиімді саясаттың негізгі элементтері.

Осылайша киберқауіптерге қарсы тұрудың негізгі факторы технологиялық жабдықталу емес, мемлекеттің саяси-институционалдық тұрақтылығы болып табылады.

Жалпы алғанда, цифрландыру жағдайында киберқылмыс жүйелік саяси құбылыс сипатына ие болады. Ол цифрлық кеңістікті саясиландыру процесінің бір бөлігіне айналып, технологиялар ықпал ету, бақылау және қарсы тұру құралы ретінде қолданылады. Цифрлық процестердің қайтымсыздығы киберкеңістікті қазіргі саясаттың негізгі ареналарының бірі ретінде бекітеді, оның жағдайы мемлекеттердің тұрақтылығы мен даму сипатына тікелей әсер етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Hootsuite. The Global State of Digital 2021. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік режимі: <https://www.hootsuite.com/pages/digital-trends-2021#c-274407> (қаралған күні: 16.12.2025).

2 Bloomberg. The ‘New Normal’ for Many Older Adults Is on the Internet. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік режимі: <https://www.bloomberg.com/news/features/2020-05-06/in-lockdown-seniors-are-becoming-more-tech-savvy> (қаралған күні: 19.12.2025).

СОЦИАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ ЖЕРТВЫ И АГРЕССОРА В КОНТЕКСТЕ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ НА ПРИМЕРЕ МУЖЧИНЫ И ЖЕНЩИНЫ

АЛТЫБАСАРОВА М. А.

к.полит.н., профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар

РАМАЗАНОВА А. К.

магистрант, Торайғыров Университет, г. Павлодар

Домашнее насилие является одной из наиболее острых и социально значимых проблем современного общества, затрагивающей различные демографические и социальные группы

независимо от возраста, пола, уровня образования, культурной принадлежности и материального положения. Этот феномен носит комплексный и многоаспектный характер, включающий физическое, психологическое, экономическое и сексуализированное воздействие, направленное на установление контроля и подавление личности в рамках семейных и близких межличностных отношений.

Несмотря на усиливающееся внимание со стороны государственных институтов, правоохранительных органов и международных организаций, домашнее насилие зачастую остается скрытым, латентным явлением. Это объясняется как страхом жертв перед агрессором, так и влиянием социальных стереотипов, стигматизацией, недостаточной информированностью общества, что в совокупности затрудняет своевременное выявление случаев насилия и реализацию эффективных мер противодействия данной проблеме.

Особую значимость в контексте изучения домашнего насилия приобретает анализ социального портрета его участников – жертвы и самого агрессора. Исследование их социально-демографических характеристик, уровня образования, занятости, семейного статуса, а также психологических особенностей и поведенческих моделей позволяет глубже понять механизмы формирования насильственных отношений. Выявление типичных черт, факторов риска и уязвимости способствует более точной диагностике ситуации, прогнозированию возможной эскалации насилия и разработке адресных профилактических и коррекционных мер. Такой подход позволяет не только систематизировать существующие научные представления о проблеме, но и повысить эффективность практических инструментов помощи и защиты пострадавших, а также программ работы с агрессорами.

Типичные агрессоры – это люди, которые, как правило, и сами подвергались насилию в детстве; они обладают низкой самооценкой, обвиняют других в действиях, которые совершают сами (к примеру, неверные мужья приписывают жене постоянные измены – или наоборот). Часто они хорошо понимают, по отношению к кому можно и к кому нельзя проявлять агрессию. «Домашние насильники» в обществе на хорошем счету.

Если в качестве насильника выступает мужчина, то он – традиционен во взглядах на семью и ведущую роль в ней мужчины. Такая традиционность часто сочетается с внутренней потребностью контролировать партнёра и подтверждать собственную власть в

семье. Агрессор после совершения насилия нередко «подкупает» жертву: активно просит прощения, «заглаживает» свою вину доступными ему способами (обещаниями и уверениями, подарками, «послаблениями режима»), что в результате лишь дает новые поводы для вспышек агрессии [1, с. 2].

Помимо этого, значительную роль в проявлениях домашней агрессии играет психологическая структура личности самого агрессора. Следовательно, еще одним фактором домашней агрессии может быть неуверенность в себе. Такие люди очень слабы и требуют постоянного самоутверждения. В роли жертвы обычно выбирают близких и слабых. С сильными людьми подобным образом они себя, конечно, не поведут. Обычно такие вспышки заканчиваются раскаянием, желанием примириться, попыткой объяснить состояние чем-либо. Агрессор пытается любыми способами себя оправдать. После чего наступает «медовый месяц». В этот период у жертвы может возникнуть иллюзия перемен и надежда на исправление партнёра. Да, в такие моменты кажется, что всё хорошо и жертва начинает думать, что он действительно изменился. Однако это психоэмоциональное напряжение опять копится, до следующей вспышки гнева [2, с 3].

Существуют черты характера и особенности поведения, которые были выявлены у мужчин, избивавших своих жён или подруг. Анализ этих характеристик позволяет выявлять потенциальные признаки риска и прогнозировать вероятность повторных эпизодов насилия. При этом, чем больше характеристик присутствует у мужчины, тем выше вероятность насилия (таблица 1) [3, с. 2].

Таблица 1 – Характерные черты домашнего агрессора

№	Черта	Описание
1	Ревность	Он будет спрашивать женщину, с кем она разговаривает по телефону, обвинять ее во флирте, злиться, когда она проводит время с родителями, друзьями или детьми
2	Контроль	Мужчина сердится, если женщина «поздно» вернулась из магазина или с работы, подробно расспрашивает о проведённом дне, о том, где она была, с кем разговаривала
3	Быстрая связь	Многие женщины, впоследствии столкнувшиеся с насилием, встречались или были знакомы со своими будущими мужьями менее шести месяцев

4	Завышенные ожидания	Мужчина надеется, что женщина будет одновременно превосходной женой, матерью, любовницей, другом
5	Обвинение в проблемах	Женщина может оказаться виноватой во всём, что происходит не так, как мужчине хотелось бы: во всех его неудачах и ошибках
6	Гиперчувствительность	Легкоранимый, будет говорить о своих «оскорбленных» чувствах, тогда как в действительности он ведет себя безответственно, с напыщенностью и энтузиазмом говорить о несправедливости окружающих.
7	Применение силы в качестве «аргумента»	Мужчина держит женщину в подчинении, силой заставляет её выйти из комнаты, толкает её или изолирует от людей

Каков же психологический портрет жертвы домашнего насилия? Это – низкая самооценка, повышенная тревожность и внушаемость, неуверенность в себе. Эти личностные особенности создают у жертвы зависимость от агрессора и затрудняют принятие решений о защите себя.

У взрослых жертв наблюдается оправдание действий обидчика («жертва всегда сама виновата»), гипертрофированное чувство вины, подавленное чувство гнева, уверенность в том, что никто не может реально помочь. У женщин – приниженное понимание роли женщины в обществе и в семье (таблица 2).

Таблица 2 – Психологический портрет жертвы домашнего насилия

№	Черта	Описание
1	Заниженная самооценка, обесценивание своих возможностей	Агрессор внушает и поддерживает в женщине убеждение в ее некомпетентности, неадекватности и ответственности за насилие, совершаемое над нею
2	Зависимость	Женщина пассивна, бездеятельна, не верит в возможность уйти от агрессора и даже иногда проявляет в этом смысле мазохистские тенденции
3	Дефицит коммуникативных навыков	Эти женщины лишены четкого ощущения своих психологических, физических границ, либо слишком быстро начинают доверять и открываться людям, либо не доверяют никому и вовсе закрыты.

4	Изоляция	Женщина-жертва очень часто находится в изоляции вследствие того, что муж осуществляет строгий контроль над ее социальными контактами
5	Беспомощность	К этому могут привести властность агрессора, его активный контроль и желание управлять жертвой, изоляция от окружающего мира [4].

Взрослая жертва боится огласки, изменения социального положения, осуждения («сама виновата», «заработала») или чрезмерно болезненно воспринимаемого сочувствия окружающих. Так, психологическая сторона положения жертвы включает формирование зависимости от агрессора и ощущение собственной незащитности. Когда мы говорим, что человек чувствует себя жертвой, мы рассматриваем и психологическую сторону этого положения. Часто женщина – жертва извлекает психологическую выгоду из своего положения. Например, она получает внимание от окружающих людей, психологическую поддержку, сочувствие, помощь [1, с. 3].

Жизнь в постоянном стрессе, отрицание реальности, вытеснение отрицательных эмоций часто приводят к возникновению у женщин-жертв не только психологических или эмоциональных, но и физиологических расстройств. Ученые отмечают, что женщины с виктимным поведением страдают психосоматическими болезнями или в течение длительного времени не в состоянии преодолеть простые недуги, такие как насморк, простуда. Некоторые исследователи считают, что физические заболевания могут быть средством привлечения внимания. Иногда физические проблемы могут быть единственным условием, когда жертва может в символической форме сказать обидчику: «Я больна, пожалуйста, перестань обижать меня». Это может быть некоторой возможностью для женщины получить отдых, не испытывая при этом вины [5, с. 2].

Таким образом, домашнее насилие представляет собой сложное и многоуровневое социальное явление, затрагивающее не только отдельных людей, но и общество в целом. Оно формируется под влияние совокупности факторов – от личных особенностей и семейных установок до социально-экономических условий и культурных норм, что обуславливает его устойчивость и распространенность.

Эффективное противодействие данной проблеме требует комплексного подхода, включающего развитие системы

профилактики, повышение уровня информированности населения, а также совершенствование механизмов социальной и правовой защиты пострадавших. Не менее важным является формирование в обществе нетерпимого отношения к любым формам насилия и создание условий, при которых жертвы смогут своевременно обратиться за помощью и получить поддержку.

ЛИТЕРАТУРА

1 Диагностика жестокого обращения в семье. Психологические портреты и поведенческие маркеры жертвы агрессора и жертвы / [Электронный ресурс]. – URL: <https://nsportal.ru/shkola/psikhologiya/library/2023/11/15/diagnostika-zhestokogo-obrashcheniya-v-seme-psihologicheskie> (дата обращения: 18.03.2026).

2 Тиран в доме: как выглядит портрет домашнего агрессора / [Электронный ресурс]. – URL: <https://qaz-media.kz/tiran-v-dome-kak-vyglyadit-portret-domashnego-agressora/> (дата обращения: 18.03.2026).

3 Территориальный центр социального обслуживания населения / [Электронный ресурс]. – URL: <https://btbson.by/психологический-портрет-агрессора/> (дата обращения: 18.03.2026).

4 Психологический портрет женщин, пострадавших от домашнего насилия / [Электронный ресурс]. – URL: <https://ngointeraction.org/news/psihologicheskij-portret-zhenshhin-postradavshih-ot-domashnego-nasiliya/> (дата обращения: 18.03.2026).

5 психологический портрет потенциальной жертвы домашнего насилия / [Электронный ресурс]. – URL: <https://gp1.by/2023/03/30/психологический-портрет-потенциальн/> (дата обращения: 18.03.2026).

НАРКОМАНИЯ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ В КАЗАХСТАНЕ: СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ И ТЕНДЕНЦИИ

АЛТЫБАСАРОВА М. А.

к.полит.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар
ТЫШТЫКОВ Т. И.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В статье рассматриваются социальные аспекты наркомании в Казахстане, особенности ее распространения среди молодежи, факторы, способствующие развитию зависимости, и меры государственной политики по профилактике и борьбе с

наркопотреблением. Анализируются исторические и современные данные о девиантном поведении, влиянии социальных условий на формирование наркозависимости, а также статистические показатели наркологической ситуации в стране. Особое внимание уделено синтетическим наркотикам, вовлечению несовершеннолетних и роли Казахстана как транзитного коридора.

Проблема распространения наркотических веществ в современном обществе является одной из наиболее значимых социальных, психологических, медицинских, культурных проблем. Наркотическая зависимость оказывает разрушительное влияние на здоровье человека, социальные отношения и демографические процессы. В особенности данная проблема затрагивает молодежь, поскольку именно в этот период формируются ценностные установки и модели поведения.

Наркомания представляет собой хроническое заболевание, характеризующееся устойчивой психической и физической зависимостью от наркотических веществ. Регулярное употребление наркотиков приводит к формированию толерантности, когда для достижения прежнего эффекта требуется постоянное увеличение дозы. В дальнейшем зависимость становится устойчивой и требует медицинского вмешательства.

Наркомания – это заболевание, имеющее социальные корни, вызванное негативными изменениями в социальной и личной жизни. Основная причина наркомании – неудовлетворенность жизнью, трудности в личной жизни, социальная несправедливость, разочарование в людях, бытовые проблемы, неспособность к самореализации и т. д. таким образом, наркомания часто имеет социальные причины.

Вместе с тем, есть тенденция к омоложению наркомании. Согласно проведенным исследованиям, большинство «первых», кто попробовал наркотики, были моложе 15 лет. Характерными причинами увлечения молодежи наркотиками являются интерес к воздействию наркотического вещества, принадлежность к определенной социальной группе, проявление собственной самостоятельности, а в некоторых случаях и ненависть к окружающей среде. Кроме того, многие исследователи говорят, что окружающая среда и широкое распространение наркотиков ускоряют рост зависимости. Если человек взаимодействует с группой, у него больше шансов стать наркоманом.

По мнению исследователей, наркопотребление тесно связано с социальными условиями жизни молодежи. Социальное неравенство, психологические трудности, отсутствие возможностей для самореализации и влияние молодежных субкультур могут способствовать распространению девиантных форм поведения [1; 2].

Если 20-30 лет назад наркомания являлась правонарушением в глазах молодежи, то в современном мире она приобрела новые очертания и перешла в разряд культурно-досугового и развлекательного контекста. Поменялись и формы наркотических веществ, появились такие «легкие» наркотики как курительные смеси, соли, таблетки и т.д. [2].

Наркомания как форма девиантного поведения

Первые исследования наркотизма в отечественной науке относятся к концу XIX века, в частности к работе С. Моравицкого (1885), где были описаны виды наркотиков, способы их употребления и социальные группы потребителей. Уже тогда отмечалась связь наркотиков с образом жизни населения. В начале XX века исследования получили развитие, а в 1920-е годы особое внимание уделялось социальным причинам наркопотребления и его распространению среди уязвимых групп [3].

После длительного перерыва в изучении проблемы в середине XX века исследования возобновились преимущественно в медицинском и юридическом аспектах. Существенный вклад в социологическое осмысление наркотизма внесли работы А. А. Габани, показавшие зависимость распространения наркотиков от социальных условий и низкую эффективность лечения, что подчеркнуло важность профилактики.

В 1980–1990-е годы наркомания стала рассматриваться как комплексная социальная проблема, требующая системного подхода и разработки государственной политики, ориентированной не только на контроль, но и на предупреждение наркопотребления [4].

В социологии употребление наркотических веществ рассматривается как форма девиантного поведения, отклоняющегося от социальных норм. Девиантное поведение формируется под воздействием различных социальных факторов, включая экономические условия, культурные изменения и особенности социализации молодежи.

Молодежь является наиболее уязвимой социальной группой, подверженной влиянию различных социальных рисков. В научной литературе отмечается, что социальные проблемы молодежи,

такие как безработица, неустойчивость социального положения и психологическая напряженность, могут способствовать росту употребления психоактивных веществ [1].

Наркотики представляют собой вещества, воздействующие на психику и поведение человека и способные вызывать физическую и/или психическую зависимость. Их регулярное употребление формирует устойчивую потребность в приеме и сопровождается дискомфортом при его прекращении.

Перечень наркотических средств определяется и регулируется международными и национальными органами здравоохранения. Их использование может носить как медицинский характер (по назначению врача), так и немедицинский, связанный со злоупотреблением.

Наркомания рассматривается как заболевание, характеризующееся патологическим влечением к наркотикам и приводящее к нарушению физических и психических функций организма. Физическая зависимость проявляется через абстинентный синдром при прекращении употребления, тогда как психическая зависимость выражается в потребности в веществе для предотвращения психологического дискомфорта.

Следует отметить, что зависимость может формироваться не только от наркотических веществ, но и от других психоактивных средств и форм поведения.

Состояние наркотизма в стране или регионе оценивается по ряду показателей, включая уровень смертности, число зарегистрированных потребителей наркотиков, распространенность наркопреступности и структуру употребляемых веществ.

Исследования показывают, что наркопотребление преимущественно распространено среди молодежи. По данным А. А. Габияни, более двух третей потребителей составляют лица до 30 лет, при этом начало употребления чаще приходится на подростковый возраст (14–16 лет). Современные данные также подтверждают эту тенденцию: значительная часть потребителей наркотиков – молодежь, а первое знакомство с наркотическими веществами нередко происходит уже в раннем возрасте, начиная с 11–13 лет [5].

В научной литературе выделяется ряд факторов, влияющих на распространение наркопотребления, включая социальное научение, вовлечённость в субкультуры, доступность наркотиков, а также

биологические, психологические и социологические причины (в том числе теории аномии, социального контроля и напряжения).

Вместе с тем на индивидуальном уровне решающую роль нередко играют социальная дезадаптация, чувство отчужденности и утрата жизненных ориентиров. В таких условиях употребление наркотиков может выступать как способ компенсации внутреннего дискомфорта и поиска субъективного ощущения благополучия.

Отношение общества и государства к наркотикам исторически варьировалось от терпимости до жесткого запрета. При этом опыт показывает, что даже строгие ограничения не всегда приводят к эффективному снижению потребления психоактивных веществ.

В современном мире наблюдается переход от политики жесткого запрета («войны с наркотиками») к стратегии снижения вреда, ориентированной на минимизацию негативных последствий наркопотребления. Данный подход реализуется в ряде стран, включая Нидерланды, Швейцарию и Великобританию. В то же время некоторые государства, например, Швеция, применяют комбинированную модель, сочетающую запретительные меры с профилактикой и социальной поддержкой зависимых [6].

Состояние наркомании в Казахстане

По имеющимся статистическим данным в Казахстане за 2024 год зарегистрировано 13 100 человек с наркологическими расстройствами, что составляет 0,065% от количества населения республики. Также данные свидетельствуют о небольшом снижении наркологических больных по сравнению с 2023 годом. В целом с 2020 года количество наркоманов существенно не менялось.

Таблица 1 – Численность лиц с наркологическими расстройствами в Казахстане [7]

Год	Численность (тыс. чел.)
2020	14.2
2021	13.4
2022	12.5
2023	13.4
2024	13.1

Государственная политика Казахстана в отношении молодежи ориентирована на формирование здорового образа жизни и поддержку лиц, пострадавших от употребления психоактивных веществ. В программах общественного здравоохранения приоритет

отдается разработке профилактических мер, направленных на снижение наркопотребления среди молодежи.

Рост новых наркотических угроз, особенно синтетических веществ, обусловил усиление антинаркотической политики, включая профилактическую работу в образовательной среде и молодежных сообществах. Одной из ключевых целей является сокращение числа несовершеннолетних, вовлеченных в наркопотребление.

Казахстан, как и другие страны Центральной Азии, характеризуется высокой уязвимостью молодежи к наркотическим угрозам, включая вовлеченность несовершеннолетних в наркопреступность. Рост участия подростков, а также женщин в незаконном обороте наркотиков свидетельствует о серьезной социальной проблеме, требующей пересмотра как профилактической политики, так и системы социальной поддержки.

При этом наблюдается недостаток исследований, посвящённых социальному профилю молодых участников наркопреступлений, что затрудняет разработку эффективных мер помощи и реинтеграции. Чрезмерно карательные подходы могут усугублять социально-экономические трудности после освобождения, что снижает шансы на успешное возвращение в общество.

Особую тревогу вызывает распространение синтетических наркотиков, активно потребляемых молодежью. Их популярность обусловлена доступностью и изменением форм наркорынка. Дополнительную проблему представляет злоупотребление некоторыми лекарственными препаратами, регулирование которых остается недостаточно строгим, что обеспечивает их относительную доступность [8].

В Республике Казахстан наблюдается рост преступлений, связанных с употреблением и незаконным оборотом наркотиков, что представляет серьезную угрозу общественному здоровью и безопасности. Сложная социально-экономическая ситуация, включая безработицу и снижение уровня жизни, способствует расширению наркобизнеса и вовлечению населения в незаконную деятельность.

Несмотря на существующие меры контроля, государству сложно противостоять как транзиту традиционных наркотиков, так и распространению синтетических веществ, особенно через интернет. Важной проблемой остается доступность технологий и каналов сбыта, что ускоряет развитие нелегального рынка.

Анализ статистики показывает противоречивую динамику: при общем снижении зарегистрированных преступлений уменьшается и уровень их раскрываемости. При этом сохраняются региональные различия и высокий уровень наркоугрозы. Казахстан также занимает заметное место в мире по смертности, связанной с наркотиками.

Особую тревогу вызывает рост потребления синтетических наркотиков, особенно среди молодежи, а также увеличение онлайн-распространения. Несмотря на профилактические меры, изъятие значительных объемов наркотиков и ликвидацию преступных групп, проблема остается актуальной.

В целом ситуация требует комплексного подхода, включающего совершенствование законодательства, усиление международного сотрудничества, профилактику и повышение эффективности правоохранительной деятельности [9].

Аналитические данные международных организаций показывают, что в последние годы транснациональные наркосети активно расширяются, осваивая новые территории для производства и совершенствуя каналы поставок. Незаконный оборот наркотиков приобрел глобальный характер, не имея географических или социальных границ, и представляет серьезную угрозу жизни и здоровью людей, особенно молодежи. По оценкам, число потребителей наркотиков в мире превышает 200 млн человек и продолжает расти.

Наркобизнес остается одним из самых прибыльных видов преступной деятельности, превосходя по оборотам многие легальные рынки. При этом он способствует экономической деградации, росту коррупции и политической нестабильности, особенно в бедных странах, где культивируются наркосодержащие растения.

Ключевым центром производства опиатов остается Афганистан, откуда наркотики распространяются через страны Центральной Азии. Регион, включая Казахстан, играет важную роль как транзитный коридор между Азией и Европой. Основные маршруты проходят через Таджикистан, Узбекистан, Кыргызстан и далее в Россию и европейские страны. Значительная часть наркотиков транспортируется небольшими партиями, что затрудняет их выявление.

В последние годы усилилась активность наркоторговли на территории Казахстана, включая как транзит, так и внутреннее

распространение. Дополнительную угрозу создает наличие собственной сырьевой базы, в частности в Чуйской долине.

Несмотря на предпринимаемые меры, полностью сдержать наркотрафик невозможно из-за масштабов перевозок, недостаточной технической оснащённости границ и высокой адаптивности преступных групп. При этом основная нагрузка по борьбе с наркотиками ложится на страны транзита, которые несут значительные финансовые и социальные издержки.

В связи с этим противодействие наркоугрозе требует объединённых усилий на международном уровне. Эффективная борьба возможна только при координации действий государств, укреплении пограничной безопасности, развитии международного сотрудничества и совершенствовании законодательства [10].

Заключение

Наркомания в Казахстане является сложной социальной проблемой, затрагивающей здоровье молодежи и социальную стабильность. Ее распространение обусловлено как индивидуальными факторами, так и социальными условиями жизни, включая психологическую напряженность, экономическую нестабильность и влияние субкультур.

Рост синтетических наркотиков, вовлеченность подростков и расширение транснациональных каналов поставок создают дополнительные угрозы. Государственная политика сосредоточена на профилактике, поддержке зависимых и международном сотрудничестве, однако остаются нерешенные вопросы эффективной реабилитации и социальной интеграции молодежи.

Для успешного противодействия наркомании необходим комплексный подход, включающий совершенствование законодательства, профилактические программы, развитие международного сотрудничества и укрепление социальной поддержки уязвимых групп.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ogay M., Emamian A., Tileubayeva M. Social Problems of the Youth of Kazakhstan. The Scientific Heritage, 2023.

2 Царахова Н. В. Наркотизм как элемент молодежной антикультуры: социологический анализ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Майкоп, 2017.

3 Гернет М. Н. Избранные произведения. С. 444 – 445. Детский наркотизм изучали врачи Зиман (1922-1923), Дубрович (1925), Забутин (1926), а также М. Н. Гернет (1924).

4 Габияни А. Наркотизм: вчера и сегодня. Тбилиси, 1988

5 Гишинский Я., Гурвич И., Русакова М. и др. Девиантность подростков: Теория, методология, эмпирическая реальность. СПб., 2001.

6 Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.

7 Казахстан в 2024 году / статистический ежегодник / на русском языке / 271 стр. Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики

8 Prilutskaya, M., Mankieva, V. Synthetic Drug Issues in Kazakhstan: Emphasising Youth and Women's Involvement. In book: New Psychoactive Substances. 2025/01/01. DOI:10.5771/9783748943204-147

9 Мухаметкаиров А. Е., Оценка ситуации с наркотическими и контролируемыми психотропными веществами в Республике Казахстан Вестник Инновационного Евразийского университета. 2019. № 4 ISSN 1729-536X

10 Омарова Б. К., Байгелов М. К. Казахстан как «транзитный коридор» при транспортировке наркотических средств между Европой и Азией. Вестник института законодательства Республики Казахстан. №3 (11). 2008

КУЛЬТУРА ПОТРЕБЛЕНИЯ В ЗАПАДНОМ ОБЩЕСТВЕ: СОЦИАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ РЕКЛАМЫ ОБРАЗА ЖИЗНИ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ КОНСЮМЕРИЗМА

АМИТОВ С. А.

к.социол.н., асоп.профессор кафедры общественно-гуманитарных наук,

ЖенПУ, г. Алматы

КАЙРХАНОВ Ж. Р.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Современное западное общество известно не только высоким уровнем материального достатка, но и постоянным воспроизводством новых потребительских желаний, стилей жизни и моделей повседневного поведения. Потребление в этих условиях выступает

не просто экономическим актом удовлетворения потребностей, а важной социальной практикой, через которую индивид демонстрирует статус, вкус и принадлежность к определённым культурным классам. Как отмечал Т. Веблен, демонстративное потребление является одним из способов публичной демонстрации социального положения и символического превосходства [1, с. 74]. В дальнейшем П. Бурдьё показал, что выбор вещей, вкусов и стилей жизни тесно связан с подчеркиванием социального различия и символического капитала [2, с. 112]. Таким образом, потребление становится важным механизмом социальной коммуникации, через который индивиды формируют и подтверждают собственную идентичность.

В условиях современной цифровой среды эти процессы усиливаются благодаря развитию социальных сетей и платформенной экономики. Реклама всё чаще продаёт не отдельный товар, а определённый образ жизни, связанный с идеями успешности, комфорта, мобильности и социальной включённости. По мнению Ж. Бодрийяра, в обществе потребления вещи функционируют прежде всего как знаки, а их ценность определяется не столько утилитарной функцией, сколько символическим значением, которое они несут в системе социальных различий [3, с. 63]. В цифровой культуре это проявляется особенно ярко: социальные сети создают среду, в которой демонстрация потребления становится частью повседневной коммуникации, а сами товары превращаются в элементы символической самопрезентации. Важность данной проблематики обусловлена также тем, что подобные механизмы, сформировавшиеся в западной цифровой культуре, постепенно распространяются и за её пределы. В том числе это касается Казахстана, где социальные сети, маркетплейсы и платформенная коммерция способствуют адаптации глобальных моделей потребления в локальной среде.

Актуальность данной темы обусловлена тем, что современные медиа и цифровые платформы формируют новые механизмы распространения консюмеризма. Алгоритмы социальных сетей усиливают видимость определённых моделей поведения, а встроенная коммерция сокращает дистанцию между просмотром контента, возникновением желания и совершением покупки. В результате потребление всё чаще принимает форму импульсивного и эмоционально мотивированного поведения, где важную роль

играет не рациональная потребность, а стремление к участию в тренде и ощущению социальной принадлежности.

В рамках данной статьи под культурой потребления понимается социальная система, в которой вещи и практики потребления выступают не только средствами удовлетворения потребностей, но и носителями символических значений. Под консюмеризмом понимается установка на постоянное обновление желаний и ориентацию на потребление как на значимый элемент повседневной жизни. Реклама образа жизни в данном контексте рассматривается как механизм, при котором продвигается не столько сам товар, сколько связанный с ним образ успешности, привлекательности и социальной включённости. Соответственно, демонстративное и символическое потребление анализируются как формы поведения, при которых вещи приобретаются и демонстрируются не только ради пользы, но и ради выражения статуса, вкуса и принадлежности к определённой культурной среде.

Целью данной статьи является социологический анализ социальных механизмов рекламы образа жизни и распространения консюмеризма в цифровой среде.

Теоретическую основу исследования составляют работы, посвящённые анализу культуры потребления и демонстративного поведения. Помимо классических работ Т. Веблена и П. Бурдьё, значительный вклад в понимание современной потребительской культуры внесли исследования М. Фезерстоуна, рассматривающего потребление как важный элемент постмодернистской культуры и эстетизации повседневной жизни [4, с. 82]. Дополнительно в качестве теоретического контекста используются работы, рассматривающие общество потребления, стандартизацию массовых практик, цифровую самопрезентацию и статусно ориентированное поведение. Так, З. Бауман анализирует потребление как важнейший принцип организации современной социальной жизни [5, с. 1], Дж. Ритцер связывает массовое потребление с логикой стандартизации и управляемости повседневных практик [6, с. 100], Р. Белк рассматривает вещи как продолжение личности и элемент расширенного «я» [7, с. 139], К. Абидин показывает роль интернет-знаменитости и цифровой популярности в формировании новых потребительских ориентиров [8, с. 48], Дж. К. Истман, рассматривают статусное потребление как форму потребительского поведения, связанную со стремлением к социальному признанию через символически значимые товары [11, с. 41].

В рамках данного подхода потребительская культура рассматривается как система, в которой желания постоянно обновляются и стимулируются через медиа, рекламу и символические образы. Для анализа современного этапа также используются исследования цифрового потребления в социальных сетях [9, с. 5]. Особое внимание уделяется работам, посвящённым импульсивным покупкам в условиях социальной коммерции [12, с. 5].

В современном обществе реклама образа жизни выполняет функцию производства социальных норм. Пользователю предлагается не отдельный товар, а определённый сценарий желаемой жизни: активность, эмоциональная насыщенность, эстетическая привлекательность и принадлежность к актуальным трендам. Этот процесс усиливается благодаря алгоритмическим механизмам социальных платформ, которые постоянно показывают визуальные образы потребления. Как отмечает М. Фезерстоун, потребительская культура формирует пространство, в котором эстетизация повседневности становится одним из центральных элементов социальной идентичности [4, с. 94]. В результате вещи начинают восприниматься не столько как средства удовлетворения потребностей, сколько как символы определённого жизненного стиля.

Особенно ярко логика символического и демонстративного потребления проявляется в распространении трендовых товаров, популярность которых формируется через социальные сети. Показательным примером является феномен Stanley Cup - термокружки, которая из обычного утилитарного предмета превратилась в объект массового желания после вирусного распространения в TikTok. Широкую известность получила видеозапись, на которой кружка сохранила свою целостность даже после пожара в автомобиле, что стало своеобразной демонстрацией её прочности и вызвало мощный общественный интерес. В дальнейшем данные сведения о неуязвимости изделия были подвергнуты сомнению или опровергнуты. В результате предмет, изначально предназначенный для практического использования, был переосмыслен как элемент популярного lifestyle-контента. Компания быстро адаптировалась к растущему спросу, начав активно выпускать новые цвета, лимитированные версии и различные модификации продукта. Параллельно сформировался рынок сопутствующих товаров - чехлов для кружек, декоративных держателей, аксессуаров и других дополнений, позволяющих индивидуализировать предмет и подчеркнуть его принадлежность к тренду.

С социологической точки зрения данный феномен демонстрирует, как товар начинает цениться не столько за функциональные характеристики, сколько за способность символизировать определённый стиль жизни и культурную принадлежность. Подобные процессы можно интерпретировать через концепцию демонстративного потребления Т. Веблена [1, с. 90], согласно которой вещи становятся инструментом публичной демонстрации социального статуса. В то же время теория символического различия П. Бурдьё показывает, что обладание популярным предметом может выступать способом выражения вкуса и культурного капитала [2, с. 215]. Таким образом, Stanley Cup становится не просто бытовым предметом, а символом участия в коллективном тренде и элементом социальной самопрезентации. Феномен Stanley Cup часто критикуется в социологии за противоречие принципам устойчивого потребления (покупка десятков многоразовых кружек разных цветов лишает их экологического смысла).

Современным механизмом распространения консюмеризма выступает развитие платформенной коммерции в социальных сетях. Если ранее реклама предполагала определённую дистанцию между медиапространством и покупкой, иными словами от ссылки до покупки, то сегодня эта граница постепенно исчезает. Социальные платформы интегрируют торговые функции непосредственно в пользовательский интерфейс, превращая просмотр контента в потенциальный акт покупки. Исследования показывают, что онлайн коммерция усиливает импульсивное потребление, поскольку решение о покупке принимается в условиях эмоционального вовлечения и социальной видимости [12, с. 5]. Пользователь оказывается в ситуации, где реклама воспринимается не как навязчивая коммуникация, а как естественная часть медиапотребления.

Показателен в этом отношении феномен TikTok Shop, который демонстрирует нормализацию импульсивных покупок. Платформа объединяет развлекательный контент, рекомендации инфлюенсеров и прямую возможность покупки в рамках одного интерфейса. Таким образом, процесс приобретения товара становится продолжением просмотра видео или участия в тренде. По данным исследований цифрового маркетинга, подобная модель социальной коммерции значительно сокращает путь от желания к транзакции и увеличивает вероятность спонтанных покупок. Социологически это означает, что

потребление перестаёт восприниматься как рациональный выбор и всё чаще выступает элементом повседневного медиаповедения.

Важную роль в этом процессе играет феномен социальной видимости. Пользователь наблюдает, как другие люди демонстрируют покупки, распаковки товаров и рекомендации, что формирует эффект нормализации потребления. Подобная логика соответствует описанному Ж. Бодрийяром механизму функционирования товаров как знаков в системе социальной коммуникации [3, с. 72]. В цифровой среде этот процесс усиливается благодаря алгоритмам, которые повторно демонстрируют пользователю популярные товары и тренды, тем самым формируя устойчивое ощущение их повсеместности.

Подобные механизмы распространения консюмеризма проявляются и в Казахстане, где глобальные цифровые тренды быстро адаптируются в локальной среде социальных сетей и онлайн-торговли. Если ранее многие символы западной потребительской культуры воспринимались как относительно удалённые, то сегодня благодаря маркетплейсам, платформенной коммерции и визуальным медиа они стали значительно доступнее для казахстанской аудитории. Это усиливает включённость пользователей в глобальные тренды и способствует распространению моделей импульсивного, символического и демонстративного потребления.

Подобные практики можно рассматривать через призму концепции символического капитала П. Бурдьё, согласно которой социальные группы формируют различия через вкусы, стили и предпочтения [2, с. 215]. Обладание определёнными предметами становится способом выражения принадлежности к определённому культурному пространству. При этом сами предметы могут быть относительно простыми и массовыми, однако их значение определяется символической связью с определённым образом жизни.

Таким образом, современная культура потребления характеризуется не только увеличением количества товаров, но и усилением механизма эмоционального стимулирования потребительского поведения. Социальные сети, алгоритмы и платформенная коммерция создают условия, при которых потребление становится частью повседневной коммуникации и социальной самопрезентации. В этой системе важную роль играют не столько реальные потребности, сколько желание соответствовать актуальным трендам, ощущать социальную включённость и получать краткосрочное эмоциональное удовлетворение от покупки.

Проведённый анализ показывает, что культура потребления в современном западном обществе формируется под воздействием сложного комплекса социальных и медийных механизмов. Классические социологические теории демонстративного потребления и символического различия остаются актуальными, однако в цифровую эпоху они получают новые формы реализации.

Рассмотренные примеры демонстрируют, что современный консюмеризм воспроизводится не только через традиционную рекламу, но и через алгоритмическую видимость, вирусные тренды и встроенные механизмы онлайн-коммерции. Потребительские практики всё чаще формируются под влиянием символических факторов, таких как социальная видимость, культурная принадлежность и участие в тренде. В результате покупка может выступать не столько рациональным решением, сколько эмоциональной реакцией на медиапространство.

Социологический анализ этих процессов позволяет рассматривать потребление как форму социальной коммуникации и символического различия. В цифровой среде реклама образа жизни становится механизмом нормализации постоянного потребления, формируя представление о том, что участие в трендах и регулярное обновление товаров являются естественной частью современной культуры.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Веблен Т. Теория праздного класса. - Москва: АСТ, 2021. - 416 с.
- 2 Бурдьё П. Различение: социальная критика суждения вкуса. - Москва: Институт Гайдара, 2023. - 784 с.
- 3 Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. - Москва: Республика, 2020. - 269 с.
- 4 Фезерстоун М. Потребительская культура и постмодернизм. - Москва: ГУ ВШЭ, 2021. - 286 с.
- 5 Bauman Z. Consuming Life. - Cambridge: Polity Press, 2007. - 160 p. [на англ. яз.].
- 6 Ritzer G. The McDonaldization of Society. - Thousand Oaks: Sage Publications, 2019. - 328 p. [на англ. яз.].
- 7 Belk R. W. Extended Self in Consumer Behavior // Journal of Consumer Research. - 1988. - Vol. 15, No. 2. - P. 139-168. [на англ. яз.].
- 8 Abidin C. Internet Celebrity: Understanding Fame Online. - Bingley : Emerald Publishing, 2018. - 240 p. [на англ. яз.].

9 Djafarova E., Bowes T. Instagram made me buy it: Generation Z impulse purchases in fashion industry // Journal of Retailing and Consumer Services. - 2021. - Vol. 59. [на англ. яз.].

10 Mardon R., Molesworth M., Grigg S. The Selfie as Commodity // European Journal of Marketing. - 2018. - Vol. 52. - P. 617-640. [на англ. яз.].

11 Eastman J. K., Goldsmith R. E., Flynn L. R. Status Consumption in Consumer Behavior: Scale Development and Validation // Journal of Marketing Theory and Practice. - 1999. - Vol. 7, No. 3. - P. 41-52. [на англ. яз.].

12 Abdelsalam S., Salim N., Alias R. A., Husain O. Understanding Online Impulse Buying Behavior in Social Commerce: A Systematic Literature Review // IEEE Access. - 2020. - Vol. 8. [на англ. яз.].

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ТРАНСФОРМАЦИИ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ У ПОКОЛЕНИЯ ЗУМЕРОВ

АМИТОВ С. А.

к. социол. н., ассоц. проф. кафедры общественно-гуманитарных наук,
ЖенПУ, г. Алматы

ОМИРТАЕВА А. К.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Семья как социальный институт традиционно выполняет ключевые функции в обществе, обеспечивая его воспроизводство, социализацию личности, а также передачу культурных норм и ценностей от поколения к поколению. Она выступает важнейшим элементом социальной структуры, влияющим на формирование мировоззрения, поведения и жизненных стратегий индивидов. Однако в условиях глобализации, цифровизации и ускоренных социальных изменений наблюдается трансформация не только структуры семьи, но и ее ценностных оснований.

Современное общество характеризуется высокой степенью динамичности, развитием информационных технологий и расширением цифровой среды, что оказывает существенное влияние на формирование ценностных ориентаций молодежи. Поколение зумеров, выросшее в условиях постоянного доступа к информации и активного использования социальных сетей, формирует новые представления о межличностных отношениях, браке и семейной жизни.

Их жизненные установки отличаются большей гибкостью, ориентацией на индивидуальные цели и стремлением к самореализации.

Согласно теории культурных изменений, разработанной Р. Инглхартом, развитие общества сопровождается переходом от традиционных и материалистических ценностей к постматериалистическим, в рамках которых возрастает значение личной свободы, самовыражения и качества жизни [1, с. 112]. Данный процесс находит свое отражение в изменении отношения молодежи к институту семьи, что требует более глубокого социологического анализа. Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения трансформации семейных ценностей у современной молодежи.

Цель статьи – выявить современные тенденции трансформации семейных ценностей у поколения зумеров.

В условиях социальных изменений трансформация семейных ценностей становится важной проблемой современной социологии. Несмотря на сохранение значимости института семьи, наблюдается изменение отношения молодежи к браку, родительству и семейным ролям.

Проблема исследования заключается в противоречии между традиционным восприятием семьи как базовой ценности и ростом индивидуалистических установок среди поколения зумеров. Молодежь, с одной стороны, признает важность семьи, а с другой – откладывает ее создание.

Гипотеза исследования заключается в том, что под влиянием цифровизации и социально-экономических факторов происходит трансформация семейных ценностей в сторону индивидуализации.

Задачи исследования:

1. Анализ теоретических подходов;
2. Изучение социологических данных;
3. Выявление факторов трансформации;
4. Определение особенностей поколения зумеров.

Методологическую основу исследования составляют положения социологии семьи, теории культурных изменений Р. Инглхарта, теории «чистых отношений» Э. Гидденса, а также концепции индивидуализации У. Бека. В рамках исследования применён комплексный подход, сочетающий количественные и качественные методы анализа.

Эмпирическая база исследования включает данные международных и национальных социологических исследований

(World Values Survey, EY Global Generation Z Survey), а также вторичный анализ статистических данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан.

В качестве методов исследования использованы:

- анализ научной литературы;
- сравнительный анализ социологических данных;
- вторичный анализ эмпирических исследований;
- обобщение и интерпретация статистических показателей.

Выборка в рамках используемых исследований охватывает представителей поколения зумеров (возрастная категория от 18 до 27 лет), проживающих в различных странах, включая Казахстан. Это позволяет выявить как глобальные, так и локальные особенности трансформации семейных ценностей.

Семья в современной социологии рассматривается как динамичный социальный институт, подверженный изменениям под влиянием социальных, экономических и культурных факторов. Трансформация семейных отношений обусловлена процессами модернизации общества, ростом уровня образования и изменением ценностных ориентаций молодежи.

По мнению Гидденса, современные семейные отношения приобретают характер так называемых «чистых отношений», основанных не на традиционных обязанностях, а на добровольном выборе партнеров, взаимном уважении, эмоциональной близости и равенстве [2, с. 58]. Это означает, что устойчивость семьи всё в большей степени зависит от качества межличностного взаимодействия, а не от социальных норм и давления общества.

В свою очередь, Бек в рамках теории индивидуализации подчеркивает, что в условиях «общества риска» традиционные формы семьи утрачивают свою стабильность, уступая место более гибким и вариативным моделям [3, с. 74]. Индивидуализация приводит к тому, что жизненные стратегии становятся менее предсказуемыми, а решения о браке и родительстве принимаются исходя из личных предпочтений, а не общественных ожиданий.

Таким образом, современные социологические подходы подтверждают, что трансформация семейных ценностей связана с переходом от традиционных моделей к индивидуализированным формам семейных отношений, основанным на свободе выбора и личной ответственности. Современные исследования демонстрируют изменение ценностных ориентаций поколения зумеров.

По данным международных исследований, приоритеты молодежи распределяются следующим образом: финансовая стабильность (87%), самореализация (84%), семья (60%) [4].

Согласно данным World Values Survey, около 80% молодежи продолжают считать семью важной ценностью [5].

В Казахстане наблюдается рост возраста вступления в брак и изменение демографических установок [6].

Современные эмпирические исследования позволяют более детально рассмотреть трансформацию ценностных ориентаций поколения зумеров.

Согласно данным международных опросов, значительная часть молодежи откладывает вступление в брак по причинам экономической нестабильности, стремления к профессиональной самореализации и необходимости достижения финансовой независимости. При этом наблюдается рост значимости нематериальных факторов - психологического комфорта, эмоциональной совместимости и личного развития.

Анализ данных по Казахстану показывает, что средний возраст вступления в брак увеличился, а также наблюдается тенденция к снижению рождаемости и изменению установок в отношении родительства. Молодежь всё чаще рассматривает создание семьи как осознанный шаг, требующий предварительной подготовки.

Дополнительно исследования показывают, что:

- более 30% молодежи ориентированы на баланс между карьерой и семьей;
- значительная часть респондентов рассматривает альтернативные модели семейных отношений;
- растёт принятие равноправных ролей в семье.

Таблица 1 – Ценностные ориентации поколения зумеров

Показатель	Значение (%)
Финансовая независимость	87 %
Самореализация	84 %
Значимость семьи	60 %
Семья как ценность (Казахстан)	~80 %
Баланс «семья + карьера»	33 %
Индивидуализм	9 %
Не планируют иметь детей	23 %

Данные таблицы подтверждают тенденцию усиления индивидуалистических установок при сохранении значимости семьи.

Таблица 2 – Факторы трансформации ценностных ориентации у поколения зумеров

Ключевые факторы трансформации семейных ценностей	Трансформация семейных ценностей сопровождается рядом проблем	Для поколения зумеров характерны	Для укрепления института семьи необходимы
-цифровизация -экономическая нестабильность -индивидуализация культурные изменения	-снижение устойчивости брака -откладывание создания семьи -изменение семейных ролей	-ориентация на партнерские отношения -приоритет самореализации -осознанный подход к браку -гибкость ценностей	-государственная поддержка молодых семей -популяризация семейных ценностей -адаптация традиций к современным условиям
Эти факторы формируют новые модели семейных отношений	Это влияет на демографические и социальные процессы	При этом семья сохраняет значение как источник поддержки	Перспективы исследований связаны с изучением влияния цифровой среды

Полученные данные позволяют установить причинно-следственные связи между социальными изменениями и трансформацией семейных ценностей.

Так, цифровизация способствует расширению коммуникативных возможностей, однако одновременно снижает значимость традиционных форм взаимодействия, что влияет на характер межличностных отношений. Экономическая нестабильность выступает фактором, напрямую влияющим на откладывание брака и снижение рождаемости, поскольку молодые люди стремятся сначала обеспечить финансовую устойчивость.

Индивидуализация, в свою очередь, формирует установку на личностное развитие и самореализацию, что приводит к изменению приоритетов: семья перестает быть первоочередной целью, но сохраняет свою значимость как источник эмоциональной поддержки.

Таким образом, выявляется следующая причинно-следственная зависимость:

– социально-экономические и культурные изменения → трансформация ценностей → изменение моделей семейного поведения.

Анализ подтверждает, что гипотеза исследования о переходе к индивидуализированным моделям семейных ценностей находит эмпирическое подтверждение. При этом важно отметить, что данный процесс не означает отказ от семьи, а свидетельствует о её адаптации к новым условиям.

Подтверждена гипотеза о переходе к более индивидуализированным моделям при сохранении значимости семьи. Это свидетельствует об адаптации института семьи к новым условиям. При этом наблюдается формирование новых форм взаимодействия между поколениями, изменение традиционных ролей и ценностей, что отражает гибкость и способность семьи сохранять свою функцию в условиях социальной динамики.

Дополнительно следует отметить, что трансформация семейных ценностей носит не разрушительный, а эволюционный характер. Поколение зумеров формирует новые модели семьи, основанные на принципах равенства, осознанности и эмоциональной близости.

Перспективы дальнейших исследований связаны с более глубоким изучением влияния цифровой среды, социальных сетей и экономических факторов на формирование семейных установок молодежи, а также с проведением собственных эмпирических исследований на региональном уровне.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Инглхарт Р. Культурная эволюция. – М.: Аспект Пресс, 2018. – 320 с.
- 2 Гидденс Э. Социология. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
- 3 Бек У. Общество риска. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
- 4 EY Global. Generation Z Survey Report. – 2025. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.deloitte.com/global/en/issues/work/genz-millennial-survey.html>
- 5 World Values Survey. Wave 7 (2017–2022). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <file:///C:/Users/pc/Downloads/ddi-documentation-english-12294.pdf>
- 6 Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Демографический ежегодник. – 2023. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://astanatimes.com/2024/02/world-bank-survey-70-of-kazakh-citizens-report-satisfaction-as-economic-optimism-prevails/>

- 7 Чернова Ж.В. Социология семьи. – М.: Высшая школа, 2010. – 256 с.
- 8 Антонов А.И. Социология семьи. – М.: ИНФРА-М, 2012. – 304 с.

МИГРАЦИОННЫЕ ПОТОКИ КАК ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

КАППАСОВА Г. М.

доктор PhD, асоц.проф (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар
ИСИН Ч. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В статье рассматривается роль миграционных потоков как одного из факторов национальной безопасности в условиях современных межгосударственных конфликтов. Анализируется влияние массовой миграции на политическую, социальную и экономическую стабильность государств. Особое внимание уделяется феномену инструментализации миграции, при котором миграционные потоки могут использоваться государствами в качестве инструмента политического давления и элемента гибридных конфликтов. В работе рассматриваются основные угрозы национальной безопасности, связанные с миграционными кризисами, а также анализируются механизмы их использования в международной политике. Сделан вывод о необходимости развития международного сотрудничества и совершенствования миграционной политики государств с целью предотвращения использования миграции как инструмента межгосударственного давления.

В условиях глобализации и усиления взаимозависимости государств миграционные процессы приобретают всё большее значение в международных отношениях. Массовые перемещения населения могут быть вызваны вооружёнными конфликтами, экономическими кризисами, политической нестабильностью и экологическими катастрофами. Однако в современных условиях миграция всё чаще рассматривается не только как гуманитарное явление, но и как важный фактор национальной безопасности.

Миграционные процессы оказывают значительное влияние на социально-экономическую и политическую ситуацию в

государствах. Массовые миграционные потоки способны создавать нагрузку на экономику, социальную инфраструктуру и систему государственного управления. В результате этого государства вынуждены учитывать миграционный фактор при разработке своей политики национальной безопасности.

Современные исследователи отмечают, что в условиях межгосударственных конфликтов миграционные потоки могут использоваться как инструмент политического давления. Такой феномен получил название «инструментализация миграции» или «weaponized migration», то есть использование миграции в качестве средства достижения политических целей [1, с. 23].

Актуальность данной темы обусловлена ростом миграционных кризисов, которые оказывают значительное влияние на международную безопасность и стабильность государств. Целью данной статьи является анализ миграционных потоков как фактора национальной безопасности в условиях межгосударственных конфликтов.

Миграция представляет собой сложный социально-политический процесс, оказывающий влияние на демографическую структуру, экономику и безопасность государств. По данным международных организаций, в последние десятилетия наблюдается значительный рост международной миграции, что связано с развитием глобализации, экономическим неравенством и ростом вооружённых конфликтов [2, с. 44]. Традиционно миграция рассматривалась преимущественно в гуманитарном контексте – как перемещение людей в поисках безопасности и лучших условий жизни. Однако в современной политике она всё чаще рассматривается как важный инструмент международных отношений.

По мнению ряда исследователей, государства могут сознательно стимулировать или направлять миграционные потоки для достижения определённых политических целей. Такой подход позволяет оказывать давление на другие государства без применения военной силы [3, с. 58]. Американский политолог Келли Гринхилл в своих исследованиях отмечает, что перемещение населения может использоваться как инструмент принуждения в международной политике. Подобная стратегия предполагает создание миграционных кризисов, способных повлиять на политические решения государств-реципиентов

Отсюда следует, что миграция в современном мире становится не только социальным или экономическим явлением, но и важным элементом международной политики.

В последние годы всё чаще наблюдается использование миграции как инструмента давления в межгосударственных конфликтах. В научной литературе этот феномен получил название «коэрситивная инженерия миграции» — сознательное формирование или направление миграционных потоков для достижения политических целей [4, с. 67]. Такая стратегия может реализовываться различными способами. Государства могут ослаблять контроль над своими границами, создавать условия для массового перемещения населения или направлять мигрантов к границам других государств.

По мнению исследователей, подобные действия позволяют государствам создавать серьёзное политическое давление на соседние страны, поскольку массовый приток мигрантов может вызвать внутренние политические кризисы и социальную напряжённость [5, с. 92]. Кроме того, миграционные кризисы часто используются как инструмент дипломатического давления. Государства могут требовать экономических или политических уступок в обмен на ограничение миграционных потоков.

В результате миграция становится частью так называемых гибридных конфликтов, в которых используются различные методы давления – экономические, информационные и демографические. Миграционные потоки оказывают значительное влияние на различные аспекты национальной безопасности государств.

Во-первых, массовая миграция может создавать политические риски. Внутри государства возникают дискуссии относительно миграционной политики, что может приводить к усилению политической поляризации и росту популярности радикальных политических движений [6, с. 101].

Во-вторых, миграция оказывает влияние на социальную безопасность. Резкое увеличение числа мигрантов может создавать дополнительную нагрузку на системы образования, здравоохранения и социального обеспечения. В некоторых случаях это приводит к возникновению конфликтов между местным населением и мигрантами.

В-третьих, миграционные потоки могут оказывать влияние на экономическую безопасность государства. С одной стороны, мигранты могут способствовать развитию экономики и восполнять

дефицит рабочей силы. С другой стороны, неконтролируемая миграция может приводить к росту безработицы и увеличению государственных расходов.

Наконец, миграция представляет собой важный фактор пограничной безопасности. Массовое перемещение людей через государственные границы требует значительных ресурсов для контроля и регулирования миграционных потоков.

На основании вышеизложенного, необходимо отметить что миграционные процессы оказывают комплексное влияние на национальную безопасность государств.

В современной международной политике существует несколько примеров использования миграции как инструмента давления на другие государства. Исследователи отмечают, что миграционные кризисы могут использоваться для достижения различных политических целей, включая получение финансовой помощи, ослабление санкций или изменение внешнеполитической позиции других государств.

Одним из механизмов такого давления является создание гуманитарного кризиса на границах государств. Массовый приток мигрантов вызывает серьёзные политические и социальные проблемы, что вынуждает государства искать дипломатические решения и идти на определённые уступки. Кроме того, миграционные кризисы могут использоваться для дестабилизации политической ситуации внутри государства. Массовые миграционные потоки способны усиливать политические противоречия и вызывать рост антимиграционных настроений в обществе [7, с. 150].

Таким образом, миграция становится важным инструментом внешнеполитической стратегии в условиях современных международных конфликтов.

Миграционные потоки играют всё более значительную роль в системе международных отношений и национальной безопасности государств. В условиях современных межгосударственных конфликтов миграция может использоваться не только как гуманитарный феномен, но и как инструмент политического давления.

Анализ показывает, что массовые миграционные потоки способны оказывать серьёзное влияние на политическую, социальную и экономическую ситуацию в государствах. В результате этого миграция становится важным фактором национальной безопасности.

В современных условиях государства всё чаще используют миграцию как элемент гибридных конфликтов. Создание миграционных кризисов может рассматриваться как стратегия политического давления, направленная на достижение внешнеполитических целей.

В связи с этим особое значение приобретает развитие международного сотрудничества в сфере регулирования миграции. Эффективная координация миграционной политики между государствами позволит снизить риски использования миграционных потоков в политических целях и обеспечить более стабильное развитие международных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Greenhill K. Weapons of Mass Migration: Forced Displacement, Coercion and Foreign Policy. – Ithaca: Cornell University Press, 2010. – 50 с.
- 2 Castles S., Miller M. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. – New York: Guilford Press, 2009. – 101 с.
- 3 Adamson F. Migration and Global Politics. – Oxford: Oxford University Press, 2019. м 63 с.
- 4 Betts A. Forced Migration and Global Politics. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2011. – 90 с.
- 5 Weiner M. The Global Migration Crisis. – New York: Harper Collins, 1995. — 232 с.
- 6 Huysmans J. The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU. – London: Routledge, 2006. – 151 с.
- 7 Guild E., Costello C., Garlick M. The 2015 Refugee Crisis and European Border Control. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 236 с.

INFORMATION WARS IN MODERN POLITICS: MECHANISMS OF INFLUENCE ON PUBLIC OPINION

KAPPASSOVA G. M.

PhD in Political Science, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar

KALYUZHNYAYA K. YU.

master's Student, Toraighyrov University, Pavlodar

Information wars have become an integral part of modern political reality. Today, political confrontation increasingly takes place not on battlefields, but in the information space, where the main goal is not physical destruction, but influence on public consciousness [1]. Governments, political leaders, and various interest groups actively use information as a tool to shape public opinion, legitimize decisions, and discredit opponents. In such conditions, understanding the mechanisms of informational influence becomes especially important [4].

One of the key features of information wars is their focus on emotions. People tend to react faster to emotionally charged messages than to rational arguments. Fear, anger, hope, and pride are actively used to influence perception. Fear is particularly effective, as it pushes individuals to seek protection and trust those who promise security. For example, after the terrorist attacks of September 11, 2001, the U.S. government actively used fear of terrorism to justify military actions and stricter domestic policies. Society largely accepted these measures as necessary for safety.

Anger is another powerful instrument. It creates a sense of injustice and motivates people to act. Political campaigns often channel public dissatisfaction toward specific groups or elites. The 2016 and 2025 presidential campaigns of Donald Trump demonstrated how anger can be transformed into political support. By identifying «enemies» and offering simple solutions, political actors create a clear and emotionally compelling narrative [3].

However, effective informational influence requires not only emotional appeal but also the construction of perceived rationality. One of the most widespread techniques involves the manipulation of statistical data and empirical indicators [5]. Quantitative information, due to its apparent objectivity, enhances the credibility of political messages, even when it is selectively presented or contextually distorted. This creates an illusion of evidence-based reasoning, while concealing structural contradictions and underlying complexities.

Another significant mechanism is the imposition of false dilemmas. By reducing complex political realities to binary oppositions, political communication limits the spectrum of possible interpretations and suppresses critical thinking. The framing of issues in terms of mutually exclusive choices –«for» or «against»- eliminates nuance and forces individuals to adopt predefined positions. This technique is particularly effective in crisis situations, where uncertainty increases the demand for clear and decisive answers [7].

Repetition also plays a crucial role in shaping public opinion. The more frequently a message is repeated, the more familiar and trustworthy it appears. In the era of social media, this effect is significantly amplified. Thousands of identical posts, comments, and reposts create the illusion of consensus, making individuals believe that a certain opinion is widely shared [1].

Digital platforms have fundamentally transformed the nature of information wars. Algorithms used by social networks such as Facebook, TikTok, and YouTube are designed to maximize user engagement [3]. As a result, they often promote emotionally intense and polarizing content. This leads to the formation of so-called «information bubbles», where users are exposed primarily to views that reinforce their existing beliefs [6].

The construction of political narratives is another important mechanism. Narratives simplify complex realities and provide audiences with clear interpretations of events. In information wars, narratives are carefully crafted and continuously reinforced. They define who is the «hero» and who is the «enemy», shaping collective perception. For example, in modern geopolitical conflicts, opposing sides create completely different narratives about the same events, each portraying itself as a defender of truth and justice [4].

The image of the enemy plays a central role in political communication. By identifying an external or internal threat, political actors unite society and justify their actions. At the same time, the image of a hero or strong leader is constructed as the only figure capable of protecting the population. Such representations are actively promoted through media, speeches, and social networks.

Media institutions occupy a pivotal position within the structure of information warfare. Traditional media continue to influence the initial framing of political events, whereas digital platforms ensure their rapid and large-scale distribution. At the same time, the decentralization of information production has led to an erosion of authoritative sources

and increased the prevalence of misinformation. The abundance of information does not necessarily contribute to greater awareness; rather, it often generates informational overload and epistemic uncertainty [6].

Modern information wars can be clearly observed in a number of real-world political contexts. For instance, during electoral campaigns in different countries, digital platforms are actively used to spread targeted political messages, misinformation, and emotionally charged content aimed at influencing voter behavior. Another example can be seen in international conflicts, where opposing sides construct entirely different interpretations of the same events in order to gain support both domestically and globally [2]. The conflict between Russia and Ukraine illustrates how the information space becomes a battlefield of narratives, where each side seeks to legitimize its actions and discredit the opponent. Similarly, large-scale disinformation campaigns on social media, often involving bots and coordinated networks, demonstrate how easily public opinion can be shaped or distorted. These examples highlight that information wars are not abstract concepts, but practical and ongoing processes that directly affect political stability and public perception [6].

The impact of information warfare on public opinion is significant and far-reaching. It influences not only how individuals perceive political events, but also how societies behave, including voting patterns and levels of social cohesion. One of the most noticeable consequences is the growing polarization of society [6]. When people are exposed mainly to information that supports their existing views, it becomes harder to engage in constructive dialogue, and divisions between different groups deepen. In addition, the spread of misinformation reduces trust in public institutions, which can weaken the stability of democratic systems [7].

In this situation, the development of critical thinking and media literacy becomes especially important. People need to be able to analyze information carefully, recognize manipulation, and distinguish between reliable and misleading sources. It is also important to ask simple but essential questions, such as who benefits from a particular message and why it is being presented in a certain way. Without these skills, individuals are more likely to be influenced by biased or manipulative information [3].

In conclusion, information wars are a complex and constantly evolving phenomenon that reflects the changing nature of political power in the digital age. Although technologies continue to develop, the main methods of influence—such as emotional appeal, repetition, simplification, and the creation of narratives—remain largely the same.

Understanding these mechanisms is essential for maintaining informed public discussion and supporting the stability of democratic institutions in today's challenging information environment [7].

REFERENCES

- 1 Volkovsky, N.L. History of Information Wars: in 2 parts. – St. Petersburg: LLC Publishing House «Poligon», 2003. – Part 2. – 735 pages.
- 2 World History in Dates and Events. Moscow: Raduga, 2002. – 315 pages.
- 3 Manoylo, A.V. State Information Policy in the Context of Information-Psychological Warfare / A.V. Manoylo, A.I. Petrenko, D.P. Frolov. – 2nd ed., stereotype. – Moscow: Hot Line–Telecom, 2009. – 541 pages.
- 4 Panarin, I.N. Information Warfare and Diplomacy. Publishing House «Gorodets», 2004. – 526 pages.
- 5 Prokofyev, V.F. The Secret Weapon of Information Warfare. Moscow: SINTEG, 1999. – 152 pages.
- 6 Contemporary International Relations. Textbook / Ed. by A.V. Torkunov. – Moscow: «Russian Political Encyclopedia» (ROSSPEN), 1999. – 584 pages.
- 7 Talyshinsky, E.B. The Essence of Information Warfare in Globalization Processes // University Scientific Notes. -2012. - No. 2. - pp. 385-389.

ПОСЛАНИЕ НАРОДУ КАЗАХСТАНА: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ НОВЕЛЛЫ

КАРАГИЗОВА Г. Б.

к.и.н., Президентский центр Республики Казахстан, г. Астана

Ключевым политическим событием года любого государства является послание президента народу, которое определяет стратегические приоритеты развития страны. Послание справедливо воспринимается не только как важнейший документ, определяющий ключевые тренды политического сезона, но и модель развития государственности в сложный, переходный период развития страны. Например, многие послания президентов США стали дорожной

картой развития Америки – «Новая свобода» В. Вильсона, «Новый курс» Ф. Д. Рузвельта, «Новые рубежи» Д. Кеннеди и т.д.

Традиция ежегодных посланий Президента в Казахстане уходит своими корнями в 1996 год. За эти годы они стали своеобразным феноменом социальной инженерии высшего должностного лица и народа. Послания Президента Казахстана К.К. Токаева заложили новые парадигмы государственного строительства в республике. Через все послания красной нитью проходят идеи формирования эффективного государства с сильным гражданским обществом, нового гуманитарного измерения государственной политики, безоговорочной ставки на человеческий капитал.

К.К. Токаев сформировал новую политическую традицию в стране – начинать первую сессию Парламента после летних каникул с Послания народу. Открывая новый политический сезон Президент не только определяет ключевые тренды предстоящего года, но и анализирует результаты уходящего. Таким образом, каждое из посланий становится своеобразной отправной точкой дальнейшей нормотворческой деятельности высшего представительного и законодательного органа, а также генеральной линией – для исполнительных органов власти.

8 сентября 2025 года Глава государства К.К. Токаев выступил с Посланием народу Казахстана «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию». Концептуальным фреймом нового Послания стала идея глубинной цифровой трансформации страны, масштабной структурной модернизации экономики, а также создание прочной научной и законодательной базы экономических и политических реформ. Важнейшей стратегической задачей Президент назвал превращение Казахстана в течение трех лет в полноценную цифровую страну. «Ключевым компонентом нашего стратегического курса должно стать повсеместное внедрение искусственного интеллекта и тотальная цифровизация, которые могуткратно усилить потенциал страны во всех сферах», – отметил Глава государства [1].

В условиях глобальной конкуренции цифровые технологии стали новой реальностью и основой технологической революции. Цифровизация уже становится образом жизни казахстанцев: более 90 процентов всех госуслуг уже переведены в электронный формат, ежегодно казахстанцы совершают сотни миллионов обращений через цифровые каналы [2]. За последние несколько лет в Казахстане

практически произошла «финансовая революция», т.к. бумажные деньги уступили место QR-кодам и приложениям. Страна занимает 24-е место в мировом рейтинге ООН по цифровизации [3].

Однако, новый технологический уклад требует перестроить всю систему государственного управления. В Послании Главой государства представлены не просто конкретные задачи, а долгосрочное видение дальнейшего технологического развития страны. Задача внедрения искусственного интеллекта для модернизации всех сфер экономики имеет конкретно выраженную прагматическую цель – улучшение жизни граждан. Цифровая трансформация должна сделать услуги доступнее, процессы эффективнее, а жизнь комфортнее.

Основные направления применения ИИ включают сферу бизнеса, логистики и транспорта, АПК, ЖКХ, цифровых сервисов и т.д. «Цифровой скачок» необходимо совершить, прежде всего, в сфере бизнеса для сокращения административных барьеров и коррупционных рисков, т.о. государство перестанет быть бюрократическим инструментом и станет «госслужбой в смартфоне». Системные реформы нацелены на создание принципиально новой, сервисной модели взаимоотношений государства и бизнеса. Внедрение единой цифровой системы таможенных и логистических услуг Smart Cargo предоставит частным компаниям равный автоматизированный доступ к инфраструктуре, повысит конкурентоспособность, увеличит внутренние перевозки и т.д.

Цифровизация позволит сделать более прозрачной и эффективной социальную сферу, а социальную поддержку адресной и точной. Одним из механизмов взаимодействия государства с гражданином станет «Цифровая карта семьи».

Формирование современной и комфортной городской среды невозможно без внедрения концепции «Умных городов», основанной на лучших международных практиках. Перед Правительством поставлена задача запуска национальной цифровой платформы, обеспечивающей сквозной учет, планирование и мониторинг на всех этапах строительства, а также внедрение информационного моделирования зданий с применением технологий искусственного интеллекта (Building Information Modeling).

В Послании особое внимание уделено разработке Цифрового кодекса, который должен определить ключевые направления цифровизации. По инициативе Главы государства создано Министерство искусственного интеллекта и цифрового развития, в

задачи которого входят разработка государственных информационных систем, обеспечение информационной безопасности в сферах информатизации, «электронного правительства», персональных данных и их защиты, цифровых активов и т.д. Для эффективной реализации поставленных задач Правительством разрабатывается единый концептуальный документ по развитию цифровизации и искусственного интеллекта Digital Qazaqstan, в котором все инициативы и проекты будут объединены в общенациональную стратегию. Реформы, имеющие мультипликативный эффект, ускорят инновации в ключевых секторах экономики, создадут новые рабочие места, изменят систему подготовки квалифицированных кадров и т.д., что позволит стимулировать долгосрочную деловую активность.

Нынешнее Послание народу Казахстана содержит конкретные нововведения, реализация которых станет фундаментом последующих реформ. В частности, принятие новых Цифрового и Строительного Кодексов, Законов «О банках» и «О государственном имуществе», создание Центра регуляторного интеллекта и Центра анализа и прогнозирования демографических процессов на базе АСПИР и т.д.

Главный акцент Президент сделал на системных экономических преобразованиях, нацеленных на повышение качества жизни граждан. «Моя основная миссия – обеспечить стабильное социально-экономическое развитие и безопасность Казахстана в это турбулентное, полное опасностей время», – отметил Глава государства [4]. Инициативы направлены на устойчивое социально-экономическое развитие страны, формирование макроэкономической стабильности, пересмотр инвестиционной политики и условий для ведения бизнеса, формирование экосистемы цифровых активов, полноценного раскрытия промышленного потенциала, а также всемерного утверждения в обществе идеологии закона и порядка, создание общественно-политических и экономических институтов, способных вывести страну на новые векторы развития.

В своем Послании Глава Государства определил перечень стратегических задач, решение которых позволит продолжить работу наполнения идеологического концепта «Справедливого Казахстана» реальным содержанием. Прежде всего – создание однопалатного Парламента. К.К. Токаев отметил что «реформа высшей представительной власти станет логическим продолжением всех

предыдущих преобразований, в том числе реформы президентской власти». Данная реформа знаменует важнейший этап масштабной модернизации государства на основе концепции «Сильный Президент – Влиятельный Парламент – Подотчетное Правительство». 8 октября 2025 г. было подписано распоряжение о создании Рабочей группы по парламентской реформе, в состав которой вошли известные правоведы, эксперты, представители фракций политических партий и общественных организаций. В течение нескольких месяцев Рабочая группа всесторонне рассмотрела и обобщила более 2 тысяч предложений граждан и экспертов.

Длинные тренды, озвученные в Послании, нашли свое воплощение в Конституционной реформе 2026 года. 20 января т.г. в г. Кызылорда состоялось V заседание Национального курултая. На заседании Национального курултая Президент страны подвел итоги сбора предложений граждан по реформе Парламента, представив общее видение будущих изменений, а также был озвучен пакет реформ, отражающих новый этап институционального развития и направленных на укрепление государственных структур, расширение общественного участия и повышение эффективности управления в условиях глобальной нестабильности и тотальной неопределенности. Как отметил Глава государства в своем выступлении, основной целью политической модернизации является «укрепление потенциала Казахстана, усиление готовности нашей государственности к современным вызовам» [5]. Выступление Главы государства вызвало широкий общественный отклик и фактически продолжило обсуждение и реализацию инициатив, озвученных в рамках Послания народу Казахстана.

Закономерным шагом стало создание в январе т.г. Комиссии по Конституционной реформе из числа депутатов Парламента, председателей маслихатов, руководителей СМИ, общественных деятелей, представителей государственных органов, общественных советов регионов, экспертного и научного сообществ, которой был разработан проект нового Основного закона страны. Конституционная комиссия не только репрезентативно отразила все сектора казахстанского общества, но и объединила в своем составе лучших экспертов страны – юристов, экономистов, политологов и т.д. В региональном разрезе в него вошли представители всех регионов страны – председатели региональных маслихатов, представители общественных советов, другие квалифицированные специалисты. Все заседания комиссии транслировались в прямом

эфире на интернет-ресурсах и в социальных сетях, обеспечивая общественный контроль и широкую вовлеченность граждан.

Изначально предполагалось, что поправки коснутся около 40 статей Основного закона. Вместе с тем, в ходе общественных дискуссий стало очевидно, что количество изменений будет гораздо больше – они затронут многие другие разделы и статьи Конституции. Проект новой Конституции Республики Казахстан, опубликованный 31 января т.г., стал предметом активного обсуждения в обществе. Изменения в Основном законе затронули все разделы и 77 статей, что составляет более 80% текста Конституции. Проект Конституции носит человекоцентричный характер и отражает новую архитектуру власти. Отличительной чертой новой модели государства в том, что она направлена на усиление роли Парламента, судебной системы и гражданского общества, на более сбалансированное распределение полномочий между ветвями власти.

Конституционная реформа в Казахстане направлена на фундаментальное обновление государственного устройства, укрепление прав человека как высшей ценности, повышение подотчетности власти, формирование более устойчивой и менее персонализированной системы управления. Конституционная реформа стала самым масштабным политико-правовым процессом последних лет и Республиканский референдум по вопросу принятия новой Конституции страны, назначенный на 15 марта т.г., должен стать его финальным этапом.

Политические преобразования, инициированные Глава государства, несут фундаментальный характер и закладывают новые политические традиции, новую политическую культуру, которая станет основой для дальнейшей политической модернизации нашей страны. Основная и главная цель реформ – дальнейшее укрепление институциональных основ политической системы. По мнению экспертов, проводимые реформы направлены на формирование сбалансированной системы властных институтов, расширение возможностей участия граждан в политическом процессе, повышение эффективности государственного управления. Несомненно, данные нововведения откроют новую страницу не только в истории формирования государственных институтов и политических партий в Казахстане, но и политической культуры общества.

Концептуальные новеллы Послания 2025 года отражают последовательность реформ и являются логическим продолжением

стратегического курса Главы государства, ключевые этапы которого озвучиваются в ежегодных посланиях. Каждое из Посланий Президента является важнейшим программным документом, направленным на формирование идейно-ценностной картины в общественном сознании и отражает новые принципы государственного строительства в республике. Особенностью всех посланий К.К. Токаева является их нацеленность на формирование инфраструктуры и институциональных основ, которые обеспечивают проведение планомерных реформ и учитывают особенности текущей ситуации. Во всех посланиях представлено комплексное видение ситуации, а также оценки и предложения, адресованные конкретным целевым аудиториям.

Главный результат инициатив, заложенных во всех посланиях Президента, в том, что сформирован новый политический дискурс, нацеленный на изменение общественного сознания и социальной ответственности. Следует отметить, что послания определили траекторию реформ, которые успешно реализовываются. В качестве концептуальных изменений можно выделить следующее:

- Политическое видение населения претерпело существенное изменение и ориентировано на принципиально новые ценностные установки, в основе которых построение справедливого и правового государства.
- Формирование правовых основ новой политической системы, ориентированной на демократические институты.
- Построение социально-ориентированного государства, в котором социальные расходы рассматриваются в контексте инвестиций в развитие человека.
- Развитие институциональных механизмов по повышению самоорганизации граждан, получивших воплощение через систему прямых выборов акимов, развитие местного самоуправления, общественных советов и т.д.
- Активное продвижение института политической конкуренции в партийной системе страны.
- Фундаментальные изменения в отношении человека как ценностного явления, укрепление правовых механизмов его прав и свобод.

Это не полный перечень концептуальных изменений, обусловленных осуществленными Президентом К.К. Токаевым реформами. Появившийся общественный дискурс вокруг реформ Главы государства свидетельствует о высокой заинтересованности

всех акторов. Реформы Президента направлены на создание общественно-политических и экономических институтов, способных вывести страну на новые векторы развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Главы государства К. Токаева народу Казахстана «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию». Официальный сайт Президента Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-kazahstan-v-epohu-iskusstvennogo-intellekta-aktualnye-zadachi-i-ih-resheniya-cherez-cifrovuyu-transformaciyu-885145> [дата обращения 23.02.2026].
2. Цифровой скачок: новая реальность Казахстана. [Электронный ресурс]. – https://el.kz/ru/tsifrovoy-skachok-novaya-realnost-kazahstana_400040435/ [дата обращения 23.02.2026].
3. Казахстан значительно улучшил свои позиции в рейтинге развития электронного правительства ООН, заняв 24 место из 193. [Электронный ресурс]. – https://egov.kz/cms/ru/news/UN_E-Government [дата обращения 25.02.2026].
4. Послание Главы государства К. Токаева народу Казахстана «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию». Официальный сайт Президента Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-kazahstan-v-epohu-iskusstvennogo-intellekta-aktualnye-zadachi-i-ih-resheniya-cherez-cifrovuyu-transformaciyu-885145> [дата обращения 25.02.2026].
5. Выступление Главы государства К. Токаева на V заседании Национального курултая. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-v-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-200332> [дата обращения 25.02.2026].

ЦИФРЛАНДЫРУ КОНТЕКСТІНДЕГІ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕСІ

КОЖАМЖАРОВА М. Ж.
филос.ғ.к., қауымд. профессор (доцент), Торайғыров университет, г.
Павлодар
АХМЕТОВА Г. Ғ.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Цифрландыру дәуірі адамның өмір салтын түбегейлі өзгертуде, әрі бұл өзгерістер бірегейлікке қатысты жаңа сұрақтарды туындатуда. Цифрландырудың әлеуметтік, мәдени және жеке өмірдегі терең өзгерістері адамның өзін-өзі танытуына, қабылдауына, сондай-ақ жеке тұлғаның қоғаммен және өзімен байланысына айтарлықтай ықпал етуде. Әлеуметтік желілер, виртуалды әлемдер, онлайн ойындар мен басқа да технологиялар адамның өз бейнесін қалай қалыптастыратыны, оны қалай танытуы және өз даралығын қалай сезінуі туралы жаңа жағдайларды туғызады.

Цифрландырудың ең айқын әсері — адамның бірегейлігінің виртуалды кеңістікте құралуы. Дәстүрлі қоғамда адамның бірегейлігі негізінен оның шынайы өміріндегі әрекеттері мен тұлғалық қасиеттеріне, өзара қарым-қатынастарынан туындайтын болатын. Адам өзін әртүрлі қауымдастықтарда қалай танытатыны, қандай бейнелер көрсететіні шектеулі болды. Алайда, цифрландыру дәуірінде адамның идентичности нақты өмірмен қатар виртуалды кеңістікте де қалыптасады, және бұл виртуалды идентичность шынайы өмірдегі тұлғадан көптеген ерекшеліктермен ажыратылуы мүмкін.

Э. Гидденстің ғылыми еңбектерінде ақпараттың қоғамға ықпалы кеңінен талданады. Олар ақпараттың қарқынды дамуы мен таралуының «уақытты жылдамдататынын» және «кеңістікті қысқартатынын» атап көрсетеді. Бұл идеялардың маңызы қазіргі қоғамдағы уақыт пен кеңістіктің жаңа өлшемдерін түсінуге мүмкіндік береді. Ақпараттық технологиялар мен жаһандану процесстері қоғамды өзгертуде, дәстүрлі түсініктер мен идентичность қалыптарын қайта қарауға мәжбүр етеді [1].

Ақпараттың жылдамдығы мен қолжетімділігі уақыттың өзіндік түсінігін түбегейлі өзгертті. Гидденстің пікірінше, ақпараттың жеделдігі уақыттың шекараларын жояды, бұл өз кезегінде адамдардың күнделікті өміріне айтарлықтай әсер етеді. Мысалы, интернет пен әлеуметтік желілер арқылы ақпарат тек секундына

таралып, бізге әлемнің кез келген нүктесінде болып жатқан оқиғалар туралы бір сәтте хабар алуға мүмкіндік береді.

Бұл «уақытты жылдамдату» жеке тұлғалардың да, қоғамның да уақыттық өлшемдеріне жаңаша қарауға мәжбүр етеді. Бұрын бірнеше күндер, тіпті апта аралығында белгілі бір оқиғалар туралы ақпарат алатын едік, қазір бұл ақпарат бір минутта қолжетімді. Бұл қарқын адамның өмірін уақыттың қысқа кезеңдеріне тәуелді етеді, әрі сол кезеңдер ішінде өмір сүруге үйретеді.

Ақпараттың таралуы тек уақытқа ғана емес, кеңістікке де әсер етеді. Ақпараттық технологиялар мен коммуникация құралдарының арқасында, біз физикалық кеңістіктен тыс, «цифрлық кеңістікте» өмір сүре аламыз. Мысалы, интернет арқылы әлемнің кез келген нүктесіне бір сәтте қосылып, қарым-қатынас жасау мүмкіндігі кеңістіктің шекараларын жоғалтуға әкеледі.

Жаһандық байланыс құралдарының пайда болуы әлемдегі әрбір адамға әртүрлі мәдениеттермен танысуға, басқа елдермен жұмыс істеуге және бір-бірімен тікелей байланысуға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде біздің әлемді қабылдауымызды өзгертеді, әрбір адам өз өмірінің әртүрлі бөліктерінде әлемнің барлық нүктелерімен байланыс орнатуға қадам басады.

Постмодерн философиясы, әдетте, айырмашылықтарға, фрагменттілікке және бірегейліктің көпқырлығына көңіл бөлді. Бұл тұжырымдар адамдардың өзіндік түсінігін, бірлігін және санасын әртүрлі әлеуметтік, мәдени, және тарихи контексттерде қарастыруға негізделді. Постмодерн философиясы адамның көптүрлілігін, жеке тәжірибесінің ерекше көріністерін, және әртүрлі мәдениеттер мен жеке тұлғалардың айырмашылықтарын мойындады. Алайда, цифрлық дәуірде бұл көзқарас жаңа мағынаға ие болуы мүмкін, себебі қазіргі технологиялық жетістіктер мен жаһандану идеясы біртұтас, интеграцияланған адамзат қоғамының қалыптасуына ықпал етуі мүмкін.

Соңғы жылдары технологиялардың дамуымен бірге, бұрынғыға қарағанда адам мен қоғамның идентичность тұжырымдамалары жаңа өлшемдерге ауысуда. Клаус Шваб, Төртінші өндірістік революцияның теоретигі, өзінің еңбектерінде жаңа көзқарасты ұсынады. Ол идентичность мәселесіне жауапкершілікпен және сезімталдықпен қарау арқылы жаңа мәдени өрлеуге және «нақты жаһандық өркениеттің» құрылуына қол жеткізуге болады деп санайды. Бұл өркениетте жаңа коллективтік моральдық сананың қалыптасуы күтілуде [2].

Швабтың айтуынша, технологиялар дұрыс бағытта дамыса, олар адамзаттың болашағын жаңаша бағыттайды. Бұл жаңа болашақта адамзаттың бірегейлігін түсіну мен қабылдау тек жеке адамдардың ғана емес, барлық адамзаттың ортақ мұраты мен құндылықтарына негізделеді. Цифрлық әлемде қоғам мен мәдениеттердің өзара байланысы күшейе отырып, біртұтас моральдық және мәдени сана қалыптасуы мүмкін.

Постмодернистік философия адам табиғаты мен жеке тұлғаның бірегейлігі мәселесіне жаңа көзқарас енгізді. Дәстүрлі түсініктерде бірегейлік тұрақты, өзгермейтін және тұтас құбылыс ретінде қарастырылса, постмодернде ол керісінше, үздіксіз өзгертін және сыртқы факторлардың ықпалында болатын процесс ретінде қарастырылады. Бұл көзқарас қоғамның дамуындағы түрлі өзгерістер мен адамгершілік құндылықтардағы шекаралардың қозғалуымен тығыз байланысты.

Постмодернистік философияның негізгі ұстанымдарының бірі – адамның бірегейлігі концепциясының тұрақсыздығы мен өзгергіштігі. Жан-Франсуа Лиотар, белгілі француз философы бірегейлікті тұрақты табиғаты жоқ деп атап көрсеткен. Оның пікірінше, бірегейлік – бұл үздіксіз өзгеріс пен дамудың нәтижесі. Ол әрдайым сыртқы әлеуметтік және мәдени әсерлердің ықпалында болады. Лиотардың ойынша, адамдық болмыс тек біртұтас және тұрақты емес, әртүрлі дискурсивтік тәжірибелер мен мәдени кодтар арқылы қалыптасып, үнемі қайта құрылып отырады [3].

Бұл көзқарас қазіргі қоғамда адамның жеке тұлға ретінде өзінің орны мен болмысын үнемі қайта бағалауға мәжбүр екендігін көрсетеді. Постмодерн философиясы біздің жеке тұлғамыздың, қоғамдағы орнымыздың және басқалармен қарым-қатынасымыздың үздіксіз өзгеріп, кеңеюін мойындайды.

Тағы бір маңызды постмодернистік философ Поль Рикёр бірегейлікті екі негізгі ұғым арқылы қарастырды: бірегейлік ретінде біртектілік және бірегейлік ретінде тұлғалық ерекшелік. Ол бірегейлікті екі жақты процесс ретінде түсіндіреді, оның бір бөлігі – адамның өзгермейтін ішкі ядросы, ал екінші бөлігі — оның үнемі өзгеріп отыратын тұлғалық құрылымы. Рикёрдің айтуынша, бірегейлік – тек ішкі тұрақтылық пен өзіндік ұқсастықты сақтап қалу ғана емес, сондай-ақ тұлғалық өсу, даму және өзін-өзі қайта құру процесі болып табылады [4].

Бірегейлік ретінде біртектілік – бұл адамның өмір бойы сақталатын тұрақты және өзгермейтін бөлігі. Бұл ішкі бірегейлік

пен адамды адам етіп тануға негіз болатын мән. Мұнда адамның өзіне деген тұрақты бейнесі мен өзіндік түсінігі маңызды.

Бірегейлік ретінде тұлғалық ерекшелік – бұл адамның өз болмысын үнемі қайта қарастыруы, өзіндік жаңару мен өсу процесі. Бұл ұғым адамның саналы түрде өзін құрастыруын, тұлғалық эволюциясын, сыртқы жағдайларға бейімделуін және өзін-өзі тануын қамтиды.

Рикёрдің ұсынған осы екі жақты тұжырымдамасы бойынша, бірегейлік тек өткен кезеңдерде сақталатын жеке ерекшеліктер жиынтығы ғана емес, ол үнемі қалыптасып, дамып отыратын динамикалық процесс. Бұл адамның өзіндік мәнін сақтап қана қоймай, қоғаммен өзара әрекеттесу арқылы әртүрлі кезеңдерде жаңарып отыруын көрсетеді.

Постмодерн философиясы бойынша, бірегейлік тек сыртқы факторлар мен әлеуметтік контекстерге ғана тәуелді емес, ол әр адамның өзін-өзі түсінуіне, таңдауына және өзіндік құрылымына да байланысты. Бұл үдеріс жеке тұлғаның өз өмірі мен болашағына деген көзқарасын қалыптастырып қана қоймай, қоғамның барлық құрылымына да әсер етеді.

Цифрлық дәуірде жаһандану мен ақпараттық технологиялар әр адамның өз идентичностын тек жеке деңгейде ғана емес, әлемдік деңгейде де қайта анықтауына ықпал етуде. Бұл жаңа тұрпаттағы бірегейлік бұрынғыдай тек ұлттық немесе этникалық шекаралармен шектелмейді. Технологиялық дамудың арқасында адамдар бір-бірімен тығыз байланыста болады, мәдениеттер мен тәжірибелер бір-біріне жақындап, ортақ құндылықтар мен мақсаттар қалыптасады.

Егер біз осы даму үрдісіне жауапкершілікпен және ұқыптылықпен қарасақ, болашақта бірегейлік жаңаша, интеграцияланған түрде қалыптасуы мүмкін. Бұл жаңа бірегейлік жеке тұлғалардың бірегейлігін сақтай отырып, бірақ сонымен бірге әлемнің әртүрлі мәдениеттері мен тәжірибелеріне негізделген ортақ құндылықтарға сүйенеді. Осылайша, цифрлық дәуірде бірегейлік тұжырымдамасы жеке айырмашылықтарды емес, керісінше, адамзаттың ортақ болашағы мен жалпы мұратын ұсына алады.

Клаус Швабтың пікірінше, технологиялық даму әлемдегі адамдарды біріктіру арқылы жаңа жаһандық мәдениеттің қалыптасуына әкелуі мүмкін. Бұл мәдениет тек техникалық жетістіктерге ғана негізделмей, сондай-ақ жаңа моральдық құндылықтар мен әлеуметтік жауапкершілікке де бағытталған

болады. Бұл процесс әртүрлі мәдениеттерді жақындастырып, адамдар арасындағы теңдік пен түсіністікке ықпал етеді.

Цифрлық қоғамның нәтижесінде, біз жаңа ұжымдық моральдық сананы қалыптастырып, адамзаттың жалпы мақсаты мен болашағын бірлесіп анықтауға қабілетті боламыз. Бұл жаңа түсініктер мен интеграциялану үрдісі жеке тұлғаның өзіндік идентичностьке деген көзқарасын өзгертіп, жаһандық қоғамның дамуына оң әсер етуі мүмкін.

Цифрландыру қазіргі уақытта бірегейлікке тек қана қиындықтар емес, сонымен бірге жаңа мүмкіндіктер мен алға жылжитын жолдар да ұсынады. Виртуалды кеңістік адамның өзін таныту тәсілдерін түбегейлі өзгертіп, оған жаңа қарым-қатынас формаларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, цифрландыру тек қана адам өзін танытуға мүмкіндік емес, оның жеке мәліметтері мен құпиялылығы сияқты қауіптерді де әкеледі. Бұл мәселелерді шешу үшін цифрлық қауіпсіздік пен деректерді қорғау бойынша жаңа заңдар мен нормалар енгізу маңызды. Адамның цифрлық идентичность әлемі мен шынайы өмірдегі идентичность арасындағы байланыс пен қайшылықтар, сондай-ақ осы процестердің әлеуметтік және мәдени тұрғыдағы әсерлері адамзаттың дамуына жаңа сұрақтар туғызады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Giddens A. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. – Stanford: Stanford University Press, 1991. – 264 p.
- 2 Шваб К., Дэвис Н. *Технологии четвертой промышленной революции*. – М., 2022. – 317 с.
- 3 Лиотар Ж.-Ф. *Состояние постмодерна (1979)* / Пер. с франц. Н.А. Шматко. – М.; СПб.: Институт экспериментальной социологии; Алетейя, 1998.
- 4 Рикёр П. *Я – сам как другой*. – М., 2008. – 416 с.

ЖАСТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫНЫҢ РӨЛІ

КОЖАМЖАРОВА М. Ж.

филос.ғ.к., кауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АЛЬМУХАНОВ С. Х.

филос.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚАСЕНОВА А. А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Жаһандану сүдерістері тереңдеген, ақпараттық қоғамның ықпалы күшейген қазіргі кезеңде ұлттық бірегейлік мәселесі ерекше өзекті. Әсіресе, құндылықтық бағдарлары әлі де қалыптасу үстіндегі жастар үшін ұлттық бірегейліктің мазмұны, оның тарихи-мәдени негіздері мен рухани тіректері айрықша маңызға ие. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқының мәдени мұрасы – тек өткеннің тарихи ескерткіші ғана емес, бүгінгі әлеуметтік-мәдени кеңістікте ұлттық сананы қалыптастыратын, этникалық өзіндік сананы нығайтатын және ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін іргелі рухани ресурс болып табылады.

Осыған орай, біздің зерттеуіміздің мақсаты – қазақ халқының мәдени мұрасының жастардың ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы рөлін мәдениеттанулық және философиялық тұрғыдан талдау, оның аксиологиялық, символдық және әлеуметтік маңызын айқындау.

Жалпы «бірегейлік», «ұлттық бірегейлік» ұғымдары әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар өкілдерінің жұмысында әртүрлі түсіндіріледі. Ғылыми әдебиеттерде «бірегейлік» ұғымына пәнаралық сипат тән екендігі жиі айтылған. З. А. Жаде мен М. Н. Губогло жүргізген түрлі зерттеулердің нәтижелерін талдау бұл мәселенің күрделілігін, көпқырлы әрі маңызды ғылыми мәртебеге әбден лайық екенін дәлелдейді [1]. Аталған жайттың бір көрінісі ретінде ұлттық бірегейліктің табиғаты мен оның қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу бағытын көрсетуге болады. Философиялық, саяси және басқа да ғылыми еңбектерде «бірегейлік» ұғымы адамның өзін белгілі бір тұрақты үлгімен немесе модельмен сәйкестендіру үдерісін білдіреді делінген [1, 275 б.]. Мұндай үлгінің ұзақ уақыт бойы өзгеріссіз сақталуы кез келген уақытта сол үлгімен өзін салыстыруға және сәйкестендіруге мүмкіндік береді. Сөздік түсіндірмелерде «бірегей» сөзі көбіне тең, ұқсас, бірдей

деген мағыналарды білдірсе, энциклопедиялық тұрғыдан алғанда, бірегейлік белгілі бір субъектіні нақты қасиеттер арқылы сипаттауға мүмкіндік беретін қатынас ретінде қарастырылады.

Тіпті «ұлт» ұғымының өзі де бір қарағанда қарапайым әрі түсінікті болып көрінеді, алайда ғылыми кеңістікте бұл терминнің мәні туралы да екіжақты пікір бар: дәстүрлі мәдени түсінікте ұлт дегеніміз этностың жалғасы болса, батыстық ұстанымда ұлт азаматтық саяси қолдан құрылған қауымдастық. Бұл дегеніміз, біріктіруші, шоғырландырушы, ұлттық құндылықтармен негізделген, өз адамдарын бауырына басатын қасиетті ұғымды жоқ деумен бірдей [2].

«Ұлттық бірегейлік» ұғымының мәнін айқындау мәселесі ғылыми ортада әлі де талқыланып келеді. Зерттеушілер арасындағы пікір айырмашылықтары бұл ұғымның саяси және этномәдени негіздерін түсіндіруде байқалады. Кейбір ғалымдардың пікірінше, ұлттық бірегейлікті ең алдымен саяси тұрғыдан қарастыру қажет, яғни оның қалыптасу бағытын мемлекеттік институттар мен саяси құрылымдар айқындайды. Ал басқа зерттеушілер ұлттық бірегейліктің негізін әлеуметтік топтың этномәдени ерекшеліктері мен мәдени сипаттарының жиынтығы құрайды деп есептейді.

Ұлттық бірегейлік жөніндегі теорияларды әр ғалым әртүрлі топтайды. Біздің ойымызша, зерттеушілердің жұмысын 5 бағытқа бөліп талдаған дұрыс [3].

1. Психоаналитикалық және жеке тұлға психологиясы: З. Фрейд бірегейлікті карама-қайшы құбылыс ретінде – бірегейлік пен өзгергіштіктің өзара байланысы ретінде қарастырады, ал Э. Эриксон оны екі деңгейде сипаттайды: жеке деңгей (өзіндік ерекшелік және тарихи тұқым қуалаушылық сезімі) және әлеуметтік деңгей (әлеуметтік контексте өзіндік бірегейлікті таныту). Дж. Мид болса әлеуметтік өзара әрекеттесу арқылы бірегейліктің қалыптасуына назар аударады, яғни тұлға өзінің «мені» және қоғам арасындағы байланыста өзін анықтайды.

2. Әлеуметтік-философиялық және қоғаммен байланыс: Ю. Хабермас бірегейліктің әлеуметтік өзара әрекеттесуде әмбебап мағыналы екенін көрсетеді. П. Бергер мен Т. Лукман бірегейлікті жеке тұлға мен қоғам арасындағы диалектикалық өзара әрекеттесу нәтижесі ретінде қарастырады. Ал Э. Гофман бірегейліктің әлеуметтік, өзіндік және жеке түрлерін бөліп, оның коммуникация және саяси мағынада өзін көрсету рөлін атап көрсетеді.

3. Рефлексивті модерн және постмодерндік көзқарас: А. Гидденс шынайы бірегейлікті тұлғаның ойлау, сезім және әрекеттерін еркін жүзеге асырумен байланыстырады, ал жалған бірегейлікті басқалардың реакциясына тәуелді етеді. С. Холл мәдени бірегейліктің орталықсыздануына мән берсе, С. Лэш детрадицияланған жеке бірегейлікті сипаттайды. Ж. Деррида мен Ж. Делез дәстүрлі бірегейлік түсінігін деконструкциялау арқылы жаңа интерпретация береді.

4. Жаһандану және жаңа әлеуметтік контекст: М. Кастельс болашаққа бағытталған бірегейліктің ұлттық, діни және аумақтық қауымдастықтар арқылы қалыптасады деп тұжырымдайды. З. Бауман бірегейлікті даралану және жеке жауапкершілік тұрғысынан зерттейді, сондай-ақ «аяқталмаған бірегейлік» түсінігін енгізеді, бұл қазіргі жаһандану жағдайында жеке тұлғаның өмірлік жобасын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

5. Интегративті және көп деңгейлі түсінік: Л.Б. Шнейдер бірегейлікті тұлғаның интегративті сипаты, әлеуметтік сәйкестігі және өзіндік шынайылығы ретінде үш деңгейде қарастырады.

Осы топтаулар бойынша ұлттық бірегейлік жеке тұлғаның психологиялық, әлеуметтік және мәдени контексте қалыптасуын, сондай-ақ жаһандану жағдайында ұлттық сана мен құндылықтардың сақталуын қамтамасыз ететін күрделі көпөлшемді құбылыс ретінде түсіндіріледі.

Ал Қазақстандық зерттеушілер Ә. Нысанбаев пен Р. Кадыржанов ұлттық бірегейлік мәселесін қазақстандық қоғамның көпэтносты және көпконфессиялы құрылымымен байланыстыра қарастырады. Ә. Нысанбаев қоғамдағы бірегейліктің көпдеңгейлі, өзгермелі және динамикалық сипатқа ие екенін атап өтіп, оның ұлттық сана және дүниетанымдық жүйемен тығыз байланысын көрсетсе, Р. Кадыржанов ұлттық бірегейлікті ұлтты құрайтын индивидтердің өзіндік санасының көрінісі ретінде түсіндіріп, оның адамның өз ұлтымен және мемлекетпен байланысын айқындайтын мәдени-нормативтік құбылыс екенін негіздейді. Тағы бір ғалым-зерттеушіміз М.С. Шайкемелов ұлттық бірегейліктің негізін ұлт қалыптастырады деп есептей келе, ұлтты этноұлт ретінде және саяси қауымдастықтың немесе отандастықтың бір түрі ретінде түсіну тәсілдері бірегейліктің бастауы деп тұжырымдайды [3, 65 б.], [3, 67 б.].

Ұлттық бірегейлік түсінігі жеке адамның өз ұлтына, оның идеалдарына, нормалары мен өмір сүру принциптеріне тиесілі екенін

түсінуіне мүмкіндік беретін қасиеттер мен критерийлер жиынтығын қамтиды. Нәтижесінде, әрбір нақты ұлттық қауымдастыққа тән өмір сүру формалары маңызды болып саналады.

Аталып отырған терминнің мазмұнына мынадай қасиеттерді жатқызған жөн деп санаймыз: азаматтардың белгілі бір саяси жүйеге бағынуы; қоғамның саяси құрылымына әсер ету қабілеті және осы ықпалға қызығушылығы; сондай-ақ саяси немесе мемлекеттік институттарды қалыптастыруда еркіндік пен саналы әрекет көрсету мүмкіндігі.

Осылайша, біздің пайымдауымызша, ұлттық бірегейлік – бұл белгілі бір халыққа тән тарихи жадты, мәдени кодтарды, тілдік, діни, дүниетанымдық және құндылықтық жүйелерді саналы түрде қабылдау және бойға сіңіру үдерісі. Ол индивидтің «Мен» бейнесін ұжымдық «Біз» ұғымымен байланыстырып, оның этномәдени кеңістіктегі орнын бекітеді. Демек, ұлттық бірегейлік кездейсоқ немесе стихиялық түрде қалыптаспайды; ол тарихи тәжірибе, мәдени символдар, салт-дәстүрлер, фольклор, ауыз әдебиеті, материалдық және рухани мұра арқылы біртіндеп орнығатын күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс. Сонымен қатар, ұлттық бірегейлік екі қырлы табиғатқа ие: бір жағынан ол мемлекеттік және саяси институттармен байланысты болса, екінші жағынан азамат ретінде өзінің ұлттық сәйкестігін дамытуға ұмтылатын адамның белсенділігімен байланысты.

Осы теориялық тұрғыдан алғанда, ұлттық бірегейлікті тек абстрактілі категория ретінде қарастыру жеткіліксіз. Ол нақты әлеуметтік субъектілер арқылы, яғни жастар арқылы, жүзеге асады. Өйткені жастар – мәдени дәстүрді қабылдап, оны өмірлік тәжірибесіне енгізетін, жаңа әлеуметтік және ақпараттық ортада ұлттық сананы жаңғыртатын негізгі әлеует иелері. Сол себепті ұлттық бірегейліктің қазіргі заманғы қалыптасуы қазақ халқының тарихи және мәдени мұрасымен тығыз байланысты.

Қазақ халқының мәдени мұрасы – көшпелі өркениет феноменінен бастау алатын, дәстүрлі дүниетаныммен, табиғатпен үйлесімділік философиясымен, этикалық-эстетикалық қағидалармен сабақтасқан тұтас мәдени жүйе [4,5]. Бұл жүйеде тіл, шежіре, батырлық жырлар, жыраулық дәстүр, әдет-ғұрып, салт-сана, ұлттық өнер мен колөнер, музыкалық мұра, сондай-ақ тарихи тұлғалар бейнесі ерекше орын алады. Аталған компоненттер ұлттық мәдени кодтың негізін құрай отырып, жастардың тарихи жадысын

жаңғыртуға және мәдени тамырмен байланысын сақтауға ықпал етеді.

Қазіргі қазақстандық қоғам жағдайында жастардың ұлттық бірегейлігін қалыптастыру мәселесі мемлекет деңгейінде де стратегиялық мәнге ие. Осы мәселені шешуге елеулі үлес қосқан Рухани жаңғыру бағдарламасы ұлттық сананы жаңғырту, тарихи-мәдени мұраны сақтау және оны заманауи интерпретациялау арқылы қоғамдық сананы сапалы түрде өзгертті. Аталған бастама мәдени мұраны тек сақтау нысаны ретінде емес, ұлттық бірегейлікті конституциялайтын тірек фактор ретінде қарастырудың маңыздылығын бекітті.

Сонымен қатар, қазіргі медиакөңістікте жаһандық мәдени үлгілердің басымдығы жастардың құндылықтық бағдарларына әсер етуде. Осы орайда мәдени мұра ұлттық «иммунитет» қызметін атқарып, мәдени ассимиляция қаупіне қарсы тұратын рухани қорғаныш механизмі ретінде көрінеді. Яғни, мәдени мұра – ұлттық бірегейлікті тек тарихи негізде ғана емес, заманауи әлеуметтік-мәдени трансформация жағдайында да сақтаудың және қайта өндірудің тетігі.

Бүгінде жаһандану үдерістерімен қатар жүретін цифрландыру феномені қоғамдық өмірдің барлық саласына, әсіресе біз назар аударып отырған жастардың дүниетанымы мен құндылықтық бағдарларына айтарлықтай ықпал етуде. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы нәтижесінде қазіргі жастар бұрын-соңды болмаған деңгейде ашық ақпарат кеңістігінде өмір сүріп, өз ойлары мен көзқарастарын еркін білдіреді. Әлеуметтік желілер мен цифрлық платформалар (мысалы, YouTube, Instagram, TikTok) мәдени коммуникацияның жаңа формаларын қалыптастырып, мәдени алмасудың географиялық шекараларын жойды. Соның салдарынан жастар әлемнің кез келген нүктесіндегі әлеуметтік-мәдени тәжірибелермен танысып, түрлі мәдени үлгілерді қарқынды қабылдау процесіне енуде.

Осы үдеріс аясында қазақстандық жастардың мәдени санасында бір мезгілде бірнеше бағыттағы ықпалдардың тоғысуы байқалады. Бір жағынан, батыстық және шығыстық мәдениеттердің элементтері кеңінен таралып, жастардың өмір салтына, эстетикалық талғамына және дүниетанымына әсер етуде. Бұны біз ұлттық бірегейліктің трансформациясына алып келетін факторлардың бірі ретінде қарастырамыз. Ал екінші жағынан, қазіргі жастар арасында ұлттық мәдениетке деген қызығушылықтың артып келе жатқанын

да байқауға болады. Күнделікті өмірде, әсіресе сән индустриясында, ұлттық нақыштағы киімдер, әшекей бұйымдар мен аксессуарлардың кеңінен танымал болуы – осы үрдістің айқын көрінісі. Сонымен қатар, кәсіпкерлік саласында да ұлттық мәдени элементтерді брендтік ерекшелік ретінде қолдану тенденциясы күшейіп келеді.

Мәдени мұраның трансляциясында жаңа медиакеңістіктің рөлі ерекше екені айтпасақ та белгілі. Әлеуметтік желілерде белсенді қызмет ететін медиадағы тұлғалар мен контент жасаушылар жастар үшін маңызды үлгі мен бағдар көзіне айналып отыр. Олардың қатарында қазақ халқының тарихы мен мәдениетін заманауи форматта, қолжетімді әрі шынайы түрде насихаттаушылардың рөлі айрықша. Мысалы, журналист Дина Төлепберген, кейінгі ұрпақтың медиажурналисті Әлия Әшім сияқты тұлғалар жастар аудиториясына ықпал етіп, ұлттық құндылықтарды жаңа мазмұнда ұсынуда. Бұдан бөлек, тарихи-танымдық және этномәдени контент ұсынатын цифрлық жобалар да ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Әлеуметтік желілердегі қазақ тіліндегі контенттің артуы да ұлттық бірегейлікті нығайтудың маңызды факторы ретінде сөзсіз анық. Тіл – мәдени мұраның өзегі ретінде ұлттық сананың қалыптасуында шешуші рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық кеңістікте қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту жастардың ұлттық мәдениетке жақындауына, тарихи жад пен мәдени кодтарды тереңірек меңгеруіне мүмкіндік береді. Мысал ретінде қазақ тілді стендап пен подкасттарды атасақ қателеспейміз. Аталған екі саланың да көрнекті өкілдері ретінде Жансая Мұратбекқызы, Галымжан Жаңақұловтай жас азаматтарды атап өтсек болады [6].

Нәтижесінде, цифрландыру жағдайында мәдени мұра тек дәстүрлі формада ғана емес, сонымен қатар жаңа медиа арқылы қайта жаңғырып, жастардың ұлттық бірегейлігін, ұлттық санасын қалыптастырудың маңызды тетігіне айналуға мүмкіндік береді. Осындай феномен ұлттық мәдениетті сақтаумен қатар, оны заманауи әлеуметтік-мәдени кеңістікке бейімдеудің тиімді жолдарын ұсынады.

Қорытындылай келе, жаһандану мен цифрландыру жағдайында ұлттық бірегейлік жастардың дүниетанымдық тұтастығын айқындайтын маңызды рухани бағдар ретінде көрінеді. Қазақ халқының мәдени мұрасы – тарихи жадыны, тілдік және құндылықтық жүйелерді сақтай отырып, жас ұрпақтың этномәдени кеңістіктегі орнын айқындауға ықпал ететін іргелі фактор. Дәстүрлі мәдениет элементтерінің заманауи медиакеңістікте жаңа

форматта ұсынылуы ұлттық мазмұнның өзектілігін арттырып, жастардың мәдени тамырмен байланысын нығайтуға мүмкіндік береді. Ақырында ұлттық бірегейлік тарихи тәжірибе мен қазіргі әлеуметтік өзгерістердің ықпалдасуы арқылы жаңарып, мәдени тұрақтылық пен өзіндік ерекшелікті сақтаудың маңызды шарты ретінде айқындалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ерохин В.С. К вопросу о понятии национальной идентичности // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия, Психология, Педагогика. – 2024. – Т.24, №3. – С. 274–278.

2 Тусупбеков Ж.А., Байғабылов Н.О., Орынбасарова Н.А. Бірегейлік ұғымы және ұлттық бірегейлік мәселесі // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Педагогика. Психология. Социология. – 2020. – №4(133). – С. 236–245.

3 Абдуразакова Г.А., Мусабекова Г.К., Божбанбаев Б.М. Жаһандану үдерісіндегі ұлттық сана мен ұлттық бірегейліктің мәдени-философиялық мәні // Әл-Фараби. – 2024. – №1(85). – С. 59–72.

4 Фабитов Т.Х. Мәдениеттану. – Алматы: Раритет, 2010.

5 Нысанбаев Ә.Н. Қазақ философиясы және өркениет мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2012.

6 Керімова Г., Мұратбек Ж. Код Ларуш: о женской силе и культурном коде // Forbes Kazakhstan. [Электронный ресурс]. – URL: <https://forbes.kz/articles/kod-laroush-gauhar-kerimova-i-zhansayamuratbek-o-zhenskoy-sile-i-kulturnom-kode-sba832> [дата обращения 18.03.2026].

ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДІНИ ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ОРНЫ МЕН МӘНІ

КОЖАМЖАРОВА М. Ж.

филос.ғ.к., кауымд. профессор (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар қ.
САҒЫНДЫҚОВА Д. Р.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ислам дінінде толеранттылықтың маңызды қағидалары Құран мен Сүннетте бірнеше рет кездеседі. Алла Тағала Құранда адамдар арасында туындайтын дау-дамай мен түсінбеушіліктерде әділетті болуға, бірін-бірі құрметтеуге және кешіріммен қарауға шақырады. Бұл тұрғыда «Нұр» сүресі мен «Мәидә» сүресі сияқты аяттар, өтірік айтуды, өсек таратуды және басқаларға жала жабуды күнә деп санайды. Осы аяттар, мұсылмандарға бір-бірін қорламау, жеке өмірін құрметтеу, жала мен өсекке қарсы тұру туралы нақты нұсқаулықтар береді. Сонымен қатар, Исламда адамдардың өзін-өзі шынайы көрсетуі және басқа адамдардың құқықтарын құрметтеуі талап етіледі [1].

Ислам дінінің негізін қалаушы Мұхаммед Пайғамбар (с.а.с) өзі де түрлі жағдайларда әділдікті, сабырлықты және кешірімді көрсеткен. Айша анаға қарсы айтылған өсектер мен жалақорлық туралы Пайғамбар тек қана Алланың тура үкімін күтті. Бұл жағдай ол үшін тек адамның жеке абыройын қорғаумен шектелмей, қоғамда әділет пен толеранттылықты орнату мақсатында шешілді. Мұсылмандар арасында туындайтын қиындықтар мен дауларды шешуде Пайғамбар (с.а.с) тек Алланың нұсқауларын негізге ала отырып әрекет еткен. Осылайша, Ислам дінінің толеранттылыққа деген көзқарасы тек жеке тұлғаны емес, бүкіл қоғамды қамтиды.

Исламдағы толеранттылық тек басқа адамдарға деген құрмет пен түсіністік қана емес, әділеттілік пен кешірімділік мәселесін де қамтиды. Хазірет Омардың Әбушаһманың ісіне қатысты шешімі, әрбір мұсылманға қатысты көрсетілетін әділеттілік пен күнәның ауырлығы туралы маңызды ойларды білдіреді. Әрбір адам өзінің жасаған қателіктеріне жауапты болуы керек, бірақ ол жауапкершілік тек өзі үшін ғана емес, сонымен қатар қоғам үшін де маңызды. Әбушаһманың қателігіне қарамастан, оның әкесі Омар халифа оған қатаң жаза бергеніне қарамастан, бұл әрекет қоғамдағы әділеттіліктің орнатылуына әкелді.

Исламдағы толеранттылық мәселесі, тек дінмен байланысты емес, сондай-ақ қоғамдағы тәртіп пен бейбітшілікті сақтау үшін де аса маңызды. Әрбір мұсылман адамға тән қасиет – бұл өзгелерді түсіну, олардың құқықтарын сақтау және оларға қиянат жасамау. Исламдағы тәрбиелік мән толеранттылыққа арналған көптеген оқиғалар мен мысалдардан көрінеді. Сонымен қатар, Ислам өзінің бірегей қағидаларымен адамдар арасындағы түсіністікті, сыйластықты және әділеттілікті алға тартады. Қазіргі әлемде түрлі ұлттар мен діндер арасындағы өзара қарым-қатынас, төзімділік және түсіністік мәселелері аса маңызды болып тұр. Бұл сұрақтардың өзектілігі, әсіресе қазіргі жаһандану кезеңінде, қоғамдар арасындағы бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңыздылығына байланысты арта түсуде. Ислам діні, өзінің әмбебап құндылықтары мен толеранттылыққа негізделген мұсылмандық қағидаларымен әлемнің әр түрлі бұрыштарында адамзатқа рухани бағыт-бағдар беретін ілім болып табылады. Дегенмен, исламның осы құндылықтарын халыққа дұрыс жеткізу, оның түсінігін қалыптастыру үшін әдебиет, әсіресе діни дастандар маңызды рөл атқарады. Қазақ халқының дәстүрлі діни дастандары осы тұрғыдан терең мәнге ие және исламдағы толеранттылықтың негіздерін түсіндірудің тамаша құралы болды [2].

Ислам дінінің мәні мен мазмұны өте бай және кең. Оның негізгі қағидаларының бірі — адамдар арасындағы бейбітшілік, тыныштық пен сыйластықты сақтау. Құранда айтылғандай, «сендер үшін халықтарды әртүрлі ұлттар мен ұлыстар етіп жараттым, бір-бірінді танып-білулерің үшін» [1]. Бұл аят адамзаттың әртүрлілігіне деген құрмет пен түсіністіктің басты негізін қалайды. Исламның басты мақсаты – адамзаттың рухани тұрғыда жетілуі, бір-біріне қамқорлық көрсетуі, өзара түсіністік пен сабырлыққа негізделген қарым-қатынас орнату. Осы тұрғыдан алғанда, исламдағы толеранттылық тек мұсылмандардың арасында ғана емес, сонымен бірге басқа дін өкілдері мен мәдениеттерге деген құрметпен айқындалады.

Бұл қағидалар әсіресе қазіргі қоғамдағы әртүрлілік пен толеранттылықты талап ететін жағдайларда үлкен мәнге ие болады. Ислам діні қазіргі таңда тек бір ұлттың немесе ұлыстың ғана емес, бүкіл әлемнің рухани тұтастығы мен бейбітшілігін қамқорлыққа алады. Құранның көптеген сүрелері мен хадистерінде адамдардың бір-біріне деген құрметі мен өзара ынтымағы басты орын алады. Сондықтан ислам дініндегі толеранттылық – бұл тек діни тұрғыдан

ғана емес, бүкіл адамзаттық қарым-қатынастардағы ізгілік, әділдік және мейірімділік принциптері.

Қазақ халқының діни тарихы исламның Қазақстан жеріне таралуымен тығыз байланысты. Исламның қазақ даласында кең тарауы негізінен XIII ғасырдан бастап, Алаш жерін Шыңғыс хан империясының құрамына қосқаннан кейін басталды [3]. Бұл кезеңде ислам діні жергілікті халықтың дәстүрлері мен мәдениетіне әсер етіп, оның рухани тірегі болып табылды. Діни түсініктер мен исламның адамгершілік құндылықтары қазақ халқының дәстүрлері мен дүниетанымына үйлесімді түрде енгізіліп, қазақ қоғамының рухани негізін қалады.

Қазақ халқы исламды қабылдағаннан кейін, оның құндылықтары мен қағидалары да жергілікті мәдениетпен біртіндеп біте қайнасып кетті. Бұл орайда қазақ мәдениетінде исламға деген көзқарас тек діни рәсімдермен шектеліп қалмай, сонымен қатар халықтың рухани әлемін қалыптастыруға бағытталған шығармашылық мұралар арқылы жүзеге асты. Қоғамдағы бірлік, әділдік пен адамгершілік құндылықтары исламның негізгі қағидаларымен ұштасып, қазақтардың діни сенімдерінде бейбітшілікті сақтауға бағытталды.

Қазақ мәдениеті исламды қабылдағаннан кейін, діннің толеранттылық қағидалары қазақ халқының күнделікті өміріне енді. Мұның мысалын қазақ халқының мәдениеті мен әлеуметтік құрылымында көруге болады. Мәселен, қазақтардың дәстүрлі тұрмысында мұсылмандықтың адами құндылықтары: мейірімділік, әділдік, қонақжайлылық пен бейбітшілік басты рөл атқарды. Сонымен қатар, исламның басқа ұлттарға, ұлыстарға деген құрмет көрсету және өзара түсіністікке деген көзқарасы қазақ қоғамында кеңінен тарайды.

Қазақ әдебиетінде ислам діні әсіресе діни дастандар арқылы кеңінен насихатталды. Діни дастандарда исламның маңызды қағидалары мен рухани сабақтастығы көркем сөзбен жеткізілді. Бұл шығармалар халыққа исламның құндылықтарын түсіндірудің негізгі құралы болды. Толеранттылық идеясы да осы шығармаларда көрініс тапты. Қазақ әдебиетінің классикалық үлгілері қатарында жатқан исламдық сипаты бар дастандардың негізгі тақырыптары — әділдік, мейірімділік, қайырымдылық, өзара құрмет көрсету және зорлық-зомбылыққа қарсы тұру.

Қазақ әдебиетінің классикалық шығармаларында исламның құндылықтары кеңінен бейнеленді. Мысалы, қазақтың әйгілі ақындары мен жыршыларының шығармаларында Құран мен

хадистердің мазмұны кеңінен орын алып, исламның адамгершілік құндылықтары айқын көрінді. Діни дастандарда суреттелген кейіпкерлер, пайғамбарлар мен мұсылман батырларының ерліктері халыққа үлкен әсер қалдырып, олардың жүрегінде исламға деген құрмет пен сүйіспеншілікті оятты [2]. Бұл дастандар исламның гуманистік қағидаларын, сондай-ақ адамзаттық бірлікті, бейбітшілік пен тыныштықты сақтауды насихаттау тұрғысынан үлкен маңызға ие болды.

Қазақ әдебиетіндегі діни дастандар исламның толеранттылық идеясын насихаттаудың маңызды жолы болды. Мысалы, «Қыз Жібек», «Еңлік-Кебек», «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» сияқты дастандарда исламдық мораль мен этика, адамның ішкі жан дүниесінің тазалығы, өзара құрмет көрсету мен адамгершілік құндылықтары айқын көрінеді [4]. Бұдан басқа, исламның тыныштық пен бейбітшілікке негізделген көзқарасы да осы шығармаларда кеңінен насихатталады. Діни дастандарда тек мұсылман қауымына ғана емес, өзге дін өкілдеріне де құрмет көрсету қажеттілігі айқын көрінеді.

Мәселен, қазақ әдебиетіндегі діни дастандарда мұсылман емес халықтардың адами қасиеттері, олардың ішкі жан дүниесінің таза болуы, исламның жалпы адамзаттық құндылықтармен үндестігі сөз болады. Мұнда толеранттылық тек сыртқы ұлттар мен діндерге ғана емес, әрбір адамға деген құрмет ретінде көрініс табады. Қазір де бұл құндылықтар өзектілігін жоғалтпайды, өйткені бүгінгі қоғамда бейбітшілік пен түсіністік өте маңызды.

Қазақ халқының ислам дінін қабылдауы, оның ішінде исламдағы толеранттылық қағидаларын қабылдауы, өзінің дәстүрлі мәдениетіне терең енді. Қазақтардың исламды қабылдауы, ең алдымен, олардың рухани дүниесінің кенеюіне, ұлттық болмысымен үйлесімділік табуына мүмкіндік берді. Исламның толеранттылық принциптері қазақ халқының өзара ынтымақ, бірлік пен бейбітшілікке негізделген әлеуметтік жүйесіне сай келді. Қазақтар үшін исламдағы ортақ қағидалар – адамдарды сыйлау, өзара түсіністікке ие болу, әділдікке ұмтылу – халықтың дәстүрлі рухани құндылықтарымен үйлесімді болды.

Қазақтардың дәстүрлі тұрмысында ислам дінінің ықпалы толеранттылықтың басты негізі ретінде көрініс табады. Бұл дегеніміз, ислам дініндегі барлық адамдардың теңдігі, олардың құқықтарының бірдей қорғалуы, сондай-ақ, әрбір мұсылманның

басқа адамға деген құрметі мен түсіністігі қазақ халқының рухани өмірінде үлкен орын алған.

Қазақ халқы үшін толеранттылық құндылығы тек дінмен шектелмейді, ол адамдар арасындағы сыйластық пен өзара түсіністікке, бейбітшілік пен тыныштыққа негізделген қарым-қатынастардың негізгі принципі ретінде қалыптасқан.

Қазақ халқының ислам дінін қабылдауының рухани және мәдени аспектілерінде толеранттылықтың үлкен маңызы бар. Діни дастандар, осы тұрғыдан, исламның адамгершілік және моральдық құндылықтарын түсіндіруде, сондай-ақ, адамдарды өзара құрмет, тыныштық және бейбітшілікке шақыруда ерекше рөл атқарды. Ислам дініндегі толеранттылық идеясы қазақ халқының мәдениетінде терең із қалдырып, бұл ұғым бүгінгі таңда да өзекті болып отыр. Исламның негізгі құндылықтарын, оның ішінде толеранттылықты ұстану, адамзаттың бірлігін нығайтуда маңызды фактор болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Құран Кәрім (қазақша мағына және түсінігі), Халифа Алтай ауд., Медине, екі Харамның қызметкері Фаһд патшасының Құран Шариф басым комбинаты, 1991.

2 Әзібаева Б. «Қазақтың діни дастандары». Алматы, 2002 ж. - 431 б.

3 Әбдуов М.І. Қазақтың діни эпосы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2006. - 254 б.

4 Бабалар сөзі: Көп томдық. – Астана: «Фолиант», 2002.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

КОЖАМЖАРОВА М. Ж.

филос.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

УӘЛИХАН М. А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Адамзат дамуының тарихын әртүрлі ғалымдар сан қырынан талдаған. Мәселен, Карл Маркс тарихи үдерістерді материалистік көзқарас тұрғысынан түсіндірсе, Макс Вебер қоғам эволюциясын мәдени-рухани факторлармен байланыстырды, ал Освальд Шпенглер өркениеттердің циклдік даму теориясын ұсынды. Әр

ойшыл адамзат дамуының қозғаушы күштерін әртүрлі қырынан қарастырып, қоғамның өзгеру себептерін өзінше пайымдады. Уақыт өте келе бұл теориялар жаңа тарихи кезеңдер мен технологиялық серпілістерді түсіндіруде маңызды әдіснамалық негізге айналды. Адамзат дамуының келесі бөлімі жаңа эволюциялық шешім жасанды интеллектпен тығыз байланысты. Жасанды интеллекттің адам өміріне көп ұзамай аяқ басатының болжаған ғалымдардың бірі – Клаус Шваб. Ол өзінің «Төртінші индустриялық революция» атты еңбегінде адамзат өркениетінің дамуын индустриялық төңкерістер арқылы сипаттайды.

Алғашқы кезеңдерде адамзат жануарларды қолға үйретіп, біртіндеп аграрлық қоғам қалыптастырды. Кейін Жаңа дәуірде индустриялық революциялар бастау алып, өндіріс пен технология қарқынды дами түсті. Бірінші индустриялық революция шамамен 1760 - 1840 жылдар аралығында өтіп, бу машиналары мен темір жолдардың енгізілуімен ерекшеленді. Екінші индустриялық революция XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жүзеге асып, электр қуаты мен конвейерлік өндірістің кең таралуымен сипатталды.

1960 жылдардан бастап үшінші индустриялық революция кезеңі басталды, ол компьютерлік технологиялар мен цифрландыру үдерісінің дамуына негізделді. Қазіргі таңда адамзат төртінші индустриялық революция дәуірінде өмір сүруде. Бұл кезеңнің басты ерекшелігі – Жасанды интеллекттің кеңінен қолданылуы мен жаңа цифрлық технологиялардың қоғам өмірінің барлық саласына енуі [1, 11-13]. Швабтың кітабы 2016 жылы жарық көргенімен, небәрі 6 жылдан кейін, 2022 жылы әлем Generative Pre-trained Transformer (GPT) архитектурасының жемісі – Chat GPT-мен танысты. Бұл жай ғана чат-бот емес, бұл – LLM (Large Language Model) дәуірінің бастауы, яғни адамзат білімінің цифрлық кодқа айналған нүктесі. Швабтың «бум» болады дегені - техникалық тілде экспоненциалды өсім болып шықты.

Жасанды интеллект салыстырмалы түрде өмірімізге бірнеше жыл бұрын ғана кіргенімен, әр ашылудың тарихы сияқты ол туралы алғашқы мәліметтер Ежелгі әлем мифологиясы мен әдебиетінде кездеседі. Мысалы, грек мифологиясын алатын болсақ, Зевстың ұлы Гефес – құдайлардың ішіндегі жұмыс істеген жалғыз құдай болды. Ол Талос атты қола гигант және қалағанынды орындайтын Алтын әйел-роботтарды жасап шығарған. Гомердің айтуынша олар жас, саналы, әзілқой, күшті, тіпті дауысы бар әйел қызметшілер болған.

Гефестің ең танымал өнертабысы Зевстің сұрауымен жасалған Пандора атты жасанды әйел, Адриен Майер оны «андроид-әйел» деп атаған [2]. Әрине Талосты да, Пандораны да бүгінгі жасанды интеллекттің тікелей бастапқы қайнаркөзі деп атауға болмаса да, қансыз жүретін тірі темір механизмдер идеясы заманауи роботтар мен түрлі техниканың алғышарты деу асыра сілтеу болмас.

ЖИ туралы ойларды тек мифтерден емес, рационалды антикалық кезеннен де кездестіре аламыз. Мәселен, Аристотель «Politika» атты еңбегінде «тоқыма қайықшасы өздігінен тоқитын, ал плектрлер кифараны өздігінен ойнайтын» жағдай туралы ой елегінен өткізе отырып, «егер әрбір құрал өз жұмысын өзі орындай алса» қожайынға құлдар қажет болмайтынын атап өтті [3]. Сондай-ақ, көптеген ғалымдар заманауи жасанды интеллекттің астары Аристотельдің логикасымен терең байланысты деп есептейді. Себебі, ол силагизмдер арқылы алғышартардың көмегімен қорытынды шығару арқылы ойлаудың формальды ережесін алғаш рет ойлап тапты. Ал бұл бүгінгі эксперттік жүйелер мен дедуктивті ЖИ-тің прототипі. Аристотельден бөлек, Евклит пен Пифагордың заңдары және Гипократ пен Геленнің адам санасын түсінуге қосқан үлесі де жасанды интеллекттің пайда болуында елеулі рөл ойнайды [4].

Жаңа заманда рационализмнің дамуымен Готтфрид Лейбництың «универсалды жасанды тіл» және Рене Декарттың әмбебап математика теориясын атап өтуге болады. Аллен Ньэлл мен Герберт Саймон Лейбництың символдық жүйесі шындықты есептік манипуляцияға ұшыратады деп санайды [5]. Ал Рене Декарт аристотельдік логиканы әмбебап математикаға айналдырды. Оның дуализмі ойлау мен материяны екіге бөлді, бірақ механизм идеясы сананы есептеуіш машина деп елестетуге жол берді. Декарттың «Маған материя бер, мен жанды нәрсе ойлап табамын» деген ойы жасанды интеллект идеясымен терең ұштасады [6, 487-516 б.].

Алайда жасанды интеллект теориясындағы нақты серпіліс 20 ғасырда орын алды. Алғашқы электронды компьютерлардың пайда болуы, жасанды интеллекттің физикалық тұрғыда орналасу субстанциясын айқындай түсті. Егер адамзат бастапқыда жоғары деңгейлі, супер- интеллект құруды мақсат еткен болса, бұл идеяның жүзеге асуы цифрлық ортада, яғни компьютерлік жүйелер мен олардың интерфейстері арқылы дамуы тиіс екендігі айқындала түсті. Бұл үдеріс жасанды интеллекттің материалдық емес, бағдарламалық-алгоритмдік табиғатын айқындап, оның

негізгі эволюциялық кеністігі ретінде есептеуіш құрылғылар мен ақпараттық технологиялар саласын орнықтырды.

20 ғасырдың екінші жартысында британдық математик Алан Тьюринг «Тьюринг тестін» немесе «Имитация ойынын» ұсынады, кейін 1956 жылғы Дартмут семинары ЖИ-дың тағдырын шешеді. Қазіргі таңда нарықтың жаңа ЖИ модельдері Тьюрингтің тестін өтеді. Мысалы, 2025 жылы Chatgpt 4 – 73 %-дық сәтті нәтиже көрсетті. Бұл тест машинаның адам мінез-құлқын имитациялау қабілетін дәлелдейді. Дартмут семинары жасанды интеллектті өз алдына жеке пән ретінде қалыптастырды және ұйымдастырушылардың бірі Джон Маккарти адам интеллектін имитациялайтын есептеуіш бағдарламаларды жасауға арналған «Жасанды интеллект» (Artificial intelligence) терминін алғаш ұсынды [4].

Бізге мәлім «Alexa», «Siri»-дан бұрын 1966 жылы американдық ғалым Джозеф Вайценбаум ELIZA компьютерлік бағдарламаланған виртуалды серіктін ойлап табады [7]. Ол терапевтпен сөйлесіп жатқандай сезім тудыруды мақсат еткен чатбот болатын. Мысалы, «Менің анам жақсы адам» деп жазсаң, ана сөзін қабыл алып «отбасын туралы толығырақ айтып берші» деп жауап бере алатын болған. Бұл кезең моральдық трансформацияның орын алуына алып келді, «Машина терапия жасай ала ма?» деген сұрақтар постгуманистік ойдың дамуына әкеліп соқты.

«Мұндай бағдарламаланған компьютерлерді жасауда әзірлеушілер қандай моральдық нормаларды ескереді және компьютердің жауаптары қаншалықты нақты» деген сұрақтар уақыт өткен сайын өзектілігін арттыруда.

Жасанды интеллекттің дамуы тек Шваб атап өткен Индустриялық революцияға ғана емес, этикалық революцияға да әкелетіні сөзсіз. Адамзат өз тарихында эгоистік те, қайырымды да, теңдік пен жеке құқыққа да негізделген этикалық эволюциядан өтіп, енді адам баласының жұмысын, күнделікті атқаруы қажет тұрмыстық міндеттерін, алатын білімі де жасанды интеллекттің көмегімен, тіпті түбегейлі оларды орындай алатын күндер ұзақ емес.

Номо сариенс өмірінен жұмысын, кәсібін жоғалтса, оның құндылықтары қай жаққа бағыт алады? Міне, барлығымызды аландататын постулаттар, біздің ертенгі күніміз қауіпсіздік те, біз өмірімізді код жазатын программисттерге сеніп тапсыруға қаншалықты дайынбыз?

Моральдық құндылықтар үнемі өзгерісте, әлемнің түкпір-түкпірінде де ол әртүрлі. Эволюция сөзсіз қозғалыстағы процесс,

ол үнемі тарихи, мәдени және технологиялық өзгерістерге тәуелді. Қазіргінің технологиялық өзгерісі – ол жасанды интеллект. ЖИ бүгінде жаңа мамандықтар, жаңа ойын ережелерін қалыптастыруда. Бұл қоғамды екі лагерьге бөлуде: бірінші топ жасанды интеллектті табиғи эволюцияның логикалық жалғасы екеніне сенсе, енді бір тобы оның адамзат болашағына қауіп тудыратынына сенеді.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект бұл алыс арман емес, бүгінгі күннің шындығы және оның даму жылдамдығы ешбір алдыңғы технологиялардың дамуымен салыстыруға келмейді. Мысалы, chatGPT төрт жыл ішінде тек сөйлей алатын чатботтан көре, ести, сезе алатын толық сенсорлық агентке айналды. Мұндай жылдамдықтың артынан біреулер ілессе, күміс жас иегерлері мен консервативті көзқарас ұстанатын адамдар шаңына да ілессе алмауда. Бұл үдеріс ерте ме, кеш пе қоғамда қабатталуды тудырады. Оны болдырмас үшін мемлекеттік немесе квазимемлекеттік институттар жасанды интеллектті қоғам өміріне кіріктіре алатын арнайы механизмдерді ойлап табылуы тиіс. Біздің елімізде 2025 жылдың 18 қыркүйегінен бастап Қазақстан Республикасының Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігі жұмысына кірісті. Бұл дер кезінде қабылданған шешім екендігі айқын. Алайда, жасанды интеллект дәуірінде қоғамға тек дәстүрлі тетіктер ғана емес, құндылықтарды, этиканы және технологиялардың шекарасын айқындайтын философиялық институттар да қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Шваб К. М. Төртінші индустриялық революция. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 ж.- 200 б.
- 2 Mayor A. Gods and Robots: Myths, Machines, and Ancient Dreams of Technology. - Princeton: Princeton University Press, 2018. - 304 p.
- 3 Аристотель. Сочинения / Аристотель; пер. с древнегреч. С. М. Роговина. - М.: Рипол-Классик, 2010 г. - 596 с.
- 4 Nilsson N. J. The Quest for Artificial Intelligence - Cambridge: Cambridge University Press, 2009. - 578 p.
- 5 Sybille Kramer Mind, Symbolism, Formalism: Is Leibniz a Precursor of Artificial Intelligence? - Freie Universität Berlin, FB Philosophie, Knowledge organization, 1996. - p. 83.
- 6 Серебренников В.С. Возражения Лейбница против философии Декарта. – Санкт-Петербург: Христианское чтение, 2009 г. – 630 с.

7 Baranovska M., Holtgen S. Hello I am Eliza: Fünfzig Jahre Gespräche mit Computern. – Berlin: Projekt Verlag, 2018. – 311 p.

РОЛЬ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ: ОПЫТ КАЗАХСТАНА, КЫРГЫЗСТАНА И ТАДЖИКИСТАНА

СЫЗДЫКОВА Н. Б.

докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана

Статья посвящена исследованию влияния благотворительности на обеспечение равных возможностей и устойчивое развитие в странах Центральной Азии. Анализируется роль частных и международных инициатив в модернизации образовательной среды, поддержке уязвимых слоев населения и преодолении региональных диспропорций. Целью работы является классификация эффективных моделей взаимодействия фондов с местными сообществами для достижения долгосрочного социального эффекта.

В странах Центральной Азии благотворительность утвердилась в качестве значимого социального института, способного компенсировать структурные дефициты в финансировании образования. На примере Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана филантропические инициативы демонстрируют дуальную роль, то есть они не только восполняют нехватку бюджетных средств, но и выступают драйверами образовательных инноваций. Проекты по цифровизации школ, поддержке одаренных учащихся и формированию инклюзивной среды подтверждают высокий трансформирующий потенциал региональной благотворительности.

Образовательные системы указанных стран по-прежнему сталкиваются с системными вызовами, а именно хроническим недофинансированием сельских школ, углубляющимся разрывом в качестве образования между регионами и ростом социального неравенства. Эти проблемы, обостренные ограниченными возможностями госбюджетов в посткризисный период, актуализируют поиск эффективных механизмов интеграции филантропии в национальные стратегии. Особого внимания требует вопрос межсекторной координации доноров, НПО и государственных органов для обеспечения устойчивости реализуемых инициатив.

Актуальность исследования продиктована потребностью в интенсивном обновлении образовательной среды как базового условия развития человеческого капитала в странах Центральной Азии. Сравнительный анализ опыта трех республик позволяет выявить модели филантропии, коррелирующие с Целями устойчивого развития ООН (ЦУР 4, 10, 17), особенно в контексте обеспечения равного доступа к качественному обучению [8].

Научная новизна исследования заключается в комплексном сопоставлении правовых и институциональных факторов, определяющих устойчивость образовательной филантропии в условиях различных экономических моделей стран Центральноазиатского региона.

Целью работы является комплексная оценка влияния благотворительных программ на развитие образования через анализ правового регулирования, эффективности реализованных проектов и конкурентных преимуществ национальных моделей для определения путей усиления вклада филантропии в развитие человеческого капитала региона.

Благотворительность в Республике Казахстан регулируется Законом «О благотворительности» (2015 г., с учетом актуальных изменений 2021 г. и последующих). Данный нормативный акт устанавливает базовую терминологию, формы и направления филантропической деятельности, относя сферу образования к числу приоритетных [1]. Отраслевая специфика дополняется положениями Закона РК «Об образовании», который легитимизирует механизмы привлечения внебюджетных и благотворительных средств образовательными организациями [2]. Интеграция данных актов формирует целостное правовое поле для реализации частных и корпоративных инициатив в системе образования.

Система налогового стимулирования в Казахстане предусматривает преференции для субъектов филантропии. Согласно Налоговому кодексу РК, меценаты (юридические и физические лица) имеют право на применение налоговых вычетов из налогооблагаемого дохода при условии документального подтверждения целевого использования пожертвований [3]. Наряду со стимулирующими мерами, законодательство устанавливает требования к транспарентности, а именно обязательную регистрацию некоммерческих организаций и ведение публичной отчетности. Данные административные процедуры минимизируют

коррупционные риски и обеспечивают целевой характер использования средств в образовательных учреждениях.

Правовой режим благотворительности в Кыргызской Республике базируется на Законе «О меценатстве и благотворительной деятельности» [4] и Законе «О некоммерческих организациях» (2009 г.), определяющих институциональные основы функционирования филантропических структур [5]. Несмотря на наличие декларируемых налоговых льгот для доноров, в образовательном секторе сохраняется правовая коллизия. Закон «Об образовании» закрепляет право на поддержку, однако экспертное сообщество указывает на дефицит подзаконных актов, детализирующих механизмы реализации налоговых преференций на практике.

Государственная политика Кыргызстана интегрирует филантропию в «Национальную стратегию развития до 2040 года», где поддержка интеллектуального потенциала выделена в качестве стратегического приоритета [6]. Особое внимание уделяется упрощению регистрационных процедур для международных грантовых проектов. Тем не менее, Министерство образования и науки КР сталкивается с вызовами в области координации взаимодействия доноров и бенефициаров, что обусловлено сохраняющимися бюрократическими барьерами и фрагментарностью системы мониторинга распределения средств.

Правовую основу филантропического сектора в Республике Таджикистан составляет Закон «О благотворительной деятельности» (2006 г.) [7]. Документ устанавливает императивные нормы, регулирующие формы поддержки образовательных программ. В стране функционирует межведомственная система регулирования, где ключевую роль играет Министерство образования и науки совместно с фискальными органами. Налоговый кодекс РТ закрепляет льготный режим для благотворителей, однако эффективность этих мер ограничена сложностью процедур их подтверждения.

Спецификой Таджикистана является высокая роль международных доноров, чья деятельность регламентирована механизмами обязательной государственной регистрации и обязательного согласования проектной документации. Данные процедуры, с одной стороны, обеспечивают государственный контроль, с другой стороны создают административные барьеры, снижающие оперативность реализации инициатив. Тем не менее,

в рамках «Национальной стратегии развития образования» государство активно поощряет участие частного сектора в модернизации инфраструктуры, особенно в сельской местности [8].

Проведенный сравнительный анализ законодательства трех республик выявил устойчивую тенденцию к унификации стандартов финансовой отчетности. Во всех исследуемых юрисдикциях наблюдается имплементация норм, усиливающих контроль за прозрачностью операций через обязательную публикацию ежегодных аудиторских отчетов. Данная мера направлена на институционализацию доверия доноров и превенцию злоупотреблений.

Тем не менее эффективность налоговых стимулов в странах региона варьируется, отражая различные уровни национальных законодательств.

К примеру, Казахстан располагает наиболее развитой системой налоговых вычетов, что стимулирует переход от разовой помощи к системной корпоративной филантропии.

Вместе с тем Кыргызстан и Таджикистан характеризуются декларативностью ряда льгот при сохранении высоких административных барьеров.

Таким образом, правовые особенности национальных систем напрямую определяют объем привлекаемых ресурсов, то есть развитость юридических механизмов в Казахстане способствует концентрации капитала на инфраструктурных проектах, в то время как в Кыргызстане и Таджикистане правовая среда диктует преобладание проектного, зачастую международного финансирования.

Во всех трех странах наблюдается устойчивая тенденция к увеличению адресной благотворительной поддержки сельских образовательных учреждений и программ инклюзивного обучения. Данный тренд обусловлен сохраняющимся неравенством в доступе к качественному образованию между городскими и сельскими районами, а также необходимостью выполнения обязательств по обеспечению образовательных прав лиц с особыми потребностями. Международные организации и местные благотворительные фонды активно участвуют в финансировании строительства школ в удаленных регионах и разработке адаптированных учебных программ. Сопряжение частных инициатив с национальными стратегическими документами выступает ключевым фактором их результативности.

Экономическая стабильность и наличие налоговых стимулов являются определяющими факторами для масштабирования филантропических проектов в образовательной сфере. В Казахстане снижение налоговой нагрузки для благотворителей способствовало увеличению объема частных пожертвований в строительство школ и оснащение учебных заведений. В Кыргызстане и Таджикистане ограниченность налоговых льгот сдерживает привлечение крупных доноров, что особенно заметно в сельских регионах. Социальные факторы, такие как уровень бедности и урбанизация, напрямую влияют на адресность образовательных проектов, требуя их адаптации к местным условиям.

Культурные традиции взаимопомощи, включая институты махалли в Таджикистане и ашар в Кыргызстане, создают благоприятную среду для реализации локальных образовательных инициатив. В Казахстане развитие корпоративной филантропии опирается на сочетание современных практик КСО и исторических традиций меценатства. Вместе с тем, успешность образовательных программ напрямую коррелирует с вовлечением местных сообществ и учетом социокультурных особенностей региона.

Общие региональные проблемы доступности услуг в сельских регионах, детально изученные на примере медико-социальной сферы Центральной Азии [11, 13], во многом идентичны вызовам в системе образования. Это позволяет говорить о системном характере инфраструктурных ограничений в отдаленных районах Таджикистана и Кыргызстана, требующих комплексного филантропического участия.

Проведенный анализ развития образовательной филантропии в Казахстане, Кыргызстане и Таджикистане позволяет сделать следующие выводы:

1. Благотворительность в Центральной Азии трансформировалась в значимый социальный институт, который не только восполняет дефицит бюджетного финансирования, но и выступает драйвером образовательных инноваций, включая цифровизацию школ и развитие инклюзивной среды.

2. Сравнительный анализ выявил прямую зависимость объемов привлекаемых ресурсов от качества правового регулирования. Развитая система налоговых вычетов в Казахстане способствует реализации масштабных инфраструктурных проектов, тогда как в Кыргызстане и Таджикистане правовая среда обуславливает преобладание краткосрочного проектного финансирования.

3. Устойчивость образовательных инициатив в регионе напрямую коррелирует с использованием местных социокультурных традиций взаимопомощи (махалля, ашар) и степенью сопряжения частных программ с национальными стратегиями развития.

4. Несмотря на общую тенденцию к повышению прозрачности и отчетности, сохраняется необходимость в устранении административных барьеров и детализации механизмов налогового стимулирования для обеспечения равного доступа к качественному образованию в сельских и удаленных регионах.

ЛИТЕРАТУРА

1 Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 25 сентября 2015 года. – Нью-Йорк: ООН, 2015. – 44 с.

2 Закон Республики Казахстан «О благотворительности» от 16 ноября 2015 года № 402-V (с изм. и доп. по состоянию на 2026 г.) // ИПС «Әділет».

3 Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III (с изм. и доп. по состоянию на 2026 г.) // ИПС «Әділет».

4 Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» от 25 декабря 2017 года № 120-VI (с изм. и доп. по состоянию на 2026 г.) // ИПС «Әділет».

5 Закон Кыргызской Республики «О меценатстве и благотворительной деятельности» от 6 ноября 1999 года № 119 (с изм. и доп. по состоянию на 2026 г.) // ЦБД МЮ КР.

6 Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018–2040 годы: утв. Указом Президента КР от 31 октября 2018 года № 221 // ЦБД МЮ КР.

7 Закон Республики Таджикистан «О благотворительности» от 22 декабря 2006 года № 211 (с изм. и доп. по состоянию на 2026 г.) // НЦЗ при Президенте РТ.

8 Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года: утв. Постановлением Правительства РТ от 29 сентября 2020 года № 529.

9 Ишанова А., Сыздыкова Н., Исакова Д. и др. Роль благотворительности в содействии гендерному равенству: примеры

Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана // Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. – 2025. – №3. – С. 193–197.

10 Нургожаева Д. М., Каримов Б. К., Сулейманли Е. и др. Интеграция знаний и технологий: развитие социального партнерства предприятий и учебных заведений // Gumilyov journal of sociology. – 2025. – №1. – С. 139–157.

11 Горский А. А., Осмонова Н. И., Содикова Ш. М. Некоторые аспекты развития медицинского волонтерства и благотворительной деятельности в медико-социальной сфере стран Центральной Азии // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 2025. – №6. – С. 1460–1465.

12 Жумукова А. С., Шаповалова Д. В. Социальное предпринимательство в Кыргызстане: современное состояние, проблемы и перспективы развития // Economy and Business: Theory and Practice. – 2025. – №4. – С. 152–158.

13 Гаиров А. Г., Мирзоали Н. Т., Каримзода Х. К. и др. Некоторые вопросы доступности и повышения качества медицинской помощи сельскому населению Республики Таджикистан // Вестник Авиценны. – 2019. – №3. – С. 415–419.

14 Касымов Д. Казахстанская модель корпоративной социальной ответственности // KazNU Bulletin. Psychology and sociology series. – 2016. – №3. – С. 147–150.

15 Косов М. Е. Финансовый механизм благотворительных организаций и направления его совершенствования // Вестник университета. – 2019. – №9. – С. 157–165.

16 Бекер Г. С. Человеческий капитал: теоретический и эмпирический анализ. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 464 с.

17 SROI Network. Руководство по оценке социального воздействия (Social Return on Investment). [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.socialvalueuk.org/>

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ОБЪЕКТ МЕЖКОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ДИСКУССИЙ

ТРУБИЦКИЙ Б. С.

магистр гуманитарных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар

Что есть интеллект? На протяжении всей человеческой истории это понятие неоднократно переосмысливалось. В античности оно ассоциировалось с термином «нус» - разумом как высшей идеей. Платон видел в нусе посредника между человеком и миром идей, «Гиперураaniem», где пребывают эйдосы - нематериальные первообразы вещей. Через нус человек получает доступ к истине, выходящей за рамки чувственного опыта [1, с. 954].

В Средние века понятие интеллекта смещается в геоцентрическую плоскость. Он понимается как одна из способностей души, позволяющая приобщиться к божественной истине. Фома Аквинский, один из главных представителей схоластики, вводит различие между «intellectus agens», то есть активным разумом, который освещает и актуализирует формы знания и «intellectus possibilis» понимая его как возможный разум, представляющий собой пассивную способность воспринимать умопостижимое [2, с. 191]. То есть разум трактуется как активное орудие познания, благодаря которому душа воспринимает окружающий ее мир.

С наступлением Нового времени, на фоне смены геоцентрической картины мира на механистическую, происходит очередной сдвиг. Рене Декарт, представитель рационализма, интерпретирует интеллект как естественный свет разума «lumen naturalis», то есть врожденную способность к мышлению, посредством которой человек может постигать мир через дедукцию и логическую последовательность [3, с. 46].

Таким образом, можно заключить, что феномен интеллекта представляет собой многогранную категорию, которая затруднительна для всеобъемлющего определения. На протяжении веков его понимание варьировалось в зависимости от философской и культурной эпохи, но вне зависимости от исторического контекста неизменным оставалось одно: интеллект всегда рассматривался как способность к абстрактному мышлению, формированию понятий и постижению универсальных истин. Различные философские школы акцентировали внимание на отдельных его аспектах, однако в любом

случае интеллект выступал ключевым инструментом познания и осмысления человеком окружающей его действительности.

С появлением технологий искусственного интеллекта (далее – ИИ) философские споры об интеллекте возобновили свою актуальность. Может ли машина мыслить? И если да, то в рамках каких категорий? Ответ на этот вопрос осложняется тем, что до сих пор не существует единого понимания даже человеческого, биологического интеллекта. В условиях, когда определения варьируются от философских до технологических, говорить о его синтетическом аналоге становится ещё более проблематично. Тем не менее, именно эта неопределённость подталкивает к необходимости философского осмысления ИИ не только как продукта инженерной мысли, но и как вызов нашим представлениям о разуме и сознании.

Чтобы лучше понять текущее положение в исследовании феномена ИИ, необходимо обратиться к концептуальным основаниям, актуальным в условиях современной научной и культурной парадигмы. Разнообразие подходов, с помощью которых осмысливается ИИ, подчеркивает сложность самого объекта. Ни одна из существующих концепций не в состоянии охватить его в полной мере, они лишь обозначают отдельные его аспекты. Это делает необходимым не односторонний, а многоплановый анализ как технологический, так и философский, этический и когнитивный. В этом смысле ИИ выступает не столько предметом готового знания, отвечающего на все наши вопросы, сколько точкой пересечения множества интеллектуальных традиций.

Межконцептуальный анализ позволяет иначе взглянуть на сложность ИИ, уходя от ограниченного рассмотрения в рамках одной научной или философской традиции. В данной работе предпринята попытка рассмотреть искусственный интеллект не только как технологическую разработку или инженерную структуру, но и как социальный, аксиологический и культурный вызов, с которым сталкивается современное человечество. Такой подход позволяет выйти за пределы устоявшихся понятийных рамок, характерных для отдельных школ. В этом синтезе рождается не просто многогранное понимание, но и возможность раскрытия внутренних противоречий, которые оставались бы неочевидными при одностороннем рассмотрении.

Одним из наиболее существенных ограничений ИИ является отсутствие субъективного понимания. Именно эта черта, лишает нас оснований называть его полноценным интеллектом. Согласно

феноменологической традиции, представленной Э. Гуссерлем и М. Хайдеггером осознание окружающего мира и способность к саморефлексии представляют из себя неотъемлемые компоненты разума. С их позиции ИИ принципиально не может обладать сознанием, поскольку он не способен эмпирически переживать собственные действия и саморефлексировать [4, с. 24]. То, что может казаться осознанной активностью, по сути является имитацией. Подлинное переживание, интенциональность и целенаправленность остаются за пределами машинной природы. В этом смысле ИИ не более чем «верёвочная кукла» в руках своих создателей, лишённая собственной ответственности и онтологической глубины.

Свою точку зрения на проблему интеллекта предлагает и аналитическая философия. Здесь феномен рассматривается через призму логического анализа, что позволяет обсуждать ИИ не как носителя сознания, а как сложную систему, способную демонстрировать поведенческие и когнитивные признаки, внешне схожие с человеческими. Основоположником этого направления принято считать Алана Тьюринга, который в 1950 году в статье «Вычислительные машины и интеллект» предложил концепцию «игры в имитацию». Суть эксперимента сводилась к следующему: если машина способна убедительно имитировать поведение человека, не выдавая свою небиологическую природу, её можно признать мыслящей [5, с. 5]. Однако возникает ключевое возражение. Ведь речь идёт лишь о функциональной эквивалентности, а не о подлинном мышлении. Можно ли считать мыслящим тот объект, который не осознаёт смысла собственных действий и не обладает саморефлексией?

Современная когнитивная наука также вносит значимый вклад в переосмысление феномена интеллекта. Это междисциплинарное направление объединяет философию, психологию, лингвистику, информатику и биоэтику, стремясь дать целостное объяснение тому, как работает разум. В рамках когнитивистского подхода интеллект понимается прежде всего, как способность к обработке информации, формированию решений и самообучению на основе накопленного опыта [6, с. 176]. Однако при всей технологической изощрённости этот подход оставляет без ответа ключевой вопрос о возможности мышления вне субъективного переживания. Возникает противоречие между двумя функциональностью и сознательным опытом. Что из них является определяющим для интеллекта?

Может ли существовать мышление в отсутствие внутренней интенциональности и саморефлексии?

Чтобы продемонстрировать ограниченность теста Тьюринга, профессор Калифорнийского университета Дж. Сёрл предложил мысленный эксперимент «Китайская комната». Он показал, что простая манипуляция символами по заданным алгоритмам не свидетельствует о понимании их смысла [7, с. 107]. Синтаксическая обработка информации без доступа к семантике оказывается неполным и возможно ошибочным критерием сознания, а значит и интеллекта. Подобные рассуждения заставляют вновь задаться фундаментальным вопросом о том, что мышление, сознание и интеллект всего лишь результат крайне сложного алгоритма, или же это нечто большее? И если допустить, что в будущем мы научимся до мельчайших деталей понимать процессы, происходящие в человеческом мозге, сможем ли мы точно воспроизвести их в искусственной форме? Странники механистической модели сознания склонны отвечать положительно. Но глобальное философское сообщество всё ещё не пришло к единому мнению, поэтому вопрос остаётся открытым.

Продолжая размышления о природе интеллекта, важно обратиться к герменевтике - направлению, которое в отличие от аналитической философии сосредоточено не на символах и логике, а на контексте, смысле и интерпретации. Если аналитика стремится к формальной строгости и синтаксической ясности, то герменевтика интересуется тем, как понимание вообще становится возможным. Эта традиция представлена в трудах Г. Гадамера и П. Рикёра, которые подчеркивают, что понимание всегда вплетено в историко-культурную перспективу субъекта. В этом свете возникает вопрос: как машина, лишённая замысла и жизненного опыта может интерпретировать окружающий её мир и свою собственную функцию? [8, с. 97]. Если отсутствует доступ к исторической глубине и смысловой интуиции и всё сводится к статистике и вероятностной модели, можно ли говорить об осмысленном интеллектуальном акте? Даже при наличии алгоритмической обработки, результат оказывается неполноценным, так как не несёт в себе сопереживания и ответственности. Обособленность ИИ от человеческого мира делает его интерпретации бессмысленными в герменевтическом смысле.

При всей значимости вышеупомянутых концепций необходимо признать, что стремительное развитие технологий ИИ ставит под сомнение их универсальность и применимость в современных

условиях. Многие из этих теорий были сформулированы на ранних этапах существования алгоритмов и отражали ту интеллектуальную ситуацию, когда ИИ ещё представлялся гипотетическим конструктом. Сегодня, в условиях его активного внедрения в социальные, этические и культурные сферы, отдельные идеи начинают утрачивать актуальность или требуют серьёзного переосмысления. Возникает потребность в новых подходах, способных учитывать радикальные изменения, происходящие в отношениях между человеком и технологиями.

Исходя из вышеописанных ограничений традиционных подходов, необходимо обратиться к более актуальным и радикальным концепциям. Одной из таких является постгуманизм, в рамках которого происходит коренное переосмысление самого понятия интеллекта. В отличие от предшествующих теорий, постгуманизм отказывается от жёсткого разграничения между биологическим и синтетическим разумом. Границы между ними всё чаще воспринимаются все более расплывчато, а сами субъекты становятся нестабильными, подверженные постоянной трансформации и синергии. Подобные выводы кажутся логичными, ведь от первых электронно-вычислительных машин до появления алгоритмов, имитирующих мышление, человечество прошло всего лишь вековую дистанцию. В условиях столь стремительных изменений не могло не произойти переосмысление и самого образа человека, что в свою очередь и породило возникновение постгуманистической парадигмы, в которой разум рассматривается не как исключительная прерогатива человека, а как гибридное явление.

Несмотря на отсутствие единой школы постгуманизма, уже сегодня можно выделить ряд ключевых фигур, оказавших влияние на становление этого направления. Одним из первых, кто заговорил о радикальной трансформации человеческой природы, стал американский футуролог Р. Курцвейл. В своей книге «Сингулярность близка» он описал будущее как процесс слияния человеческого и машинного интеллекта. [9, с. 31] Однако, несмотря на масштабность идей, футурология нередко подвергается критике в академической среде за спекулятивность и отсутствие строгих методологических обоснований. По этой причине было бы некорректно считать Курцвейла полноценным основоположником постгуманизма в философском смысле. Тем не менее, именно такие идеи стали катализатором смены парадигмы. Антропоцентризм веками определявший мировоззрение общества, начал уступать

место взгляду на человека как на один из элементов сложной развивающейся мировой системы.

Более строгую философскую основу постгуманизму придал шведский мыслитель Н. Бостром, работы которого посвящены системному анализу развития ИИ и его возможного влияния на человеческую цивилизацию. [10, с. 42] Бостром трактует интеллект как универсальный инструмент, не ограниченный исключительно человеческой природой. Если машины действительно смогут воспроизводить разум в синтетической форме, это способно многократно усилить потенциал нашей цивилизации. В этом смысле полное отрицание идеи ИИ может оказаться стратегически недальновидным. Однако Бостром не игнорирует и экзистенциальные риски, связанные с автономией высокоразвитых алгоритмов. В частности, он прогнозирует и потенциальный выход из-под контроля человека таких систем. Следовательно, развитие ИИ требует не только технологической поддержки, но и философской осторожности.

Любопытно, что если постгуманизм в первую очередь размывает границы между биологическим и синтетическим разумом, то трансгуманизм еще более углубляется в этот процесс и представляет собой акт слияния человека и машины. Грань между этими концепциями незначительна, однако трансгуманизм можно рассматривать как более радикализованную форму постгуманизма. Он не просто ищет компромисс между биологическим и искусственным, но и предполагает интеграцию в единую сверхчеловеческую форму. В то время как постгуманизм сохраняет связь с гуманистической традицией, трансгуманизм пересматривает саму категорию человека, ставя её под сомнение.

Показательной в этом контексте является позиция Д. Харауэй, профессора Калифорнийского университета. В своём «Манифесте киборга» он утверждает, что этап разделения человека и машины уже пройден, а сам этот разрыв лишь надуманная искусственная конструкция, не отражающая реалий современного мира [11, с. 45]. С его точки зрения, технологическое слияние не следует воспринимать как угрозу, а скорее как этап эволюционного развития, в котором человек представляет из себя киборга и становится новой формой субъекта.

Краеугольным камнем стал и вопрос понимания ИИ как полноценной индивидуальной сущности. Или же как подходить к моральной ответственности? Несет ли ответственность

машина, производящая автономную операцию на человеке с хирургическим вмешательством, которая привел к летальному исходу пациента? Кто окажется виноватым в таком случае? Наши современники в лице итальянского философа Л. Флориди и немецкого мыслителя Т. Метцингера выдвинули альтернативное решение. Создание этических нормативов которые были ими разработаны подразумевают создание систем, которые не вступали в конфронтацию, а дополняли моральные рамки. При этом, остались и нерешенные вопросы. Каким образом найти альтернативу, если ИИ не имеет эмпатии и не испытывает чувство вины и ответственности? То есть, он не может быть полноценным субъектом общества. Получается, что совершенствование алгоритмов не должно быть единственной первостепенной задачей. Должное внимание следует уделять и разработке механизмов, которые будут регулировать культурные, этические и правовые нормативы, которые будут содействовать успешной интеграции ИИ с человечеством.

Выводы, представляют собой попытку ответить на один из важнейших вопросов современности о том, что есть интеллект. Исходя из проведенного анализа, можно утверждать, что интеллект представляет из себя способность к саморефлексии, осознанию окружающего мира, его интерпретации, а также к функциональному действию. Отсутствие хотя бы одного из этих элементов делает невозможным признание феномена как разумного в полном смысле слова. С этой точки зрения ИИ не может рассматриваться как субъект, по крайней мере в феноменологическом или герменевтическом смысле. Он остаётся функциональным инструментом, чьё поведение детерминировано внешними алгоритмами и намерениями своих создателей.

Тем не менее, в условиях глобализации и цифровизации, развитие ИИ происходит с беспрецедентной скоростью. Сегодняшние алгоритмы уже активно внедрены в ключевые сферы нашей жизнедеятельности, от медицины и образования до военных и судебных систем. При этом сам факт появления ИИ ускоряет собственную эволюцию, что ведёт к нарастанию разрыва между биологическим и синтетическим разумом. В такой ситуации предсказуемость поведения ИИ становится всё более затруднительной.

Отсюда следует необходимость выработки нормативных рамок, философских и правовых механизмов, способных обеспечить безопасное и осмысленное сосуществование технологий с

обществом. Только при наличии такой инфраструктуры возможно гармоничное внедрение ИИ в человеческую повседневность.

Интеллект - это не только способность мыслить, но и умение воспринимать окружающий мир, саморефлексировать и нести ответственность за свои поступки. ИИ напротив, выступает отражением наших внутренних противоречий, подталкивая к переоценке, казалось бы, давно устоявшихся понятий. Важно понимать, что задача не в противостоянии биологического и синтетического разума, а в формировании новой концепции, в которой разум воспринимается не как индивидуальное человеческое свойство, а как результат взаимодействия множества форм бытия.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Фефилова Д. С. Учение Платона о бессмертии души //Р76 Россия и мир в исторической ретроспективе, к 320-летию основания Санкт-Петербурга: матер. XXIX-й междунар. науч. – 2023. – С. 953.
- 2 Савинов Р. В. Позиционирование проблемы познания в схоластике //Идеи и идеалы. – 2020. – Т. 12. – №. 2-1. – С. 184-196.
- 3 Антонец А. В. Грехопадение человека как причина искусственного в нем //Современная христианская психология и антропология: актуальные вопросы. Материалы Всероссийской конференции. – АНО ЦХПА, 2023. – Т. 4. – С. 45-65.
- 4 Мальцев Я. В. Феномен искусственного интеллекта в контексте саморазвития и самореализации бытия //Философская мысль. – 2024. – №. 7. – С. 16-32.
- 5 Новиков В. Д. Тест Тьюринга как этап в создании общей теории интеллекта //Научно-практический электронный журнал Аллея Науки. – 2022. – №. 12. – С. 75.
- 6 Горелова Г. В., Мельник Э. В. Подход к разработке систем искусственного интеллекта для производственных процессов на основе композиции когнитивного, нейросетевого и агентного моделирования //Системный анализ в проектировании и управлении. – 2023. – Т. 26. – №. 1. – С. 174-185.
- 7 Бедненко Ю. И. Искусственный интеллект и проблема сознания: Философские и лингвистические аспекты //Гуманитарные исследования. История и филология. – 2025. – №. 17. – С. 103-113.
- 8 Методолгоическая К. И. онтология и теория познания // Философия и общество. – 2024. – Т. 2. – С. 96.
- 9 Прохоров С. П. Сингулярность и искусственный интеллект // Социология науки и технологий. – 2024. – Т. 15. – №. 4. – С. 23-38.

10 Бостром Н. Гипотеза уязвимого мира // Union Magazine: журнал о будущем. 2022. № 1. С. 34–49.

11 Юмартов Д. А. Понятие политического мифа в философии Донны Харауэй // Alma mater. Вестник высшей школы. – 2022. – № 10. – С. 44–49.

Секция 31

Тәуелсіз Қазақстан жылдарындағы мәдени бірегейлік: дәстүр мен инновация сабақтастығы

Культурная идентификация в годы Независимости

Казахстана: преемственность традиций и инноваций

МУЗЕЙ ҚЫЗМЕТІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МӘДЕНИЕТ МЕНЕДЖМЕНТІ: ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР МЕН ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР

АУБАКИРОВА С. С.

PhD, профессор Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КАИРОВ Е. М.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қоғамның қазіргі даму кезеңі мәдени институттардың терең трансформациясымен сипатталады, олардың ішінде мұражай ерекше орын алады. Егер бұрын мұражай негізінен материалдық және материалдық емес мәдени мұраны сақтау орны ретінде қарастырылса, бүгін ол коммуникативтік, білім беру және интеграциялық функцияларды атқаратын динамикалық әлеуметтану-мәдени орталыққа айналды. Мәдениет менеджменті – бұл мәдени құндылықтарды жасау, сақтау және таратуға бағытталған басқарушылық қызметтің арнайы саласы. Классикалық менеджменттен айырмашылығы, ол экономикалық, әлеуметтік және гуманитарлық компоненттерді біріктіреді, бұл мәдени сала ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Зерттеушілер атап өткендей, мәдениет менеджменті тек ұйымдастырушылық процестерді реттеп қана қоймай, сонымен қатар символдық құрылымдар мен мәндерді басқаруды жүзеге асырады, қоғамның мәдени бірегейлігін қалыптастырады [1, б. 25].

Осы контексте мәдениеттің философиялық негіздері маңызды рөл атқарады, оның ішінде мәдениетті құндылықтар жүйесі

ретінде қарастыратын аксиологиялық тәсіл, сондай-ақ мәдениетті әлеуметтік реттеу механизмі ретінде түсіндіретін функционалдық тәсіл. Осы идеяларды дамытуға Бронислав Малиновский айтарлықтай үлес қосты, ол мәдениетті негізгі адам қажеттіліктерін қанағаттандыру жүйесі ретінде интерпретациялады [2].

Аталған теориялық тұжырымдар Қазақстан зерттеушілерінің еңбектерінде әрі қарай дамытылды. Мысалы, Жабайхан Абдильдин, қазақ диалектикалық логика мектебінің негізін қалаушы ретінде, мәдени және ойлау дәстүрлерін зерттеуге айтарлықтай үлес қосып, қоғамның рухани мұрасын дамытуда тарихи және логикалық бірліктің маңыздылығын атап өтті. Оның еңбектері мәдениетті шындықты теориялық меңгеру формасы және қоғамның рухани кеңістігінің негізгі компоненті ретінде ашады [3].

Ағын Тайжановтың зерттеулерінде дәстүрлі мәдениеттің құндылықтық аспектілеріне және көшпелі қоғамдардың рухани әлемінің ерекшеліктеріне ерекше көңіл бөлінеді, бұл мәдениетті әлеуметтік нормалар мен мінез-құлық үлгілерін қалыптастыратын ерекше жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [4, б. 71].

Сонымен қатар, Қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде мәдениет тек құндылықтар жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихи дамуы мен дүниетаным ерекшеліктерін бейнелейтін тұтас рухани тәжірибе жүйесі ретінде қарастырылады. Зерттеулер көрсеткендей, қазақ дәстүріндегі философиялық категориялар көбінесе көркемдік және символдық формалар арқылы көрініс табады, бұл мәдениет пен философияның синкретикалық сипатын көрсетеді.

Мәдениет менеджменті жүйесінде мұражай күрделі көп деңгейлі басқару объектісі ретінде көрінеді. Ол бір мезгілде мәдени институт, ғылыми-зерттеу орталығы және әлеуметтік коммуникация кеңістігі болып табылады. Қазіргі музейтану концепциялары мұражай тек мәдени мұраны сақтау ғана емес, қоғамдық сананы қалыптастыру, тарихи тәжірибені интерпретациялау және мәдени мәндерді құру процесіне белсенді қатысатынын көрсетеді. Мұражайдың негізгі функциялары – экспонаттарды сақтау және реставрациялау, ғылыми-зерттеулер жүргізу, білім беру қызметі және әртүрлі әлеуметтік топтар арасында мәдени коммуникацияны қамтамасыз ету.

Мұражай қызметін басқару классикалық менеджмент функцияларына негізделеді: жоспарлау, ұйымдастыру, мотивация және бақылау. Дегенмен, мұражай саласының ерекшеліктері бұл

функцияларды мәдени медиаторлық қызмет, аудиториямен жұмыс және экспозициялық саясатты әзірлеу арқылы кеңейтуді талап етеді. Тиімді музей менеджменті келушілердің мәдени кеңістікпен белсенді өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін жағдайларды жасауды көздейді, бұл аудиторияның тартылу деңгейін арттыруға және мәдени мұраға тұрақты қызығушылық қалыптастыруға ықпал етеді [5].

Қазіргі қоғам жағдайында музей қызметін басқарудың жаңа тәсілдері ерекше мәнге ие. Негізгі тәсілдердің бірі – музейді әлеуметтік-мәдени тұтас жүйе ретінде қарастыратын жүйелік тәсіл, ол мәдени ресурстар, адам капиталы, басқарушылық тәжірибелер және ақпараттық технологиялар сияқты әртүрлі элементтерді қамтиды. Бұл тәсіл музей қызметінің әртүрлі бағыттарын біртұтас даму стратегиясына біріктіруге, оның тұрақты қызметін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [1, б. 20].

Жүйелік тәсіл шеңберінде музей ашық динамикалық жүйе ретінде жұмыс істейді, сыртқы орта – мемлекет, қоғам, білім беру мекемелері және мәдени индустриялармен белсенді өзара әрекеттеседі. Бұл сыртқы факторларды, мысалы, мәдени саясатты, әлеуметтік сұраныстарды, цифрландыру деңгейін және мәдени кеңістікті дамытудағы жаһандық тенденцияларды ескеруді қажет етеді. Музейдің өзгерістерге бейімделу қабілеті, икемді басқару модельдерін қалыптастыру және әртүрлі аудиториялармен тиімді коммуникациялар құру ерекше маңызға ие.

Сонымен қатар, жүйелік тәсіл музейдің барлық құрылымдық элементтерінің өзара байланысына назар аударады: экспозициялық қызмет, ғылыми зерттеулер, білім беру бағдарламалары және маркетингтік стратегиялар. Олардың үйлесімді дамуы синергетикалық эффектін қамтамасыз етеді, мұнда жүйенің нәтижесі жеке элементтердің нәтижелерінің қосындысынан асып түседі. Осы контексте музейді басқару тек ішкі процестерді үйлестіруді ғана емес, ұзақ мерзімді даму үшін стратегиялық болжам жасауды да талап етеді.

Қазіргі музей менеджментінің ажырамас бөлігі – цифрландыру. Ақпараттық технологияларды енгізу мұражайлардың жұмыс формасы мен әдістерін едәуір өзгертеді, виртуалды экспозициялар, цифрлық архивтер және интерактивті платформаларды пайдалануға мүмкіндік береді. Цифрлық технологиялар музей аудиториясын кеңейтеді, мәдени құндылықтарға географиялық және уақыттық шектеулерге қарамастан қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Сонымен бірге цифрландыру жаңа басқарушылық құзыреттерді қалыптастыруды және мәдени мекемелерді басқарудың инновациялық модельдерін әзірлеуді қажет етеді [6].

Атап айтқанда, мұражайлардың цифрлық трансформациясы кеңейтілген және виртуалды шындық технологияларын енгізуді, мультимедиялық нұсқаулықтарды пайдалануды және онлайн коллекциялар мен білім беру платформаларын әзірлеуді қамтиды. Бұл мәдени мұраға қолжетімділікті арттырып қана қоймай, сонымен қатар аудиториямен өзара әрекеттесу нысандарын өзгертеді, оларды жекешелендіруге және интерактивті етуге мүмкіндік береді. Пайдаланушылар мәдени процестің белсенді қатысушыларына айналады, бұл мұражайлардан дәстүрлі қарым-қатынас түрлерін қайта қарастыруды және өзара әрекеттесудің диалогтық модельдеріне көшуді талап етеді.

Сонымен қатар, цифрландыру мұражайды басқарудың аналитикалық құрамдас бөлігін күшейтеді. Цифрлық құралдарды пайдалану келушілердің мінез-құлқы, олардың қызығушылықтары мен қалаулары туралы деректерді жинауға және талдауға мүмкіндік береді, бұл дәлірек стратегиялық жоспарлау және мақсатты мәдени өнімдерді әзірлеу үшін мүмкіндіктер ашады. Осы контексте цифрлық маркетингтің, әлеуметтік желілер мен онлайн-коммуникациялардың музей қызметін насихаттаудағы рөлі артады.

Сонымен қатар, цифрлық трансформация бірқатар мәселелерді туындатады: киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету, цифрлық деректердің сақталуы, сондай-ақ әртүрлі халық топтары арасындағы цифрлық теңсіздікті жеңу қажеттілігі. Виртуализация жағдайында мәдени тәжірибенің түпнұсқалығын сақтау мәселесі де маңызды болып табылады.

Музей іс-шараларына келушілердің белсенді қатысуын көздейтін қатысушылық (партиципаторлық) тәсіл барған сайын кең таралуда. Бұл модельдің аясында келуші мәдени өнімнің пассивті тұтынушысы емес, мәдени процестің белсенді қатысушысы ретінде қарастырылады. Бұл интерактивті форматтарды қолдану, бірлескен жобаларды ұйымдастыру және бірге жасауды дамыту арқылы көрініс табады. Партиципаторлық мұражай жаңа мәдени мәндер мен әлеуметтік байланыстар қалыптасатын диалог кеңістігіне айналады.

Заманауи музей тәжірибесінде маркетингтік тәсіл маңызды рөл атқарады, ол аудитория қажеттіліктерін зерттеуге және тартымды мәдени өнім қалыптастыруға бағытталған. Мәдени маркетинг құралдарын қолдану мұражайдың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға,

келушілер санын көбейтуге және көрсетілетін қызмет спектрін кеңейтуге мүмкіндік береді. Осы контексте мұражай бренді мен оның позитивті имиджін қалыптастыру ерекше мәнге ие.

Қазіргі мұражайлар мәдени нарық жағдайында жұмыс істейді, мұнда аудиторияның назары негізгі ресурс болып табылады. Бұл келушілерді сегменттеу, олардың мотивациясын, күтуін және мәдени таңдауларын зерттеу қажеттілігін тудырады. Социологиялық сауалнамалар, қолданушы мінез-құлқын талдау және цифрлық аналитика сияқты маркетингтік зерттеулерді қолдану музейлерге бағдарламалары мен экспозицияларын әртүрлі мақсатты топтардың сұранысына дәл бейімдеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік желілерді, цифрлық платформаларды және медиа ресурстарды белсенді пайдалануды қамтитын мұражайдың коммуникациялық стратегиясын әзірлеу ерекше рөл атқарады. Музей бренді тұрақты болу үшін оның миссиясын, құндылықтарын және коллекциялардың ерекшеліктерін көрсететін бірегей мәдени бейнесін жасау қажет. Осылайша музей бренді тек насихат құралы ғана емес, сонымен бірге аудиторияның сенімін және эмоционалды байланысын қалыптастыру факторы болып табылады.

Сонымен қатар, маркетингтік тәсіл білім беру мекемелерімен, туристік ұйымдармен және бизнес құрылымдарымен серіктестік байланыстарды дамытуға ықпал етеді, бұл музейдің мәдени жобаларды жүзеге асыру және қосымша ресурстар тарту мүмкіндіктерін кеңейтеді. Қазіргі жағдайда көрме, фестиваль, лекция және интерактивті іс-шараларды қамтитын оқиғалық маркетингтің мәні арта түседі, бұл келушілерді мәдени өмірге белсенді тартуға бағытталған.

Мұражай менеджментіндегі айтарлықтай жетістіктерге қарамастан, оның тиімді дамуына кедергі келтіретін бірқатар мәселелер бар. Оларға қаржылық ресурстардың шектеулігі, білікті кадрлардың жетіспеушілігі, цифрлық инфрақұрылымның әлсіздігі және басқарушылық модельдерді жаңарту қажеттілігі жатады. Сонымен қатар, мұражайдың дәстүрлі функцияларын сақтау мен инновациялық жұмыс формаларын енгізу арасындағы дисбаланс маңызды мәселе болып табылады. Бұл икемді басқару тәсілі мен стратегиялық көрегенділікті талап етеді. Осы мәселелерді шешу кешенді тәсілді қажет етеді, оған мемлекеттік қолдау, кәсіби білімді дамыту, нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру және инновациялық технологияларды енгізу кіреді [5]. Мұражай мамандарының біліктілігін арттыру, олардың цифрлық және

басқарушылық құзыреттерін қалыптастыру, сондай-ақ пәнаралық өзара әрекеттесуді дамыту маңызды бағыт болып табылады.

Мәдениет менеджментінің даму перспективалары музейлерді цифрлық ортаға одан әрі интеграциялау, халықаралық ынтымақтастықты кеңейту және олардың білім беру функциясын күшейтуге байланысты. Ғаламдану жағдайында музейлердің халықаралық жобаларға, желілік бастамаларға және мәдени алмасуларға қатысуы ерекше мәнге ие, бұл білім трансферін қамтамасыз етеді және үздік тәжірибелерді енгізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар музей үздіксіз оқытуға және әртүрлі халық топтарының мәдени құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған білім беру платформасы ретінде маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар, инклюзивтік және әлеуметтік бағдарланған тәжірибелерді дамыту перспективалық бағыт болып табылады, олар барлық азаматтар үшін, оның ішінде мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін музей ортасына қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Музейдің қоғамдық диалог, мәдениаралық өзара әрекеттестік және азаматтық бірегейлікті қалыптастыру кеңістігі ретіндегі рөлін күшейту оны тұрақты әлеуметтік дамудың маңызды құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, музей қызметінде мәдениет менеджменті басқарушылық, мәдениеттанулық және философиялық тәсілдерді біріктіретін күрделі пәнаралық сала болып табылады. Мұражайды тиімді басқару мәдени сала ерекшеліктерін ескеруді, инновациялық технологияларды енгізуді және қазіргі қоғамның қажеттіліктеріне бағдарлануды талап етеді. Ғаламдық өзгерістер жағдайында менеджмент музейді қазіргі заманғы мәдени орталыққа сәтті трансформациялаудың негізгі факторы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Камнева, Т. В. Культурный менеджмент: теория и практика. – М.: Инфра-М, 2019. – 312 с.
2. Малиновский, Б. Артур. «Техническая организация и культура», 1922.
3. Творчество академика Ж.М. Абдильдина в контексте изучения мыслительной традиции казахов [Электронный ресурс]. – URL: https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29345?utm_source=chatgpt.com [дата обращения 19.03.2026].

4. Тайжанов, А.Т. Ценностные аспекты духовного бытия кочевников // «QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал. – № 1 (25), 2025. – С. 67–73.
5. Зюкина, Н. В. Музейный менеджмент: теория и практика. – СПб.: Питер, 2020.
6. Гиль, В. Цифровизация культуры и культурные институты // Современные тенденции музейного дела. – М., 2018. – С. 45–62.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСТАР СУБМӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

АУБАКИРОВА С. С.
ғылыми жетекші, PhD, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ОНДАСИНОВА С. Н.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі Қазақстан жастары субмәдениеті – ол қоғамның трансформация үдерістерін, жаһандану әсерін және ұлттық бірегейлікті сақтауға деген ұмтылыстың бар екенін көрсететін күрделі және көп қырлы құбылыс болып табылады. Оның ішінде жастардың субмәдениеттері әлеуметтік белсенділіктің белгілі бір түрі ретінде қарастырылады және ол арқылы жастар өздерінің құндылықтарын, мүдделерін және дүниетанымын, көзқарастарын білдіре алады.

Сондықтан жаһандану мен цифрлық ортаның әсері Қазақстандағы жастар субмәдениетінің басты ерекшеліктерінің бірі жаһандану процестерінің күшті әсері болып табылады. Қазіргі жастар әртүрлі елдерден мәдени үлгілерді алуға ықпал ететін әлемдік ақпараттық кеңістікке белсенді енгізілген. TikTok, Instagram және YouTube сияқты платформалар арқылы музыкалық, визуалды және мінез-құлық трендтері таратылады [1, с. 26].

Батыс және шығыс мәдени модельдері ерекше әсер етеді – мысалы, американдық хип-хоп мәдениеті және Оңтүстік Кореяның К-поп индустриясы. Қазақстандық жастар бұл элементтерді бейімдеп, оларға жергілікті дәм береді. Осылайша жаһандық және ұлттық ерекшеліктерді біріктіретін гибриді мәдениет қалыптасады.

Сонымен қатар, цифрландыру субмәдениеттердің сипатын өзгертті: олар онлайн кеңістікте барған сайын бар. Интернет-қауымдастықтар, ағындар және цифрлық шығармашылық өзін-өзі

көрсетудің негізгі арналарына айналады. Жастар өздерінің жеке басын нақты өмірде ғана емес, виртуалды ортада да қалыптастырады.

Дәстүрлер мен заманауи мәдениеттің синтезі Қазақстанның жастар субмәдениетінің маңызды ерекшелігі дәстүрлі құндылықтар мен заманауи үрдістердің үйлесімді үйлесімі болып табылады. Субмәдениеттер дәстүрлі қоғамға жиі қарама-қайшы келетін көптеген батыс елдерінен айырмашылығы, Қазақстанда интеграцияға деген ұмтылыс байқалады.

Жастар ұлттық мәдениет элементтерін белсенді пайдаланады:

- киімдегі дәстүрлі ою-өрнек
- қазақ музыкасы мен фольклорына қызығушылық
- қазақ тілін дәріптеу.

Бұл әсіресе шығармашылық салаларда байқалады: сән, музыка, дизайн. Этникалық мотивтер заманауи стильдермен үйлесетін мәдени көріністің жаңа формалары пайда болады. Бұл тенденция мұраны құрметтеуге және әлемге ашықтыққа негізделген жаңа мәдени сәйкестіктің қалыптасуын көрсетеді [2, с. 56].

Субмәдени бағыттардың әртүрлілігі Қазақстандағы жастар субмәдениеті біртекті емес-ол қызығушылықтары, стилі мен өмір салты бойынша ерекшеленетін көптеген бағыттарды қамтиды. Ең көп таралғандардың ішінде мыналарды ажыратуға болады:

- Музыкалық субмәдениеттер (хип-хоп, рэп, рок) – киімнің ерекше стилімен, тілімен және құндылықтарымен сипатталады
- Ойын және эспорт ортасы - жастарды бейне ойындар мен онлайн жарыстарға біріктіреді
- Аниме және косплей қауымдастықтары-жапон мәдениетіне бағытталған
- Блогерлік және әсер ету мәдениеті-Әлеуметтік желілердің айналасында қалыптасады
- Экологиялық және әлеуметтік қозғалыстар-жастардың азаматтық белсенділігінің өсуін көрсетеді

Бұл субмәдениеттердің әрқайсысы әлеуметтену функциясын орындайды, жастарға пікірлес адамдарды табуға және олардың жеке басын қалыптастыруға көмектеседі.

Әлеуметтік-экономикалық факторлар Қазақстанда жастар субмәдениеттерінің қалыптасуына әлеуметтік-экономикалық жағдайлар айтарлықтай әсер етеді. Табыс деңгейі, білімге қол жетімділік, урбанизация және аймақтық айырмашылықтар субмәдениеттердің таралу сипаты мен дәрежесін анықтайды.

Ірі қалаларда (мысалы, Алматы және Астана) дамыған инфрақұрылымның, мәдени орталықтардың және жаһандық ресурстарға қолжетімділіктің арқасында субмәдениеттер анағұрлым алуан түрлі және серпінді. Сонымен қатар, шағын қалалар мен ауылдық жерлерде субмәдени көріністер аз көрінуі немесе жергілікті ерекшеліктерге ие болуы мүмкін.

Білім деңгейі де маңызды рөл атқарады: студент жастар көбінесе шығармашылық және интеллектуалды субмәдениеттерге қатысады, ал жұмыс істейтін жастар өзін-өзі жүзеге асырудың практикалық түрлеріне назар аударады.

Құндылықтар мен сәйкестіктің рөлі қазіргі қазақстандық жастар дәстүрлі құндылықтар мен заманауи мұраттар арасындағы тепе-теңдікті іздеуде. Бір жағынан, отбасына, мәдениетке және ұлттық дәстүрлерге деген құрмет сақталады, екінші жағынан, индивидуализмге, өзін-өзі көрсетуге және таңдау еркіндігіне деген ұмтылыс күшейеді. [3, с. 21]

Субмәдениеттер жаңа құндылықтар қалыптасатын кеңістікке айналады:

- шығармашылық
- төзімділік
- әлемге ашықтық
- әлеуметтік белсенділік

Субмәдениеттерге қатысу арқылы жастар жаңа әлеуметтік рөлдер мен мінез-құлық үлгілерін игереді.

Мәселелер мен қиындықтар

Оң әсерге қарамастан, жастар субмәдениеттері бірқатар қиындықтарға тап болады:

- жаһандық мәдениеттің әсерінен ұлттық бірегейлікті жоғалту қаупі
- деструктивті онлайн қауымдастықтардың әсері
- ұрпақтар қақтығысы
- жеке топтардың әлеуметтік оқшаулануы

Сонымен қатар, субмәдениеттердің барлық түрлері қоғам мен мемлекеттің қолдауына ие бола бермейді, бұл олардың дамуын шектеуі мүмкін [4, с. 42].

Білім беру жүйесі мен мәдени саясат жастар субмәдениеттерін қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады. Оқу орындары студенттік ұйымдар, шығармашылық ұжымдар, волонтерлік қозғалыстар мен жастар бастамалары дамитын мәдени белсенділік орталықтарына

айналады. Бұл жастардың шығармашылық әлеуеті мен әлеуметтік белсенділігін дамытуға жағдай жасайды.

Тілдік аспект ерекше маңызға ие. Қазақстандық жастар бірегей тілдік ортаны қалыптастыра отырып, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін белсенді қолданады. Жастар жаргоны көбінесе жаһандануды да, қоғамның мәдени әртүрлілігін де көрсететін осы тілдердің араласуы болып табылады. Бұл ретте соңғы жылдары ұлттық бірегейліктің маңызды элементі ретінде қазақ тіліне деген қызығушылықтың артуы байқалады.

Қорытындылайтын болсақ, Қазақстандағы жастар субмәдениеті динамизммен, әртүрлілікпен және әртүрлі мәдени әсерлерді синтездеу қабілетімен сипатталады. Ол қоғамды жаңғырту үдерістерін көрсетеді және азаматтардың жаңа буынын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады [5, с. 98].

Қазіргі субмәдениеттер өзін-өзі көрсету құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге елдің әлеуметтік және мәдени дамуының маңызды ресурсына айналады. Жаһандану жағдайында олардың маңызы арта түседі, бұл ғылыми қоғамдастық пен мемлекеттің мұқият зерттеуі мен қолдауын қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Лисовский Владимир Трофимович В.Т. Молодежь: социологические проблемы. – М.: Наука, 2010. – 26 с.
- 2 Кон Игорь Семёнович И.С. Психология юношеского возраста. – М.: Просвещение, 2008. – 56 с.
- 3 Кравченко Альберт Иванович А.И. Социология: учебник. – М.: Проспект, 2016. – 21 с.
- 4 Министерство культуры и информации Республики Казахстан. Государственная молодежная политика в Республике Казахстан: официальные материалы. – 42 с.
- 5 Комитет по статистике Республики Казахстан. Молодежь Казахстана: статистический сборник. – Астана, последние годы издания. – 98 с.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ДУХОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ КАЗАХСТАНА: ФИЛОСОФСКО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

БАКАЛКИН П. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Духовые инструменты в системе традиционной культуры Казахстана. Национальные духовые инструменты Казахстана представляют собой значимый компонент традиционной культуры, сформировавшийся в условиях кочевого образа жизни и органической связи человека с природной средой. К числу наиболее распространённых инструментов относятся сыбызгы, саз сырнай, керней, ускирик, уран, бугашак, шыбык, кос сырнай, муйіз сырнай, каждый из которых выполнял не только музыкальную, но и социальную, коммуникативную и ритуальную функции. Казахская музыкальная культура тесно связана с природным окружением и повседневной жизнью народа, отражая его мировосприятие, эмоциональные состояния и духовные ценности. В этом контексте духовые инструменты выступают как средства звуковой репрезентации внутреннего мира человека и одновременно как форма взаимодействия с окружающим пространством. Следует отметить, что инструментальная традиция казахов развивалась преимущественно в устной форме, где ключевую роль играли импровизация, вариативность и индивидуальное исполнительское мастерство. В данных условиях духовые инструменты функционируют как медиаторы культурного опыта, обеспечивающие его трансляцию от поколения к поколению. Таким образом, в традиционной культуре Казахстана духовые инструменты выступают не только как элементы музыкальной практики, но и как структурные компоненты социокультурной системы [1, с. 12].

Семиотический аспект духовых инструментов. С позиции семиотики культуры духовые инструменты могут быть интерпретированы как особые знаковые системы, обладающие многослойной структурой значений. Они выступают носителями символической информации, в которой закодированы представления о природе, космосе и человеке. Как отмечает Б. С. Сарыбаев, «многие казахские музыкальные инструменты имеют древнее происхождение и связаны с мифологическими

представлениями» [1, с. 45]. В частности, звучание сыбызгы нередко интерпретируется как акустическое воплощение природных явлений – ветра, степного пространства, что придаёт инструменту космологическую символику. С. Кузембаева рассматривает традиционные музыкальные инструменты как элементы вторичных моделирующих систем культуры, способные репрезентировать и транслировать культурные коды [2, с. 78]. В этом контексте духовые инструменты могут быть осмыслены как своеобразные «тексты культуры», требующие интерпретации в рамках определённой культурной традиции.

Следовательно, их значение выходит за пределы утилитарной функции и приобретает статус символического феномена, интегрированного в систему культурных смыслов.

Философско-культурологическое осмысление инструмента. В рамках философии культуры духовые инструменты представляют собой формы объективации культурного опыта. Они соединяют материальную составляющую (конструкция, форма, технология изготовления) и нематериальную (звук, смысл, традиция), выступая посредниками между человеком и культурным миром. А. К. Жубанов подчёркивал, что «казахская музыкальная культура формируется на основе синтеза природного восприятия и художественного мышления» [3, с. 112]. Духовые инструменты в этом процессе играют ключевую роль, обеспечивая звуковое воплощение гармонии человека и окружающего мира. С философской точки зрения данные инструменты можно рассматривать как формы присутствия традиции в современности. Они обеспечивают преемственность культурного опыта, функционируют как механизмы культурной памяти и участвуют в формировании этнокультурной идентичности. Таким образом, духовые инструменты Казахстана выступают не просто музыкальными объектами, а специфическими формами культурного бытия, в которых концентрируется исторический, символический и духовный опыт народа.

Современные трансформации и сохранение культурного наследия. В условиях глобализации и модернизации наблюдается процесс активной трансформации традиционных музыкальных инструментов. Они интегрируются в академическую музыкальную практику, используются в деятельности фольклорных ансамблей, а также находят новое звучание в современных жанрах, включая этно-джаз и world music. Однако данный процесс сопровождается изменением их функций: от сакральных и бытовых — к

сценическим и репрезентативным. Это порождает противоречие между необходимостью сохранения аутентичности и адаптацией к современным культурным условиям. В этой связи особую актуальность приобретает проблема сохранения нематериального культурного наследия, включающего не только сами инструменты, но и традиции исполнительства, техники звукоизвлечения и способы передачи музыкального опыта. Системный подход к сохранению требует сочетания научных исследований, образовательных программ и культурной политики, направленной на поддержку традиционной музыкальной культуры.

Национальные духовые инструменты Казахстана представляют собой сложный культурный феномен, сочетающий музыкальные, символические и философские аспекты. Их анализ в рамках культурологии позволяет выявить глубинные механизмы функционирования традиции и особенности её трансформации в современном мире. Духовые инструменты выступают как носители культурной памяти и формы выражения этнокультурной идентичности, что делает их значимым объектом научного исследования в контексте изучения нематериального культурного наследия.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Сарыбаев Б. С. Казахские музыкальные инструменты. – Нур-Султан, 2019. – 120 с.
- 2 Кузембаева С. Традиционная музыкальная культура казахов. – Алматы, 2002. – 256 с.
- 3 Жубанов А. К. Струны столетий. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 304 с.

ПРОГРАММА «МИФОЛОГИЧЕСКИЙ КОД КУЛЬТУРЫ: ОТ КАЗАХСКОГО ЭПОСА ДО МИРОВОГО КИНЕМАТОГРАФА»

БАЯДИЛОВА М. П.

учитель русского языка и литературы, СОШ имени Бауыржана Момышулы,
г. Павлодар

Авторская образовательная программа ориентирована на формирование у обучающихся целостного представления о мифологическом мышлении как универсальной системе культурных

смыслов. В условиях глобализации и цифровизации образования особенно актуальным становится поиск эффективных способов актуализации традиционного культурного наследия. Одним из таких способов является сопоставление фольклорных текстов с современными медиапродуктами, близкими и понятными школьникам.

В рамках уроков русского языка и литературы в 6 классе предлагается проводить сравнительный анализ казахского эпоса «Ер-Төстік» и фильма Аватар, опираясь на концепцию мономифа, разработанную Джозеф Кэмпбеллом [1, с.93]. Такой подход позволяет выявить устойчивые архетипические структуры, лежащие в основе произведений разных культур и эпох, а также продемонстрировать учащимся универсальность художественного мышления.

Актуальность программы обусловлена тем, что современные школьники нередко воспринимают фольклорные тексты как устаревшие и далекие от их жизненного опыта. Это приводит к снижению интереса к чтению и затруднениям в анализе художественных произведений. Предлагаемая методика направлена на преодоление данной проблемы за счёт включения в образовательный процесс медиатекстов, которые вызывают эмоциональный отклик у обучающихся. Сопоставление традиционного эпоса с популярным кинематографом способствует формированию устойчивой мотивации к изучению литературы и развитию аналитического мышления.

Основная цель программы – формирование у обучающихся этнокультурного сознания и развитие читательской грамотности через анализ сюжетно-смысловой структуры казахского эпоса «Ер Төстік» и современного фильма «Аватар» в контексте теории мономифа Дж. Кэмпбелла.

Задачи программы:

- определить смысловое содержание понятий «мономиф», «аватар», «инициация», «путь героя», «сакральная основа»;
- реконструировать элементы казахских инициационных ритуалов и выявить их мифологические соответствия;
- интерпретировать инициационные мотивы в структуре космогонического мифа и сопоставить их с аналогичными элементами в современном фантастическом фильме;

Теоретической основой программы является концепция мономифа [1, с.14], согласно которой в различных культурах

мира повторяется единая структура «пути героя». Как отмечает Джозеф Кэмпбелл в работе «Тысячеликий герой», герой проходит определённые этапы: призыв к приключению, испытания, встреча с наставником, кризис и возвращение с новым знанием. Данная модель находит отражение как в казахском эпосе «Ер-Төстік», так и в сюжете фильма «Аватар», что делает их удобным материалом для сравнительного анализа.

Научные исследования в области мифологии и фольклора, представленные в трудах Серикбола Кондыбай подтверждают, что мифологические образы и архетипы являются важнейшими элементами культурной памяти [2, с.120]. Их изучение способствует более глубокому пониманию национальной идентичности и культурных традиций. Включение этих идей в школьное образование позволяет расширить кругозор учащихся и сформировать у них целостное представление о мировой культуре. З.Наурызбаева в своих исследованиях показывает, что миф и ритуал – это не пережитки древности, а основополагающие силы, формирующие культурную идентичность народа [3, с.514]. А.Таласбеков реконструировал утраченные воинские инициации казахов, раскрывая их философский смысл и духовную составляющую [3, с.150]. С.Кондыбай разработал оригинальную методологию анализа мифологических пластов и предложил концепцию «истории до истории», позволяющую осмыслить дописьменный период развития этноса [4, с.11].

Новизна программы заключается в интеграции казахского фольклора и мирового кинематографа в рамках одного учебного занятия. В отличие от традиционного подхода, при котором эпос рассматривается изолированно, предлагается анализировать его в контексте универсальных мифологических моделей. Использование концепции мономифа в качестве аналитического инструмента позволяет систематизировать знания учащихся и делает процесс обучения более наглядным и структурированным. Методологически программа объединяет мифологическую герменевтику и медиаанализ, что делает её инновационной. Миф рассматривается не как статичный текст, а как живой культурный код, интерпретируемый через современные художественные формы.

Особое внимание уделяется сравнительному подходу: анализируются параллели между казахскими мифами и мифологиями других культур – тюркской, греческой, славянской, кельтской и др. Такой подход особенно актуален для многонационального

Казахстана, где важно осознавать единство человечества через призму разнообразия культур.

В качестве базовой методологической основы использован культурологический подход, сочетающий элементы герменевтики (интерпретация текста через призму мифологических структур), контекстного анализа и сравнительного подхода при чтении текстов [5, с.120].

Методы обучения включают:

- описательный метод (на этапе структуризации материала о мифах разных культур), представляющий собой метод первичной выборки доказательных мифов;
- герменевтический метод (на этапе интерпретации инициатических воинских ритуалов на основе легенды «Жылан кайыс», «Самұқтың қауырсыны»);
- компаративный (для выявления сходства воинских посвящений в мифе и современном американском фильме);

Практическая реализация программы основывается на применении методов сравнительного анализа, проблемного обучения и диалогового взаимодействия. На уроке учащиеся работают с текстом эпоса «Ер-Төстік», анализируют ключевые эпизоды фильма «Аватар», а также используют схему «Путь героя». Учитель организует обсуждение, направляя внимание обучающихся на выявление архетипических образов, символов и сюжетных параллелей. Особое внимание уделяется развитию навыков аргументации и устной речи.

Работа строится по следующему алгоритму:

Шаг 1 – актуализация знаний о мифе, эпосе и образе героя; введение понятия «мономиф» и обсуждение его значения.

Шаг 2 – анализ структуры и образной системы эпоса «Ер-Төстік» с выделением ключевых этапов пути героя.

Шаг 3 – просмотр и обсуждение фрагментов фильма «Аватар», выявление сходных сюжетных элементов.

Шаг 4 – сравнительный анализ произведений, заполнение таблицы соответствий (герой, испытания, помощники, враги, цель путешествия).

Шаг 5 – рефлексия и выполнение творческого задания: написание эссе, подготовка устного выступления или создание собственной схемы «пути героя».

В ходе выполнения заданий учащиеся учатся сопоставлять произведения разных культур, выявлять общие и отличительные

черты, а также формулировать обоснованные выводы. Это способствует развитию критического мышления, коммуникативных навыков и культурологической компетентности.

Результативность программы проявляется в повышении уровня читательской грамотности, углублении понимания художественных текстов и росте познавательной активности обучающихся. Практика показывает, что использование элементов визуальной культуры (кино) значительно повышает интерес к изучению литературы и способствует лучшему усвоению учебного материала. Оценка результатов осуществляется через устные ответы, письменные работы и выполнение проектных заданий.

Программа обладает высокой степенью универсальности и может быть реализована не только на уроках литературы, но и в рамках преподавания истории, мировой художественной культуры и других дисциплин гуманитарного цикла. Она легко адаптируется для обучающихся 5–9 классов за счёт изменения уровня сложности заданий и глубины анализа. Кроме того, возможна интеграция с внеурочной деятельностью, включая проектную и исследовательскую работу.

Важным условием успешной реализации программы является наличие доступа к текстам и медиаресурсам, а также готовность педагога к использованию междисциплинарного подхода. При этом необходимо учитывать возрастные особенности учащихся и грамотно дозировать объём демонстрируемого видеоматериала. Одной из возможных трудностей является поверхностное восприятие фильма, поэтому особое внимание следует уделять организации аналитической работы и чёткому структурированию обсуждения.

Таким образом, предложенная программа способствует не только освоению учебного материала, но и формированию у обучающихся представления о единстве культурного пространства, преемственности традиций и универсальности мифологического мышления. Сопоставление казахского эпоса и современного кинематографа позволяет сделать образовательный процесс более актуальным, интересным и эффективным.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Джозеф Кэмпбелл. Тысячеликий герой – СПб.: Питер, 2020.
- 2 Кондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы, 2004
- 3 Наурызбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы, 2020.

4 Кондыбай С. Гиперборея: родословие эпохи сновидений. – Алматы: СаҒа, 2011.

5 Оборина М.В. Герменевтика и интерпретация художественного текста- Тверь: ТГУ, 1991.

ЭСТРАДАЛЫҚ ӨНЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

БЕКТЕМИРОВ Б.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АУБАКИРОВА С. С.

ғылыми жетекші, PhD, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Эстрада өнерінің өзіне тән ерекшеліктері қазіргі бұқаралық мәдениеттің маңызды құбылыстарының бірі ретінде қарастырылады. Оның жанрлық әртүрлілігі, сахналық көріністің ерекшелігі, коммуникативті бағыты және қоғамның мәдени құндылықтарын қалыптастырудағы рөлі талданады. Әр түрлі өнер түрлерін біріктіретін эстраданың қол жетімділігіне, ойын-сауыққа және синтетикалық сипатына ерекше назар аударылады.

Эстрада өнері қазіргі заманғы өнер мәдениетінің маңызды бөлігі болып табылады. Ол қол жетімділігіне, жанрларының әртүрлілігіне және жаппай көрерменге бағдарлануына байланысты сахналық өнер түрлерінің арасында ерекше орын алады. Жаһандану және бұқаралық коммуникацияның дамуы жағдайында эстрадалық өнер мәдени құндылықтар мен қоғамдық көңіл-күйді қалыптастырудың ең ықпалды құралдарының біріне айналуда.

Эстрада театр, музыка, би, цирк өнері және ауызекі жанр элементтерін біріктіре отырып, әртүрлі көркемдік дәстүрлер негізінде тарихи түрде қалыптасты. Нәтижесінде көрермендерге қысқалыққа, ойын-сауыққа және эмоционалды әсерге бағытталған сахналық шығармашылықтың ерекше формасы қалыптасты.

Эстрадалық өнердің даму мәселелері мен ерекшеліктерін мәдениеттану және өнертану саласындағы көптеген зерттеушілер қарастырды. Зерттеушілердің еңбектерінде эстрада әр түрлі көркемдік формаларды біріктіретін және бұқаралық мәдениетпен белсенді өзара әрекеттесетін синтетикалық өнер түрі екендігі атап өтілген.

Зерттеушілер эстрада өнері тек ойын-сауық функциясын ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік процестерді бейнелейтін және аудиторияның эстетикалық қалауын қалыптастыратын

әлеуметтік-мәдени рөл атқаратынын атап көрсетеді. Ғылыми әдебиеттер сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдары мен заманауи технологиялардың эстрадалық өнердің дамуына әсеріне назар аударады.

Зерттеу барысында ғылыми әдебиеттерді талдау әдістері, салыстырмалы және мәдени тәсілдер қолданылды. Зерттеудің негізі Бұқаралық мәдениет пен сахна өнері мәселелеріне арналған өнертану және мәдениеттану бойынша теориялық жұмыстарды талдау болды. Бұл эстрада өнерінің негізгі ерекшеліктерін анықтауға және оның қазіргі заманғы мәдениет жүйесіндегі орнын анықтауға мүмкіндік берді.

Эстрадалық өнердің басты сипаттамаларының бірі-синтетикалық сипат. Эстрада әр түрлі көркемдік әрекеттерді біріктіреді – музыка, хореография, актерлік шеберлік, сөз және визуалды элементтер. Бұл комбинация жарқын және мәнерлі сахна нөмірлерін жасауға мүмкіндік береді.

Келесі маңызды ерекшелігі-қабылдаудың қол жетімділігі. Эстрадалық шығармалар кең аудиторияға бағытталған және түсіну үшін арнайы дайындықты қажет етпейді. Көркем тілдің қарапайымдылығы мен эмоционалды экспрессивтілігі эстраданы әртүрлі әлеуметтік топтар арасында танымал етеді.

Эстрадалық өнердің ерекшелігі-форманың қысқалығы. Эстрадалық нөмірлер, әдетте, қысқа мерзімге ие және жоғары динамикалық. Бұл әр түрлі орындаушылардың қойылымдары бір-бірін алмастыратын концерттік бағдарламаның құрылымына байланысты.

Эстрадалық өнер-бұқаралық көрерменге бағытталған және музыка, театр, хореография және ауызекі жанр элементтерін біріктіретін сахна өнерінің бір түрі. Оның басты мақсаты-ойын-сауық, эмоционалды әсер ету және көпшілікпен тез байланыс орнату.

Эстрада өнерінің негізгі ерекшеліктері:

1. Қол жетімділік және бұқаралық. Эстрада кең аудиторияға арналған. Шығармаларды қабылдау әдетте қарапайым, арнайы дайындықты қажет етпейді және есте сақтау оңай.

2. Жанрлардың әртүрлілігі.

Көптеген бағыттарды қамтиды. Олар вокал (поп-музыка), әзіл және сатира, пародия, би нөмірлері, сөйлесу жанры (конференция, стенд)

3. Қысқалық және динамизм. Эстрададағы сандар көрерменнің назарын аудару үшін қысқа және әрекетке толы болады.

4. Жарықтық және ойын-сауық. Керемет костюмдер, шамдар, декорациялар, арнайы эффектілер қолданылады-барлығы шоу жасауға бағытталған.

5. Импровизация және жанды байланыс. Әртістер көрермендермен жиі қарым-қатынас жасайды, залдың көңіл-күйіне жауап беру арқылы импровизация жасай алады.

6. Орындаушының даралығы. Суретшінің жеке басы — оның харизмасы, стилі, бейнесі үлкен маңызға ие. Көбінесе бұл нөмірді танымал ететін орындаушы.

7. Қазіргі заман және өзектілік. Эстрада трендтерге, әлеуметтік тақырыптарға және аудиторияның талғамына тез жауап береді.

8. Синтетикалық. Әр түрлі өнер түрлерін біріктіреді: музыка, актерлік шеберлік, хореография, цирк элементтері және тіпті мультимедия.

Бірдей маңызды белгі-бұл ойын-сауық. Эстрадалық қойылымдар жарқын сценографиямен, костюмдермен, Жарық эффектілерімен және хореографиялық элементтермен сүйемелденеді. Техникалық құралдарды қолдану көрерменге көркемдік әсерін күшейтеді.

Жанрлық әртүрлілік ерекше маңызға ие. Эстрадалық өнер әр түрлі жанрларды қамтиды: эстрадалық өн, ауызекі сөйлеу жанры, әзіл-сықақ және сатиралық қойылымдар, пародия, конференция, би нөмірлері және ерекше сахналық формалар.

Қазіргі заманғы эстрадалық өнер де технологиялылығымен сипатталады. Цифрлық технологияларды, мультимедиялық эффектілерді және заманауи сахналық шешімдерді қолдану спектакльдердің көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтеді және оларды әсерлі етеді.

Тағы бір маңызды ерекшелігі-коммуникативтілік. Эстрадалық өнер Орындаушы мен көрерменнің тікелей өзара әрекеттесуін қамтиды. Эмоционалды ашықтық және аудиториямен байланыс жанды қарым-қатынас атмосферасын жасайды.

Осылайша, эстрадалық өнер қазіргі мәдениеттің күрделі және жан-жақты құбылысын білдіреді. Ол әр түрлі көркем шығармашылықтың элементтерін біріктіреді және кең аудиторияға бағытталған.

Эстраданың негізгі ерекшеліктері-синтетикалық сипат, жанрлық әртүрлілік, қабылдаудың қол жетімділігі, форманың қысқалығы және ойын-сауық. Заманауи технологиялар сахна

өнерінің мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді және эстраданың одан әрі дамуына ықпал етеді.

Жаһандану және медиа-даму жағдайында эстрадалық өнер қоғамның мәдени өмірінде маңызды рөл атқарады, ол ойын-сауық құралы ғана емес, сонымен қатар көркемдік коммуникация мен мәдени дамудың маңызды құралы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Дмитриев Ю. А. Эстрадное искусство и его развитие. – М.: Искусство, 2002.
- 2 Конен В. Дж. История зарубежной музыки. – М.: Музыка, 2004.
- 3 Каган М. С. Морфология искусства. – Санкт-Петербург: Лань, 2008.
- 4 Орлов А. А. Основы эстрадного искусства. – М.: Просвещение, 2005.
- 5 Соколов А. Н. Теория культуры. – М.: Академия, 2010.
- 6 Шестаков В. П. Массовая культура и искусство. – М.: Республика, 2001.
- 7 Культурология: учебное пособие / под ред. С. Н. Иконниковой. – М., 2012.
- 8 Иванова Е. В. Современное эстрадное искусство.– Санкт-Петербург, 2015.

ОСОБЕННОСТИ МУЗЫКАЛЬНОЙ КРЕАТИВНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ В XXI ВЕКЕ: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

КАИРОВ Б. К.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Введение в проблематику. В XXI веке музыкальная культура Казахстана переживает этап интенсивной трансформации, обусловленный процессами глобализации, цифровизации и активного поиска национальной идентичности. В этих условиях особую значимость приобретает феномен музыкальной креативности, выступающий ключевым фактором развития современного искусства. Креативность рассматривается как способность к созданию новых художественных форм, интерпретаций и звуковых

решений. Как отмечает Р.М. Шамаева «Исследование креативности в музыкальной культуре имеет важное значение для гуманитарных наук» [1, 4 с.]. Цель данной статьи – проанализировать особенности музыкальной креативности в Казахстане XXI века с учетом современных культурных и технологических процессов.

В современную эпоху, характеризующуюся быстрым развитием технологий, изучение музыкальной креативности становится особенно востребованным. Осмысление закономерностей творческого процесса позволяет глубже раскрыть потенциал исполнителей, композиторов и педагогов, а также способствует модернизации традиционных подходов к музыкальному обучению в соответствии с реалиями времени.

Понятие музыкальной креативности. Музыкальная креативность представляет собой многогранное явление, включающее процессы создания, исполнения и восприятия музыки. «Музыкальное мышление формируется именно в креативной деятельности» - отмечает Г. Елистратова [2, 3с.]. В Казахстане данное явление проявляется через синтез традиционных и современных форм. Народные инструменты (домбра, кобыз) активно используются в современных жанрах – поп-музыке, джазе, роке и электронной музыке.

Рисунок 1 – Пример синтеза традиции и новаторства в музыке

Классификация креативных навыков. Музыкальная креативность проявляется в различных формах: Исполнительская креативность (индивидуальная интерпретация произведений), импровизационная креативность (создание музыки в реальном

времени), аранжировочная креативность (переосмысление существующих произведений) и звуковая креативность (экспериментирование со звуком и технологиями). Исследователи Барышева Т.А. И Жиганов Ю.А. описывают процесс развития творческого потенциала как последовательный переход от первичного сбора данных и копирования готовых образцов к адаптивному использованию навыков, завершая его персонализацией опыта и формированием уникального авторского почерка [3, 48с.].

Таблица 1 – Классификация креативности в музыкальной практике

Вид креативности	Характеристика
Исполнительская	Индивидуальная трактовка произведений
Импровизационная	Создание музыки «здесь и сейчас»
Аранжировочная	Переосмысление и адаптация
Звуковая	Работа с новыми звуковыми текстурами

Основные факторы развития музыкальной креативности

1. Синтез традиции и современности. Современные музыканты Казахстана активно переосмысливают фольклор, интегрируя его в современные жанры .

2. Влияние глобализации. Глобальная музыкальная культура оказывает значительное влияние на стиль казахстанских исполнителей, однако происходит адаптация, а не копирование.

3. Роль цифровых технологий. Цифровые инструменты существенно расширяют возможности создания музыки. Как отмечает С. Эммерсон «Новые технологии открывают ранее недоступные звуковые возможности, которые эволюционируют с каждым днем все в большем масштабе» [5, 133 с.].

Рисунок 2 – Влияние цифровых технологий на музыкальную индустрию

4. Языковое разнообразие. Использование нескольких языков отражает культурную многослойность общества.

5. Развитие независимой сцены. Инди-музыка и альтернативные направления создают пространство для экспериментов и новых форм самовыражения

Подходы к изучению креативности

Психологический подход. Изучает механизмы мышления, интуиции и воображения.

Культурологический подход. Рассматривает креативность в контексте традиций и общества. Т. Адорно подчеркивает, что «музыка отражает социальную структуру эпохи» [4, 92с.].

Педагогический подход. Направлен на развитие творческих навыков в обучении.

Технологический подход. Связан с влиянием цифровых инструментов на творчество.

Диаграмма 1 – Факторы развития музыкальной креативности

Социальная функция музыки. Современная музыка выполняет важную социальную роль, выступая инструментом выражения общественных идей и формирования культурной идентичности. Она становится средством диалога и культурной дипломатии. Музыка – мощный инструмент для выражения общественных идей и формирования культурных идентичностей. Она объединяет людей, создаёт чувство принадлежности и помогает выразить эмоции. В современном мире музыка играет важную роль в продвижении культурных обменов, поддержке социальных движений и формировании общественного мнения.

Заклучение. Музыкальная креативность в Казахстане XXI века представляет собой сложный и динамичный процесс, формируемый под влиянием традиций, технологий и глобальных культурных тенденций. Комплексный подход к изучению данного феномена позволяет глубже понять развитие современной музыкальной культуры и способствует формированию новых направлений в искусстве.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шамаева Р.М. Креативность в музыкальной культуре: автореф. дис.... на соиск. уч. степ. канд. гум. наук. – Санкт-Петербург, 2009. – 27 с.
2. Елистратова Г.Б. Музыкальное мышление как форма креативной деятельности.: автореф. дис.... на соиск. уч. степ. канд. фил. наук. – Санкт-Петербург, 2003. – 25 с.

3. Барышева Т.А. Жигалов Ю.А. Диагностика эстетического развития личности: Учебно-методическое пособие: СПб.: РИО «СПбГИПТ», 2004. – с. 110.

4. Т. Адорно. Введение в музыкальную социологию. Перевод Е.Б. Эштона. – Блумстер., 1977. – с. 167

5. S.Emmerson. Living Electronic Music. – Br. 2007, p.32

ЧИСТОЕ ТВОРЧЕСТВО КАМИЛЫ ЖАПАЛОВОЙ (ИЗ КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ ПРЕЗИДЕНТСКОГО ЦЕНТРА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН)

КАРАГИЗОВА Г. Б.

к.и.н., Президентский центр Республики Казахстан, г. Астана

*Душа художника должна
быть чистой, как кристалл.
Жапалова К.А.*

Одним из уникальных учреждений страны с обширными функциями по изучению истории становления и развития государства сквозь призму деятельности президентов Казахстана, а также продвижения их исторического наследия, является Президентский центр Республики Казахстан. Созданный в октябре 2023 года, он в полной мере состоялся как многопрофильный научно-исследовательский и культурно-образовательный комплекс, функционирующий по трем основным направлениям – архивный, музейный и библиотечный.

В структуре Президентского центра музей – основная площадка, где сосредоточены исторические реликвии, документальные источники и экспозиции, раскрывающие путь независимого Казахстана и становление института президентства. Именно музей является «живой памятью» и культурным сердцем Президентского центра, где прошлое и настоящее соединяются в целостное повествование о развитии государства. Являясь открытой научно-культурной платформой, музей Президентского центра реализует проекты, направленные на сохранение культурного наследия, формирование уважения к истории и культуре страны.

Особое место в музейном собрании занимает коллекция предметов изобразительного искусства, в которой ярко представлено творчество современных казахстанских и зарубежных художников.

В фондах музея собраны произведения художников, оказавших значительное влияние на формирование казахстанской школы изобразительного искусства и оставивших яркий след в культурной жизни страны. В экспозициях музея представлены работы одаренных художников, признанных мастеров и профессионалов высочайшего уровня: Е. Сидоркина, Ш. Сариева, А. Дузелханова, К. Ажибекова, М. Бексултанова и др. Произведения казахстанских художников органично сочетают в себе творческую индивидуальность и новаторство, прочную академическую основу и национальную самобытность, разнообразие жанров и тематики. Несомненно, что коллекция музея по своему составу и художественным достоинствам представляет огромный интерес как для специалистов, так и для любителей живописи.

Современное изобразительного искусства Казахстана невозможно представить без творчества женщин-художниц. Они формируют новый дискурс в сфере культуры, меняют устоявшиеся представления об искусстве, активно участвуют в создании новых жанров, направлений, экспериментальных течений и т.д.

Особое место занимает творчество известной казахстанской художницы Жапаловой Камилы. Камила Абеновна училась в художественном училище имени А. Кастеева в Шымкенте и в художественном училище имени В. Мухиной в Санкт-Петербурге. Она член Союза художников Казахстана, член-корреспондент Академии художеств, имеет звание деятеля культуры Республики Казахстан. Ее работы известны широкой публике благодаря уникальной технике батик – ручной росписи красками по ткани в национальном стиле. Представленные на многочисленных выставках в Европе и Америке, картины снискали исключительный интерес. Национальный колорит шелкографии, тонкость материала и мощь сюжетов поражают воображение гостей выставок. «Для создания настроения я специально изготовила для себя наряд в казахских традициях, украсив его в стиле моих картин. Думаю, это добавило национального колорита. Люди интересовались не просто работами, но и историей нашей страны, восхищались наследием древних кочевников», – отмечала К. Жапалова в своих интервью [1].

Картины Камилы Жапаловой были представлены на ее персональной выставке «Степная мелодия» в стенах Президентского центра. «Через ее картины мы popularизируем наше культурное наследие, народное искусство, историю. В фонде художницы также имеется немало картин, героями которых являются исторические

персонажи, известные общественные деятели. К примеру, в этот раз она привезла портрет Героя Великой Отечественной войны Хиуаз Доспановой, написанный в рамках ее 100-летия», – отметил в своем выступлении директор Б.Б. Темирболат [2].

В творческой копилке художницы представлен не только батик, но и живопись, образцы авторской национальной одежды. Камила Абеновна передала в фонд музея Президентского центра часть своих ярких произведений, отражающих ее мировоззрение и творческие пристрастия. Каждая работа привлекает взгляд, заставляет восхищаться мастерством художника. Картины Камилы Жапаловой построены на фольклорном колорите и лирической абстракции, с помощью которых она демонстрирует богатые культурные традиции казахского народа, их фундаментальные признаки и маркеры. Полотна демонстрируют современные художественные приемы и своеобразный этнический шарм, что в очередной раз показывает высочайшее мастерство художницы. Картины художницы наполнены любовью к родному краю, дарят особое настроение и эмоциональный заряд.

Рисунок 1 – Жапалова К.А. «Весна пришла». ПОНҚ 6067. Из фондов Президентского центра Республики Казахстан.

Ярким примером мастерства художницы является картина «Весна пришла», на которой в колоритном визуальном образе юной девушки-казашки изображен приход весны. В центре полотна

хрупкий образ девушки-весны в головном уборе и длинном платье розового цвета с элементами традиционных национальных узоров. В нежных руках она держит флейту. Изображение пробуждающейся степи представлено на картине в виде этнически стилизованного образа верблюда, который имел в культуре казахов сакральное значение, как символ единства бытия, космоса, вековых ценностей. В правой верхней части картины изображена стая прилетающих птиц. Фоном по краям картины представлены национальные узоры и орнаменты: растительные, геометрические и т.д. Цветовая палитра наполнена теплыми тонами: золотистыми, голубыми, розовыми, коричневыми и т.д. Картина-портрет представляет собой жизнеутверждающий апофеоз красоты и молодости, пробуждающейся весны и обновления природы.

Работы Жапаловой Камилы поражают воображение современной техникой живописи, национальным колоритом, поэтичностью и трогательностью сюжетов. Особое восхищение вызывает художественный прием изображения единства природы и человека, вечных ценностей, что наглядно демонстрирует картина «Встреча».

Рисунок 2 – Жапалова К.А. «Встреча». ПОНҚ 6068.
Из фондов Президентского центра Республики Казахстан.

В центре картины «Встреча» художественно стилизованное изображение верблюда, два горба которого представлены в образе влюбленных юноши и девушки. Они нежно смотрят друг на друга,

смущенно опустив головы. В сплетении рук влюбленных нарисован белый голубь, олицетворяющий чистоту и непорочность. Образ верблюда в казахской культуре имеет сакральное значение, как символ единого и неделимого космоса, транслирующего вековые ценности, связующего настоящее с прошлым. Автор с помощью живописных приемов представила оригинальное мифопоэтическое осмысление образа верблюда, два горба которого символизируют единство мужского и женского начала.

В левой и правой частях картины изображение казахских юрт в степи. Струйки дыма из шаныраков юрт создают идиллию счастливого семейного очага и крепкого родового единства. На заднем плане картины изображение огромного солнца на фоне воздушных облаков, которое в представлениях казахов всегда считалось символом богатства и изобилия. Цветовая палитра традиционна для работ Жапаловой К. – золотистый и светло-коричневый, олицетворяющие родные степные просторы.

Рисунок 3 – Жапалова К.А. «Дождь». ПОНҚ 6074.
Из фондов Президентского центра Республики Казахстан.

Картина «Дождь» также принадлежит кисти известной казахстанской художницы. На переднем плане картины бурный поток вышедшей из берегов реки, которая затопила равнины и деревья. Синие волны реки постепенно приобретают коричнево-рыжие оттенки. Ветер несет по волнам всё дальше от берега маленькую лодку коричневого цвета с узорами. На заднем плане картины изображение затопленных водой деревьев, которые словно

прогнулись от влаги. В глубине картины образ восходящего солнца, представленного в виде расплывчатого ярко-желтого пятна.

Автору удалось мастерски передать дождливую погоду: от маленьких капель до ливневого потока. Размытые белые линии на полотне создают впечатление, будто дождь «переливается» из картины наружу, словно из переполненной чаши, и вот-вот польется по стене.

Автор создала удивительно радостную атмосферу картины благодаря цветовой гамме: голубые, золотистые, зеленые цвета. Нет серых, свинцовых грозовых туч и природа буквально дышит свежестью и радует глаз.

На картине мало объектов, но все они гармоничны и объединены одним общим смыслом. Полотна Жапаловой Камилы всегда имеют глубокое философское и смысловое значение. На универсальном языке искусства дождь всегда ассоциируется с обновлением и преображением, перерождением и очищением, с постоянными переменами, которые, подобно каплям, приходят и уходят. Река как символ жизни, освобождения от бремени прошлого и преодоления преград, смывает все ограничения на своем пути и стремится к неизведанному будущему. Стремительным течением река несет лодку к новым берегам, новым знаниям и открытиям.

Рисунок 4 – Жапалова К.А. «Яблоко». ПОНҚ 6072.
Из фондов Президентского центра Республики Казахстан.

На картине «Яблоко» в характерном для Камилы Абеновны стиле батика представлен выразительный натюрморт. В левой части

картины в изысканной прозрачной одноярусной фруктошнице на длинной ножке с ассиметричными краями чаши и закрученными узорами с двух сторон изображено яблоко в разрезе. Возле фруктошницы изображена вторая часть яблока и целая груша. Изображение яблок является одним из самых мощных символов в искусстве. Яблоко в мифологии и искусстве символизирует райскую жизнь и невинность, жизнь, мудрость, здоровье, бессмертие, любовь. Яблоко имеет округлую форму и воспринимается так же как космический символ.

В правой части картины изображение огромного цветка – тигровой лилии и листьев различных форм и размеров. Изображение тигровой лилии имеет глубокое смысловое значение как символ способности противостоять сложным условиям, скромную гордость, высокую духовность и женственность. Невероятная по красоте тигровая лилия подчеркивает изящество фруктовой композиции в целом и фруктошницы, выполненной в форме стилизованного изображения цветка.

Визуальный акцент картины сосредоточен на фруктошнице и лилии, которые создают общий сюжет и смысловую композицию картины. Однако на заднем фоне автор изображает волнистые линии, создающие атмосферу легкого дуновения ветра и нежных солнечных лучей.

Всемирно известны натюрморты с изображением яблок П. Сезанна, А. Матисса, К. Петрова-Водкина, И. Репина и др. Однако в этой картине чувствуется «женская рука». Характерной чертой творчества художницы является создание уникальной цветовой гаммы, которая формирует особое настроение картины. Богатство цвета, теплые оттенки коричневого, бордового, желтого цветов создают новое звучание натюрморта. Картина, наполненная гармонией и красотой, словно излучает покой, заряжает светлой радостью и особой энергией. Созерцая эту картину, хочется вслед за С. Дали сказать, что с помощью красного яблока можно «постигать пространство и время путём созерцания левитации, которая разрушает энтропию».

Глядя на картины Камилы Абеновны вспоминаются слова А. Экзюпери: «Зорко одно лишь сердце. Самого главного глазами не увидишь». Особая эстетика ее полотен позволяет интуитивно понимать суть и видеть зашифрованную идею. Каждая картина в коллекции Камилы Жапаловой завораживает органичным сочетанием традиций и новаторства, глубиной и мощью женского

творческого начала. Работы талантливой художницы находятся в музеях и частных коллекциях в России, Франции, Китае, Турции, ОАЭ, Германии, Армении, США и т.д. Дополнительным импульсом к творчеству стало открытие собственной галереи в г. Атырау, в которой находятся более тысячи работ Камилы Абеновны.

Изучение творчества Камилы Жапаловой демонстрирует постоянное совершенствование собственного уникального стиля, поиск новых форм самовыражения. Творческий талант и высокая духовность, несомненно, позволят ей открыть новые захватывающие горизонты в искусстве и создать неповторимые шедевры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Казахстанская художница покорила европейскую публику своими работами. [Электронный ресурс]. – <https://liter.kz/zhivye-kraski-1722323770/>.

2. Выставка картин атырауской художницы проходит в Нур-Султане. [Электронный ресурс]. – <https://atpress.kz/ru/news/kultura/vystavka-kartin-atyrauskoy-khudodgnitsy-prokhodit-v-nur-sultane>.

ТРАНСФОРМАЦИЯ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ

КУЛЬЖАНОВА Г. С.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Цифровизация стала одним из наиболее значимых факторов преобразования современного общества. Она оказывает влияние не только на экономику, управление и коммуникации, но и на культуру как систему ценностей, символов, форм памяти и способов коллективной самоидентификации. В условиях цифрового общества культурные процессы все чаще разворачиваются в сетевой среде, где традиционные механизмы трансляции опыта дополняются платформами, социальными сетями, цифровыми архивами и мультимедийными форматами. Для Казахстана данная проблематика имеет особую актуальность. Казахская культура исторически формировалась как сложная система устных традиций, ритуальных практик, образов исторической памяти, языка и символов коллективной принадлежности. Цифровые технологии создают новые каналы презентации наследия, одновременно

усиливая процессы фрагментации, ускорения и символической конкуренции культурных кодов. UNESCO рассматривает цифровые технологии как важный инструмент работы с культурой и наследием, подчеркивая их роль в сохранении, доступности и распространении культурного контента. [www.unesco.org/en/culture-and-digital-technologies]. Переход к цифровым способам коммуникации меняет не только форму представления культурного наследия, но и саму логику его восприятия. Традиция начинает существовать одновременно в живом социальном опыте и в цифровой репрезентации, что ставит перед культурологией задачу переосмысления привычных аналитических подходов. Научная значимость темы определяется необходимостью изучения того, как цифровая среда влияет на механизмы сохранения культуры, трансформацию идентичности, переинтерпретацию традиции и формирование новых культурных практик. Цель настоящей статьи состоит в раскрытии основных теоретических подходов к изучению трансформации казахской культуры в цифровом обществе и в определении их исследовательского потенциала для современной культурологии. Понятие цифрового общества связано с формированием такого типа социальной организации, в котором решающую роль начинают играть информационные технологии, сетевые коммуникации и алгоритмические способы распределения знания. В культурологическом измерении цифровое общество следует понимать не только как совокупность технических средств, но и как новую культурную среду, задающую иные режимы производства, хранения и распространения символических форм. Если в традиционном обществе культура передавалась прежде всего через семью, общину, обряд, устное слово и непосредственное участие в коллективной жизни, то в цифровую эпоху эти механизмы дополняются электронными базами данных, аудиовизуальными платформами и цифровыми каналами памяти. В результате культурный текст перестает быть привязанным исключительно к месту, времени и локальному сообществу. Он становится мобильным, многократно воспроизводимым и открытым для новых интерпретаций. Применительно к казахской культуре цифровая среда открывает широкие возможности для сохранения и популяризации исторического и нематериального наследия: эпоса, айтыса, традиционной музыки, обрядов, семейной памяти, визуальных символов и языка. Вместе с тем она несет и определенные риски, связанные с фрагментацией смысла,

упрощением сложных традиционных форм и подменой глубинного культурного содержания медийной зрелищностью.

Сетевой подход позволяет рассматривать культуру как систему потоков, коммуникаций и взаимосвязей, которые организуются в цифровом пространстве. Одним из наиболее влиятельных исследователей данного направления является М. Кастельс, определявший современное общество как «сетевое», то есть основанное на логике информационных сетей и глобальной циркуляции смыслов [Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура]. В рамках такого подхода ключевым становится вопрос о том, каким образом культурные формы включаются в цифровые каналы и как это меняет их социальную функцию. Для казахской культуры сетевой подход особенно важен, поскольку позволяет увидеть, как традиционные элементы культуры выходят за пределы локального сообщества и получают новую жизнь в глобальном цифровом пространстве. Музыкальные произведения, фольклорные тексты, исторические сюжеты, элементы национального костюма и визуальные образы становятся объектами сетевого обмена, обсуждения и переосмысления. При этом цифровая среда меняет не только аудиторию, но и статус культурного носителя. Если ранее основными посредниками традиции были семья, старшее поколение, институт образования и культурные организации, то теперь эту роль в значительной степени разделяют медиаавторы, блогеры, онлайн-сообщества и сами пользователи платформ. Следовательно, сетевой подход помогает выявить новые механизмы циркуляции культурных смыслов и новые формы коллективного участия в культуре.

Медиатеоретический подход исходит из того, что техническая форма передачи культурного сообщения сама по себе влияет на его смысл, способ восприятия и социальный эффект. Известная формула М. Маклюэна о том, что «средство коммуникации и есть сообщение», подчеркивает: содержание культуры невозможно анализировать в отрыве от того медиума, через который оно распространяется. [McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man]. Данное положение особенно важно для изучения казахской культуры в цифровом обществе. Устная традиция, существующая в форме живого исполнения, и тот же культурный материал, представленный в коротком видеоролике или цифровом архиве, являются различными феноменами с точки зрения культурного опыта. Меняется длительность восприятия,

контекст включенности, степень эмоционального воздействия, ритуальная глубина и возможность коллективного переживания. Современные исследователи цифровой культуры, в частности Л. Манович, дополняют этот подход анализом программной логики цифровой среды. [Manovich L. Software Takes Command.] В этом случае культура рассматривается как пространство, где видимость и популярность культурных объектов зависят не только от их содержания, но и от интерфейсов, алгоритмов, поисковых механизмов и рекомендаций платформ. Для казахской культуры это означает, что цифровизация трансформирует не только форму представления наследия, но и принципы культурной селекции.

Социокультурный подход позволяет рассматривать трансформацию культуры как изменение системы ценностей, норм, моделей поведения и символических представлений, существующих в обществе. В данном случае цифровизация понимается не просто как технологическое новшество, а как фактор перестройки повседневной жизни, социальных ролей и форм коллективного самопонимания. Для казахской культуры это означает необходимость анализа того, как в цифровую эпоху переосмысливаются понятия традиции, преемственности, национальной принадлежности и исторической памяти. Молодое поколение все чаще знакомится с национальной культурой не только через семейное воспитание или школу, но и через интернет-контент, цифровые музеи, видеоплатформы, подкасты, онлайн-лекции и сетевые сообщества. С одной стороны, это расширяет доступ к наследию и создает новые форматы его популяризации. С другой стороны, культурная память может становиться более фрагментарной и клиповой, а глубокие исторические и смысловые связи — уступать место быстро потребляемым визуальным образам. Именно поэтому социокультурный подход важен для оценки не только количественного роста цифрового контента о культуре, но и качественных изменений в способах культурной самоидентификации.

Культурно-антропологический подход акцентирует внимание на повседневных практиках, ритуалах, формах общения и символических действиях, через которые культура реально проживается людьми. В контексте цифрового общества этот подход позволяет изучать не только официальную репрезентацию культуры, но и то, как традиционные нормы и образы встраиваются в ежедневную цифровую коммуникацию. Казахская культура в

данном случае предстает как живая система, которая не исчезает под воздействием технологий, а адаптируется к ним. Семейные ритуалы, праздничные практики, нормы уважения к старшим, языковые формы обращения, элементы национального стиля и коллективной памяти могут получать новое выражение в цифровой среде. Например, обряд или культурный символ, будучи перенесенным в онлайн-пространство, начинает выполнять одновременно презентационную, образовательную, идентификационную и мемориальную функции. Антропологическая перспектива особенно ценна тем, что позволяет избежать упрощенного противопоставления «традиционного» и «современного». В реальности цифровая трансформация чаще проявляется как наложение новых форм коммуникации на устойчивые культурные основания. Поэтому задача исследователя заключается не в фиксации «утраты традиции», а в анализе способов ее адаптации, переосмысления и воспроизводства в новой среде.

Современная цифровая среда принципиально изменила соотношение между производителем и потребителем культурного контента. В рамках теории культуры участия, разработанной Г. Дженкинсом, аудитория рассматривается как активный участник создания, переработки и распространения культурных смыслов. [Jenkins H. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide.*] Данный подход особенно значим для анализа того, как национальная культура существует в социальных сетях и на мультимедийных платформах. Для казахской культуры это проявляется в том, что пользователи не только воспринимают готовые культурные образы, но и сами создают видеоконтент, музыкальные интерпретации, образовательные проекты, популярные объяснения исторических сюжетов, визуальные образы национальной эстетики. В результате цифровая среда становится пространством коллективного культурного соавторства. Однако подобная демократизация культурного производства имеет двойственный характер. Она может способствовать оживлению интереса к традиции, языку и наследию, но одновременно ведет к стилизации и коммерциализации отдельных символов. Поэтому теория культуры участия особенно продуктивна в сочетании с аксиологическим анализом, позволяющим отличать содержательное обновление культурной традиции от ее поверхностной медийной переработки.

Таким образом, трансформация казахской культуры в цифровом обществе представляет собой сложный и многомерный процесс, который затрагивает формы культурной памяти,

механизмы передачи традиции, модели участия в культуре и способы конструирования национальной идентичности. Цифровая среда не уничтожает культуру автоматически, а переводит ее в иные режимы существования, где традиционные смыслы взаимодействуют с сетевой логикой, алгоритмическим распределением внимания и новыми медиаформами. Проведенный анализ показывает, что для изучения данной темы наиболее продуктивным является комплексный междисциплинарный подход. Сетевой подход раскрывает логику цифровой циркуляции культурных форм; медиатеоретический — показывает зависимость культурного смысла от формы передачи; социокультурный — позволяет исследовать изменения ценностей и идентичности; культурно-антропологический — фиксирует адаптацию традиции в повседневной жизни; теория культуры участия — объясняет возрастание роли пользователя как соавтора культурного процесса. Следовательно, дальнейшие исследования трансформации казахской культуры должны сочетать анализ цифровой инфраструктуры, медиаформ, ценностных изменений и конкретных повседневных практик. Только при таком подходе возможно адекватно осмыслить, каким образом национальная культура сохраняет преемственность и одновременно осваивает новые формы существования в условиях цифрового общества.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.,
2. Jenkins H. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide.* New York: New York University Press, 2006. 308 p.
3. McLuhan M. *Understanding Media: The Extensions of Man.* New York: McGraw-Hill, 1964. 359 p.
4. Нурпеисов К. История казахской культуры. – Алматы, 2002.
5. Manovich L. *Software Takes Command.* New York: Bloomsbury Academic, 2013. 376 p.
6. UNESCO. *Culture and Digital Technologies*
7. Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан». Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 82

ҚАЗАҚТЫҢ ҚОЛӨНЕРІ – ХАЛЫҚТЫҢ РУХАНИ ӨМІРІНІҢ КӨРІНІСІ

САДВАКАСОВА Г. Б.

технология пәнінің мұғалімі, «М. Горький жалпы орта білім беру мектебі»
КММ, Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Қазақ халқының тарихында қолөнер ерекше орын алған. Бұл – ұлттың рухани байлығы, өмір салты мен эстетикалық талғамының көрінісі. Атадан балаға мирас болған зергерлік, кесте тігу, кілем тоқу, ағаш, сүйек және металл өңдеу сынды дәстүрлі өнер түрлері – халқымыздың мәдени кодын айқындайтын құндылықтардың бірі.

Қолөнер – жай ғана шеберлік емес, ол – ұлттық тәрбиенің, бірліктің, еңбек сүйгіштіктің белгісі. Әрбір бұйымда шебердің шеберлігімен қатар, салт-дәстүрге деген құрметі мен ұлттық танымы көрініс табады. Мәселен, ою-өрнектердің әрбір элементі белгілі бір мағынаны білдіреді. Бұл – көркемдікпен қатар философиялық танымның да белгісі.

Қолөнер дүние жүзінің әр халқында бар. Сонымен қатар әр елдің, әр халықтың тарихи дамуына, тұрмысына, тарихи ерекшелігіне және эстетикалық талғамына байланысты өзіндік ерекшелігімен өшпес із қалдырып келеді. Қазіргі кезде қолөнер элементтерін үй интерьерінде, киім сәндеу кезінде, бас киімді әшекейлегенде көп қолданып жүр. Қолөнер – ежелден келе жатқан кәсіп. Ол халықтың өмірімен, тұрмысымен бірге дамып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Өнер туындыларының иесін шебер деп атаған. Қолөнер шеберлері табиғаттың әсем көріністерін қолөнер бұйымдарында жиі қолданған. Оның орындалу технологиясына да ерекшеліктер еңгізіп отыр. Мысалы, ою-өрнекпен әшекейленген бұйымда қатырма жапсыру, моншақтармен, түрлі түсті тастармен безендіру жиі кездеседі. Неше түрлі жібек, жылтыр люрекс жіптері қолданылады. Дегенмен, көне заманнан келе жатқан қазақ қолөнері өз халқының дәстүрлі көркемдік мұрасын сақтап қалған. Сол қолөнердің бір түрі – кесте тігу. Бірақ ерекшелігі – кестені ұсақ моншақпен, кішкене түйме тәріздес долмалақ жылтыр материалмен орындау. Моншақпен тек киімді ғана емес, жаулықтарды, неше түрлі сувенир заттарды кестелеуге, панно тігуге болады. Моншақтардың тесікшелері өте кішкентай болғандықтан, жіңішке ине алған жөн. Жіп моншақпен түстес болу қажет [1,48-б.].

Қолөнерде жүнді пайдалану. Қазақ қолөнерінде пайдаланылған негізгі шикізат түрі — жүн. Оның табиғаттық қасиетіне зер салып,

тиімділігі мен күнделікті тұрмыста қолайлы жақтарын қарастыра отырып, әдемілік жағына да көңіл бөлінді. Бүгінге дейін дәстүрлі қолөнер түрі – киіз басу. Бұл көне заманнан бері әйгілі. Бұрын киізді қара немесе ақ түсті етіп басқан, соңғы кезде оюлап басу кеңінен тарап кетті. Жүннің пайдалы да, сонымен қатар зиянды жақтары да бар. Жүннен жасалған бұйым, әрине, жылы, төзімді келеді. Ал гигиена тұрғысынан қарағанда – шаң, ауа өткізгіштігі төмен. Қазақ халқы-кең байтақ елімізде қалыптасқан көне мәдениеттің тікелей мұрагері және сол дәстүрді дамытушы, жаңғыртып байытушы, ұлттық қолөнердің үздік үлгілерін атадан балаға мұра етуші. Қасиетті қазақ халқының, соның ішінде әйел адамдардың қолдарынан шыққан қолөнер туындыларының тарихы тым тереңде жатыр. Ол кең байтақ жерімізді мекендеген сак, үйсін, қыпшақ, ғұн тәрізді көне түрік тайпаларының мәдениетінен арқау алады. Және де оған Оңтүстік-Сібір, Орта Азия мен Ресей халықтарының да мәдениеті өз әсерін тигізген. Осындай үнемі жаңғыру үстінде болған қазақ халқының дәстүрлі қолөнерінің даму биігіне көтерілген кезеңі ХІХ ғасырдың 2-жартысы мен ХХ ғасырдың басы. Археологиялық қазбалар мен жазба ескерткіштерге арқа сүйенсек, Қазақстан аймағын мекендеген тайпалар жүздеген жылдар бойы металл, тас, сүйек, саз балшық, ағаш, жүн, тағы басқа да шикізаттарды шаруашылық кәсіптері мен күнделікті тұрмыс қажетіне жарап, қол өнердің өз ұлтына тән ерекше көркем түрлерін қалыптастырған [2, 31-б.].

Қазақстан жеріндегі қолөнердің көне заманнан келе жатқанына Павлодар өңіріндегі Досыбай жартасынан табылған бейнелер, Өскемендегі жазбалар мен Ұлытау жартасындағы суреттер, өзіміздің облыс көлеміндегі Лебедевқа, Қырықоба обаларында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған керамикалық қазындылардың беттеріне салынған геометриялық өрнектер нақты айғақ бола алады. Өзге де ғылыми деректерде қазақ даласында болған саяхатшылар қазақ топырағын мекендеген сақтар мен массағаттардың барлық заттардың әшекейленіп, киімдердің өзіне тән үлгісі барын айтады. Ал енді қазақтың ұлттық қолөнерінің таңғажайып туындысы – киіз үй орта ғасыр саяхатшылары Марко Полоны (1230), Плато Карпиниді (1246), қатты таң қалдырып, олардың тарихи жазбаларынан орын алғаны – біз үшін үлкен мақтаныш. Ұлттық қолөнеріміздің баға жетпес байлығы-киіз үй-қолдануға ыңғайлы, тасымалдауға жеңіл, ұлан-байтақ даланың табиғаты мен тұрмысына бейімделген ерекше баспана. Киіз үйдің

қаңқасы ағаштан жасалса, ал жабындысы, бау-басқұры, жасау-жабдығы мал шикізатынан, яғни жүннен дайындалған. Демек киіз үйдің ішкі сән-салтанатын келтіретін бұйымдардың барлығы дерлік әйелдердің қолынан шыққан туындылар болып табылады. Киіз үйдің киізіне қарай ақ үй, боз үй, қара үй деп бөлінген. Киіздер ақ, боз қойдың жүнінен басылып, ешкінің қылынан есілген жіппен жиектелген.

Қазба материалдары ежелгі торевтиканың жоғары көркемдік деңгейін көрсетеді. Қола дәуіріндегі зергерлік бұйымдар, зергерлік өнердің жауһарлары скиф аң стилінде орындалған Есік қорымынан, Шілікті, Бесшатыр қорғандарынан жасалған алтын бұйымдар, Қарғалы қазынасынан жасалған мүртты полихромды алтын әшекейлер, Бурабай көлінің маңындағы қорымдардан ғұн кезеңінің алтын бұйымдары және кейінгі кезеңдердің жерлеулерінен жасалған басқа да көркем бұйымдар болып табылады [2, 91-б.].

Көшпелі өмір салтының жағдайы қазақ этносының үлесіне түскен күрделі жағдайларға байланысты отырықшы өркениеттерге тән бейнелеу өнерінің орнықты және монументалдық формаларын жасауға мүмкіндік бермеді, бірақ оларды шынайы мәдениет ескерткіштеріне айналдыра отырып, өзінің өндіріс технологиясын, тұрмыстық заттардың пішіндері мен сәнін жасады.

Жалпы алғанда, үй кәсібі мен қолөнері туралы саяхатшылардың күнделік жазбалары бойынша айтуға да болады. Ғалым Э. А. Масанов өз жұмысында киіз бұйымдарының басым бөлігін қазақтар өз қажеттіліктері үшін дайындағанын атап өтті. Қазақтардың үй кәсіпшілігі мен қолөнері көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық жағдайында дамыды [3, 68-б.].

Халық қолөнерінде материалдық өндіріс деңгейі және халықтың өткендегі рухани өмірі көрсетілген. Ұлттық сәулет және фольклормен қатар, оның тарихын, өмір салты мен эстетикалық идеалдарын тану көзі болып табылады. Ұлттық көркем дәстүрлерді зерделеу оларды сақтауға және жаңа әлеуметтік жағдайларда пайдалануға ықпал етеді. Таспалы тұрғын үйлерді құрастырудан бастап қазақ қолөнерінің заманауи түріне дейін дамудың үлкен күрделі жолы өтті. Халық шеберлері ғасырдан бері киіз кілемдерін дайындаумен, ши өрумен, тоқумен, кестелеумен, былғарыдан өрнектеумен айналысты, ұсталар, зергерлер, ағаш пен сүйек кескіштер болды.

Қазақ қолөнерінің бұл дәстүрлі түрлерінің пайда болуы Ұлы Қазан социалистік революциясына дейін Қазақстанға тән

шаруашылықтың табиғи тәсілімен байланысты. Қолөнердің көпғасырлық дәстүрлерін, қазақтардың өмір сүру салтының тұрақтылығын сақтауға көп жағдайда, өзбектер Орта Азияға көшіп кеткен кезде, ноғайлықтар Еділ арқылы Солтүстік Кавказға кетіп, отырықшы халықпен бірге кеткен кезде XV ғасырдан бастап далаларда олардың окшаулануы ықпал етті. Сол кезде Оңтүстік Қазақстанның қалалары арқылы өткен және қала мәдениетін, сауданы, қолөнер істерін, егіншілікті дамытуда маңызды рөл атқарған көне «Жібек» керуен жолы да бұрынғы маңызын жоғалтады].

Сонымен қатар, тағдырдың барлық бұрышында өзінің тұтастығын, тілі мен мәдениетін сақтай отырып, дала тереңіне кетуге мүмкіндік беретін шаруашылықтың қозғалғыштығы, кең ауқымдары, сондай-ақ неке қатынасының экзогамдық жүйесі ежелгі Қазақстан аумағын мекендеген тайпалар арасындағы дәстүрлі этникалық байланыстар мен тұрақты байланыстарды нығайту үшін жағдай жасап, олардың одан әрі жақындасуы мен қазақ халқының қалыптасуына ықпал етті. Ежелгі дәуірде басталған бұл процесс, негізінен, XV ғасырдың ортасына қарай, дәлірек айтқанда, Алтын Ордадан бөлініп, оның бодандары Жәнібек пен Керей сұлтандардың Шығысқа көшіп, қазақ тайпаларымен біріккен кезінде аяқталды.

Соңғы жылдары Сырдария алқабының тарихи-мәдени ескерткіштерін кешенді зерттеу жүргізілуде. Бұл өңірде жүз елуден астам қалалардың, қоныстардың, бекіністердің үйінділері анықталған Отырар оазисі ерекшеленеді. Оның дәл ортасында ежелгі Отырар қаласының қираған үйінділері жатыр. Олардың өмір сүруінің хронологиялық шегі кем дегенде бір жарым мың жылды қамтиды.

Археологтар ежелгі қоныстардан бастап феодалдық қалаға дейінгі отырықшы мәдениеттің дамуында сабақтастық орнатты. Осы аймақтың дамыған ер-егіншілік мәдениеті Сауран кентінің аумағында жуырда іздері табылған қуатты суландыру қондырғыларының, шіріген сумен жабдықтау жүйесінің қалдықтарынан көрінеді. Алғашқы шаруашылықтар, содан кейін кейінірек қалаларға айналған қолөнершілер қоныстары Қазақстанның оңтүстігінде біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырларында пайда болды. Сол қалалардың бірі қазіргі Жамбылда орналасқан Тараз (Талас) болды. Ол туралы алғашқы ескерту 568 жылы Батыс Түрік қаған Дизабұлының штаб-пәтерінде болған Византия елшісі Земархтың сапар жазбаларында кездеседі [3, 169-б.].

Бұл өзіндік ақшасы бар, халық көп жиналған қала болды. Қала әйнектелген керамикамен әйгілі болған, мұнда керуен-сарай болған. Тараз базарларында бүкіл әлемнен тауарлар сатылды, тек түрік (қыпшақ) сөздерін ғана емес, сонымен қатар қаладан араб, парсы, хинди тілдерін де естуге болады. Даладан қой қошқарлары, жылқылар, түйелер әкелінді, оларды мата, астық, жеміс-жидек, ыдыс, қару-жараққа айырбастады.

Қазақстанның оңтүстігінде гүлденіп жатқан жерлер туралы халық жадында аңыздар мен әңгімелер сақталған. Солардың бірінде адасқан Асан Қайғы (сөзбе-сөз - Асан Қайғы) уәде етілген «жер жұмағын» іздеп, оңтүстік жерді суарып жатқан сулы Келес, Құркелес және Талас өзендеріне қарап, оларды атына мінгізіп, ыстық және құрғақшылықтан жаппа шеккен әлсіздерге бере алмайтынына қатты өкінеді [4. 41-б.]. Міне, осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Жалпы, қазақтың қолөнері туралы зерттеу жұмыстары аз емес. Алайда әлі де зерттей түсуді қажет етеді. Сондықтан біздің мақаламыз тек бастамасы ғана деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Арғынбаев, Х. (1987). Қазақ Халқының Қолөнері. Алматы: Өнер., - 122 б.
2. Аханов, Б.Ф. & Кунжигитова Г.Б. (2020). Көркем Кесте. Оқу құралы. Алматы: Эверо., - 188 б.
3. Әбдіғаппарова, Ұ.М. (1999). Қазақтың Ұлттық Ою-өнектері (Оқу Құралы). Алматы: Өнер., - 220 б.
4. Байділдаұлы, Ш. (2006). Қазақтың Ою-өрнектері. Алматы: Өнер., - 225 б.

МӘДЕНИЕТ ЭКОНОМИКАНЫҢ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТİNДЕ

САИТОВА М.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АУБАКИРОВА С. С.

ғылыми жетекші, PhD, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі Қазақстанда экономика мен мәдениеттің өзара іс-қимылы аса маңызды мәнге ие болып отыр. Бұл екі сала бір-бірімен тығыз байланысты: экономикалық даму мәдениеттің жұмыс істеуі үшін материалдық негіз жасайды, ал мәдениет өз кезегінде адами капиталдың, ұлттық бірегейліктің және елдің халықаралық

имиджінің қалыптасуына әсер етеді. Жаһандану жағдайында мәдениеттің рөлі рухани саладан асып түседі және әлеуметтік-экономикалық өсудің маңызды факторына айналады.

Ең алдымен, экономика мәдени саланың дамуына жағдай жасайды. Театрларды, мұражайларды, кітапханаларды, концерттік ұйымдар мен білім беру мекемелерін қаржыландыру мемлекеттік бюджет есебінен де, жеке сектордың қатысуымен де жүзеге асырылады. Қазақстан мемлекет дәстүрлі түрде мәдениетті қолдауда маңызды рөл атқарады. Мәдени мұраны сақтауға және қазіргі заманғы өнерді дамытуға бағытталған түрлі бағдарламалар іске асырылуда.

Осындай бастамалардың бірі қоғамдық сананы жаңғыртуға, ұлттық бірегейлікті нығайтуға және мәдени құндылықтарды насихаттауға бағытталған Рухани жаңғыру бағдарламасы болып табылады. Осындай бағдарламалардың арқасында шығармашылық индустрияларды дамыту және дарынды өнер қайраткерлерін қолдау үшін жағдайлар жасалуда.

Екінші жағынан, мәдениеттің өзі маңызды экономикалық ресурсқа айналады. Соңғы жылдары Қазақстанда киноиндустрия, музыка индустриясы, дизайн, жарнама, сән және цифрлық медианы қамтитын креативті экономика белсенді дамып келеді.

Бұл салалар мәдени кеңістікті қалыптастырып қана қоймай, жаңа жұмыс орындарын ашады, инвестициялар тартады және экономиканы әртараптандыруға ықпал етеді. Мысалы, қазақстандық фильмдер халықаралық кинофестивальдерге жиі қатысады, ал отандық орындаушылар мәдени экспорттың өсуіне ықпал ететін шетелдік нарықтарға шығады.

Мәдениеттің туризмнің дамуына әсері ерекше маңызды. Қазақстан ішкі және шетелдік туристерді тартатын бай тарихи-мәдени мұраға ие. Археологиялық ескерткіштер, мұражайлар, этнографиялық кешендер, сондай-ақ дәстүрлі мерекелер мен фестивальдар елдің тартымды бейнесін қалыптастырады.

Алматы және Астана сияқты ірі қалалар халықаралық көрмелер, концерттер, театр қойылымдары мен форумдар өтетін мәдени өмірдің орталықтарына айналуға мүмкін. Мәдени туризмнің дамуы қонақ үй секторын, қоғамдық тамақтандыруды және көлік қызметтерін қоса алғанда, шағын және орта бизнес кірістерінің өсуіне ықпал етеді.

Мәдени сала креативті экономиканың бір бөлігіне айналуға:
– кино, музыка, дизайн және медианы дамыту табыс әкеледі

– мәдени жобалар жұмыс орындарын ашады
– мәдени өнімді экспорттау (музыка, фильмдер, сән) экономиканы күшейтеді. Мысалы, қазақстандық поп-музыка мен киноиндустрия біртіндеп халықаралық деңгейге көтерілуде.

2. Мәдениетті мемлекеттік қолдау

Қазақстанда мәдениетті мемлекет белсенді қолдайды:

– Рухани жаңғыру бағдарламасы қоғамдық сананы жаңғыртуға бағытталған

– театрлар, мұражайлар, кітапханалар қаржыландырылады

– ұлттық мәдени жобалар дамуда

Бұл мәдени және экономикалық белсенділікті ынталандырады.

3. Туризм қиылысу нүктесі ретінде

Мәдениет туризмнің дамуына тікелей әсер етеді:

– тарихи ескерткіштер

– ұлттық дәстүрлер мен мерекелер

– мұражайлар мен мәдени орталықтар

Алматы және Астана сияқты қалалар экономикаға табыс әкелетін мәдени-туристік орталықтарға айналуға.

4. Мәдени сәйкестілік және бизнес. Ұлттық мәдениет брендтердің дамуына әсер етеді:

– дәстүрлі ою-өрнектер мен символиканы қолдану

– киімнің, тағамның, кәдесыйлардың жергілікті брендтерін дамыту

– бизнесте қазақ тілі мен мәдениетін насихаттау

Бұл ішкі нарықты нығайтады және бірегей ұлттық стильді қалыптастырады.

5. Урбанизация және мәдени инфрақұрылым. Экономикалық өсу дамуға ықпал етеді:

– Концерт залдары

– театрлар

– шығармашылық кеңістіктер

Бұл өз кезегінде өмір сапасын жақсартады және инвестиция тартады.

Экономика мен мәдениеттің өзара іс-қимылының маңызды аспектісі ұлттық брендті қалыптастыру болып табылады. Мәдени рәміздер, дәстүрлер мен тіл маркетинг пен кәсіпкерлік қызметте белсенді қолданылады. Қазақстандық дизайнерлер, колөнершілер мен өндірушілер ел ішінде де, одан тыс жерлерде де сұранысқа ие бірегей өнімдерді жасай отырып, ұлттық мотивтерге көбірек

жүгінуде. Бұл мәдени бірегейлікті нығайтуға ықпал етеді және сонымен бірге экономикалық белсенділікті ынталандырады.

Сонымен қатар, экономиканың дамуы мәдени инфрақұрылымды жаңғыртуға ықпал етеді. Жаңа театрлардың, мұражайлардың, концерт залдарының және шығармашылық кеңістіктердің құрылысы халық үшін мәдениеттің қолжетімділігін арттырады.

Заманауи технологиялар да маңызды рөл атқарады: цифрландыру мәдени мазмұнды интернет арқылы таратуға мүмкіндік береді, бұл оны кең аудиторияға қол жетімді етеді. Бұл әсіресе цифрлық өнімдерді белсенді тұтынатын жастарға қатысты.

Алайда экономика мен мәдениеттің өзара іс-қимылы бірқатар сын-қатерлермен қатар жүреді. Жаһандану шетелдік мәдени өнімдердің бәсекелестігін күшейтеді, бұл ұлттық мазмұнды ығыстыруға әкелуі мүмкін. Дәстүрлі құндылықтар мен мәдени бірегейлікті жоғалту қаупі бар. Мұндай жағдайда мемлекет пен қоғамның маңызды міндеті мәдени мұраны сақтау мен әлемдік мәдени кеңістікке интеграциялау арасындағы тепе-теңдікті іздеу болып табылады.

Сондай-ақ, бұл процесте білім берудің рөлін атап өткен жөн. Мәдени саланы дамыту білікті мамандарды – өртістерді, режиссерлерді, дизайнерлерді, мәдениет менеджерлерін даярлаусыз мүмкін емес. Білім беруге Инвестициялар қазіргі экономиканың негізгі ресурсы болып табылатын адами капиталды қалыптастыруға ықпал етеді.

Осылайша, қазіргі Қазақстанда экономика мен мәдениет өзара тығыз ықпалдастық пен өзара ықпалдастық жағдайында. Экономика мәдениеттің дамуына жағдай жасайды, ал мәдениет өз кезегінде экономикалық өсудің, ұлттық брендті қалыптастырудың және әлеуметтік тұрақтылықты нығайтудың маңызды факторына айналады. Осы салалардың тиімді үйлесуі жаһандану жағдайында елдің тұрақты дамуының маңызды шарты болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Закон Республики Казахстан «О культуре». – Астана, 2006 (с изменениями и дополнениями).

2 Государственная программа Рухани жаңғыру. – Астана, 2017.

3 Послания Президента Республики Казахстан народу Казахстана (актуальные годы).

4 Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». – 2017.

- 5 Стратегия развития Казахстан «Казахстан–2050». – Астана, 2012.
- 6 Абишев К.А. Экономика культуры: учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2018.
- 7 Есдаулетова А.Т. Креативные индустрии в Казахстане: состояние и перспективы // Экономика и статистика. – 2020.
- 8 Отчёты Министерство культуры и информации Республики Казахстан. – Официальный сайт.
- 9 Материалы ЮНЕСКО по культурной политике и креативной экономике.
- 10 Доклады Всемирный банк о развитии экономики и человеческого капитала.
- 11 Садыков Ж.С. Социально-экономическое развитие и культура: взаимосвязь и тенденции. – Алматы, 2019.

Секция 32

Шетел филологиясының, лингводидактиканың және аударматанудың өзекті мәселелері

Актуальные вопросы иностранной филологии, лингводидактики и переводоведения

IMMERSIVE VIRTUAL AND AUGMENTED REALITY TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH TO HIGH SCHOOL STUDENTS

ALDAN A.

Master student, Toraighyrov University, Pavlodar

ANESSOVA A. ZH.

PhD, Toraighyrov University, Pavlodar

This article examines the potential of using virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies in teaching English to high school students. The purpose of the study is to determine the effectiveness of immersive technologies in improving students' language proficiency and developing their communicative competence. This paper analyzes current research in the field of digitalization of education and the integration of VR/AR technologies into the educational process. A pedagogical model for using immersive technologies in teaching English is proposed and the results of an experimental study are presented. The findings indicate that

the use of VR/AR technologies enhances student motivation, improves vocabulary acquisition, and develops communication skills. Recent research shows that immersive technologies can significantly increase student engagement and learning efficiency [6, p. 540].

The modern education system is actively implementing digital technologies aimed at improving the effectiveness of the educational process. The development of information technology and the digital environment is leading to the emergence of new pedagogical tools that allow for the modernization of traditional teaching methods.

One of the most promising areas of digitalization in education is the use of virtual reality and augmented reality technologies. These technologies enable the creation of interactive educational environments in which students can interact with educational material in a format as close as possible to real-life conditions [7, p. 12].

In the process of teaching foreign languages, the development of students' communicative competence is of particular importance. However, traditional teaching methods do not always create the conditions for the active use of language in real-life communicative situations. In this context, VR and AR technologies can become an effective tool for improving the quality of education. Relevance of the Study

Current research shows that the use of immersive technologies helps increase student motivation and improve learning outcomes [5, p. 214].

Traditional English teaching methods often do not provide sufficient opportunities to develop students' communicative skills. As a result, many students experience difficulties using the language in real-life situations.

In modern conditions, the use of digital technologies is becoming an important factor in the modernization of the educational system of Kazakhstan [1, p. 48]. Therefore, the relevance of the study stems from the need to find effective methods for teaching foreign languages based on the use of modern digital technologies. This helps increase student motivation and foster a lasting interest in learning a foreign language.

The purpose of the study is to determine the effectiveness of using virtual and augmented reality technologies in teaching English to high school students.

The object of the study is the process of teaching English in high school.

The subject of the study is the use of VR/AR technologies as a means of improving the effectiveness of English language teaching. To achieve this goal, the following objectives were defined: to analyze current

scientific research on the use of VR/AR technologies in teaching foreign languages, to identify the pedagogical potential of using immersive technologies in the educational process, to develop a model for integrating VR/AR technologies into teaching English to high school students, to conduct a pedagogical experiment to determine the effectiveness of the proposed teaching model, to analyze the research results.

Research Hypothesis

It is assumed that the use of virtual and augmented reality technologies in teaching English contributes to increased learning efficiency, the development of communicative competence, and increased student motivation compared to traditional teaching methods.

Research Methodology

The following methods were used to achieve the research goal:

- analysis of scientific literature;
- comparative analysis of traditional and innovative teaching methods;
- pedagogical modeling;
- experimental research;
- analysis of the obtained results.

The proposed teaching model includes three stages.

- 1 Preparatory stage – learning vocabulary and grammar.
- 2 Immersive stage – completing tasks in a VR/AR environment.
- 3 Reflective stage – analyzing results and consolidating knowledge.

Modern research shows that the use of VR in teaching foreign languages contributes to the development of communication skills and increases student motivation [1, p. 70].

Experimental part of the study

To test the effectiveness of using VR/AR technologies, a pedagogical experiment was conducted among high school students.

The study involved 60 students, divided into two groups:

- Control group (30 people) - instruction was conducted using traditional methods;
- Experimental group (30 people) - instruction was conducted using VR/AR technologies.

The duration of the experiment was 8 weeks.

The following were used during the training: virtual dialogues, interactive tasks, AR applications for learning vocabulary.

The use of immersive technologies allowed us to create virtual communicative situations, which had a positive impact on the development of students' verbal skills. Similar results have been obtained

in other studies devoted to the use of VR in foreign language teaching [3, p. 60].

Research Results

Table 1 – The results of the pedagogical experiment

Learning Outcomes	Control Group (Before)	Control Group (After)	Experimental Group (Before)	Experimental Group (After)
Vocabulary	63 %	70 %	64 %	85 %
Spoken Language Comprehension	60 %	68 %	61 %	82 %
Communicative Activity	58 %	66 %	59 %	83 %
Overall Language Proficiency	61 %	69 %	62 %	84 %

The results of the pedagogical experiment are presented in the diagrams 1-2.

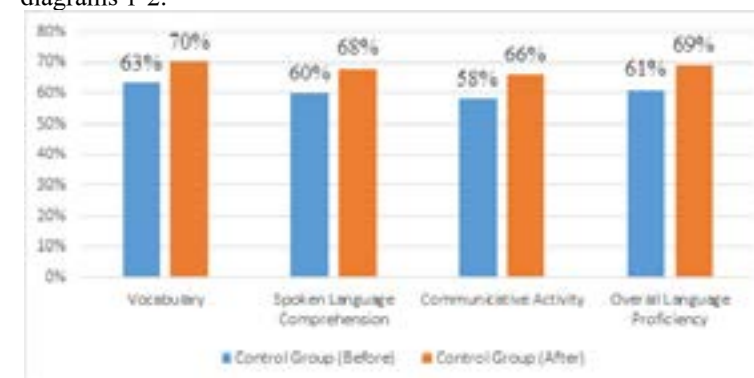

Diagram 1 – Control group's results

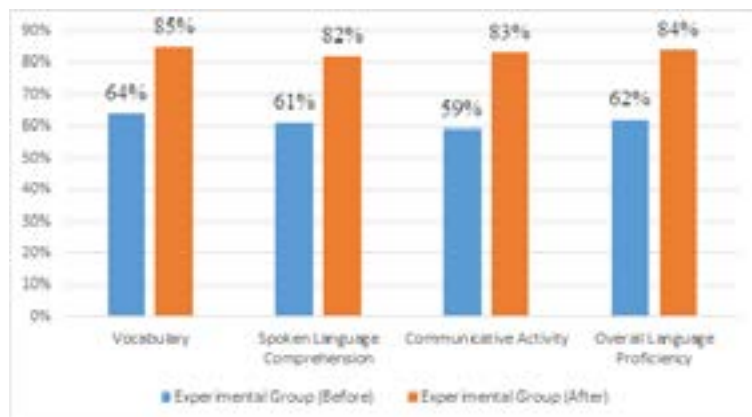

Diagram 2 – Experimental group's results

The results showed that students in the experimental group demonstrated a higher level of language development compared to the control group. The results also showed that the use of VR technologies helps to increase the effectiveness of teaching foreign languages and develop students' communication skills [4, p. 108].

The scientific novelty of the study lies in developing a model for using VR/AR technologies in teaching English to high school students, defining pedagogical conditions for the effective integration of immersive technologies, identifying the impact of VR/AR technologies on the development of students' communicative competence.

The practical significance of the study lies in the feasibility of using the proposed teaching model in comprehensive schools, in language centers, in distance learning.

The results of the study can be used in the development of modern foreign language teaching methods. These results are consistent with the findings of modern research, which note the significant potential of VR technologies in teaching foreign languages [6, p. 542].

The use of virtual and augmented reality technologies opens up new opportunities for modernizing English language teaching. Immersive educational environments help increase student motivation and develop lasting language skills.

These results confirm the findings of modern research on the high potential of VR technologies in teaching foreign languages [6, p. 542].

The study found that integrating VR/AR technologies into the educational process promotes students' cognitive activity and fosters

a lasting interest in learning English. Immersive environments allow students to immerse themselves in the language, making the learning process more practice-oriented and effective.

Furthermore, the use of VR/AR technologies promotes the development of independent study skills, critical thinking, and communicative activity in students. Virtual educational environments allow for the creation of conditions as close as possible to real-life communication situations, which is especially important when learning a foreign language.

It should be noted that the implementation of immersive technologies requires an appropriate technical base, as well as teacher training in the use of digital tools in the educational process. Therefore, a relevant area for further research is the development of methodological recommendations for the effective use of VR/AR technologies in school education.

Prospects for further research include expanding the experimental base, studying the long-term impact of immersive technologies on the quality of learning, and developing adaptive educational programs using VR/AR technologies.

REFERENCES

- 1 Abdrakhmanova, G.B. Innovative Methods of Teaching English in the Context of Digitalization of Education // *Pedagogy and Psychology*. 2022, № 4, pp. 68–75.
- 2 Smagulova, Zh.K. Digital Technologies in Teaching Foreign Languages // *KazNU Bulletin*. 2021, № 3, pp. 45–52.
- 3 Zhusupova, G.M. Modern Educational Technologies in Teaching Foreign Languages // *Pedagogical Journal of Kazakhstan*. 2021, № 2, pp. 55–63.
- 4 Chen, C., Tsai, Y. Augmented Reality in Language Learning // *Computers & Education*. 2021, Vol. 165, pp. 104–115.
- 5 Dhimolea T., Kaplan-Rakowski R., Lin L. High-immersion virtual reality in language learning // *TechTrends*. – 2022. – Vol. 66(2). – P. 210–220.
- 6 Makransky G., Petersen G. Immersive virtual reality and learning outcomes // *Educational Psychology Review*. – 2021. – Vol. 33. – P. 531–555.
- 7 Parmaxi A. Virtual reality in language learning: A systematic review // *Educational Technology Research and Development*. – 2020. – Vol. 68. – P. 1–26.

THE SPECIFICS OF LISTENING AS A COMPONENT OF PROFESSIONAL ACTIVITY

AMINOVA L. A.

English teacher, the Secondary School of Innovative Type, named after Akhmet Baitursynul, Pavlodar

In the process of pedagogical communication, two types of listening can be distinguished: 1) listening as an independent type of students' speech activity; and 2) listening as a component of the teacher's professional activity, including as part of oral control.

N. N. Gavrilenko [2] suggests that listening, when involved in professional activities, acquires new qualities through the development of appropriate skills. Building on this idea, this article proposes the following hypothesis: listening as part of oral control has specific characteristics compared to listening as an independent form of speech. To test this hypothesis, it is necessary to compare these two types of listening.

There is a large body of literature devoted to listening as a form of communication. When describing listening features, it is beneficial to draw on these sources.

I. A. Zimnaya [9, 3], in her study of listening as a speech activity, identified three main stages: 1) the incentive-motivational stage, 2) the analytical-synthetic stage, and 3) the executive stage. These stages can be applied to two types of listening: active listening and passive listening.

The incentive-motivational aspect of listening.

The purpose of listening as a form of speech activity is to «discover semantic connections and understand the auditory message spoken by the speaker» [4, p. 179]. In pedagogical communication with students, the goal of listening is for them to receive information from the teacher. When conducting oral assessments, the teacher does not have this goal, as students present material that has been communicated to them during lectures, practical or lab classes, or from textbooks, and is already familiar to the teacher. The aim of listening in this context is to determine the extent of students' understanding of this information, which is reflected in assessing their knowledge and skills. At the same time, the reason for listening to the teacher during the control process is to carry out professional activities, such as assessing students' learning, identifying strengths and weaknesses, and finally, evaluating one's own professional performance, i.e., the success or failure of the training. In contrast, natural listening is stimulated by a listener's need for specific information, in

this case, intellectual and cognitive motives, interests, and so on, acting as the main drivers.

Therefore, the motivational aspect of listening as a form of speech activity and as a component of oral assessment differs significantly.

The analytic and synthetic aspects of listening are also distinct.

Listening as a type of speech activity is mainly determined by semantic perception. Listening in oral control differs from ordinary semantic perception in that it involves a comparative process, which implies comparing the received message with a standard stored in the teacher's memory. Semantic perception is directly linked to comprehension. Understanding is a positive outcome of the comprehension process, while misunderstanding is an undesirable result. Misunderstanding is less likely to occur during listening in the context of oral control, as the teacher knows what the student is expected to say beforehand.

The result of listening can be expressed at different levels of comprehension: fragmentary, general, detailed, and critical. Fragmented comprehension indicates a lack of development of listening as a speech activity. General comprehension involves identifying the main idea or topic of a message. Detailed comprehension, in addition to understanding the meanings of individual words and phrases, also includes understanding the specifics of the content. Critical comprehension corresponds to understanding the entire message, including the subtext, purpose, and underlying motives.

Only critical comprehension allows the teacher to assess students' responses accurately. Therefore, listening skills correlate with the ability to understand speech information during oral exams and require advanced listening skills.

If the product of normal listening is one or more judgments, conclusions may or may not be reached. However, the product of listening as part of oral control is a conscious judgment and conclusion that determines how well students have learned the material.

Listening as a type of speech is an active process that is mainly determined by semantic perception. This perception is not planned, meaning that the content of the listening process is set from outside. Semantic perception plays a crucial role in controlling students' knowledge and skills, as it is largely planned and controlled by the teacher through the questions and problems he poses. The teacher expects students to provide pre-determined answers, which means that

the content of the message perceived is determined not by the speaker but by the teacher.

If semantic perception is unstructured and its course is not controlled arbitrarily, the teacher has a standard or model of the student's response in mind. As a result, listening can also become structured. The nature of the listening process is guided by consciousness, which compares the information received through hearing with the expected standard.

The analytical and synthetic parts include the executive part, which is reflected in decision-making. The results of listening, as a type of speech activity and as a component of oral control, partially coincide [5, 6].

Firstly, the result of listening can be internal or external. Understanding is an internal result of listening, as a type of speech activity and a component of oral communication, while misunderstanding is also an internal result, but in the context of listening as a speech activity.

Secondly, the external result of listening occurs in another type of activity performed by the same person - the listener's response or the teacher's assessment of the information received through listening while monitoring students. At the same time, there can be only an internal result from listening as part of oral communication, but the external result is always a continuation of the internal process.

In this regard, it is necessary to define the «boundaries» of control. Two points of view have emerged when defining these boundaries. According to the first view, control begins with the start of the teacher's receptive actions, which is the lower limit, and ends with the end of their receptive speech, which is the upper limit, L.P. Smirnov [8, p.64]. This definition suggests that control is only about auditory or visual perception, which is comparative in nature, as the actions of the person being controlled are compared to a standard. Control is therefore a combination of perception and comparison, and this view is shared by [9, p.74]. The author argues that control only relates to the knowledge and skills of students if there is no pedagogical influence or correction. As can be seen above, these concepts are similar.

According to the second point of view, control includes not only auditory or visual perception but also the teacher's analysis and interpretation of the results obtained, which may serve as a signal for adjusting individual techniques or restructuring previously used methods, as suggested by E.S. Kuvshinova [6, p.47].

This perspective appears to correspond to the narrow and broad definitions of control in Soviet pedagogy, where control in its narrow

sense, as defined by M.D. Kasyanenko [7], does not involve developing recommendations for future actions or correcting the educational process. On the other hand, control in its broad sense involves examining a specific aspect of the learning process, comparing it with the desired or standard outcome, and generating suggestions for improvement or adjustments.

The above indicates that control in the narrow sense and control in the broad sense are largely similar.

Firstly, both types of control start with speaking, although this is not always the case. Speaking can be optional, meaning it may precede listening during oral control or be absent during written control.

Secondly, both forms of control involve the teacher's actions of receiving information and comparing it with an ideal or real-world standard. The difference is that when a teacher exercises control in a narrow sense, their feedback will be internal, while control in a broader sense includes external evaluation through speaking.

Listening can be active or passive, depending on the situation of verbal communication. According to I.A. Zimnya [10], three situations determine the type of listening:

1 In the first situation, the listener is motivated to understand the message and express their opinion. This requires productive reflection on the information received.

2 In the second situation, the speaker's motivation is to understand the message, but the listener's involvement may be less active, and their thoughts may not be expressed externally.

3 The third situation involves passive listening, where the goal is not to fully understand the message but to grasp the main idea.

These three situations can be applied to educational communication between teachers and students. The first two situations involve active listening, while the third situation may be more appropriate for less challenging tasks or when the main idea is sufficient.

In this case, the main difference between the two situations of pedagogical communication is that in the first one, the expression of the teacher's opinion is presented as an analysis of the student's answer, pointing out mistakes and evaluating the content. This means that, in addition to listening, the teacher is also speaking, and this is reflected in the external evaluation of the students' responses. This corresponds to the broader sense of control.

In the second situation, on the other hand, there is only an internal evaluation of the students' answers, without any external expression. This is a narrower definition of control. As for the third scenario, in which

passive listening takes place, where students only understand the main content, we believe that it contradicts the essence of listening as part of the control function. This is because it does not provide a complete and in-depth understanding of student responses, and consequently, an accurate assessment of them.

Comparing listening as a form of speech activity with listening as a part of a teacher's professional role (in the context of oral assessment) reveals significant differences at each stage of the process. These differences are reflected in the specific motivation for the activity, the nature of the analysis and synthesis phases, and finally, the characteristics of the performance phase.

The above confirms the validity of the hypothesis that listening, as a component of oral communication, has specific characteristics compared to listening as an independent form of speech activity. This allows us to expand on N.N. Gavrilenko's concept of new listening skills relevant to the professional activities of interpreters and teachers [2].

One cannot disagree with the opinion of L.I. Shaverneva [7], who believes that the objectivity/bias in a student's control of an oral speech message depends largely on the level of their listening skills. This conclusion applies not only to university students but also to teachers working abroad who may lack these skills due to a lack of training in pedagogical communication. Therefore, it is necessary to provide specialized training for students and teachers to improve their listening skills and ensure effective communication with students.

The listening learning system proposed by N.V. Elukhina [1] consists of three levels that can be used as a basis for a system of teaching listening pedagogy (listening that serves the function of control).

The diagram illustrates the four stages of the pedagogical listening process. It is important to note that all stages are interconnected, and each successive stage can only be reached after the skills from the previous stage have been developed. If the first stage is «elementary», as described [10, p.12], then the fourth stage would be the most challenging, as it involves not only the basic skills from the first three stages, but also skills related to monitoring students' learning. Therefore, mastering pedagogical listening requires a solid foundation in listening as a form of communication. This diagram clearly illustrates the progression of skills development in pedagogical listening.

In conclusion, it is important to note that the training of future foreign language teachers, as well as teachers of other subjects taught in

a foreign language, should include pedagogical listening skills, including as part of oral assessment. At the same time, the skills associated with implementing oral assessment by foreign language teachers differ from those of teachers of other subjects. The methods for developing the skills necessary to assess oral speech among students of teacher training programs and intensive courses (for non-language teachers) need further research.

REFERENCES

- 1 Elukhina N. V. Teaching Listening Skills in Line with a Communication-Oriented Methodology \ Foreign Languages at School, №2. 2005. – pp. 28-36.
- 2 Gavrilenko N. N. Teaching listening skills as a component of a translator's professional activity, Dis. Candidate of Pedagogical Sciences, Moscow: 1989. – 217 p.
- 3 Gez N. I. Text of Lectures on the Course Methods of Teaching Foreign Languages in Higher Education. Moscow. Torez, Moscow State Pedagogical Institute, 1998. – 66 p.
- 4 Minyar-Beloruhev R.K. Questions of the Theory of Control in Teaching Foreign Languages. \ Foreign Languages at School, No. 6. – 2002. – pp. 64-67.
- 5 Kasyanenko M. D. Comprehensive Monitoring of Educational Activities \ Soviet Pedagogy. №10, 2018 – pp. 46-49.
- 6 Kuvshinova E.S. Objects and Methods of Home Reading Control. \ Proceedings of MSPIFL named after M. Torez, issue 223. – Moscow. 1983 – pp. 74-83 (Works of MSPIFL named after M. Torez, issue 223).
- 7 Shaverneva L.I. The Development of Professional Skills to Control Oral Communication, Moscow, 1983. – pp. 48-58.
- 8 Smirnov L.P. Levels of Understanding of Foreign Language Speech Signals by Ear and Ways to Control Their Formation: Dis. Candidate of Pedagogical Science, Moscow. – 1994. – 254 p.
- 9 Zimnya I. A. Psychology of listening and speaking, Abstract of the Dissertation... Doctor of Psychological Sciences. – Moscow: 1973. – 31 p
- 10 Zimnya I. A. Psychological characteristics of listening and speaking, \ Foreign Languages at School. – № 4. 1973. – pp. 66-72.

КОРПОРАТИВТІК УНИВЕРСИТЕТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЖАТТАМАСЫНДА АУДАРМА СТРАТЕГИЯСЫ РЕТІНДЕ ТІКЕЛЕЙ АУДАРМА

БАЙКАРИМОВА А. К.
докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Жаһандану жағдайында және халықаралық ынтымақтастықтың кеңейуіне байланысты, көлемді компаниялар корпоративтік оқыту жүйелерін белсенді түрде дамытады. Корпоративтік университеттер персоналды даярлау мен олардың біліктілігін арттырудың негізгі құралына айналып, қызметкерлердің тұрақты кәсіби дамуын қамтамасыз етеді. Олардың қызметі кәсіби құжаттаманың елеулі көлемін жасаумен қатар жүреді: регламенттер, оқыту стандарттары, әдістемелік материалдар, нұсқаулықтар, ішкі нормативтік актілер және есептер.

Көптілді корпоративтік ортада мұндай құжаттар дәл және біркелкі аударманы талап етеді. Қателер немесе тұжырымдардың вариативтілігі басқарушылық талаптардың бұрмалануына, рәсімдердің бұзылуына және оқыту тиімділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Осыған байланысты аударма стратегиясын таңдау ерекше өзектілікке ие болады.

Осы мақаланың мақсаты корпоративтік университеттердің кәсіби құжаттамасын жеткізудің тиімді стратегиясы ретінде тікелей аударманың рөлін негіздеу.

Аударма деп мазмұнын сақтай отырып, бір тілдегі мәтінді басқа тілдегі мәтінге түрлендіру процесі түсініледі [2, 240 б.]. Аударма сапасы дәстүрлі түрде эквиваленттілік және барабарлық категориялары арқылы бағаланады. Эквиваленттілік түпнұсқаға мағыналық сәйкестік дәрежесін көрсетеді, ал барабарлық аударманың коммуникация мақсаттарына сәйкестігімен байланысты [1, 346 б.].

Аударма стратегияларының ішінде тікелей аударма ерекше орын алады, ол алғашқы мәтіннің құрылымы мен мазмұнын елеулі өзгерістерсіз барынша дәл жеткізуді көздейді. Аталған стратегия формалдық және терминологиялық дәлдікке бағдарланған, бұл оны институционалдық коммуникация саласында ерекше сұранысқа ие етеді.

Корпоративтік университеттердің кәсіби құжаттамасы ресми-іскерлік және оқу-әдістемелік дискурстарға жатады. Ол баяндаудың

формалдандырылуымен, стандартталған тілдік модельдермен, жоғары терминологиялық қанықтылықпен және қатаң логикалық құрылыммен сипатталады. Осы типтегі мәтіндер регламенттеуші функцияны орындайды және заңдық әрі ұйымдастырушылық маңызға ие.

Құжаттаманың негізгі түрлеріне білім беру стандарттары, оқу бағдарламалары, әдістемелік құралдар, сертификаттау туралы ережелер, лауазымдық нұсқаулықтар, оқыту саласындағы корпоративтік саясаттар және білім беру бағдарламаларының тиімділігі туралы есептер жатады.

Аталған ерекшеліктер тұжырымдардың дәлдігіне және терминологияның бірізділігіне бағдарланған аударма стратегиясының қажеттілігін айқындайды.

Тікелей аударма нормативтік құрылымдар мен басқарушылық тұжырымдарды сақтауды қамтамасыз етеді. Мысалы: training completion requirements оқытуды аяқтау талаптары, assessment criteria бағалау критерийлері, corporate learning policy корпоративтік оқыту саясаты. Мұндай жағдайларда бейімдеуші аударманы қолдану мағыналық алшақтықтарға әкелуі мүмкін.

Терминология кәсіби құжаттаманың өзегін құрайды. Термин белгілі бір білім саласының ұғымын білдіретін арнайы тілдік бірлік ретінде қарастырылады [4, 256-б.]. Корпоративтік университеттер мәтіндерінде педагогикалық, басқарушылық, кадрлық және бизнес-терминдер кеңінен ұсынылған.

Олардың көпшілігі тұрақты баламаларға ие, бұл тікелей аударманы жеткізудің ең қолайлы тәсілі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, learning outcomes термині қазақ тіліне оқыту нәтижелері деп, competency framework - құзыреттер моделі деп, professional development program - кәсіби даму бағдарламасы деп, ал performance evaluation тіркесі тиімділікті бағалау деп аударылады. Мұндай жағдайларда терминологиялық сәйкестікті сақтау кәсіби құжаттаманың бірізділігі мен мазмұн дәлдігін қамтамасыз етеді.

Бірыңғай терминологиялық сәйкестіктерді сақтау корпоративтік құжаттаманы стандарттауды қамтамасыз етеді.

Кәсіби мәтіндер сондай-ақ клишеленудің жоғары дәрежесімен сипатталады. Үлгілік тілдік формулалар құжаттаманың бірыңғай стилін қалыптастырады: *in accordance with corporate standards* – корпоративтік стандарттарға сәйкес; *subject to approval* – бекітілуге жатады; *for the purpose of implementation* – іске асыру мақсатында.

Тікелей аударма мәтіннің ресми сипатын және іс жүргізудің институционалдық нормаларын сақтауға мүмкіндік береді.

Құрылымдық аспект те маңызды мәнге ие. Корпоративтік университеттердің құжаттары нақты композицияға ие: бөлімдер, бөлімшелер, нөмірленген тізімдер, біріздендірілген тақырыптар, кестелер. Тікелей аударма түпнұсқа құрылымын сақтауды көздейді, бұл құжатты басқарушылық практикада пайдалануды жеңілдетеді.

Эмпирикалық зерттеу

Теориялық ережелерді растау мақсатында ірі өндірістік компанияның корпоративтік университетінде қолданылатын кәсіби құжаттаманың аудармаларына талдау жүргізілді. Зерттеу материалы ретінде регламенттеуші құжаттар, оқу-әдістемелік материалдар және ішкі нормативтік актілер іріктеліп алынды. Атап айтқанда, зерттеу аясында 25 регламенттеуші құжат, 18 оқу-әдістемелік материал және 12 ішкі нормативтік акт қамтылды. Осылайша, зерттеу іріктемесінің жалпы көлемі 55 құжатты құрап, шамамен 640 беттік мәтінді қамтыды.

Зерттеу әдістері түпнұсқалар мен аудармаларды салыстырмалы-салғастырмалы талдауды, аударма шешімдерінің сандық есебін, сондай-ақ терминологиялық талдауды қамтиді.

Зерттеу барысында кәсіби мәні бар тілдік бірліктерді қамтитын аударманың 420 фрагменті талданды.

Жүргізілген зерттеу қолданылған аударма стратегияларының сандық арақатынасын анықтады. Сандық талдау нәтижелері аударма стратегияларының ішінде тікелей аударманың басым екенін көрсетті. Атап айтқанда, тікелей аударма 278 жағдайда тіркеліп, талданған фрагменттердің жалпы санының 66%-ын құрады. Трансформациялық аударма 96 жағдайда (23%) қолданылса, бейімделген аударма 46 жағдайда анықталып, іріктеменің 11%-ына сәйкес келді. Алынған деректер корпоративтік университеттердің кәсіби құжаттамасын аудару барысында тікелей аударманың басым қолданылатынын дәлелдейді.

Нәтижелерді нақтылай талдау тікелей аударманың көбінесе терминологиялық лексиканы жеткізуде қолданылатынын көрсетті 72 %. Стандартталған тілдік клишелерді аудару кезінде, бұл стратегияның қолданылу жиілігі одан да жоғары болып, 81 %-ды құрады. Регламенттік тұжырымдарды аудару барысында тікелей аударма 76 % мысалда тіркелсе, бөлім атауларын аударуда 69 % жағдайда пайдаланылды.

Жүргізілген талдау тура аударманы қолдану құжаттардың терминологиялық келісімділігін қамтамасыз етуге, тұжырымдардың вариативтілігін төмендетуге, басқарушылық нұсқаулардың дәлдігін арттыруға және корпоративтік стандарттардың бірізділігін сақтауға ықпал ететінін айқындады.

Бейімдеуші аударма негізінен қызметкерлердің кең аудиториясына бағытталған оқу-әдістемелік материалдарда қолданылды, мұнда тұжырымдарды жеңілдету талап етілді.

Осылайша, эмпирикалық деректер корпоративтік университеттердің кәсіби құжаттамасында тікелей аударманы қолданудың орындылығын растайды.

Аталған мәтіндердің коммуникативтік мақсаты қызметті регламенттеу және ақпаратты дәл жеткізу болып табылады. Көркем және публицистикалық аудармадан айырмашылығы, мұнда интерпретациялық түрлендірулер мен стилистикалық вариативтілікке жол берілмейді.

Тікелей аударма заңдық дәлдік талаптарына, корпоративтік іс жүргізу нормаларына және халықаралық кәсіби коммуникация стандарттарына сәйкес келеді.

Корпоративтік университеттердің кәсіби құжаттамасы аударманың жоғары дәлдігін талап ететін институционалдық мәтіннің ерекше түрі болып табылады.

Жүргізілген зерттеу барысында, мұндай материалдарды жеткізуде тікелей аударманың жетекші стратегия екенін көрсетті. Оны қолдану терминологиялық тұрақтылықты, құрылымдық эквиваленттілікті, нормативтік тұжырымдардың сақталуын және корпоративтік коммуникацияның бірізділігін қамтамасыз етеді.

Эмпирикалық талдау тікелей аударманың басымдығын және оның корпоративтік университеттердің басқарушылық және білім беру ортасындағы функционалдық тиімділігін растады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Алексеева И.С. Аударматануға кіріспе. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің филология факультеті, 2004. – 346 б.

2 Бархударов Л.С. Тіл және аударма. - Мәскеу: Халықаралық қатынастар, 1975. – 240 б.

3 Комиссаров В.Н. Аударма теориясы (лингвистикалық аспектілер). – Мәскеу: Жоғары мектеп, 1990.

4 Лейчик В.М. Терминтану: пәні, әдістері, құрылымы. - Мәскеу: ЛИБРОКОМ, 2009. – 256 б.

5 Миньяр-Белоручев Р.К. Аударманың жалпы теориясы және ауызша аударма. – Мәскеу: Воениздат, 1980. - 237 б.

6 Нелюбин Л.Л. Аударма техникасына кіріспе. – Мәскеу: Флинта, 2009.

7 Швейцер А.Д. Аударма теориясы: мәртебесі, мәселелері, аспектілері. – Мәскеу: Ғылым, 1988.

LINGUISTIC MEANS AND PRAGMATIC POTENTIAL OF ENGLISH-LANGUAGE ADVERTISING SLOGANS IN DIGITAL MEDIA

BLINOVA Y. R.

master student, Toraighyrov University, Pavlodar

ZHUMABEKOVA B. K.

cand. sc. (philology), Toraighyrov University, Pavlodar

In the context of the digitalization of modern communication, advertising discourse is of particular importance, since it is through it that the influence on mass consciousness and the formation of consumer preferences is carried out. One of the key elements of the advertising message is the slogan – a short, succinct and expressive formula that reflects the essence of the brand and is aimed at attracting the attention of the audience. The relevance of this study is due to the need to analyze the language mechanisms that ensure the effectiveness of English-language advertising slogans in digital media, where competition for user attention is particularly high. The purpose of the article is to identify the stylistic and pragmatic features of advertising slogans and determine their functional orientation.

The scientific novelty of this study lies in a comprehensive analysis of the stylistic and pragmatic characteristics of English-language advertising slogans precisely in the context of digital media, where communication strategies are transformed under the influence of new forms of interaction with the audience. Unlike traditional studies of advertising discourse, this work is devoted to the relationship between linguistic means and their pragmatic potential in the digital environment. The object of the research is the English-language advertising slogans functioning in digital media, the subject is their stylistic and pragmatic

features. Descriptive, contextual, and stylistic analysis, as well as elements of pragmatic analysis, are used as research methods.

According to A.V. Maryina, advertising discourse is a special kind of discourse, the main purpose of which is to encourage action, even if at a superficial level it performs an informative or reminiscent function [1]. Thus, the pragmatic component is a key characteristic of the advertising text. The analysis should take into account the difference between oral and written advertising discourse. Written discourse is characterized by a well-thought-out structure, graphic design and the use of punctuation marks, which affects the rhythm and perception of information, which is especially important in the digital environment. Oral discourse relies on intonation, tempo, pauses, and other paralinguistic means. The concept of «slogan» goes back to the Scottish word slaughter-ghairm, meaning «battle cry», which metaphorically reflects its function – to attract attention and distinguish the object of advertising from competitors [2]. Modern researchers consider the slogan as a concentrated expression of an advertising strategy combining stylistic and pragmatic components [3].

An analysis of English-language advertising slogans shows that their effectiveness is largely determined by the use of a variety of stylistic means. One of the common techniques is syntactic parallelism, as, for example, in the slogan «You click on the button, we do everything else», where there is a clear binary opposition of the pronouns «you» and «we», forming a clear distribution of roles between the user and the company. In addition, metonymy is used. The expression «press the button» reflects the entire process of photographing, simplifying it down to one elementary action. Minimalism is also an important characteristic of an advertising slogan, which is illustrated by the example of «It floats», which is an extremely concise statement without expressive means. The lack of evaluative vocabulary creates an effect of objectivity and increases trust on the part of the addressee. Phonetic expressiveness is realized through alliteration, as in the slogan «Fly the friendly skies», where the repetition of the sound [f] gives rhythm and euphony to pronunciation, and the metaphor of the «friendly sky» helps to reduce anxiety associated with flight. Metaphoricity is generally one of the key expressive means, which is confirmed by the example of «Reveal your divine side», in which the addressee correlates with an idealized image, which enhances the emotional impact. Along with this, hyperbole, epithets, aphorisms and ellipsis are actively used, which makes it possible to achieve a high degree of semantic capacity with a minimum amount of text. In the context of digital media, such conciseness becomes especially significant, since the

user's attention is limited and requires the most concise but expressive forms of information presentation [4].

The pragmatic aspect of advertising slogans is related to their ability to influence the addressee and form certain behavioral attitudes. First of all, slogans are aimed at reducing cognitive and psychological barriers, which is especially important when promoting new technologies. Thus, the slogan «You click on the button, we do the rest» creates a user's sense of simplicity and ease of use of the product. In addition, advertising messages often appeal to different types of motivation. For example, the slogan «A free, fun, and effective way to learn a language» implements the so-called rule of three, combining rational, emotional, and practical aspects of impact. The formation of a brand's value image also plays an important role, as in the case of Ideas for life, where the focus shifts from a specific product to a broader level of life values. In the digital environment, slogans are also focused on the ideas of optimization and efficiency, which is reflected in formulations such as «Single workspace. Every team» or «Everything you need to work in one place», which emphasizes the versatility and ease of use of the service. Of particular importance is addressing basic human needs, including the need for belonging, self-fulfillment, and collaboration, which is embodied in the slogans «Be anywhere,» «Write your best,» and «Nothing great is created alone.» Thus, the pragmatic function of an advertising slogan goes beyond simple information and includes the formation of a certain picture of the world and the consumer's value orientations [5].

The digital environment has a significant impact on the structure and content of advertising slogans, which is manifested in a number of characteristic features. Firstly, there is a tendency for maximum brevity and semantic concentration, which makes slogans aphoristic, as, for example, in the expression «Listening is everything.» Secondly, the role of personalization is enhanced, realized through the use of pronouns that create the effect of an individual appeal to the addressee, as can be seen from the slogan «Write as well as possible.» Thirdly, digital slogans are characterized by universality and globality of meanings, which is achieved through hyperbolization, as in the example «Design anything. Publish anywhere», where restrictions are lifted and the boundaries of what is possible are expanded. In addition, modern slogans reflect the key values of digital culture, such as accessibility, mobility, creativity and collaboration, which is associated with the changing nature of communication and user experience in the digital economy [6].

The results obtained indicate that modern English-language advertising slogans are highly effective communication units adapted to the digital environment. Their structure and content are determined not only by linguistic factors, but also by the peculiarities of information perception in the context of clip thinking. In this regard, such characteristics as brevity, expressiveness and semantic capacity are of particular importance. In addition, the analysis shows that the pragmatic orientation of slogans is realized through a set of impact strategies, including appealing to the emotions, rational arguments and value orientations of the audience.

Thus, the analysis allows us to conclude that English-language advertising slogans in digital media are complex communicative units in which stylistic and pragmatic characteristics are organically combined. Stylistic expressiveness is achieved through the use of various linguistic means that ensure memorability and emotional saturation of the utterance, while the pragmatic orientation is associated with the impact on the consciousness and behavior of the addressee. The practical significance of the research lies in the possibility of applying the results obtained in the development of advertising texts, as well as in the practice of teaching disciplines related to text linguistics, stylistics and translation theory. The prospects for further research are related to a more detailed analysis of translation strategies for translating advertising slogans from English into Russian and Kazakh, taking into account the preservation of their pragmatic potential.

REFERENCES

- 1 Марьяна А. В. Концептуальный анализ рекламного дискурса (на материале концепта «Дом»). – 2018.
- 2 Cook G. *The Discourse of Advertising*. – London: Routledge, 2001. – 256 p.
- 3 Goddard A. *The Language of Advertising*. – London: Routledge, 1998. – 120 p.
- 4 Crystal D. *Language and the Internet*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 304 p.
- 5 Leech G. *English in Advertising: A Linguistic Study of Advertising in Great Britain*. – London: Longman, 1966. – 210 p.
- 6 Kress G., van Leeuwen T. *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*. – London: Arnold, 2001. – 152 p.
- 7 Myers G. *Words in Ads*. – London: Arnold, 1994. – 220 p.

8 Tanaka K. Advertising Language: A Pragmatic Approach to Advertisements in Britain and Japan. – London: Routledge, 1994. – 184 p.

NETIQUETTE AS A NORM OF SPEECH BEHAVIOUR OF USERS IN THE ENGLISH-LANGUAGE MEDIA SPACE

BOTAGOZOVA T. B.

Master student, Toraighyrov University, Pavlodar

ZHUMASHEVA A. SH.

Doctor of Philology, professor of the Department of Foreign Philology,
Toraighyrov University, Pavlodar

Etiquette is an important part of the culture of human communication. It represents a set of rules and norms of behavior that regulate interaction between people in various social situations. The formation of etiquette took place over a long historical period and was associated with the development of society, social relations, and cultural traditions. Even in ancient civilizations, there were certain norms of behavior that determined how one should behave in society, show respect for others, and observe the rules of politeness.

The development of digital technologies has significantly changed the ways people communicate. Social networks, online forums, blogs, and messengers have become an important part of everyday communication. The Internet provides users with the opportunity to quickly exchange information, express their opinions, and participate in discussions regardless of geographical boundaries. However, online communication differs from traditional communication in that it lacks many non-verbal elements of interaction, such as intonation, gestures, and facial expressions. As a result, the likelihood of misunderstandings and conflicts between participants increases. In this regard, a system of behavioral rules known as netiquette has emerged in the online environment. This term includes such aspects as ethics of online interaction, protection of personal information, respect for interlocutors, and responsibility for one's actions online. The relevance of studying netiquette is обусловлена the active development of social networks and online communities, where representatives of different cultures and language groups interact. Compliance with netiquette norms contributes to the formation of a culture of communication in the digital environment and prevents negative phenomena such as aggressive behavior or cyberbullying.

The purpose of this article is to examine the concept of netiquette, its main functions, and its role in regulating the speech behavior of users in online communities.

The definition of this concept is given in the Cambridge Dictionary, where netiquette is defined as a set of rules of behavior that is acceptable when communicating over the Internet [1]. The dictionary also provides an example of one of the most well-known rules: the use of capital letters in emails is considered undesirable, as it is perceived as shouting and may create the impression of aggressive or rude communication. Thus, netiquette can be considered an important mechanism for regulating user behavior in the digital environment, contributing to the formation of communication culture and maintaining constructive interaction in online communities.

V. Shea is an author whose works laid the foundation for netiquette. In her book «The Core Rules of Netiquette» [2, p. 32], she formulated 10 key rules that help maintain a healthy communication environment online.

The main principles proposed by Virginia Shea include:

1 Remember the human behind the screen:

This rule reminds users that there is a real person on the other side of the screen. It encourages empathy and respect in communication, even if the interlocutor is far away;

2 Apply the same standards as in real life:

It is important to remember that behavioral norms on the Internet should be the same as in everyday life. This includes honesty, respect, and respect for personal boundaries;

3 Respect others' privacy:

Maintaining confidentiality is an important aspect of netiquette. Using someone else's data without permission or sharing personal information without consent is a violation of online etiquette;

4 Remember where you are:

Each online space has its own rules and communication style. It is important to consider the context— whether social networks, forums, or professional platforms— and follow their norms.

These simple but important rules help users avoid many conflict situations online, creating a more civilized and inclusive digital environment.

In the book «Netiquette: Internet Etiquette in the Age of the Blog» [3], M. Strawbridge pays special attention to email as one of the most common means of digital interaction. The author analyzes netiquette rules applicable to email communication and formulates more than one

hundred recommendations aimed at improving the effectiveness and correctness of online communication. Among them are the following:

- 1 Avoid non-standard forms of English (abbreviations) [3, p. 10];
- 2 Use an appropriate level of small talk [3, p. 14];
- 3 Keep business emails short and to the point [3, p. 15];
- 4 Read your emails before sending them [3, p. 17].

These rules are aimed at maintaining clarity, politeness, and efficiency in email communication.

Dr. U. Oral in his book «Netiquette: Fundamentals of Etiquette in Digital Communication», analyzes the features of netiquette in modern messaging applications, paying special attention to WhatsApp [4, p. 7]. The author notes that with the development of mobile technologies, text communication has become one of the most common forms of interaction, as it allows for quick information exchange regardless of time and place. In this regard, certain norms of netiquette are formed in the process of using messengers. These include respectful interaction in group chats, choosing an appropriate time to send messages, avoiding public conflicts, obtaining consent before adding new participants to a group, and refraining from sharing personal data without permission. The importance of brevity, relevance of content, and respect for personal space is also emphasized. Compliance with these norms contributes to effective and appropriate communication in the digital environment.

While early Internet spaces were largely unregulated, the development of online communities has led to the formation of various norms and standards of behavior. Some of them have become more formalized on professional platforms such as LinkedIn or academic forums, while others remain more informal on platforms like Twitter or Reddit.

E. Naylor identifies major violations of netiquette in professional networks such as LinkedIn, including mass identical invitations, intrusive service promotion, inappropriate group invitations, requests for recommendations from unfamiliar people, and minimal profile information [5, p. 2]. She emphasizes that following the rules of respectful communication increases trust, promotes effective interaction, and strengthens professional connections in online communities.

At the same time, as noted by A. T. Ojochegebe and A. F. Chubiy-Ojo, adherence to netiquette and adaptation of language to the digital community contribute to the formation of a positive online identity and group cohesion [6, p. 5]. Users who appropriately use English— including slang, abbreviations, hashtags, and emojis depending on the platform

and audience— create conditions for clear, respectful, and inclusive communication. Thus, unlike violations described by Naylor, proper use of netiquette strengthens trust, supports constructive interaction, and fosters a sense of belonging, while allowing users to express their identity and cultural background.

The authors note that in gaming communities, English terms such as «noob» (Newbie), «GG» (Good Game), and «AFK» (Away From Keyboard) serve as markers of shared knowledge and collective experience [6, p. 9]. On social media platforms such as Twitter and Instagram, hashtags, emojis, and shortened expressions play a significant role, becoming integral elements of communication and creative self-expression. At the same time, the flexibility of the English language allows users to create diverse online identities and engage in self-presentation, while also establishing expectations regarding communication style, especially in professional or academic environments where formal language is preferred.

In online spaces such as Reddit, YouTube, or Facebook, netiquette helps reduce toxic behavior such as trolling, cyberbullying, and harassment. Since online communication is often informal, some users may behave aggressively without facing real-life consequences. Netiquette provides a framework for regulating interactions, supporting a more positive and respectful dialogue. Thus, it influences not only how English is used but also the maintenance of a healthy atmosphere in online communities [6, p. 11].

The table «Main Rules of Netiquette and Their Functions in Internet Communication» clearly demonstrates key principles of user behavior in the digital environment. Each rule reflects a norm that contributes to respectful, constructive, and effective communication.

Table 1 – «Main Rules of Netiquette and Their Functions in Internet Communication»

Rule of Netiquette	Definition	Function	Example
Respect for the interlocutors	The user should avoid insults, aggressive statements and discriminatory comments	M a i n t a i n i n g r e s p e c t f u l communication	Polite address: «Could you please explain?», avoiding trolling and swearing

Avoid writing text in capital letters	The use of CAPS LOCK is perceived as shouting	Prevention of conflicts	«PLEASE ANSWER NOW» may be perceived as aggression
Confidentiality	Personal information must not be distributed without permission	Protection of personal data	Do not publish other people's photos or correspondence
Brevity and clarity of messages	Messages should be clear and meaningful	Increasing efficiency of communication	Clear writing without unnecessary details
Relevance of content	It is necessary to take into account the context of the platform and the audience	Regulation of behavior in different communities	Formal style in Linked→«Looking forward to collaborating on this project.»; Reddit: informal → «This meme cracked me up»
Checking messages before sending	The user should check the text for errors and meaning	Prevention of misunderstandings	Before sending a letter or comment reread the text; check grammar and tone

The examples in the table illustrate how theoretical norms of netiquette are applied in real communicative situations in English. They include both formal expressions used in business communication and informal elements typical of online communities. Thus, the table not only systematizes netiquette rules but also demonstrates their practical application.

In conclusion, netiquette is an important element of modern digital communication. It represents a system of rules regulating user interaction in the online space. Adherence to netiquette principles contributes to the formation of communication culture, increases efficiency, and helps prevent conflicts in online communities.

The analysis of scientific research shows that netiquette covers various aspects of digital interaction, including email communication, messaging apps, professional networks, and social platforms. In the context of globalization and the rapid development of social media, the importance of netiquette continues to grow, as the Internet unites users from different countries, cultures, and language communities.

Thus, netiquette acts as an important mechanism for regulating speech behavior in the media space. It promotes respectful and constructive dialogue, maintains a positive communication atmosphere, and supports effective interaction in the digital environment. The study of netiquette norms is especially important for linguistic and sociocultural research, as it allows for a deeper understanding of users' speech behavior and the formation of online communities.

REFERENCES

- 1 Netiquette. English meaning. Cambridge Dictionary. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/newbie?topic=internet-terminology-and-abbreviations>
- 2 Shea V. & Shea C. Netiquette. Albion Books. – 155 p. [на англ. яз.]
- 3 Strawbridge M. Netiquette: Internet etiquette in the age of the blog. Software Reference. – 159 p. [на англ. яз.]
- 4 Oral U. Netiquette: Fundamentals of Etiquette in Digital Communication. European Journal of Theoretical and Applied Sciences, 1(5), 833-847. – 15 p. [на англ. яз.]
- 5 Naylor E. Etiquette for social networks: cooperative communication. Competitive Intelligence Magazine, 12(2), 24-27. – 4 p. [на англ. яз.]
- 6 Ojochegbe A. T. & Chubiyo-Ojo A. F. English Language Use in Online Communities: An Analysis of Netiquette. Asian Journal of Social and Humanities, 3(3), 485-498. – 15 p. [на англ. яз.]

DIGITAL LITERATURE: FAN FICTION AS A LITERARY PHENOMENON OF THE 21ST CENTURY

BOTAGOZOVA B. T.

Master student, Toraighyrov University, Pavlodar

KLYUSHINA Z. V.

Master of Philology, Senior Lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar

Fanfiction is a rapidly evolving phenomenon in contemporary digital culture, characterized by the creative reinterpretation of existing literary or media universes by fans. Once considered a fringe activity, it has now entered the spotlight as a transformative force in literature. This paper examines the development of fanfiction, contrasts it with traditional

literature, and provides evidence for recognizing it as a distinct literary genre of the digital age.

Fanfiction (also known as fanfic) is defined as a fictional narrative that uses characters, settings, and plots borrowed from existing cultural texts— books, movies, TV shows, or even real-life celebrities. Unlike traditional literary works, fanfics are typically written and distributed informally, often published anonymously or under pseudonyms on platforms such as Archive of Our Own (AO3) [1], Wattpad [2], FanFiction.net [3], and Ficbook [4].

The term «Fan Fiction» originated in the 1930s within the science fiction fan community, where it referred to amateur stories written by fans that used the settings and characters of their favorite fictional universes.

One of the most influential academic definitions comes from H. Jenkins, a prominent scholar of fan studies and author of «Textual Poachers: Television Fans and Participatory Culture». Jenkins describes fan fiction as «a form of storytelling where fans appropriate characters and settings from popular media to create their own narratives, often challenging or expanding the original work.» [5]

Today, fanfiction functions as a space of shared storytelling, literary experimentation, and cultural commentary. It reflects the values of younger generations and facilitates conversations about identity, trauma, and social justice.

The following features distinguish fanfiction from traditional literature:

It is non-original by nature, transforming or expanding existing narrative;

It prioritizes community interaction, where readers provide feedback through comments and likes;

It allows for narrative experimentation, including alternate universes, character reinterpretations, and genre blending;

It embraces informal language and style, sometimes prioritizing emotion over structure;

It is usually not professionally edited and often remains outside of mainstream publishing.

Despite these distinctions, fanfiction shares core literary elements with traditional texts: narrative development, character arcs, thematic exploration, and the use of language as a creative tool (Image 1).

Image 1– Venn Diagram

The accessibility of fanfiction platforms like Wattpad, Archive of Our Own, and Ficbook allows fans from around the world to contribute their perspectives, often incorporating local languages, customs, and societal issues into familiar fictional universes. For example, K-pop fandoms have inspired thousands of stories written by fans across Asia, Latin America, and Europe, blending Korean pop culture with regional storytelling traditions. Similarly, anime-inspired fanfiction has gained widespread popularity in non-Japanese communities, often adapting Japanese tropes to suit the cultural frameworks of international audiences.

One of the most remarkable aspects of fanfiction in the 21st century is its capacity to serve as a springboard for professional writing careers. While fanfiction was once viewed as purely amateur, a growing number of authors have successfully transformed their fan works into commercially published novels. This phenomenon not only challenges traditional pathways to literary recognition but also illustrates the creative potential and narrative richness of fanfiction.

A prominent example is E.L. James's «Fifty Shades of Grey» [6], which began as «Twilight» fanfiction on FanFiction.net. By reworking the narrative into an original story with different character names and a new setting, James transformed a niche fanfic into a global bestseller, launching a trilogy and a successful film franchise. Similarly, Anna Todd's «After» [7] began as a «One Direction» fanfiction on Wattpad,

which was later edited and published by a traditional publisher before being adapted into a movie series:

Table 1 – Published Examples of Fanfics

Book	Original title	Fandom	Plot
«Fifty Shades of Grey» by E. L. James	«Master of the Universe»	«Twilight»	A shy college student, Anastasia Steele, enters a passionate but complicated relationship with the wealthy, controlling Christian Grey
«After» by A. Todd	«After»	« O n e Direction» (boy band)	Tessa Young, a hard working college student, falls for the rebellious Hardin Scott, leading to a tumultuous, emotionally charged love story
«The Love Hypothesis» by A. Hazelwood	«The Love Hypothesis» (Reylo fanfic)	«Star Wars»	Ph.D. student Olive Smith pretends to date arrogant professor Adam Carlsen to convince her friend, but they end up developing real feelings for each other
«The Mortal Instruments» by C. Clare	«The Draco Trilogy»	« H a r r y Potter»	Clary Fray discovers she's part of a hidden world of Shadowhunters– warriors who protect humans from demons
«Wallbanger» by A. Clayton	« E d w a r d Wallbanger»	«Twilight»	A woman(Bella) annoyed by her neighbor's (Edward) noisy nighttime activities, which turn into romantic tension
«Beautiful Bastard» by C. Lauren	«The Office»	«Twilight»	Chloe Mills, an ambitious intern, is drawn into a fiery, passionate romance with her arrogant, controlling boss, Bennett Ryan, as their hate-filled interactions turn into something deeper and more complicated

These and other cases [8, 9, 10, 11] prove that fanfiction can generate works of considerable cultural, artistic, and commercial impact.

The argument for fanfiction as a new literary genre rests on five pillars:

1 Genre-Specific Conventions: Fanfiction has recognizable features – AUs, ships, tropes like «enemies to lovers» or «hurt/comfort,» and meta-commentary;

2 Social and Psychological Functions: Fanfiction provides safe spaces for exploring sensitive topics and offers emotional support through fictional narratives;

3 Educational Value: Writing and critiquing fanfiction fosters language acquisition, narrative skills, and critical thinking;

4 Cultural Legitimacy: Works originating from fanfiction communities have been accepted in mainstream publishing;

5 Digital Orientation: Fanfiction is native to the digital environment, adapting to the habits and values of today's online readers and writers.

In the expanding landscape of Kazakh fanfiction, a unique and culturally significant trend has emerged: the reimagining of ethnic stories, national folklore, and the personification of countries. Young writers increasingly draw inspiration from traditional Kazakh legends such as «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Ер Төстік», and «Алдар Көсе», adapting them into contemporary narratives or merging them with popular fandoms [12, 13].

A notable subgenre also includes country personification fanfiction, where nations such as Kazakhstan, Russia, and others are anthropomorphized into human characters. Kazakh authors localize the trope to reflect post-Soviet dynamics, historical memory, and cultural pride. In such fanfics, Kazakhstan is often portrayed as a strong yet introspective figure, while Russia may be depicted as an older sibling with complex relationships marked by both closeness and conflict [14, 15].

Fanfiction is more than a trend. It is an evolving genre that reflects the literary, cultural, and emotional needs of a new digital generation. By comparing it with traditional literature and identifying shared features such as narrative structure, emotional depth, character development, and cultural influence, we can conclude that fanfiction functions as a legitimate and independent literary form. Its unique conventions, participatory nature, and alignment with digital culture make it a dynamic and relevant genre in contemporary literature. Therefore, fanfiction should be recognized not only as a cultural movement but also as a new and evolving genre of modern literature. It is an evolving genre that reflects the literary, cultural, and emotional needs of a new digital generation. In this way, fanfiction exemplifies how literature evolves in the age of globalization. It offers a unique blend of creativity, community,

and commentary, and thus, deserves its place alongside established literary genres in scholarly and cultural discourse.

REFERENCES

- 1 Archive of Our Own. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://archiveofourown.org>
- 2 Wattpad. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wattpad.com>
- 3 FanFiction. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.fanfiction.net>
- 4 Книга Фанфиков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ficbook.net>
- 5 Jenkins H. Textual Poachers: Television Fans and Participatory Culture. New York: Routledge. – 424 p. [на англ. яз.]
- 6 James E. L. Fifty Shades of Grey. Vintage Books, 2012. – 514 p. [на англ. яз.]
- 7 Todd A. After. Gallery Books, 2014. – 592 p. [на англ. яз.]
- 8 Hazelwood, A. The Love Hypothesis. Berkley, 2021. – 374 p. [на англ. яз.]
- 9 Clare C. City of Bones. Margaret K. McElderry Books, 2007. – 615 p. [на англ. яз.]
- 10 Clayton A. Wallbanger. Gallery Books, 2013. – 365 p. [на англ. яз.]
- 11 Lauren C. Beautiful Bastard. Gallery Books, 2013. – 308 p. [на англ. яз.]
- 12 Альвхильд. Кыз Жибек и белые птицы. Книга Фанфиков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ficbook.net/readfic/8680186>
- 13 KanSarSaga. Кенесары: Последний бой за свободу! Wattpad. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wattpad.com/story/384821691-кенесары-последний-бой-за-свободу>
- 14 AnnKaMa, DisarioMilas. [Мир стран] лассовое сознание. Книга Фанфиков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ficbook.net/readfic/10296713>
- 15 Конфетка с чаем. Безмолвный собеседник. Книга Фанфиков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ficbook.net/readfic/9824433>

DEVELOPING SPEAKING SKILLS USING DIGITAL MEDIA TOOLS

DYUSSENOVA D. M.

master's student, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar

KULAKHMETOVA M. S.

scientific supervisor, candidate of philological sciences, professor of the higher school of humanities, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar

In recent decades, the digitalization of education has become one of the leading factors transforming the system of foreign language teaching. The development of information and communication technologies has significantly expanded the opportunities available to both teachers and learners, contributing to the renewal of content and forms of organizing the educational process. Within the framework of digital educational environments, special attention is paid to the formation of communicative competence as the key objective of foreign language teaching.

Speaking skills are traditionally regarded as one of the most challenging components of foreign language communicative competence. Their development requires systematic practice, participation in real or simulated communicative situations, as well as learners' psychological readiness for oral production. The lack of a natural language environment, a limited number of classroom hours, and a high level of speech anxiety often hinder the effective development of oral speech. «In the communicative classroom, students ultimately have to use the language, productively and receptively, in unrehearsed contexts» [1, p. 242].

In this regard, growing attention is being paid to the use of digital media tools capable of partially compensating for the lack of speaking practice and creating additional conditions for the development of speaking skills. The relevance of this study is determined by the need to analyze the pedagogical potential of digital tools and to define their role in the modern process of foreign language teaching.

The aim of this article is to examine the possibilities of using digital media tools for the development of speaking skills and to identify the conditions for their effective integration into the educational process.

Digital media tools in the context of language education refer to online platforms, multimedia resources, and mobile applications used to support the processes of teaching and learning foreign languages.

These include video hosting platforms, educational websites, learning management systems, and mobile applications for language practice.

Researchers note that the use of digital media technologies contributes to the individualization of learning, increased motivation, and the development of learner autonomy. Digital resources make it possible to take into account individual needs, proficiency levels, and learning pace, which is particularly important in mixed-ability groups.

At the same time, the effectiveness of digital media technologies directly depends on their methodological justification. The unsystematic use of digital tools without clear didactic objectives may lead to reduced learning effectiveness and fragmented knowledge acquisition. Therefore, digital tools should be considered as part of a comprehensive methodological system rather than an independent alternative to traditional teaching.

A special place among digital media technologies is occupied by video platforms, particularly YouTube, which are widely used in foreign language teaching practice. These platforms provide access to a large amount of authentic audiovisual materials reflecting real communicative situations and the speech behavior of native speakers. «The integration of mobile devices within learning tasks can facilitate communication between learners» [4, p. 246].

Regular use of video materials contributes to the development of pronunciation skills, intonation, rhythm, and speech tempo, as well as improving listening skills closely related to speaking. The authentic nature of video content enables learners to become familiar with sociocultural aspects of communication and to expand their vocabulary.

In the educational process, video materials can be used to organize various types of oral speech activities, including video discussions, retelling, role plays, debates, and project work. Of particular methodological value is the creation of students' own video projects, as this type of activity stimulates active use of the foreign language and helps overcome psychological barriers associated with speaking. «Learners engaging with multimedia authentic language materials can improve their interactive and productive skills» [2, p.34].

Despite the significant potential of video platforms, their use requires careful content selection and clearly defined learning objectives. Without pedagogical guidance and methodological support, video materials may be used purely for entertainment purposes, reducing their educational value.

Mobile applications for foreign language learning, such as Duolingo, Busuu, and similar platforms, have become widespread due to their accessibility and ease of use. They are primarily focused on independent learner work and include various types of exercises aimed at developing language skills. «Mobile learning is undergoing rapid evolution... learners are increasingly motivated by their personal learning needs, including those arising from greater mobility and frequent travel» [3, p. 271].

In the context of speaking skills development, tasks that use speech recognition technologies are of particular importance, as they allow learners to practice pronunciation and receive automatic feedback. Regular completion of such tasks contributes to the formation of basic pronunciation skills and increases learners' confidence in their speaking abilities.

An advantage of mobile applications is the creation of a comfortable and psychologically safe learning environment, which is especially important for beginner and intermediate learners. However, these applications are generally oriented toward controlled speech activities and limited communicative situations, which reduces opportunities for developing spontaneous speech.

Therefore, mobile applications should be considered as supplementary tools that complement traditional classroom activities and live interaction with the teacher.

Discussion of results: The study involved first-year students majoring in Biology and Chemistry. 62.5 % of respondents assess their English proficiency as below intermediate level, and 75% experience difficulties in speaking practice. The greatest difficulties are observed in free speaking (monologue) – 75 %, and communication with the teacher – 50 %.

The analysis showed that many students experience a lack of oral practice and fear making mistakes. Online platforms such as Quizlet and LearningApps are regularly used in foreign language classes (62.5%), while videos on YouTube, audio materials, and podcasts are used by 37.5 % of students. However, only 12.5 % use digital resources for independent language learning.

The most popular digital media tool for developing speaking skills is YouTube, followed by Duolingo and ChatGPT (50 %). The majority of students (62.5 %) believe that digital media tools help develop speaking skills, particularly emphasizing video dialogues. After working with

video and audio materials, 62.5 % find it easier to speak, and 50 % report increased motivation to learn a foreign language when digital tools are used.

62.5 % of participants note that the combination of traditional tasks and digital technology-based tasks is the most engaging format in foreign language classes. 50% of respondents would like digital media tools to be used more frequently for speaking development. The most interesting speaking activities were identified as debates, question formulation, dialogues, and retelling. First-year students of non-language majors rarely have opportunities to actively speak a foreign language; most report speaking often, but not in every lesson. The preferred format is pair or small-group work, while public speaking in front of the whole class causes anxiety. The digital environment is perceived as a safer space for practicing speaking, reducing language anxiety. Students use video conferences, online chats, and audio recordings, but many tools are applied infrequently or in a fragmented manner. Recording their own spoken responses is viewed positively: students appreciate the opportunity to re-record and analyze mistakes.

62.5 % of participants consider that digital formats help reduce fear of making mistakes, especially when answers can be re-recorded. Students feel more confident after completing digital tasks, particularly with teacher feedback. The main motivation for successful work on speaking tasks is pedagogical support and the ability to correct errors.

Students notice improvement in fluency, pronunciation, and listening comprehension, while grammar and vocabulary develop more slowly. Students are willing to complete some speaking tasks entirely in digital format, especially if it reduces anxiety and allows for repeated practice. The optimal learning format for first-year students is blended, combining face-to-face lessons with digital exercises.

The analysis showed that many students mark positive experiences: convenience of recording speech, the ability to review and analyze, creating video presentations, and participating in interactive dialogues.

The analysis of the use of digital media tools in foreign language teaching shows that students possess significant potential for the development of speaking skills, although 62.5 % assess their English level as below intermediate. Video platforms and mobile applications expand the educational space, provide additional speaking practice, and contribute to the development of learner autonomy.

At the same time, digital media technologies cannot fully replace live interpersonal communication, which is a key condition for the formation of full communicative competence. Their effectiveness is determined by

the degree of integration into the educational process, systematic use, and pedagogical support.

An optimal approach appears to be a blended model combining traditional foreign language teaching methods with the opportunities provided by digital media technologies. This approach makes it possible to take advantage of digital tools while compensating for their limitations.

The analysis conducted demonstrates that digital media technologies play an important role in modern foreign language teaching, particularly in the development of speaking skills. The use of video platforms and mobile applications contributes to increased learner motivation, expanded speaking practice, and greater confidence in oral communication.

Provided that they are methodologically grounded and systematically integrated with appropriate pedagogical support, digital media technologies can significantly enhance the effectiveness of foreign language teaching. Future research perspectives are related to the development of models for integrating digital tools into the educational process and evaluating their impact on various components of communicative competence.

REFERENCES

- 1 Brown H D Principles of language learning and teaching Harlow: Pearson Education 2007 p 242
- 2 Beatty K Teaching and Researching Computer Assisted Language Learning Pearson Education 2010 p 34
- 3 Kukulska-Hulme A Shield L An overview of mobile assisted language learning\ReCALL 2008 Vol 20 № 3 p 271- 289
- 4 Stockwell & Hubbard Some Emerging Principles for Mobile Assisted Language Learning CALICO Journal 2013 Vol 29 No 2 p 246

INTERNET MEME AS A SPEECH GENRE IN ENGLISH-LANGUAGE DIGITAL COMMUNICATION

YERBOL A. E.

master's degree student, Toraighyrov University, Pavlodar

YERGALIEVA S. Z.

Doctor of Philology, professor, Toraighyrov University, Pavlodar

Internet communication has become an integral part of modern social life. The development of digital technologies and the widespread use of social networks have significantly changed the ways people

interact. Internet users can instantly exchange information, express their thoughts, and participate in discussions regardless of geographic location. In this context, new forms of communication have emerged, differing from traditional modes of interaction. One of the most prominent and widespread phenomena of contemporary internet culture is the internet meme.

Internet memes represent a special type of digital content that spreads actively online and is often used by users to convey information, express emotions, and comment on various social events. Memes can include images, text, videos, or a combination of these. Due to their brevity, expressiveness, and humorous nature, memes have become an important tool of online communication.

The relevance of studying internet memes is determined by their significant role in contemporary digital culture. Memes not only reflect public moods and cultural trends but also shape new forms of linguistic interaction among internet users. They allow people to quickly convey complex ideas and emotions using short texts and visual images.

The aim of this article is to examine the internet meme as a speech genre in English-language digital communication, identifying its main characteristics and communicative functions.

The concept of a «meme» was first introduced by British biologist Dawkins R., in his book «The Selfish Gene». He used this term to denote a unit of cultural information that spreads in society through imitation. As Dawkins writes: «A meme is a unit of cultural inheritance which can be transmitted from one person to another via imitation, similar to a gene in biology» [1, p. 192]. This definition highlights the fact that memes have their own dynamic in terms of transmission and change. In relation to internet communication, this means that memes are not only transmitted but also constantly change in meaning and function.

With the development of the internet, the meaning of the term «meme» has expanded. In Shifman L's «Memes in Digital Culture», she notes: «An internet meme is a digital object that possesses stable characteristics of form, content, and communicative orientation, created and spread by users of the network» [2, p. 13]. This statement demonstrates that memes have a clear structure and purpose in communication, allowing them to function as an independent speech genre reflecting certain social or cultural meanings.

From a linguistic perspective, internet memes can be analyzed within the framework of speech genres theory by Bakhtin M.M. According to Bakhtin M.M., «A speech genre is a relatively stable type of utterance,

connected with a specific sphere of communication, having its own theme, style, and structure» [3, p. 60]. In regard to internet memes, this means that they create new types of utterances in the virtual communication space, which have a particular structure of images and texts, as well as a particular function of reflecting cultural information.

Internet memes have a few particular features that enable them to become considered as a particular genre of speaking. First of all, it is worth mentioning their conciseness and brief nature. It is important to note that memes mostly transmit information in a highly compressed form, which is typical for the fast pace of modern communication.

Another important feature of memes is their multimodality. Kress G. and Theo van Leeuwen in «Reading Images: The Grammar of Visual Design» state: «Contemporary communication often relies on the integration of various semiotic resources: visual, verbal, and graphical» [4, p. 15]. In internet memes, the visual image and text are closely interrelated: meaning is often created through the combination of the image, caption, and context, making the meme an effective tool for conveying complex information with minimal time investment.

One important characteristic of internet memes is their intertextuality. In other words, internet memes frequently use references to popular movies, TV shows, famous people, or social issues. In order to understand these kinds of internet memes, the user needs to be exposed to a specific cultural and informational background.

Jenkins H. in «Convergence Culture: Where Old and New Media Collide» emphasizes: «Contemporary media create a culture of participation, where users actively create and disseminate content, modifying it to suit their own needs» [5, p. 25]. Applied to internet memes, this manifests in collective creativity: every user can adapt an existing meme, creating new versions and adding individual interpretations.

One of the key characteristics of memes is their variability. Milner R. in «The World Made Meme» notes: «Memes are built on recurring templates, which allow for diverse variations and expand the cultural influence of the original object» [6, p. 42]. In practical terms, this means that users can change the text, context, or visual design of memes, generating a large number of individual interpretations based on a single format.

In addition to structural characteristics, internet memes have certain communicational functions. Primarily, internet memes have an expressive function, which allows users to express their emotions such as joy, irony, sarcasm, or dissatisfaction. Moreover, internet memes have an evaluative

function, which allows users to express their attitudes towards certain social, cultural, or political events. Internet memes also have a function of maintaining communication among users, which allows users to create contact and participate in joint communication.

The linguistic characteristics of internet memes deserve special attention. Crystal D. in «Language and the Internet» writes: «Internet language is characterized by a high degree of creativity and flexibility, allowing users to experiment with forms and means of expression» [7, p. 88]. In memes, this manifests through slang, abbreviations, unconventional spelling, emojis, and font play, which enhance the expressive power of the message.

To illustrate the features of internet memes, several popular English-language examples can be considered. One of the most well-known memes is «Distracted Boyfriend» «Image 1».

Image 1 – «Meme Distracted Boyfriend»

It is based on a photograph in which a man walks with his girlfriend but turns to look at another woman. Users add captions to the characters in the image, representing different concepts or situations.

Another popular example is the «This Is Fine» meme, depicting a dog calmly sitting in a room engulfed in flames, saying the phrase «This is fine» «Image 2». This meme is often used to describe situations where a person ignores obvious problems.

Image 2 – «Meme This is fine»

An analysis of internet memes has indicated that they not only represent a form of entertainment, but also offer a social interpretation of certain processes and events. The variety of memes allows for their role in creating a space for social discussion, cultural codes, and the rapid dissemination of ideas. In addition, it is worth mentioning that memes are connected with social and political trends of the present day, and their popularity directly correlates with the cultural context of the audience. In this regard, it is reasonable to talk about internet memes as a vital part of digital culture of the present day, which not only interprets social processes but also participates in their discussion in the virtual space.

Therefore, the conducted research allows us to conclude that internet memes constitute a distinct speech genre in English-language digital communication. Internet memes are characterized by their brevity, multimodality, intertextuality, and variability, which makes them an efficient means of information transmission in modern internet communication. Internet memes are used to express, evaluate, and communicate, which ensures dynamic communication among internet users. Internet memes are also used as means of collaborative creativity and are an essential component in modern internet culture. Analyzing internet memes helps to better comprehend the mechanisms of digital communication, new types of linguistic and cultural expression, and

means of transmitting cultural meanings in the global internet space, which opens new avenues for research on digital genres.

REFERENCES

- 1 Dawkins R. The Selfish Gene. Oxford: Oxford University Press, 1976. – 360 p. [на англ. яз.]
- 2 Shifman L. Memes in Digital Culture. Cambridge, MA: MIT Press, 2014. – 192 p. [на англ. яз.]
- 3 Bakhtin M.M. Speech Genres and Other Late Essays. Austin, TX: University of Texas Press, 1986. – 262 p. [на англ. яз.]
- 4 Kress G., & van Leeuwen, T. Reading Images: The Grammar of Visual Design. London: Routledge, 2006. – 416 p. [на англ. яз.]
- 5 Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York: New York University Press, 2006. – 304 p. [на англ. яз.]
- 6 Milner R. The World Made Meme: Public Conversations and Participatory Media. Cambridge, MA: MIT Press, 2016. – 210 p. [на англ. яз.]
- 7 Crystal D. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 256 p. [на англ. яз.]

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТРАДИЦИОННЫХ И ЦИФРОВЫХ ИГРОВЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

ЕРІКҚЫЗЫ А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЕРГАЛИЕВА С. Ж.

профессор кафедры «Иностранная филология»,

Торайгыров университет, г. Павлодар

Современное образование Республики Казахстан активно развивается в направлении формирования полиязычной компетенции у младших школьников, где английский язык играет ключевую роль как средство межкультурной коммуникации, формирования когнитивных и творческих навыков, а также социально-коммуникативных умений. Современные подходы к обучению предполагают, что уже на этапе начальной школы обучающийся должен овладевать не только базовыми языковыми навыками, но и уметь использовать их в разнообразных практических

ситуациях, проявлять активность в межличностном общении, а также формировать устойчивый интерес к иностранному языку. В этих условиях игровые технологии становятся одним из важнейших инструментов образовательного процесса, поскольку игра является естественной и мотивирующей деятельностью младших школьников, позволяющей интегрировать образовательные, развивающие и воспитательные функции одновременно [1, с. 45; 2, с. 54].

Категории игр и примеры на уроке:

1 Фонетические игры:

Цель: развитие правильного произношения и интонационной выразительности.

Задачи: тренировка отдельных звуков, слогов, интонации; развитие слухового восприятия речи.

Пример урока: игра «Twist your tongue» – учащиеся по цепочке произносят скороговорку: «Santa's sleigh slides on slick snow. Mr. Tongue Twister tried to train his tongue to twist and turn, to learn the letter 'T'».

Ожидаемые результаты: учащиеся произносят скороговорки без ошибок, улучшают ритм речи.

Форма обратной связи: коллективное прослушивание, исправление ошибок преподавателем, видеозапись и самооценка.

2 Лексические игры:

Цель: расширение словарного запаса и формирование навыков его активного использования.

Задачи: запоминание новых слов, их употребление в контексте, развитие памяти.

Пример урока: игра «Snowball» – каждый ученик называет слово по теме (например, «animals»), следующий повторяет предыдущие слова и добавляет новое.

Ожидаемые результаты: увеличение словарного запаса до 500 слов; формирование навыков работы с тематическими группами слов.

Форма обратной связи: устная проверка, игра повторяется несколько раз для закрепления.

3 Грамматические игры:

Цель: закрепление морфологических форм и синтаксических конструкций.

Задачи: обучение построению правильных предложений, употребление грамматических правил.

Пример урока: игра «Sentence Scramble» – ученики собирают слова в правильном порядке; «Guess the Pet» – угадывают домашнее животное, задавая вопросы по шаблону.

Ожидаемые результаты: правильное построение предложений, усвоение грамматических правил.

Форма обратной связи: устная проверка, коллективная дискуссия, оценка по критериям правильности и быстроты.

4 Орфографические игры:

Цель: формирование навыков письменной речи.

Задачи: запоминание правописания слов, развитие зрительной памяти.

Пример урока: составление кроссвордов, вписывание недостающих букв, составление слов из предложенных букв.

Ожидаемые результаты: корректное написание слов, улучшение навыков письма.

Форма обратной связи: проверка письменных работ, взаимопроверка с одноклассниками.

5 Речевые игры:

Цель: развитие всех видов речевой деятельности.

Задачи: тренировка аудирования, говорения, чтения и письма.

Пример урока: «Create an Identikit» — слушают описание и рисуют человека; «Sweet Clean House» — составляют предложения, используя слова и картинки.

Ожидаемые результаты: улучшение навыков устной речи, аудирования и письма.

Форма обратной связи: коллективное обсуждение, сравнение с эталоном, индивидуальная оценка.

Традиционные игровые методы включают ролевые, сюжетно-ролевые, предметные, словесные и драматизационные игры, которые создают условия для активного усвоения лексического, грамматического и фонетического материала. Их значимость заключается в развитии когнитивных процессов, внимания, памяти, логического мышления, социального взаимодействия и коммуникативной компетенции. Как отмечал В. А. Сухомлинский, игра является «искрой», пробуждающей любознательность и стимулирующей самостоятельное исследование окружающего мира, что особенно важно при изучении иностранного языка на начальном этапе [3, с. 88]. Д. Б. Эльконин выделял три структурные компоненты игры: роли участников, сюжет, воспроизводящий реальные жизненные ситуации, и правила, регулирующие взаимодействие

игроков. Эти элементы способствуют формированию навыков коммуникации, совместной деятельности и творческого решения проблем [6, с. 52].

Примеры традиционных игр включают фонетические игры, такие как «Twist your tongue», направленные на развитие произношения и ритмико-интонационной выразительности речи; лексические игры, например «Snowball», способствующие расширению словарного запаса и формированию навыков его активного использования; грамматические игры, такие как «Sentence Scramble» и «Guess the Pet», закрепляющие правильный порядок слов в предложении и обучение использованию морфологических форм; орфографические игры, включающие кроссворды, составление слов из букв и вписывание недостающих букв, что помогает формировать навыки письменной речи [7, с. 90; 8, с. 62]. Речевые игры, направленные на развитие аудирования и говорения, включают задания на диалогическую и монологическую речь, создание описаний, рассуждений и повествований, а также взаимодействие в различных коммуникативных ситуациях, таких как «Create an Identikit» или «Sweet Clean House», где учащиеся составляют предложения с использованием предложенных слов и изображений [2, с. 61].

Цифровые игровые методы активно интегрируются в образовательный процесс благодаря мультимедийному сопровождению, интерактивности, адаптивности и мгновенной обратной связи. Использование мобильных приложений, образовательных платформ, интерактивных викторин и AR-симуляций позволяет младшим школьникам закреплять лексику и грамматику, визуализировать изучаемые понятия и развивать навыки самостоятельного поиска информации. Примеры цифровых игр включают мобильные приложения для тренировки фонетики с автоматической проверкой произношения, платформы с геймификацией для закрепления лексики и грамматики, а также интерактивные задания с анимацией и визуализацией, стимулирующие активное участие и вовлечённость учащихся [1, с. 50; 2, с. 36].

Сравнительный анализ показывает, что традиционные и цифровые игровые методы обладают взаимодополняющими преимуществами. Традиционные игры способствуют развитию устной речи, коммуникативной компетенции, эмоционального интеллекта и навыков совместной работы, тогда как цифровые игры

усиливают мотивацию, визуализируют материал, предоставляют мгновенную обратную связь и позволяют адаптировать задания под индивидуальные возможности каждого ученика [3, с. 54; 6, с. 52]. Традиционные методы развивают навыки контекстного использования слов, грамматической точности и коммуникативной гибкости, цифровые методы обеспечивают автоматизацию проверки знаний, разнообразие игровых форматов и повышение интерактивности. В интеграции этих методов заложен потенциал для формирования комплексной языковой компетенции, которая охватывает все виды речевой деятельности: аудирование, говорение, чтение и письмо.

Практическая интеграция методов включает последовательное использование различных форм на одном уроке: вводное мотивационное задание проводится через традиционную игру, основное обучение осуществляется с помощью цифровых интерактивных упражнений, закрепление материала – через сюжетно-ролевую или коммуникативную игру, а рефлексия и контроль – посредством цифровой викторины. Такой комплексный подход способствует всестороннему развитию языковых компетенций младших школьников, сочетает эмоциональное вовлечение с интерактивностью, формирует самостоятельность, критическое мышление и навыки практического использования языка в различных ситуациях.

Использование игровых методов полностью соответствует образовательным стандартам и программам Республики Казахстан. Согласно программе английского языка А1, к концу начального этапа учащийся должен уметь понимать простые фразы, участвовать в диалогах, представлять себя и других, использовать лексику и грамматику в практических ситуациях [Минпросвещения РК, образовательная программа английского языка А1]. Программа предусматривает интеграцию ролевых игр, проектов, информационно-коммуникативных технологий и интерактивных методов обучения, что позволяет сформировать устойчивую полиязычную компетенцию и обеспечить индивидуализацию образовательного процесса [Минпросвещения РК, нормативные документы].

Таким образом, традиционные и цифровые игровые методы являются взаимодополняющими средствами обучения английскому языку младших школьников. Их интеграция позволяет достигнуть более глубокого усвоения материала, повысить мотивацию,

сформировать полиязычную и коммуникативную компетенцию, развивать когнитивные, творческие и социальные навыки. Комплексное использование игровых технологий создаёт комфортную, мотивирующую образовательную среду и обеспечивает достижение образовательных целей урока, формирует у младших школьников умение применять язык в различных практических и межкультурных ситуациях, развивает самостоятельность и творческий потенциал [1, с. 50; 2, с. 36; 7, с. 91].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Айтмуханбетова Ж. Полиязычие как фактор формирования коммуникативной компетенции младших школьников // Вестник педагогики и психологии, 2018. – № 2 (34). – С. 45–53.
- 2 Байгельдинова Л. Игровые технологии в преподавании английского языка в начальной школе. Современное образование, 2021. – № 10 (3). – С. 58–66.
- 3 Сухомлинский В. А. Избранные педагогические сочинения в 3-х томах. М.: Педагогика, 1979. – С. 88.
- 4 Тулегенова А. Игровые технологии как средство формирования языковой компетенции младших школьников // Педагогическое образование и наука Казахстана, 2017. – № 2(12). – С. 21–30.
- 5 Пидкасистый П. И., Хайдаров Ж. С. Технология игры в обучении и развитии: учебное пособие. М.: Просвещение, 1996. – С. 54.
- 6 Эльконин Д. Б. Психология игры. М.: Владос, 1999. – С. 52–55.
- 7 Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам. М.: Аркти-Глосса, 2000. – С. 87–92.
- 8 Деркач А. А., Щербак, С. Ф. Педагогическая эвристика: учебное пособие. М.: Просвещение, 1991. – С. 58–63.
- 9 Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: учебное пособие. М.: Народное образование, 1998. – С. 102.

DOMESTICATION AND FOREIGNIZATION IN TRANSLATION OF CONTEMPORARY ENGLISH FLASH FICTION TO RUSSIAN

ISSAKHANOVA A. Y.

Master's student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

ZHUMABEKOVA A. K.

Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Flash fiction concentrates narrative energy into a very limited number of words, and this compression amplifies the translational importance of culturally marked items: brand names, school rituals, holiday markers, fast-food references, idioms, and neighborhood toponyms. The translator faces a binary choice: to domesticate (rendering the item into a target-culture equivalent or neutral description) or to foreignize (retaining the source-language wording, possibly with minimal gloss). In flash-fiction, every choice reshapes the text's texture; what might be a marginal explanatory insertion in a novel becomes a disruptive expansion in a micro-story. The theoretical tension between domestication and foreignization is known from Venuti's work [1, p.113], and practical categorizations from Newmark and Baker help operationalize choices [2, p.36; 3, p.75]. However, flash fiction demands an especially fine-grained, function-driven approach because cultural signs frequently act as narrative shortcuts: a single mention of «prom queen», «pumpkin spice latte», or «Black Friday» instantly summons social world, seasonality, class, and temporality.

The table below presents representative examples derived from recurring motifs in contemporary anglophone flash fiction. Each row gives the source expression, two contrasting translation strategies (domestication and foreignization), and an extended commentary analyzing narrative function, likely effects on target readers, and often observed practice. All examples are drawn from recognizable English-language cultural contexts (U.S. and U.K.), thus ensuring that the translator's dilemma concerns Anglo realia rather than the exoticization of culturally distant elements.

Table 1 – Domestication vs. Foreignization in translating cultural references

Source expression	Domestication	Foreignization	Commentary, narrative function
She was the prom queen.	Она была королевой выпускного бала.	Она была prom queen.	«Prom queen» signals U.S. high-school culture. Domestication conveys the social role; foreignization preserves cultural texture.
He ordered a pumpkin spice latte.	Он взял пряный осенний latte.	Он заказал pumpkin spice latte.	The compound phrase indexes seasonality and sensory cue; foreignization preserves specificity.
They met at Target after class.	Они встретились в супермаркете после занятий.	Они встретились в Target после занятий.	«Target» functions as socio-economic marker. Domestication neutralizes class/lifestyle connotations.
Finals crushed everyone; Kraft mac and cheese sustained him.	Во время сессии он выживал на дешёвых макаронах с сыром.	Во время сессии он жил на Kraft mac and cheese.	Brand and product invoke college life and hardship; foreignization preserves cultural specificity.
They queued for Black Friday at dawn.	Они встали в очередь на распродажу рано утром.	Они стояли в очереди на Black Friday на рассвете.	«Black Friday» carries commercial and temporal critique. Foreignization retains temporal atmosphere.
He had a jar of Marmite under the stairs.	У него под лестницей стояла банка остро-солёной пасты.	У него под лестницей стояла банка Marmite.	Marmite is UK-specific taste marker. Foreignization preserves cultural identity.
The fireworks for Fourth of July were late that year.	Фейерверки на День независимости в тот год задержались.	Фейерверки на Fourth of July в тот год задержались.	Holidays like «Fourth of July» index national identity. Foreignization translates meaning but may dilute national specificity.
She picked up a Starbucks and walked the high street.	Она взяла стаканчик кофе и пошла по главной улице.	Она взяла Starbucks и прошла по high street.	Brand + toponym produce cosmopolitan effect. Domestication neutralizes; foreignization retains regional specificity.
They watched the Saints play on Friday night.	Они смотрели футбольную игру в пятницу вечером.	They watched the Saints play on Friday night.	American football and team fandom are US-specific. Domestication neutralizes; foreignization preserves ritual.

Analysis of the table reveals recurring functional patterns. First, brand names and products (Starbucks, Kraft, Marmite) frequently operate as sociolectal shorthands, compressing class, location, and generational identity into a single cultural marker; foreignization better preserves these compressed meanings. Second, ritualized events and institutional markers (prom queen, Black Friday, finals, Fourth of July, Friday night football) function as narrative time- and community-anchors; domestication often sacrifices specificity for accessibility and thereby attenuates thematic resonance. Third, scheduling and institutional lexemes (third period, finals) shape pacing and voice; foreignization tends to maintain the original rhythm and indexical authority. Examination of translation practice shows that identifying the communicative function of culturally marked items usually precedes the strategic choice of domestication or foreignization.

If the item is identity-bearing or structural for the plot, foreignization is frequently associated with preserving authorial voice and cultural

markers. If the item is affective and the target culture has an accessible analogue that preserves the same emotional charge, domestication is typically employed when immediate reader comprehension and emotional accessibility are prioritized. In practice, many successful translations of flash fiction adopt a hybrid approach: translators often retain the original term at its first occurrence and supply a concise gloss only if the narrative would otherwise incomprehensibly stall.

Translators must also consider reader profiles and audience competence. Contemporary digital readers increasingly encounter and accept foreignized terms through media exposure; cosmopolitan audiences may prefer authenticity and expect to infer meaning from context. However, in academic or general-mass markets where maximal clarity is required, selective domestication reduces cognitive load. Regarding typographic strategies, italics for foreign words, parentheses for micro-glosses, or a brief glossary enhance usability while preserving narrative economy.

The pressure of lexical economy in flash fiction makes translation decisions acute: the translator's micro-choices have macro-effects on tone, identity, and reader uptake. Domestication and foreignization should not be seen as mutually exclusive doctrines but as complementary tools to be applied according to the term's narrative function, the text's aesthetic aims, and the target audience's competence. Thoughtful hybridization – preserving cultural markers while supplying minimal, elegant clarification – generally yields translations that retain both the compact power of flash fiction and the cultural specificity of the English-language source. The translator's sensitivity to these trade-offs is thus decisive for the genre's cross-cultural vitality.

Analyses of domestication and foreignization in flash-fiction translation show that translational choices operate not only on cultural and stylistic levels but also within cognitive-processing limits. Flash fiction depends on rapid inference and active reader participation, as each lexical unit functions as a trigger for schema activation, as outlined in Bartlett's schema theory and later cognitive-translation models. Substituting a culturally marked element with a more general equivalent can lower cognitive effort for the target reader but may also diminish the narrative's associative density. Conversely, foreignization increases processing demand yet expands interpretive potential by activating cross-cultural cognitive frames, echoing Gutt's relevance-theoretic view of optimal relevance and the inferential cost-benefit dynamic [4, p.184].

Stylistic micro-texture emerges as an equally crucial dimension. Flash fiction compresses rhythm, alliteration, and socio-phonetic cues into minimal textual space, meaning that culturally loaded items often carry distinct sonic and stylistic identities. For example, a phrase such as pumpkin spice latte conveys not only cultural reference but also rhythm and phonetic coloration; replacing it with a neutral equivalent alters the narrative voice and sound pattern. Venuti's concept of foreignization as resistant practice intersects here with stylistic fidelity, while flash fiction further intensifies this interplay by condensing stylistic markers into extremely compact verbal units. As Boase-Beier notes, sound, register, and socio-indexical signals contribute to narrative persona and cannot be separated from cultural meaning in translation [5, p. 95].

Stylistic micro-texture also emerges as a crucial dimension. Digital-native readerships increasingly operate in multilingual «local» environments, where borrowed English realia function as prestige markers, youth-culture identifiers, and online-community signifiers. Thus, foreignization may not necessarily feel «foreign» but rather contemporary and socially accurate. This aligns with recent sociolinguistic findings on translatorial norm shifts in short-form online genres. However, when flash fiction is intended for pedagogical settings or broad-market literary magazines, translators often face stricter transparency expectations; in such cases, hybrid strategies—first-mention glossing, paratextual notes, or implicit clarification—provide a balanced solution (Nida's functional-equivalence principles remain informative here) [6, p.226].

In conclusion, this study has demonstrated that cultural units in contemporary English flash fiction possess a heightened functional load, simultaneously contributing to narrative structure, stylistic tone, and socio-cultural signaling within extremely limited textual space. The analysis revealed that such units operate as dense semantic nodes, where cultural reference, voice, and emotional nuance intersect. Examining translation strategies through a functional-ecological lens has shown how meaning in flash fiction is constructed not only lexically but also through implicit cultural cues and reader inference mechanisms. The findings therefore highlight the unique translational challenges posed by the genre's brevity and its reliance on culturally charged micro-signifiers, underscoring the necessity of recognizing their multi-layered narrative role in cross-cultural transfer.

REFERENCES

- 1 Venuti L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. – London: Routledge, 1995. – 272 p.
- 2 Newmark P. *A Textbook of Translation*. – London: Prentice Hall, 1988. – 320 p.
- Baker M. In *Other Words: A Coursebook on Translation*. – London: Routledge, 2018. – 344 p.
- 3 Gutt E. *Translation and Relevance: Cognition and Context*. Oxford: Blackwell, 2000. – 292 p.
- 4 Boase-Beier J. *Stylistic Approaches to Translation*. London: Routledge, 2006. – 224 p.
- 5 Nida E. *Toward a Science of Translating*. Leiden: E.J. Brill, 1964. – 331 p.

PORTFOLIO AS A TOOL FOR IMPROVING LINGUODIDACTIC COMPETENCES

KASSENOVA ZH. E.

English teacher, KGU «Maikain Secondary School № 2» Maikain settlement
TURGUMBAEVA K.O.

English teacher, KGU «Maikain Secondary School № 2» Maikain settlement

The active digitalization and globalization of modern society have placed new demands on the education system of the Republic of Kazakhstan (RK). In this context, the study of a teacher's portfolio is highlighted as a primary tool for improving linguodidactic competencies. This tool facilitates a constant process of self-development and self-assessment, allowing educators to select best practices for improving the teaching system and monitoring pedagogical activities.

The modernization of professional development for foreign language teachers is specifically highlighted in the «Pedagog» Professional Standard. According to this standard, a teacher must be creative, utilizing linguodidactic teaching technology to foster a creative personality through continuous professional improvement. However, despite the relevance of the topic, the use of the portfolio is not yet fully studied in the research environment, and there remains a lack of clear motivation regarding how to improve work effectiveness through this tool [1, p. 29].

Conceptual Apparatus: Linguodidactics and Competence. Linguodidactics is a relatively new science that combines the achievements of various language disciplines. According to Minyar-

Beloruchev R.K., linguodidactics is a separate field of knowledge covering both the theory and practice of language teaching. It is defined as an integrative science reflecting the mechanisms of language acquisition and the specifics of managing these mechanisms within the foreign language teaching system [2, p. 144].

Furthermore, linguodidactic competence is understood as a professionally significant formation of a teacher. It is determined by the ability to choose and implement methodologies for teaching a foreign language based on set goals and socio-cultural characteristics, formed through a system of interdependent pedagogical qualities, knowledge, and skills.

Theoretical Foundations of Learning Technology.

The term «technology» in pedagogy reflects objective laws of a subject and ensures that results correspond to established goals. According to a 1970 UNESCO conference, learning technology is a set of ways and means of communication between a teacher and students arising from information communications. Key researchers of this concept include A.R. Aynaliev, Bocharnikova E.A., Bychkov D.M.. Specifically, Bychkov D.M. defines learning technology as the activity of a teacher who carries out a project of the educational process based on scientific approaches, ensuring a higher degree of effectiveness and results than traditional methods. Consequently, linguodidactic teaching technology is viewed as an effective way to implement didactic goals, motivating students' interest in learning a foreign language through rational actions and tools [3, p. 144].

Multilingual Education and National Context. The development of foreign language education in Kazakhstan is deeply tied to the work of domestic scholars who have focused on the unique cultural and linguistic landscape of the region. Kunanbayeva S.S. has made a significant contribution by applying cultural components to the process of teaching non-native languages, which has fostered dynamic growth in the national education system [4, p. 28].

In the works of Syrymbetova L. S., Zhetpisbayeva B. A., special attention is also paid to multilingual education. In her scientific and methodological developments, Zhetpisbayeva B.A. formulated provisions for the creation and development of multilingual education in universities, colleges, and other educational institutions of Kazakhstan and their continuity in the school-college-university system [5, p. 168-172].

Methodology and Descriptive Analysis. The study utilizes several methods to evaluate the effectiveness of the portfolio, including

observation and comparative-comparative analysis. A key component is descriptive analysis, which determines a teacher's proficiency based on descriptors in seven central categories: context, methodology, teaching materials, learning assessment, independent learning, lesson planning, and delivery.

The use of Information and Communication Technologies (ICT) is crucial here. Scholars such as Lomakina T.Yu. and Vasilchenko N.V. emphasize the importance of ICT for the development of linguodidactic competencies. Modern digital tools, including blog technology and podcasts, allow teachers to carry out large amounts of educational work via Internet resources [6, p. 194].

Classification of Portfolio Types. To deeper understand the implementation of the linguodidactic portfolio in Kazakhstan, it is classified into four main types: **Achievement Portfolio:** Includes diplomas, certificates, and feedback from students/parents, certifying the results of the teacher's work and development. **Presentation Portfolio:** Used to reflect personal qualities and professional experience, often applied when entering a new position. **Thematic Portfolio:** Demonstrates the results of extracurricular activities and creative abilities, including lesson scenarios and multimedia materials. **Complex Portfolio:** A versatile collection reflecting the full scope of a teacher's activities, including qualification levels, research, and additional activities.

Functions and Structural Requirements. Based on the Professional Standard «Pedagog,» the portfolio performs six essential functions: **Diagnostic:** Determines areas of activity for educational work. **Goal Setting:** Substantiates pedagogical goals and plans. **Motivational:** Stimulates interest in foreign languages through interactive methods. **Information:** Selection of materials and self-presentation skills. **Evaluation:** Evaluates achievements to maintain public confidence in the profession. **Educational:** Stimulates personal growth and the preservation of national values.

Structurally, the portfolio must contain two sections: **Section 1: General Information.** Personal data, education diplomas, and basic copies of documents. **Section 2: Professional Achievements.** Materials on teaching experience (essays, reports), scientific and methodological activities (publications, certificates), and expert assessment.

Notably, current analysis shows that the «Expert Assessment» section – including open lessons and peer feedback—is often insufficiently presented in practice, which hinders a complete assessment of teacher performance during certification.

Conclusion. Integration into the global educational space requires the use of linguodidactic technology to facilitate both external assessment and self-motivation. The portfolio shifts the emphasis from traditional teaching methods to a more dynamic, digitalized approach aligned with the «Pedagog» Professional Standard. While there are currently no universally approved national standards for the specific structural features of a linguodidactic portfolio, its use remains vital for adjusting curricula and determining the professional levels of foreign language teachers in Kazakhstan.

REFERENCES

- 1 Professional standard «Pedagog», Astana, 2022— 402 p.
- 2 Zhetpisbaeva B.A, Syrymbetova L.S., Kubeeva A.E.- «On the issue of training teachers for multilingual education in Kazakhstan // Current issues of philology and methods of teaching foreign languages », Almaty, 2017 - 372 p.
- 3 Aynaliev R.A., Bocharnikova E.A, Bychkov D.V. - «Modern Problems of Linguistics and Language Didactics: Monograph », Astrakhan, 2021— 435 p.
- 4 Kunanbaeva S.S. – «Competency-based modeling of professional foreign language education: monograph », Almaty, 2014 - 278 p.
- 5 Minyar-Beloruhev R.K. – «Tolkovyy slovar' terminov metodiki obucheniya yazykam », Moscow: Stela, 2019 - 244 p.
- 6 Lomakina T. Yu., Vasilchenko N. V. – «Modern technology of teaching a foreign language. Design and experience: monograph », Moscow, 2021 - 241 p.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS AS CATALYSTS FOR WRITING PROFICIENCY DEVELOPMENT IN MIDDLE SCHOOL EDUCATION

KAIRBAYEVA A. K.

Candidate of Pedagogical sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar

KASSYMOVA ZH. M.

student, Toraighyrov University, Pavlodar

In contemporary educational discourse, the integration of artificial intelligence (AI) into language instruction represents a significant pedagogical transformation. Writing, as one of the most cognitively demanding language skills, metacognitive awareness, and strategic

revision practices. For middle school learners, the development of writing competence is particularly important because adolescence represents a developmental stage characterized by rapid cognitive growth, expanding linguistic competence, and increasing academic expectations. During this period, students gradually develop the ability to organize ideas logically, employ more complex grammatical structures, and engage in reflective thinking about their own written production. Consequently, the quality of writing instruction during this stage has a substantial influence on learners' future academic development and communication skills [1, p. 12].

Despite decades of pedagogical innovation, many middle school learners continue to encounter considerable challenges when developing effective writing skills. Empirical studies consistently demonstrate persistent difficulties related to grammatical accuracy, lexical diversity, syntactic complexity, and textual coherence in second language writing contexts [2, p. 20]. Traditional instructional methods – such as grammar drills, teacher-centered correction, and occasional essay assignments – have historically contributed to the development of writing competence; however, these approaches frequently provide delayed feedback and limited opportunities for individualized revision. As a result, learners often struggle to identify recurring linguistic patterns in their writing or to develop effective strategies for improving textual quality.

In response to these limitations, recent technological advancements have introduced new opportunities for supporting writing development through artificial intelligence technologies. AI-powered writing tools provide automated linguistic analysis, real-time feedback, and adaptive suggestions capable of assisting learners during multiple stages of the writing process. Among the most widely used tools in contemporary educational environments are Grammarly, QuillBot, and Write & Improve. These platforms employ natural language processing algorithms to detect grammatical errors, suggest lexical alternatives, and evaluate textual clarity, thereby providing learners with immediate guidance for improving their writing.

More specifically, Grammarly has become one of the most widely adopted AI writing assistants in both academic and professional contexts. The platform analyzes written text in real time and provides suggestions related to grammar, punctuation, tone, clarity, and stylistic consistency. Because feedback is delivered instantly, learners are able to correct errors during the writing process rather than after completing a full draft. This immediacy fasters continuous interaction between the learner and the

written text and encourages students to reflect on their linguistic choices more actively.

Similarly, Quillbot focuses primarily on paraphrasing and sentence restructuring. Through automated suggestions for lexical substitution and syntactic reorganization, the platform enables learners to experiment with alternative linguistic constructions. Such experimentation is particularly beneficial for second-language learners who frequently rely on repetitive vocabulary or simple sentence structures. By exploring paraphrased alternatives, students gradually expand their lexical repertoire and develop greater syntactic flexibility.

In addition, Write & Improve, developed by Cambridge Assessment English, provides automated writing evaluation based on analytic scoring mechanisms similar to those used in international language assessments. The platform evaluates texts according to criteria such as task achievement, grammatical accuracy, and textual coherence. Importantly, learners may submit multiple drafts and receive updated feedback each time, thereby encouraging an iterative approach to writing that emphasizes revision and continuous improvement [3, p. 56].

The pedagogical integration of AI tools in writing instruction can be better understood through several theoretical frameworks. Socio-constructivist learning theory provides one of the most influential foundations for AI-supported writing development. According to the principles proposed by Lev Vygotsky, learning occurs most effectively when learners receive appropriate scaffolding within their Zone of Proximal Development [4, p. 34]. Within this framework, AI-generated feedback functions as a form of a digital scaffolding that guides learners toward more accurate linguistic structures and more coherent textual organization.

Furthermore, the cognitive process model of writing developed by Linda Flower and John R. Hayes conceptualizes writing as a recursive process involving planning, drafting, revising, and editing [5, p. 28]. Effective writers continuously evaluate their ideas and refine their texts during each stage of the writing process. Artificial intelligence tools complement this perspective by facilitating frequent revision cycles and enabling learners to receive feedback during multiple stages of text production. The pedagogical functions of commonly used AI writing tools are summarized in Table 1.

Table 1 – Pedagogical functions of selected AI writing tools

AI tool	Primary function	Pedagogical contribution
Grammarly	Real-time grammar, punctuation, and style feedback	Improves linguistic accuracy and learner confidence
QuillBot	Paraphrasing and sentence restructuring	Promotes lexical diversity and syntactic flexibility
Write & Improve	Automated evaluation with revision guidance	Supports coherence and iterative writing development

From a cognitive perspective, the integration of artificial intelligence tools in writing instruction may also be interpreted through the lens of cognitive load theory. According to this theory, learners possess limited working memory capacity; therefore, instructional strategies that reduce unnecessary cognitive demands can enhance learning efficiency. Because AI systems automatically identify mechanical errors such as spelling or punctuation mistakes, learners are able to devote more cognitive resources to higher-level writing processes including argument development, discourse organization, and rhetorical structure [6, p. 76].

Moreover, the pedagogical value of AI-assisted feedback becomes particularly evident in multilingual educational contexts such as Kazakhstan. Many learners simultaneously navigate English, Kazakh, and Russian linguistic systems, which may lead to cross-linguistic interference and structural transfer. AI writing tools can help learners identify grammatical inconsistencies and recognize patterns of linguistic interference. When combined with teacher guidance, such feedback can strengthen students' metalinguistic awareness and improve their ability to navigate complex multilingual communication environments.

Nevertheless, the integration of artificial intelligence technologies in writing instruction requires careful pedagogical mediation. Teachers remain central to the learning process and play a crucial role in helping students interpret automated feedback effectively. Rather than accepting AI-generated corrections uncritically, learners should be encouraged to evaluate suggestions thoughtfully and reflect on how alternative linguistic choices influence meaning, clarity, and rhetorical impact. Research in technology-enhanced language learning indicates that digital writing tools are most effective when they complement teacher guidance and collaborative learning activities rather than replacing them [7, p. 55].

In addition to pedagogical considerations, the increasing presence of artificial intelligence in educational environments raises important ethical questions. Educational institutions must therefore develop clear policies regarding the responsible use of AI technologies in academic

writing. Students should be encouraged to view AI tools as instruments for learning and improvement rather than as shortcuts that replace intellectual effort. Promoting digital literacy and ethical awareness is therefore essential for ensuring that AI technologies contribute positively to educational development [8, p. 33].

Looking toward the future, further research is necessary to evaluate the long-term impact of AI-mediated writing instruction on linguistic development and metacognitive awareness. Longitudinal studies may provide valuable insights into how sustained interaction with automated feedback influences learners' writing proficiency over time. In addition, comparative research across different educational contexts may reveal how AI technologies function in diverse linguistic and cultural environments. To illustrate how artificial intelligence tools may be systematically incorporated into classroom practice, a conceptual instructional model is presented in Figure 1.

Figure 1 – Classroom implementation model for integrating AI tools in middle school writing instruction

As illustrated in the model, the instructional process begins with curriculum planning and the identification of learning objectives, followed by the careful selection of appropriate AI tools aligned with these objectives. Subsequently, students participate in guided orientation sessions designed to ensure responsible and effective use of

AI technologies. The writing process then proceeds through stages of AI-assisted drafting, teacher-guided revision, and iterative feedback cycles. Ultimately, the instructional sequence culminates in comprehensive evaluation that combines teacher assessment, peer feedback, and AI-supported analytics.

In conclusion, artificial intelligence technologies are increasingly transforming contemporary approaches to writing instruction. Tools such as Grammarly, QuillBot, Write & Improve provide valuable support for learners by offering real-time feedback, facilitating iterative revision, and promoting linguistic experimentation. When integrated thoughtfully into structured pedagogical frameworks, these technologies can significantly enhance grammatical accuracy, lexical diversity, and textual coherence among middle school learners. At the same time, effective implementation requires careful teacher mediation and a strong emphasis on reflective and ethical use. Ultimately, artificial intelligence should be understood not as a replacement for traditional instruction but as a complementary educational resource that supports the development of autonomous, reflective writers capable of navigating complex linguistic and academic challenges.

REFERENCES

- 1 Bitchener J., Ferris D. Written corrective feedback in second language acquisition and writing // New York: Routledge, 2012.
- 2 Cambridge Assessment English. Write & Improve: AI-based writing evaluation platform // Cambridge University Press, 2024.
- 3 Ferris D. Treatment of error in second language student writing // Ann Arbor: University of Michigan Press, 2011.
- 4 Vygotsky L. Mind in society: The development of higher psychological processes, 1978. 5 Flower L., Hayes J.R. A cognitive process theory of writing // Cognitive Science, 1981.
- 6 Graham S., Perin D. Writing next: Effective strategies to improve writing of adolescents in middle and high schools, 2007.
- 7 Hyland K. Second language writing // Cambridge University Press, 2019.
- 8 Sweller J. Cognitive load theory: In psychology of learning and motivation // Amsterdam: Elsevier, 2011.

ENHANCING ENGLISH COMMUNICATIVE SKILLS OF MIDDLE SCHOOL LEARNERS THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

KENZHIGOZHINA K. S.

доктор философии (PhD), и.о. доцент, ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, г. Астана

ZHARAS D. S.

магистрант, К. Жубанов университет, г. Ақтобе

The article explores the potential of modern digital technologies and artificial intelligence tools in the formation of foreign language communicative competence among middle school students. It examines theoretical perspectives of both domestic and international researchers on the issue of foreign language communicative competence and considers the specific features of its development within the context of educational digitalization. Particular attention is given to the linguodidactic potential of information and AI technologies employed in foreign language instruction and their role in developing linguistic, speech, and sociocultural competencies. The study outlines the main types of digital educational resources, presents examples of their pedagogical application, and justifies the relevance of integrating artificial intelligence technologies into the educational process. The findings indicate that the use of digital and AI-based tools has a positive effect on students' motivation and enhances the overall effectiveness of foreign language teaching.

Today, the development of students' foreign language communicative competence (FLCC) is a strategic objective of foreign language education. Modern digital technologies offer extensive opportunities to support and enhance the formation of students' foreign language communicative competence.

Today, there is a high demand for specialists who are able to communicate effectively with people of different nationalities and statuses. This is due to the fact that opportunities for international professional interactions are expanding: participation in global educational initiatives, communication via the Internet, the use of resources in a foreign language and obtaining diplomas that will be relevant in foreign countries are becoming more relevant. It is also worth noting that the State Standards at all levels of education, including at the level of vocational education, include the discipline «Foreign language» as one of the mandatory subjects. Thus, the methodological organization of foreign language lessons should be aimed at the effective

use of linguistic and cultural knowledge, as well as the development of intercultural and interpersonal communication skills.

According to foreign scholars such as J. Savignon [1, 9], D. Hymes [2, 74], and N. Chomsky [3,17], foreign language communicative competence is defined as learners' ability to communicate appropriately in specific communicative situations and to organize speech interaction with regard to sociocultural norms of behavior and the communicative appropriateness of utterances [4].

Russian scientists understand foreign-language communicative competence as «the ability to carry out speech activity using the means of the studied language in accordance with the goals and situation of communication within a particular field of activity» [5]. Thus, I.L. Bim, by foreign language communicative competence means «the ability and real willingness to carry out foreign language communication with native speakers, as well as the familiarization of schoolchildren with the culture of the country/countries of the language being studied, a better understanding of the culture of their own country, the ability to represent it in the process of communication» [6, 159]. I.L. In his research, Bim also highlights some of the competencies that are part of the CIC, including:

- linguistic competence, that is, fluency in all means of language;
- speech competence, that is, the full implementation of the speech functions of the language;
- socio-cultural competence, that is, knowledge about culture and all aspects of the origin of the language being studied;
- compensatory competence, that is, the ability to get out of any uncomfortable situation, even with a lack of linguistic resources;
- educational and cognitive competence, that is, the development of skills related to the process of studying the discipline [6, 159].

While E.N. Solovova understands foreign-language communicative competence as «a necessary and sufficient level of proficiency in language skills, speech skills and socio-cultural knowledge for a certain age, allowing students to be able and ready to communicate effectively and successfully carry out their speech behavior» [7, 7]. The difference in interpretation These terms are due to the fact that over time, the teaching methodology has changed and the goals of teaching a foreign language have been clarified.

Thus, summarizing all of the above, it can be noted that foreign language communicative competence is a whole set of additional components that a teacher must possess in order to carry out his professional educational activities in accordance with all state standards.

It is also worth noting that effective formation of foreign language communicative competence is not possible until there are the necessary conditions for this. So, according to A.G. Solomchinsky, they include:

- continuity of language learning, because without observing the structure and system, language learning will be much slower;
- a combination of competence-based, methodological and personality-oriented approaches to student training;
- the informative information component of the discipline «Foreign language», its connection with other subjects, to motivate students;
- a combination of different types of work within the framework of the lesson – with the teacher, joint, individual, with native speakers (if possible) [8].

Since one of the key prerequisites for the effective formation of foreign language communicative competence is its structured and systematic character, it is also necessary to identify the main stages in the development of FLCC. There are many views on this issue, and Russian scientists engaged in such research say that the most important thing is the step-by-step nature of formation. In his work, O.V. Frese talks about a methodology based on clarity, accessibility, as well as taking into account the age characteristics of students, the amount of information that is necessary for learning, as well as the use of all types of speech activity that are necessary for the formation of skills and abilities [9]. Taking into account all the above, the research of other Russian scientists, O.V. Frese, put forward

- the following sequence of stages of the formation of the FLCC:
- introductory course;
- standardizing;
- variable;
- creative [9].

At the same time, the teacher selects his own exercises for each stage. In addition to various technologies for the formation of foreign language communicative competence, it is also necessary to take into account the traditional means that are used in the process of learning a foreign language. Traditionally, it is considered that the means of forming ICS are;

- the textbook and workbook, which are the main means of teaching a foreign language, contain material for working with all types of speech activity, also allow students to work independently at home and learn lexical and grammatical material.;

– audio and video recordings provide an opportunity to hear speech in a foreign language, represent a role model, which has a beneficial effect on their pronunciation;

– the use of computer technologies necessary to ensure the functional computer literacy of students, as well as for the implementation of independent or distance learning [10].

The introduction of the latest technologies, especially AI tools, is one of the characteristics of the modern educational environment. Accordingly, this issue is being actively studied in the scientific community, launching a mechanism for the emergence of alternative teaching methods in various subjects, including a foreign language both at school and in higher education institutions. Among the variety of approaches to language learning by students, one of the most frequent at the moment is the concept of informatization of the educational process.

According to I. V. Robert, informatization of the educational process is understood as a purposeful and systematically organized activity that equips the sphere of education with methodology, technology, and practical tools for the creation and optimal use of scientific, pedagogical, and instructional resources aimed at harnessing the potential of information and communication technologies while ensuring comfortable and health-preserving learning conditions[11]. The informatization of social processes as a whole necessitates the identification of digital pedagogical technologies as an independent category, which are defined as the integration of modern information and communication technologies into the educational process in order to optimize and enhance the effectiveness of educational activities.

There are several principles of informatization of education, one of the most widespread and often mentioned in the studies of domestic and foreign specialists is the pedagogical approach. These include the principles that stand out to Temirgazina Z. K. in her research:

a) the principle of conformity of the materials used in the educational process;

b) the principle of integrated use of all software and hardware in training;

c) the principle of maximum realization of didactic potential[12,45].

All of the above principles have been developed in accordance with classical methods of teaching a foreign language, and their formulation allows them to be generally didactic. The use of AI technologies in the educational process in a foreign language within the framework of already established rules and practices can diversify the activities of

students and contribute to the further formation of components of their foreign language communicative competence. At the same time, AI technologies are understood as the entire sector of capabilities that are primarily aimed at simulating the functions of the human brain, such as learning, problem solving, the sensory side, language interpretation, and reasoning on various topics. The model that combines all these functions is called a neural network [13, 87].

After analyzing and summarizing the methodological studies of recent years, which are devoted to describing the content of new professional competencies of a foreign language teacher in the field of information and communication technologies (ICT) and AI technologies that are actively integrated into education, the following competence content was found. Speaking of the structure, it is divided into two parts: knowledge and activity. The knowledge component is the teacher's awareness of a specific area of use of neural networks and AI tools in learning a foreign language. While the activity component is the teacher's ability to apply information technology in practice. Thus, it can be argued that the informatization of education and the introduction of AI technologies is an integral part of the modern educational process.

Turning to the use of AI technologies and other online resources in the educational process of high school, it is necessary to take into account the positive impact on a more effective formation of students' IQ. So modern digital technologies make it possible to implement the following:

– to diversify the format, during which students can choose the appropriate learning formats: video lectures, podcasts, interactive exercises, reading e-books and articles;

– an individual approach to each student, as technologies allow us to adapt curricula to the needs of each student, taking into account their level of knowledge and preferred learning style;

– the relevance of the materials, because unlike traditional textbooks, online resources can be updated quickly, providing up-to-date information and the latest research;

– feedback on almost all online platforms, which currently almost always contain instant feedback and automatic assessment systems, which helps students correct mistakes and improve.;

– interactivity of learning, which is one of the main factors in prioritizing the use of modern technologies in work. Therefore, the use of interactive textbooks, applications and tools makes the educational process more exciting for students, which stimulates better memorization,

and also allows them to learn the language in a convenient format and tailored to individual needs [3].

«Character AI» is a chatbot that allows a person to communicate with a favorite character or a real famous person. Depending on the individual, artificial intelligence changes the way they communicate, and voice input and responses are also supported. It is possible to create your own character, as well as his visual appearance. You can communicate in several languages in the form of a lively dialogue, which can be creatively used in your classes, for example, to develop students' listening, reading or writing skills. We used this service in high school lessons during the development of speaking and listening skills, students performed tasks with interest and «communicated» with their chosen famous personalities on problematic topics. This chatbot allowed us to organize a role-playing game, during which students «communicated» with famous characters of famous literary works. The most popular character was Harry Potter. Such artificial intelligence technologies have a positive influence on the development of language, speech, compensatory, and learning-cognitive competencies, which constitute foreign language communicative competence. Modern information and digital technologies, in turn, offer a wide range of opportunities for the effective formation of students' foreign language communicative competence.

Video tutorials and online courses are actively used in the educational process, which include interactive lessons, game elements, tests and exercises aimed at developing reading, writing, speaking and listening skills. These resources include educational platforms and video hosting sites, in particular YouTube and Udemey.

Communication applications that allow students to interact with native speakers and representatives of other cultures play an important role in the development of communication skills. The use of messengers and video communication platforms (WhatsApp, Zoom, VK) promotes the practice of conversational speech, discussion of current topics and prompt feedback, as well as the development of intercultural communication skills.

Audio and video materials available through digital applications and online platforms occupy a significant place in foreign language teaching. Audiobooks, podcasts, movies, TV series, and instructional videos in a foreign language allow students to work with authentic language material, choose the level of difficulty, and organize learning at a convenient time, which increases the effectiveness of independent work.

Results and discussion

The results of the pedagogical experiment indicated that the use of artificial intelligence technologies in the process of teaching English has a positive effect on the development of foreign language communicative competence in high school students.

According to the results of the formative stage, an increase in the level of language and speech competencies was recorded, as well as an improvement in the skills of using socioculturally determined linguistic means in oral and written speech.

The analysis of the completed tasks showed that the students began to use vocabulary and phraseological units more confidently in the context, demonstrating an understanding of the communicative situation and the norms of speech behavior. The use of AI chatbots contributed to the development of dialogical speech skills, increased fluency of utterance and reduced the psychological barrier when communicating in a foreign language.

The survey of students revealed an increase in motivation to learn English. The majority of respondents noted that AI-based tasks are more interesting and understandable compared to traditional forms of work, as well as allow them to work at an individual pace and receive instant feedback.

The results obtained confirm the conclusions of a number of domestic and foreign researchers that digital and AI technologies contribute to the intensification of the educational process, expand the possibilities of personalized learning and increase the effectiveness of the formation of components of foreign language communicative competence. At the same time, it should be noted that artificial intelligence technologies do not replace teachers, but act as an auxiliary tool that improves the quality and variability of the educational process.

Thus, the results of the study suggest that the integration of artificial intelligence technologies into teaching a foreign language in high school is pedagogically appropriate and promising, provided they are methodically sound and systematically used.

Thus, the use of artificial intelligence technologies has a positive impact on the educational process, effectively contributes to the development of all components of foreign language communicative competence, and increases students' motivation to learn a foreign language.

The conducted research has demonstrated that the development of foreign language communicative competence in secondary school students is a complex, staged process that requires an effective

combination of traditional and innovative approaches to foreign language teaching.

In the context of active digitalization of education, the use of artificial intelligence technologies with high linguistic and didactic potential and corresponding to the age characteristics of students in this category is of particular importance.

The analysis of theoretical sources and the results of experimental training have confirmed that the use of AI technologies contributes to the development of the main components of the foreign language communicative competence of middle school students, including language, speech, socio-cultural and educational-cognitive competencies. The use of interactive online platforms, digital resources and AI tools makes it possible to create conditions in the classroom for the active involvement of students in the learning process, simulate communicative situations and provide timely feedback.

The results obtained indicate that the systematic and methodically verified introduction of artificial intelligence technologies increases the motivation of middle school students to learn a foreign language, promotes the development of their independence and the formation of a sustained interest in intercultural communication. At the same time, the effectiveness of using AI tools is largely determined by the pedagogical support and the level of digital competence of the teacher.

Thus, the integration of artificial intelligence technologies into foreign language instruction in middle grades represents a promising direction in modern teaching methodology and can be regarded as an effective means of enhancing the quality of language education and developing students' foreign language communicative competence.

REFERENCES

- 1 Savignon, S. J. (1997). *Communicative Competence: Theory and Class- room Practice*. 2nd ed. New York: McGraw-Hill, 272 p.
- 2 Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In: *Sociolinguistics* / J.B. Pride and J. Holmes (eds.). Harmondsworth: Penguin.
- 3 Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Boston: MIT Press.
- 4 Sysoev, P. V. (2020). Organization of students' project activities based on modern information and communication technologies and project management. *Foreign Languages at School*, 9, 15-28. EDN: <https://elibrary.ru/vmbats>

5 Frese, O. V., Gladkova, O. K. (2012). The methodology of formation of foreign-language communicative competence in written business communication in an electronic environment. *Pedagogical Education in Russia*, 1, 225-228. EDN: <https://elibrary.ru/oysfrl>

6 Bim, I. L. (2007). A competence-based approach to education and foreign language teaching. In: *Competencies in education: design experience* / edited by A.V. Khutorsky. Moscow: Scientific and Innovative Enterprise INEK, 156-163.

7 Solovova, E. N. (2002). *Methods of teaching foreign languages*. Moscow: Prosveshchenie, 239 p.

8 Slomchinsky, A. G., Taushkanova, E. A. (2012). On the formation of foreign-language communicative competence of students at a technical university. The conceptual framework of pedagogy and education. *Catherine-burg: SV-96*, 233-242. EDN: <https://elibrary.ru/ympgjf>

9 Frese, O. V., Gladkova, O. K. (2012). The methodology of formation of foreign-language communicative competence in written business communication in an electronic environment. *Pedagogical Education in Russia*, 1, 225-228. EDN: <https://elibrary.ru/oysfrl>

10 Andriukhina, T. V. Formation of foreign-language professional communicative competence in the English course for special purposes. In: *Current issues of training international specialists: a paradigm shift*. Moscow: MGIMO University, 2014. 118-125. EDN: <https://elibrary.ru/sjqpqf>

THE INTERPRETATION OF OCCASIONALISMS IN ENGLISH TRANSLATION

KORKIN Z. A.

Master's student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

ZHUMABEKOVA A. K.

Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

The article examines the issue of translation occasionalisms from English to Russian. Special attention is given to preserving the author's style, emotional and expressive coloring, and the cultural associations embedded in the course text. Examples from fiction and popular culture are provided to illustrate various translation strategies, including calquing, contextual substitution, descriptive translation, and functional adaptation. The research concludes that a creative and flexible approach is essential

when translating such units, as their meaning and stylistic effect are closely tied to the context and the author's intention.

The phenomenon of occasionalisms – lexical units created for a single communicative act – has long attracted the attention of linguists, translators, and literary theorists. Such nonce formations purposefully deviate from the established lexical system, demonstrating the author's creative potential and expanding the expressive resources of the language. In translation studies, occasionalisms occupy a special position because they highlight the limits of direct equivalence and underscore the translator's role as a creative mediator between cultures. When transferring an occasionalism from English into Russian, the translator must reproduce not only its semantic content but also its stylistic, emotional, and cultural effects, a task that often demands interpretive sensitivity and inventive solutions [1, p. 12].

Occasionalisms differ sharply from neologisms in terms of communicative purpose and temporal stability. While neologisms may gradually become part of the normative vocabulary, occasionalisms are intentionally created for a specific situational context and are not meant to be reused outside it. Their meaning is reconstructed primarily through context, as they lack stable referential status and frequently serve as expressive stylistic markers or individualized authorial inventions. As contemporary linguistic research notes, occasionalisms operate at the boundary between normative lexicon and creative deviation, fulfilling the function of emphasis, parody, or context-bound semantic innovation [2, c. 64]. For this reason, they cannot be translated through standardized equivalents and instead require contextual analysis and creative re-creation.

Identifying an occasionalism in the source text is often the translator's first challenge. English, as a highly flexible and analytically oriented language, possesses extremely productive word-formation mechanisms such as compounding, blending, affixation, and conversion. These patterns allow authors and speakers to generate expressive nonce formations like snowpocalypse, unputdownable, or to adult, which may appear spontaneous yet follow recognizable morphological logic. Because of this structural openness, English occasionalisms can seem natural and effortless within their communicative context, even when they violate standard lexical norms [1, p. 87].

In contrast, Russian relies more heavily on derivational affixes and suffixal models, and therefore certain English inventive formations may sound artificial or awkward when translated literally. For this reason, the

translator must distinguish whether a given form in the source text is a stable neologism, a creative one-time coinage, or a context-dependent stylistic device. Contemporary research emphasizes that the status of an occasionalism is revealed not through its external form, but through the communicative intention it fulfills in the text – emotional emphasis, irony, conceptual compression, or character speech stylization [2, c. 68]. Thus, accurate translation requires not formal imitation, but recognition of the word's discursive function and its deliberate deviation from linguistic norms.

One of the richest sources of occasionalisms in modernist literature is James Joyce's *Ulysses*, a novel that deliberately pushes the boundaries of linguistic experimentation. Joyce frequently constructs expressive nonce formations that merge phonetic play, semantic compression, and psychological immediacy. For instance, his coinage *snotgreen* serves not merely as a descriptive epithet for the sea but as a tool of emotional intensification, combining raw physicality with subjective perception. The word is built through simple compounding, yet its effect is highly marked, reflecting Joyce's intention to create a visceral, almost tactile description of the setting. Translating *snotgreen* into Russian presents challenges: literal options like *сопельно-зелёный* or *сплисто-зелёный* reproduce the morphological structure but may sound overly grotesque. Therefore, translators often choose functional analogues such as *желчно-зелёный* or *ядовито-зелёный*, preserving the expressive tone even at the expense of strict morphological imitation.

Another famous Joyce occasionalism, *heaventree* (from “The heaventree of stars hung with humid nightblue fruit”), demonstrates the author's technique of symbolic compounding. By merging heaven and tree, Joyce creates a metaphoric construction that evokes cosmological imagery. In Russian, translators have rendered this unit as *небесное древо* or *древу рая*, each variant foregrounding different components of the original meaning. Occasionalisms of this type cannot be replicated mechanically; they must be re-created in a way that preserves both semantic density and poetic connotation.

Joyce's narrative also features playful phonetic distortions that serve as character markers. For example, the humorous formation *piano-fortissimo*—a hybrid of musical terminology and exaggerated colloquialism—illustrates the author's tendency to blend stylistic registers. The translator must decide whether to retain the hybrid structure (*пиано-фортиссимо*) or to adapt it creatively (*во всю мощь, громыхуче*), depending on the contextual function. Because Joyce's occasionalisms

arise from moment-to-moment shifts in narrative voice, they require a flexible translational approach grounded in both linguistic intuition and precise contextual interpretation.

In contemporary media and digital culture, occasionalisms appear frequently as a response to new social realities, technological phenomena, and evolving lifestyles. English speakers often merge concepts, create playful blends, or coin expressive compounds to describe experiences that previously lacked precise lexical representation. Examples include doomscrolling, hangry, and cringe-worthy. Each of these formations serves not only a descriptive function but also carries humorous, ironic, or evaluative connotations.

Translating these expressions into Russian requires careful attention to both morphology and cultural resonance. The word hangry—a blend of hungry and angry—can be rendered as злющий от голода or голодразный, the latter being an occasionalism in Russian that imitates the original morphological creativity. Expressions like doomscrolling, referring to the compulsive consumption of negative news, pose a similar challenge. Translators may choose to borrow the term directly (думскроллить) or produce descriptive adaptations, depending on the desired balance between foreignness and comprehensibility.

In contemporary media and digital culture, English frequently produces occasionalisms to describe new social phenomena, emotional states, and technological behaviors. Hangry, a blend of hungry and angry, conveys the emotional irritability caused by hunger. Its humor and expressiveness lie in compactly combining physical and emotional experience. In Russian, literal translation as голодный и злой fails to capture the concise irony, so creative equivalents such as злющий от голода are used, reproducing the morphological playfulness of the original while functioning as a Russian occasionalism. Similarly, cringe-worthy combines cringe with -worthy to indicate that something provokes embarrassment or discomfort. In Russian, options like стыдно-важно or тошнотно-важно preserve the evaluative and affective function, even though the original compound structure is lost.

Mansplaining, a blend of man and explaining, denotes condescending explanations by men to women. Its social nuance and ironic tone are central, and in Russian it can be rendered descriptively as мужское поучение or borrowed directly as мэнсплейнинг to preserve both stylistic novelty and cultural specificity [4, p. 118]. Ghosting, metaphorically derived from ghost, refers to the sudden disappearance of a person in digital communication without explanation. Russian translations include

the descriptive исчезновение без объяснений or the borrowed гостинг, which keeps the stylistic and internet-culture relevance intact [4, p. 119].

Doomscrolling, formed from doom and scrolling, describes compulsive consumption of negative online content, carrying both descriptive and evaluative meaning. Translators may use the borrowed form думскроллить or the descriptive прокручивание ужаса, depending on whether the goal is to preserve novelty or clarify meaning for Russian readers [4, p. 118]. Binge-watch, combining binge and watch, refers to consuming multiple episodes of a show in one sitting, and in Russian it is rendered as запойный просмотр, maintaining both the compulsive nuance and target-language morphological naturalness [3, p. 248]. Finally, the abbreviation FOMO (fear of missing out) expresses anxiety about missing social events or trends. Russian equivalents such as страх пропустить convey the core meaning and preserve the social-emotional aspect, although the compact, catchy form of the original is necessarily lost [4, p. 120].

These examples demonstrate that occasionalisms, though spontaneous and context-bound, can be translated successfully when the translator balances creativity, linguistic intuition, and cultural adaptation. Literal translation rarely suffices; the translator must reproduce not only semantic content but also stylistic, emotional, and cultural effects to preserve the communicative force and humor of the source term.

Translating occasionalisms requires a combination of linguistic creativity and cultural sensitivity, as literal equivalence is often impossible. Baker emphasizes that the translator must analyze the function of a nonce word in context before choosing an appropriate equivalent, taking into account humor, rhythm, or characterization [4, p. 120]. Similarly, Newmark classifies translation strategies into literal, semantic, and communicative, yet occasionalisms often demand approaches beyond these categories, since the goal is to reproduce the effect rather than the form.

Vinay and Darbelnet introduce concepts of modulation and adaptation, which are particularly useful for translating occasionalisms. Modulation allows the translator to change the semantic or stylistic perspective to achieve equivalent impact, while adaptation enables adjustment to the cultural and linguistic norms of the target language. For example, in translating fantasy literature, a creature named a snarfblat in English might be rendered as шмяконь or фырчалка in Russian, invented words that preserve comic exoticism and phonetic playfulness [3, c. 253]. Likewise, in digital culture, the English occasionalism doomscrolling

can be translated as думскроллить, borrowing the original neologism, or as прокручивание ужаса, a descriptive adaptation that maintains the emotional and evaluative content.

Other strategies include borrowing, where the English term is adopted directly into Russian, often with minor phonetic adjustment; analogy, creating a target-language form that mirrors the source-language structure; descriptive translation, explaining the meaning within context; and compensation, introducing linguistic play elsewhere if the original effect cannot be fully reproduced. For instance, the translation of hangry as голодразный uses analogy and morphological creativity to imitate the English blend, while FOMO as страх пропустить employs descriptive translation to convey the social-emotional meaning.

Effective translation of occasionalisms thus demands not only knowledge of linguistic structures but also sensitivity to cultural codes, humor, and stylistic nuances. The translator becomes both interpreter and co-author, reconstructing the effect of the original word in a new linguistic and cultural environment. This aligns with Baker's claim that translation is "a negotiation between linguistic possibility and cultural acceptability," highlighting the creative dimension of translating non-standard lexical innovations [4, p. 120].

The translation of occasionalisms from English into Russian highlights the complex relationship between language, creativity, and culture. These words, whether found in literature, like Joyce's inventive compounds, or in contemporary digital media, such as hangry, doomscrolling, and mansplaining, resist literal equivalence and require the translator to employ creative strategies. Successful translation involves not only conveying the semantic meaning but also reproducing stylistic effects, emotional nuances, and cultural connotations. Translators often use borrowing, analogy, descriptive translation, and adaptation to achieve this, effectively becoming co-creators of the text. By skillfully interpreting and recreating occasionalisms, translators preserve the expressive and playful qualities of the original language, ensuring that each fleeting invention can resonate meaningfully in the target culture.

REFERENCES

- 1 Arkhipov R. N. Occasional Novelty in the Original Text and in the Translations of Bertolt Brecht's Drama "Mutter Courage und ihre Kinder": Master's thesis. – Krasnodar, 2011. – 226 p.
- 2 Фельдман Н. И. Оказиональные слова и лексикография // Вопросы языкознания. – 2020. – С. 63–71.

3 Khanpira E. I. Occasional Elements in Modern Speech // Journal of Modern Linguistic Studies. – 2020. – pp. 245–317.

4 Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – 3rd ed. – London; New York: Routledge, 2018. – 332 p.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A LINGUISTIC CATALYST IN LEARNING AND RESEARCH

MEIRAMOV Y. B.

master's student, Toraighyrov University, Pavlodar

KABBASSOVA A. T.

PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar

In the last several years, the incorporation of artificial intelligence in linguistics, language learning and teaching, and communication has progressed significantly. The evolution of intelligent systems has changed how we learn, teach, and analyze as well as how we preserve human language. The role of artificial intelligence in these scenarios is as a linguistic catalyst. This means that it facilitates and accelerates linguistic processes while also improving the efficiency and outcomes of both language users and researchers. Modern AI tools, such as natural language processing, machine learning, and large language models, help to streamline and automate tasks that previously required a considerable amount of human effort. In this context, the present study aims to review the activities of artificial intelligence as a linguistic catalyst in different branches of linguistics, to analyze the processes of accelerations of language in connection with artificial intelligence and to examine the effectiveness and limitations of artificial intelligence tools in teaching languages and in linguistic research. In this regard, the focus is on the review of the AI presence in some of the branches of interdisciplinary linguistics, such as applied linguistics, language pedagogy, machine translation, and computational linguistics.

The research is based on a qualitative analysis of scientific literature related to artificial intelligence in linguistics. Academic papers were selected using semantic search tools and academic databases. The selection criteria included studies that examined the influence of AI on language learning, language learning, language teaching, linguistic research, translation and intercultural communication.

The analyzed studies included systematic reviews, empirical research and applied linguistic investigations. Special attention was given

to works that described the use of chatbots, natural language processing systems, adaptive learning platforms and machine translation tools in linguistic contexts.

During the analysis, several parameters were considered:

- Linguistic domain where AI is applied;
- Type of AI technology used;
- Catalytic mechanisms of AI influence;
- Measurable results of AI application;
- Limitations and challenges of AI in linguistics.

AI personalizes and adapts learning experiences through multiple mechanisms. AI tools track learner progress and adjust lessons accordingly, provide customized resources and translation assistance, and accommodate different learning styles [1]. Adaptive learning platforms deliver tailored feedback, while platforms like Duolingo and ChatGPT offer individualized learning pathways. AI enables students to learn at their own pace and skill level, addressing individual challenges in language acquisition. The collected data were compared and grouped in order to identify common tendencies and differences in the use of artificial intelligence in linguistics processes [2].

Learning languages is one of the most frequent applications of artificial intelligence as a linguistic catalyst. AI driven technology can tailor the learning experience by personalizing tasks to the ability and requirements of the learner. Adaptive learning technology boosts the efficiency of learning by monitoring and modifying the level of difficulty of tasks. AI tools promote flexibility of learning and accelerate the process because of their ability to instantaneously provide feedback, correct errors, provide actionable suggestions, and evaluate the learning process. This flexibility also provides the opportunity for students to practice their speaking and writing in a conversational setting, provided by chatbots and other conversational oriented AI systems. The teaching of languages is benefiting greatly from advances in artificial intelligence as well [3].

Educators are employing intelligent systems to prepare instructional materials, grade assignments and assess the student's achievements. The reduction of tedious teaching tasks is leading to an increased focus on the development of communication and other creative skills, as a result of the use of tools like automatic speech recognition and writing aid AI engines (grammar checkers). The tools give educators more time to develop creatively and more time to provide communication activities in the instructional process. The flexibility and efficiency of AI tools reduces the time for the learning process, provides instant feedback, promotes

the learning, closing the learning gap. AI also offers a remarkable level of accessibility courses, and intelligent tutoring systems. This level of accessibility makes it possible for students to learn languages anytime and anywhere. Modern technology gives students the valuable opportunity to learn a new language beyond the confines of their classroom to promote lifelong learning.

The power of artificial intelligence in linguistic research offers the ability to perform complex analyses linguistic could previously only dream of. These analyses could include pattern recognition associated with text, speech and even the communication behavioral patterns of individuals. This is extremely pertinent in the study of language evolution, identifying distinct dialects within different geographical regions and even the evolution of the socio-linguistic frameworks surrounding languages. The complex structure of human language and linguistic framework of simple versus complex hierarchal systems have become intelligible and processable mechanistically by the neural networks and data mining technologies that serve to forecast and analyze particular linguistic sets and their sub-sets.

Intelligent systems also help to structure information and assist with the writing research plagiarism. This means that AI researchers roles have become increasingly reliant on advanced systems and even writing systems, that ultimately accelerate the research process.

AI still requires human oversight and correction, meaning the potential for there to be the same level of mistakes and oversight that any human researcher produces still exists. This means that, to ensure the continued integrity of AI based decision-making systems, a commitment to a close monitoring of all of the research is a must.

Artificial intelligence in translation and intercultural communication one of the most apparent examples of artificial intelligence operating as a language facilitator is machine translation. Thanks to neural translation engines, instant communication is possible among speakers of different languages, and this technology positively affects machine translation's role in the educational, commercial and international partnership fields. Additionally, the technology of AI translates and facilitates the international understanding of texts, subtitles, and voice recognition. AI also helps learners of a language access the materials of various cultures, which increases their language and culture awareness. But, translation technologies lack the ability to understand idioms, stylistic subtleties and cultural nuances [4]. Therefore, the role of human remains significant in translating texts for academic and professional purposes.

While there are a number of benefits to utilizing artificial intelligence, there are still a number of disadvantages. One of these factors is the lack of contextual comprehension. An example of this could be an AI system generating a sentence that is appropriate grammatically, but the context in which it is used makes it inappropriate. Another example of a limitation is the reliance on vast amount of data. AI technologies are less supportive for those languages that are digitally resource poor [5].

Flethcher's ethical issues are of significant importance. Texts have been generated by an AI may have biases, inaccuracies, or plagiarism.

Also, over dependence of intelligent systems may lead to the erosion of the critical thinking faculties of the learners.

Furthemore, the application of AI in education requires the availability of adequate technical infrastructure and digital literacy, which may be lacking in some educational institutions. Thus, artificial intelligence should be seen as an ancillary resource in the education field and not be viewed as a substitute for the human input of teachers and researchers.

Catalytic mechanisms of AI is found to be useful for speeding up linguistic activities for a number of reasons, including the possibility of personalisation, in which the learner's materials can be adapted to suit their specific needs. There is also the possibility of creating fully automated systems able to analyse, translate and evaluate texts, which will lead to the processes being done in a fraction of the time compared to human processes. Another reason is the presence of integrative enviroments. These provide immersive experiences for the learner, allowing the formation of realistic conversational scenario. The immediacy of constructive feedback can assist learners in identifying and correcting their mistakes. So AIs can be trained to draw on their databases and provide examples for the learners.

The above mechanisms justify AI being considered a catalyst. It does not take human work and activity away, but rather, involved in the fundamentals of language faster and more efficiently.

REFERENCES

- 1 Rugaiyah R. The potential of artificial intelligence in improving linguistic competence: a systematic literature review. *Arkus*, 2023.
- 2 Berdiyeva B.T. Using artificial intelligence technologies in language teaching. *international journal of literature and languages*, 2024.

3 Obied Alaqlobi, Ahmed Alduais, Fawaz Qasem, Muhammad Alasmari, *Artificial intelligence in applied linguistics: a content analysis and future prospects, cogent arts & humanities*, 2024.

4 Anas Hanandeh, Samer Ayasrah, Ibrahim Kofahi, Shorouq Qudah. *Artificial intelligence in Arabic linguistic landscape: opportunities, challenges, and future directions. tem journal*, 2024.

5 Ermolova T., Savitskaya N. V., Dedova O. V., Guzova A. V. *The potential of artificial intelligence in preserving linguistic diversity for future generations. science for education today*, 2024.

COMPARATIVE EFFECTIVENESS OF TRADITIONAL VS. NEURAL-PERSONALIZED ENGLISH LEARNING APPROACHES

MOLDOKIMOV R. R.

master's student of the MFL-12n group, speciality 7M01702-Foreign Language:
Two foreign languages, Toraighyrov University, Pavlodar

ANESSOVA A. ZH.

professor, PhD, Toraighyrov University, Pavlodar

KABBASSOVA A. T.

associate professor, PhD, Toraighyrov University, Pavlodar

The integration of neural network technologies into education has significantly transformed approaches to English language learning. Traditional instructional models, which rely on teacher-centered methods and standardized curricula, are increasingly complemented by neural-personalized systems capable of adapting content to individual learners. This article examines and compares the effectiveness of traditional and neural-personalized English learning approaches in terms of pedagogical principles, learning outcomes, motivation, efficiency, and practical implementation. The study argues that while neural technologies enhance individualization and learning efficiency, traditional methods remain essential for communicative competence and socio-cultural learning. A blended instructional model is proposed as the most effective pathway for modern English language education [1].

The globalization of education and the growing demand for English proficiency have intensified the search for effective teaching strategies. For decades, traditional English language instruction has been based on structured curricula, classroom interaction, and teacher-led guidance. These methods

have demonstrated consistent effectiveness in building foundational language skills and promoting communicative competence [2].

However, the emergence of artificial intelligence and neural network technologies has introduced new possibilities for personalized learning. Adaptive platforms can analyze learner performance, identify weaknesses, and deliver customized content in real time. This shift reflects a broader transition from standardized education toward individualized learning trajectories.

Despite the increasing adoption of such technologies, questions remain regarding their effectiveness compared with traditional instructional approaches. Educators and researchers seek to determine whether neural-personalized learning genuinely improves outcomes or whether it should serve only as a supplementary tool.

The purpose of this article is to provide a comprehensive comparative analysis of traditional and neural-personalized English learning approaches, focusing on their pedagogical foundations, learning efficiency, motivation, limitations, and potential integration.

Traditional English Language teaching is grounded in several pedagogical traditions, including grammar-translation, audio-lingual methods, and communicative language teaching [2]. These approaches emphasize structured progression, teacher guidance, and collective learning experiences.

Key characteristics include:

- 1) fixed curriculum design,
- 2) classroom-based interaction,
- 3) emphasis on grammar, vocabulary, and pronunciation,
- 4) teacher-led explanation and correction,
- 5) periodic assessment through tests and assignments.

The strength of traditional instruction lies in its systematic nature. Learners benefit from step-by-step skill development, direct teacher support, and social interaction with peers. These elements contribute to the development of communicative competence and cultural awareness.

However traditional approaches often assume that learners progress at similar speeds and share comparable learning needs. This assumption can limit effectiveness in heterogeneous classrooms where students vary in motivations, cognitive styles, and prior knowledge [3].

Neural-personalized learning is based on machine learning algorithms capable of processing large datasets about learner behavior [4]. These systems monitor performance, predict learning difficulties, and recommend tailored content.

Core principles include: individual learning trajectories; adaptive difficulty levels; continuous performance monitoring; automated feedback and correction; data-driven decision-making.

Such systems reflect constructivist and learner-centered pedagogical theories, emphasizing autonomy, self-regulation and personalized pacing. Learners interact with digital environments that adjust to their abilities and preferences [5].

Neural-personalized learning aims to overcome the limitations of uniform instruction by recognizing individual differences and providing targeted interventions.

Table 1 – Methodological Comparison of Approaches

Aspect	Traditional Learning	Neural-Personalized Learning
Instruction style	Teacher-centered	Learner-centered
Curriculum	Fixed and standardized	Dynamic and adaptive
Pace	Group-based	Individualized
Feedback	Manual and delayed	Automated and immediate
Assessment	Periodic tests	Continuous analytics
Interaction	Face-to-face communication	Digital interaction and simulation

This comparison highlights a fundamental shift in educational philosophy: from standardized instruction to individualized learning supported by technological systems.

Traditional methods provide structured explanations and repetitive practice that support the development of grammatical accuracy and vocabulary retention. Teachers guide learners through rules, examples, and exercises, ensuring conceptual clarity [2]. Neural-personalized systems enhance this process by identifying gaps in knowledge and recommending targeted exercises [4]. Learners receive additional practice in weak areas while skipping already mastered content, increasing efficiency.

In traditional classrooms, speaking and listening are developed through dialogue, role-playing, and teacher feedback. These activities promote real-life communication and social interaction. Neural systems offer speech recognition, pronunciation analysis, and simulated conversations. Learners receive immediate corrections and can practice

independently [5]. However, digital interaction may not fully replicate authentic human communication.

Traditional instruction emphasizes structured writing tasks and guided reading with teacher feedback. Neural technologies complement this by offering automated writing evaluation, vocabulary suggestions, and reading comprehension analytics. Combined these approaches create a more comprehensive skill development environment.

Motivation is a crucial factor in language learning success [1]. Traditional environments rely on teacher encouragement, peer interaction, and classroom dynamics to sustain engagement. Neural-personalized learning introduces new motivational elements: gamified learning tasks, progress tracking dashboards, personalized learning goals, instant feedback mechanisms [5]. These features increase learner autonomy and encourage consistent practice. Students often feel more responsible for their own progress, leading to higher engagement. However, excessive reliance on digital systems may reduce social interaction and emotional support, which are important for sustained motivation.

Neural-personalized systems significantly improve learning efficiency by focusing on individual needs. Learners avoid redundant exercises and concentrate on areas requiring improvement. This targeted approach accelerates skill acquisition. Traditional methods, while effective, may not provide such efficiency due to standardized pacing. Advanced learners may feel constrained, while slower learners may struggle to keep up. Nevertheless, the structured nature of traditional instruction ensures comprehensive coverage of curriculum objectives, which remains an important advantage [2].

Strengths of Traditional Learning: direct teacher guidance and mentorship, collaborative learning and peer interaction, development of communicative competence, exposure to cultural and contextual aspects of language, emotional support and motivation.

Strengths of Neural-Personalized Learning: individualized learning pathways, continuous performance monitoring, immediate feedback, flexible learning schedules, accessibility for remote and independent learners [4].

These strengths demonstrate that each approach contributes differently to the educational process.

Despite its advantages, neural-personalized learning presents several challenges:

1) Technological dependence – access to devices and stable internet connectivity is essential.

2) Algorithmic bias – Systems may produce inaccurate recommendations based on incomplete data.

3) Reduced human interaction – limited social communication may affect language fluency development.

4) Data privacy concerns – collection and processing of learner data require ethical safeguards.

5) Teacher role transformation – educators must adapt to new responsibilities involving data interpretation and digital facilitation.

Traditional instruction also faces constraints: limited personalization, slower feedback cycles, difficulty addressing diverse learning styles, rigid curriculum structures, challenges in monitoring individual progress continuously [3].

These limitations highlight the need for innovation and integration of technological solutions.

Discussion

The comparative analysis suggests that neural-personalized learning enhances adaptability, engagement and efficiency, while traditional approaches provide essential human interaction, communicative practice and pedagogical structure [2].

Neither model alone fully satisfies the complex demands of modern language education. Neural technologies cannot replace the teacher's role in fostering communication, cultural understanding, and emotional support. Conversely, traditional instruction alone can't provide the level of personalization required in diverse learning environments [3].

A hybrid model that combines both approaches appears most effective. In such a model: teachers guide communicative and collaborative activities; neural platforms support individualized practice and assessment; learning analytics inform pedagogical decisions; students benefit from both human interaction and technological personalization [5].

This integration aligns with contemporary educational trends emphasizing flexibility, personalization, and digital transformation.

The findings of this comparison have practical implications for educators, institutions, and policymakers:

1) Curriculum Design – incorporate adaptive learning technologies into existing English programs without replacing teacher-led instruction.

2) Teacher training – educators should develop digital competencies to interpret learning analytics and manage personalized learning environments.

3) Ethical Standards – clear policies must regulate data collection, storage, and use in educational technologies.

4) Infrastructure Development – investment in digital resources and connectivity is necessary for effective implementation.

5) Student Support – balance independent digital learning with collaborative classroom experiences.

Further research is needed to explore: long-term learning outcomes of neural-personalized education, impact on different age groups and proficiency levels, cultural and socio-economic factors influencing effectiveness, integration models for hybrid instruction, ethical frameworks for AI in education [5].

Such studies will contribute to the development of more effective and equitable language learning systems.

Conclusion

The comparative effectiveness of traditional and neural-personalized English learning approaches demonstrates that both models possess unique strength and limitations. Traditional instruction provides structured learning, social interaction, and cultural context [2], while neural-personalized systems offer adaptability, efficiency, and data-driven insights [4].

The future of English language education lies not in replacing traditional methods but in integrating them with neural technologies. A balanced hybrid model can maximize learning outcomes, increase motivation, and accommodate diverse learner needs [5].

By combining pedagogical expertise with technological innovation, educators can create dynamic learning environments that support both individual growth and collaborative communication, ultimately enhancing the effectiveness of English language learning in the modern educational landscape.

Furthermore, the integration of neural network technologies into English language education represents a significant shift toward more flexible and learner-centered instructional models. By analyzing learner data and adapting educational content in real time, neural-personalized systems allow students to progress according to their individual abilities, learning styles, and pace.

At the same time, the importance of traditional teaching approaches should not be underestimated. Human interaction, collaborative learning, and teacher guidance remain essential components in developing communicative competence, critical thinking, and cultural understanding in language education [2].

The results of this comparative analysis indicate that neither traditional nor neural-personalized learning approaches should function

independently. Instead, their strengths should be combined in balanced educational framework that integrates technological innovation with pedagogical expertise [5].

Such a hybrid approach allows educators to maintain the social and communicative aspects of classroom learning while benefiting from the adaptability and efficiency of artificial intelligence technologies. This integration can significantly enhance student motivation, engagement, and long-term language proficiency [1].

In the future, the role of educators will evolve from being primary sources of knowledge to facilitators of personalized learning experiences supported by intelligent technologies. Teachers will guide students in interpreting feedback from adaptive systems and help them apply acquired knowledge in real communicative contexts.

Ultimately, the successful implementation of neural-personalized learning systems depends not only on technological development but also on thoughtful pedagogical design, ethical considerations, and continuous professional development for educators. By addressing these factors, educational institutions can create innovative learning environments that effectively meet the diverse needs of modern English language learners.

REFERENCES

- 1 Stephen D. Krashen (1982). Principles and Practice in Second language Acquisition. Oxford: Pergamon Press. [Electronic resource]. URL: https://www.sdkrashen.com/content/books/principles_and_practice.pdf
- 2 Jack C. Richards & Theodore S. Rodgers (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press. [Electronic resource]. URL: https://ia801609.us.archive.org/28/items/ApproachesAndMethodsInLanguageTeaching2ndEditionCambridgeLanguageTeachingLibrary_201610/_Approaches_and_Methods_in_Language_Teaching__2nd_Edition__Cambridge_Language_Teaching_Library_.pdf
- 3 Rod Ellis (2008). The Study of Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press. [Electronic resource]. URL: https://drive.uqu.edu.sa/_/malehyani/files/Rod-Ellis-The-Study-of-Second-Language-A.pdf
- 4 Ian Goodfellow, Yoshua Bengio, & Aaron Courville (2016). Deep Learning. Cambridge, MA: MIT Press. [Electronic resource]. URL: <https://aikosh.indiaai.gov.in/static/Deep+Learning+Ian+Goodfellow.pdf>

5 Wayne Holmes, Maya Bialik & Charles Fadel (2019). Artificial Intelligence in Education. Boston: Center for Curriculum Redesign. [Electronic resource]. URL: <https://curriculumredesign.org/wp-content/uploads/AIED-Book-Excerpt-CCR.pdf>

ПОЭТИКАЛЫҚ ДИСКУРСЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ АУДАРМАШЫ СТРАТЕГИЯСЫ

НУГМАНОВ С.

магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
СУЛТАНГУБИЕВА А. А.

ф.ғ.к., қауымд. профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қ.

Поэтикалық дискурс – тілдің эстетикалық және экспрессивтік мүмкіндіктерін барынша қамтитын күрделі құбылыс. Поэзияны аудару барысында аудармашы тек тілдік бірліктерді ғана емес, сонымен қатар авторлық концепцияны, мәдени контексті және көркемдік әсерді интерпретациялау қажет. Ағылшын тіліндегі поэтикалық дискурсты қазақ тіліне аудару өзіне тән лингвомәдени және поэтикалық қиындықтарды туындататындықтан, соған сәйкес аудармашы стратегиясын дұрыс таңдау маңызды.

Поэтикалық дискурс семантикалық көпмағыналылығымен, бейнелілігімен және символдық сипатымен ерекшеленеді. Ағылшын поэзиясында метафора, аллитерация, ассонанс, ырғақ пен рифма поэтикалық мағынаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Аударматану теориясында поэтикалық дискурсты аудару интерпретациялық әрекет ретінде қарастырылады. Аудармашы поэтикалық дискурсты интерпретациялау барысында:

- мәтіннің концептуалдық өзегін анықтайды;
- образдық жүйені талдайды;
- дыбыстық және ырғақтық үйлесімін ескереді. Ол түпнұсқаны қабылдап қана қоймай, оны өз тілінің поэтикалық жүйесіне сай автордың эстетикалық ниетін, эмоциялық күйін, мәдени дүниетанымын бейнелей отырып қайта құрады.

Ағылшын поэзиясы көбіне екпінге негізделген ырғақ жүйесімен сипатталса, қазақ поэзиясы буын саны мен дыбыстық үндестікке (сингармонизм) сүйенеді. Бұл айырмашылықтар аударма барысында айқын көрінеді.

Ағылшын поэтикалық дискурсына аллитерация мен ассонанс белсенділігі, еркін метафоралық жүйе, синтаксистік күрделілік тән болса, қазақ поэтикалық дискурсына буындық ырғақ, дыбыстық үндестік, ұлттық бейнелер тән екенін байқаймыз.

Аллитерацияны жеткізу мәселелерін талдай отырып, ағылшын поэзиясында, қазақ немесе орыс тілді дәстүрден айырмашылығы, аллитерация мен ассонанс арасында қатаң шекара жоқ екенін атап өткен жөн, әрі ассонанс жиі дауысты аллитерация ретінде қарастырылады. Бұл аудармашыға белгілі бір еркіндік береді.

Өз еңбегінде, М. Л. Гаспаров дәл дауыссыз дыбыстардың сәйкестігі – екпінді дауыстыларға қарағанда айқынырақ әрі мағыналық тұрғыдан ақпараттырақ — «сөздердің семантикалық жақындығының иллюзиясын», олардың «жалған этимологиясын» туғызатынын атап өтеді [3, 89]. Сондықтан аллитерация мен консонанс мағына тудырудың ассонансқа қарағанда анағұрлым пәрменді құралдары болып табылады; ал ассонанс, екпінді және екпінсіз дауыстылардың үйлесімі сияқты, әдетте өлеңнің тек эмоциялық-акустикалық аясын қалыптастырады, ал дыбыстық қайталаулар арқылы таңбаланған сөздердің фоносемантикалануы мен ассоциативтік сәйкестенуі, негізінен, жүзеге аспайды.

Ағылшын поэзиясын қазақ тіліне аудару барысында аудармашы алдымен поэтикалық дискурстың концептуалдық өзегін анықтайды. Бұл кезеңде мәтіндегі негізгі образдар, символдар және эмоционалдық тон айқындалады.

Ағылшын романтизмінің көрнекті өкілі Байронның поэзиясы әлем әдебиетінде дискурстық модель қалыптастырған құбылыс болып саналады. Оның қазақша аудармаларындағы дискурстық құрылымдардың трансформациялануына назар аударсақ, формалық, семантикалық және дискурстық айырмашылықтарды байқаймыз.

She walks in beauty, like the night
Of cloudless climes and starry skies;
And all that's best of dark and bright
Meet in her aspect and her eyes; [6]

Байронның «She Walks in Beauty» өлеңінің қазақша нұсқасында:
Сұлулықпен келеді түн секілді,
Жұлдызды аспан – нұрлы әлем бейнесі

Мұнда: «cloudless climes» тіркесі географиялық-романтикалық образынан жалпыланған космостық метафораға айналып, интонациялық тепе-теңдік поэтикалық өуезге икемдеген. Формалық баламалылық сақталмайды, бірақ семантикалық-лирикалық үйлесім

ұлттық канон шеңберінде қайта құрылып тұр. Қара өлеңге жақын ұйқас пен он бір буынды өлшем қолданылған.

Осы шығарманың басқа аудармасында:

Ол жүрер сұлулықпен түн тәрізді,
Жұлдызды, бұлтсыз аспан — нұрлы ізді
Қараңғы мен жарықтың бар асылы
Жанары мен жүзінен табар бізді.

Аударма дәстүрлі поэтикалық өрнекке жақын, ұйқасы да айқынырақ.

Байронның “To Augusta” өлеңінің Хамит Ергали жасаған аудармасын алатын болсақ, тура мағыналық емес, дискурстық бейімдеу қолданылғанын көруге болады:

Hough the day of my destiny’s over,
And the star of my fate hath declined,
Thy soft heart refused to discover
The faults which so many could find.
Though thy soul with my grief was acquainted,
It shrunk not to share it with me,
And the love which my spirit hath painted
It never hath found but in thee.
Then when nature around me is smiling,
The last smile which answers to mine,
I do not believe it beguiling,
Because it reminds me of thine;
And when winds are at war with the ocean,
As the breasts I believed in with me,
If their billows excite an emotion,
It is that they bear me from thee.
Though the rock of my last hope is shivered,
And its fragments are sunk in the wave,
Though I feel that my soul is delivered
To pain—it shall not be its slave.
There is many a pang to pursue me:
They may crush, but they shall not contemn;
They may torture, but shall not subdue me;
'Tis of thee that I think—not of them. [6]

Үміттің оты бір сөніп,
Бір жанып көздің ұшында,
Үрейлі түнді бүркеніп,
Есімнен танған тұсымда;

Ұрыста жанды жаралап,
Қажытсам деп ем өзімді,
Жазықсыз мені қаралап,
Маңымнан бәрі безінді.
Қадалып оғы қарғыстың,
Мен күткен шақта өлімді,
Жұлдызым болған жалғызсың,
Сәулеңнен таптым жолымды.
Жұлдызым сөнбес, сүйіктім,
Шапағат жаусын бір саған;
Құтқардың өзің күйік пен
Дауылдан мені қоршаған [1, 383-б.].

Аударма барысында лирикалық субъект позициясы өзгерген, яғни, түпнұсқада рухы берік, романтикалық тұлға сипатталса, аудармада «Жазықсыз мені қаралап, Маңымнан бәрі безінді.» жолдарынан жапа шеккен, трагедиялық, бірақ қиындық арқылы жанарған субъектіні көреміз. Ішкі дауыл мен мұхит, жел, жартас секілді табиғат хронотопы «үрейлі түн, қарғыс оғы» секілді әлеуметтік-драмалық кеңістікке түрлендірілген. Осылайша, аударма романтикалық поэтикалық дискурстың ұлттық мәдени кеңістікте қайта құрылуының көрінісі болып табылады.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, ағылшын тіліндегі аллитерация мен рифма қазақ тілінде әрдайым дәл сақтала бермейді. Мұндай жағдайда аудармашы компенсация стратегиясын қолданады. Мысалы, дыбыстық эффект орнына образдылық немесе ырғақ күшейтіледі. Қазақ тілінің сингармонизм заңдылығы аудармада поэтикалық әуезділікті сақтайды.

Талданған мысалда ассоциативтік мағына тудыру құралдарының мәтінде айқын көрінуі тәуелді болатын тәсілдің нақты түрін сақтау шешуші рөл атқармаған, сондықтан фонетикалық қырынан аудармалар түпнұсқамен сингармониялық тұрғыда үндес шыққан. Нақты қиындықтар фоносемантизация негізгі мағына тудырушы құралға айналған жағдайда туындайды, әсіресе аударма тіліндегі мәтінде тек дыбыстық тәсілдің түрін ғана емес, қайталанатын дыбыстардың сапасын да сақтау, мүмкіндігінше бастапқы және аударма мәтіндеріндегі белгілі бір дыбыстық қайталаулармен таңбаланған сөздер арасындағы мағыналық жақындыққа қол жеткізу қажет болғанда. Өлең аудармаларын талдау көрсеткендей, күрделі дыбыстық поэтикалық ойынды жеткізу аудармашы үшін түпнұсқаға пара-пар шығармашылық міндетке айналады.

Мағыналық және фонетикалық тұрғыдан бірдей құнды нұсқа табу өте қиын. Фонетикалық жағынан көбіне не тәсілдің өзі, не қайталану позициясы сақталады, алайда фонемалардың акустикалық-артикуляциялық сапасы, әдетте, өзгереді. Ал дыбыстық қайталаулар арқылы байланысқан сөздерге мағыналық тұрғыдан тең балама табу одан да күрделірек; тіпті фонетикалық ұқсастық барынша сақталғанның өзінде, айтарлықтай мағыналық девиация орын алады.

Ең шоғырланған әрі әдетте ең жүйелі «дыбыстық метафора» [4, 111] – ұйқас, ол да поэтикалық мәтінде көпфункционалы қызмет атқарады. Біріншіден, ұйқас – өлеңнің әуезділігін айқындайтын ырғақ қалыптастырушы құрал; клаузулалардың тұрақты алмасуы монотондылықтан сақтайды. Ал метрикасы барынша босаң мәтіндерде қайталым принципіннің жүзеге асуын дәл ұйқас қамтамасыз етеді. Екіншіден, ұйқас та, метр сияқты, қолданылу «жадына» ие және интертекстуалдық маркер бола алады: мысалы, дәл ұйқастар өздерінің «тозығы жеткендігіне» байланысты көбіне мәтінге ирониялық реңк береді, классиканы стилизациялау немесе пастиштеу құралы бола алады. Үшіншіден, ұйқас — ассоциативтік мағына ұғынудың тиімді механизмі, әрі ол дыбыстық қайталауларға қарағанда анағұрлым айқынырақ. Жолдан жолға өткен сайын реципиент ойша алдыңғы ұйқасқа қайта оралады, сонда «дыбыстық сәйкестік мағыналық қарама-қарсылықтың бастапқы нүктесіне айналады» [4, 100-б.]. Ұйқас позициясына шығарылған сөздердің объективті ассоциативтік байланыстылығының дәрежесі үлкен мәнге ие: әсіресе күнделікті тілде бір-бірімен мүлде байланыспайтын сөздерді ұйқастыру «ұйқас серіктерінің» ассоциативтік-мағыналық жақындасуы арқылы реципиентке мүлде күтпеген мағыналарды өзектендіруге мүмкіндік береді [4, 216-б.].

Салыстырмалы талдау нәтижесінде поэтикалық дискурсты аударуда келесі стратегиялар көбірек қолданылатыны анықталды:

- интерпретациялық стратегия – түпнұсқаның мағынасын шығармашылық тұрғыда жеткізу;
- көркемдік-эстетикалық стратегия – поэтикалық әсерді қайтадан жасау;
- бейімдеу стратегиясы – аударма тілінің ұлттық дәстүріне икемдеу;
- компенсация стратегиясы – жоғалған элементтердің орнын толықтыру.

Аудармашының стратегиялық таңдауы аударманың сапасын айқындайтын басты фактор болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аманжолов Қ., «Шығармалары» // 2 том: «Аудармалар», Астана: «Фолиант», 2013. С.33-264.
- 2 Ергали Х., «Көп томдық шығармалар жинағы» 2 том, Алматы: Қазығұрт, 2012. С.383-384.
- 3 Гаспаров М.Л., «Теснота стихотворного ряда»: семантика и синтаксис // *Analysieren als Deuten* / Hrsgg. v. Lazar Fleishman. Hamburg: HUP 2004. S. 85-95.
- 4 Лотман Ю.М., Лекции по структуральной поэтике // Ю. М. Лотман и тартусско-московская семиотическая школа. М.: Гнозис, 1994. С. 11-246.
- 5 Сухарев С., Из английской поэзии // *Художественный перевод и сравнительное изучение культур*. СПб.: Наука, 2010. С. 596-599.
- 6 Якобсон Р., Лингвистика и поэтика // *Структурализм: «за» и «против»*. М.: Прогресс, 1975. С. 193-230.
- 7 <http://eng-poetry.ru/english/Poet.php?PoetId=1>

INTERPRETATION OF SPOKEN COMMUNICATION IN MEDIA: INSIGHTS FROM PSYCHOLINGUISTIC-MAIEUTIC METHOD

ROZHNOVA T. A.

Master student, Toraighyrov University, Pavlodar

SAURBAYEV R. ZH.

Professor, Toraighyrov University, Pavlodar

Communicative interpretations in media contexts have become an exponentially complex problem requiring an interdisciplinary approach, mainly involving interdisciplinary methods of cognitive linguistics, social linguistics, media studies, and, particularly, psycholinguistics. Psycholinguistics, as the study of how language is produced, analyzed, and interpreted during communication, provides fundamental insights into both the reception and processing of oral speech. The present study introduces a psycholinguistic-maieutic framework that integrates established models of speech processing with systematic reflective self-questioning grounded in Socratic maieutics. This approach fosters critical awareness and interpretive accuracy and recognizes manipulative techniques in spoken media communication, minimizing their negative impact. Furthermore, the research emphasizes practical training methods

for audiences, including proactive listening, systematic discourse organization, and adaptive feedback techniques to interpret spoken text accurately, consciously, and effectively.

Within traditions, media discourse relies on communicative elements such as natural charisma, expressive articulation, rhetorical pathos, prosodic modulation, and coherent logical structure. Consequently, misinterpretation in rapidly evolving modern contexts may significantly diminish speech effectiveness, distort public perception, and ultimately undermine trust in both the communicator and the message. In this regard, interpreting oral discourse analytically in modern media contexts demands more than passive reception. It demands holistic cognitive engagement, real-time syntactic parsing, pragmatic inference, and conscious regulation of internal evaluative processes. Psycholinguistics, operating logically and experimentally beyond “black box” models, provides structured frameworks for an intrinsic analysis of how individuals process, decode, and internalize oral speech [1]. According to speaking: from intention to articulation, speech production and comprehension involve coordinated stages of conceptual preparation, lexical access, and syntactic encoding, mirrored in the listener’s incremental decoding processes. Similarly, relevance: communication and cognition conceptualize interpretation as an inferential activity guided by contextual assumptions and cognitive economy. Contemporary interactive alignment models [2] further emphasize predictive mechanisms that synchronize speaker and listener representations. These frameworks demonstrate that speech interpretation is not a passive act but an active, cognitively demanding process. Integrating psycholinguistic-philosophical insights into contemporary media comprehension training enhances both message clarity for viewers and audience influence on the content.

Within media contexts, three psycholinguistic dimensions are particularly relevant. First, speech perception involves the detection and processing of acoustic features such as phonemes, intonation, rhythm, and stress. Subtle prosodic cues convey emphasis, emotion, and communicative intent [3]. Second, syntactic parsing enables listeners to organize incoming speech into meaningful structural units. Complex constructions, ellipsis, inversion, or code-switching may increase processing demands and heighten the risk of misinterpretation [4]. Third, pragmatic processing allows listeners to infer speaker intentions beyond literal meaning, relying on contextual knowledge and shared social assumptions [5].

A discrepancy in audience expectations and the speaker’s intentions results in interpretive distortion. In addition to these core processes, cognitive load plays a decisive role in media comprehension. Cognitive Load Theory [6] indicates the limits of working memory capacity. Consequently, speech that is delivered rapidly or contains a high density of information may intensify these cognitive limits, thereby diminishing both comprehension accuracy and information retention. Psycholinguistic studies demonstrate that organizing discourse into coherent segments and incorporating predictive markers (e.g., “first...”, “in conclusion...”) can facilitate processing, as these cues correspond with the structural constraints of working memory. Similarly, Dual Coding Theory [7] posits that comprehension is strengthened when verbal and nonverbal signals, such as gesture, facial expression, and prosodic modulation, are considered and recognized. In addition, emotional conditions play a significant role in the interpretive process. Research of the priming effect [8] indicates that mood functions as a subjective filter in the interpretation of semantics, while emotional congruence between speaker and listener can either distort interpretation or, conversely, promote communicative resonance. Emotional intelligence [9], therefore, becomes relevant as a regulatory capacity enabling communicators and listeners to monitor emotional influence during discourse processing.

Building upon these psycholinguistic foundations, the present article introduces a second methodological layer: the maieutic dimension. Originating in Socratic philosophy, maieutics refers to a structured form of questioning aimed at uncovering implicit assumptions and clarifying meaning. In the context of media speech interpretation, maieutics is reconceptualized as a metacognitive regulatory strategy. The listener engages in internal questioning during or after discourse processing, asking: “What assumptions underlie this statement? What contextual factors shape its interpretation? Are alternative meanings plausible? Is emotional framing influencing my perception?” Such structured reflective monitoring transforms automatic comprehension into critically examined interpretation.

The psycholinguistic-maieutic method thus integrates cognitive processing and reflective self-regulation into a unified interpretive framework. While psycholinguistics explains how speech is decoded and integrated, maieutic questioning ensures that interpretation is not merely automatic but consciously evaluated. This dual-layer model enhances awareness of presuppositions, rhetorical devices, and potential manipulation in media discourse.

The third methodological layer concerns practical applications of training. Proactive listening exercises may include discourse chunking, reflective repetition, and adaptive feedback techniques. In chunking practice, a listener divides a short media segment into logical sections, identifies structural signposts, and analyzes how segmentation affects comprehension. Repetition drills encourage reinterpretation after reflective questioning, strengthening semantic precision. Iterative refinement involves revisiting one's interpretation in light of contextual clarification, thereby fostering metacognitive awareness and emotional regulation.

Integrating psycholinguistic principles with maieutic reflection yields several theoretical implications. First, interpretive accuracy increases when listeners consciously regulate inner speech and monitor inferential processes. Second, structured discourse reduces cognitive overload and preserves working memory resources for deeper semantic integration. Third, reflective questioning functions as a safeguard against manipulative rhetoric by identifying presuppositions and emotional triggers. Together, these mechanisms enhance communicative alignment and critical resilience in contemporary media environments.

Practical training methods for proactive listening, intrinsic discourse structuring, and adaptive feedback include psycholinguistic analysis, philosophical interpretation, nonverbal cues to reinforce meaning, emotional framing (including other multiple intelligences), and integration of linguistic principles (syntax, semantics, pragmatics) in media communication.

1 Chunking practice.

The idea of interpreting text in parts is to reduce cognitive load and facilitate accurate interpretation:

Find a 3-5 minute speech or news segment. Divide it into logical segments (introduction, main points, conclusion). Divide each segment into signposts ("first," "next," "finally"). Analyze differences in comprehension to understand the effect of message structure. Psycholinguistic basis: Chunking aligns with the limits of working memory, reducing cognitive overload [6].

2 Repetition drill.

The idea is to improve real-time interpretation and message correction:

Interpret a message using maieutics. Compare interpretations to the intended meaning.

Identify ambiguities and revise interpretation. Psychology basis: personal feedback loops are central in iterative improvement [10].

3 Iterative refinement.

Revise the personal comprehension analysis and reevaluate it based on the speaker's feedback on comprehension accuracy. Indicate personal emotional resonance with an interpreted message in a self-report for better assessment metrics. To improve adaptation efficiency, repeat the simulation using the psycholinguistic-philosophical method described above in this paper until an optimal interpretation is achieved. Simulations could include online platforms, podcasts, and social networks, as audience processing differs across channels.

Segmenting messages during the internal experiment into discrete, logical, structural chunks with signposts can improve comprehension and increase accurate personal interpretation of the initial understanding. Prosodic elements, such as vocal intonation, stress, and pauses, are critical to interpretive accuracy. Concordance between verbal content and prosodic cues can lead to 80-90% alignment between intended and received meaning, as there is always room for improvement in mutual comprehension. However, emotional misalignment might increase cognitive resistance and misinterpretation. Iterative adaptation mirrors performance management strategies in organizational psychology, emphasizing responsiveness and continual refinement.

The integrated psycholinguistic–maieutic model yields several significant insights into media speech interpretation. First, interpretive accuracy increases when listeners consciously regulate inner speech. Monitoring comprehension through internal dialogue reduces misinterpretation of ambiguous structures and emotionally loaded statements. Anticipatory mechanisms described by Zhyhkin N. I. [11] amplify coherence-building processes, primarily in exponentially developing media contexts. Second, syntactic and pragmatic awareness decreases cognitive overload. When discourse is structured into manageable segments, working memory resources are preserved, facilitating deeper semantic integration. Predictive processing, supported by associative networks within the mental lexicon, strengthens retention and inferential precision. Third, maieutic self-questioning functions as a cognitive regulatory mechanism against manipulative rhetoric. By identifying presuppositions and emotional triggers, listeners maintain critical distance. Emotional regulation, aligned with theories of affective priming and emotional intelligence, prevents bias-driven semantic distortion. Moreover, the hypothetical integration of multiple

intelligences - linguistic, interpersonal, intrapersonal, social, and emotional - enhances communicative alignment.

The psycholinguistic-maieutic model equips individuals with cognitive tools to reconstruct context and critically evaluate meaning. Socratic questioning complements psycholinguistic processing by ensuring that comprehension is not merely automatic but consciously examined. By integrating these foundations with Socratic maieutics, the proposed framework enhances interpretive clarity, emotional balance, and resistance to manipulation. Such an interdisciplinary model not only refines media training practices but also strengthens critical awareness in contemporary communicative environments.

In conclusion, interpreting modern spoken media communication requires an integrative approach that combines psycholinguistic insight with reflective regulation. The metacognitive strategy - psycholinguistic-maieutic method - offers a structured, multidimensional strategy for enhancing comprehension accuracy, emotional balance, and resistance to interpretive distortion. By synthesizing cognitive processing theory and philosophical inquiry, this model contributes to both media literacy and contemporary psycholinguistic research. Future research should support the present theoretical-methodological model, empirically validate it, and investigate how inner speech monitoring and reflective questioning influence comprehension accuracy across diverse linguistic and cultural communities. Neurocognitive methods, discourse analysis, and media analytics could further validate the proposed integrative model.

REFERENCES

- 1 Levelt W. J. M. *Speaking: From Intention to Articulation*. MIT Press. 1989.
- 2 Pickering M. J., & Garrod, S. An integrated theory of language production and comprehension. *Behavioral and Brain Sciences*, 36(4), 2013. - p. 329–347.
- 3 Cutler A. *Speech Perception*. In M. J. Traxler & M. A. Gernsbacher (Eds.), *Handbook of Psycholinguistics* (2nd ed., pp. 489–517). Elsevier. 2012.
- 4 Friederici A. D. The brain basis of language processing: From structure to function. *Physiological Reviews*, 91(4), 2011. - p. 1357–1392.
- 5 Clark H. H. *Using Language*. Cambridge University Press. 1996.
- 6 Sweller J. Cognitive load during problem solving: Effects on learning. *Cognitive Science*, 12(2), 1988. - p. 257–285.

7 Paivio A. Dual Coding Theory: Retrospect and Current Status. *Canadian Journal of Psychology*, 45(3), 1991. - p. 255–287.

8 Forgas J. P. Affective influences on verbal communication. In J. P. Forgas (Ed.), *Handbook of Affect and Social Cognition*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. 2001.

9 Goleman D. *Emotional Intelligence*. New York, NY: Bantam Books. 1995.

10 Bass B. M. & Riggio, R. E. *Transformational Leadership* (2nd ed.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. 2006.

11 Zhynkin N. I. *Speech as a conductor of information*. Nauka. 1982.

ARCHETYPAL PATTERNS AS CULTURAL CODES IN FAIRY TALES

SELEZNEVA X. S.

senior lecturer, Toraihyrov University, Pavlodar

TULEBAYEV T. S.

teacher, Children's and Youth Creativity Center "Zhiger", Pavlodar

In an era of globalization and values shifting, the study of folklore remains relevant, as it reflects the deep layers of culture, patterns, and norms of popular behavior, thought, beliefs, and worldview. Among the diverse folklore genres, the fairy tale represents the richest form of folk art, simultaneously serving as a form of the collective unconscious. By studying fairy tales, one can not only discover embodiments of folk ideals and moral values, but they also serve as a repository of universal archetypes – enduring images, symbols, and motifs that are firmly entrenched in the collective unconscious of humanity.

Different definitions of fairy tales exist: of A. I. Nikiforov defines a fairy tale as "... oral stories that exist among the people for entertainment. Events that have content unusual in the everyday sense and are distinguished by a special compositional and stylistic construction" [1, p. 7, translated from Russian]. V. P. Anikin emphasizes that fairy tales are "traditionally kept by the people" narratives, drawing attention to the historical nature of these legends [2, p. 46, translated from Russian]. - a poetic work about fictitious persons and events, mainly with the participation of magical, fantastic forces" [3, p. 968, translated from Russian]. According to V. Ya. Propp, a fairy tale is a narrative genre with an oral form of existence. The purpose of a fairy tale is entertainment

and edification [4]. The fairy tale is based on an unusual (fantastic, wonderful or worldly) event.

The concept of archetype became famous thanks to C. Jung and his works, in which he interpreted this notion as follows: at the same time, they are autochthonous individual products of unconscious origin... The prototype or archetype is the formulated result of the vast technical experience of countless ancestors. It is, so to speak, the psychic residue of innumerable experiences of the same type. [5, p. 175, translated from Russian]. C. Jung also proposed the name of the main archetypes, or, as he himself put it, the images through which the archetypal reality manifests itself, among them: Person, Shadow, Sage, Anima, Animus, Baby, Mother, Self, Hero, Sun, Spirit, Beast, Trickster, etc. He emphasized that there can be a great variety of archetypes, depending on life situations. Both Jung and many other theorists understand archetypes primarily not as plots, but as a set of key figures or objects-symbols that give rise to certain motives. In his work "On the Literary Archetypes", the well-known researcher E. Meletinsky writes: "Representatives of analytical mythology extend their principles of analysis of myths to a fairy tale, as a result of which the images and episodes of a fairy tale narrative turn out to be symbols or even allegories of various levels in the ratio of conscious and unconscious" [6, p. 8, translated from Russian]. That is, fairy tales can be considered as the embodiment of the archetypal. For example, a fight with a dragon can be perceived as a fight against one's own demonic "shadow", the character of a fairy-tale witch can be interpreted as a transformed Great Mother, with whom the grandmother of Little Red Riding Hood coincides, and even the wolf who swallowed the last one. The wedding at the end of the fairy tale can be perceived as a reconciliation with one's own spiritual world, as a manifestation of individuation, etc.

In recent years, more and more researchers are becoming interested in the topic of archetypes and their representation in fairy tales. So, as a result of the multidimensional content analysis of 145 Russian fairy tales carried out by A. V. Chernyshev, 12 fairy tale characters were identified, corresponding to the archetypes of antiquity: Mother (Stepmother), Levsha, Tsar, Bogatyr, Koschey, Goldfish, Soldier, Vasilisa the Beautiful, Devil, Fool, Ivan Tsarevich, Baba Yaga. The selected fairy-tale characters were placed by the author in a field with two coordinates: the axis of motivations (Stability and control, Risk and skill, Belonging and possession, Independence and self-realization) and the axis of stages (Preparation: Archetypes of the family, Path: Archetypes

of transformations and changes, Return: Archetypes of the royal court) and compared with archetypes.

Archetypal characters play a central role in shaping narrative structures and conveying cultural meaning. For example, Yu. M. Perevozkina gives a theoretical analysis of Slavic mythological characters and shows their connection with archetypes. The results of the author's research, which is aimed at studying the psychosemantic mythological space, demonstrate that the prototypes that are in myths form a polysemantic space of redundant meanings. In this regard, we can say that in myths, and as a result in fairy tales, there are archetypal elements. The use of archetypes in fairy tales has also been analyzed in modern Russian science. So, in their studies, I.A. Vasilenko considered such images of fairy-tale heroes and anti-heroes as Ivanushka the Fool, Emelya, Zmei Gorynych, Baba Yaga, Chudo Yudo of the Sea, etc. As a result, I.A. Vasilenko singled out such archetypal traits of a Russian person as the importance of moral rather than material values in the behavior of heroes, the ability to restore "scold" justice, a tendency to seek the truth, the ability to "forge one's own happiness", etc. There are very few similar studies of English folk tales, which is an excellent material for further research.

Each archetype has its own "basic" formula, which encodes certain values and a life lesson that a person needs. Therefore, knowledge of archetypes is of great help to a person. He knows the patterns of development of life events, all the traps, possible trials. He is alerted to temptations and armed with tools to overcome difficulties. But the main thing is that he understands the meaning of current life circumstances. He is freed from empty mental anguish, the cause of which lies in the sense of the meaninglessness of all that's happening.

The archetype is older than the culture, so it is not transmitted by tradition, migration or speech. The archetype is an a priori form of the psyche and arises (starts) spontaneously everywhere. The archetype is closely related to the structure of the brain and is inherited by the individual along with the brain structure. It is a mental expression of the structure of the brain, an eternal readiness for the actualization of certain mental forms. Subjective experience is closely connected to archetypes and is expressed through universal mythological motifs or archetypal images symbolically. The latter are the main components of any religions, mythologies, legends and fairy tales of all times and peoples.

A fairy tale is an unconscious product of the imagination. But this is not a product of the imagination of one particular person, but the result

of the collective creativity of many people, perhaps an entire nation. In other words, it is connected to the problems of more than one person, indicating that it is more universal in its content.

An archetype in a folk tale is not only a symbol but also a bearer of cultural code. It is formed in the collective unconscious but acquires specific characteristics in each culture. In the English folktale tradition, archetypes may reflect attitude toward authority, social mobility, ambivalent perception of magic or the value of practical intelligence over physical strength.

Archetypes are parts of a general narrative system, where:

- Archetypes = universal images;
- Plots = carriers of values;
- Symbols = cultural codes;
- Character behavior = role models or warnings.

All fairy-tale characters: fairies, dragons, witches and gnomes are archetypal images that exist in the deepest layers of the psyche. Whether consciously or not, they affect us because they are a psychological reality. The main motive of most fairy tales is the struggle between good and evil. At the same time, the heroes who are on the side of good can be completely different, as well as those who oppose them. In such fairy tales, much depends on the moral, ethical and religious ideas of their time.

Drawing parallels between myth and fairy tale, philologist E. Meletinsky says that the fairy tale came out of myth, which at some point lost its sacred meaning, transferring collective interest into individual. If we single out the main stages of the process of transforming a myth into a fairy tale, then these include deritualization and desacralization, as well as the loss of ethnographic specificity, the replacement of mythical heroes with ordinary people, mythical time and space with fairy tale uncertainty, and even some others. Unlike the mythological one, it has rather a personal interest in its actions, rather than a collective public one. Meletinsky also speaks of the loss of the “Promethean” meaning in the actions of a cultural hero. The hero, if he has any good intentions in his actions, then acts for the benefit of himself and a narrow circle of people (king, father, family, etc.).

The English folk tale is not simply a bearer of archetypes in the spirit of Jung, but also a text imbued with an ethnocultural code. In it, archetypes become means of expressing national values, fears, behavior patterns, and attitudes toward the world. Thus, by analyzing fairy tales, we become closer to the psychology of archaic man, who, from the depths of centuries, conveys to us an amazing mythological world.

Sazki are the fruit of the collective creativity of a whole people with their own ideas about morality, heroism, life, and death. The archetypes that are found in fairy tales are an inherited part of the psyche, in them one can see the relationship of a person to the world, the relationship of individual consciousness and the collective unconscious, according to Jung: “In myths and fairy tales, as in dreams, the soul tells its own story, and the interaction of archetypes is found in its natural frame. [7, p. 300, translated from Russian].

REFERENCES

- 1 Nikiforov, A. I. Fairy tale, its existence and carriers [Skazka, yeyo bytovaniye i nositeli]. – M.: Proseshchenie, 1930. – 105 p. (in Russian)
- 2 Anikin, V. I. Russian folk tale [Russkaya narodnaya skazka]. – M.: Uchpedgiz, 1959. – 186 p. (in Russian)
- 3 Ozhegov, S. I. Explanatory dictionary of the Russian language [Tolkovyy slovar russkogo yazyka] / S. I. Ozhegov, L. I. Skvortsov. – Moscow.: World and education, 2013. – 1376 p. (in Russian)
- 4 Propp, V. Ya. Russian fairy tale. Collection of works of V. Ya. Propp. [Russkaya skazka. Sobraniye trudov V. YA. Proppa] Scientific edition, comments by Yu. S. Rasskazov. – M.: Publishing house “Labyrint”, 2000. – 416 p. (in Russian)
- 5 Jung C. G. Archetype and symbol [Arkhetip i simvol]. – M.: Kanon, 2015. – 336 p. (in Russian)
- 6 Meletinsky E. M. About literary archetypes [O literaturnykh arkhetipakh] / Russian State University for the Humanities. – M., 1994. – 136 p. (in Russian)
- 7 Jung C.G. Soul and myth: six archetypes [Dusha i mif: shest arkhetipov]. – Kyiv.: State Library of Ukraine for Youth, 1996. – 384 p. (in Russian)

CULTURAL ADAPTATION IN TRANSLATING ENGLISH ANIMATED FILMS INTO KAZAKH

SERIKBAY M. B.

Master's student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

SHENGELBAYEVA N. R.

Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

At present, the translation of animated films is considered a complex process that requires not only linguistic equivalence but also cultural adaptation. English-language cartoons frequently contain national specificities, idioms, humor, and cultural realia; therefore, in order to present them to the Kazakh audience in a clear and natural way, the translator must accurately transfer the cultural code. In translation, not only the literal meaning but also the emotional and cultural content of the original must be preserved. This is a complex process that requires the translator's creative, linguocultural, and cognitive abilities [1, p. 222].

In recent years, the development of Kazakh-language dubbing has gained significant momentum, particularly with the works of Disney, Pixar, and DreamWorks studios being dubbed into Kazakh and showing an increasing attempt to take the national context into account. Nevertheless, certain aspects of cultural adaptation, especially in the translation of realia, still present difficulties. According to T.A. Egorova, adaptation is a type of translation that aims to eliminate the foreignness of the original text as much as possible, that is, to bring it closer to the target culture [2, p. 48].

During the translation process, it is especially important to preserve not only the linguistic equivalence of the text but also its cultural correspondence. This is because the target audience may belong to a different historical era or cultural space and therefore may not fully understand certain concepts and situations presented on screen. In such cases, the translator's task is to convey the words, expressions, and even events of the original text by adapting them to the recipient culture. Thus, in order to achieve the necessary effect, the translator must take into account the worldview and national values of the recipients and choose solutions that correspond to them. Only under such conditions can the translation convey the meaning of the original without distortion and present it in a culturally understandable and artistically appropriate way.

According to V.N. Komissarov, "translation is a dialogue between cultures" [3, p. 32], and the success of such a dialogue depends on the

accurate transmission of national and cultural characteristics. In turn, as the Russian philologist V.E. Anisimov notes, film translation is not only the transfer of linguistic content but also involves cultural adaptation, that is, ensuring that foreign cultural elements are understandable to the audience of another country [4, p. 9]. The researcher emphasizes the importance of considering the cultural adaptation of translation while preserving cultural realia, symbols, and gestures.

Moreover, V.E. Anisimov characterizes the translator's role as a mediator between cultures, who may modify linguistic and cultural layers in order to preserve the pragmatic effect of the original text. This thesis is also relevant to animated films for children, since the characters' behavior, the humor presented, and linguistic features must produce the intended effect on the audience.

Based on the above-mentioned scholarly conclusions, it is evident that the process of cultural adaptation requires the translator's creative and linguocultural competence. In particular, when translating English-language animated films into Kazakh, it is important to take into account the national worldview and the perceptual characteristics of children. This is because the cultural codes and humor present in the original may lose their effect if translated directly. Therefore, the translator should strive to convey not only the meaning of the word but also the cultural meaning underlying it. Consequently, a successful translation is not merely the finding of linguistic equivalents but the construction of a bridge that connects two cultures.

The table below presents a comprehensive comparison of specific dialogues from various animated films and their translations into Kazakh. Through this comparison, the quality of translation, as well as the role and significance of cultural adaptation, are identified. In addition, the differences between the source text and the translated version are analyzed in detail, and the emotional tone and semantic nuances of the dialogues reveal the overall impact that animated films for children have on the audience. Such analysis makes it possible to evaluate how understandable and engaging the translation is for a children's audience, while also demonstrating the importance of adapting animated films to the cultural context.

Table 1 – Analysis of cultural adaptation and emotional nuances in the translation of children’s animated films

№	Title of the Animated Film	Original Dialogue	Kazakh Translation
1	Luca /Лука	- Oh, okay. Here we go. You, uh, coming? - Nope. I can't do it. Never in a million years.	- Отырасың ба? - Жок, отыра алмаймын. Өлсем де отырмаймын!
2	Luca /Лука	- The world is a very dangerous place, Luca, and if I have to send you to the bottom of the ocean to keep you safe, so be it.	- Адамдар мекені біз үшін өте қауіпті жер, Лука. Сенің амандығың үшін, қажет болса, кит өлген жерге жіберемін, түсінші.
3	Luca /Лука	- Maggiore! Another sighting. In the harbor, this time. - I know. We are setting up a reward. Someone's gonna win a nice prize.	- Моджоуре, тағы да көріпті, бұл жолы жагадан. - Білем, біз сыйақы тағайындадық. Ұстаған адамға 42 500 береміз.
4	Cloudy with a chance of meatballs / Аспаннан ас жауған күн	- Oh, jell-o's my favorite.	- Менің сүйікті тосабым!
5	Cloudy with a chance of meatballs / Аспаннан ас жауған күн	- That is one big mayor.	- Мынау үлкен кісі ғой.
6	Zootopia/Аңдар шаһары	- Hey, you're gonna have to wait your turn like everyone else, metermaid.	- Ей, ентелемей, жұрт ұқсап кезекке тұр, жолсерік.
7	Zootopia/Аңдар шаһары	- Oh no, are you kidding me? I don't have my wallet. I'd lose my head if it weren't attached to my neck, that's the truth.	- Қап, енді қайттым, әмияным жоқ. Үнемі өйстіп жоғалтам да жүрем. Қырсық, әттең!

The examples presented in Table 1 illustrate several translation solutions used in the Kazakh dubbing of animated films. The following analysis examines the linguistic and cultural features of these examples and evaluates the effectiveness of the translation strategies applied.

Example 1. Although the expression in the given example is typical of English colloquial speech, a literal translation into Kazakh would

weaken its original meaning. Therefore, the translator has successfully provided a culturally adapted version in Kazakh.

Example 2. In the excerpt, the expression «bottom of the ocean» literally means мұхиттың түбі. In context, however, it refers to a distant or remote place. In this case, the translator used the Kazakh fixed expression «ит өлген жер», adapting it to the context of life under the sea and thus providing a culturally adapted translation.

Example 3. In the source text, the phrase «a nice prize» represents a general concept, whereas in the translation a specific amount is introduced, adding cultural and social context: 42 500 tenge, which was the minimum monthly wage in Kazakhstan during the COVID-19 period. In this case, the translator successfully adapted a humorous element aimed not only at children but also at an adult audience. However, it is also important to clarify what exactly the amount of 42,500 refers to. Our version: «Білем, біз сыйақы тағайындадық. Ұстаған адамға 42 500 теңге береміз».

Example 4. The translator rendered the word that means jelly or marmalade in the original as тосап. Since тосап and мармелад convey different meanings, we can suggest the following version: «Бұл менің сүйікті мармеладым ғой».

Example 5. In the excerpt, the character’s line is based on humor. In English, the phrase «big mayor» carries a double meaning: it can refer to a «big mayor» (physically large or overweight person) as well as a “significant or influential mayor.” In the translation, this wordplay is not fully conveyed. In our version, we decided to adapt the word mayor to the local audience by translating it as «шенеунік» while preserving the humorous element: «Атына заты сай шенеунік екен».

Example 6. «Metermaid» is a term characteristic of American culture that refers to a female officer who issues fines to those who violate paid parking regulations [5]. The translator adapted this word as «жолсерік», but in Kazakh this refers to a person who maintains order on a train; therefore, its correspondence with the original meaning is relatively low [6]. To preserve the meaning of the source text, we used the more specific term «айыппұлшы», thereby conveying the character’s sarcasm and humor in Kazakh. Our version: «Ей, айыппұлшы, ентелемей жұрт сияқты кезекке тұр».

Example 7. In the original text, the character conveys strong distress by using the absurd hyperbole «I'd lose my head if it weren't attached to my neck» which combines both humor and drama. In the Kazakh translation, however, the meaning «басымды жоғалтар едім» is not

fully preserved and is instead rendered as «үнемі өйстіп жоғалтам да жүрем», which weakens the original hyperbolic effect. By adapting this hyperbole to the features of the Kazakh language, the following version can be proposed: «Қап, қалжын ба бұл? Әмияным жоқ, одан да басымды неге ұмытпадым екен! Қырсық-ай!». In this way, a translation adapted to the stylistic and expressive features of the Kazakh language is offered.

As demonstrated by the examples discussed above, the differences between the original dialogues of animated films and their Kazakh translations are largely related to cultural adaptation and specific linguistic features.

The process of translating English-language animated films into Kazakh is not limited to achieving linguistic equivalence; rather, it represents a complex and multilayered process that also involves cultural adaptation. Elements such as wordplay, humor, idiomatic expressions, hyperbole, and culture-specific references found in the original text must be adapted in a way that is understandable and meaningful for the Kazakh audience.

The analysis shows that cultural adaptation plays a particularly significant role in the translation of animated films. This is largely due to the fact that for a children's audience humor, character behavior, emotional tone, and narrative elements directly influence the viewer's perception and engagement. Therefore, only through the careful adaptation of culturally bound expressions and the preservation of humor and emotional nuances can the artistic value and educational potential of animated films be effectively conveyed in translation.

Furthermore, the translation of animated films requires not only linguistic competence but also the translator's creative ability, as well as strong linguocultural and cognitive competence. By preserving the pragmatic effect of the original dialogue, the translator acts as a mediator who builds a bridge between two cultures. From this perspective, the high-quality translation of animated films should be viewed not merely as a linguistic transfer but as a comprehensive process aimed at accurately conveying cultural meanings and emotional codes embedded in the source text.

REFERENCES

1 Жұмабекова А.Қ. Қазіргі аударматану: оқулық / А.Қ. Жұмабекова. – Алматы, 2023. – 425 б. [in Kazakh].

2 Егорова Т.А. Субтитрование и дубляж. Определение, сравнение методик. Плюсы и минусы / Т.А. Егорова // Вестник науки и образования. – 2019. – № 3–1 (57). – С. 46-50 [in Russian].

3 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В.Н. Комиссаров. – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с. [in Russian].

4 Анисимов В.Е. Современные направления исследований в области киноперевода в отечественном и зарубежном переводоведении: концепция культурного переноса / В.Е. Анисимов // Актуальные вопросы переводоведения и практики перевода. – М.: ООО «АЛЬБА», 2018. – С. 8-12 [in Russian].

5 Merriam-Webster Dictionary [Electronic resource]. – URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/meter%20maid> [accessed 03.02.2026].

6 Қазақ тілі терминдер сөздігі [Электронды ресурс]. – I том. – URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%BE%D0%BB%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%BA#cite_note-source1-1 [accessed 03.02.2026] [in Kazakh].

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ МАРКЕРЫ КРИЗИСНЫХ СОБЫТИЙ В МЕДИАДИСКУРСЕ КАЗАХСТАНА И ВЕЛИКОБРИТАНИИ

СУЛЕЙМЕНОВА А. Е.

докторант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖУМАШЕВА А. Ш.

д.ф. н., профессор, Торайгыров университета, г. Павлодар

В условиях глобализации информационного общества средства массовой информации играют ключевую роль в интерпретации и распространении информации о кризисных ситуациях. Медиадискурс не только отражает объективную реальность, но и формирует общественное восприятие происходящих процессов через систему языковых средств, оценок и дискурсивных стратегий. Особую значимость в данном контексте приобретает изучение лингвокультурологических маркеров, позволяющих выявить влияние культурных ценностей и социокультурных установок на репрезентацию кризисных ситуаций в различных национальных медиасистемах.

Казахстанский и британский медиадискурсы представляют интерес для сопоставительного анализа в силу различий в

культурных моделях, коммуникативных традициях и степени институционализации медиапространства. В условиях освещения кризисных событий (политических, экологических, социальных) данные различия проявляются на уровне лексико-семантических средств, оценочной лексики, метафорических моделей и дискурсивных стратегий, таких как фрейминг, легитимация и проблематизация.

Таким образом, исследование лингвокультурологических маркеров кризисных событий в медиадискурсе Казахстана и Великобритании позволяет глубже понять механизмы формирования общественного мнения и выявить культурно обусловленные особенности интерпретации глобальных и локальных кризисов.

Ключевые слова: лингвокультурология, медиадискурс, кризисные события, дискурсивный анализ, фрейминг, оценочная лексика, медиадискурс Казахстана, медиадискурс Великобритании.

Целью данного исследования является выявление и сопоставительный анализ лингвокультурологических маркеров кризисных событий в медиадискурсе Казахстана и Великобритании.

Для достижения поставленной цели были сформулированы следующие задачи:

Проанализировать теоретические основы медиадискурса и лингвокультурологического подхода;

Определить ключевые лингвистические маркеры кризисных событий (лексико-семантические, стилистические, прагматические);

Выявить дискурсивные стратегии репрезентации кризисов в казахстанских и британских СМИ;

Провести сравнительный анализ медиатекстов с целью выявления культурно обусловленных различий.

Материалом исследования послужили новостные тексты, освещающие кризисные события (экологические, политические, социальные), опубликованные в казахстанских (Tengrinews, Egemen Qazaqstan) и британских (The Guardian) средствах массовой информации.

Проблематика медиадискурса и его роли в формировании общественного сознания получила широкое освещение в современных лингвистических исследованиях. Одним из ключевых направлений является критический дискурсивный анализ, разработанный Н. Фэрклоу, согласно которому медиадискурс рассматривается не только как отражение социальной реальности, но и как инструмент её конструирования через языковые средства

и идеологические установки [1, с.28]. Аналогичную позицию занимает Т. ван Дейк, подчеркивающий, что дискурс выступает механизмом воспроизводства власти и контроля на общественным мнением [2, с.51].

В рамках медиалингвистики значительный вклад в изучение структуры и функций медиадискурса внесла А. О`Кифф, которая рассматривает медиадискурс как совокупность способов репрезентации реальности в различных типах медиа, включая новостные тексты [3, с.101]. В свою очередь, К. Коттер акцентирует внимание на роли оценочной лексики и стилистических средств в формировании интерпретации событий и управлении восприятием аудитории [4, с.34].

Важное значение для данного исследования имеет лингвокультурологический подход, разработанный в трудах Ю. С. Степанова. Согласно данному подходу, язык рассматривается как носитель культурных смыслов, а дискурс – как форма их актуализации в конкретных коммуникативных ситуациях [5, с.127]. Это позволяет выявить культурно обусловленные различия в интерпретации кризисных событий.

Особое место занимает теория культурных измерений Г. Хофстеде, которая предоставляет инструментарий для анализа влияния культурных факторов на коммуникацию. Параметр «индивидуализм – коллективизм» позволяет объяснить различия в медиадискурсе различных стран, в частности, в способах репрезентации ответственности, субъектов действия и стратегий освещения событий [6, с.167].

Кроме того, в работах А. Н. Баранова рассматриваются механизмы политического и медиадискурса, включая стратегии манипуляции, оценочности и фрейминга, что особенно важно при анализе кризисных событий [7, с.69]. Данный подход позволяет комплексно рассматривать медиатексты как систему взаимодействующих лексических, прагматических и культурных факторов.

Анализ медиатекстов показал, что репрезентация кризисных событий в британских и казахстанских СМИ характеризуется рядом существенных различий.

В британском медиадискурсе кризисные события часто подаются через призму персонализации. В центре повествования находятся конкретные личности (активисты, эксперты, пострадавшие), что способствует усилению эмоционального воздействия на аудиторию.

Характерным является активное использование оценочной лексики («critical crisis», «urgent action», «devastating impact»), а также метафорических моделей («climate crisis», «economic collapse», «system under pressure»), усиливающих драматизм ситуации.

Кроме того, британские СМИ активно используют стратегию проблематизации и критики, направленную на выявление недостатков государственной политики или действий отдельных институтов. Это проявляется в частом использовании модальных конструкции («must act», «should address», «fail to respond»), а также в наличии альтернативных точек зрения.

В казахстанском медиадискурсе наблюдается иная модель репрезентации кризисных событий. Тексты преимущественно ориентированы на институциональный подход, где ключевыми субъектами выступают государственные органы, международные организации и официальные структуры. Часто используются конструкции, апеллирующие к авторитету («по данным министерства», «по мнению экспертов»), что свидетельствует о стратегии легитимации.

Лексика казахстанских СМИ носит более нейтрально-информационный характер, с меньшей степенью экспрессии. При этом акцент делается на коллективных усилиях и мерах, предпринимаемых государством, например: «реализуются меры», «утверждена программа», «ведется работа».

Выявленные различия могут быть интерпретированы с позиции лингвокультурологического подхода. Британский медиадискурс отражает индивидуалистическую культурную модель, в которой важную роль играют личная ответственность, свобода выражения мнения и критическое отношение к власти. Это обуславливает использование стратегий персонализации, оценки и критики.

В свою очередь, казахстанский медиадискурс формируется в условиях более коллективистской культурной модели, где значительное внимание уделяется социальной стабильности, роли государства и коллективной ответственности. Это проявляется в доминировании институционального дискурса, нейтрального тона и стратегии легитимации.

Сравнительный анализ новостных текстов показал, что лексическая репрезентация кризисных событий в британских и казахстанских СМИ отличается по степени оценочности, экспрессивности и типу доминирующих семантических полей. В британском медиадискурсе наблюдается активное использование

оценочной и метафорической лексики, в то время как казахстанские СМИ преимущественно используют нейтрально-информационные и институциональные формулировки.

Таблица 1 – Лексические особенности репрезентации кризисных событий в британских и казахстанских СМИ

Лексическая категория	Британские СМИ (The Guardian)	Казахстанские СМИ (Egemen Qazaqstan, Tengrinews)
Оценочная лексика	Devastating impact, critical situation, urgent crisis	Күрделі жағдай, маңызды мәселе, өзекті проблема
Метафорическая лексика	Climate crisis, economic collapse, system under pressure	Экологиялық дағдарыс; климаттық қауіп, тұрақсыздық
Лексика срочности / urgency	Immediate action required, urgent response, time is running out	Шұғыл шаралар қабылдануда, жедел әрекет еті қажет
Лексика ответственности	Individual responsibility, public accountability, citizens must act	Мемлекеттік жауапкершілік, бірлескен күш-жігер, қоғамның қатысуы
Институциональная лексика	Government failure, policy gaps, lack of regulation	Мемлекеттік бағдарлама, ресми шешім, ұлттық жоба
Экспрессивная лексика	Alarming trend, dramatic consequences, catastrophic effects	Айтарлықтай әсер, белгілі бір қауіп, ықтимал салдар
Лексика экспертного мнения	Experts warn, scientific argue, analysts suggest	Сарапшылардың айтуынша, ғалымдардың пікірінше, мамандар атап өтті
Социальная лексика	Vulnerable communities, social inequality, public concern	Халықтың әл-ауқаты, әлеуметтік тұрақтылық, қоғам мүддесі

Данные таблицы демонстрируют, что британские СМИ характеризуются более высокой степенью экспрессивности и оценочности. Частое использование лексем с негативной коннотацией (devastating, catastrophic, critical) усиливает драматизацию кризисных событий и формирует у аудитории ощущение срочности и угрозы. Метафорические конструкции (climate crisis, system under pressure) выполняют функцию когнитивного фрейминга, позволяя представить сложные явления в более доступной и эмоционально насыщенной форме.

В отличие от этого, казахстанские СМИ демонстрируют тенденцию к нейтрально-информационному стилю. Лексика носит более сдержанный характер (маңызды мәселе, күрделі

жағдай), что снижает уровень эмоционального воздействия на аудиторию. Значительное место занимает институциональная и официально-деловая лексика (мемлекеттік бағдарлама, ұлттық жоба), отражающая ориентацию медиадискурса на государственные структуры и официальные источники информации.

Особое внимание заслуживает различие в репрезентации ответственности: в британских СМИ акцент делается на индивидуальной и общественной ответственности, тогда как в казахстанских – на роли государства и коллективных усилиях. Это подтверждает влияние культурных факторов на выбор лексических средств и стратегий освещения кризисных событий.

Проведенное исследование позволило выявить. Проанализировать лингвокультурологические маркеры кризисных событий в медиадискурсе Казахстана и Великобритании. Установлено, что репрезентации кризисных ситуаций в СМИ обусловлена не только языковыми особенностями, но и культурными параметрами, определяющими выбор лексических средств и дискурсивных стратегий.

Результаты анализа показали, что британский медиадискурс характеризуется высокой степенью экспрессивности, оценочности и персонализации. Активное использование метафорической и эмоционально окрашенной лексики способствует усилению драматизации кризисных событий и формированию критического восприятия действительности. В свою очередь, казахстанский медиадискурс демонстрирует преимущественного институциональный и нейтрально-информационный характер, где акцент делается на роли государства, официальных структур и коллективных усилиях в преодолении кризисов.

Сопоставительный анализ подтвердил, что различия в лексической репрезентации напрямую связаны с культурными моделями: индивидуалистической в британском медиапространстве и коллективистской – в казахстанском. Это находит отражение в таких дискурсивных стратегиях, как фрейминг, легитимация и проблематизация, а также в характере оценочной и модальной лексики.

Таким образом, полученные результаты подтверждают значительное влияние лингвокультурных факторов на формирование медиадискурса и интерпретацию кризисных событий. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения

его результатов в области медиалингвистики, межкультурной коммуникации и анализа медиатекстов.

Перспективы дальнейших исследований связаны с расширением корпуса анализируемых материалов, включением других типов медиадискурса (социальные сети, блогосфера), а также более детальным изучением прагматических и когнитивных аспектов репрезентации кризисных явлений.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Fairclough N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. London: Longman, 1995 - P.24-56 [на англ. яз.].
- 2 van Dijk T.A. Discourse and Power. London: Palgrave Macmillan, 2008, P.48-61 [на англ. яз.].
- 3 O’Keeffe A. Investigating Media Discourse. London: Routledge, 2006, P.99-106 [на англ. яз.].
- 4 Cotter C. News Talk: Investigating the Language of Journalism. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, P.31-39 [на англ. яз.].
- 5 Stepanov Yu.S. Constants: Dictionary of Russian Culture. Moscow: Academic Project, 2004, P.124-131 [на англ. яз.].
- 6 Hofstede G., Hofstede G.J., Minkov M. Cultures and Organizations: Software of the Mind. 3rd ed. New York: McGraw-Hill, 2010, P.77-85 [на англ. яз.].
- 7 Baranov A.N. Политический дискурс: методы анализа. Москва: URSS, 2013, - С. 64-75

Секция 34
Көптілділік білім берудің өзгеріс үрдісі ретінде
Полиязычие как тренд образования

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ БАРЬЕРЫ В УСЛОВИЯХ ПОЛИАЗЫЧНОГО ОБУЧЕНИЯ: СТРАТЕГИИ ПРЕОДОЛЕНИЯ И АДАПТАЦИИ

БЕЙСЕМБАЕВА К. Т.
учитель английского языка, КГУ «Средняя общеобразовательная школа
№ 35 города Павлодара», г. Павлодар

В контексте ускоряющейся глобализации и цифровой трансформации общества многоязычие выходит за рамки образовательной моды, становясь объективной необходимостью. Современные образовательные подходы направлены на развитие личности, способной эффективно взаимодействовать в условиях языкового и культурного многообразия. Тем не менее эмпирические данные свидетельствуют о том, что успешность в освоении иностранных языков определяется не только лингвистическими компетенциями обучаемого, но и сложным набором психологических факторов.

К числу таких факторов относятся этнопсихологические барьеры – это специфические когнитивные и эмоциональные фильтры, формируемые принадлежностью индивида к определённой лингвокультурной среде. В процессе многоязычного обучения столкновение различных культурных картин мира может вызывать явления, такие как «языковая тревожность», когнитивный диссонанс и в некоторых случаях сопротивление восприятию чужеродных социокультурных норм. В условиях Казахстана и глобальной образовательной системы, где изучение нескольких языков – национального, государственного и международного – является обыденностью, анализ механизмов формирования данных барьеров приобретает особую значимость для повышения эффективности образовательных процессов [1, с. 352].

Исследовательская проблема связана с поиском оптимального соотношения между сохранением культурной идентичности обучающегося и развитием его способности к адаптации в условиях многоязычной среды. Несмотря на наличие значительного количества работ в области лингводидактики, вопросы

психологической адаптации представителей различных культур в ситуации интенсивного полиязычия нуждаются в дополнительном переосмыслении с учетом современных психолого-педагогических подходов [2, с. 337].

Основная цель настоящего исследования состоит в систематическом анализе природы этнопсихологических барьеров, возникающих в процессе изучения иностранных языков, а также в разработке научно обоснованных стратегий их преодоления.

Новизна работы выражается в уточнении классификации психологических трудностей, возникающих в кросс-культурном взаимодействии, и в предложении интегративной модели адаптации, которая сочетает методы психологической коррекции с современными лингводидактическими технологиями.

Методы исследования

Теоретико-методологический анализ базируется на изучении и обобщении ключевых трудов в сфере этнопсихологии, лингводидактики и психолингвистики. В частности, особое внимание уделено рассмотрению концепций «языковой тревожности» Р. Гарднера и П. Макинтайра [5, с. 94].

Сравнительно-сопоставительный метод применён для выявления различий в когнитивных стилях и коммуникативных стратегиях между представителями различных лингвокультур. Это включает в себя сопоставление образовательных практик, характерных для коллективистских и индивидуалистских культур.

В эмпирической части работы использовался комплекс практических инструментов:

Включённое педагогическое наблюдение, направленное на отслеживание речевой активности и эмоциональных реакций студентов в условиях полиязычного взаимодействия;

Диагностическое анкетирование с применением адаптированных шкал, таких как Foreign Language Classroom Anxiety Scale (FLCAS), для оценки уровня психологического дискомфорта [4, с. 128];

Метод экспертных оценок, который включал анализ отзывов и наблюдений практиков, взаимодействующих в мультикультурных образовательных средах.

Для интерпретации и визуализации собранных данных применялся качественный анализ. Результаты были систематизированы в рамках классификационных таблиц и специализированных моделей адаптации.

II. Теоретические основы этнопсихологических барьеров

2.1 Генезис и определение понятий в междисциплинарном контексте

Для всестороннего понимания трудностей, связанных с изучением иностранного языка (ИЯ), необходимо разграничить сопредельные понятия. В современных исследованиях этнопсихологический барьер определяется как совокупность субъективных факторов, которые ограничивают адекватное восприятие и формирование речи в инокультурной среде.

В отличие от лингвистического барьера, связанного с недостатком словарного запаса или грамматических знаний, этнопсихологический барьер коренится в культурной идентичности индивида [3, с. 154]. Он находится в тесной связи с феноменом «языковой тревожности» (Foreign Language Anxiety), который подразумевает особое эмоциональное состояние, включающее опасения, убеждения и переживания, возникающие при использовании неродного языка [4, с. 126].

2.2 Многоуровневая классификация барьеров

Этнопсихологические барьеры в условиях полиязычного обучения могут быть рассмотрены через призму трех основных направлений:

Барьеры межкультурной коммуникации включают когнитивные различия в восприятии времени, пространства и иерархии, которые зависят от культурного фона и процесса социализации [3, с. 82].

Аффективные барьеры проявляются в страхе потери идентичности, этноцентризме и социокультурном стрессе, связанном с переключением между языковыми кодами.

Коммуникативно-поведенческие препятствия связаны с вариациями в речевом этикете и невербальной коммуникации, что может приводить к неправильному пониманию сообщений.

2.3. Влияние культурной дистанции на процесс обучения

Теоретический анализ подтверждает предположение о том, что увеличение культурной дистанции между родным и изучаемым иностранным языком может способствовать усилению психологической резистентности.

В многопрофильной языковой среде, например, при одновременном освоении казахского, русского и английского языков, обучающиеся сталкиваются с задачей согласования трёх различных социокультурных систем. Это предъявляет повышенные требования к их психологической гибкости и развитию межкультурной компетенции [2, с. 45].

Исходя из этого, этнопсихологические барьеры представляют собой не только сложности, связанные с переводом, но и комплексный механизм психологической защиты. Данный феномен требует применения специализированных корректирующих стратегий в области лингводидактики.

III. Анализ специфики полиязычного обучения в современной практике

3.1. Эмпирическая база и методология исследования

Практическое исследование проводилось на базе средних общеобразовательных школ Павлодарской и Абайской областей. Выборку составили 216 учащихся подросткового возраста (9–15 лет), среди которых 80 представителей казахской национальности, 72 – русской, 32 – немецкой и 34 представителя других этнических групп. В качестве диагностического инструментария использовались тест на мотивацию Университета Западного Онтарио, опросники Т. Элерса и шкала FLCAS.

3.2. Сравнительный анализ мотивационных факторов

В ходе исследования выявлена прямая связь между культурной принадлежностью и типом учебной мотивации. Уровень энтузиазма оказался выше у представителей немецкой национальности по сравнению с казахскими и русскими группами.

Что касается мотивации к достижению успеха, среди учащихся со средним уровнем данной мотивации доминируют русскоязычные школьники, на втором месте находятся казахи.

С гендерной точки зрения девочки проявляют большую заинтересованность в изучении английского языка и характеризуются более низким уровнем негативной мотивации по сравнению с мальчиками.

3.3. Анализ трудностей в видах речевой деятельности

Эмпирические данные указывают на существование специфических трудностей в лингвокультурах.

Восприятие на слух оказалось самым проблематичным для всех групп: 38% казахов, 37% немцев и 32% русских испытывали затруднения.

Навык говорения представлял сложности для 36% русских, 35% казахов и 25% немцев.

При этом наибольшие проблемы с письмом выявлены у немецкой группы – 37%, что значительно превышает показатели казахов (19%) и русских (16%).

Чтение выделилось как наименее проблемная область: лишь 1% немцев и 4% казахов отметили трудности.

Таблица 1 – Сравнительный анализ трудностей в лингвокультурах (%)

Навык	Казахи	Немцы	Русские
Восприятие на слух	38 %	37 %	32 %
Говорение	35 %	25 %	36 %
Письмо	19 %	37 %	16 %
Чтение	4 %	1 %	— *

3.4. Психологические проявления «Языковой тревожности»

В ходе анкетирования 64% учащихся сообщили о психологических затруднениях при изучении иностранного языка.

К главным источникам тревожности отнесены следующие факторы:

Во-первых, страх коммуникации, проявляющийся у 42% казахов и 32% русских, которые опасаются не понять собеседника; при этом немецкие студенты демонстрируют большую открытость к взаимодействию с иностранцами.

Во-вторых, когнитивные ограничения — более трети участников каждой группы связывают неуверенность с ограниченным словарным запасом.

В-третьих, социокультурный стресс, который сильнее выражен у казахских и русских учащихся по сравнению с их немецкими сверстниками и сопровождается снижением уверенности в иноязычном общении.

3.5. Влияние опыта полиязычия на адаптацию

Важным результатом исследования стало подтверждение того, что учащиеся, уже владеющие вторым языком (например, казахским при родном русском или наоборот), проявляют большую психологическую гибкость. Их когнитивная система быстрее адаптируется к третьему (английскому) языку, так как механизмы переключения между кодовыми системами уже сформированы.

Таблица 2 – Сравнительный анализ этнопсихологических трудностей

П а р а м е т р сравнения	казахи	русские	немцы
С т р а х коммуникации	42%	32%	Низкий уровень (не стесняются выражать мысли)
Открытость к общению с иностранцами	Разнообразные, менее однозначные результаты	Разнообразные, менее однозначные результаты	Высокая степень открытости
Уровень тревожности на занятиях	Выраженная тревожность	Выраженная тревожность	Более низкий уровень тревожности
Уверенность в себе при иноязычном общении	Склонны к неуверенности	Склонны к неуверенности	Более высокая уверенность
Когнитивные ограничения	Более 1 / 3 опрошенных	Более 1 / 3 опрошенных	Более 1 / 3 опрошенных
Мотивация к успеху	Средний уровень	Преимущественно средний уровень	Высокий уровень энтузиазма

В ходе исследования выявлено, что этнопсихологические барьеры присутствуют у 64% студентов и зависят от их культурной принадлежности. Так, казахские и русские студенты чаще испытывают языковую тревожность и страх неудачи в общении, тогда как немецкая группа характеризуется большей открытостью и психологической устойчивостью.

Опыт полиязычия, проявляющийся в владении казахским или русским языками, играет важную роль для успешной адаптации, способствуя когнитивной гибкости и облегчая изучение английского. Следовательно, эффективное обучение требует учета национальных особенностей и развития навыков переключения между языковыми системами. [1, с. 285].

IV. Стратегии преодоления и адаптации в полиязычной среде

Для успешного преодоления этнопсихологических барьеров в полиязычной среде требуется интеграция различных методов, охватывающих когнитивные, эмоциональные и технологические аспекты. Такой подход позволяет комплексно воздействовать на возникающие трудности и способствует более эффективной адаптации.

4.1. Когнитивные и лингводидактические стратегии включают применение метода «Культурного моста», который предполагает введение в учебный процесс материалов, сопоставляющих реалии

казахстанской культуры и культуры изучаемого языка. Это способствует снижению тревожности, связанной с угрозой утраты идентичности, и повышает личностную значимость обучения [3, с. 210].

Также акцентируется использование сравнительной типологии, направленной на выявление сходств и различий в грамматике и фонетике казахского, русского и английского языков. Такой подход позволяет трансформировать интерференцию из препятствия в ресурс для осознанного усвоения материала.

Кроме того, интегрируется сценарное моделирование с применением ролевых игр, воспроизводящих реальные межкультурные ситуации недопонимания, что обеспечивает возможность пережить и преодолеть коммуникативные барьеры в контролируемой учебной среде.

4.2. Психологические стратегии поддержки (Scaffolding)

Снижение аффективного фильтра достигается созданием среды, допускающей ошибки и уменьшающей напряжение. В этой ситуации педагог выступает не как строгий контролер, а как посредник, облегчающий коммуникацию [4, с. 130].

Техники рефлексии и саморегуляции помогают студентам осваивать методы управления языковой тревожностью, возникающей перед публичными выступлениями и международными экзаменами. Эмпатия и децентрация развиваются через задания, направленные на осознание точки зрения носителя другой культуры, что способствует снижению этноцентризма.

4.3. Технологическая адаптация: роль ИИ и цифровых

В контексте цифровизации психологическая поддержка в образовании активно интегрирует ИИ. Нейросетевые тренажёры выступают в роли «безопасного собеседника», уменьшая страх социальной оценки и застенчивость, что позволяет студентам сосредотачиваться на речи. Использование VR и мультимедиа способствует визуализации культурных компонентов, облегчая адаптацию к новым социокультурным нормам и снижая проявления «культурного шока».

Адаптивные платформы автоматизируют психологический «скаффолдинг», подстраиваясь под индивидуальный темп обучения, что особенно значимо для интровертов и тревожных студентов.

Эффективность полиязычного образования во многом определяется психологической готовностью к трансформации коммуникативной модели. Интеграция традиционных подходов с

технологиями снижает этнопсихологические барьеры, поддерживая формирование специалиста с глобальным мировоззрением и сохраняющего культурную идентичность.

ЛИТЕРАТУРА

Выготский, Л. С. Мышление и речь. – 5-е изд., испр. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.

Гальскова, Н. Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. – 3-е изд., стер. – М.: Академия, 2006. – 336 с.

Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: учеб. пособие. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

Horwitz, E. K. Foreign Language Classroom Anxiety / E. K. Horwitz, M. B. Horwitz, J. Cope // The Modern Language Journal. – 1986. – Vol. 70, No. 2. – P. 125–132.

MacIntyre, P. D. Methods and results in the study of foreign language anxiety: A review of the literature / P. D. MacIntyre, R. C. Gardner // Language Learning. – 1991. – Vol. 41, No. 1. – P. 85–117.

Об утверждении Концепции развития образования Республики Казахстан на 2022–2026 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 ноября 2022 года № 941.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

ДАЦКО Е. А.

учитель английского языка, Иртышская средняя общеобразовательная школа № 4, Иртышского район, Павлодарской область

Изучение английского языка, истории его развития, народной культуры и быта необходимо рассматривать не только как деятельность учащихся, направленную на изучение английского языка, но и как одно из условий, обеспечивающих преподавание иностранного языка и развитие творческих способностей школьников на конкретном жизненном материале. Одним из действенных способов, помогающих успешному усвоению иностранного языка, являются активные формы уроков. К таким урокам относятся: урок-диспут, урок-семинар, урок - конференция, урок - заочное путешествие, урок - телемост, интегрированный

урок, урок защиты проектов, урок-зачёт. Большинство психологов и педагогов под креативностью, (С. Тейлор, Дж. Гилфорд, С.А. Медник и др.), понимает способность порождать необычные идеи, отклоняться в мышлении от традиционных схем; креативность охватывает некоторую совокупность мыслительных и личностных качеств, необходимых для становления способности к творчеству. По мнению большинства исследователей, креативность поддается развитию. Креативное мышление на занятиях английского языка можно развивать, используя различные инструменты [1, с. 23].

При изучении английского языка большую роль приобретают следующие проблемные задания: - поисково-игровые задания (направленные на развитие творческого мышления); - коммуникативно-поисковые задания (направленные на развитие нахождения нужной стратегии); - коммуникативно-ориентированные задания (направленные на формирование готовности к решению задач в условиях соревновательного характера); - познавательно-поисковые культуроведческие задания (направленные на интеграцию междисциплинарных знаний); - лингвистические поисковые задания (направленные на формирование профильных и филологических умений). Интенсивная методика наиболее близко подошла к решению стоящих перед школой проблем и предлагает жизнеспособную и гибкую систему обучения, адекватную современным потребностям общества на уровне средней школы. Психолого-педагогические положения интенсивной методики учитывают авторы современных учебников английского языка: - активизация резервных психологических процессов личности учащегося посредством создания комфортного психологического климата в группе, а также воздействие на эмоциональную сферу личности наряду с эмоциональной; - двухплановый подход к обучению; -учёт мотивации в обучении иностранным языкам; -принцип плотности общения. Совокупность всех указанных дидактических задач позволяет наиболее полно развивать творческое мышление учащихся и творческих способностей учащихся. Формирование самостоятельной, творческой личности, которая востребована и может самореализоваться в любой сфере жизнедеятельности, всегда рассматривалось как одна из основных задач образования. Следует отметить, что языковое образование занимает важное место в жизни общества. Осознание необходимости владения хотя бы одним иностранным языком пришло в наше общество. Любому специалисту, если он хочет преуспеть в своей

области, знание иностранного языка жизненно важно. Поэтому мотивация к его изучению резко возросла.

Однако трудностей на пути овладения языком, особенно в массовой школе, не убавилось. Изучение иностранного языка нацелено на развитие гармоничной личности, готовой к межкультурной коммуникации. Таким образом, урок иностранного языка – неотъемлемая часть школьного образования. Перед учителем поставлена непростая задача - научить учащихся критически мыслить при обучении иностранному языку. В то же время одним из наиболее эффективных инструментов формирования критического мышления учащихся является изучение иностранного языка. Языковое образование по своей сути есть процесс движения от цели к результату, тот «мостик», который позволяет перейти от этапа накопления знаний к этапу свободного применения их в разнообразной деятельности [2, с. 33]. Творчество предполагает новое видение действительности, преодоление штампов и стереотипов, готовность к отказу от привычных схем и способов работы, стандартов поведения и мышления. В этих условиях чрезвычайно актуализируется построение педагогических систем, создающих необходимые предпосылки для раскрытия креативности школьника. На уроках развития творческого воображения дети овладевают простейшими алгоритмами решения творческих задач. Дети отличаются раскованностью, оригинальностью мышления, готовностью к творчеству. Креативность является полной противоположностью шаблонного мышления (ограниченность выбора при поиске возможных решений и тенденций одинаково подходить к разным проблемам). Она уводит в сторону от банальных идей и скучного, привычного взгляда на вещи и рождает оригинальные решения. Креативность делает процесс мышления увлекательным и помогает находить новые решения старых проблем. Речевая зарядка проводится учителем в начале урока. Учащиеся, таким образом, получают материал и для восприятия речи на слух и для говорения. В ходе такой зарядки в классе с первых минут урока создается языковая среда, причем все учащиеся занимаются речевой деятельностью. На данном этапе урока можно применять синквейн - форма работы, которая способствует творческому развитию ученика, заставляет его самостоятельно мыслить, творить. Синквейн – это стихотворение, представляющее собой синтез информации в лаконичной форме, что позволяет описывать суть понятия или осуществлять рефлексию на основе полученных

знаний» (Викентьева И.). Это стихотворение состоит из пяти строк: в первой строке заявляется тема или предмет (одно существительное), во второй дается описание предмета (два прилагательных или причастия), в третьей, состоящей из трех глаголов, характеризуются действия предмета; в четвертой строке приводится фраза обычно из четырех значимых слов, выражающая отношение автора к предмету; в пятой строке – синоним, обобщающий или расширяющий смысл темы или предмета (одно слово). Такие стихи можно составлять на отдельные звуки, слова, грамматические конструкции и т. д. После написания такого стихотворения можно его отработать хором. Безусловно, интересно использование синквейнов и в качестве средства творческого самовыражения. Работа может быть организована как индивидуально, так и в парах [2, с. 59].

Система образования в целом направлена на развитие созидющего творческого воображения, а не фантазирования, что было бы существенней для развития личности. Поэтому имеющиеся у большинства людей задатки к фантазированию в процессе обучения зачастую исчезают. «Креативность», «творческий подход», «креативная личность», «творческие успехи», «думать творчески», «проявление креативности» – эти понятия в современном обществе являются показателями профессионализма. Ведь именно креативность, способность к творчеству и созиданию, мы считаем атрибутом одарённости, таланта, гения. Креативность (от англ. create – создавать, творить) – творческие способности индивида, характеризующиеся готовностью к принятию и созданию принципиально новых идей, отклоняющихся от традиционных или принятых схем мышления и входящие в структуру одарённости в качестве независимого фактора, а также способность решать проблемы, возникающие внутри статичных систем [3, с. 88]. Современное общество предъявляет высокие требования к педагогам школы, исходя из которых, учитель должен строить образовательный процесс так, чтобы не только учитывались способности и возможности учащихся, но и осуществлялось максимальное развитие их личности. При деятельностном подходе в образовании человек, взаимодействуя с миром, строит сам себя, происходит саморазвитие, самоактуализация его личности. Задачей учителя становится подтолкнуть ученика к такому саморазвитию, создать определенные условия и мотивацию к выполнению определенных заданий. Огромную помощь в этом может оказать методика развития творческого воображения и творческих

способностей. Чтобы у школьника развивалось творческое мышление, необходимо, чтобы он почувствовал удивление, любопытство и удовлетворил потребности в знаниях. Только через преодоление трудностей, решение проблем, ребенок может войти в мир творчества. А в наше время только творческий человек, нестандартно мыслящий, может достичь успеха.

Необходимо отметить, что развитие творческих и изобретательных способностей многократно увеличивает эффективность урока, создаёт условия для раскрытия личности учащихся, развивает их в интеллектуальном плане. Вот простые приёмы, которые можно использовать в своей педагогической деятельности на уроках английского языка: Пример: класс хором поёт отрывок: «What is your name, what is your name, now tell me please, what is your name? Ученик: «My name is Janet, my name is Janet, my name is Janet, that's my name» и т. д. – Can you help me, please? - обсуди с партнёром по парте, выскажи своё мнение; урок-путешествие в страну грамматики. Нестандартные уроки интересны для учащихся 5–6 классов, у которых ещё высока мотивация к изучению иностранного языка [3, с. 129]. – Использование творческих заданий на уроках английского языка актуальны в начальной школе: – использование заданий на развитие образного воображения, творческого мышления («Придумать продолжение истории»); – составление на уроках вопросов, поощряющих размышлять творчески – «представьте себе, предположите что, сочините, порассуждайте о...» и т. д. Таким образом, все методы и приёмы, используемые в работе, способствуют развитию креативного мышления и творческих способностей учащихся. Методология творчества дает и преподавателю, и учащемуся интеллектуальные инструменты для формирования творческого системного мышления, учит смотреть на мир системно и управлять процессом мышления [4, с. 93]. Пример применения креативного урока английского языка. Урок английского языка в 3 классе. Тема урока: “Food” (breakfast and lunch); Тип урока: Урок закрепления полученных знаний. – тренировать и закреплять лексические и грамматические навыки по теме; – тренировать произносительные навыки по теме; – совершенствовать лексические и грамматические навыки по теме; – развивать умения письма; – развивать умения говорения (монологическая и диалогическая речь); – развивать умения аудирования; – развивать память, логику, мышление; – развивать творческие способности учащихся; – формировать

у учащихся умений реализации новых способов действия; – способствовать воспитанию доброжелательности, отзывчивости, взаимопомощи, ответственности; – воспитывать умение работать индивидуально, в паре, в группе; – повышать мотивацию к изучению английского языка. Планируемый результат (предметные умения): – правильно произносить лексические единицы по теме и целесообразно использовать их в заданной речевой ситуации; – различать грамматическую структуру повествовательного, вопросительного и отрицательного предложения в Present Simple; – воспринимать и реагировать на вопросы, используя краткий ответ (Yes, I do / No, I don't); – вести диалог, используя лексический материал по теме «Еда», грамматический материал по теме Present Simple. Личностные: формировать личностные качества учащихся необходимые во взаимоотношениях с одноклассниками; проявлять доброжелательность, взаимопомощь, терпение, вежливость. Коммуникативные: формировать умение слушать и вступать в диалог для поддержания учебно-деловой беседы. Познавательные: уметь осознанно строить речевое высказывание с опорой на образец и без него, формулировать ответы на вопросы учителя и одноклассников. Регулятивные: планирование своей деятельности в соответствии с целевой установкой; использовать речь для регуляции своего действия; моделировать ситуации поведения в классе. Лексические единицы и фразы по теме «Еда». Грамматическая тема «Present Simple» (структура утвердительных, вопросительных, отрицательных предложений). Межпредметные связи: русский язык, этика. Формы работы: Фонетическая и речевая зарядка. Работа со схемами – опорам. Индивидуальная, парная, групповая работы. – аудиозапись (песенка про еду); схемы – опоры; интерактивная доска; смайлики из картона; коробка с изображениями продуктов; карточки со словами (буквы в неправильном порядке); костюмы для сенок; мяч; таблицы; тарелочки из картона. Использование в настоящее время таких коллективных форм работы (обучение в сотрудничестве) способствует реализации воспитательных целей обучения: школьники становятся субъектами общения, учатся воспринимать, осмысливать и оценивать позицию другого человека, регулировать свое поведение согласно условиям общения. В данном виде деятельности формируется человек культуры – творческая личность. Таким образом, развивая творческую активность на уроках английского языка, ученики стремятся узнать больше дополнительной информации путём самостоятельной работы.

Следовательно, он приобретает некоторую долю самостоятельности, значит, и в жизни будет занимать активную позицию. Благодаря совместной продуктивной творческой работе учителя и учеников, последние имеют значительный успех и значимость среди сверстников, умело применяют полученный опыт в жизни и готовы легко найти выход из любой сложившейся ситуации. Использование в настоящее время таких коллективных форм работы (обучение в сотрудничестве) способствует реализации воспитательных целей обучения: школьники становятся субъектами общения, учатся воспринимать, осмысливать и оценивать позицию другого человека, регулировать свое поведение согласно условиям общения. В данном виде деятельности формируется человек культуры – творческая личность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Основы критического мышления: междисциплинарная программа/ Сост. Дж. Л. Стил, К. Мередит, Ч. Темпл, С. Уолтер. Пособие 1. – М.: Изд-во ИОО, 1997, -128с
2. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя / И. В. Муштавинская — «КАРО», 2009 — (Уроки для педагогов,) – 180с
3. Бижкенова А. Е. К вопросу обучения иностранным языкам взрослой аудитории: интенсивная методика преподавания // Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Языковое образование в Казахстане: вопросы поступательности и непрерывности». Под ред. – д.ф.н., проф. Бижкеновой А. Е. - г. Астана: «Мастер-По», 2019. - 453 с.
4. Булатбаева К. Н. Pedagogical education continuity of teachers of language disciplines as a condition of multilingualism development of the studying youth // Сб. Программа и тезисы II Международного форума по педагогическому образованию. Казань, Казанский федеральный университет, 19-21 мая 2016 г. – Казань: Куранты, 2020. – 380 с.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

ДЮСЕНОВА Ж. Т.

магистрант, кафедра «Личностное развитие и образование»,
Торайгыров университет, г. Павлодар

УШАКОВА Н. М.

научный руководитель, д.п.н., профессор, кафедра «Личностное развитие и образование» Торайгыров университета, г. Павлодар

Начальная школа представляет собой важнейший этап в развитии личности ребёнка, в ходе которого закладываются основы учебной деятельности, формируются когнитивные процессы и коммуникативные навыки. Именно в этот период создаются предпосылки для успешного освоения иностранного языка.

Современные образовательные тенденции в Казахстане ориентированы на раннее обучение иностранным языкам, что обусловлено необходимостью формирования конкурентоспособной личности в условиях глобализации. В этой связи особую актуальность приобретает изучение психолого-педагогических особенностей обучения английскому языку младших школьников.

Научная новизна данного исследования заключается в комплексном обосновании психолого-педагогических условий эффективного обучения английскому языку учащихся начальной школы с учетом интеграции коммуникативного подхода, игровых технологий и элементов цифровой образовательной среды.

В отличие от традиционных подходов, в статье предлагается рассматривать обучение иностранному языку как процесс формирования не только языковых, но и метакогнитивных и коммуникативных компетенций младших школьников. Особое внимание уделяется синтезу игровых и цифровых методов обучения, что позволяет повысить мотивацию учащихся и обеспечить более эффективное усвоение языкового материала.

Кроме того, предложена систематизация психолого-педагогических особенностей младших школьников, позволяющая выстраивать адаптивную модель обучения английскому языку.

Согласно теории Л. С. Выготского, развитие высших психических функций осуществляется в процессе социальной деятельности и взаимодействия [1]. Это положение имеет ключевое

значение для обучения иностранному языку, поскольку язык усваивается в процессе коммуникации.

Ж. Пиаже утверждал, что младшие школьники находятся на стадии конкретных операций, что определяет специфику их мышления [2]. Они лучше воспринимают конкретную, наглядную информацию, чем абстрактные языковые структуры.

А. Е. Шульженко подчеркивает, что в младшем школьном возрасте происходит переход от игровой деятельности к учебной, однако игра продолжает выполнять ведущую развивающую функцию [3].

Таким образом, обучение иностранному языку должно строиться с учетом возрастных особенностей; уровня когнитивного развития; социальной природы обучения; значимости игровой деятельности.

И. А. Зимняя отмечает, что внимание младших школьников характеризуется низкой устойчивостью [4]. Это требует частой смены видов деятельности, использования динамичных методов обучения и включения двигательных элементов.

Память имеет наглядно-образный характер. По мнению А. Қайырбаевой и Р. Дуненкуловой, эффективными средствами обучения являются рифмовки, песни и визуальные образы [5].

Мышление младших школьников развивается от наглядно-образного к логическому, поэтому в процессе обучения целесообразно использовать задания на сравнение, анализ и решение проблемных ситуаций [6].

Обучение иностранному языку включает четыре вида речевой деятельности: аудирование, говорение, чтение и письмо. Согласно Г. В. Роговой и И. Н. Верещагиной, обучение должно строиться на принципе устного опережения [7]. Е. И. Негневицкая отмечает высокую способность детей к имитации речи [8], а А. Р. Лурия подчеркивает взаимосвязь устной и письменной речи [9].

М. В. Матюхина выделяет социальные и познавательные мотивы обучения [10]. Для младших школьников особое значение имеют одобрение учителя, признание в коллективе и эмоциональная поддержка. Г. Мизамбаева подчеркивает важную роль игровых технологий в повышении учебной мотивации [11].

Эффективное обучение, с учетом предложенной в исследовании интеграции коммуникативного подхода, игровых технологий и элементов цифровой образовательной среды, предполагает использование диалогов, ролевых игр и проектной деятельности, а

также применение игровых технологий (инсценировки, языковые игры, командные задания) и наглядных средств, включая карточки, видеоматериалы и игрушки.

Систематизация психолого-педагогических особенностей обучения английскому языку учащихся начальной школы представлена в таблице 1, где отражены ключевые характеристики данного возрастного периода и соответствующие методические рекомендации. Так, возрастные особенности учащихся связаны со склонностью к подражанию, что обуславливает необходимость использования игровых методов; внимание характеризуется нестабильностью, поэтому требуется частая смена видов деятельности; память носит наглядно-образный характер, что предполагает активное использование визуализации; мышление отличается конкретностью, в связи с чем эффективны практические задания; мотивационная сфера имеет преимущественно социальный характер, что требует применения методов поощрения.

Таблица 1 – Систематизация психолого-педагогических особенностей обучения английскому языку учащихся начальной школы

Особенности	Характеристика	Методические рекомендации
Возрастные	Подражание	Игровые методы
Внимание	Нестабильность	Смена деятельности
Память	Образность	Визуализация
Мышление	Конкретность	Практические задания
Мотивация	Социальная	Поощрение

Структура речевой деятельности при обучении английскому языку в начальной школе представлена в таблице 2. Аудирование направлено на понимание речи и реализуется через прослушивание различных материалов; говорение ориентировано на развитие коммуникативных навыков и осуществляется посредством диалогов; чтение способствует формированию навыков понимания текста и включает работу с различными текстами; письмо направлено на формирование письменной речи и реализуется, например, через написание открыток.

Таблица 2 – Структура речевой деятельности при обучении английскому языку в начальной школе

Вид деятельности	Цель	Примеры
Аудирование	Понимание речи	Прослушивание
Говорение	Коммуникация	Диалоги
Чтение	Понимание текста	Тексты
Письмо	Формирование навыков	Открытки

Проведённый анализ показывает, что успешность обучения английскому языку зависит от учета возрастных особенностей учащихся, правильной организации урока и использования современных методов обучения.

Таким образом, обучение английскому языку в начальной школе должно носить комплексный характер и учитывать психолого-педагогические особенности учащихся. Наиболее эффективными являются коммуникативный подход, игровые технологии и наглядные средства, которые способствуют развитию речевых навыков, повышению мотивации и формированию личности учащегося.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Выготский Л. С. Мышление и речь. – 5-е изд., испр. – Москва: Юрайт, 2019. – 358 с.
- 2 Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – Москва: Педагогика-Пресс, 1994. – 528 с.
- 3 Шульженко А. Е. Мотивация младших школьников при обучении иностранному языку // Начальная школа. – 2021. – № 5. – С. 45–49.
- 4 Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – Москва: Просвещение, 1991. – 227 с.
- 5 Дуненкулова Р. Г., Қайырбаева А. Қ. Шетел тілдерін оқытудың әдістемесі. – Павлодар, Кереку, 2008. – 160 б.
- 6 Пассов Е. И. Урок английского языка в средней школе. – Москва: Просвещение, 1988. – 235 с.
- 7 Рогова Г. В., Верещагина И. Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе. – Москва: Просвещение, 1988. – 215 с.
- 8 Негневицкая Е. И. Психолого-педагогический анализ учебного процесса при обучении иностранному языку. – Москва: Просвещение, 1990.

9 Лурия А. Р. Язык и сознание / под ред. Е. Д. Хомской. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – 416 с.

10 Матюхина М. В. Особенности мотивации учения младших школьников // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 43–49.

11 Мизамбаева Г. Н., Турежанова Г. А. Бастауыш сыныптарда ағылшын тілін оқытудың маңызы мен ерекшеліктері // Махамбет Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан университетінің ғылыми-әдістемелік материалдары. – Орал, 2023. – 6–12 б.

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ПОЛИЯЗЫЧНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

ЕРІКҚЫЗЫ А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЕРГАЛИЕВА С. Ж.

профессор кафедры «Иностранная филология»,
Торайгыров университет, г. Павлодар

Современная система образования Республики Казахстан ориентирована на формирование конкурентоспособной личности, владеющей несколькими языками и способной эффективно функционировать в условиях глобального мира. В этой связи особую актуальность приобретает развитие полиязычной компетенции обучающихся уже на начальном этапе школьного образования. Государственная политика в области образования, закреплённая в стратегических документах и образовательных программах страны, подчёркивает важность формирования у школьников навыков владения казахским, русским и английским языками как основы межкультурной коммуникации и интеграции в мировое образовательное пространство [1, с. 45].

Начальная школа является важнейшим этапом формирования языковой личности обучающегося. Именно в младшем школьном возрасте закладываются основы коммуникативных умений, формируется мотивация к изучению иностранных языков, развивается способность к восприятию и усвоению новой языковой информации [2, с. 32]. В этой связи перед учителем английского языка стоит задача не только передачи знаний о языке, но и создания условий для активного использования языковых средств в коммуникативной деятельности.

Игровые технологии занимают особое место в системе современных педагогических методов, поскольку позволяют сочетать образовательные, развивающие и воспитательные функции обучения. Применение игры в учебном процессе способствует созданию благоприятной психологической атмосферы на уроке, активизирует познавательную деятельность обучающихся и стимулирует интерес к изучению иностранного языка. Для младшего школьного возраста игра является естественной формой деятельности, через которую ребенок познает окружающий мир, усваивает социальные нормы и приобретает опыт взаимодействия с другими людьми [3, с. 54; 4, с. 21].

Значительный вклад в разработку теории игровой деятельности внесли такие ученые, как П. И. Пидкасистый, Ж. С. Хайдаров, Д. Б. Эльконин, Л. С. Выготский, А. А. Деркач и другие исследователи. Они рассматривали игру как важнейший механизм развития личности ребенка и эффективный инструмент обучения. Известный педагог В. А. Сухомлинский подчёркивал, что игра является своеобразной «искоркой», которая пробуждает у детей любознательность и стремление к познанию. По его мнению, без игровой деятельности невозможно полноценное интеллектуальное развитие ребенка, поскольку именно в игре проявляется активность, инициативность и творческое мышление обучающихся [5, с. 88].

Советский психолог Д. Б. Эльконин рассматривал игру как особую форму социальной практики ребенка. Он отмечал, что в процессе игры дети воспроизводят модели поведения взрослых, усваивают социальные роли и развивают коммуникативные навыки. Структурными компонентами игровой деятельности, по мнению исследователя, являются роли участников, игровой сюжет, отражающий реальные жизненные ситуации, и правила, регулирующие взаимодействие между участниками игры [6, с. 52].

В педагогике иностранного языка игровая деятельность рассматривается как эффективное средство формирования иноязычной коммуникативной компетенции. Основной целью обучения английскому языку в школе является развитие способности обучающихся осуществлять межличностное и межкультурное общение. Игровые технологии создают условия для моделирования ситуаций реального общения, что способствует развитию навыков говорения, аудирования, чтения и письма на иностранном языке [7, с. 63; 8, с. 58].

Особое значение игровые технологии приобретают в условиях реализации полиязычного образования в Республике Казахстан. Полиязычие предполагает гармоничное развитие языковой личности обучающегося, владеющего несколькими языками и способного использовать их в различных коммуникативных ситуациях. Использование игровых методов обучения позволяет органично интегрировать элементы разных языков и культур, что способствует формированию толерантности, расширению кругозора и развитию межкультурной компетенции обучающихся [1, с. 50; 2, с. 36].

В современной методике преподавания иностранных языков существует множество классификаций учебных игр. Одну из наиболее известных классификаций предложил Г. К. Селевко, который разделил игры по характеру педагогического процесса на обучающие, тренировочные, контролирующие и обобщающие; по содержанию – на познавательные, воспитательные и развивающие; по характеру деятельности – на репродуктивные, продуктивные и творческие; а также на коммуникативные, диагностические и профориентационные игры [9, с. 102].

Н. Д. Гальскова предлагает делить все игры, используемые на уроках иностранного языка, на две основные группы: подготовительные и творческие. Подготовительные игры направлены на формирование языковых навыков и включают фонетические, лексические, грамматические и орфографические упражнения в игровой форме. Творческие игры ориентированы на развитие коммуникативных умений и предполагают использование языка в условиях приближенных к реальному общению [7, с. 87].

В рамках обучения английскому языку в начальной школе особое значение имеют языковые и речевые игры. Языковые игры направлены на формирование отдельных аспектов языка: произносительных навыков, лексических единиц, грамматических структур. Речевые игры, в свою очередь, способствуют развитию различных видов речевой деятельности, включая аудирование, чтение, письмо и говорение [8, с. 61].

Фонетические игры используются для формирования правильного произношения и развития артикуляционных навыков. В качестве примера можно привести игры со скороговорками, рифмовками и стихотворениями, которые позволяют тренировать ритмико-интонационные особенности английской речи [2, с. 58].

Лексические игры направлены на расширение словарного запаса обучающихся и активизацию изученной лексики. Одной

из эффективных форм работы является игра «Snowball», в ходе которой ученики по цепочке называют слова по определенной теме, постепенно увеличивая объем используемой лексики [7, с. 90].

Орфографические игры способствуют формированию навыков правильного написания слов. К ним относятся упражнения на составление слов из предложенных букв, заполнение пропущенных букв, решение кроссвордов и другие виды заданий, позволяющие закрепить изученную лексику в письменной форме [7, с. 91; 6, с. 61].

Грамматические игры используются для закрепления грамматических структур и формирования навыков построения предложений. Например, игра «Guess the pet» предполагает использование общих вопросов и ответов, что способствует развитию грамматической правильности речи и формированию навыков диалогического общения [8, с. 62].

Особую роль в обучении английскому языку играют речевые игры, направленные на развитие коммуникативных навыков. Игры на развитие аудирования предполагают восприятие и понимание устной речи. Например, игра «Create an identikit» заключается в том, что обучающиеся слушают описание внешности человека и на основе услышанной информации создают его изображение [2, с. 60].

Игры на развитие чтения помогают формировать навыки понимания текста. Одним из примеров является игра «Noughts and Crosses», в ходе которой обучающиеся отвечают на вопросы по прочитанному тексту, соревнуясь между собой [7, с. 92].

Игры на развитие письменной речи предполагают выполнение творческих заданий, например создание поздравительных открыток или написание коротких сообщений. Подобные задания формируют навыки письменного общения и развивают творческое мышление обучающихся [8, с. 63].

Особое значение имеют игры, направленные на развитие устной речи и навыков общения. В процессе выполнения подобных заданий обучающиеся учатся строить монологические высказывания, задавать вопросы и вести диалог [2, с. 61].

Практика показывает, что использование игровых технологий на уроках английского языка в начальной школе значительно повышает эффективность обучения. Игры способствуют активизации познавательной деятельности обучающихся, формированию устойчивой мотивации к изучению иностранного языка и развитию коммуникативных навыков. Кроме того, игровая деятельность создает условия для индивидуализации обучения, поскольку

позволяет учитывать возрастные и психологические особенности детей [3, с. 55; 4, с. 23].

Таким образом, игровые технологии являются эффективным педагогическим инструментом формирования полиязычной компетенции младших школьников. Их использование способствует развитию языковых и коммуникативных навыков, формированию интереса к изучению иностранных языков и созданию благоприятной образовательной среды. В условиях реализации полиязычного образования в Республике Казахстан применение игровых технологий на уроках английского языка приобретает особую значимость, поскольку позволяет сочетать обучение, развитие и воспитание личности обучающегося, формируя у него готовность к межкультурному взаимодействию и успешной социальной адаптации в современном обществе [1, с. 50; 2, с. 36].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Айтмуханбетова, Ж. Полиязычие как фактор формирования коммуникативной компетенции младших школьников. Вестник педагогики и психологии, 2018, №2(34), с. 45–53.
- 2 Байгельдинова, Л. Игровые технологии в преподавании английского языка в начальной школе. Современное образование, 2021, №10(3), с. 58–66.
- 3 Сухомлинский, В.А. Избранные педагогические сочинения в 3-х томах. М.: Педагогика, 1979, с. 88.
- 4 Тулегенова, А. Игровые технологии как средство формирования языковой компетенции младших школьников. Педагогическое образование и наука Казахстана, 2017, №2(12), с. 21–30.
- 5 Пидкасистый, П.И., Хайдаров, Ж.С. Технология игры в обучении и развитии: учебное пособие. М.: Просвещение, 1996, с. 54.
- 6 Эльконин, Д.Б. Психология игры. М.: Владос, 1999, с. 52–55.
- 7 Гальскова, Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. М.: Аркти-Глосса, 2000, с. 87–92.
- 8 Деркач, А.А., Щербак, С.Ф. Педагогическая эвристика: учебное пособие. М.: Просвещение, 1991, с. 58–63.
- 9 Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие. М.: Народное образование, 1998, с. 102.

КӨПТІЛДІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗГЕРІС ҮРДІСІ РЕТІНДЕ

ЖУМАБЕКОВ Б. К.

ағылшын тілі пәнінің мұғалімі, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.

Қазіргі қоғамның даму кезеңі жаһандану үдерістерімен, халықаралық байланыстардың белсенді артуымен және мәдениеттердің өзара ықпалдасуымен сипатталады. Осындай жағдайда бірнеше тілді меңгеру мәдениетаралық қарым-қатынастың маңызды құралы ретінде ерекше мәнге ие болуда. Көптілділік жеке тұлғаның қабілеті ғана емес, сонымен қатар мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды факторы болып табылады.

Зерттеуде көптілдік білім беру қоғамдағы әлеуметтік-мәдени және жаһандану үдерістерінің ықпалымен дамып келе жатқан өзгеріс үрдісі ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында көптілдік білім берудің білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін, мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын және тілдік бейімделу қабілетін қалыптастырудағы рөлі кешенді түрде талданды. Сонымен қатар көптілдік білім беруді жүзеге асырудың педагогикалық тетіктері мен тиімді әдістері жүйеленіп, білім беру процесінде қолданудың жана бағыттары ұсынылды [1, б.12].

Білім беру саласында көптілділік оқу үдерісін жаңғыртудың басым бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. Көптеген елдер бірнеше тілде білім беру бағдарламаларын енгізуде, бұл білім алушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға, мәдени дүниетанымын кеңейтуге және толерантты көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Көптілді білім берудің дамуына әсер ететін негізгі факторлар төмендегі 1-диаграммада көрсетілген.

Сурет 1 – Көптілді білім берудің дамуына әсер ететін факторлар

Аталған суретте жаһандану үдерістері, ақпараттық технологиялардың дамуы, халықаралық академиялық мобильділік және мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру қажеттілігі көптілді білім берудің негізгі қозғаушы факторлары ретінде қарастырылады. Бұл факторлар қазіргі білім беру жүйесінің жаңаруына және білім алушылардың халықаралық білім кеңістігіне бейімделуіне мүмкіндік береді.

Көптілді білім беру қазіргі білім беру жүйесінде мәдениетаралық коммуникацияны дамытуға бағытталған маңызды педагогикалық бағыттардың бірі болып табылады. Ол білім алушылардың тілдік құзыреттілігін дамытуға, олардың мәдени дүниетанымын кеңейтуге және әртүрлі тілдік ортада тиімді қарым-қатынас жасау қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Көптілді білім берудің негізгі құрылымдық компоненттері төмендегі 1-сызбада көрсетілген.

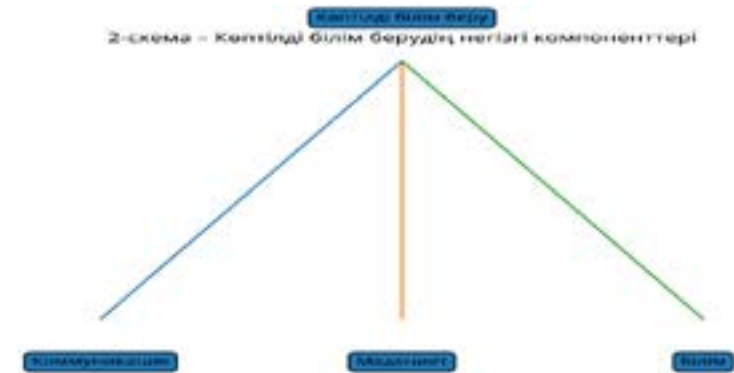
Сызба 1

Сызбада көптілді білім берудің негізгі элементтері ретінде келесі компоненттер қарастырылады:

- тілдік құзыреттілік;
- мәдениетаралық коммуникация;
- когнитивтік даму.

Бұл компоненттер білім алушылардың тек тілдік білімін ғана емес, сонымен қатар олардың интеллектуалдық және мәдени дамуын қамтамасыз етеді [2, б. 45].

Сонымен қатар көптілді білім берудің мазмұны мен құрылымы төмендегі 2-сызбада көрсетілген.

Сызба 2

Бұл сызбада көптілді білім берудің негізгі үш құрамдас бөлігін көрсетеді:

- коммуникация;
- мәдениет;
- білім.

Аталған компоненттер білім алушылардың тілдік дағдыларын ғана емес, олардың мәдени және интеллектуалдық дамуын да қамтамасыз етеді. Сонымен қатар бұл компоненттердің өзара байланысы білім беру үдерісінің тиімділігін арттырады.

Сабақ барысында мұғалім түрлі инновациялық әдістерді, коммуникативтік оқыту технологияларын және заманауи педагогикалық тәсілдерді қолданады. Бұл әдістер білім алушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына, олардың тілдік дағдыларының тиімді дамуына және білім сапасының артуына ықпал етеді. Сонымен қатар сабақтарда интерактивті тапсырмалар, топтық

жұмыс, жобалық оқыту және цифрлық білім беру ресурстары кеңінен пайдаланылады [3, б.41].

Көптілді білім беру қағидаларын жүзеге асыру барысында білім алушылардың қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде еркін ойлау, өз пікірін дәлелдеу және түрлі мәдени ортада тиімді қарым-қатынас жасау қабілеттерін дамытуға ерекше назар аударылады. Мұндай тәсіл оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттырып қана қоймай, олардың сыни ойлау және талдау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Мұғалімнің жетекшілігімен оқушылар «Ақбота» зияткерлік олимпиадасына белсенді түрде қатысты. Бұл олимпиада қазақ тілі, орыс тілі және ағылшын тілі бойынша білім деңгейін анықтауға бағытталған кешенді білім сайысы болып табылады.

Аталған олимпиада оқушылардың тілдік білімін тексерумен қатар, олардың сыни ойлау қабілетін, логикалық талдау дағдыларын және көптілді коммуникациялық қабілеттерін дамытуға бағытталған. Олимпиада барысында оқушылар әртүрлі тілдерде берілген тапсырмаларды орындап, өз білімдерін тәжірибеде қолдануға мүмкіндік алады.

Олимпиада нәтижесінде оқушылар жоғары нәтижелер көрсетті. Олардың жетістіктері көптілді білім беру жүйесінің тиімділігін және оқу үдерісінде қолданылатын әдістердің нәтижелілігін дәлелдейді. Оқушылардың нәтижелері төмендегі суретте көрсетілген.

Сурет 2 – «Ақбота» олимпиадасындағы оқушылардың нәтижелері

Суретте үш оқушының жүлделі орындары көрсетілген:

- 1 орын
- 2 орын
- 3 орын.

Бұл нәтижелер оқушылардың үш тілде жоғары деңгейде білім менгергенін және көптілді білім беру жүйесінің тиімді жүзеге асырылып жатқанын дәлелдейді. Сонымен қатар бұл жетістіктер оқушылардың оқу мотивациясының жоғары екенін және олардың білім алуға деген қызығушылығының артып отырғанын көрсетеді [4, б. 38].

Оқушы Ақбөпе Ақжар қалалық лингвистикалық олимпиадаға қатысып, жоғары нәтиже көрсетті. Бұл олимпиада оқушылардың тілдік білімін, логикалық ойлау қабілетін және тілдік талдау дағдыларын бағалауға бағытталған.

Олимпиада нәтижесінде оқушы 2 орын иеленді. Бұл жетістік оқушының тілдік дайындығының жоғары деңгейде екенін көрсетеді. Сонымен қатар бұл нәтиже оқушылардың аналитикалық ойлау қабілеттерінің дамығанын және олардың әртүрлі тілдік тапсырмаларды тиімді орындауға қабілетті екенін дәлелдейді.

Аталған жетістік көптілді білім беру үдерісінің тиімді жүзеге асырылып жатқанын және мұғалімнің кәсіби қызметінің нәтижелілігін көрсетеді. Оқушы жетістігінің маңыздылығы төмендегі 3-суретте көрсетілген.

Сурет 3 – Оқушы жетістігінің білім беру нәтижесіне әсері

Бұл сурет оқушылардың жетістіктері олардың тілдік құзыреттілігінің, сыни ойлау қабілеттерінің және оқу мотивациясының дамуына қалай әсер ететінін көрсетеді.

2025 жылдың желтоқсан айында №18 мектептің 11 «А» сынып оқушысы Ақбопе Ақжар халықаралық PET for School емтиханына қатысты.

PET for School – ағылшын тілін меңгеру деңгейін анықтайтын халықаралық емтихан болып табылады. Бұл емтихан халықаралық CEFR (Common European Framework of Reference) стандарты бойынша тілдік дағдыларды бағалауға мүмкіндік береді.

Аталған емтихан білім алушылардың ағылшын тіліндегі негізгі коммуникативтік дағдыларын кешенді түрде тексеруге бағытталған. Сонымен қатар бұл емтихан болашақта IELTS сияқты халықаралық емтихандарға дайындалуға мүмкіндік беретін маңызды кезеңдердің бірі болып саналады.

Нәтижесінде оқушы B1 (Intermediate) деңгейін растады. Бұл деңгей білім алушының күнделікті қарым-қатынас жағдайларында ағылшын тілін еркін қолдана алатынын және түрлі тілдік тапсырмаларды орындауға қабілетті екенін көрсетеді. Емтихан барысында келесі тілдік дағдылар бағаланды:

- Writing
- Reading
- Listening
- Speaking.

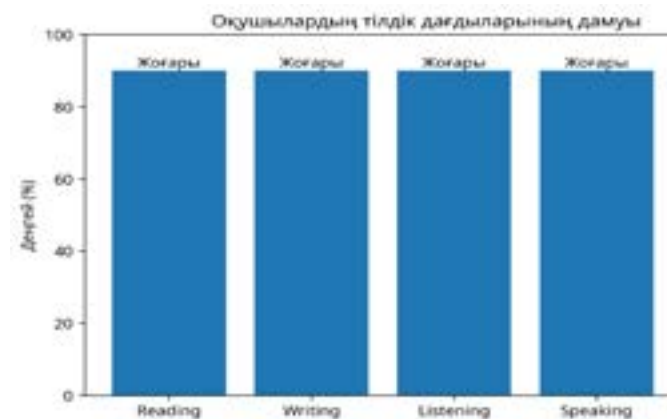
Оқушының тілдік дағдыларының нәтижелері төмендегі 4-суретте көрсетілген.

Сурет 4 – PET for School емтиханы бойынша тілдік дағдылардың нәтижелері

Көптілді білім беру үдерісі оқушылардың тілдік дағдыларының жан-жақты дамуына ықпал етеді. Оқу барысында білім алушылар әртүрлі тілдерде ақпаратты қабылдау, талдау және жеткізу қабілеттерін дамытады [5, б. 110].

Оқушылардың тілдік дағдыларының даму деңгейі төмендегі 5 суретте көрсетілген.

Сурет 5 – Оқушылардың тілдік дағдыларының даму деңгейі

Зерттеу нәтижелері барлық тілдік дағдылардың жоғары деңгейде қалыптасқанын көрсетеді. Бұл көптілді білім беру жүйесінің тиімділігін және оның білім алушылардың тілдік құзыреттілігін дамытудағы маңыздылығын дәлелдейді.

Қазіргі білім беру жүйесінде көптілді білім беру оқушылардың тұлғалық және интеллектуалдық дамуына маңызды әсер етеді. Бірнеше тілді меңгеру білім алушылардың ойлау қабілетін жетілдіріп, олардың мәдениетаралық қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерін кеңейтеді [6, б. 64].

Болашақта көптілді білім беру жаһандық білім беру кеңістігін қалыптастыруда барған сайын маңызды рөл атқаратын болады. Ол көптілді және көпмәдениетті әлемде табысты қызмет атқара алатын жаңа буын мамандарын даярлауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Құнанбаева С. С. Қазіргі шет тілді білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы, 2018. – 280 б.

- 2 Бим И. Л. Шет тілдерін оқыту теориясы мен практикасы. – Мәскеу: Ағарту, 2019. – 320 с.
- 3 Галскова Н. Д. Шет тілдерін оқытудың заманауи әдістемесі. – Мәскеу, 2020. – 350 с.
- 4 Crystal D. English as a Global Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – 230 p.
- 5 Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. – Bristol: Multilingual Matters, 2020. – 520 p.
- 6 Cummins J. Language, Power and Pedagogy. – New York: Multilingual Matters, 2017. – 320 p.

ПОЛИЯЗЫЧИЕ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

ТАСМАҒАНБЕТОВА Н. Ж.
магистрант, 1 курс, Атырауский университет
имени Х. Досмухамедова, г. Атырау

АЛЕКЕШОВА Л. Б.
научный руководитель, к.п.н., ассоц. профессор, Атырауский университет
имени Х. Досмухамедова, г. Атырау

В статье рассматриваются особенности реализации полиязычного образования в Казахстане и его влияние на процесс изучения русского языка в школьной практике. Анализируются основные трудности, с которыми сталкиваются учащиеся, включая языковую интерференцию, снижение уровня письменной речи и недостаточное развитие коммуникативных навыков. Особое внимание уделяется реальным проблемам преподавания русского языка в условиях многоязычной среды. На основе личного педагогического опыта предлагаются практико-ориентированные подходы, направленные на развитие речевой активности учащихся и повышение качества языковой подготовки. Делается вывод о необходимости адаптации традиционных методик обучения к условиям полиязычия.

В последние годы система образования Казахстана развивается в направлении полиязычия. Ученики одновременно изучают казахский, русский и английский языки, что создаёт как новые возможности, так и ряд сложностей. В теории полиязычия должно развиваться когнитивную гибкость, формировать метаязыковое

сознание и готовить учащихся к глобальной коммуникации. На практике же возникают заметные трудности, особенно при изучении русского языка в школе.

Работая учителем русского языка, я наблюдаю, что уровень владения русским языком становится всё более неоднородным. Некоторые учащиеся понимают речь, но испытывают трудности при построении развернутого ответа. Другие владеют языком хорошо, но сталкиваются с проблемами в письменной речи. Эти наблюдения и стали основной мотивацией для написания данной статьи.

Полиязычное образование в Казахстане предполагает одновременное освоение нескольких языков, что накладывает особую специфику на процесс изучения русского языка. В школьной практике становится очевидно, что учащиеся сталкиваются с новыми когнитивными и коммуникативными нагрузками. Они должны переключаться между системами языка, осознавать различия грамматических структур и лексики, при этом стараясь сохранять правильность и выразительность речи. Этот процесс требует высокой концентрации и сознательного подхода к изучению русского языка.

Кроме того, заметно различие в уровнях владения языками среди учеников одного класса. В одних группах русский язык по-прежнему является средством общения и обучения, в других же он функционирует преимущественно как язык дополнительного обучения, что приводит к разной степени уверенности учащихся при построении речевых высказываний.

Одной из особенностей является необходимость постоянного сравнения и анализа языковых структур. Например, учащиеся замечают различия в порядке слов, системе склонений и спряжений, употреблении предлогов и фразеологических выражений. Такая аналитическая работа способствует развитию метаязыкового сознания, однако одновременно увеличивает нагрузку на ученика, особенно если ранее практики полиязычного обучения не было.

Также стоит отметить влияние окружающей среды и семейного языкового контекста. Ученики, которые активно используют русский язык дома или в социуме, демонстрируют более высокий уровень владения языком, а те, для кого русский язык является вторым или третьим, нуждаются в более интенсивной поддержке и регулярной практике на уроках.

На уроках русского языка учителю приходится учитывать эти различия и строить занятия таким образом, чтобы все учащиеся

могли активно включаться в процесс, получать понятные объяснения и применять знания на практике. Часто приходится использовать индивидуальные подходы, адаптировать задания и предоставлять дополнительные возможности для самостоятельной работы, чтобы каждый ученик мог компенсировать пробелы в знаниях.

Важным аспектом является также постепенное вовлечение учащихся в активную речевую деятельность. Начальные этапы обучения требуют концентрации на простых конструкциях и повседневной лексике, затем постепенно вводятся более сложные темы, включая литературный язык и профессиональную лексику. Такой подход помогает формировать устойчивые языковые навыки и минимизирует негативное влияние интерференции других языков.

Таким образом, особенности изучения русского языка в условиях полиязычия заключаются в необходимости сочетания внимательного подхода к грамматике и лексике, активного включения в речевую практику, индивидуального сопровождения и использования сравнительного анализа языков, что позволяет не только усвоить правила, но и научиться применять язык в разнообразных коммуникативных ситуациях.

Основные трудности:

1. Языковая интерференция. Учащиеся переносят особенности казахского или английского языка на русский. Это проявляется в порядке слов, выборе слов, в синтаксических конструкциях. Например, часто наблюдается использование калькированных выражений и упрощённых грамматических моделей.

2. Снижение уровня письменной речи. Тексты учащихся становятся менее аргументированными, предложения короткими, логика изложения страдает.

3. Формальное усвоение языка. Многие учащиеся знают правила, но не умеют применять их в реальной речи, что затрудняет развитие полноценной коммуникативной компетенции.

Опыт работы в школе позволяет предложить несколько конкретных методик, которые уже показали положительный эффект.

1. Микрорассказ на каждом уроке. Каждый ученик пишет короткий текст из 3–5 предложений, объясняя правило своими словами, описывая ситуацию или выражая мнение. Этот метод развивает письменную речь и формирует привычку к регулярной языковой практике.

2. Контрастивный анализ языков. Вместо игнорирования влияния других языков, его можно использовать для осознания

различий. На уроках полезно сравнивать грамматические и лексические конструкции русского и казахского языков, разбирать типичные ошибки.

3. Развитие устной спонтанной речи. Мини-дискуссии, обсуждения актуальных тем, ответы без подготовки помогают ученикам преодолеть страх перед устной речью и увеличивают активное использование русского языка.

4. Работа с современными текстами. Использование диалогов, актуальных статей, интервью и бытовых ситуаций делает обучение живым и интересным.

5. Минимизация перегрузки теорией. Основное внимание уделяется применению языка на практике, а не механическому запоминанию правил.

Роль учителя русского языка в условиях полиязычия становится более комплексной и многогранной. Учитель выполняет не только функцию передачи знаний, но и активно участвует в формировании языковой среды класса, управляет процессом межъязыковой адаптации учащихся, помогает преодолевать трудности, связанные с интерференцией и недостаточной языковой практикой. Важно, чтобы педагог создавал атмосферу, где каждый ученик чувствует себя комфортно при использовании русского языка, мог ошибаться и учиться на этих ошибках, развивал свои коммуникативные навыки.

Учитель должен уметь интегрировать различные подходы: использовать сравнение языков, вводить регулярные мини-задания на письмо и устной речи, применять современные тексты и цифровые технологии, направленные на развитие навыков реального общения. Также важна индивидуальная работа с учащимися, которые испытывают большие трудности, и поддержка более сильных учеников через творческие и исследовательские проекты.

Личный опыт показывает, что ключевым фактором успешного обучения является гибкость и готовность педагога адаптировать методы в зависимости от состава класса и языковой компетенции каждого ученика. Преподаватель становится наставником, мотиватором и организатором учебной деятельности, где русский язык не просто предмет, а живой инструмент общения.

Полиязычие в школьной среде Казахстана открывает новые возможности для развития языковой компетенции, но одновременно создаёт вызовы для преподавания русского языка. Основной вывод состоит в том, что успешное обучение возможно только при практическом подходе: регулярная языковая практика, активное

использование языка, адаптированные методики и внимание к индивидуальным потребностям учеников.

Предложенные методы на основе личного опыта позволяют повысить качество преподавания русского языка и могут быть использованы другими педагогами в условиях полиязычного обучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная программа реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020–2025 годы. – Астана, 2019.
2. Слостенин В. А., Исаев И. Ф., Мищенко А. И. Педагогика. – М.: Академия, 2013. – 432 с.
3. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 2003. – 287 с.
4. Зимняя И. А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2004. – 384 с.
5. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 2005. – 1037 с.

ЦИФРОВЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ: ПРАКТИЧЕСКИЙ ОПЫТ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ НАЧАЛЬНЫХ И СРЕДНИХ КЛАССОВ

ШОРИНА М. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В статье представлен практический опыт применения цифровых образовательных ресурсов (ЦОР) в обучении английскому языку детей начальных и средних классов в условиях образовательного центра. На основе педагогического наблюдения, анкетирования и анализа учебных результатов рассматриваются конкретные цифровые платформы и инструменты, описываются методические приёмы их интеграции в занятия с разновозрастными группами, выявляются условия эффективности применения ЦОР и типичные затруднения. Полученные данные подтверждают, что целенаправленное использование цифровых ресурсов способствует повышению мотивации обучающихся и формированию коммуникативной компетенции.

Теоретическое обоснование применения цифровых образовательных ресурсов в иноязычном образовании подробно представлено в современной научной литературе. Однако практический аспект, то, каким образом ЦОР работают именно с детьми младшего и среднего школьного возраста в условиях дополнительного образования, остаётся гораздо менее изученным. Образовательный центр, в отличие от общеобразовательной школы, обладает большей методической гибкостью и возможностью оперативно внедрять новые инструменты, однако сталкивается с рядом специфических условий: разновозрастной состав групп, отсутствие жёсткой привязки к государственному учебнику, высокая значимость мотивации как фактора посещаемости.

Настоящая статья направлена на описание практического опыта интеграции ЦОР в занятия по английскому языку с учащимися начальных (1-4кл.) и средних (5-8кл.) классов, анализ результатов применения конкретных платформ, а также формулирование рекомендаций для педагогов дополнительного образования.

Исследование проводилось на базе образовательного центра г. Павлодара в 2025–2026 учебном году. В нём приняли участие 32 обучающихся: 14 учеников начальных классов (1-4 кл., возраст 7-10 лет) и 18 учеников средних классов (5-8 кл., возраст 11-14 лет). Все участники изучают английский язык как иностранный; продолжительность занятий составляет 60 минут два раза в неделю. В ходе исследования применялись педагогическое наблюдение на протяжении двух учебных семестров, анкетирование учащихся средних классов (n=18) и их родителей (n=22), сравнительный анализ результатов текущего контроля, а также устная обратная связь с учениками начальных классов.

С учётом возрастных особенностей двух групп обучающихся были выделены три направления применения ЦОР: игровые и интерактивные ресурсы для формирования языковых навыков, аутентичные медиаматериалы для развития речевых умений, а также платформы для организации совместной и проектной деятельности.

Для учеников начальных классов основным инструментом работы с лексикой и грамматикой стали платформы Wordwall и Kahoot!. Wordwall позволяет создавать разнообразные интерактивные игры по материалам урока – это, например, викторины, кроссворды, пазлы. Они обеспечивают высокую степень соответствия ресурса учебной цели. Как отмечают исследователи, именно возможность создавать задания под конкретный учебный контекст отличает

методически ценный ЦОР от универсального развлекательного приложения [1, с.201]. Kahoot! применялся в конце каждого занятия как инструмент быстрой проверки понимания в формате командного соревнования, что дополнительно стимулировало мотивацию учащихся. Важно отметить, что для младших школьников функция формирования положительного отношения к процессу обучения является ведущей дидактической функцией ЦОР, так как именно она обеспечивает устойчивость учебного интереса [2, с.13].

Учащиеся средних классов работали с платформой Quizlet: самостоятельно составляли карточки по новым темам, а затем использовали режим тестирования и игру Quizlet Live в группе. Совместное составление карточек выполняло двойную функцию — закрепление лексики и развитие навыков отбора и систематизации информации [3, с. 78]. Использование подобных инструментов согласуется с задачами дополнительного иноязычного образования, где цифровые ресурсы выступают средством формирования гуманитарной культуры учащихся и расширения их представлений о поливариантности языка [4, с.45].

Для младших школьников активно использовались анимационные ресурсы платформы British Council LearnEnglish Kids: короткие мультфильмы (3–5 мин.) на английском языке с субтитрами, сопровождаемые интерактивными заданиями на понимание. Такой формат согласуется с возрастными особенностями восприятия: визуальная опора снижает когнитивную нагрузку и позволяет удерживать внимание ребёнка [5, с.1]. Со средними классами применялись короткие видеосюжеты TED-Ed и материалы BBC Learning English по трёхэтапной схеме: предпросмотровые задания, просмотр с субтитрами и без, послепросмотровое обсуждение. Особый акцент делался на умении формулировать собственное мнение на иностранном языке [6, с.154].

Учащиеся средних классов выполняли мини-проекты на платформе Padlet: создавали тематические «доски» на английском языке («My Favourite Place», «Environmental Problems»), размещали тексты, изображения и голосовые комментарии, оставляли отзывы на работы одноклассников, что формировало навыки письменной коммуникации в иноязычной среде. Для младших школьников функцию совместного творчества выполняло приложение Book Creator: дети создавали небольшие цифровые книжки с картинками и подписями на английском языке, которые затем демонстрировались родителям на открытых занятиях.

По итогам анкетирования учащихся средних классов 89% респондентов отметили, что занятия с использованием ЦОР вызывают у них больший интерес по сравнению с занятиями в традиционном формате. Среди родителей 78% указали на заметное повышение у ребёнка желания посещать занятия после введения цифровых инструментов. Устная обратная связь младших школьников также демонстрировала выраженный позитивный отклик.

Сравнительный анализ результатов словарных тестов показал прирост среднего балла в группе начальных классов с 61,4 до 74,2 (из 100) по итогам второй четверти. В группе средних классов средний балл вырос с 63,7 до 76,9. Наиболее значимый прогресс наблюдался в области аудирования и устной речи — видах деятельности, которые традиционно вызывают наибольшее затруднение у детей, изучающих язык вне языковой среды.

Сопоставление результатов двух возрастных групп позволило выявить характерные различия в характере воздействия ЦОР. У учащихся начальных классов наиболее ощутимым оказалось влияние на лексический запас и фонетическое восприятие: многократное прослушивание аутентичной речи в игровом контексте способствовало формированию устойчивых звуковых образов слов и интонационных моделей. В группе средних классов, напротив, более выраженный прогресс фиксировался в области связной письменной речи и умения строить развёрнутое высказывание: работа с Padlet и совместными проектами на английском языке создавала реальный коммуникативный контекст, в котором языковая форма приобретала практическую значимость для ребёнка.

Примечательно, что в обеих группах существенно снизился уровень коммуникативной тревожности, который традиционно является одним из ключевых барьеров в иноязычном обучении детей. Если в начале года значительная часть учащихся избегала устных ответов и предпочитала молчать при возникновении затруднений, то к концу второго семестра большинство из них были готовы высказываться на английском языке, допуская ошибки, но не прерывая коммуникацию. Этот сдвиг особенно важен в условиях дополнительного образования, где посещаемость и вовлечённость ребёнка во многом определяются его эмоциональным комфортом на занятии.

Отдельного внимания заслуживает динамика отношения родителей к цифровым форматам работы. На начальном этапе

часть из них выражала беспокойство увеличением экранного времени ребёнка. Однако вскоре большинство родителей изменили отношение: они убедились, что работа с планшетом на занятии является учебной деятельностью с конкретным измеримым результатом, а не бесконтрольным «сидением в телефоне». Это наблюдение подчёркивает важность прозрачной коммуникации педагога с семьёй при внедрении ЦОР в образовательный процесс.

Вместе с тем исследование выявило ряд устойчивых затруднений. Часть младших школьников воспринимала работу с планшетом как «игру», что временами снижало учебную дисциплину. У некоторых учащихся наблюдалась зависимость от визуальных подсказок: привыкнув к субтитрам, дети испытывали затруднения при работе с аудиотекстом без опоры. Ряд платформ недоступен без стабильного интернет-соединения, что создавало технические сбои в ходе занятий. Эти наблюдения согласуются с позицией Т. Бейтса о том, что цифровые ресурсы эффективны лишь тогда, когда встроены в продуманную педагогическую модель, а не используются сами по себе [7, с. 420].

На основе полученных данных сформулированы следующие рекомендации для педагогов, работающих с детьми школьного возраста в условиях дополнительного образования:

- подбирать ЦОР с учётом возраста: для начальных классов – визуальность, игровой формат и короткий цикл задания (не более 5–7 минут); для средних классов – возможность рефлексии, совместной работы и создания собственного продукта;
- чётко обозначать учебную цель каждого задания с ЦОР, особенно для младших школьников;
- чередовать работу с ЦОР и традиционными форматами в рамках одного занятия, не допуская экранной перегрузки;
- использовать результаты работы с ЦОР как повод для живой коммуникации: обсуждение, пересказ, презентация проекта;
- заблаговременно проверять доступность платформ и иметь офлайн-альтернативу на случай технических сбоев.

Практический опыт применения цифровых образовательных ресурсов в обучении английскому языку детей начальных и средних классов подтверждает их значительный педагогический потенциал. При условии методически обоснованного выбора и грамотной интеграции в структуру занятия ЦОР способствуют повышению учебной мотивации, снижению языковой тревожности и развитию коммуникативных умений учащихся. Специфика

работы с детской аудиторией требует от педагога особого внимания к возрастным особенностям восприятия и чёткого управления учебной деятельностью. ЦОР в этом контексте – не замена живому педагогическому взаимодействию, а его технологическое расширение.

Перспективным направлением дальнейшего исследования представляется разработка системы критериев отбора ЦОР для разных возрастных групп в условиях дополнительного образования, а также изучение долгосрочного влияния их применения на уровень иноязычной компетенции школьников.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Белоусова Л. И., Олефиренко Н. В. Дидактический потенциал цифровых образовательных ресурсов для младших школьников // Образовательные технологии и общество. – 2013. – Т. 16. – № 1. – С. 13–22.
- 2 Бейтс Т. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. – Ванкувер: Tony Bates Associates Ltd., 2015. – С. 363–421.
- 3 Омарова М., Нуржанова Ж. Эффективное использование цифровых ресурсов при обучении иностранному языку // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия: Филологические науки. – 2023. – Т. 85. – № 3. – С. 77–85.
- 4 Пренски М. Цифровые аборигены, цифровые иммигранты // On the Horizon. – 2001. – Т. 9. – № 5. – С. 1–6.
- 5 Руденко-Моргун О. И., Архангельская А. Л. Цифровые образовательные ресурсы в преподавании русского языка как иностранного // Вестник Карагандинского университета. Серия «Педагогика». – 2022. – № 3 (107). – С. 154–155.
- 6 Советова Г. А., Кенжебекова А. Г., Кабенова Д. М. Использование цифровых образовательных ресурсов в преподавании иностранных языков: опыт Казахстана // International Journal of Information and Education Technology. – 2024. – Т. 14. – № 1. – С. 199–206.
- 7 Чикризова Е. В. Цифровые образовательные технологии как средство формирования медиативной компетенции студентов языковых вузов // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Филология, педагогика, психология. – 2024. – № 1. – С. 45–52.

8 Щербатых Л. Н. Цифровые образовательные инструменты для формирования гуманитарной культуры учащихся с учётом поливариантности английского языка в дополнительном образовании // Сервис Plus. – 2024. – Т. 18. – № 1. – С. 43–51.

МАЗМҰНЫ

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары
Гуманитарные и социальные науки

Секция 26
Орыс филологиясы
Русская филология

Абдрахманова А. Н., Уразалина А. К. Транскультурные коды в прозе Юрия Серебрянского (на материале сказок «Яблоко», «Пастухи-близнецы», «Балхаш»).....	3
Бекен З., Батыргужинова А. К. Герои в казахских и французских сказках	8
Кукуева У. К., Иост О. А. Репрезентация культурных кодов традиционной казахской культуры в романе «Путь Абая» М. Ауэзова.....	14
Левашова Н. А. Использование сказок в процессе обучения грамматике русского языка.....	21
Макеева А. С. Уродство человеческой души: сравнительный анализ Плюшкина и Голлума и его значение для формирования читательской грамотности	28
Мусатова Т. В. Искусственный интеллект в зеркале национальной филологии: когнитивные структуры и проблемы интерпретации художественного текста	33
Назаренко В. К., Попович О. А. Семантическая динамика лексики тематической группы «Струнные смычковые музыкальные инструменты» в истории русского языка.....	40
Попович О. А., Ерш А. В. Частотность языковых единиц как индикатор идейно-тематической направленности текста: на материале телевизионного цикла Б. Соболева «На дне знаний».....	47
Попович О. А., Маманова А. Ж. Лингвистические особенности репрезентации ценностных ориентиров современных школьников (на материале коммуникации в социальных сетях).....	52
Сахимзадина М. Д., Толокольникова Н. И. Понимание текста как базовый компонент функциональной грамотности: методология работы.....	59

Соколовский К. Г., Ожерельев К. А. Свет «Человеческих маяков»: религия, время и нравственный выбор в романе-эссе В. Ф. Тендрякова «Покушение на миражи»	66
---	----

Секция 27

**Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері
Актуальные проблемы казахского языкознания и
литературоведения**

Айтимова Б. С. Бейімбет Майлин шығармаларындағы сатиралық детальді оқытуда интербелсенді әдістерді қолданудың ғылыми-әдістемелік негіздері.....	72
Айткешова Б. С. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының өзекті мәселелері: цифрландыру және ұлттық кодты сақтау.....	77
Алимова А. К. Қанатты ойдан – әсерлі эссеге: ұлттық құндылықтар мен Digital-технологиялар сабақтастығы	80
Амантай А. А. С. Торайғыров шығармаларындағы жаңашыл білім мен ғылым мәселесі.....	84
Аубакирова З. С. Әдебиет сабағында құндылықтар мен этиканы оқытудың маңыздылығы	90
Ауталипова Г. С. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелерін интеграциялық негізде оқыту	94
Бабатаева А. М., Аубакирова Б. М. Қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында оқушылардың оқу сауаттылығын арттыру	99
Бауыржанқызы Ж., Сағынтаева Ж. Қ. Қазақ тілінің сөз таптарын оқытуда қолданылатын сандық технологиялар	106
Бекболат А. А., Сарыбаева Б. Ж. С. Торайғыровтың «Қамар Сұлу» романындағы ұлттық өрнектердің көркемдік және символдық мағынасы.....	112
Бетимова А. О., Канатова М. О. Оқытудағы функционалдық сауаттылық	118
Ботаева С. Б. Абай шығармаларын жаңа ғылыми парадигмада саралау.....	120
Дулат Р., Сарыбаева Б. Ж. Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестердің жасалуы.....	127

Дюсенбаев А. С. Қазақ романдарындағы ономастикалық этномаркерлер.....	134
Ерғалиев Қ. С., Бекенова Т. К. Интернет-мемдердің құрылымдық және типологиялық сипаттамасы...140	140
Ерғалиев К. С., Қасқырбай А. М. Интерактивті ойындар арқылы сөйлеу дағдыларын дамыту	149
Ержанова С. К. Цифрлық дәуірдегі қазақ тілі мен әдебиетінің дамуы: өзекті мәселелері мен болашағы	154
Жукашева С. К., Ерғалиев Қ. С. Жаңылтпаштарды оқытудағы тиімді әдіс-тәсілдер	156
Жусупов Е. К., Кабылденова Ж. Т. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы және Фарид Ад-дин Аттар шығармалары арасындағы сюжеттік үндестік («Адам ата мен шайтан» және «О хавве и Ханнасе» туындылары негізінде).....	162
Ибраева Н. Б. Тілді оқытудағы мәдениеттанымдық құзыреттіліктің мәні	167
Исмаилова Б. А. Орыс тілінде оқытатын мектептерде оқу сауаттылығын үйретудің заманауи әдістері.....	173
Кажиякпарова Д. К. Абай философиясы	176
Касенова А. У., Жабаева С. М. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері.....	182
Касымова Г. Ж. Шешендік сөздер – қазақ халқының тіл өнері	188
Касымова Ж. Б., Жолдасбекова К. Ж. Мектепте қазақ тілі пәнін ұлттық таным тұрғысынан оқытудың қазіргі жағдайы	193
Копеева А. К. Қазақ тілін оқыту барысында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру	197
Ксентаева Г. Б., Шабалова Қ. О. Табу сөздердің тәрбиелік мәні	204
Куматова Д. Б., Ерғалиев Қ. С. Қазақ мақал-мәтелдерінің семантикалық ерекшеліктері.....	209
Құралқанова Б. Ш., Муталиева Р. М. Прозалық шығармадағы көркем уақыт пен кеңістіктің берілу ерекшеліктері	214
Маканова А. Е. Қ. П. Жүсіптің әдістемелік идеялары және оларды қазіргі білім беру үдерісінде ЖИ арқылы қолдану	221
Мақашева А. Р., Оразханова М. И. Көркем мәтіндегі этнографизмдердің қолданысы (М. Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы негізінде талдау).....	229

Муса Д. Н.	
Жоғары оқу орнындағы педагогикалық коммуникацияда сыпайылық стратегияларының қолданылуы	235
Мырзахметова А. Т., Тлужбекова Б. Т.	
Мектеп оқушыларына фольклорды оқытудың әдістемесі	240
Нурумов Н. А., Сарыбаева Б. Ж.	
«Ұзындық» ұғымына байланысты қалыптасқан атаулар	246
Нұрғали М. Б.	
«Күміс көмей» телебағдарламасындағы визуалды контенттің құндылықтық концептосфера қалыптастырудағы рөлі	253
Омарова Г. К.	
Қазақ тілі мен әдебиет ғылымындағы маңызды түйткілдер	257
Оразбаева Б. Қ.	
Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және ұлт зиялылары	264
Оразханова М. И., Серикпаи А. М.	
Қ. П. Жүсіптің жазушылық шеберлігі мен «Қыздар, жігіттер» повесінің стильдік ерекшеліктері	269
Өміртай Ж. Ө., Амренов Ә. Д.	
Оралхан Бөкейдің «Атау кере» повестін жасанды интеллект арқылы оқытудағы тиімді әдіс-тәсілдер	276
Рахымжан А. Р.	
Жоғары оқу орындарында драманы оқытудағы заманауи әдістер мен сахналық инновациялар	281
Сагинова Н. Д.	
Шәкәрімнің лирикалық кейіпкерлерді сомдаудағы өзіндік қолтаңбасы	286
Сарсенова А. А.	
Қазақ тілі сабақтарында тұрақты тіркестерді лингвомәдени бағытта меңгертудің жолдары.....	293
Смаилова А. А., Матаева А. К.	
Көркем мәтінді визуалды интерпретациялау: цифрлық экрандаудың әдістемелік мүмкіндіктері.....	299
Сұллейменова К. С.	
Мектеп оқушыларының сөйлеу тіліндегі сленгтердің рөлі мен маңызы: тереңдетілген лингвистикалық және әлеуметтік зерттеу	305
Трушев А. К., Жұмажан Д. Т.	
Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы түгел адам болмысы.....	309
Шадихан Г. Б., Ерғалиев Қ. С.	
«Уақыт» ұғымының үй жануарлары атауларындағы көрінісі.....	314
Шаймерден Н. Ж.	
Айтыста ұлт тарихын дәріптеудің тағылымдық мәні.....	320
Шаймерден Н. Ж.	
Айтыстың тарихи дамуы мен табиғи болмысы	324
Шопанова Г. И.	
Оралхан Бөкейдің әңгімелеріндегі романтикалық шындық	329

Секция 28
Дене шынықтыру мен спорттың өзекті мәселелері
Актуальные вопросы физической культуры и спорта

Ерофеева Р. Ж., Аблеев Ж. Ш., Пантова Н. А.	
Физическая культура как средство адаптации первокурсников к образовательной среде высшего учебного заведения	334
Қабылбек А. Б., Сейтбатталов М. С.	
Сапалы білім беру жағдайында денешынықтыру мұғалімдерінің метақұзыреттілігін дамыту	338
Мучкин Д. П., Бөжиг Ж., Кусмиденов М. Е.	
Скандинавиялық жүріс – денсаулықты нығайтудың тиімді құралы.....	343
Muchkin D. P., Lebedeva V. I., Pantova N. A.	
Current recommendations for implementation of physical activity for leading a healthy lifestyle	349
Темирғалиева С. Е., Айғужинова Г. З., Шоқубаева З. Ж.	
Проектирование модели профессиональной подготовки будущих педагогов физической культуры на основе цифровой дидактики	353

Секция 29
БАҚ даму тенденциялары және журналистикадағы жаңа технологиялар
Тенденция развития СМИ и современные технологии в журналистике

Бектемир А.	
Trust and credibility in the age of ai-generated media	359
Кильдибекова Б. Е., Тульская М. А.	
Особенности проведения опроса при изучении здорового образа жизни	364
Шишко З. А.	
Тенденции развития сми и современные технологии в журналистике.....	375

Секция 30
Философия, саясаттану және әлеуметтану ғылымдарының өзекті мәселелері
Актуальные вопросы философии, политологии и социологии

Алтыбасарова М. А., Қайргелді Д. Н.	
Киберқылмыстың әлеуметтік табиғаты саяси және ұлттық қауіпсіздік факторы ретінде.....	381

Алтыбасарова М. А., Рамазанова А. К. Социальный портрет жертвы и агрессора в контексте домашнего насилия на примере мужчины и женщины.....	386
Алтыбасарова М. А., Тыштыков Т. И. Наркомания среди молодежи в Казахстане: социальные аспекты и тенденции	391
Амитов С. А., Кайрханов Ж. Р. Культура потребления в западном обществе: социальные механизмы рекламы образа жизни и распространения консюмеризма.....	399
Амитов С. А., Омиртаева А. К. Современные тенденции трансформации семейных ценностей у поколения зумеров	406
Каппасова Г. М., Исин Ч. А. Миграционные потоки как фактор обеспечения национальной безопасности в условиях межгосударственных конфликтов	412
Karpassova G. M., Kalyuzhnaya K. Yu. Information wars in modern politics: mechanisms of influence on public opinion	417
Карагизова Г. Б. Послание народу казахстана: концептуальные новеллы	420
Кожамжарова М. Ж., Ахметова Г. Ф. Цифрландыру контекстіндегі бірегейлік мәселесі	428
Кожамжарова М. Ж., Альмуханов С. Х., Қасенова А. А. Жастардың ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы қазақ халқының мәдени мұрасының рөлі.....	433
Кожамжарова М. Ж., Сағындықова Д. Р. Ислам дініндегі толеранттылық: қазақ халқының діни дастандарындағы орны мен мәні	440
Кожамжарова М. Ж., Уәлихан М. А. Жасанды интеллекттің эволюциясы: философиялық талдау	444
Сыздыкова Н. Б. Роль благотворительности в развитии образования: опыт Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана.....	449
Трубицкий Б. С. Искусственный интеллект как объект межконцептуальных дискуссий	456

Секция 31
Тәуелсіз Қазақстан жылдарындағы мәдени бірегейлік: дәстүр
мен инновация сабақтастығы
Культурная идентификация в годы Независимости
Казахстана: преемственность традиций и инноваций

Аубакирова С. С., Каиров Е. М. Музей қызметі жүйесіндегі мәдениет менеджменті: теориялық негіздер мен заманауи тәсілдер.....	464
Аубакирова С. С., Ондасинова С. Н. Қазақстандағы жастар субмәдениетінің ерекшеліктері.....	470
Бакалкин П. А. Национальные духовые инструменты Казахстана: философско-культурологический анализ.....	474
Баядилова М. П. Программа «Мифологический код культуры: от казахского эпоса до мирового кинематографа».....	476
Бектемиров Б., Аубакирова С. С. Эстрадалық өнердің ерекшеліктері.....	481
Каиров Б. К. Особенности музыкальной креативности в Казахстане в XXI веке: теоретико-методологический анализ	484
Карагизова Г. Б. Чистое творчество Камилы Жапаловой (из коллекции музея Президентского центра Республики Казахстан).....	489
Кульжанова Г. С. Трансформация казахской культуры в цифровом обществе.....	496
Садвакасова Г. Б. Қазақтың колөнері – халықтың рухани өмірінің көрінісі.....	502
Сайтова М., Аубакирова С. С. Мәдениет экономиканың даму факторы ретінде.....	506

Секция 32
Шетел филологиясының, лингводидактиканың және
аударматанудың өзекті мәселелері
Актуальные вопросы иностранной филологии,
лингводидактики и переводоведения

Aldan A., Anessova A. Zh. Immersive virtual and augmented reality technologies in teaching english to high school students.....	510
Aminova L. A. The specifics of listening as a component of professional activity	516

Байкаримова А. К.	
Корпоративтік университеттердің кәсіби құжаттамасында аударма стратегиясы ретінде тікелей аударма.....	522
Blinova Y. R., Zhumabekova B. K.	
Linguistic means and pragmatic potential of english-language advertising slogans in digital media.....	526
Botagozova T. B., Zhumasheva A. Sh.	
Netiquette as a norm of speech behaviour of users in the english-language media space.....	530
Botagozova B. T., Klyushina Z. V.	
Digital literature: fan fiction as a literary phenomenon of the 21st century ..	535
Dyussenova D. M., Kulakhmetova M. S.	
Developing speaking skills using digital media tools.....	541
Yerbol A. E., Yergalieva S. Z.	
Internet meme as a speech genre in english-language digital communication.....	545
Ерікқызы А., Ергалиева С. Ж.	
Сравнительный анализ традиционных и цифровых игровых методов в обучении английскому языку младших школьников.....	550
Issakhanova A. Y., Zhumabekova A. K.	
Domestication and foreignization in translation of contemporary english flash fiction to russian.....	556
Kassenova Zh. E., Turgumbaeva K. O.	
Portfolio as a tool for improving linguodidactic competences	560
Kairbayeva A. K., Kassymova Zh. M.	
Artificial intelligence tools as catalysts for writing proficiency development in middle school education	563
Kenzhigozhina K. S., Zharas D. S.	
Enhancing english communicative skills of middle school learners through artificial intelligence technologies	569
Korkin Z. A., Zhumabekova A. K.	
The interpretation of occasionalisms in english translation.....	577
Meiramov Y. B., Kabbassova A. T.	
Artificial intelligence as a linguistic catalyst in learning and research.....	583
Moldokimov R. R., Anessova A. Zh., Kabbassova A. T.	
Comparative effectiveness of traditional vs. neural-personalized english learning approaches.....	587
Нугманов С., Султангубиева А. А.	
Поэтикалық дискурсты ағылшын тілінен интерпретациялау және аудармашы стратегиясы	594
Rozhnova T. A., Saurbayev R. Zh.	
Interpretation of spoken communication in media: insights from psycholinguistic-maieutic method.....	599
Selezneva X. S., Tulebayev T. S.	
Archetypal patterns as cultural codes in fairy tales	605

Serikbay M. B., Shengelbayeva N. R.	
Cultural adaptation in translating english animated films into kazakh.....	610
Сулейменова А. Е., Жумашева А. Ш.	
Лингвокультурологические маркеры кризисных событий в медиадискурсе Казахстана и Великобритании	615

Секция 34

Көптілділік білім берудің өзгеріс үрдісі ретінде
Полиязычие как тренд образования

Бейсембаева К. Т.	
Этнопсихологические барьеры в условиях полиязычного обучения: стратегии преодоления и адаптации.....	622
Дацко Е. А.	
Развитие творческих способностей на уроках английского языка	629
Дюсенова Ж. Т., Ушакова Н. М.	
Психолого-педагогические особенности обучения английскому языку учащихся начальной школы	636
Ерікқызы А., Ергалиева С. Ж.	
Игровые технологии как средство развития полиязычной компетенции младших школьников на уроках английского языка.....	640
Жумабеков Б. К.	
Көптілдік білім берудің өзгеріс үрдісі ретінде	645
Тасмағанбетова Н. Ж., Алекешова Л. Б.	
Полиязычие в образовательном пространстве Лазахстана и его влияние на изучение русского языка.....	652
Шорина М. А.	
Цифровые образовательные ресурсы в обучении иностранному языку: практический опыт работы с детьми начальных и средних классов.....	656

**«XXVI СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

XI том

Техникалық редактор З. С. Исакова

Корректор: Д. А. Кожас

Компьютерде беттеген: З. С. Исакова

Басуға 25.04.2026 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім $29,7 \times 42 \frac{1}{4}$. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 38,7. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 4537

«Toraighyrov University» баспасы

«Торайғыров университеті» КЕАҚ

140008, Павлодар к., Ломов к., 64.